

ЖЕНСКИ ПОКРЕТ (1920–1938): ЗБОРНИК РАДОВА

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ

Серија: Историја српске књижевне периодике

32

Уредница серије

Јелена Милинковић

Рецензенткиње

др Марија Грујић, Институт за књижевност и уметност, Београд
проф. др Магдалена Кох, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ
др Маријана Хамершак, Институт за етнологију и фолклористику, Загреб

Програмски одбор скупа

проф. др Магдалена Кох

Факултет за пољску и класичну филологију
Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ

проф. др Катја Михурко Пониж

Истраживачки центар за хуманистичке науке, Универзитет Нова Горица

доц. др Ида Ограјшек Горењак

Филозофски факултет Свеучилиште у Загребу

проф. др Красимира Даскалова

Филозофски факултет, Универзитет „Св. Климент Охридски“, Софија

проф. др Биљана Дојчиновић

Филолошки факултет, Универзитет у Београду

др Станислава Бараћ, виша научна сарадница

Институт за књижевност и уметност, Београд

др Јелена Милинковић, научна сарадница

Институт за књижевност и уметност, Београд

др Жарка Свирчев, научна сарадница

Институт за књижевност и уметност, Београд

Секретарка зборника

мр Зорана Симић, истраживачица сарадница

Институт за књижевност и уметност, Београд

ЖЕНСКИ ПОКРЕТ (1920–1938): ЗБОРНИК РАДОВА

Уредиле

др Јелена Милинковић

др Жарка Свирчев

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ

БЕОГРАД

2021

САДРЖАЈ

<i>Уводна реч</i>	9
-------------------------	---

I

Друштвено-политичке линије деловања

Isidora GRUBAČKI

Међуратни liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka	17
--	----

Кристијина ЈОРГИЋ СТЕПАНОВИЋ

Женска странка – (не)пријатељ женског покрета	37
---	----

Francesca ROLANDI

Women's Organizing in a Contested Borderland: The Case of Pro-Yugoslav Associations in Sušak and Fiume in the Interwar Period	51
---	----

II

Уредничке и језичке политике

Zorana SIMIĆ

Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslovenskog feminističkog časopisa <i>Ženski pokret</i> (1920–1938)	69
--	----

Irena SELIŠNIK

Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizem ter <i>Ženski pokret</i>	85
--	----

Margareta BAŠARAGIN

Upotreba rodno osjetljivog jezika u feminističkom časopisu <i>Ženski pokret</i>	99
---	----

III

Идејна (идеолошка) тежишта и раслојавања

Marijana KARDUM

„Drage sestre Jugoslovenke...”: iluzije o transnacionalizmu Male ženske antante na stranicama <i>Ženskog pokreta</i>	119
--	-----

<i>Ivana PANTELIC</i> „Образованје за мир”: pacifistički sadržaji u časopisima <i>Ženski pokret</i> , <i>Jugoslovenska žena</i> i <i>Žena danas</i>	131
<i>Žarka SVIRČEV</i> Politike seksualnosti <i>Ženskog pokreta</i>	147
<i>Stanislava BARAC</i> Tema bolesti i zdravlja u <i>Ženskom pokretu</i> (1920–1938) i aktuelnoj ženskoj prozi	167

IV Проституција

<i>Лела ВУЈОШЕВИЋ</i> Проституција – „најфеминистичнија тема” у часопису <i>Женски њокрећ</i>	187
<i>Ana RAJKOVIĆ</i> Проституција као одраз социјалног стања жена и њезина анализа у <i>Ženskom pokretu</i> (1920.–1934.)	203
<i>Jelena SEFEROVIĆ</i> Анализа презентације и интерпретације проституције и проституираних жена у часопису <i>Ženski pokret</i>	217
<i>Sonja VESELINOVIĆ</i> Начини представљања проститутке у часопису <i>Ženski pokret</i> и литерарни контекст	233

V Рад и социјална питања

<i>Ana LOVREKOVIĆ</i> „Zato zbijmo svoj redove da uzmognemo što snažnije povesti borbu za politička i ekonomska prava žene u društvu!” – sindikalke u redovima omladinske sekcije ženskog pokreta u Zagrebu	249
<i>Emilija CVETKOVIĆ</i> „Za jednak rad – jednaka nagrada”: analiza ekonomskih tema u časopisu <i>Ženski pokret</i>	261

<i>Teodora TODORIĆ MILIĆEVIĆ</i> O samohranim majkama i vanbračnoj deci u časopisu <i>Ženski pokret</i> (1920–1938)	277
---	-----

VI

Жене Југославије у Женском покрету / Женском покрету и око њега

<i>Дајана МИЛОВАНОВ</i> Смрт Ружице Стојановић – од приватне до јавне сфере	293
<i>Маша МИЛОРАДОВИЋ</i> Др Маша Живановић (1890–1960) – лекарка и сарадница часописа <i>Женски покрет</i>	307
<i>Katarina LONČAREVIĆ</i> Časopis <i>Ženski pokret</i> o Kseniji Atanasijević	323
<i>Ђурђина ШИЈАКОВИЋ МАИДАНИК</i> Жена у покрету: чланак Ксеније Атанасијевић о Еурипидовим јунакињама	339
<i>Ивана ДЕЈАНОВИЋ</i> Сестре муслиманке у Женском покрету	357
<i>Гордана СТОКИЋ СИМОНЧИЋ</i> <i>Анђела СТОШИЋ</i> Библиотекарке – чланице Удружења универзитетски образованих жена (1927–1941)	369

VII

Жене Европе у Женском покрету / Женском покрету

<i>Свејлана СТЕФАНОВИЋ</i> DIFFERENZFEMINISMUS: О рецепцији идеја немачких феминисткиња међу припадницама Женског покрета	387
<i>Војана МАКСИМОВИЋ</i> Рецепција идеја шведске феминисткиње Elen Kej у часопису <i>Ženski pokret</i> (1920–1938)	407
<i>Минја ВУЈАКОВИЋ</i> Рецепција идеја Aleksandre Kolontaj у часопису <i>Ženski pokret</i> (1920–1938)	421

VIII

Женски покрет и књижевно поље: историјски и савремени аспект

<i>Ana KOLARIĆ</i> Studije književnosti i <i>Ženski pokret</i> (1920–1938)	439
<i>Jelena MILINKOVIĆ</i> Feministička književna kritika u <i>Ženskom pokretu</i>	457
<i>Jelena LALATOVIĆ</i> Između „proleterskog” i „građanskog” feminizma: oblici moderne ženske subjektivnosti u časopisu <i>Ženski pokret</i> (1934–1938)	481
<i>Tijana MATIJEVIĆ</i> Časopis <i>Ženski pokret</i> u debati o (post)jugoslovenskoj književnosti	499

IX

Почети феминистичке периодике у другим културама

<i>Dubravka BRUNČIĆ</i> <i>Suzana COHA</i> U funkciji (na)roda: koncepti ženskog identiteta u časopisu <i>Hrvatica</i> Marije Jurić Zagorke	515
<i>Zorica MLADENOVIĆ</i> Feministička politika časopisa <i>Neue Bahnen</i>	533
<i>Zorana ĐUKIĆ</i> <i>FEMEIA</i> – prvi ženski časopis u Rumuniji ili režimski instrument u stvaranju nove socijalne psihologije?	547
Биографије ауторки	561
Изводи из рецензија	575
Индекс имена	579
Индекс периодике	597

УВОДНА РЕЧ

Зборник који је пред читатељкама и читаоцима представља резултат рада међународног научног скупа Часопис *Женски њокрећ* (1920–1938) који је одржан на Институту за књижевност и уметност у Београду од 6. до 9. октобра 2020. године. Организовање научног скупа и писање зборника представљају последњу фазу пројекта *Женски њокрећ 2020*. Пројекат је настао као део активности на пројекту/одељењу Института за књижевност и уметност специјализованом за проучавање периодике (Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца / Периодика у историји српске књижевности и културе). Пројекат *Женски њокрећ 2020* је осмишљен како би се обележио јубилеј – век од оснивања првог феминистичког југословенског часописа и имао је неколико фаза: 1) писање библиографије (*Женски њокрећ (1920–1938): дигитализација*, Јованка Пољак и Оливера Иванова, Београд: ИКУМ, 2019) 2) дигитализација часописа, 3) израда сајта посвећеног часопису, 4) научни скуп и 5) израда зборника радова са скупа.

Стогодишњица нам се учинила значајном приликом да концептуално и истраживачки фундирамо оно што се у досадашњим истраживањима часописа *Женски њокрећ* могло имплицитно закључити – часопис је најзначајнија архива главног тока међуратног југословенског феминистичког деловања. Часопис *Женски њокрећ* је током скоро две деценије, од 1920. до 1938. године издавало Друштво за просвећење жене и заштиту њених права, касније Алијанса женских покрета у Краљевини СХС/Југославији. Власница часописа била је Милица Дедијер, а прва уредница Зорка Каснар. Наредних година на уредничком месту су биле Катарина Богдановић, Милева Милојевић, Вера Јовановић, Алојзија Штеби и Даринка Стојановић. Сараднички круг часописа је био широк и хетероген јер је уредништво окупљало сараднице и сараднике из свих делова Краљевине, као и из различитих области и дисциплина, а текстови су штампани на српском, хрватском и словеначком језику. Часопис је имао изразит југословенски карактер који се симболички огледао и у наслову који је штампан на три језика/писма: ћирилично и латинично (*Женски покрет / Ženski pokret*) и на словеначком (*Žensko gibanje*). Интернационална оријентација *Женског њокрећа* огледа се у дисперзивном пољу културне трансмисије, попут преводилаштва и представљања теоријских и активистичких иницијатива и постигнућа међународних феминисткиња и феминистичких група. Чланице Друштва и сараднице часописа су учествовале у раду интернационалних феминистичких организација, чиме је југословенски феминизам био у чврстој и активној вези са европским феминистичким покретима и организацијама, а о

овим видовима феминистичког умрежавања часопис је такође минуциозно извештавао. Друштво, издавач часописа, организовало је низ феминистичких активности и акција на разним нивоима и пољима друштвеног деловања. Главне активности Друштва су се односиле на борбу за гласачко право жена, побољшање законског положаја жена у породичном и радном праву, као и на опште унапређење положаја жена, а с обзиром на то да је часопис био на позицијама радикалног грађанског феминизма, сараднице су нарочито биле заинтересоване за реформе у сфери образовних и културних политика.

Како је израда зборника последња у низу трогодишњих активности важно нам је да се подсетимо претходних етапа овог пројекта. Израда библиографије је поверена библиотекаркама Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” у Београду, Јованки Пољак и Оливери Ивановој, а штампана је као издање ИКУМ-а у оквиру библиотеке Историја српске књижевне периодике, уз подршку Реконструкције женски фонд. Дигитализација часописа је урађена у сарадњи са Народном библиотеком Србије – дигитализацију и израду сајта финансирало је Министарство културе и информисања у оквиру годишњег конкурса за дигитализацију културне баштине и савременог стваралаштва. Изражавамо посебну захвалност Тамари Бутиган из Народне библиотеке Србије која је координисала послове дигитализације и Лариси Малић са Института за књижевност и уметност која је водила процес израде сајта. Израдом библиографије и креирањем радног, истраживачког дигиталног окружења какав је сајт www.zenskipokret.org, испунили су се услови доступности и омогућено је једноставније, систематично проучавање часописа, чиме је креирана повољна платформа: прво за организацију научног скупа на којем су представљени резултати истраживања и друго за писање радова који су део овог зборника. Скуп о часопису *Женски њокрећ* био је тродневни међународни интердисциплинарни научни скуп на коме је реферате представило око четрдесет учесница из Србије, Хрватске, Словеније, Аустрије, Немачке и Бугарске. Скуп је због пандемије реализован комбиновано, непосредним учешћем на Институту за књижевност и уметност у Београду и преко zoom платформе, од 7. до 9. октобра 2020. године.

На почетку рада, приликом дефинисања задатака и циљева пројекта *Женски њокрећ 2020* нисмо могле знати да ће рад у дигиталном окружењу бити готово једини могући облик рада током 2020. и 2021. године. Значај дигитализације, и информационих технологија за научни рад, који смо препознавале и раније, због недоступности и сложености (периодичке) грађе, пандемијом је добио још један ниво. Због тога је важно напоменути да је највећи део пројекта реализован у пандемијским условима и упркос њима, те су многи облици рада током претходне три, односно две године модификовани и прилагођавани. Феминизам је управо због пандемије, током које су концептуализовани нови и обновљени стари репресивни и опресивни модели понашања према женама, изнова постао један од важних оквира за промишљање друштвених и економ-

ско-политичких односа. Због тога нам се чини да је разговор о почецима феминистичког организовања на југословенском простору актуелнији него икада раније. И због тога изражавамо задовољство што читатељкама и читаоцима можемо да понудимо и квантитативно и квалитативно репрезентативан материјал. Нарочито захваљујемо свим ауторкама које су учествовале на скупу и које су своја излагања са скупа прошириле и обликовале у научне радове. И саме смо искусиле да научнице нису мимоишли професионални и приватни изазови којима је женски рад био додатно обременен током пандемије.

Зборник садржи тридесет и три текста који су груписани тематски у неколико целина: **друштвено-политичке линије деловања** (Исидора Грубачки, Кристина Јоргић Степановић, Франческа Роланди), **уредничке и језичке политике** (Зорана Симић, Ирена Селишник, Маргарета Башарагин), **идејна (идеолошка) тежишта и раслојавања** (Маријана Кардум, Ивана Пантелић, Жарка Свирчев, Станислава Бараћ), **простицуција** (Лела Вујошевић, Ана Рајковић, Јелена Сеферовић, Соња Веселиновић), **рад и социјална питања** (Ана Ловрековић, Емилија Цветковић, Теодора Тодорић Милићевић), **жене Југославије у Женском њокрејџу / Женском покрету и око њега** (Дајана Милованов, Маша Милорадовић, Катарина Лончаревић, Ђурђина Шијаковић Маиданик, Ивана Дејановић, Гордана Стокић Симончић и Анђела Стошић), **жене Европе у Женском њокрејџу / Женском покрету** (Светлана Стефановић, Бојана Максимовић, Миња Бујаковић), **Женски њокрејџ и књижевно поље: историјски и савремени аспект** (Ана Коларић, Јелена Милинковић, Јелена Лалатовић, Тијана Матијевић), **почеци феминистичке периодике у другим културама** (Дубравка Брунчић и Сузана Цоха, Зорица Младеновић, Зорана Ђукић). Већ тематска тежишта сугеришу да зборник почива на интердисциплинарним и контекстуалним проучавањима часописа: настојале смо да представимо контекст из кога је часопис израстао и унутар кога је деловао, те да се фокусирамо на уредничке политике и кључне теме, али и да дамо европски оквир анализом првих феминистичких часописа у другим више или мање сродним културама.

Зборник обједињује и представља резултате рецентних научних истраживања из феминистичке перспективе, са фокусом на часопис *Женски њокрејџ*. Велико интересовање, најпре, за научни скуп (скуп је првобитно био замишљен као дводневни, а затим је због великог броја пристиглих пријава проширен још једним радним даном), а последично и за зборник текстова, показало је да постоји потреба за умрежавањем и сарадњом научница из различитих дисциплина и са различитих универзитета, института и других научних и културних институција, као и припадница различитих генерација. Афилијације окупљених ауторки у зборнику показују да се истраживања различитих облика феминистичког ауторства и посебно феминистичких часописа обављају у оквиру истраживања на бројним универзитетима, институтима и другим научним центрима. У зборнику радове објављују ауторке из Београда (Филолошки факултет,

Факултет политичких наука, Институт за савремену историју, Институт економских наука, Етнографски институт, Архив Југославије, Народна библиотека Србије), Новог Сада (Филозофски факултет и АЦИМСИ), Крагујевца (Универзитет у Крагујевцу), Љубљане (Филозофски факултет), Загреба (Филозофски факултет, Институт за антропологију, Хрватски институт за повијест), Осијека (Филозофски факултет), Ријеке (Центар за напредне студије) и Будимпеште/Беча (Централноевропски универзитет). Оваква афилијативна разноврсност ауторки текстова показује значајну научну заинтересованост за часопис *Женски њокреј*, а тиме и за историју феминизма, за историју феминистичке периодике, историју Југославије и културну историју жена уопште. Афилијације указују и на разноврсност научних дисциплина и методологија научног рада којима је приступано часопису. *Женски њокреј* је тумачен из перспективе историографије, студија књижевности, лингвистике, антропологије, социологије, етнографије, филозофије, економије, политике, библиотекарства. Радови су писани на српском, хрватском, словеначком и енглеском језику. Ауторке не само да припадају различитим дисциплинама, већ и различитим генерацијама: у зборнику су подједнако заступљени радови истраживачица у највишим научним звањима и ауторки – докторанткиња на почетку научне каријере.

Зборник представља досадашња истраживања, која ће, надамо се, бити подстицај за даље проучавање историје југословенског феминизма. Такође, објављивање зборника представља заокруживање описа овог часописа: дигитализација – библиографија – научни скуп – зборник радова. Оваквим приступом и штампањем зборника часопис је комплетно обрађен и описан, што, наравно, не значи да су све теме покривене, нити да не постоји простор за даља истраживања. Постављањем целокупног материјала на интернет подржавају се принципи демократичности и доступности знања, односно, омогућава се свим заинтересованим истраживачицама и уопште читатељкама и читаоцима слободан приступ и примарном (часопис) и секундарном (библиографија, студије о часопису, зборник радова) материјалу, чиме се значајно шири потенцијална публика, а феминистичко знање постаје доступније и видљивије.

Актуелне друштвено-политичко-економске прилике како у домаћем тако и у европском, па и у светском контексту изнова нас подсећају на неопходност њиховог феминистичког промишљања и активизма. Довољно је да погледамо не тако далеку Пољску, па да схватимо колико су права жена крхка, колико их је тешко извојевати, а колико их је лако одузети, и како се наизглед добијене битке могу у неколико корака трансформисати у нова активна попришта борбе. Када се све то додатно сагледа и у контексту пандемије која је специјално угрозила жене, као и у контексту долазеће економске и социјалне кризе, са чијим последицама ћемо се тек суочавати, изнова су покренута питања којима су се бавиле феминисткиње прве половине 20. века, а о којима пишу ауторке текстова у зборнику: право на континуирано образовање, радно право, кућни рад, плаће-

ни и неплаћени, продуктивни и непродуктивни, усклађивање приватног и професионалног живота. Уз то, неки од радова обрађују, како се испоставља, „вечне” феминистичке теме као што су сексуална опресија, регулација проституције, право на абортус, однос секуларног и световног и реперкусије тог односа на животе жена и сл. Важно је нагласити да је часопис *Женски њокреїї* излазио у време велике светске политичке и економске кризе, у време нарастајућих опресивних, конзервативних, дискриминаторских политика које су врхуниле у фашизму, нацизму и светском рату. Данас такође сведочимо политичкој, економској и социјалној кризи, нарастајућем конзервативизму, израженом социјалном раслојавању и слутимо тектонске друштвене промене након којих ће свет другачије изледати. Због тога текстови који тумаче чланке у *Женском њокреїї* и околности његовог настанка и деловања, а који су део овог зборника, показују да се век касније суочавамо са сличним или истим проблемима. Због тога слободно можемо рећи да се о анализи текста и контекста *Женскої њокреїїа* може мислити као о промишљању огледних/угледних, али и спорних и контроверзних примера и за актуелни хронотоп.

Како је иза нас успешно реализован вишегодишњи пројекат, желимо да захвалимо свим сарадницама и другарицама које су биле са нама и поред нас док смо обележавале јубилеј и славиле стоти рођендан *Женскої њокреїїа*. Неке од њих морамо издвојити. Захвалност изражавамо Јованки Пољак и Оливери Ивановој, Тамари Бутиган, Лариси Малић, Мирослави Малешевић, Ани Коларић, Биљани Андоновској и Гордани Ђоковић, Марији Грујић, Маријани Хамершак и Магдалени Кох које су у разним фазама уложиле своје знање и време и омогућиле да се етапе овог пројекта успешно завршавају. Захваљујемо се колегиницама са одељења Станислави Бараћ и Јелени Лалатовић и колеги Јовану Букумири, а посебну захвалност упућујемо Зорани Симић, секретарки скупа и зборника. Током трогодишњег рада на овом пројекту имале смо драгоцену подршку „наше куће”, Института за књижевност и уметност, и директора Бојана Јовића.

Истраживање и промишљање *Женскої њокреїїа*, као што смо истакле, важно је на многим плановима јер је искуство жена које су га стварале уписано и у наше савремено искуство. Једно од најдрагоценијих искустава које преноси *Женски њокреїї* јесте важност персоналног повезивање и сарадње. Она је у овом зборнику евидентна из широке сарадничке мреже, али и из нашег коуредничког рада. То је, за нас две, важна тачка сусрета професионалног и пријатељског, која оснажује и једну и другу сферу. На самом крају (стога), у име даље сарадње и нових почетака, речима једне од јунакиња *Женскої њокреїїа* и хероине феминистичког покрета Александре Колонтај, позивамо на солидарност и подршку јер „заједно, организоване, ми смо несаломиве”.

Јелена Милинковић
Жарка Свирчев

I

**ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ
ЛИНИЈЕ ДЕЛОВАЊА**

MEĐURATNI LIBERALNI FEMINIZAM: NARODNI ŽENSKI SAVEZ I ODNOS HUMANITARNOG I SOCIJALNOG PITANJA U DVADESETIM GODINAMA 20. VEKA¹

Polazeći od raskola do kog je došlo 1924. godine u okviru Narodnog ženskog saveza Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ovaj rad ima za cilj da otvori najmanje dve teme: prvo, pitanje (dis)kontinuiteta u radu NŽS u odnosu na period pre Prvog svetskog rata, i drugo, pitanje odnosa humanitarnog i socijalnog rada u kontekstu istorije međuratnog liberalnog pokreta. U analizi, rad prati najpre prvi kongres NŽS u Beogradu 1919, a potom rad feminističke sekcije NŽS i okupljanja feministkinja oko zahteva za pravo glasa. U trećem delu analizira se figura javne radnice i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja, a naročita pažnja posvećena je stavovima Alojzije Štebi i Milene Atanacković o tom pitanju. Rad ukazuje da su postojale dve dominantne struje u NŽS, jedna dosledna predratnom tipu elitističkog i hijerarhijskog rada žena, a druga sklonija zahtevima za širim društvenim reformama. Zaključuje se da zahtev za pravo glasa nije bio jedini i najvažniji zahtev feministkinja 20-ih godina 20. veka, budući da je on najčešće istican u kontekstu širih zahteva za socijalnom pravdom. S tim u vezi, iznosi se tvrdnja da je dihotomija humanitarnog i socijalnog rada korespondirala sa dihotomijom humanitarnog i feminističkog, i zaključuje se da je jedna struja međuratnog liberalnog feminizma uz koncept feminizma usko povezivala zahteve za socijalnom pravdom i društvenim reformama, kao i dužnost prema državi, javni rad, figuru javne radnice, i, naposletku, politička prava žena.

Ključne reči: ženski pokret, međuratni feminizam, Narodni ženski savez, humanitarni rad, socijalni rad, socijalne reforme, javna radnica, Alojzija Štebi, Milena Atanacković

* grubacki_isidora@phd.ceu.edu

¹ Članak je nastao u okviru Erasmus Internship gostovanja na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani pod mentorstvom prof. Marte Verginelle 2020. godine, i u okviru istraživačkog programa na Institutu za noviju istoriju u Ljubljani „Idejno-politički i kulturni pluralizam i monizam u Sloveniji u 20. veku“ (P6-0281), koji finansira Agencija za istraživačku delatnost Republike Slovenije. (Delo je nastalo u okviru Erasmus Internship gostovanja na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, pod mentorstvom prof. Marte Verginella leta 2020, in v okviru raziskovalnega programa na Inštitutu za novejšo zgodovino „Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju“ (P6-0281), ki ga financira Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.)

Uvod

Kao riznica kritičkih tekstova, priloga, eseja i izveštaja iz različitih oblasti, časopis *Ženski pokret* predstavlja središnji izvor za istoričarke, istoričarke književnosti, kao i teoretičarke ženskih pokreta i feminiz(a)ma u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji (dalje Jugoslavija) (Malešević 2007; Barać 2015; Peković 2015). Shodno tome, časopis je ključan i kao izvor za istoriju ženskih i feminističkih organizacija, uključujući i Narodni ženski savez Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (NŽS SHS), te predstavlja važnu građu u istraživanju čije ću rezultate izložiti u ovom radu.

Kao prva i najveća nacionalna organizacija u novouspostavljenoj državi, NŽS SHS osnovan je septembra 1919. godine, kada je na kongresu žena u Beogradu donesena odluka da se Srpski narodni ženski savez (osnovan u Beogradu 1906. godine) i drugi ženski savezi rasformiraju i zajedno uđu u novoformiranu organizaciju NŽS SHS (Kecman 1978: 164). Međutim, uprkos rasformiranju prethodno postojećih organizacija, u prvih pet godina rada ove organizacije može se govoriti o određenom kontinuitetu sa predratnim periodom. O diskontinuitetu rada može se govoriti tek nakon 1924. godine. Raskol 1924. pominjan je u literaturi (Kecman 1978: 175; Božinović 1996: 112; Sklevicky 1984: 416), dok mu je više pažnje tek nedavno posvetila istoričarka Ida Ograjšek Gorenjak (2020).² U ovom radu, cilj mi je da dodatno osvetlim pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta organizacije NŽS SHS, i time doprinesem boljem razumevanju ove organizacije, koju smatram važnom i za šire razumevanje dinamike feminističkog organizovanja u međuratnom periodu. Fokusirajući se primarno na period između 1919. i 1926. godine, promene unutar Narodnog ženskog saveza posmatraću kroz razlike između dve struje unutar saveza, tačnije kroz razliku između humanitarnih ženskih organizacija i, nasuprot njima, feminističkih organizacija koje su se, kao što ću pokazati, zalagale za socijalne reforme i isticale pitanje socijalne pravde.

Dosadašnja istraživanja su pokazala da su humanitarne ženske organizacije predstavljale dominantan način organizovanja žena pre Prvog svetkog rata na jugoslovenskim prostorima (Benyovsky 1998; Selišnik 2014; Stolić 2015; Selišnik, Cergol Paradiž 2016; Milanović 2018; Prlenda 2005). Kao i drugde u Evropi, i u južnoslovenskom kontekstu ove organizacije predstavljale su važan korak u profesionalizaciji žena. Ana Stolić s pravom skreće pažnju na to da je istraživanje humanitarnog rada važan deo feminističke istoriografije (Stolić 2017: 150). Radovi koji se detaljnije bave odnosom humanitarnog i socijalnog rada na južnoslovenskim područjima malobrojni su. Važne uvide o ovoj temi pružila je Irena Selišnik u svojim istraživanjima razvoja humanitarnog i socijalnog ženskog rada na primeru Kranjske oblasti od druge polovine

² Rad Ide Ograjšek Gorenjak objavljen je 29. 12. 2020, dok je ovaj rad pisan u istom periodu, te su reference na tekst I.O.G. naknadno dodate. Koleginica je, međutim, pitanje o diskontinuitetu Narodnog ženskog saveza postavila i u izlaganju „Croatian Women’s Associations in Transition” 24. 9. 2020. na konferenciji *Transitions Out Of Empire In Central And Southeastern Europe* (University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences, Zagreb).

19. veka do Prvog svetskog rata. Prema uvidima I. Selišnik, žene građanskog sloja ulaze u javnu sferu imitirajući stare aristokratske prakse dobročinstva, legitimisajući na taj način svoj socijalni status i poziciju u društvu, ali i redefinišući religioznu bazu koncepta milosrđa. U Austriji, kojoj pripada Kranjska oblast, još 1860-ih godina menjaju se zakoni i briga za siromašne iz crkvenih institucija prelazi u ruke države; u tom periodu socijalna briga postaje problem gradske administracije, a u gradskom javnom sektoru muškarci su bili ti koji su mogli da učestvuju u socijalnom osiguranju. U tom smislu, već početkom 20. veka postoji vrlo jasna distinkcija između javnih i privatnih institucija. Kada je reč o ženskim pokretima, ista autorka ističe da oni širom Evrope od oko 1900. godine počinju da zahtevaju socijalne reforme i traže strukturalne promene koje bi promenile živote siromašnih: ustanovljenje institucija, zaštita žene na poslu, skloništa za prostitutke i pomoć za decu. U Kranjskoj oblasti, međutim, sekularne aktivnosti te vrste nastaju tek u ratnom i međuratnom periodu (Selišnik 2014), a međuratni period ističe se i kao razdoblje kada se pojavljuju prvi profesionalni oblici socijalnog rada u Hrvatskoj (Ajduković, Branica, 2006).

Oslanjajući se na pomenutu literaturu i polazeći od pitanja (dis)kontinuiteta u radu NŽS SHS, u tekstu ću otvoriti nekoliko tema: političke veze, javni rad i koncept javne radnice. Međutim, najviše pažnje će biti posvećeno problemu odnosa humanitarnog i socijalnog rada, sa krajnjim ciljem da se otvori diskusija o sličnostima i razlikama ove dve vrste rada u kontekstu istorije feminizma. To bi dalje moglo doprineti boljem razumevanju odnosa između istorije humanitarnih ženskih organizacija, feminiz(a)ma i ideja o socijalnim reformama u posleratnom kontekstu. Postaviću pitanje kako su razliku između humanitarnog i socijalnog rada shvatale same pripadnice ženskog i feminističkog pokreta, te pokazati da je ta diskurzivna diferencijacija, pored pitanja prava glasa, jedna od ključnih razlika između humanitarnih ženskih organizacija i feminističkih organizacija poput beogradskog Ženskog pokreta.

Šire gledano, pitanja razlike humanitarnih i feminističkih organizacija i socijalnih reformi važna su i za samo razumevanje feminizma u međuratnom periodu. S tim u vezi, raskol unutar NŽS-a ne analiziram kao izolovan i manje ili više zanimljiv slučaj, već tvrdim da je posmatranje dve struje unutar NŽS-a kroz diferencijaciju humanitarnog rada i socijalnih reformi konstruktivno i za dalju elaboraciju koncepta *međuratnog liberalnog feminizma*. Ovu heurističku alatku koristila sam u drugom radu za analizu Feminističke Alijanse i Male ženske antante (Grubački 2020), skrećući pažnju na dve stvari. Prvo, za međuratne liberalne feministkinje država je bila glavni okvir funkcionisanja, ali ujedno i centralni predmet kritike.³ Drugim rečima, međuratni liberalni feministički pokreti nisu dovodili u pitanje liberalno-konstitucionalni parlamentarni sistem nacionalnih država i međunarodni državni poredak uspostavljen nakon Prvog svetskog rata, ali su kritikovale državu iz feminističkog ugla, zala-

3 U radu sam pre svega imala u vidu države članice Male ženske antante (Kraljevina SHS/Jugoslavija, Čehoslovačka, Rumunija, Poljska i Grčka) (Grubački 2020). Ova heuristička alatka može, međutim, biti korisna i u drugim kontekstima, na primer u Francuskoj (vidi rad Minje Bujaković u ovom zborniku).

žući se za promenu sistema kroz reforme. Drugo, ukazala sam i na pluralizam unutar ovih pokreta; naime, oni su okupljali aktivistkinje koje su, iako su se sve zalagale za feminističke reforme, ipak bile različitih klasnih i ideoloških pozicija. Između ostalog, imale su i različito razumevanje socijalnih odnosa, a analiza u ovom radu osvetliće neke aspekte shvatanja međuratnih liberalnih feministkinja u vezi sa tim kakve su reforme u novonastaloj državi bile potrebne.

Narodni ženski savez i humanitarne ženske organizacije

Osnivački kongres NŽS SHS okupio je u septembru 1919. godine u Beogradu pedeset ženskih organizacija, dok su naredni kongresi u Zagrebu 1920. i Ljubljani 1922. godine, na kojima je postavljen program i odabrana uprava Saveza, okupili preko dvesta udruženja (Kecman 1978: 163, 169). Godine 1924. dolazi do promene uprave Saveza, usled čega 1926. godine jedan deo organizacija napušta NŽS SHS i osniva Narodnu žensku zadrugu. Nakon što je 1929. godine kralj Aleksandar uveo diktaturu, u skladu sa državnom politikom NŽS menja ime u Jugoslovenski ženski savez. Godine 1934. na zahtev slovenačkih članica, JŽS se decentralizuje u regionalne (banovinske) sekcije. Rad JŽS-a se u decentralizovanoj formi nastavlja sve do Drugog svetskog rata. Iako različiti periodi rada NŽS-a zavređuju da budu predmet posebnog istraživanja, najpre ću se osvrnuti na prvi kongres, koji je najbolje dokumentovan izveštajem u knjižici *Spomenica sa I kongresa žena Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca* objavljenog 1920. godine. Ovaj osvrt ima za cilj problematizovanje pitanja kontinuiteta i/ili diskontinuiteta između predratnog i poratnog delovanja.

Kako ističe Ograjšek Gorenjak, „prevazilaženje kulturne i političke krize kolektivnog identiteta nakon dramatičkih geopolitičkih promena 1918, i doprinos stvaranju jugoslovenskog nacionalnog identiteta” (Ograjšek Gorenjak 2020: 723)⁴ bio je jedan od glavnih zadataka novouspostavljene organizacije. Prema rečima predsednice Saveza Danice Hristić (1865–1926), cilj je bio da „udružene Jugoslovenke pod[ū] na taj put sporazumnog i složnog rada” (*Spomenica* 1920: 7), dok je središnji proklamovani cilj prvog sastanka bio „ujedinjenje jugoslovenskih žena” (*Spomenica* 1920: 8). Iako je Kraljevina SHS zvanično formirana 1. 12. 1918, ne treba prenebregnuti da su prva dva kongresa NŽS SHS održana u kontekstu Pariske mirovne konferencije, kada se, između ostalog, odlučivalo o tome koje će teritorije biti međunarodno priznate kao deo novouspostavljene Kraljevine. U tim okvirima, delegatkinje iz različitih gradova i regija, uključujući Rijeku/Sušak, Banat, Trst/Trieste i Beljak/Villach, dolazile su na kongres kako bi skrenule pažnju na položaj sopstvenog kraja i urgirale za to da se njihov grad/regija uključe u Kraljevinu SHS. Ova karakteristika kongresa ukazuje na kontinuitet sa prethodnim periodom, i oličava ono što istoričarka evropskih feminizama Karen Ofen, kao i Ana Stolić u kontekstu istoriografije u Srbiji, nazivaju nacionalizovanje feminizama (Offen 2000; Stolić 2015).

4 Prevod I.G.

Drugi važan aspekt osnivačkog, kao i narednih kongresa, jeste činjenica da su se predstavnice raznih ženskih organizacija tada prvi put sastale i predstavile dotadašnji rad jedne drugima. Kongres je slikovito opisala jugoslovenska književnica i novinarka Zofka Kveder (1878–1926) sledećim rečima: „Na kongresu su bili zastupani veoma različni elementi i temperamenti, žene sviju krajeva; bilo je žena svih staleža, svakog vijeka. Od časne matrone u narodnoj nošnji, pa do mlade dame u najnovijoj pariškoj toaleti. Od seljakinje pa do sveučilištarke i profesorice. Žene sviju stranaka. Uz staru fanatičnu srpsku radikalku vidjela sam gdje stoji mlada vatrena komunistica, uz širokogrudnu Jugoslavenku separatistički obojadisana bivša Starčevićanka. A ipak se sve to nekako snašlo, sporazumjelo, i zbližilo” (Kveder 1919: 293). Međutim, uprkos širokom spektru učesnica, njihovim nesuglasticama i suprotstavljenim očekivanjima – o čemu će ovde samo delimično biti reči – moguće i prenaplašenim od strane oduševljene Zofke Kveder, izveštaji potvrđuju da je, kako je primetila Ana Kolarić (Kolarić 2017: 236), ipak postojalo dovoljno volje za dogovor i kompromis.

Na prvom sastanku predstavnice su izveštavale o svom dosadašnjem radu u okviru nekoliko sekcija (humanitarne, kulturne, feminističke i higijenske), a njihovi izveštaji omogućavaju da pažljivije sagledamo zastupljenost organizacija prema njihovim profilima i dinamiku samog kongresa. Pre svega, evidentno je da je većina organizacija zapravo bila humanitarno-patriotskog karaktera. To su bile organizacije koje su učestvovala i u osnivanju Srpskog narodnog ženskog saveza 1906. godine, preteče Narodnog ženskog saveza SHS. Najpre, dve najstarije ženske humanitarne organizacije u Beogradu, Srpsko-jevrejsko društvo i Beogradsko žensko društvo, predstavljene su na kongresu kao „najstarija humana ustanova beogradskih gospođa i gospođica” (*Spomenica* 1920: 40). Od osnivača su se predstavili i Društvo Kneginja Ljubica, elitistička organizacija sastavljena od „najodabranijih gospođa beogradskih”, sa ciljem da se sakupi novac za pravoslavne crkve na Kosovu i u Makedoniji (Stolić 2015: 148–150). Dalje, predstavilo se i Kolo srpskih sestara (Stolić 2015: 152–163), čiji je cilj od 1903. bio, kako navodi Ana Stolić, da se „udruže sve Srпкиnje” u cilju „moralne i materijalne podrške svoje braće i sestara iz potlačenih krajeva srpskih” (Stolić 2015: 156–157). Na kongresu je istaknuto da je ova „nacionalna ustanova sretna da je dočekala ovaj veliki trenutak: *ujedinjenje i oslobođenje* sve braće i sestara u jednu celinu, na kome je i sama sarađivala” (*Spomenica* 1920: 41). Iako se za Beogradsko žensko društvo može reći da je imalo širu platformu rada, iz navedenog se vidi da su ove organizacije imale jasno izraženu nacionalno-patriotsku orijentaciju, te da im je fokus primarno bio na patriotskoj mobilizaciji žena za odbranu teritorija koje su one smatrale srpskim. Bilo je malo organizacija koje su, poput Materinskog udruženja iz Beograda, isticale da pomažu „bez religiozne i etničke diskriminacije” (*Spomenica* 1920: 45).

Drugu grupu organizacija činile su Dobrotvorne zadruge Srпкиnja – dobrotvorne ženske organizacije formirane širom Austrougarske monarhije još od 1873. godine u Velikoj Kikindi. Narednih decenija osnovan je veliki broj sličnih udruženja, uključujući i Dobrotvornu zadrugu Srпкиnja Novosatkinja

1880, koja je dugo izdavala časopis *Ženski svet. List dobrotvornih zadruga Srpkinja* (1886–1914) (*Ženski svet* 2/1886: 46–51). Bilo je i nekoliko pokušaja da se osnuje Savez dobrotvornih zadruga Srpkinja iz Austrougarske, Bosne i Hercegovine (*Ženski svet* 3/1902: 33–36; *Ženski svet* 4/1913: 80–81). Ovaj podatak je važan jer pokazuje da su predstavnice dobrotvornih zadruga Srpkinja širom monarhije bile u bliskom međusobnom kontaktu mnogo pre osnivanja NŽS SHS. Kontakt su održavale i sa predstavnicama ženskih organizacija iz Beograda, uključujući i one pre rata aktivne u Srpskom narodnom ženskom savezu (Janković 1925). Dakle, iako je osnivački kongres bio važan za upoznavanje, mnoge od učesnica nisu se na kongresu srele prvi put.

Iz Hrvatske i Slavonije, na kongresu su bile prisutne mahom jugoslovenski orijentisane ženske organizacije, poput Jugoslavenskog demokratskog udruženja žena iz Zagreba, Jugoslavenske demokratske ženske udruge iz Sušaka,⁵ i Demokratskog udruženja žena iz Siska. Posebno mesto u izveštaju zauzela je organizacija Zlate Kovačević-Lopašić, koja je 1916. godine osnovala Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica u ratu palih vojnika i Akcioni odbor SHS žena za siročad. Kovačević-Lopašić istakla je da „ovaj naš pohod vama ima svrhu, da se lično upoznamo, da u složnom radu pomognemo rad izgradnje naše mile otadžbine” (*Spomenica* 1920: 58). Posebno su se predstavili i Udruga učiteljica i društvo Prehrana iz Zagreba, a učešće su uzeli i Jugoslavensko demokratsko udruženje žena, Jugoslavenski klub akademičarki, i drugi. Sloveniju je predstavljalo Splošno žensko društvo iz Ljubljane i Celja, Društvo slovenskih učiteljic i Socialno gospodarsko in kulturno žensko društvo Alojzije Štebi iz Ljubljane, kao i Slovensko splošno žensko društvo iz Maribora. Važno je istaći i učešće ranije spomenute jugoslovenske književnice Zofke Kveder, koja je u svom časopisu *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (1917–1920) okupljala saradnice iz različitih krajeva, i kroz časopis promovisala jugoslovensku ideju i transnacionalni feministički aktivizam.

Na prvom kongresu i tokom prvih nekoliko godina rada Saveza, prema rečima Ograjšek Gorenjak „starija, konzervativna, i nacionalistička struja” Srpkinja iz elitnih krugova zadržala je važnu ulogu u upravljanju Savezom (Ograjšek Gorenjak 2020: 728), sve do sredine 20-ih godina.⁶ Prikazani delovi izveštaja sa prvog kongresa i potvrđuju da su na prvom kongresu NŽS SHS dominirale žene koje su se u Habsburškoj monarhiji identifikovale kao Srpkinja i koje su pre Prvog svetskog rata bile u stalnom kontaktu, radeći zajedno na postizanju, iz njihovog ugla legitimnih, nacionalno-oslobodilačkih ciljeva. Osnivanjem NŽS SHS istovremeno su raspušteni dotadašnji savezi ženskih udruženja, SNŽS i Savez dobrotvornih zadruga Srpkinja. Međutim, prilikom razmatranja kontinuiteta razvoja ove organizacije ne treba zanemariti poznanstva koja su postojala između ovih žena već nekoliko decenija, kao i pri-

5 Vidi rad Frančeske Rolandi (Francesca Rolandi) u ovom zborniku.

6 Prema Ograjšek Gorenjak, to je i jedan od razloga zbog kojih hrvatske i slovenačke organizacije nisu masovno ušle u NŽS SHS. Bilo bi zanimljivo istražiti i uporediti hrvatske i slovenačke ženske organizacije koje nisu ušle u NŽS sa ovde predstavjenim nacionalističkim i patriotskim srpskim organizacijama koje jesu ušle u Savez.

marno humanitarni i patriotski karakter njihovog delovanja. Takođe, važno je istaći da je izabrana predsednica NŽS SHS bila Danica Hristić, predsednica Srpskog narodnog ženskog saveza.

Naposletku, elitistički karakter ovih organizacija takođe je uslovio karakter njihovog rada, ciljeva, i opsega delovanja. Pišući o Srpskom narodnom ženskom savezu, Beogradskom ženskom društvu i sličnim udruženjima u Srbiji u periodu pre Prvog svetskog rata, Ana Stolić naglašava njihov elitizam, prevashodno kroz analizu reprodukcije socijalnih statusa unutar ženskih pokreta. Prema njenom istraživanju, članice ovih organizacija bile su mahom žene koje su mogle da izdvoje novac za članstvo u društvima, „supruge i ćerke ministara, političara, visokih oficira i visokih činovnika u državnoj upravi, trgovaca i nastavnice Više ženske škole”, kao i žene iz najpoznatijih beogradskih porodica ili, kako se često naglašavalo, „iz najodličnijih srpskih kuća”. Ova društva su se u velikoj meri oslanjala i na pokroviteljstvo vladarke. Stolić zaključuje da su žene kroz svoje učesće u ovim organizacijama reprodukovale rodne i interese društvenog sloja kojem su pripadale, čime se, kako autorka podseća, nisu razlikovale od drugih evropskih pokreta (Stolić 2017).⁷

Narodni ženski savez i feminizam

Iako predočava važan aspekt prvog kongresa, prethodna analiza svakako ne nudi kompletnu sliku NŽS SHS, jer su u njemu od samog početka postojale barem dve struje. Zofka Kveder primetila je, na primer, da je među predstavnicama ženskih organizacija iz Srbije bilo mnogo generacijskih razlika, te da su prisutne Slovenke i Hrvatice bile mnogo bliže mlađoj generaciji (Kveder 1919: 299). Pored prevladavajućih humanitarnih organizacija, učesće u NŽS-u uzele su i organizacije formirane posle rata, uglavnom okupljene unutar „feminističke sekcije” NŽS-a. Nakon izveštaja i referata mnogobrojnih članica NŽS-a i fokusa na humanitarno pitanje, koji su prvi kongres više usmerili ka prošlosti nego ka budućnosti, kraći deo kongresa bio je posvećen feminističkim pitanjima. Na osnovu *Spomenice* stiče se utisak da je u tom delu i dinamika sastanka bila donekle drugačija.

Dobar primer za to je nastup Zore Kasnar, suosnivačice beogradskog Ženskog pokreta, koji je svojim akcijama zahtevao promene u političkom, socijalnom i pravnom položaju žena u novoj državi – Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Kasnar je naglasila da neće držati referat, te je pokušala da otvori diskusiju, mada bez mnogo uspeha (*Spomenica* 1920: 84–85). Predstavljajući svoje Društvo, odnosno Ženski pokret, Zora Kasnar je istakla dva cilja društva, obrazovanje i zaštitu žena. Najavila je da će ovo društvo pretresati aktuelna politička i socijalna pitanja i da će „raditi u svim pravcima na izjednačenju ženinog društvenog položaja sa čovekovim”. Dodala je da se nada da će „većina naših radnica na humanom polju osetiti potrebu da se udruže sa

⁷ Vidi Fabio Giomi, *Making Muslim Women European* (Giomi 2021: 150).

onima koji rade na zadobijanju znanja i prava, jer je bez toga iluzoran socijalni rad naše žene” (*Spomenica* 1920: 50–52). Već u govoru Zore Kasnar može se primetiti pokušaj da se fokus pomeri sa humanitarnog delovanja na pitanje sticanja znanja i prava žena, kao i njihovog socijalnog rada. O tome će biti više reči u nastavku teksta.

U okviru feminističke sekcije istaknute su teme ženskog rada, naročito za vreme ratova, pitanje ženskog obrazovanja i prvih prosvetnih radnica, zatim problem građanskog zakonika koji „prikazuje ženu kao maloumnu”, pitanje (ne)jednakih plata žena i muškaraca, prava glasa žena, i pitanje prostitucije (*Spomenica* 1920: 92–96). Leposava Petković raspravljala je o pitanju nejednakih plata i nejednakosti žena i muškaraca u građanskom zakoniku (*Spomenica* 1920: 100). Na kraju, u okviru higijenske sekcije, članica Ženskog pokreta Ruža Stojanović govorila je o problemu alkoholizma, dotičući se time pitanja nasilja prema ženama i izloženosti žena nasilju svojih muževa. Tom prilikom je, u vezi sa problemom alkoholizma, kritikovala činjenicu da se, ukoliko se dokaže da je otac „raspikuća, propalica, skitnica – nije dovoljno samo pijanica”, starateljstvo ne daje automatski majci već trećoj osobi, staratelju, te zahtevala promenu zakona sa ciljem olakšanja razvoda i prava žena da se staraju o deci (*Spomenica* 1920: 119).⁸ S tim u vezi, izjavila je da bi pravo glasa za žene bilo „jedino brzo sredstvo za uzimanje mera protiv alkohola” (*Spomenica* 1920: 119). Naredne godine, na kongresu u Zagrebu (1920), u okviru NŽS osnovana je feminističko-kulturno-higijenska sekcija, a naredni kongresi su nastavili, pored primarno postavljenog pitanja nacionalnog ujedinjenja, da raspravljaju i o feminističkim pitanjima (*Ženski pokret* 4–5/1920: 8–9).

Članice NŽS SHS zainteresovane za feministička pitanja međusobno su uspostavile saradničku mrežu kroz časopis Zofke Kveder *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (1917–1920). Učestvovala su u zajedničkim akcijama za pravo glasa još 1919. godine, kako je već isticano u literaturi (Kecman 1978: 178; Drakić 2019: 86–88). Borba za pravo glasa, kao jedno od najvažnijih feminističkih zahteva u posleratnom periodu (Ograjšek Gorenjak 2014: 89–112), stvorila je prostor za bližu saradnju feministkinja iz Beograda, Sarajeva, Zagreba, Splita, Ljubljane. Ta saradnja se intenzivira na proleće 1921. godine, uoči zasedanja Ustavotvorne skupštine, kada su u mnogim gradovima organizovane skupštine za pravo glasa, a među njima i velika skupština u Beogradu 8. maja, na kojoj su, između ostalih, govorile Alojzija Štebi (Ljubljana), Adela Milčinović (Zagreb), Mileva Petrović (Beograd), Leposava Petković (Beograd) i druge/i (Kecman 1978: 179–180). Međutim, u junu 1921. Ustavotvorna skupština ostavila je pitanje prava glasa žena otvorenim. Kako je već pisano u literaturi, nekoliko meseci kasnije, u oktobru 1921. godine, na plenarnoj sednici NŽS SHS u Splitu dolazi do prvog vidljivijeg sukoba upravo

8 Prema Srpskom građanskom zakoniku, žena u braku bila je potpuno potčinjena muževljevoj vlasti, a otac je bio taj koji se smatrao nosiocem roditeljske vlasti. Istovremeno, prema ovom zakoniku, žena se smatrala jedinim roditeljem vanbračno rođenog deteta. Više o pravnom položaju žene prema Srpskom građanskom zakoniku, vidi u naučnom radu Marije Draškić i Olge Popović-Obradović (Draškić, Popović-Obradović, 1998: 19).

oko pitanja prava glasa: jedna struja smatrala je da je neophodno da se donese rezolucija povodom prava glasa, a druga struja, uključujući i predsednicu Danicu Hristić, smatrala je da „nije vreme za to” (Kecman 1978: 170).

Deo članica NŽS SHS nastavlja kampanje za pravo glasa žena. Među njima su bile i predstavnice koje su na sednici u Splitu držale referate o ženama i građanskom zakoniku u različitim delovima zemlje – Leposava Petković, Mira Vodvarka-Kočonda i Alojzija Štebi (*Ženski pokret* 11–12/1921: 337–362). Nakon intenzivirane saradnje, od januara 1922. godine, časopis *Ženski pokret* postaje organ „svih feminističkih društava u našoj državi” (*Ženski pokret* 7–8/1922: 252), a 1923. godine feministkinje okupljene oko časopisa *Ženski pokret* formiraju drugu organizaciju žena na nacionalnom nivou, Feminističku alijansu. Kao što sam spomenula na drugom mestu, inspiracija za osnivanje Feminističke alijanse došla je, između ostalog, tokom kongresa Međunarodne alijanse za pravo glasa žena (IWSA) u Rimu 1923. godine, kada je ova međunarodna organizacija odbila spajanje sa Međunarodnim ženskim savetom (ICW), sa argumentom – kako je preneto u *Ženskom pokretu* – da je potonji sastavljen prevashodno od humanitarnih i filantropskih ženskih organizacija, dok one feminističke smatraju politička prava žena ključnim za participaciju žena u društvu (Grubački 2020; *Ženski pokret* 7/1923: 326). Pravo glasa, međutim, nije bilo jedino važno pitanje za organizacije koje su se smatrale feminističkim, niti za Feminističku alijansu; socijalno pitanje i tema (ženskog) javnog rada takođe se intenziviraju u ovom periodu.

Nakon formiranja Feminističke alijanse, valja istaći, feminističke organizacije nisu napustile NŽS i nastavile su da koriste ovu organizaciju za promovisanje, koliko je to bilo moguće, (užih) feminističkih zahteva. Godine 1924. dolazi do još jednog sukoba u okviru NŽS. Tada je struja bliža Feminističkoj alijansi, na kongresu u Sarajevu 1924. godine, pobedila na izborima za upravni odbor Saveza. To je rezultiralo otvorenim sukobom između dve grupe žena. Tek nakon tog sukoba, određeni broj ženskih organizacija napušta NŽS i formira još jednu organizaciju, Narodnu žensku zajednicu. Ovaj događaj, zbog svoje važnosti, iziskuje da bude preciznije predložen. Prilikom jednog javnog događaja, Bojka Đurić, supruga ministra za socijalnu politiku, optužila je Milenu Atanacković, sekretarku Ministarstva, da ona nije zvanična izaslanica Ministarstva socijalne politike. O ovom događaju se raspravljalo na kongresu NŽS SHS održanom na Bledu 1926, kada je Mila Simić sukob od 1924. godine iznela u kontekstu problema zaštite javnih radnica (Simić 1926). Nasuprot tome, članice Narodne ženske zajednice (Zorka Janković, Katarina Holec, Jelena Lazarević i druge) pripadale su mreži žena opisanoj u prvom delu rada, i imale su drugačija shvatanja. Promena uprave NŽS SHS na sednici u Sarajevu 1924. godine i konflikti koji su usledili nakon ovog događaja, uključujući i osnivanje Narodne ženske zajednice, imali su snažan odjek. Ida Ograjšek Gorenjak je o tome pisala prevashodno na primeru izvora iz časopisa *Žena i svet*, naglasivši da je bilo razlike u shvatanju pitanja da li NŽS treba da bude opšta ili politička organizacija (Ograjšek Gorenjak 2020: 729; Janković 1925).⁹

9 Kako ističe Ograjšek Gorenjak, došlo je čak i do tužbi: urednicu časopisa *Žena i svet* tužila je Narodna ženska zajednica koja je i dobila parnicu, a Milena Atanacković izgubila

Jedna od učesnica u ovom konfliktu, Jovanka V. Čubrilović iz Sarajeva, dala je još jedan pogled na ovaj raskol. Odgovarajući polemički na tekst Jovanke Šiljak, objavljen u časopisu *Pregled* februara 1927, Čubrilović je naglasila da do otcepljenja *nije* došlo zbog načelnog suprotstavljanja mlađih feministkinja, naklonjenih revolucionarnim feminističkim idejama, starijim članicama naklonjenim evolucionarnim načelima („borba unuka sa babama”). Čubrilović na sledeći način objašnjava konflikt: „Jedna struja je bila za to, da se na upravu Saveza dovedu žene, čiji muževi zauzimaju visok položaj, istina žene čestite javne radnice; a druga struja bila je za to, da na upravu Saveza dođu samo žene neosporno visokih sposobnosti i isto tako čestite javne radnice, a bez obzira na to kakav položaj zauzimaju njihovi muževi i očevi” (Čubrilović 1927).¹⁰ Ranije je konstatovan sukob političkih generacija, shodno tome kako je situaciju na prvom kongresu videla Zofka Kveder. Međutim, Čubrilović sugerise da su u ovom sukobu važnu ulogu imale (i) klasne razlike, a modelu javne radnice iz elitističkih krugova suprotstavlja figuru javne radnice koja nema političkih i ličnih veza, i iza koje stoji jedino sopstveni rad. U tome možemo jasnije videti i dihotomiju između ekskluzivnog i inkluzivnog pristupa ženskom organizovanju, kao i suprotstavljenosti privatnog i javnog. Ove kategorije važne su, kao što ću argumentovati dalje u tekstu, i za razumevanje dihotomije humanitarnog i socijalnog.

Figura javne radnice i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja

Prethodna dva dela rada prikazala su pojedine odlike sukoba između dve struje unutar NŽS SHS koje sam razdvojila, posmatrajući humanitarne ženske organizacije sa jedne strane, i feminističke, odnosno one koje su se zalagale za pravo glasa žena, sa druge. Govoreći o raskolu 1924. godine, iznela sam i neke od mogućih razlika između dve suprotstavljene struje, među kojima je generacijska razlika, kao i klasna razlika, odnosno činjenica da su u NŽS SHS učešće uzele javne radnice iz elitističkih krugova, ali i one koje nisu imale direktne političke veze. Međutim, sada je važno skrenuti pažnju na to da je zahtev za pravo glasa istican u kontekstu širih zahteva za socijalnom pravdom, te da je koncept socijalne pravde, kao i ideja socijalnog rada i širih društvenih reformi, bio izuzetno važan za ženski pokret u međuratnoj Jugoslaviji. S tim u vezi, izraženije se javlja i figura javne radnice. Analiza će se usmeriti ka ovim konceptima, sa ciljem da doprinese svestranijem razumevanju feminizma za koji su se zalagale predstavnice Feminističke alijanse, ali i razumevanju razlika između dve struje unutar međuratnog liberalnog feminističkog pokreta.

Prema Milinković i Svirčev, figura javne radnice bila je „jedna od najprovokativnijih jer je uzdrimala patrijarhalnu distribuciju rodnih uloga i opseg njegovog delovanja” (Milinković i Svirčev 2019: 17). U programskom tekstu, u prvom broju časopisa *Ženski pokret*, dr Ruža Vinterštajn postavlja pitanje – šta

je posao u Odseku za zaštitu dece i mladeži/omladine u Ministarstvu za socijalnu politiku (Ograjšek Gorenjak: 729).

¹⁰ Zahvaljujem Minji Bujaković za ovaj izvor.

se može očekivati od naše javne radnice? (Vinterštajn 1920). Vinterštajn odgovara da se rad žene kao javne radnice ne razlikuje mnogo od njenog zadatka kao domaćice u kući, gde je cilj da „stvori uslove za zadovoljan život svoje okoline”, samo se sada, naglašava autorka, shvatanje okoline proširuje. Prema autorki, „kao što dobra domaćica i u uskom okviru svoga domazluka mora svoj rad obaviti po nekom rasporedu, na osnovu nasleđenih i stečenih iskustava (...) tako mora ona obaviti svoj rad i u javnom životu na osnovu plana, izrađenog s obzirom na potrebe sadašnjosti i na pripremu sposobnosti radi zadovoljavanja potreba budućnosti” (Vinterštajn 1920: 11–12). Iako su primeri koje autorka daje i dalje predstavljeni u poređenju sa dominantnom idejom ženine uloge u porodici i domaćinstvu, oni ipak upućuju na proširenje shvatanja ženinog delokruga sa porodice na društvo, što je u datom kontekstu bio značajan iskorak.

Ko su bile javne radnice? Ukoliko imamo prethodno citiran programski tekst u vidu, možemo reći da su javne radnice one žene koje su kroz svoj profesionalni rad i/ili aktivizam uzimale učešće u javnom, odnosno društvenom životu, i kroz svoj rad uticale na menjanje samog društva. Takođe, najčešće su to bile zaposlene, ekonomski nezavisne žene. Dobar primer su članice Ženskog pokreta, mahom profesorka u srednjim i višim ženskim školama. Među njima su i Alojzija Štebi i Milena Atanacković, čije je profesionalno zanimanje izuzetno zanimljivo u kontekstu dihotomije između humanitarnog i socijalnog.¹¹ Za razliku od žena aktivnih u humanitarnim ženskim organizacijama, Atanacković i Štebi su bile zaposlene pri Ministarstvu za socijalnu politiku, dakle, u institucijama gde su imale priliku da se profesionalno bave socijalnim pitanjem. Kada je 1916. godine ustanovljeno Ministarstvo za socijalnu politiku u Austro-ugarskoj monarhiji, Štebi, tada aktivna u Jugoslovanskoj socijaldemokratskoj partiji, bila je jedna od stručnih lica postavljena unutar Ministarstva (Selišnik 2011: 46). Od decembra 1918. radila je u uredu Oblasne državne zaštite dece i mladeži u Ljubljani (AS 1510/9), a od 1922. godine povereno joj je vođstvo tog odseka (AS 1510/12). U martu 1927. godine prelazi u Beograd, gde najpre radi kao činovnica Centralnog Higijenskog zavoda u Beogradu, a potom kao pomoćni sekretar Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, a rad u Ljubljani nastavila je i posle Drugog svetskog rata (AS 1510). Milena Atanacković (r. 1894) bila je bolničarka za vreme ratova, a potom je 1919. godine u Ženevi završila pravni fakultet; nakon toga, radila je u Ženevi u Konzulatu Kraljevine SHS, a od 1921. u Ministarstvu za socijalnu politiku u Beogradu (Stefanović 2013: 343–344). Kao što sam pokazala u prethodnom delu, u njihovim člancima i izveštajima u *Ženskom pokretu* možemo videti da su one konstantno naglašavale važnost socijalnih reformi. Osim toga, pravile su jasnu razliku između humanitarnih i feminističkih organizacija. Na koji način je odnos između humanitarnog i feminističkog organizovanja povezan sa dihotomijom između humanitarnog i socijalnog rada, i na koji način je ta dihotomija uticala na razvoj feminističkog pokreta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca?

11 Slovenačka feministkinja leve političke orijentacije Angela Vode u svojim memoarima naglašava da su Štebi iz Ljubljane, Milčinović iz Zagreba, i Atanacković iz Beograda bile najuticajnije u jugoslovenskom ženskom pokretu ranih 1920-ih (Vode: 128).

U kontekstu formiranja međuratnog feminizma, kako je vidljivo u ranim godinama časopisa *Ženski pokret* (1920–1938), ali još ranije i u zagrebačkom časopisu Zofke Kveder, *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (1917–1920), zagovornice nove vrste organizovanja stavljale su akcenat na učešće žena u socijalno-političkom uređenju nove države, i nastojale su da se distanciraju od humanitarnog načina organizovanja. Autori i autorke časopisa *Ženski svijet*, na primer, eksplicitno su pozivali žene da se aktiviraju u rešavanju socijalno-političkih pitanja nove države. Zorka Janković predstavljala je predratne ženske humanitarne organizacije Dobrotvorne zadruge Srpkinja u pozitivnom svetlu, ali kao stvar prošlosti. Opisujući ih kao „ukras društva, samonikle, kao poljsko cveće, nevine i slabe, uvek spremne da čine dobro”, tvrdila je da su one mogle samo „blažiti socijalnu nevolju, ali u socijalnim pitanjima šireg značaja one su jedva uzimale učešća” (Janković 1918). Dalje, insistiralo se na tome da žene imaju bar dve nove uloge u društvu koje nastaje: obrazovna uloga – obrazovanje žena i sinova u feminističkom duhu, i socijalna uloga, opisana kao slična humanitarnom radu, ali proširena na sociopolitički rad. „Na taj se način proširuje polje djelatnosti žene od karitativnog rada na socijalno-politički, dotično žena ulazi sve to više u socijalna pitanja i u politički život” (Nikias 1917: 51). Vinka Bulić iz Zadra/Splita opisala je rad žene u javnosti kao rad u socijalnom smeru, a govoreći o raznim dobrotvornim društvima, naglasila je da je *dobrotvornost*, odnosno praksa dobrotvornog rada, samo „palijativno sredstvo u socijalnom razvoju, ali za ženu su tu prvi zameci dublje socijalne svesti i najpristupačniji prelaz na djelovanje u javnosti, gde u skrbi za mlade i slabije nalazi najviše sličnosti svome obiteljskom životu” (Bulić 1918: 56). Na sličan način su, kako ističu Milinković i Svirčev (Milinković, Svirčev, 2019: 24), u časopisu *Misao* predstavljeni časopis *Ženski pokret* i Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava: „U ovom složenom posleratnom, prelaznom vremenu, mnoge ideje krenule su brže napred i zahtevaju što skorija rešenja. Pre rata naše žene su se organizovale samo u razna humana i patriotska društva, i u njima pokazivale svoj smisao za dobre namere i dobrotvorna delanja. Posle rata, žene se prvi put jače organizuju da kategorički zahtevaju sva prava, koja im se tako nepravedno uskraćuju” (*Misao* 3/1920: 1621).

Najkritičnija prema humanitarnom delovanju, međutim, bila je Alojzija Štebi, jedna od glavnih inicijatorki Feminističke alijanse. Još 1918. godine, u publikaciji *Demokratizem in ženstvo*, Štebi je, govoreći o socijalnom materinstvu,¹² opisala razliku između dobročinstva i socijalnog rada ovako: „Dobrodelnost je nekaj izumetničenega, je ponižujoča za one, ki so jo deležno, a tudi za one, ki jo izvršujejo, ker je ta način socijalne pomoči prisiljen. Prava, istinita socijalna pomoč mora biti zavestna, mora izvirati iz prepričanja dolžnosti: ker smo vsi člani socijalne skupnosti, zato imamo tudi vsi socijalne dolžnosti, iz socijalne vesti, iz socijalne odgovornosti se mora oprijeti ženstvo dela v javnosti in za javnost” (Štebi 1918: 6).¹³ Prema Štebi, dakle, dobročin-

12 Vidi radove Selišnik i Bujaković u ovom zborniku.

13 Dobrotvornost je nešto veštačko, ponižavajuća za one koji je primaju, ali i za one koji je vrše, jer je ovaj način socijalne pomoći iznuđen. Prava, istinska socijalna pomoć mora

stvo, odnosno humanitaran rad, ponižavajuće je, dok rad proizlazi iz osećanja dužnosti i odgovornosti prema društvenoj zajednici. Politička prava žena, važno je istaći, Štebi zahteva tek u ovom kontekstu – kako bi se žena primila dužnosti, neophodno je prvo da dobije prava. „Žene se pa ne smeju boriti za politične pravice zgolj zaradi teh pravic samih, temveć zaradi tega, da izpolnjujejo lahko svoje socijalne dolžnosti,”¹⁴ tvrdila je Štebi (1918: 6–7).

Prema tome, vidimo da Štebi stavlja koncept socijalne dužnosti iznad ženskih prava, odnosno da ženska prava posmatra tek u okviru šire shvaćene socijalne dužnosti i socijalne pravde. Od 1922. godine, kada počinje da objavljuje u *Ženskom pokretu*, uticaj Alojzije Štebi postaje izraženiji u tada već jugoslovenskom feminističkom pokretu. Već u svojim prvim člancima objavljenim u *Ženskom pokretu*, 1922. godine, o prostituciji i zaštiti omladine, Štebi je naglasak stavljala prevashodno na pitanje socijalne pravde i jednakosti. Identifikovala je siromaštvo kao glavni uzrok prostitucije, istakla da je društvena dužnost svake individue da doprinese društvu, i u duhu svojih socijaldemokratskih uverenja tvrdila da je jedino potpunom transformacijom društvenog poretka moguće eliminisati društvenu nepravdu. Pravo glasa u ovom kontekstu istakla je samo kao put do ostvarenja ovog krajnjeg cilja – društvene pravde (Štebi, „O problemu prostitucije”, 1922; Štebi, „O zaštiti dece in mladine”, 1922; Grubački 2020).

Mada je u svojim prvim tekstovima u *Ženskom pokretu* stavljala fokus na socijalno pitanje, još eksplicitnija je bila na sastanku Male ženske antante u Beogradu 1924. godine, kada je zastupala stav da, nasuprot tome šta smatraju vladajuće klase, država nije cilj sama sebi, te da država mora da odgovara interesima svih svojih članova (Štebi 1924, „Država in dolžnosti”). Smatrala je i da „svaki građanin jedne države, bilo da je žena ili čovek, ima dužnost uzeti učešća u najvažnijoj grani društvene aktivnosti” (Štebi 1924, „Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji”). Nešto kasnije, Štebi ponovo kritikuje rad humanitarnih ženskih organizacija, smatrajući da se „našoj ženi bez pogovora daje samo humanitarni rad, a na ostalim poljima joj se delatnost osporava. Indiferentnost, moć tradicije, razni konvencionalni nazori o ženinim sposobnostima, naše nezdrave političke i socijalne prilike (...) ne dozvoljavaju ženama, koje su svesne svojih zadataka, dužnosti i prava da snažnije krče put za svoju delatnost” (Štebi 1925). Na kraju, govoreći o Narodnom ženskom savezu, Štebi smatra da većina članica „neguje samo humani rad, retko i socijalni, a još je manji broj feminističkih društava” (Isto). Kritikovala je Narodni ženski savez, smatrajući da on mora raditi na pitanju prava glasa. Tim povodom govorila je o mimoilaženjima među ženama unutar Narodnog ženskog saveza: „Kod većine merodavni su tradicionalni nazori o ulozi žene u društvu, i uski moralni pojmovi – a kod drugog, manjeg dela odlučuje svest o vrednosti žene kao punopravne državljanke, i svest da je socijalna pravda više etički zakon, od konvencionalne laži” (Isto).

biti svesna, ona mora proizlaziti iz ubeđenja u dužnost: svi smo članovi društvene zajednice, i zato svi imamo socijalne dužnosti, od socijalne savesti, od društvene odgovornosti, moramo se držati ženstvenosti rada u javnosti i za javnost (Prevod I. G).

14 Međutim, žene se ne smeju boriti za politička prava samo radi njih samih, već kako bi mogle da ispune svoje socijalne dužnosti (Prevod I. G).

Štebi je, dakle, dosledno iznosila tezu da je feminizam nešto potpuno drugačije od humanitarnog ženskog rada, ističući pre svega tri komponente u shvaćanju feminizma: dužnost prema duštvu, socijalnu pravdu i politička prava žena. U sličnom duhu, Milena Atanacković definisala je feministički pokret kao „težnju žena da sa muškarcima dele svu brigu i svu odgovornost za rukovođenje najveće društvene zajednice – države” (Atanacković 1923). I ona je stavila akcenat na učešće žena u politici, ali i šire, u institucijama, u novinarstvu, i svuda gde mogu da utiču na razvitak društvenog života. „Tome učestvovanju žena u javnom životu dugujemo mnogo, što država sve više i više dobija oblik jedne velike porodice, u kojoj svaki član mora vršiti svoju dužnost, koja mu pripada po njegovim urođenim i stečenim sposobnostima” (Isto). Imajući ovo u vidu, vidimo da su u definisanju feminizma država, društvo i dužnost prema državi igrali jednako važnu, ako ne i važniju ulogu od političkih prava žena. Iako to nije bilo jedino razumevanje feminizma u datom istorijskom periodu, svakako jeste bilo dominantno među najaktivnijim članicama Feminističke alijanse.

Nakon promene u vođstvu Narodnog ženskog saveza, dolazi do diskusije o reorganizaciji saveza i na skupštini NŽS SHS u Sarajevu 1924. godine postavljen je cilj sprovođenja „jedinstva žena u našoj državi” (Atanacković 1924: 250). Članica Ženskog pokreta Pravda Ristić (r. 1871) skrenula je pažnju na potrebu specijalizacije društava, a kao glavni zadatak Saveza videla je „organizovanje rada srpskih, hrvatskih i slovenačkih žena, a svako društvo ponaosob bavilo bi se organizovanjem jedne naročite grane rada” (Ristić 1924: 274). Specijalizaciju društava Ristić je povezala sa razvitkom same države, tvrdeći da se razvitak ženskih društava „mora upravljati prema razvitku države” (Isto: 277). Ovaj predlog podrazumevao je da se društva specijalizuju za jednu vrstu rada, a Narodni ženski savez bi upravljao tim društvima i igrao ozbiljniju društvenu ulogu. Budući da je većina organizacija unutar NŽS i dalje bila prevashodno humanitarnog karaktera, promena unutar Narodnog ženskog saveza koja se odigrala 1924. godine može se videti i kao pokušaj prelaska sa humanitarnog na socijalno organizovanje žena kroz sistematsko formiranje zasebnih organizacija i kroz snažnije uspostavljenu saradnju sa državom.

Zaključak

Polazeći od pitanja o uzrocima i karakteru raskola do kog je došlo unutar Narodnog ženskog saveza 1924. godine, nastojala sam da otvorim najmanje dve teme i izloženom analizom doprinesem njihovom boljem razumevanju. Prvo, zanimao me je (dis)kontinuitet u radu ove prve nacionalne ženske organizacije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Drugo, cilj mi je bio da otvorim temu odnosa humanitarnog i socijalnog rada u kontekstu istorije međuratnog liberalnog feminističkog pokreta. S tim u vezi, otvorila su se i pitanja političkih veza, javnog rada i figure javne radnice. U prvom delu teksta prikazala sam jedan aspekt osnivačkog kongresa NŽS SHS održanog u Beogradu 1919. godine, sa ciljem da pokažem kontinuitet u radu Saveza sa radom Srpskog narodnog ženskog saveza, kao i humanitarni i elitistički karakter većine zastu-

pljenih organizacija, koje su pritom imale i razvijenu višedecenijsku saradnju na (srpskim) nacionalnim ciljevima. Drugi deo rada dopunio je prvu sliku pokazujući da su, za razliku od humanitarnih i patriotskih ženskih organizacija, zagovornice novog tipa organizovanja stavljale akcenat na učešće žena u socijalno-političkom uređenju nove države i sa prvima dolazile u sukob zbog insistiranja na zahtevima za pravo glasa, ali i oko pitanja da li u vođstvu pokreta treba da budu žene sa političkim vezama i iz elitističkih krugova, ili sve aktivistkinje i „javne radnice” koje mogu doprineti pokretu.

Postavljajući, konačno, pitanje odnosa humanitarnog i socijalnog rada, u trećem delu sam ukazala na to da zahtev za pravo glasa nije bio jedini i najvažniji zahtev feministkinja 20-ih godina 20. veka, već je on najčešće istican u kontekstu širih zahteva za socijalnom pravdom i društvenim reformama. Pored toga, ukazala sam i na činjenicu da je dihotomija humanitarnog i socijalnog rada korespondirala sa dihotomijom humanitarnog i feminističkog, te zaključujem da su koncepti feminizam, socijalna pravda, društvene reforme, dužnost prema državi,¹⁵ zatim figura javne radnice i politička prava žena, bili tesno povezani u tipu feminizma koji je zastupala jedna struja međuratnog liberalnog feminističkog pokreta. Dok je jedna struja žena ostala dosledna predratnom tipu elitističkog i hijerarhijskog rada žena, druga struja – među njima i javne radnice Alojzija Štebi i Milena Atanacković, kojima sam posvetila više pažnje u ovom radu – zalagala se za socijalne reforme, i bila stava da je feminizam u „novoj, socijalnoj fazi”, te da mu je zadatak da organizuje rad žena u društvu (Ristić 1926). Iz te perspektive se mogu razumeti i promene unutar Narodnog ženskog saveza Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nakon 1924. godine.

Na kraju, ova analiza otvara najmanje dva nova pitanja. Prvo, ukoliko sledimo interpretaciju da je vođstvo Narodnog ženskog saveza posle 1924. godine pokušalo da kroz savez i kroz sistematsko organizovanje individualnih organizacija i čvršće uspostavljenu saradnju sa državom doprinese snažnijem socijalnom organizovanju žena, ostaje pitanje – koliko se zapravo uspelo u tome i, šire gledano, koliko je NŽS SHS imao uticaja na socijalnu politiku države? Ovo postaje naročito važno ako uzmemo u obzir da su i humanitarne organizacije imale direktan odnos sa državom, odnosno da su i same imale ulogu „komunikacije, interakcije i medijacije između državnih organa i određenih grupa građana, na određeni način prevazilazeći liberalno-demokratski sistem” (Giomi and Petrungaro 2019: 7),¹⁶ te ostaje nedorečeno kakvu je ulogu NŽS mogao imati kao medijator. I drugo – koliko je ova diskurzivna diferencijacija humanitarnog i socijalnog, odnosno feminističkog, u centru organizovanja bila značajna u drugim, perifernim kontekstima i manjim mestima, gde su iste aktivistkinje bile članice i humanitarnih i feminističkih organizacija? (Giomi, 2021). Zbog toga, tvrdim da je uočeni odnos humanitarnog i socijalnog pitanja koristan za razumevanje karakteristika i razlika unutar međuratnog liberalnog feminističkog pokreta, ali i skrećem pažnju na to da se ova dihotomija, u zavisnosti od predmeta istraživanja, mora iznova pažljivo istorizovati i kontekstualizovati.

15 Država je definisana u socijalnom, a ne nacionalnom smislu.

16 Prevod I.G.

LITERATURA

- Ajduković, Marina, Branica, Vanja. „Počeci socijalnog rada u Hrvatskoj između dva svjetska rata.” *Ljetopis socijalnog rada* 13. 1 (2006): 29-45. <https://hrcaec.srce.hr/7591> (25. 1. 2021.)
- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920-1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Benyovsky, Lucija. „Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata”. *Časopis za suvremenu povijest* 30. 1 (1998): 73-93.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u devetnaestom i dvadesetom veku*. Beograd: Devedesetčetvrta, Žene u crnom, 1996.
- Drakić M., Gordana. „Nisu ga ni tražile! O pitanju ženskog prava glasa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad* 53. 1 (2019): 81-112. doi: 10.5937/zrpfns53-21847
- Draškić, Marija, i Popović-Obradović, Olga. „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)”. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka* 2. Ur. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998. 11-25.
- Grubački, Isidora. “The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and The Little Entente of Women: An Entangled History Approach (1919-1924)”. *Feminist Encounters, A Journal of Critical Studies in Culture and Politics* 4. 2 (2020), guest editors Maria Bucur, Krassimira Daskalova, and Sally R Munt.
- Giomi, Fabio, and Petrungaro, Stefano. “Voluntary associations, state and gender in interwar Yugoslavia. An introduction”. *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 26. 1 (2019): 1-18. Doi: 10.1080/13507486.2018.1471043
- Giomi, Fabio. *Making Muslim Women European*. Budapest, New York: CEU Press, 2021, u štampi.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Beograd: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima „Žena” (1911-1914) i „The Freewoman” (1911-1912)*. Beograd: Fabrika knjiga, 2016.
- Malešević, Miroslava. „Ženski pokret – feminističko glasilo između dva svetska rata”. *Žensko, Etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar, 2007. 9-40.
- Milanović, Jasmina. „Materinsko udruženje – humani i socijalni aspekti delovanja 1904-1941”. *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju* 36. 2 (2018): 37-54.
- Milinković, Jelena, Svirčev, Žarka. „Ženski pokret (1920-1938): politika teksta i konteksta”: (predgovor). *Ženski pokret (1920-1938): bibliografija*. Jovanka Poljak, Olivera Ivanova. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019. 7-30.
- Offen, Karen M. *European Feminisms, 1700-1950: A Political History*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2000.

- Ograjšek Gorenjak, Ida. "Yugoslav Women's Movement and 'The Happiness to the World'". *Diplomacy & Statecraft* 31. 4 (2020): 722-744.
- _____. *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Peković, Slobodanka. *Časopisi po meri dostojanstvenog ženskinja. Ženski časopisi na početku 20. veka*. Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Prlenda, Sandra. „Žene i prvi organizirani oblici praktičnog socijalnog rada u Hrvatskoj”. *Revija za socijalnu politiku* 12. 3-4 (2005): 319-332.
- Selišnik, Irena, Cergol Paradiž, Ana. „Delovanje žensk od karitativnosti do socialnoga dela. Zgodovinski pregled razvoja dobrodelnosti in začetki idej socialnoga dela v letih 1850-1941 na Slovenskem”. *Socialno delo* 55. 5/6 (2016): 239-251.
- Selišnik, Irena. „Alojzija Štebi, socialna feministka in ena prvih političark v Sloveniji”. In M. A. Gaber, *Ženske na robivih politike*. Ljubljana: Založba Sophia, 2011, pp. 41-59.
- _____. "The Ladies of Charity in Carniola, 1848 to 1914". *Aspasia* 8 (2014): 64-89.
- Stefanović, Svetlana. *Nation und Geschlecht. Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. Leipzig: PhD diss., Universität Leipzig, 2013. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559> (1. 2. 2019).
- Sklevicky, Lydia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji”. *Polja* 30. 308 (1984): 415-17.
- Stolić, Ana. *Sestre Srpkinja. Pojava pokreta za emancipaciju žena i feminizma u Kraljevini Srbiji*. Beograd: Evoluta, 2015.
- _____. „Država i Beogradsko žensko društvo: (Re)produkcija rodni uloga i društvenih pozicija žena kao deo strategija upravljanja (1875-1914).” *Država i politike upravljanja 18-20. vek*. Beograd: Istorijski institut Beograd, 2017. 149-173. <https://zrstorija.iib.ac.rs/istrazivanja/drzava-i-beogradsko-zensko-drustvo-reprodukcija-rodni-uloga-i-drustvenih-pozicija-zena-ka-deo-strategija-upravljanja-1875%e2%80%921914/> (20. 12. 2021).

IZVORI

Periodika

- Atanacković, Milena. „Mala ženska antanta”. *Ženski pokret* 9-10 (1923): 420-429.
- _____. „III skuština Narodnog Ženskog Saveza”. *Ženski pokret* 5-6 (1924): 249-251.
- Bulić, Vinka. „O sposobnostima žene”. *Ženski svijet* 2. 2 (1918): 55-60.
- Čubrilović, Jovanka. „O 'Narodnom ženskom savezu' i 'Narodnoj ženskoj zajednici'”. *Pregled. Časopis za politički i kulturni život* 1. 8 (27.2.1927): 3.

- Janković, Zorka (Zora Janković-Velikovecka) „Naša ženska društva”. *Ženski svijet* 2. 1 (1918): 37-40.
- Kveder, Zofka. „Dojmovi sa kongresa jugoslavenskih žena u Beogradu”. *Jugoslavenska žena*, 3. 8 (1919): 288-312.
- „Počeci mirovnog pokreta”. *Ženski svijet* 1. 1 (1917): 36-38.
- „Ženski pokret”. *Misao* 4. 3 (1920): 1621.
- Nikias. „Što treba raditi?”. *Ženski svijet* 1. 2 (October 1917): 49-52.
- Ristić, Pravda. „Reorganizacija ženskih društava”. *Ženski pokret* 7 (1924): 273-278.
- „Razvitak feminizma”. *Ženski pokret* 1-2 (1926): 46-52.
- Stojanović, Zagorka. „Skupština Narodnog ženskog saveza u Ljubljani”. *Ženski pokret* 7-8 (1922): 235-236
- Štebi, Alojzija. „O problemu prostitucije”. *Ženski pokret* 1-2 (1922): 11-18.
- „O zaštiti dece in mladine”. *Ženski pokret* 3-4 (1922): 79-86.
- „Država in dolžnosti”. *Ženski pokret* 9 (1924): 381-387.
- „Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji”. *Ženski pokret* 9 (1924): 376-378.
- „Za novi smer u feminističkom pokretu”. *Ženski pokret* 7 (1925), str. 241-246.
- Vinterštajn, Ruža. „Žena kao javna radnica”. *Ženski pokret* 1 (1920): 10-12.
- Ženski pokret*. „Alijansija feminističkih društava”. *Ženski pokret* 7 (1923): 325-327.
- Ženski pokret*. „Rad Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava, od maja 1921 – do maja 1922”. *Ženski pokret* 7-8 (1922): 240-253.
- Ženski pokret*. „Osnivanje feminističko-kulturne-higijenske sekcije”. *Ženski pokret* 4-5 (1920): 8-9.
- Ženski svet*. „Pravila za savez Dobrotvornih Zadruga Srпкиnja iz Austro-Ugarske, Bosne i Hercegovine”. *Ženski svet* 3 (1902): 33-36. Dostupno na Kathryn Sklar, Thomas Dublin, ur. *Women and Social Movements in Modern Empires*, pristupljeno 15. 12. 2020. preko biblioteke Centralnoevropskog Univerziteta.
- Ženski svet*. „Rad dobrotvornih zadruga”. *Ženski svet* 2 (1886): 46-51. Dostupno na Kathryn Sklar, Thomas Dublin, ur. *Women and Social Movements in Modern Empires*, pristupljeno 15. 12. 2020. preko biblioteke Centralnoevropskog Univerziteta.
- Ženski svet*. „Smetanja za osnivanje Dobrotvornih Zadruga Srпкиnja”. *Ženski svet* 4 (1913): 80-81. Dostupno na Kathryn Sklar, Thomas Dublin, ur. *Women and Social Movements in Modern Empires*, pristupljeno 15. 12. 2020. preko biblioteke Centralnoevropskog Univerziteta.

Arhivska građa

Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1510, Fond Štebi Alojzija, 1875–1956.

Druga građa

Janković, Zorka. *Problem saveza*. Zemun: Grafički zavod „Makarije” A.D., 1925.

Simić, Mila (Mila dr. Simića). „Načelno pitanje o zaštiti ugleda žene javne radnice i ženskih organizacija”. *Kongres Narodnog ženskog saveza: održan na Bledu 26, 27. i 28. oktobra 1926*. Beograd: Narodni ženski savez, 1926. 36–45.

Spomenica sa I kongresa žena Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd: Nova štamparija Davidović, 1920.

Štebi, Alojzija. *Demokratizem in ženstvo*. Ljubljana: Slovenska socijalna matica, 1918.

Vode, Angela. *Spomin in pozaba*. Ljubljana: Krtina, 2000.

Isidora Grubački
Institute of Recent History, Ljubljana
Central European University, Budapest/Vienna

*INTERWAR LIBERAL FEMINISM:
NATIONAL WOMEN'S ALLIANCE AND THE RELATIONSHIP
BETWEEN HUMANITARIAN AND SOCIAL QUESTION IN THE 1920S*

Summary: By focusing on the split that happened in 1924 within the National Women's Alliance (NŽS) of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, this paper aims to open at least two topics. First, it opens the question of (dis)continuities in the work of the NŽS in relation to the period before the First World War. Secondly, it discusses the relation between humanitarian and social work in the context of the history of the interwar liberal feminist movement. The focus of the first section of the paper is the first congress of the NŽS held in Belgrade in 1919, and the second section analyzes the work of the feminist section of the NŽS and the gathering of the feminists around the requests for the right to vote. In the third part, the analysis encompasses the figure of the public worker, and the relationship between the humanitarian and social question. Particular attention is given to the ideas of Alojzija Štebi and Milena Atanacković with regard to this question. The paper points out there were two dominant currents within the NŽS, one consistent with the pre-war type of elitist and hierarchical work of women, and the other more inclined to demands for broader social reforms. It is concluded the demand for women's suffrage right was not the only and most important demand of feminists in the 1920s, because it was most often emphasized in the context of broader demands for social justice. In this regard, it is argued that the dichotomy between humanitarian and social work corresponded to the dichotomy between humanitarian and feminist. In relation to this, it is moreover argued that for one current of the interwar liberal feminist movement, the concept of feminism was closely linked to the demands for social justice and social reform, the duty to the state, public work, the figure of the public worker, and, finally, political rights of women.

Key words: women's movement, interwar feminism, National Women's Alliance, humanitarian work, social work, social reforms, public worker, Alojzija Štebi, Milena Atanacković

ЖЕНСКА СТРАНКА – (НЕ)ПРИЈАТЕЉ ЖЕНСКОГ ПОКРЕТА

Рад обрађује оснивање Женске странке 1927. године као прве политичке организације жена у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославији. Странка је настала из уверења да је ради општег опстанка државе неопходно да жене узму политичко учешће у њеном животу. Међутим, оснивање ове странке довело је до појаве хетерогености и полемика у Женском покрету. У фокусу рада налази се размимоилажење и сукоб на релацији Женска странка – Женски покрет, премда је Женска странка успела да се одржи у животу непуне две године, све до проглашења Шестојануарске диктатуре 1929. године. Упркос ограниченим изворима за проучавање кратког живота ове политичке организације, Женска странка представља један од највећих политичких домета феминизма међуратне Југославије, те се у том контексту сагледава и природа сукоба са Женским покретом.

Кључне речи: Женска странка, Женски покрет, Ксенија Атанасијевић, парламентаризам, Краљевина СХС, феминизам

Велико ограничење истраживања еманципације жена у периоду Краљевине Југославије огледа се не само у недовољном обиму публикованих истраживања већ и у проблему доступности архивске грађе (Милић 1996: 265; Исић 2008: 8). Примера ради, у Архиву Југославије, који представља кровну институцију за историјску грађу овог периода, не постоји документација која се тематски односи на рад Женске странке. Слична је ситуација са мањим, локалним архивима, попут Историјског архива Шумадије у Крагујевцу, премда је један од првих огранака Странке био основан управо у овом граду. Женска еманципација сагледана из угла развоја парламентарног живота Краљевине Југославије до сада није била предмет анализе, те су многа питања, која би се могла посматрати из овог аспекта, остала нерасветљена. Међу њима свакако значајно место заузима проблематика првог политичког организовања жена на простору Југославије, односно стварање Женске странке, као и свих пратећих догађаја који су уследили након овог чина. О Женској странци основне информације донела је Неда Божиновић у својој синтези која се бави женским питањем у Србији у 19. и 20. веку (Божиновић 1996: 115), али је главни недостатак ове публикације, како је Анђелка Милић проницљиво уочила, чињеница

* kjorgic@gmail.com

да је ово „стручна мушка историја женске борбе за равноправност” у којој жене немају активну улогу (Милић 1996: 266). Са друге стране, Јованка Кецман у својој монографији која се бави учешћем жена у радничком покрету у међуратном периоду такође посвећује пажњу Женској странци, пружајући детаљнији увид у оснивање ове политичке организације (Кецман 1978: 193–196). Међутим, већина историографских дела публикованих за време трајања друге Југославије под влашћу Јосипа Броза Тита носе снажан идеолошки печат званичне државне политике те, упркос важним подацима које износе, могу имати и прилично спорне ставове. Тако Кецман не уочава ниједну разлику између Женског покрета² и Женске странке, осим чињенице да се Странка „сама” сматрала политичком организацијом, док се Покрет није на овај начин одређивао, односно тврди да у методама рада и захтевима између ове две организације није било никаквих разлика (Исто). Као ману, она наводи и то да су се представнице Женске странке „залагале за очување постојећег режима”, заборављајући да ова организација, као што није била ни анархистичка, исто тако није била ни некритична према тадашњем режиму, што се види из њеног Статута и Програма. Из тона Јованке Кецман провејава да је Странка заправо највећи успех донела „појединим интелектуалкама и буржујкама” које су се кроз њу афирмисале (Исто, 196), а она при том не уочава њен значај за целокупни процес женске еманципације у Краљевини, премда се о степену тог значаја свакако може дискутовати. Нажалост, детаљнијих истраживања Женске странке нема; истраживачице и истраживачи углавном је само успутно помињу, обрађујући неки од аспеката друштвено-политичког положаја жена у југословенском друштву прве половине 20. века (нпр. Пантелић 2011).

Гледано из шире историјске перспективе, истакнуте боркиње за побољшање положаја жена у Краљевини одлучиле су да оснују организацију жена искључиво политичког карактера само осам година након оснивања Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права и шест година након што су Видовданским уставом остале без права гласа за које су се залагале. У таквом историјском тренутку настала је Женска странка, која је требало да под један кров смести све жене Југославије (*Време*, 8. V/1927: 4). Странка је настала из уверења да је ради „културног, моралног и здравственог опстанка државе” неопходно да жене узму политичког учешћа у њеном животу. Оснивачки одбор у коме се нашло укупно осамнаест жена маја 1927. године истакао је као свој циљ потпуну равноправност мушкараца и жена пред законом, као и женско право гласа. Оснивачице су изнеле уверење да су се све политичке странке изјасниле да начелно нису против тога да жене добију бирачко право, али да те исте странке нису учиниле пуно на овом пољу после доношења Видовданског устава. Наглашено је и да је „грађанска дужност сва-

2 У тексту појам Женски покрет написан курзивом означава часопис; у супротном, у питању је истоимена организација.

ке жене да се бори за феминистичке идеје”. Оснивачки одбор је такође оценио да дотадашње организације жена немају политички карактер, те да не одговарају духу времена (Исто), односно да Женска странка нема ничег заједничког са Женским покретом (*Време*, 10. V/1927: 3). Основна разлика се огледала у следећем: „Женска друштва и удружења, која данас постоје код нас, мада су сва израз женске делатности и женског социјалног рада, не одговарају, или по своме програму, или по својој организацији и тактици, политичким задацима, које време намеће” (*Женски њокреїї*, 8/1927: 4). Био је ово почетак разбијања илузије о заједничким, уједињеним акцијама жена. Година 1927. у историји југословенског феминизма дефинитивно је обележена видним разилажењем, односно појавом оштрих полемика унутар Женског покрета. Са друге стране, *Полиџиика* је бритко извештавала да је Женска странка одмах по оснивању „почела храбро да прима ударце, ма да још није приметила борбу” (*Полиџиика*, 8. V/1927: 6).

Ксенија Атанасијевић, тадашња потпредседница Женског покрета, на оснивање Женске странке у овом *Полиџиикином* чланку реаговала је изражавањем сумње у намере новоформиране странке, будући да су се њене представнице одмах оградиле од рада Женског покрета. Она је истакла да Женски покрет већ седам година посвећено ради на „остваривању феминизма” и то „дизањем просвећености (...) наших жена и заштићавањем њихових права”. Атанасијевић је тактички нагласила да је Женски покрет радио поступно и поуздано, „без операција и екцеса”, чиме је изразила сумњу у методе рада Женске странке. Посебно је замекрила представницама Женске странке што су Женски покрет оцениле као „застарео и реакционаран”, када је било општепознато да је Покрет неретко нападан управо због своје напредности. Ипак, Атанасијевић је изразила и спремност да активно помогне Женску странку, будући да је она заправо у потпуности усвојила идеје Женског покрета (Исто). Међутим, када се први пут огласио, Женски покрет, осим што је послао поруку да оснивачице Женске странке „цепају и поништавају снагу” Женског покрета, упутио је и молбу свом чланству да се не одазива никаквим позивима Женске странке, посебно не организовању ове странке широм земље (*Женски њокреїї*, 8/1927: 4).

Женска странка је на изјаву Ксеније Атанасијевић, објављену у *Полиџиики* и *Времену* 10. маја 1927. године, бурно реаговала. У свом саопштењу још једном је послала поруку да ова странка тежи да политичким методама оствари своје циљеве, за разлику од Женског покрета који има обележја најпре просветно-културне врсте. Странка се оградилa од свих изјава Ксеније Атанасијевић, оцењујући их као „прехитре” и „нетачне” (*Време*, 11. V/1927: 4). Подсетила је још једном на проглас Странке у коме стоји да су жене „силом околности стављене у један табор и приморане да се групишу у засебну политичку организацију”, будући да од доношења Видовданског устава постојеће странке нису учиниле ништа по

питању женског бирачког права. Примарни циљ Женске странке било је „буђење политичке и друштвене свести код жена”, затим освајање правне и политичке равноправности, те је, у складу са тим, ова странка била спремна да сарађује са свим политичким организацијама које буду спремне да заступају ово становиште (*Женски њокрејѝ*, 9/1927: 4).

Часопис *Женски њокрејѝ* доноси нам вредне податке како о самој странци (примера ради, публикован је њен Проглас), тако и о позицији коју је истоимена организација заузела према новоформираној странци. Наиме, часопис је пренео текст Прогласа, али уз уводну констатацију да је заправо створено још једно феминистичко удружење, а не политичка партија, „која по нашем мишљењу није ни потребна” (Исто). Аргументацију неслагања са формирањем Женске странке заправо је на насловној страни истог броја изнела Алојзија Штеби, чији текст стоји у дијалошком односу са поменутиим Прогласом. Ауторка сматра да оснивање Женске странке „иде на штету здравог политичког развитка”, негирајући тезу о „културном, моралном и здравственом опстанку државе”, коју су изнеле оснивачице Странке. Штеби, у покушајима да сагледа шири контекст државне политичке сцене, сматра да у вишестраначју нису успели да се снађу „ни мушкарци, који имају политичку традицију” јер ни они „нису успели да сведу наш политички живот на неколико јасних, изразитих политичких групација” (*Женски њокрејѝ*, 9/1927: 1). Штеби *a priori* смањује женама шансу за успех у вишестраначју, односно парламентаризму Краљевине, управо због непостојања „политичке традиције”, која би у овом контексту лако могла да се термилолошки замени *искусѝвом*. Интересантно је тумачење Штеби које се тиче разлике у половима: третирајући пол као „само једну природну појаву, потребну за одржавање живота”, она сматра да се на основу категорије пола не смеју правити никакве групације. У том контексту ауторка тврди да је „за све жене и мушкарце, култура само једна, морал је само један, и здравље је само једно једино”, алудирајући на поменути „културни, морални и здравствени опстанак државе”. Јасно је да, у тренуцима када ауторка пише, појмови попут *родна сензиѝвностѝ у кулѝури* и сл. нису постојали, али приметно је да Штеби инсистира на јединствености доживљаја културе, морала и здравља. Она такође критикује оснивачице које нису објасниле због чега је жена „биће другог ранга” и на овом месту је њена аргументација најупечатљивија. Штеби експлицитно изражава став да је положај жене данас једнак положају радничке класе пре педесет година, те сматра да се жена бори за политичка права како би стекла економску и социјалну независност, односно да освајање политичких права, самих по себи, жени не представљају циљ. На овај начин се Штеби теоријски приближила Бебелу, који је сматрао да је предуслов за ослобођење жена стварање економски независне жене (Bebel 1913: 6–9).

Анализа текста Алојзије Штеби указује да је ауторка Женској странци замерила дефинисање Програма у којем „нема ни једне једине политичке идеје”, мислећи на државно-правна, социјална и економска ре-

шења која је Странка требало да понуди. На овом месту аргументација Штеби је кратка, одсечна, али и најјача: чињеница је да је Женска странка свој фокус деловања ставила на исправљање недостатака Видовданског устава, односно на борбу за добијање женског права гласа, не наводећи даље кораке нити евентуална решења за горућа друштвена питања (*Женски покрет*, 9/1927: 1).

Полемика је настављена и наредних недеља. Женска странка тврдила је да њено формирање није довело ни до каквог „цепања” или „растурања снага” Женског покрета, будући да су ове две организације различитог карактера. Међутим, као што се ове две организације због своје различитости не могу цепати, исто тако не могу ни склапати коалиције нити бити у савезништву. Странка је отворено преbacила Женском покрету што своје чланице не позива да се учлане или бар приђу Женској странци, већ се и даље опредељују према „мушким партијама”. Тако је дошло до изражаја становиште Женске странке да би жене требало да се определе према сопственом полу: да би оствариле своје интересе, жене треба да се нађу у *женској* странци, док ће мушкарци остати у *мушким*, односно у оним у којима до тог тренутка није било ниједне жене (*Време*, 21. IX/1927: 4). Евентуална каснија сарадња је, према прогласу Странке, свакако била и пожељна и могућа.

Чланице Женске странке, новоформиране политичке организације, путовале су широм земље не би ли привукле жене у своје редове и тиме повећале своје чланство. Нажалост, имена чланица, посебно у огранцима широм земље, још увек су непозната. Са друге стране, имена жена које су се нашле у Оснивачком одбору су нам позната. Од њих осамнаест, поменућемо само неке: др Ана Милијановић (лекарка), Ангелина Даковић (докторанткиња права), др Марија Вучетић (лекарка), Маја Зога, Даринка Љубојевић (наставница), Ружа Нешић (лекарка), Надежда Петровић (наставница) и Оливера Пачић (студенткиња права). Проблем са архивском грађом узрокује немогућност реконструисања биографских података оснивачица и чланица, односно њихове мотиве за приступање Странци.

Када говоримо о огранцима странке, међу првима је основан огранак у Крагујевцу,³ док је до краја 1927. године основано готово осамдесет пододбора, односно огранака (*Време*, 19. XII/1927: 6). Међутим, било је и средина у којима су жене биле уздржане према политичком организовању. Пример су жене из Сарајева, које су се среле са представницама Женске странке, али су одбиле да истој приступе (*Време*, 2. VIII/1927: 5). Постало је евидентно да је жене из патријархалнијих и конзервативнијих средина теже политички организовати, односно окупити у некој политичкој организацији.

3 Премда се тачан датум оснивања огранка услед недостатка архивске грађе у Историјском архиву Шумадије Крагујевац не зна, на основу анализе штампе из овог периода долази се до закључка да је крагујевачки огранак постојао у октобру 1927. године.

Програм, као и циљеви саме странке, најјасније су представљени на првој конференцији странке, одржаној у београдској Касини на Терезијама 2. октобра 1927. године. Конференцијом је председавала Атанасија Мајзнер, с тим да је уводну реч имала Ангелина Видаковић, докторанткиња права. Видаковић је акцентовала борбу за бирачко право, које је у Краљевини женама било ускраћено. Потом је реч имала извесна гђа Митровић, кројачица из Београда, која је говорила о тешком положају жене као раднице у ондашњем друштву. Стиче се утисак да је ово излагање имало за циљ да умири *зле духове*, будући да је она обећала да „добијањем бирачких права жена неће напустити кућу”, већ ће се поправити положај жене која зарађује и својим радом издржава или учествује у издржавању своје породице. Може се рећи да је Митровић у извесној мери кокетирала са патријархатом, будући да у јавном дискурсу раних тридесетих година „удата радница” бива представљена као жена која мање брине о кући и кућним пословима. Насупрот томе, она доста времена посвећује деци тако што их води у позориште или биоскоп (*Правда*, 8. XI/1934: 9). Међутим, наглашавајући да је политичко организовање жена неопходно ради освајања бирачког права, Митровић је позвала раднице да приђу странци, односно постану њене чланице (*Време*, 3. X/1927: 5). Нажалост, на питање колико је радница приступило Женској странци, наука, услед поменутих проблема са грађом, није дала одговор.

Прва конференција Странке је посебно скренула пажњу на „неправде према удатим женама”, првенствено онима које су високообразоване, будући да је њихов професионални напредак био крајње онемогућен. Наведени су примери из којих се види да лекарке нису могле бити управнице болница, правнице нису могле постати судинице и сл. Осудиле су се све законске неправде које су овоме допринеле и тражена је потпуна професионална равноправност жена и мушкараца (Исто).

Поред тога што жене из патријархалнијих средина нису масовније приступале Женској странци, проблем је био и у израженим неслагањима и разилажењима унутар саме странке, о чему су често извештавали и различити дневни листови. Пример је случај у Скопљу, када су три чланице ондашњег одбора претиле оставкама и напуштањем странке због „спровођења личне диктатуре” са врха, односно из Београда (*Време*, 4. IV/1928: 3). Детаљи разилажења нису познати: договор након међусобних оптужби о личној диктатури и праву избора чланица у извршни одбор, односно несавесном раду, није био могућ: три чланице из Скопља биле су трајно искључене из странке (*Време*, 7. IV/1928: 7). У штампу је такође доспео и случај Надежде Петровић, студенткиње филозофије, која је за *Време* изјавила да сматра да је из странке искључена потпуно неочекивано и нелегално (*Време*, 28. II/1928: 7). Може се рећи да ови примери, иако не превише бројни, сведоче о централистичком уређењу странке: главна решења доносила су се у Београду, а случај из Скопља појачава утисак да *йериферни* простор није имао права на самостално организовање и одлучивање.

Услед опште политичке нестабилности у Краљевини, чији је јасан показатељ чињеница да ниједна скупштина конституисана у периоду 1921–1929. године није успела да испуни свој четворогодишњи мандат (Петрановић 1988: 134), Женска странка поднела је петицију 28. октобра 1927. године председнику Народне скупштине, др Нинку Перићу. Петицијом је примарно тражено право гласа за жене, будући да су оне стрпљиво чекале да се испуни обећање дато приликом доношења Видовданског устава о регулисању овог питања. Указано је на проблем законодавства, односно на то да правне норме које дефинишу положај жене не одговарају карактеристикама модерних држава. Уз набрајање улога жене (грађанка, радница, интелектуалка, домаћица, мајка, супруга), констатовано је да жена заслужује да ужива сва права као и мушкарац: „Ми тражимо за нашу жену сва политичка права која ужива и човек (...). Право гласа које ми тражимо за жену мора да буде потпуно; право да бира и да буде бирана; потпуно право гласа и за општине и за области и за Народну Скупштину” (*Политика*, 29. X/1927: 7). Иако се посланици нису изјашњавали о овом захтеву Женске странке и премда је овај чин суштински истоветан акцијама које су различита женска удружења реализовала уочи конституисања Уставотворне скупштине 1920. године (*Женски покрет*, 4/5 /1920: 12), ова петиција јасног политичког карактера имала је снажан одјек у штампи. Изузетно критички текст о Женској странци, објављен на насловној страни *Политике* само пар дана касније, никако није могао бити случајност.

Новинар који „начелно” нема ништа против проширивања женских права поставио је питање „колико је код нас већ дошло време” за снажну друштвену реформу за коју се Женска странка залаже. Подсећајући на опште стање у друштву (број неписмених, смртност деце, нехигијена – посебно у селима, заразне болести и слично), аутор је упитао оснивачице Странке да ли је *нашој жени* потребнија едукација из здравствено-хигијенске области или партијска књижица. У реторици овог аутора јавља се лик „наше племените српске жене” која има дух Мајке Јевросиме: она је „остала у традицији” и противница је новонасталог покрета. Важно је приметити да ће се слични топоси (Мајка Југовића, Мајка Јевросима) јавити код Димитрија Љотића, вође профашистичког и националистичког покрета „Збор”, уочи Другог светског рата, са истим циљем: да жене одврате од борбе за право гласа, будући да је циљ сваке жене да подари храброг војника држави (Љотић 2001: 125). Величајући улогу и значај ранијих женских организација, аутор, у намери да поентира молбом о јединству женског покрета, заправо дискриминише чланице Женске странке третирајући их као жене „нездравих амбиција” чије активности могу довести до „моралне пропасти”:

„О, ви наше добре жене и сестре, ви које рођењем носите на себи традиције Косовке Девејке и оне класичне српске жене и мајке, оставите се тога посла којим ћете наудити и себи, к народу своме, деци својој. У нашој земљи су још про-

страна поља за ваш благотворни рад. Пођите оним трагом што су га до сада у јавноме животу нашега народа обележиле оне племените жене, које су се до сада већ посветиле томе јавноме раду.

Не разједињујте, већ својом сестринском љубављу сједињујте оно што је поратна партизанска затрваност разједињавала!" (*Полијтика*, 3. XI/1927: 1).

На овај текст чланство Женске странке није остало немо: из секретаријата Странке упућен је одговор, који је такође објављен на насловној страни *Полијике*. Наведено је да текст г. Лазаревића има јасан циљ - „да се негативно делује на мишљење врло многих политичара и јавних радника”. Огорчене што је читав женски покрет поделио на „старе родољубиве српске жене” и „жене које оснивају Женску странку”, навеле су да су Странка, као и чланице понаособ, овим претрпеле велику увреду и неправду. Док је подсећао Женску странку на суморно стање у друштву, из протестног обраћања Лазаревић је добио питање зашто „није нашао за потребно да каже ма и једну реч о бесправном положају наше жене и као мајке и као грађанке и као физичке и умне раднице”. Секретаријат је текст затворио питањима да ли аутор може да докаже да ће Женска странка naudити „нашем народу и деци” као и да она ради на „разједињавању” женског покрета. Важно је напоменути да Женска странка за кривца поменутог разједињавања види, како је сам Лазаревић навео, *йорану йартизанску зайрваностй*, мислећи на карактеристике политичког живота у Краљевини и ниво политичке свести (*Полијика*, 7. XI/1927: 1).

Иако се може рећи да је са Женском странком био на ратној нози, Женски покрет такође је одреаговао на Лазаревићев текст. Ауторка Миlena Атанацковић навела је да текст садржи нека тачна запажања, иако је у закључцима „потпуно погрешан”. Сматрајући да целокупан народ „иде спорим корацима напред” и да је за то одговорно и апсолутно одсуство жена у институцијама у којима се одлучује, Атанацковић износи став Покрета да је политичко изједначавање жена најхитнија потреба друштва. Уз све разлике које постоје у односу на Женску странку, ауторка инсистира на томе да је доба „хуманих акција” којима би се могао поправити положај жена одавно прошао, те да акције жена неоспорно морају имати и политичку ноту. Значај овог текста огледа се у чињеници да Атанацковић нуди конкретно решење за даљи ангажман жена: „Да би се ублажиле партиске страсти, да би се прешло на најшири рад за благостање нашег народа, потребно је да се жене, *не йреко једне женске сйранке*, већ у *йолийичко неуијралној феминисийичкој ојанизацији* боре за могућност, да као потпуно равноправни чланови, заједно са мушкарцима, преко политичких партија могу допринети побољшању општар животног прилика у нашој земљи” (подвукла К. Ј. С) (*Женски йокреј*, 20/1927: 1).

Оно што је Алојзија Штеби замерала Женској странци, Женски покрет је јавности пружио у време када се још један сукоб надвијао над Европом, 1937. године. Алијанса женских покрета у сарадњи са Југословенским женским савезом и Удружењем универзитетски образованих жена изра-

дила је *Сјайуи* жена како би тачно представила социјални и економски положај жена у Југославији. *Сјайуи* је заправо био намењен Друштву народа, али је достављен Интернационалној феминистичкој алијанси у Цириху, на њено тражење (*Женски покрет*, 9/1937: 4–5). Објављен у *Женском покрету*, документ је имао следећа поглавља: *Увод*, *Политичка права*, *Грађански законик*, *Кривични закон*, *Социјално законодавство*, *Сјайуи економски*, *Насијава* и *Сиручно школство*. Ауторке су најпре представиле актуелан положај жена, да би касније дале сопствене предлоге за унапређење одређених законских решења са детаљним образложењима. Две године касније, будући да се са захтевима и понуђеним решењима из *Сјайуи* ништа није дешавало, Алијанса женских покрета реаговала је израдом *Меморандума* заснованог на поменутом *Сјайуи*. Овај документ требало је да буде упућен свим сенаторима и посланицима, како би, као крајњи циљ, стигао и до владе. То се и догодило 10. октобра 1939. године, када је *Меморандум* предат потпредседнику владе, Влатку Мачеку, који је изјавио да је „спреман да захтеве жена размотри у Министарском савету” (Кецман 1978: 62). Међутим, тада је режим већ био преоптерећен хрватским питањем као и питањем рата, те на овом пољу ништа није учињено.

Судбина парламентарног живота у Краљевини дефинитивно је запечаћена атентатом у Народној скупштини, 20. јуна 1928. године, када је Пуниша Рачић убио Павла Радића и Ђуру Басаричека и ранио Ивана Пернара, Ивана Гранђу и Стјепана Радића, који је од задобијених рана преминуо 8. августа. Премда је краљевска власт била неприкосновена, прокламована начела Видовданског устава ипак су била „извесна кочница за пуну самовољу краља” (Ћулиновић 1961: 6). Суспендовање Устава отворило је врата проглашењу апсолутизма. Шестог јануара 1929. године краљ Александар Карађорђевић завео је диктатуру суспендовањем Видовданског устава, забраном политичких странака и удружења која су носила племенско или верско обележје. Распустио је Народну скупштину, а за новог председника владе именовao генерала Петра Живковића. Краљ је том приликом изјавио да „парламентарни ред и сав наш политички живот добијају све више негативно обележје, од чега народ и држава имају за сада само штете. (...) Парламентаризам, који је као политичко средство по традицијама Мога незаборављенога Оца остао и Мој идеал, почеле су заслепљене политичке страсти злоупотребљавати у тој мери, да је постао сметња за сваки плодни рад у Држави” (*Службене новине*, 6. I/1929: 1). На насловној страни водећих дневних новина објављен је 25. јануара 1929. године проглас који је обелоданио да је, међу осталима, распуштена и Женска странка. Битно је, међутим, нагласити да након укидања Диктатуре Женска странка неће обновити свој рад, за разлику од других странака.

Упркос ограниченим изворима за проучавање кратког живота ове политичке организације, Женска странка представља један од највећих политичких домета феминизма међуратне Југославије. Спремност гру-

пе жена, по правилу високообразованих, да искажу незадовољство до-тадашњом борбом за побољшање женског положаја – и то формирањем сопствене странке – за једну дубоко патријархалну и конзервативну средину, каква је Краљевина била, представља огроман искорак. Иако се не сме занемарити чињеница да одређени број жена у исто време приступа и делује у КПЈ, истраживачице које су се бавиле питањем партиципације жена у овој политичкој организацији оправдано су закључиле да је у међуратном периоду овај број био на минимуму (Кецман 1978: 413–414). На овом месту важно је уочити тачке диференцирања: док жене, у случају КПЈ, прилазе већ формираној организацији, прилично утврђеног програма, те у тој странци у међуратном периоду партиципирају са око 1% од укупног броја чланства (Исто), Женску странку су оформиле жене, Проглас, односно краћи програм, такође су написале жене, и у овој странци партиципирају такође само жене – примера ради, Женска странка је до краја 1927. године успела самостално да оформи преко 80 пододбора (*Време*, 19. XII/1927: 6). Важну разлику такође представља сама природа деловања ових странака: док је КПЈ револуционарна, тежи да сруши постојећи државно-правни поредак, Женска странка се усмерава на реформски рад у оквирима постојећег система. Битну разлику на пољу политике представља и однос према међународним женским организацијама: док ће комунистичке радо сарађивати са *друговима и другарницама* широм света, Женска странка сматрала је да „гостопримство и политика немају никакве везе” те да странци немају права да се мешају у унутрашња питања земље (*Време*, 30. V/1928: 6). У овом контексту треба сагледавати и спремност Женске странке да сарађује са другим политичким опцијама: уколико се присетимо Прогласа, односно примарне тежње за корекцијом Видовданског устава и освајањем женског права гласа, нимало није изненађујуће да Женска странка нуди могућност сарадње јер право гласа за жене обећавају и друге политичке странке. На том месту би, теоријски гледано, могло доћи до коалиције са неком од многобројних странака које су чиниле парламентарни живот Краљевине, али, због кратког живота Странке, о овоме је немогуће говорити.

Распуштена за непуне две године од оснивања, у периоду када није дошло до значајнијих промена законске регулативе која би се тицала жена, Женска странка засигурно није успела да остави ни приближно значајан траг на државној политичкој сцени. Међутим, реаговања на *неправде* које се чине женама, односно које жене трпе од законодавца, те борба за освајање права гласа, два су битна елемента када се говори о раду ове странке. Премда је постојао помало поједностављен полни приступ – *све жене* у Женску странку, мушкарци у *мушке* – чланицама Странке вероватно се овај став чинио као оправдан и логичан јер се само формирањем јаког женског фронта положај жена могао побољшати. Како су саме оснивачице странке приметиле, „ипак су жене у нашој држави – услед неправде која их сврстава у ред бића другог ранга и искључује из учешћа у решавању питања заједничког живота у држави – силом

околности стављене у један табор и приморане да се групишу у засебну политичку организацију” (*Политика*, 8. V/1927: 6). Гледано са ове временске дистанце, можда је то и био усуд ове организације: инсистирање на хомогеном и апсолутно усаглашеном женском фронту, које је, како је пракса показала, више штетило него користило самој Странци. Иако је јануара 1929. године било немогуће то прогнозировать, распуштање странака, међу њима и Женске, онемогућиће сваки вид политичког отпора и борбе жена у Краљевини. Оне ће чекати на дефинитивну промену режима 1945. године.

ЛИТЕРАТУРА

- Bebel, August. *Žena i socijalizam*. Zagreb: „Naša snaga”, Jugoslavenska socijalistička nakladna zadruga, 1913.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Žene u crnom, 1996.
- Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961.
- Isić, Momčilo. *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Slobodan Jović, 1978.
- Milić, Anđelka. „Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku”. *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju* 5/6 (1996): 261–266.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. 1. Beograd: Nolit, 1988.
- Лебл-Албала, Паулина. *Десет година рада Удружења универзитетски образованих жена у Југославији (1928–1938)*. Београд: Удружење универзитетски образованих жена у Југославији, 1939.
- Љотић, Димитрије. *Сабрана дела 1938–1940*, књ. V. Београд: Нова искра, 2001.
- Пантелић, Ивана. „Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији”. *Књижевство: часопис за студије књижевности, рода и културе* год. 1, бр. 1 (2011): без пагинације, <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji#gsc.tab=0> (18. 12. 2020).

ИЗВОРИ

- „Велика конференција Женске Странке код Касине”. *Време* 3. 10. 1927: 5.
- „Енглеске и наше жене”. *Правда* 9. 11. 1926: 4.
- „Жена која зарађује свој хлеб: наша данашња радница, економски независна и слободна, одбацила је многе патријархалне предрасуде”. *Правда* 08. 11. 1934: 9.

- „Жене у борби за право гласа”. *Политика* 29. 10. 1927: 7.
- „Женска странка у Скопљу”. *Време* 7. 4. 1928: 7.
- „Женска странка”. *Политика* 3. 11. 1927: 1.
- „Женска странка”. *Политика* 7. 11. 1927: 1.
- „Женско право гласа пред Народним представништвом”. *Женски њокрећ* бр. 4/5 (1920): 12.
- „Зашто жене траже право гласа”. *Женски њокрећ* бр.20 (1927): 1-2.
- „Збор Женске странке у Србобрану”. *Време* 30. 5. 1928: 6.
- „Из секретаријата женске странке”, *Време* 11. 05. 1927: 4.
- „Изјава Г-це Ксеније Атанасијевић”. *Време* 10. 5. 1927: 3.
- „Нова феминистичка организација”. *Женски њокрећ* бр. 8 (1927): 4.
- „Однос Женске странке према Женском покрету”. *Време* 21. 09. 1927: 4.
- „Основана је Женска странка”. *Политика* 8. 5. 1927: 6.
- „Партиско забавно вече Женске Странке у Клариџесу”. *Време* 19. 12. 1927: 6.
- „Проглас Женске странке”. *Женски њокрећ* бр. 9 (1927): 4.
- „Проглас нове Женске странке”. *Време* 8. 5. 1927: 4.
- „Распуштање странака у Београду”. *Време* 25. 1. 1928: 1.
- „Сарајевске жене неће у женску странку, али траже право гласа”. *Време* 2. 8. 1927: 5.
- „Цепане Женске Странке”. *Време* 28. 02. 1928: 7.
- „Чланице обласног одбора Женске Странке у Скопљу протестују против догађаја који су се одиграли у Оснивачком одбору у Београду”. *Време* 4. 4. 1928: 3.
- Службене новине*, 6. 1. 1929: 1.

Kristina Jorgić Stepanović

UCIMSI, Novi Sad

WOMEN'S PARTY – A FRIEND OR ENEMY OF THE WOMEN'S MOVEMENT

Summary: The paper deals with the foundation of the *Ženska stranka* (Women's Party) in 1927 as the first political organization of women in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia. The party was formed out of the belief that for the sake of the state's survival, it is necessary for women to take political part in its life. However, the founding of this party led to a split in the women's movement. The focus of the paper is the disagreement and conflict between the Women's Party and the Women's Movement.

The paper further deals with the goals of this newly formed political organization, as well as the specificities of joining it. It was evident that women from more patriarchal and more conservative backgrounds found it more difficult to organize themselves politically. Also, the daily press reported numerous disagreements and differences within the Party.

On 6 January 1929, King Aleksandar Karađorđević established a dictatorship by suspending the Vidovdan Constitution, thereby banning political parties. On 25 January 1929, this proclamation was published on the front page of the leading daily newspaper, announcing that, among other things, the Women's Party had been dissolved. It is important to emphasize, however, that after the abolition of the Dictatorship, the Women's Party would not renew its work. Despite limited resources for studying the short life of this political organization, the Women's Party represents the greatest political reach of feminism in interwar Yugoslavia. The readiness of a group of women, by rule highly educated, to express dissatisfaction with the previous struggle to improve the position of women – and by forming their own party – for a deeply patriarchal and conservative environment as the Kingdom, was a huge step forward. Although it was impossible to predict in January 1929, the dissolution of the parties, including the Women's Party, would make any kind of political resistance and struggle of women in the Kingdom impossible. They would wait for the definitive change of regime in 1945.

Key words: Women's Party, Women's Movement, Ksenija Atanasijević, parliamentary, Kingdom of SCS, feminism

WOMEN’S ORGANIZING IN A CONTESTED BORDERLAND: THE CASE OF PRO-YUGOSLAV ASSOCIATIONS IN SUŠAK AND FIUME IN THE INTERWAR PERIOD²

After the First World War, the border area at the center of the bay of Kvarner, claimed by two conflicting National Councils, advocating for the annexation by the nascent Yugoslav state or the Kingdom of Italy respectively, saw a widespread political activism, with pro-Yugoslav women’s associations at the forefront in both Sušak and Fiume. Working from both archival sources and contemporary press, the article aims to trace the activities of the two main associations, namely the Yugoslav Women’s Democratic Association and one drawing on the legacy of the wartime Serbian humanitarianism, later turning into the Circle of Serbian Sisters. While the leadership of the two associations often overlapped and their activities were entangled, it is possible to discern two strands: one with more emancipatory views and political claims, and the other focused on humanitarian work, cultivating a relationship with the central government and the Crown, respectively.

Key words: women’s associations, nation-building, borderland, philanthropy, enfranchisement, post-war transition, Sušak, Fiume, Rijeka

On the wings of post-war enthusiasm

On 19 January 1919, 250 individuals gathered in the City Hall of Sušak. It was an impressive meeting for a town that counted around 12,000 inhabitants, excluding its vicinity.³ All the more so when considering the reason for the gathering. As Franja Orešković, the president of the temporary committee explained, the Democratic Association of Yugoslav Women [Jugoslaven-sko žensko demokratsko društvo (JŽDD)] was established with the aim of “familiariz[ing] women with their needs from a cultural, social, and political perspective, in order to respond to the demands set by modern times”.⁴

* francesca.rolandi@gmail.com.

²The article was elaborated within the EIRENE project (full title: Post-war transitions in gendered perspective: the case of the North-Eastern Adriatic Region), founded by the European Research Council under Horizon 2020 financed Advanced Grant funding scheme [ERC Grant Agreement n. 742683]

³ According to the 1923 census, the city of Sušak, along with its suburbs, counted 13,228 inhabitants. „Mjesne i društvene vijesti”, *Primorski Novi List* (PNL) 4.8.1923: 3.

⁴ Hrvatski državni arhiv (HDA), Građanske stranke i društva Grupa VI (1353, 3109, Zapisnik glavne skupštine „Jugoslaven-skog ženskog demokratskog udruženja”, 19.1.1919.

Sušak had grown rapidly since the 1870s and '80s, and developed as an urban center distinct from, but connected with the bigger city of Fiume,⁵ which lay on the opposite side of the Rječina river. While Sušak was mainly populated with Croatian-speakers, the common language of business, culture, formal, and informal communication in Fiume was Italian. Additionally, the two towns belonged to two different entities of the Hungarian part of the Habsburg Empire: Sušak was part of the Kingdom of Croatia and Slavonia, while Fiume was a semi-autonomous body, under the direct control of Budapest. Turbulent times still awaited both cities after the demise of the Habsburg Empire. The controversy stirred by the conflicting national claims of pro-Italian and pro-Yugoslav groups was mirrored in the establishment of two rival National Councils. While the National Council of Serbs, Croats, and Slovenes (SCS) already took control of Fiume at the end of October 1918, it was later ousted by the Italian National Council. Both councils championed the annexation of Fiume to what they regarded as their respective homelands (although the Italian National Council sought the Fiume part alone for Italy, while the National Council of SCS claimed both urban entities).

The complex political situation was reflected in a tumultuous sequence of events. At the beginning of November 1918, Italian and French military troops reached the city as part of an Interallied Command, along with a Serbian battalion, which would retreat eastwards shortly. While the French battalions played an informal role of protectors of the Yugoslav state, the Italian contingent, outnumbering the rest, paved the way for the Italian National Council to seize control of the city. Unsurprisingly, the Italian army proved to be a tool of its government, rather than a peace-keeping actor, and in the second half of November 1918, it expanded its occupation towards Sušak and the nearby areas (Čulinović 1953: 42–54; Bartulović 2004: 45–49; Klinger 2018: 285–309; Perinčić 2009: 35–53). In such a chaotic situation, different political groups – from pro-Italian, to pro-Yugoslav, and socialist – took to the streets.

On all sides, women's engagement was not restricted to the mere act of wearing cockades or dressing in colors of national flags, but rather they strove towards the political arena, immediately revealing the limits of the calls to inclusion made by various political actors. On the pro-Yugoslav side, women engaged in truly political activities, such as founding the Women's Committee for Propaganda, and setting up a delegation to visit the French Captain Durand.⁶ In the very aftermath of the war, the local newspaper *Primorske novine* showed a positive attitude towards women's public engagement, which had been a hallmark of the war years. In the few days it held power, the National Council of SCS invited women to be loyal to the national cause, while also advising them to act in agreement with the main (male) political authority.⁷

5 The towns of Sušak and Fiume were united in 1948 to form today's Rijeka. The Italian name is used in this article to refer to the contemporary internationally recognized denomination of the territory located west of the Rječina.

6 „Doček talijanske flote“, *Primorske Novine* (PN), 5.11.1918: 1.

7 „Vesnik“, *PN* 1.11.1918: 3; „Vesnik“, *PN* 12.11.1918: 3.

From the nearby island of Krk, the musician Pavica Julija Kaftanić addressed women and in particular “enlightened teachers” through *Primorske novine*, calling on them to engage in the public sphere. The task of every woman was to hold lectures, organize courses for illiterate persons, and respond to the “desire for knowledge”. The message of the appeal was powerful: “Let us raise our heads, and realize the tasks, the responsibilities, which are waiting on us”.⁸ A daughter from the middle-class family, Kaftanić was initially educated in her hometown of Baška on the island of Krk, then in Sušak, and would go on to continue her studies at the Zagreb Conservatory (Urem et al. 2005: 14–19). Back in Sušak in 1928, she worked as a teacher at the local high school. Kaftanić was the first, on the local level, to voice an idea that had already gained momentum in Zagreb, especially in the circles close to the review *Jugoslavenska žena* and its founder, the Slovenian feminist of pro-Yugoslav views, Zofka Kveder. According to Kveder, the national liberation of the Yugoslav people and women’s emancipation would go hand in hand in the nascent Yugoslav state, a theoretical association that had even more traction in the border area (Ograjšek Gorenjak 2014: 94)⁹. Furthermore, emancipation had to be achieved through the role of education and culture. This was represented as one of the main challenges the new state would engage with (Troch 2015), but also one of the key issues that would lead to equalization of women and men in the public sphere.

The Women’s Democratic Association [Žensko demokratsko društvo], founded in Zagreb in July 1918,¹⁰ began its work with a set of actions which, by addressing different social strata, were deeply connected to culture: they provided support to both male and female students enrolled in the University of Prague, collected 800 books for women workers, and organized courses for illiterate persons as well as open lectures for women.¹¹ The use of the label “democratic” recalled broad participation, but also the Democratic Party, the ambiguity of which on women’s right to vote kindled expectations that would soon be dashed (Ograjšek Gorenjak: 92, 117).

In December 1918, when universal suffrage appeared achievable, there was a preliminary meeting of all pro-Yugoslav women, from both Fiume and Sušak, to create a local branch of JŽDD. Among the participants were members of the local philanthropic association Serbian Woman in Fiume [Srpkinja na Reci], which drew on the legacy of wartime humanitarianism: the association had allegedly been secretly created before the First World War, as a charity for the children of Serbia.¹² The combination of democratic and conservative sentiments that animated the first Yugoslavism blended with the different orientations of its members. While they were mostly middle class, it is possible to detect at least two approaches to women’s role in society: on the one

8 „Sestrama Jugoslovenkama sa otoka Krka“, *PN* 17.11.1918: 2.

9 Zofka Kveder, „U kolo!“, *Jugoslavenska Žena (JŽ)* 1919: 1–4.

10 HDA, 1353, 3109, Zapisnik o našem sastanku u privatnom stanu, 3.7.1918.

11 „Demokratsko udruženje jugoslavenskih žena, *JŽ* 1919: 43.

12 „Vesnik“, *PN* 8.4.1919: 3.

hand, advocacy for political change, including enfranchisement and the access of women to the labor market, as embodied by JŽDD; focusing on philanthropy and ideally drawing on the legacy of Serbia wartime relief, on the other. This variety was reflected in the short text accompanying the call addressed to women, which, besides putting forward the importance of culture and education in the process of raising national consciousness, stressed the role of woman as a mother and wife in preventing further denationalization (*odnarođivanje*).¹³

Although culture and literacy were considered crucial pillars in any national movement in the nineteenth century, the issue was even more pressing in Sušak and Fiume, where, owing to the dominance of the Italian language in the public sphere, and the marginalization of Croatian schools in Fiume, national sentiment did not always coincide with the language of use. It could happen that even individuals of pro-Yugoslav sentiment lacked proficiency in the Serbo-Croatian language.¹⁴ Anticipated by a repeated call to Yugoslav – but also Serb, Croat and Slovene – women,¹⁵ the founding session of the JŽDD finally took place in January 1919, allegedly creating excitement among women of various social strata who understood “the spirit of the time and the idea of national unification”. The role of president, temporarily taken by the teacher Franja Orešković, was soon assumed by Milica Vidović,¹⁶ who would become one of the more prominent personalities in the local women’s associations, with Kaftanić as a secretary.¹⁷ Among the more active members, the association featured many teachers, across generations.

Located in Sušak, but intending to move to Fiume in the near future, the association had three main goals, which once again provide us with an insight into the entanglement of the two different orientations characterizing the pro-Yugoslav women’s movement in its infancy:

- “elevate and help women familiarize themselves with their role in social life, as well as more broadly the economy, politics, family, school;
- protect children and youth, especially orphans;
- protect war invalids from destitution”.¹⁸

At the time of widespread women’s activism all over the new Yugoslav state, the establishment of the association was triumphantly announced in the journal *Jugoslavenska žena* by Kaftanić herself, who also described the first

13 „Vesnik“, *PN* 18.12.1918: 2.

14 „Ancora sulla questione“, *PN* 17.1.1919: 2.

15 „Na posao braćo i sestre!“, *PN* 15.1.1919: 2; „Vesnik“, *PN* 17.1.1919: 2.

16 She was probably to be identified with Milica Vidović, née Knežević, born in 1866 in Bunić, in the Lika region, and married to Mane Vidović, senior tax advisor. Državni arhiv u Rijeci (DARI), Anagrafska (536).

17 „Vesnik“, *PN* 22.1.1919: 3.

18 HDA, 1353, 3109, „Pravila za jugoslavensko žensko demokratsko udruženje na Sušaku“, 12.6.1919.

steps it was going to undertake: a lecture on women by Vidović and a lecture by a man, presented as “our brother, the Serbian officer Lazarević”.¹⁹ As we know from a report published in *Primorske novine*, the topics covered by Vidović’s lecture stuck to a conservative view, permeated with patriotic rhetoric: she mentioned the role of women as good housewives, their readiness to advise, but also to sacrifice their husbands and children in the name of the homeland, as Mother Jugović had done²⁰. The iconography of the mother of the fallen soldier thus interlaced with the Serbian epic, which had been appropriated by the movement advocating Yugoslav unity already before the war (Djokić 2009). A similar tone can be traced in the lecture held by the Serbian philanthropist Delfa Ivanić, a representative of the Circle of Serbian Sisters [Kolo srpskih sestara (KSS)], who, on her official visit to Sušak, openly hailed the King and the Army (Milanović 2015: 207–208)²¹. Interestingly, the lecture held two weeks later was by a man, presented as “the teacher Lazarević”, who advocated the need for women’s emancipation.²²

A couple of months later, the JŽDD could boast the fact that several lectures had been organized in Sušak and nearby towns – both on the coast and in the rural hinterland – held on a wide range of topics from nation-building (“On Language”, “On the Yugoslav Idea”) to the position of women in the society (“Woman – Mother”), even combining the two (“National Education at Home”). Some of the activities were organized in cooperation with the Association of Female Teachers in Zagreb.²³ The JŽDD did not just organize lectures for its educated members but also for the populace (*pučka predavanja*). Besides that, it promoted the activities of two institutions: Pupils’ Public Kitchen and the Children’s Shelter.²⁴ However, as Kaftanić admitted in another op-ed to *Jugoslavenska Žena*, the JŽDD’s commitment to universal suffrage was not very successful up to that moment. In fact, “we decided to hold a meeting about the political rights of women, but have postponed it for the time being, until the political situation improves”.²⁵

From enfranchisement to national claims

By contrast, in Zagreb the JŽDD openly campaigned in favor of the women’s right to vote, allowing a plurality of voices. In a meeting described in *Jugoslavenska žena*, the president Sarić [likely Ružica Šarić Cihlar²⁶], rejected the

19 „Vijesti sa Sušaka i Baške, JŽ 1919: 126-127. „Vesnik”, PN 3, 8.2.1919: 3.

20 „Vesnik”, PN 11.2.1919: 3.

21 „Vesnik”, PN 6.6.1919: 3.

22 „Vesnik”, PN 25.2.1919: 3.

23 „Vesnik”, PN 28.5.1919: 3.

24 „Vesnik”, PN 20.8.1919: 3.

25 P.S.K., „Sa našeg Sušaka”, JŽ 1919: 208. It is possible that the author of this letter from Sušak, as in the previous case, was Pavica Julija Kaftanić and that her initials were incorrectly published.

26 HDA, 1353, 3109, Zapisnik o našem sastanku u privatnom stanu, 3.7.1918.

allegation of women as not mature for politics. Although she displayed a patriotic attitude, Zofka Kveder also stated the Yugoslav national councils (with the exception of that from Vojvodina) had committed an injustice in not allowing women to be elected, as was the case in other countries where similar institutions had been set up after the dissolution of the imperial framework. The secretary of the Association of Female Teachers, Patriarh, stated that the right to vote, that is, active influence over legislation, was necessary for teachers to properly perform their educating mission [*raditi u narodu kako treba*], and avoid being harassed by any district clerk. The socialist Korać, pointed to her own and her party's long-standing engagement for universal suffrage, placing emancipation at the heart of her discourse; other speakers, however, drew on the suffering of Yugoslav mothers during the war as a motivation for the demand for women's rights. Besides local women, the meeting was attended by some delegates from Belgrade and provincial towns, such as Bjelovar.²⁷

Due to the initial coexistence of different juridical systems within the Kingdom of SHS, women in Croatia and Slovenia were among the few to enjoy a limited right to vote – on condition of the census, professional status, education – in the local elections, until 1923 (Ograjšek Gorenjak: 92–97). The Zagreb-based journal, close to the Democratic party, *Jugoslavenska žena*, attempted to solidify the pro-Yugoslav female segments of the society, building on the idea of a nation opposing its external enemies. Irredentist topics and nationalist claims stood side by side with demands for political rights. The journal announced protests by Yugoslav women against the Italian occupation, as well as Romanian and Hungarian territorial demands, to take place on 3 March 1919 simultaneously in Belgrade, Zagreb, and Ljubljana. The protest called for the implementation of Wilson's 14 Principles and a plebiscite, as required by the Paris Peace Conference.²⁸

Milica Vidović, a “Serb from Sušak” and official representative of women from the littoral at the Congress of Yugoslav Women in Belgrade, depicted the tragic situation in the areas “tortured by the Italians”. Vidović could pride herself on a diplomatic action that the pro-Yugoslav women had undertaken over the summer: allegedly, a petition against Italian occupation collected the signatures of 12,000 women, and addressing the French, British, and US generals of the Interallied Force, was to be presented at the Peace Conference in Paris.²⁹ The signatures were collected jointly by the JŽDD and the Philanthropic Association of Serbian Women,³⁰ a testament not only to the ongoing collaboration between the two entities, but also the political capital that Serbian women carried into them.

27 „Skupština žena u Zagrebu za pravo glasa”, JŽ 1919: 118.

28 „Opaska uredništva”, JŽ 1919: 98.

29 Adela Milčinović, „Kongres jugoslavenskih žena u Beogradu”, JŽ 1919: 281–283.

30 Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti (HAZU), Jugoslavenski odbor, k. 3, JŽDD and Dobrotvorna zadruga srpkinja to Ante Trumbić, 23.8.1919. Thanks to Vjeran Pavlaković for drawing my attention to this document.

Milica Vidović at that time was a representative of both and, as we will see, represented the more conservative strand that gained momentum over the progressive strand in the JŽDD. Nevertheless, the divide between the two associations was not clear-cut. For example, in July 1919 it was JŽDD that collected money for Saint Vitus day, sending it to the Belgrade Society for the Protection of Orphans of the Fallen Serbian Soldiers.³¹ The ambiguity between pro-Yugoslav and pro-Serbian attitudes also characterized the Sušak political leadership, which propagated a discourse drawing on Serbian patriotism and exceptional suffering in the War, overlooking the fact that the local soldiers had fought on the Habsburg side. In the same vein, the local women's association accommodated the legacy of conservative Serbian wartime associations, and apparently erased the tradition of local humanitarianism, which had seen women engaged in charitable activities in support of the “wrong side” (Jeličić 2020).

The petition, while opposing violence, injustice, and crimes committed by Italians in Fiume, referred to the allegory of women as “mothers” of the nation, and deployed a religious vocabulary in talking about the resurrection of the people [*da će naš narod vaskrsnuti*], appealing to a “holy right”. There were also references to the war suffering of Serbia, “the most noble part of our homeland”, and to traditional Serbian myths reframed in the context of the Yugoslav (nationalist) nation-building. The conclusion of the letter notes that Yugoslav women from Fiume and Sušak were aware of “having the backing of women from all of great Yugoslavia, we Yugoslav women, who raised the avengers of Kosovo and the Yugoslav legionnaires”.³² Vidović imposed herself as the representative of the women from occupied areas, and brought the border questions and irredentist themes to pan-Yugoslav meetings.³³

In September 1919, the Italian irredentist poet Gabriele D'Annunzio occupied Fiume with the support of the Italian National Council, which immediately led to the suppression of *Primorske novine*. No Croatian-language newspaper was published in Sušak for more than two years, depriving the pro-Yugoslav sector of their voice but still not downsizing its activism. When D'Annunzio took over Fiume, several teachers involved in the local branch of the JŽDD, Ljubica Mikić, Marija Klajić, Ludmila Mudrović and others, found themselves on the front line. They initially took refuge in the Kingdom of SHS, but later returned to Sušak. In the spring of 1920, the three were joined by Franja Orešković and Jelka Foller on a list of suspicious individuals drawn up by D'Annunzio's entourage.³⁴ By then, the post-war enthusiasm for the new role of women had already started to fade away. Disappointment with the newfound atmosphere was best described in a police report by a

31 „Vesnik”, PN 23.7.1919: 3.

32 Arhiv HAZU, Jugoslavenski odbor, k. 3, Letter of JŽDD.

33 „Izveštaj sa skupštine jugoslovenskih žena”, *Ženski pokret* 4-5, August 1920: 17.

34 DARI, Privremene vlade u Rijeci (3), kk. 16-17, Comando dell'esercito italiano in Fiume d'Italia Ufficio informazioni. Elenco nominativo delle persone la cui attività sospetta venne segnalata dal suddetto Ufficio

D'Annunzio's informant who recalled a meeting of the Electoral Committee in Sušak. During an advisory discussion on the project of a new electoral law, the majority of voters opposed women's suffrage, drawing protests from some women and teachers.³⁵

The path towards normalization

For 15 months under D'Annunzio, Fiume underwent a sequence of schizophrenic events, until he was finally expelled by the Italian army in December 1920. The treaty of Rapallo, signed in November 1920, led to the proclamation of the Free State, only to be quashed by a fascist and nationalist coup d'état in March 1922. An interregnum with Italian military governors succeeding one another, paved the way for the annexation of Fiume by Italy in 1924. Sušak, on the other side, stabilized: on the national level, there was a consolidation of the Kingdom of SHS, while locally, the town was gradually integrated into the Yugoslav state, ending the Italian occupation in 1923.

The sparse information available provides partial insight into the peculiar local context. In the October 1920 elections for the Constituent Assembly, the inhabitants of the city of Sušak did not vote because of the Italian occupation. However, a strong pro-Yugoslav orientation seems to have been widespread in Sušak, and probably, at least in the first years, included multiple patriotic allegiances, ranging from democratic sentiments to integral Yugoslavism. This was confirmed in the 1923 elections that saw the pro-Yugoslav parties in the city of Sušak carry a huge majority, while the Croatian Republican Peasant Party [Hrvatska Republikanska Seljačka Stranka (HRSS)] scored an incredibly low 2.26%. This was a huge discrepancy between Sušak, and the county (*županija*), where the HRSS obtained almost 50% of the votes (Bartulović 2004: 96–97).³⁶ While the federalists strand increased in percentage, gaining 14.77% in 1925, it still represented a minority with respect to the 62.9% obtained by the democrats (Bartulović 2004: 99).

When *Primorske novine* resumed its publication in the fall of 1921, the activities of the women's organizations seem to have been significantly downsized and restricted to humanitarian-patriotic work. Vidović was again in the spotlight. Acting as an emissary of the National Council of Women in Sušak – an umbrella association gathering pro-Yugoslav groups both on the local and state level – she called for the local women to contribute to philanthropic initiatives launched by the Crown.³⁷ The connection with the center was not just ideological but also driven by contingencies. For instance, the philanthropic initiatives launched by pro-Yugoslav associations drew on vital state support. This was the case with the Pupils' Public Kitchen, which depended on support

35 DARI, 3, kk. 18-19, Comando dell'esercito italiano in Fiume d'Italia Ufficio informazioni 27.1.1920.

36 The Communist Party was outlawed in 1920.

37 „Iz mjesta i okolice”, *PN* 4.4.1922: 2.

from state institutions, across local, regional, national, and even international levels. Support came, for example, from the Regional Royal Governor for Croatia and Slavonia, Juraj Demetrović,³⁸ a prewar social democrat and later member of the Democratic Party, who was referred to as the “real father” of the canteen. Standing out among the contributors, as a symbol of the transnational outreach of the initiative, was the Buenos Aires branch of the National Defense [Narodna odbrana] (Newman 2015: 58), a nationalist association that dated back to pre-World War I.³⁹

The Sušak branch of the JŽDD appeared sporadically in the local press. For instance, it signed an obituary for the death of Danica Hristić, the president of the National Council of Serb, Croat, and Slovene Women. In the process, it took the opportunity to collect additional funding for the Pupils’ Public Kitchen.⁴⁰

In 1923, the section of JŽDD in Zagreb, represented by Milica Bogdanović, was regarded as being in “a critical situation”.⁴¹ While in other parts of Croatia women’s associations increasingly attached the adjective “Croatian” to their names (Peić Čaldarović 1997), the JŽDD in Sušak retained its reference to a Yugoslav identity, as well as its relevance. Nevertheless, a few years after its founding, two of the main claims of the local branch of JŽDD, the allocation of Fiume to the Yugoslav state and the right to vote, already sounded like relics of a bygone era. Additionally, the role of women in the Yugoslav nation-building process narrowed, becoming limited by the emergence of other political actors; national claims, on the other hand, were rearticulated more aggressively. The case of a meeting held in Sušak in 1923 is illustrative: called in opposition to violence enacted by Italians in Venezia Giulia, its aim, as the president of a local party stressed, was to respond in a manly (*muški*) manner to Italian provocations. An Istrian member of Orjuna added that “after having defended eastern Kosovo, we have to transfer Kosovo to the West, to Venezia Giulia”.⁴² Foller, a JŽDD member, held a speech, recalling the role of Yugoslav mothers in preventing the process of de-nationalization in Istria.

Italian nationalism likely nurtured the development of rival organizations which put the defense of the Adriatic area to the forefront (D’Alessio 2020: 502–505). Pro-Yugoslav actors – ranging from those animated by progressive sentiments to those who saw the new country as an expansion of the pre-war Kingdom of Serbia – maintained a relevant consensus in various coastal areas as a consequence of the need for a strong state to respond to the Italian nationalist threat, but also because the valorization of the Adriatic identity that the central state nurtured. Supporters of integral Yugoslavism were far from ethnically homogeneous and consistently included, besides Serbs, segments of the

38 Demetrović was Zovka Kveder’s second husband.

39 „Iz mjesta i okolice”, *PN* 10.9.1922: 2.

40 *PNL*, 5.10.1923.

41 HDA, 1353, 3109, Zapisnik o godišnjoj glavnoj skupštini, 15.10.1923.

42 „Talijansko nasilje nad Jugoslovenima u Julijskoj Krajini“, *PNL* 30.10.1923: 3.

Croatian and Slovenian society in the littoral (Tchoukarine 2011). The wide network of volunteer associations – with the exception of the most extreme ones such as Orjuna – accepted women as members (Tchoukarine 2019: 129). While the local branch of the Circle of Serbian Sisters cultivated good relations with associations, such as the Adriatic Guard [Jadranska Straža], other women participated in mixed associations, like the Adriatic Guard, Sokols and sport clubs.⁴³

It should be noted that the influences coming from Serbia were selective. In Belgrade, women gave rise to different organizations, ranging from the conservative Circle of Serbian Sisters to the openly feminist Ženski pokret (Barać 2015: 131–163). However, the latter seems not to have established itself in northwestern Yugoslavia. While sections of Ženski pokret were founded not just in the capitals such as Zagreb and Ljubljana, but later also in peripheral Croatian towns – Varaždin, Šibenik, and Slavonski Brod (Kecman 1978: 188) – no trace of such a branch in Sušak has been found. Exceptionally among women's organizations, Ženski pokret, despite being characterized by a Yugoslav orientation, showed no particular interest in national issues, so in the journal pages the border area seemed very distant indeed.

State support and state control in shifting political circumstances

The gradual marginalization of the progressive elements of the Yugoslav idea, as well as the country's slide toward authoritarianism, affected women's organizations, strengthening their dependence on the state, which learned to exploit the propaganda value of philanthropic institutions. In 1932 the Children's Shelter was financed by the Yugoslav consulate in Fiume, the Office of Provincial Administration (*banska uprava*) in Zagreb, and the city authorities. From time to time, it also drew on donations from the Ministry of Social Politics, as well as private donors.⁴⁴ It seems that the "institutionalization" of these initiatives coincided with the exclusion of women from the management roles. In fact, while in 1923 the Children's Shelter was managed by an all-female board, with two women – Fanny Vilhar and M. Marušić, as presidents,⁴⁵ less than ten years later, the president of the Executive Committee became the local politician (and future governor) Viktor Ružić, with Vilhar relegated to the vice-presidency.

In 1929 the JŽDD still counted 200 members but operated in a different climate. On 23 January 1929, some two weeks into the 6 January Dictatorship, the JŽDD submitted a response to the request by the local police, which reads like a defense against accusations. The JŽDD asserts itself as to be an "entirely humanitarian association", relying on membership dues and possessing noth-

43 „Sokolsko slavlje na Sušaku”, *PNL* 30.10.1923: 3.

44 DARI, Gradsko poglavarstvo (23), k. 528, d. 41, Odbor dječjeg skloništa u Sušaku, 14.3.1932.

45 „Mjesne i društvene vijesti”, *PNL*, 3.5.1924: 3.

ing more than some furniture. As to the adjective “democratic” in their name, they explain, it had no political meaning, but was rather a remnant from the association’s founding in 1919, when it was used to distinguish it from previous “aristocratic” associations.⁴⁶

While the JŽDD stressed its democratic credentials, an elitist attitude continued to characterize the KSS even after the First World War. Drawing on upper-class women of nationalist-patriotic orientation, it engaged in humanitarian work, celebrations during religious holidays, and the organization of cultural activities, and vocational courses (Savić 2009). The association, which spread a message of integral Yugoslavism, and was open to women of other nationalities, cultivated a privileged relationship with the Crown, which was institutionalized in the 1930s, by the appointment of Mirka Grujić as a president, a philanthropist, and first lady-in-waiting of Queen Marija of Yugoslavia. Such proximity likely resulted in abundant financial resources.

One of the many committees (they were 101 in 1927 across the country) was established in Sušak, where it claimed continuity with the local philanthropic association of the Serbian women (Kecman 1978: 177). Interestingly enough, while teachers had been at the forefront of the JŽDD, according to a document from 1929, all 36 members of the KSS were housewives, except for Nada Lontkijević, who was an employee of the Yugoslav consulate in Fiume⁴⁷.

Solidarity among Slavic nations was central to KSS activities, as witnessed by the pan-Slavic balls organized across Yugoslavia. One such ball took place in Sušak, in 1933, in cooperation with the local Sokol section, on the occasion of the tenth anniversary of its liberation from the Italian occupation. As the president of the association put it, “woman has been throughout the centuries a protector of the things sacred to the nation, patriotism, and morality”.⁴⁸ The KSS accommodated irredentism in its ideological framework, by actively supporting the cause of Istrian refugees in Yugoslavia. Unsurprisingly, they had the support of Viktor Car Emin, a most renowned local intellectual, who published a passionate article in the newspaper *Naša sloga*, praising the KSS’s activities, as well as their support for all Yugoslav women, regardless of their nationality.⁴⁹ However, the strategic support for irredentism was enacted not just to adapt to the local circumstances. Rather, irredentism was a key organizational topic in other contexts. In February 1920, their twin organization, Circle of the Serb, Croat, and Slovenes Sisters organized a tea-party (*čajanka*) in support of the Fiumian refugees in Zagreb, where many lived.⁵⁰

46 DARI, 23, k. 528, Jugoslavensko žensko dem. udruženje u Sušaku, 24.1.1929.

47 The control over the associations did not spare the KSS, which was required by the police in February 1929 to submit the statute of the association. See DARI, 23, k. 529, Kolo srpskih sestara, 10.2.1929.

48 DARI, Riječka kvestura (53), k. 196, *Novi List*, 13.1.1933.

49 DARI, 53, k. 196, *Naša sloga*, 10.12.30

50 HDA, Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove (79), Odsjek za Istru 1918. – 1921., k. 5463, br. 152/20.

Even if no direct competition between the JŽDD and the KSS in Sušak emerged, from the late 1920s the two associations had two distinct memberships. From 1928, a pro-Yugoslav women's humanitarian association was established in Fiume, on the initiative of the Yugoslav consul. As with the KSS, it enjoyed support from the Crown, which awarded its leadership the Order of Saint Sava in 1934.⁵¹ Among its 15 members, it featured the same Lontkijević who was part of the Sušak section of the KSS. The connection with the issue of national identity is revealed by the fact that the Fiume association had its headquarters in the Narodna Čitaonica [National Library]. This institution, having been previously forcibly closed by Italian nationalists, was allowed to operate again from 1926, and epitomized the Croatian/Yugoslav identity in the city. The charity masquerade ball organized in 1929 with the purpose of raising money for Yugoslav children was attended by roughly 100 persons, mostly women, but also local merchants, students, and employees from Sušak.⁵²

In the late 1930s, the rising tensions between the Croatian and Serbian elements within Yugoslavia, as well as the euphoria around the newly-established Croatian Province (*banovina*), apparently resulted in a new negative connotation attached to the label Yugoslav. This was the case even in the border area, which had proved so loyal to the central government. However, within the network of patriotic associations, tensions had already surfaced before. For instance, in 1937, there were tensions at a meeting of the Yugoslav Library in the coastal village of Draga: an older faction, connected with the Sokols, clashed with a younger one, the latter expressing its hostility to the use of the adjective "Yugoslav" in the association's name.⁵³

In 1939, the Croatian Humanitarian Women's Association [Hrvatsko žensko humanitarno društvo] was established in Sušak.⁵⁴ But rather than a rival organization, the association seems to have been characterized by continuity with the JŽDD. Indeed, some women who had been active in the JŽDD from the very beginning, such as Pavica Kaftanić, Sofija Wittasch, or Jelka Foller, joined the new association (Urem et al. 2005: 19). Foller and Wittasch served as president and secretary, the same roles they held in 1937 in the JŽDD.⁵⁵ The change of the name can thus be interpreted as an attempt to cope with the new political climate, that is, be able to continue their work. If the terms "Yugoslav" and "Croatian" formerly overlapped, especially in opposition to Italian nationalism, they increasingly became conflicting forms of self-identification. What is certain is that the association moved away from explicitly political activity: as objectives, it mentions only the protection of children and youth, as well as the work with the Pupils' Public Kitchen.

51 DARI, 53, k. 196, R. Prefettura del Carnaro, 2.3.1934.

52 DARI, 53, k. 196, R. Questura di Fiume, 8.12.1929.

53 DARI, 23, k. 528, Hrvatska čitaonica „Draga”, 28.2.1937.

54 DARI, 23, k. 528, Hrvatsko žensko humanitarno društvo na Sušaku, Pravila, 18.11.1939.

55 DARI, 23, k. 528, Jugoslavensko žen. dem. udruženje u Sušaku, br. 45/1937

Conclusion

Any attempt to sketch an analysis of women's activism in the post-WWI Fiume and Sušak, the "shatterzone" of two states and two conflicting nationalisms, has to cope with the paucity of sources, and in particular of ego-documents. Nevertheless, existing documents depict a development of a wide network of pro-Yugoslav associations, against the backdrop of a widespread consensus for the Yugoslav idea, in both Sušak and among the Fiume population identifying itself as Yugoslav, Croat, or Serb. Initially, the idea successfully won the hearts and minds of many women and men. Owing to its nature as border city in a contested area, Sušak developed as an outpost of the central government, which sent officials but also pumped in investments. The irredentist sentiments triggered by the Italian occupation blended with the idea that a strong and powerful state was a necessary form of protection from Italian imperialism, and something other entities were not able to provide. While further research would be needed on border Yugoslavism, apparently the support for Yugoslav ideology survived the beginning of the authoritarian turn in the country, and only started fading away in the late 1930s.

Taking this context into consideration, it is unsurprising that the two main women's organizations, although partially differing in orientation, professed a pro-Yugoslav attitude. In the immediate aftermath of the war, when the time seemed to be ripe for women's suffrage, two strands of the struggle emerged; although one was distinctly more progressive than the other, they collaborated freely with one another.

On the one hand, the philanthropic association of Serbian women, which later turned into the local branch of the national association KSS, devoted its energy to humanitarian work and spreading of patriotic messages. On the other is the JŽDD, whose background is more difficult to assess, but was likely compelled to negotiate and temper its initial elan towards women's inclusion in the political sphere. However, both associations were active in poverty relief activities, with a changing relationship to both local and central authorities (Petrungaro 2019).

The role of women's associations should be inserted in the wider Yugoslav context, where, as stressed by Isidora Grubački, there were two dominant streams within the interwar liberal women's movement. Women characterized by a more progressive view showed a major interest in social rights and "equal citizenship regardless of sex, ethnicity or class". Alternately, another group stuck to a more conservative world view, in which both family structure and the relationship to the state confirmed existing hierarchies (Grubački 2020).⁵⁶ Strictly speaking, the strands could not be identified with particular national groups, but in Sušak this matter was further complicated by the privileged relationship that the border town established with the central government in Belgrade, which was likely to endow the local Serbian community with political capital.

⁵⁶ See also the contribution by Isidora Grubački in this volume.

On the wings of post-war enthusiasm, great aspirations were placed on the newly born state: some ascribed an emancipatory potential to the Yugoslav idea, expecting it to subvert international and gender hierarchies, including political participation. However, the authoritarian attitudes swiftly regained momentum, suffocating any attempt to modify the status quo. As already noted by Natka Badurina, this was epitomized by the political trajectory of Zofka Kveder, who moved from a pacifist to an authoritarian in orientation. In particular, her view on the border questions evolved from an initial post-war stance in which the Yugoslav nation and women were depicted as striving to achieve freedom from centuries of oppression to one with a militaristic mindset, in which women were reframed back to traditional roles (Badurina 2010).

It is likely that those women who had learned to act politically in the aftermath of the war had to cope with the shifting political circumstances, or else find new ways to have an impact on society. Hopefully, further research will explore the potential of post-war women's movements in the border region and the perspective initially opened by the Yugoslav idea, often superficially dismissed as an "illusion", as well as the subsequent disaffection and reversion to more conservative or traditional women's role.

BIBLIOGRAPHY

- Badurina, Natka. "Od strepnje do autoritarnog subjekta: ideološki zaokret Zofke Kveder." *Riječki filološki dani*, 2010. Ur. Lada Badurina, Danijela Bačić-Karković. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2010. 49–67.
- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Bartulović, Željko. *Sušak 1919.–1947: državnopravni položaj grada*. Rijeka: Adamić – Državni arhiv u Rijeci – Pravni Fakultet, 2004.
- Čulinović, Ferdo. *Riječka država od Londoskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*. Zagreb: Školska knjiga, 1953.
- D'Alessio, Vanni. "L'Altra Fiume. La «dannunziade» vista e vissuta da croati e jugoslavi." *Memoria e Ricerca*, 3(2020): 491-508.
- Djokić, Dejan. "Whose Myth? Which Nation? The Serbian Kosovo Myth Revisited". *Uses and Abuses of the Middle Ages: 19th–21st Century*. Eds. Janos M. Bak, Jörg Jarnut, Pierre Monnet and Bernd Schneidmueller. Munich: Wilhelm Fink, 2009.
- Grubački, Isidora. "The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and the Little Entente of Women: An Entangled History Approach (1919–1924)." *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics* 4. 2(2020).
- Jeličić, Ivan. "Is there Space for Remembering Habsburg World War One in Rijeka? Considerations on the Monument to the Heroic Sailor in Sušak." *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas* 15. 1(2020): 111–121.

- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Klinger, William. *Un'altra Italia: Fiume 1724–1924*. Trieste: Lega Nazionale, Rovigno: Centro di ricerche storiche, 2018.
- Milanović, Jasmina. *Delfa Ivanić: Zaboravljene Uspomene*. Beograd: Evoluta, 2015.
- Newman, John Paul. *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State Building, 1903–1945*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. *Opasne Iluzije: Rodni Stereotipi u Međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Peić-Čaldarović, Dubravka. "Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918.–1941.)." *Časopis za suvremenu povijest* 29. 3(1997): 491–503.
- Petrungaro, Stefano, "Soup Kitchens and Yugoslav Poor Relief Between the two World Wars". *European Review of History / Revue Européenne d'Histoire*. 26(2019): 141–162.
- Savić, Jelena. "Kolo Srpskih Sestara. Odgovor elite na žensko pitanje." *Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu*. 73. 2009: 115–32.
- Tchoukarine, Igor. "The Contested Adriatic Sea: The Adriatic Guard and Identity Politics in Interwar Yugoslavia" *Austrian History Yearbook* 42. 2011: 33–51.
- Tchoukarine, Igor. "To Serve the King, the State and the People: The Adriatic Guard's Ambiguous Position in Interwar Yugoslavia." *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 26. 1(2019): 121–40
- Troch, Pieter. *Nationalism and Yugoslavia: Education, Yugoslavism and the Balkans before World War II*. London – New York: I.B. Tauris, 2015.
- Urem, Mladen, et al., *Pavica Julija Kaftanić: 1890.–1977*. Rijeka: Glosa, 2005.

Francesca Rolandi
Univerzitet u Ljubljani
Centar za napredne studije, Rijeka

ŽENSKÉ ORGANIZACIJE U NESTABILNOM POGRANIČJU:
SLUČAJ PROJUGOSLOVENSKIH UDRUŽENJA U SUŠAKU
I RIJEKI U MEĐURATNOM PERIODU

Rezime: U sredini kvarnerskog zaliva, Rijeka (Fiume) i Sušak su se od polovine XIX veka razvijali kao različiti, ali međusobno povezani gradovi, i postali su epicentri italijanskog i jugoslovenskog nacionalnog pokreta. Od raspada Austrougarske monarhije, u okviru projugoslovenske struje, koja je bila dominantna u Sušaku, lokalno žensko udruženje Jugoslavensko žensko demokratsko društvo isticalo se svojim akti-

vizmom, objedinjujući borbu za pravo glasa i podršku novonastaloj jugoslovenskoj državi. Dok je emancipatorski potencijal svojstven jugoslovenskoj ideji postepeno nestajao suočavajući se sa stvarnošću Kraljevine SHS, dva pravca unutar ženskog pokreta su se iskristalisala; sa jedne strane bila je upornost Jugoslavenskog ženskog demokratskog društva, koje je ipak donekle ublažilo svoje stavove i prilagodilo se novim političkim okolnostima, a sa druge strane osnovan je lokalni ogranak Kola srpskih sestara, koji se oslanjao na nasleđe ratnog srpskog humanitarizma i isticao njegovu blizinu sa državnim aparatom i kraljevskom porodicom. Slučaj projugoslovenskih ženskih udruženja u Sušaku i Rijeci nudi zanimljiv uvid u isprepletanost političkih, nacionalnih, i socijalnih pitanja u ženskoj istoriji urbane sredine u multikulturalnoj pograničnoj zoni. Pored toga, makar fragmentarne, biografije glavnih akterki dodatno ističu kontinuitete i fluidnost identiteta i lojalnosti.

Ključne reči: ženska udruženja, stvaranje nacije, pograničije, filantropija, pravo glasa, posleratna tranzicija, Sušak, Rijeka

II

УРЕДНИЧКЕ И ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ

KATARINA BOGDANOVIĆ I MILEVA MILOJEVIĆ KAO UREDNICE I SARADNICE JUGOSLOVENSKOG FEMINISTIČKOG ČASOPISA ŽENSKI POKRET (1920–1938)

S izuzetkom prvog, programskog broja, iza kojeg stoji Zorka Kasnar, objavljenog u aprilu 1920. godine, vodeći jugoslovenski feministički časopis međuratnog perioda, *Ženski pokret* (1920–1938), imao je ukupno pet urednica. Dok je vlasnica časopisa sve vreme bila Milica Dedijer, na uredničkoj poziciji nalazile su se, jedna za drugom, Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Vera Jovanović, te naposljetku i kourednički dvojac koji su činile Alojzija Štebi i Darinka Stojanović. U fokusu ovog istraživanja jesu prve dve među njima: Katarina Bogdanović (2/1920–6/1921) i Mileva Milojević (6/1921–5/6/1924). Shodno tome, istraživanje nudi uvide u dinamiku karakterističnu za prvih nekoliko godina objavljivanja ovog časopisa, tj. u njegovu inicijalnu i ranu uredničku koncepciju, ali kroz prizmu njene uslovljenosti konkretnim uredničkim figurama i njihovim smenama. Oslanjajući se na već delimično ispitane i sistematizovane tragove hronološki prve i donekle poznatije među njima – Katarine Bogdanović, odnosno na gotovo potpunu tišinu i istraživačku enigmatičnost i nepristupačnost koja obavlja figuru Mileve Milojević, tekst stremi (re)konstrukciji njihovih intelektualnih, profesionalnih i privatnih biobibliografija – individualnih konceptualizacija tzv. ženskog pitanja i neposrednih aktivističkih inicijativa u jugoslovenskim okvirima – usredsređujući se na njihov urednički i saradnički doprinos časopisu *Ženski pokret*.

Gljučne reči: Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Nada Jovanović, *Ženski pokret* (1920–1938), urednička politika, feministička periodika, međuratni period u Jugoslaviji, književni prilozu u periodici

Sudeći prema memoarskim zapažanjima Pauline Lebl Albale, počeci organizovanog feminističkog pokreta na prostoru današnje Srbije, koji će, između ostalog, rezultirati ne samo osnivanjem Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava već i njegovog dugogodišnjeg glasila – najvažnijeg međuratnog jugoslovenskog feminističkog periodika, časopisa *Ženski pokret* (1920–1938) – neposredno su inspirisani i tesno povezani sa časopisom *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* i figurom njene urednice Zofke Kveder.¹ Na Albalu i njenu kole-

* zorana_simic@hotmail.com

1 „Odmah po oslobođenju, u opštem zamahu da se pokrenu sva pitanja i da se svi problemi reše, i naše napredne žene u raznim krajevima naše zemlje stavile su na dnevni red takozvano žensko pitanje. Pokret je bio naročito živ u Beogradu, i ubrzo se jedna grupa naših istaknutih žena našla na okupu i osnovala novu organizaciju. U toj grupi su bile odlične intelektualke starije generacije: Mileva Petrović, Malvina Gogić, Persa Prodanović, Delfa

ginicu i blisku prijateljicu Zorku Kasnar, koje su 1917. godine, kada ih je Zofka Kveder pozvala da sarađuju u njenom časopisu, još uvek bile „nedovoljno upućene u feminističku ideologiju”, presudan uticaj i naj snažniji utisak ostavila su dva krucijalna aspekta uredničke politike *Jugoslavenske žene*, natkriljena samim naslovom: feminizam i jugoslovenstvo. U dijalektičkoj sprezi ovih diskurzivnih, političkih i aktivističkih težnji, Paulina Lebl Albala i Zorka Kasnar, u tom trenutku talentovane mlade intelektualke i buduće osnivačice i dugogodišnje članice književnog/uredničkog odbora *Ženskog pokreta*, začule su „trubu koja (ih) je probudila iz sna” tj. prenula iz obrazovnog i ideološkog dremeža, pronasavši motiv i ohrabrenje da uzmu učešće u saradnji „na iskivanju spona koje će ujediniti jugoslovenske narode” i da, što je za njih bilo od prioritarnog značaja, „feministički pokret načine masovnim pokretom” (Lebl Albala 2005: 244).

Upravo to su, u najširim obrisima, i bile uporišne tačke uredničke politike *Ženskog pokreta* tokom njegovog gotovo dvodecenijskog izlaženja, iako je ovaj časopis bio „prostor diskurzivnog ukrštanja razdvojenih, a često i suprotstavljenih feminističkih ideologija” (Barać 2015: 134). Od feminizma i jugoslovenstva nije se odstupilo bez obzira na promene u uredničkoj koncepciji i smene na uredničkoj poziciji, koje su se odvijale u vrlo kompleksnom i turbulentnom političkom kontekstu. Vlasnica časopisa sve vreme je bila Milica Dedijer, dok su, već nakon prvog, programskog broja, iza koga je stajala pomenuta Zorka Kasnar, uređivanje preuzimale Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Vera Jovanović (tim redosledom), te naposljetku i kourednički dvojac koji su činile Darinka Stojanović i Alojzija Štebi. Uprkos načelnom kontinuitetu i doslednosti u ideološkim stremljenjima, kao i snažnoj kolektivističkoj noti časopisne koncepcije, svaka od njih ponaosob ostavila je osoben urednički pečat i primetno uticala na retorički i sadržinski aspekt ovog glasila.

U središtu ovog istraživanja jeste težnja da se ustanovi na koji način su to činile prve dve urednice *Ženskog pokreta*. Oslanjajući se na već delimično ispitane i sistematizovane tragove hronološki prve i donekle poznatije među njima – Katarine Bogdanović, odnosno na gotovo potpunu tišinu i istraživačku enigmatičnost i nepristupačnost koja obavija figuru Mileve Milojević, tekst stremlji (re)konstrukciji njihovih intelektualnih, profesionalnih i privatnih

Ivanić, Leposava Petković, Milica Dedijer, Novka Kovačević, i druge” (Lebl Albala 2005, 268/269). Kako navodi Albala, one su svesrdno podržavale mlađe kolegice da se uključe u rad udruženja/glasila, neretko im dajući prednost i prepuštajući pozicije odlučivanja. Među tim mlađim kolegicama nalazile su se i sama Albala i Zorka Kasnar (prva predsednica Društva), kao i prve dve urednice časopisa koje su u središtu ovog istraživanja. „*Ženski pokret* pokrenut je kao glasilo tj. organ Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, kako je glasilo i njegov prvi podnaslov. Društvo je bilo prva forma organizacije „*Ženskog pokreta*”, a ogranci koji su nicali u gradovima širom države (Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Banjoj Luci itd.) takođe su nazivani „*Ženskim pokretima*”. Kada su se oni 1924. godine ujedinili u jedinstveni savez, i podnaslov časopisa promenjen je u Organ Alijanse ženskih pokreta u Kraljevini SHS, kasnije Jugoslaviji” (Barać 2015: 133). Ovaj tekst se usredsređuje na period koji se okončava stupanjem u Alijansu.

O Zofki Kveder v. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/jugoslavenska-zena-forum-moderne-spisateljice#gsc.tab=0> (22. 1. 2021).

bi(bli)ografija – individualnih konceptualizacija tzv. ženskog pitanja i neposrednih aktivističkih inicijativa u jugoslovenskim okvirima – usredsređujući se na njihov urednički i saradnički doprinos časopisu *Ženski pokret*. Taj doprinos, iako obimom ne odveć obuhvatan, u kvalitativnom pogledu predstavlja vrlo značajnu referentnu tačku u dinamičnoj istoriji srpske i jugoslovenske feminističke teorije/prakse, periodike i književnosti.

Katarina Bogdanović: proboj ka emancipaciji

„Čudna je devojka bila Katarina Bogdanović. Kao da je oko nje zračio bezvazdušni prostor, te se niko nije usuđivao da joj priđe. Posle predavanja strčala bi glavačke u biblioteku, ne pogledavši nikog unaokolo, pritiskujući obema rukama svoje knjige i sveske na grudi. Kad bi se biblioteka zatvorila, dok bismo se mi ostali razilazili u bezbrižnoj graji i upućivali se tek u šetnju, na Kalemegdan ili na korzo, Katarina bi, pognute glave, uvek sama, hitala Vasinom ulicom, uvek pravo kući. Kako ona živi, šta radi, koga voli, šta misli, – to niko pod belim Bogom nije znao. Samo kad je Skerlić počeo da objavljuje njene radove u *Glasniku*, videli smo da ona piše vrlo lepo i s puno živosti duha. Dok je njena spoljašnjost odavala osobu u kojoj još nije progovorio nijedan erotičan osećaj i koja je, onako mršava, modro bleđa i tiha, pre ličila na književnog moljca nego li na mladu devojku” (Lebl Albala 2005: 169/170).

Ovaj navod Pauline Lebl Albale sažeto i sugestivno upućuje na dominantne osobine Katarine Bogdanović, uočljive kako u njenom javnom intelektualnom i profesionalnom delovanju tako i u sačuvanim dnevničkim zapisima, biografskim skicama i oskudnim memoarima.² Reč je o izrazitoj samosvojnosti i introvertnosti, ali ne onoj koja se iscrpljuje u osamljivanju i pasivnom intimizmu, već onoj koja teži da se hrabro i slobodno ulije u autentičnu pobunu – u antiinstitucionalni, antiklerikalni, ateistički, nekada i anarhistički *autsajderski* glas usmeren protiv društvenih konvencija – i to na izuzetno vispren, obrazovan i argumentovan način.³ U čitalačkom ukrštanju njenih privatnih

2 Gotovo svu dostupnu privatnu rukopisnu građu, kao i pojedine tekstove Katarine Bogdanović objavljujane u štampi, prikupio je, priredio i objavio Milan Nikolić, a oni se nalaze u knjizi *Izabrani život: dnevnici, eseji, studije i kritike* (Kragujevac: Književni klub Katarina Bogdanović, Narodna biblioteka Vuk Karadžić, 1986).

Ova autorka rođena je 1885. u selu Trpinja kod Vukovara. Višu žensku školu završila je u Beogradu, a Učiteljsku u Karlovcu. Studirala je filozofske nauke, književnost i strane jezike na Univerzitetu u Beogradu, a 1910. diplomirala kod Brane Petronijevića i Jovana Skerlića. Umrula je 1969. godine u Kragujevcu.

3 „Za vreme (jednogodišnjeg, *prim. aut.*) boravka u Parizu, početkom 1913, zadojena snagom revolucionarnih ideja, (Katarina Bogdanović, *prim. aut.*) učlanila se u studentsku organizaciju Udruženja komunista i anarhista ili Anarhokomunističku Federaciju (La Fédération communiste anarchiste FCA) i usmerila ka aktivnom levičarskom intelektualnom i antiratnom društvenom angažmanu. (...) Ideje koje su negovane u ovom anarhističkom i antimilitarističkom udruženju dale su pečat Katarininom životu, kako u njenom teorijskom radu, tako i u životnom stilu” (Vujošević 2018, „Katarina Bogdanović – Put avangardne intelektualke”, *sine pagina*).

beležaka i priloga objavljivanih u štampi – esejiističkih, publicističkih i književnokritičkih – formira se utisak o difuznoj ličnosti Katarine Bogdanović. Sasvim je jasno da je reč o samokritičnoj perfekcionistkinji, sklonoj melanholiji, malodušnosti, rezignaciji i nihilizmu (osobito u mladosti i poznijim godinama života), koja je duboko zazirala od bliskosti i u više navrata posvedočila o sopstvenoj nemogućnosti ili odbijanju izgradnje autentičnih međuljudskih odnosa, naročito s muškarcima, a posredno i o potencijalnoj voljnoj seksualnoj inhibiranosti, koju u svojoj završnoj opasci naslućuje i sama Albala.⁴ Katarina Bogdanović je život uglavnom provela i okončala u samoći: bila je spremna da se već u adolescentskom uzrastu, ako treba i doživotno, odrekne kontakta i podrške porodice kako bi sledila svoj stvaralački impuls i duboku potrebu za permanentnim i što obuhvatnijim humanističkim obrazovanjem,⁵ a poslednje godine provela je krajnje osamljena, u kragujevačkom domu za stara lica. Ni u jednom trenutku, međutim, ona ne pokazuje ni najmanje naznake kajanja povodom takvog životnog izbora, ali gorko i uporno žali zbog toga što je, po sopstvenom sudu, načinila fatalnu grešku pristankom na birokratsku karijeru, (p)ostajući usled toga „pisac bez dela”.⁶ U isto vreme, Katarina Bogdanović kao feministkinja, intelektualka i aktivistkinja, pa čak i činovnica, dosledno se odlikuje neiscrpnom energijom, buntom i spremnošću na prekoračenja granica – ideoloških, institucionalnih i diskurzivnih – naizgled teško pomirljivim sa toliko izraženom i osujećujućom *strepnjom od autorstva*.

4 Na opaske ljudi iz svog okruženja o tome da je „hladna i neosetljiva”, odgovara: „nema toga ko bi većma mogao da pati, i zato valja oprezno i mudro izbegavati svaku intimniju vezu; inače ode dođavola sav moj rad i život” (Bogdanović 1986: 58). Pred kraj života, u razgovoru s Milanom Nikolićem, zaključuje: „Uvek mi je telo smetalo, a sada u starosti najviše. Nekome telo služi za najslada uživanja, a meni je uvek bilo teret i smetnja. Sećam se čiča-Angela iz jedne pripovetke od P. Istrati: *Zašto čovek nema samo glavu?*” Ili ovako: *Kad bi čovek imao samo glavu?*” (Bogdanović 1986: 137).

5 Kako ispravno primećuje Svetlana Tomić baveći se autorefleksivnim tragovima Stanke Glišić(eve), Pauline Lebl Albale i Katarine Bogdanović, takve težnje, udružene neretko sa „negativnom percepcijom sopstvenog oca”, porodičnim konfliktima i siromaštvom, oblikovale su reprezentativan profil učiteljice toga doba (Tomić 2019: 142). Interesantno je istaći da je upravo Stanka Glišić „povukla odlučnu crtu u formiranju života” Mileve Milojević, druge urednice *Ženskog pokreta*, koja joj svoju zahvalnost izražava u tekstu „Jedan događaj” (*Ženski pokret*, 5/1925: 187).

6 Trag sopstvene *strepnje od autorstva*, odnosno još jednu potvrdu legitimnosti ovog pojma koji su, revidirajući Blumovu koncepciju književne istorije zasnovane na frojdovskom *strahu od uticaja*, formulisale ginokritičarke Sandra Gilbert i Suzan Gubar, Katarina Bogdanović ostavlja u sledećoj izjavi, takođe s kraja života: „Mnogo, mnogo više sam očekivala od života i od sebe kad sam 1906. pošla u Beograd da studiram. Ako sam nešto postigla, to je bilo više u karijeri nego u literaturi. U sebi samoj, u svom talentu, nisam našla ono što sam očekivala. Želela sam da napišem delo koje će da utiče na pojedince i na društvo. Nisam to postigla. Želela sam da budem novinar i da pišem uvodne članke, da utičem na javno mnjenje. Ni to mi se nije ispunilo. Da sam bila muško, da nisam imala nikakvih ženskih obaveza i poslova, da sam se sva mogla posvetiti studijama, pisanju, možda bih nešto stvorila što vredi i utiče, što bi me nadživelo. Ali ja sam pisanju i studiranju posvećivala samo svoje slobodne vreme, jedva odvojeno od zamornih školskih i domaćih poslova” (Bogdanović 1986: 136).

Katarina Bogdanović je u Društvu za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava, odnosno u saradničkom krugu *Ženskog pokreta*, bila od samog početka, svesrdno i svestrano se angažujući kao jedna od članica kolegijuma posleratne Druge ženske gimnazije, ali se u njemu nije zadržala dugo. Već 1924. godine, povodom poziva da učestvuje na X Internacionalnom kongresu za socijalnu politiku u Čehoslovačkoj, ona beleži:

„Ja se radujem da vidim Prag i sav rad kongresa, ali sumnjam da ću moći išta postaviti da govorim, jer o *ženskom i dečjem pitanju ne volim*, a za drugo da se javim ne bi imalo smisla, pored četiri muškarca, ako svi budu išli. Ja sam na Međunarodnom ženskom kongresu u Rimu dobila (progutala) tako veliku dozu feminizma da sam još i danas sita, i biću, čini mi se, još zadugo. Kad bih sad opet govorila o feminizmu, izgledalo bi mi da slušam iz fonografa svoje sopstvene reči. Zato sam se i odvojila od *Ženskog pokreta*, a i dosadilo mi je već zahtevati neprestano ono što se nikako ne dobija” (Bogdanović, 1986: 62/63, istakla Z. S).

Ne samo da su u ovom dnevničkom zapisu uočljivi defetizam i kontradikcije u misaonom toku same Katarine Bogdanović, posve razumljive s obzirom na kontekst u kojem se taj tok odvija – dakle, period suprotstavljenih i ambivalentnih procesa ženske emancipacije i (internalizovanih) feminističkih kolebanja – ili pak njeno nepristajanje na intelektualnu i aktivističku monotoniju, već se ujedno govori i o krucijalnom aspektu u uredničkoj politici časopisa *Ženski pokret* u vreme dok ga ona uređuje – borbi za žensko pravo glasa i punopravno uključivanje žena u zakonske okvire i političke tokove javnog života. Kako ističe Lela Vujošević, „Katarina Bogdanović, kao zagovornica takozvanog građanskog feminizma, rešavanje pitanja rodne ravnopravnosti smešta u široku platformu sveobuhvatnog društvenog preobražaja” (Vujošević, 2018: sine pagina), što je karakteristično i za njene tadašnje saradnice, zasnivajući svoju borbu na pacifističkim pobudama i opštoj humanističkoj argumentaciji. Ta se pozicija borbena nagoveštava već u programskom tekstu Katarine Bogdanović „Značaj i potreba lista” (*Ženski pokret*, 1/1920), u kom se izlaže „svojevrсна etika delovanja, odnosno propagandni ciljevi. Ključne reči jesu dužnost, odgovornost, inicijativa i solidarnost”: sledeći imperATIVE u skladu s kojima je živela i delovala i sama Katarina Bogdanović, „žena bi trebalo da osvesti svoju dužnost da se emancipuje, da prihvati odgovornost za dinamiku njenog ostvarivanja, poduzima inicijativu u tom smeru i solidariše se, odnosno udružuje sa drugim ženama” (Milinković, Svirčev 2019: 16). Ona je, međutim, najrepresentativnije sumirana narednim tekstom „Ženska politička prava” (*Ženski pokret*, 3/1920), u čijem su fokusu „praktična pitanja” i posledice prodora žena u javnu sferu. U skladu sa duhom epohe,⁷ diskurzivne strategije kojima se Katarina Bogdanović služi u težnji da iznese argumentaciju o neophodnosti

7 V. Ana Kolarić, *Rod, modernost i emancipacija: uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.

O problemu zdravlja i bolesti, tj. neophodnosti i mogućnostima prevazilaženja ukorenjenih predrasuda i nepoverenja u medicinske prakse i progres, u karakteristično prosvetiteljskom diskurzivnom ključu Katarina Bogdanović piše u tekstu „Naše najpreče potrebe” (*Ženski pokret*, 3/1922).

uključivanja žena u političku arenu, odnosno biračko polje, zasnivaju se na dihotomijama *zdravo/bolesno* i *čisto/prljavo*. Budući da je ženska politička svest „za sada većinom *tabula rasa*”, nasuprot onoj muškoj koja se „baš i nema čime podičiti” i zahvaljujući kojoj „sav naš politički život odista liči na neku opasnu i ružnu epidemičnu bolest”, Katarina Bogdanović rešenje pronalazi upravo u neuprljanosti i nebolelosti koje su inherentne ženama kao potencijalnim političkim akterkama. Pri tome u vidu najpre ima „žene koje rade i misle” (Katarina Bogdanović, „Ženska politička prava”, *Ženski pokret*, 3/1920), tj. intelektualke iz srednje klase, profil koji je bio karakterističan kako za nju samu tako i za većinu autorki u *Ženskom pokretu*.⁸

Cilj Katarine Bogdanović kao urednice ovog časopisa bio je, dakle, jedinstven, ali je njegovo ostvarenje zahtevalo račvanje programske oštrice u najmanje dva pravca: s jedne strane, trebalo je apelovati na već postojeće i isključivo muške autoritete u političkoj sferi i prodreti u nju, ali je za to najpre bilo neophodno omasovljavanje feminističkog pokreta. Drugim rečima, „buđenje jačeg interesovanja za javni život” u ženama (Isto) bilo je nužan preduslov za buđenje jačeg interesovanja javnosti za žene, te je stoga upravo ono bilo u fokusu prve urednice časopisa i njenog saradničkog kolektiva. Katarina Bogdanović je, uz neizostavnu didaktičku funkciju (kao uglavnom i njene naslednice, ali donekle izraženije od njih), insistirala i na intelektualizmu, te na naučno-publicističkoj ozbiljnosti i ažurnosti časopisa, ističući i sama da „istorija ženskog pokreta i njegovo sadašnje stanje” čine njegova tematska žarišta. Jedan od značajnijih inicijalnih priloga političkom „opismenjavanju” žena na stranicama glasila *Ženski pokret*, primera radi, predstavlja upravo transkript njenog predavanja održanog u okviru Socijalnog tečaja za žene⁹ – trodelni esej „Ustav, parlament i partije” (4, 5, 6/1921) – iz kojeg vrlo precizno i ubedljivo progovara predavački talenat Katarine Bogdanović.

Osim do sada pobrojanih, jedini duži tekst koji je ova autorka objavila u *Ženskom pokretu* naslovljen je „Moral o kome se govori i moral po kome se živi” (7/1920) i napisan je povodom suicida jedne od saradnica lista, Ruže Stojanović, u okviru tematskog broja posvećenog ovom iznenadnom tragičnom događaju. Njegova zanimljivost ne proishodi samo iz feminističke argumentacije već i iz reprezentativnog načina na koji se ona sustiče sa besprekornim i beskompromisnim (polemičkim) stilom Katarine Bogdanović. U oštroj osudi Mladena Berića, ljubavnika Ruže Stojanović koji je odbio da prizna očinstvo njihovog vanbračnog deteta, prva urednica *Ženskog pokreta*, naime, zaključuje:

8 Isto važi i za čitalačku publiku: „zamišljen kao glasilo koje će se obraćati svim jugoslovenskim ženama, bez razlike, *Ženski pokret* je u praksi okupljao (visoko)obrazovanu feministički angažovanu žensku čitalačku publiku Kraljevine” (Barać 2015: 133). Ipak, treba naglasiti da su brojne aktivističke inicijative i prakse udruženja *Ženski pokret*, koje su činile važan deo njegove politike, bile neposredno usmerene ka pripadnicama nižih socijalnih staleža.

9 „Društvo je nastojalo da svojim članicama pruži potrebne informacije i znanja iz političkih i društvenih nauka. Organizovalo je *Socijalni tečaj* – ciklus predavanja iz sociologije, politike, etike i pedagogije” (Božinović 1996: 116).

„Njeno ispaštanje počinje, dakle, od momenta kada je uvidela da se zblížila sa čovekom koji u seksualne odnose ulazi samo sa svojom čisto animalnom prirodom, a da pri tome nimalo ne angažuje svoju savest. (...) I dok pod takvim utiscima njen bol i odgovornost i osećanje dužnosti naglo rastu, kod njega – ako je uopšte čega bilo – sve slabi, i najzad iščezava u poslednjem trenutku, kada je svoju *mužjačku logiku potkrepio i poznatom seljačkom etimologijom da je moralno samo ono što se mora*” (istakla Z. S.; misli se na instituciju braka, *prim. aut.*)

Već polovinom 1921. godine, prvenstveno usled odluke da se na prvom mestu posveti pedagoško-prosvetnoj delatnosti i teorijskom i praktičnom radu u domenu obrazovanja, Katarina Bogdanović počinje postepeno da se povlači iz saradnje sa časopisom čija je bila urednica, a 1924, kako je već naznačeno, i eksplicitno izražava svoje poljuljano poverenje u domete feminističke borbe u tadašnjem političkom kontekstu i prestaje da piše priloge za *Ženski pokret*. U međuvremenu se u njemu oglašava još pokoji put, uglavnom u formi sažetih izveštaja o socijalnim tečajevima ili sa feminističkih skupova, tokom 1923. godine nakratko menja svoju naslednicu Milevu Milojević na uredničkoj poziciji (br. 4 i 5), dok se ni u jednoj prilici ne pojavljuje kao autorka književnokritičkih priloga ili estetičkih i filozofskih eseja, koje je i nakon uredničkog perioda u *Ženskom pokretu*, do samog početka Drugog svetskog rata, neretko objavljivala u drugim istaknutim međuratnim časopisima.¹⁰ Isto tako, upadljivo je i odsustvo bilo kakvog pomena (njegovog sopstvenog učešća u radu) Društva i njegovog glasila u sinhronim beleškama i potonjim biografskim rekapitulacijama Katarine Bogdanović. To, međutim, ne znači da je ova intelektualka odustala od feminističkih stremljenja, svetonazora i inicijativa. Naprotiv, u svim segmentima svog potonjeg delovanja, kako tokom međuratnog perioda, u kome putuje širom sveta radi stručnih usavršavanja, te obavlja funkciju direktorke Ženske gimnazije u Nišu odnosno Kragujevcu, tako i u periodu neposredno nakon Drugog svetskog rata, kada postaje prva predsednica AFŽ u Kragujevcu ili uređuje lokalni časopis *Naša stvarnost*, Katarina Bogdanović ostala je angažovana intelektualka, usredsređena, između ostalog, i na *žensko pitanje*.

Mileva Milojević: dva vida feminizma

„Ustavotvorna skupština je 1921. godine ostavila pitanje ženskog prava glasa za naknadno rešavanje (ni promena Ustava 1928. godine nije ga se dotakla) i *Ženski pokret*, analizirajući sredinom dvadesetih godina aktuelne prilike na političkoj sceni, procenjuje kako, 'sve upućuje na to da bi u datom trenutku postojeće partije odbile ženske zahteve'. Kao rezultat tih procena, feministički pokret tada značajno menja strategiju borbe za ostvarenje svojih najvažnijih ciljeva. Akcije za politička prava počinju da se proređuju, broj članaka povezanih s tim pitanjima takođe, i ona se za dobar broj godina potiskuju u drugi plan, s obrazloženjem da 'politički zahtevi žena ne bi u današnjem trenutku dali nikakve rezultate'” (Malešević 2007: 32).

10 Kako navodi Lela Vujošević, reč je o *Srpskom književnom glasniku*, *Prosvetnom glasniku*, *Letopisu Matice srpske*, *Ženskom svijetu*, *Jugoslovenskoj ženi* i drugim časopisima.

Proces postepenog osipanja „političkih zahteva žena”, koji uočava Miroslava Malešević, barem kada je reč o pravu glasa, na stranicama *Ženskog pokreta* započinje i pre sredine dvadesetih godina, nazirući se već nakon prvih godinu dana izlaženja ovog časopisa, presudno obeleženih borbenim impulsima i neumornim programskim težnjama. Taj početni period koincidira sa angažmanom Katarine Bogdanović. Nakon njenog odlaska sa uredničke pozicije, njeno mesto zauzima Mileva Milojević (1885–1971). U pitanju je učiteljica, publicistkinja i aktivistkinja za prava žena o kojoj su sačuvani vrlo oskudni i nepotpuni podaci uprkos tome što je, kako sasvim uzgredno svedoči Paulina Lebl Albala, reč o „poznatoj feministkinji” u međuratnom dobu (Albala 2005: 63, istakla Z. S).

Mileva Milojević je u horizont *Ženskog pokreta*, koji je uređivala pune tri godine (6/1921 – 5, 6/1924), zauzimajući istovremeno i nakon toga visoke pozicije u hijerarhiji istoimenog udruženja,¹¹ unela značajne intervencije, koje se ne mogu jasno i temeljno sagledati bez uvida u još jednu naoko usputnu informaciju, iz koje saznajemo da se upravo ona krila iza pseudonima Nada Jovanović (Martinov 2014: 590).¹² Tim je pseudonimom potpisana ne samo pesnička

11 Kako se navodi na stranicama *Ženskog pokreta* u okviru izveštaja o radu udruženja, Mileva Milojević bila je njegova predsednica u više (najmanje dva) navrata. Prvi put, njen mandat okončao se kada i vršenje uredničke funkcije, što je koincidiralo sa na samom početku spomenutim ujedinjenjem svih jugoslovenskih udruženja u jedinstveni savez: „Na vanrednom sastanku Feminističke alijanse održanom u Sarajevu 3. juna 1924. godine dala je ostavku predsednica Mileva Milojević, a izabrana je nova predsednica Alojzija Štebić” (5, 6/1924, str. 251). Međutim, dve godine kasnije ona postaje predsednica beogradskog sektora, iako ne i urednica časopisa: „Program rada nove Uprave Ženskog Pokreta / D. Marodić. – Predsednica Mileva Milojević, potpredsednice Katarina Jovičić i Milica Dedićer, sekretari Darinka Stojanović i Darinka Marodić, blagajnik Olga Josipović” (1, 2/1926). U tom svojstvu Mileva Milojević poslednji put se spominje godinu dana kasnije, u izveštaju iz Škole Internacionalne lige žena za mir i slobodu: „U školi je bila Mileva Milojević, predsednica Ženskog pokreta u Beogradu, koja je poslala ovaj izveštaj” (18/1927). Naredne, 1928. godine Mileva Milojević se poslednji put oglasila u časopisu *Ženski pokret*, tekstom „D-r Ksenija Atanasijević: prva žena profesor Univerziteta” (8/1928). U Srpskom biografskom rečniku (knj. 6) navodi se sledeće: „objavila je radove i u zborniku *Pravo glasa za žene* (1921) i *Jubilarnom zborniku života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca II* (1929). Govorila je francuski i nemački, a služila se ruskim jezikom. Bila je članica Mlade Bosne” (Martinov 2014: 590). Nakon 1929. godine, koliko je za sada poznato, imenu Mileva Milojević gubi se svaki trag u javnosti, ali zato se ime Nada Jovanović u dva navrata pojavljuje u časopisu *Žena danas* – nakon tekstova „Povodom ženskog prava glasa u Mađarskoj i Bugarskoj” (10/1938, str. 6) i „Tombak-mala” (11/1938 str. 7). Drugi je zapravo reportaža o prigradskom naselju, „mahali nastanjenoj muslimanskom sirotinjom” u Bijeljini, napisana prethodne godine upravo u tom gradu, koji je inače bio rodno mesto Mileve Milojević, te je u oba slučaja najverovatnije reč o njenom pseudonimu.

12 Po svemu sudeći, reč je o pseudonimu koji je razrešen tek nedavno, u okviru biografske odrednice o Milevi Milojević koju je sačinila Dobrila Martinov, a na koju se potom upućuje u doktorskoj disertaciji Uglješe Belića iz 2016. godine, objavljenoj dve godine kasnije. V. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/7614/Disertacija7777.pdf?sequence=6&isAllowed=y> i <http://www.zenskestudije.org.rs/pdf/knjige/Belic%20-%20Rodna%20dimenzija%20enciklopedijskog%20teksta.pdf> (22. 1. 2021). Na osnovu dosadašnjih istraživanja i saznanja, stiče se utisak da u periodu svog učešća u javnosti Mileva

knjiga *U život vizija čija je moć istina* (Beograd: Štamparija Davidović 1924), delimično sukcesivno objavljivana i u *Ženskom pokretu*, već i drugi književno-kritički, esejistički i književni prilozi i prevodi u ovom feminističkom glasilu. Na osnovu dosadašnjih istraživanja čini se da je stvaralački vrhunac Mileve Milojević gotovo u potpunosti korespondirao sa periodom njene saradnje, a osobito uređivanja, u časopisu *Ženski pokret*, okončanim 1927/28. godine, te da se njen celokupni javni angažman u prestonici Kraljevine SHS/Jugoslavije tom saradnjom gotovo iscrpljuje.

Priča o Milevi (B.) Milojević(a) tj. Nadi Jovanović uzorita je, do sada neispričana i izuzetno zanimljiva *feministička priča*. Priča je to o dvojnog autorskom, ali i rodnom identitetu, o dva oblika ženske emancipacije janusovski oličena u jednoj osobi. S jedne strane, kao „porodična žena” (što u tom trenutku mnoge od njenih saradnica, uključujući i Katarinu Bogdanović, nisu) – majka čak petoro dece i supruga veoma uglednog geografa i univerzitetskog profesora, asistenta i naslednika samog Jovana Cvijića, Borivoja Ž. Milojevića – ona je morala da se trudi da u javnosti ne prekorači granice pristojnosti i doličnosti uspostavljanje patrijarhalnom logikom, da u sebi zadrži i *vilu domaćeg ognjišta*, kao i da je obazrivo uskladi sa svojim feminističkim delovanjem.¹³ Pripadnost suprugu, kako je tada i bilo uobičajeno, povremeno je isticala već pri navođenju svog imena i prezimena (Mileva B. Milojevića), kojima je bio „potpisan” kako njen urednički i predsednički angažman tako i nekoliko tekstova u *Ženskom pokretu*: pokoji prikaz (uglavnom stručne) literature, statistički ili narativni izveštaj, te par dužih eseja.

Među ovim priložima svakako se ističe esejistički uobličen transkript predavanja „Jedan moral za ljude i žene”, koji je izazvao veliku pažnju tadašnje intelektualne javnosti i niz polemičkih reakcija.¹⁴ I samo predavanje, koje je Mileva Milojević održala u više navrata, zapravo je bilo reakcija na difamacije

Milojević nije otkrivala svoj dvojni identitet, odnosno odavala informaciju da upravo ona stoji iza pseudonima Nada Jovanović. O tome svedoči dragocen tekst Milice Kostić Selem, posvećen upravo zbirci *U život vizija...*, na koji upućuje Žarka Svirčev u studiji *Avangardistkinje*. U njemu autorka, u negativno intoniranom kritičkom prikazu, ukazuje na to da je „gospođa Milojević neumorno propagirala ljubavlju za talenat” Nade Jovanović, autorke pod pseudonimom kojoj ni „sam urednik, koji joj je najviše želeo uspeha, *ne zna imena*” (*Ženski pokret*, „U život vizija čija je moć istina! Nada Jovanović”, 21, 22/1924, str. 370).

13 U isto vreme, pak, upravo njeno iskustvo majčinstva i bračnog života moglo je znatno doprineti svesrdnom zalaganju Mileve Milojević za uvažavanje ženskog kućnog rada i poistovećivanju značaja državnog, vojničkog angažmana i uloge koju domaćice i majke obavljaju negujući podmladak države. Ovi argumenti tzv. relacionog feminizma, i inače vrlo prisutni u međuratnom periodu, uočljivi su, na primer, u tekstu „Jedan moral za ljude i žene” o kome će uskoro biti reči, kao i u vrlo zanimljivoj (i danas relevantnoj) javnom govoru koji je Mileva Milojević održala „u ime građanke” (*Ženski pokret*, 5/1926), ukazujući na propuste u sprovođenju gradskih politika od strane lokalnih vlasti, naročito s obzirom na neadekvatnu zaštitu životne sredine te zdravstveno ugrožavajuće pojave poput aeroza- gađenja.

14 Neke od njih objavljene su i u samom *Ženskom pokretu*: tekst „Uzrok moralne nejednakosti između ljudi i žena: povodom članka Jedan moral za ljude i žene” autora Ivana Mitkovića (9, 10/1921), te „O problemu prostitucije” Alojzije Štebi (1, 2/1922).

koje je na račun aktivistkinja okupljenih oko *Ženskog pokreta* izneo tadašnji načelnik Ministarstva vera, prota Miloš Anđelković, svodljive na karakterističnu apokaliptičnu predstavu o ženskoj emancipaciji kao uzroku i garantu neumitnog srljanja čovečanstva u propast. Autorka se u njemu obračunava sa neuralgičnom tačkom patrijarhata koja je i predstavljala privilegovani fokus uredničke politike tokom prvih nekoliko godina izlaženja *Ženskog pokreta* i nje kao urednice glasila – sa fenomenom tzv. dvostrukog (seksualnog) morala – taktički zasnivajući svoju argumentaciju na samoj hrišćanskoj doktrini, tj. pozivajući se na Hristove reči o oprostaju preljube: „Hristov moral, do sada najveći veli: Ne čini preljube (...) Znači da je muškarac nasilno prisvojio to pravo i sa gledišta prirode i sa gledišta najvišeg morala. (...) Mi žene tako pravo nećemo! Nego hoćemo da se i kod muškaraca ukine” (9/10 /1921: 278). U tom izlaganju, vodeći se ciljem da se manje ili više posredno obračuna sa sekundarnim problemima koji proishode iz ovog primarnog – problemom prostitucije, veneričnih bolesti, zakonskog regulisanja stupanja u bračne zajednice i dr. – Mileva Milojević pokazuje upadljivu retorsku i diplomatsku veštinu. S manje intelektualizma i unekoliko skromnijom erudicijom (sudeći prema dostupnim podacima, za razliku od svoje prethodnice Katarine Bogdanović ili nekih drugih saradnica, Mileva Milojević nakon završene Više ženske škole nije stekla univerzitetsko obrazovanje, a za razliku od većine njih ni bogato radno iskustvo u prosveti niti kontinuirano učešće u kulturnoj javnosti izvan domena feminističkog angažmana), kada je reč o agitaciji za prava žena, svojim feminističkim zahvatom ona u praksi postiže slične, ako ne i značajnije rezultate u odnosu na svoje saborkinje. O tome, između ostalog, svedoči beleška napisana upravo povodom pomenutog predavanja, koju potpisuje feministkinja Mileva Petrović, smatrajući angažman svoje mlađe imenjakinje veoma korisnim i delotvornim, a njene retoričke i *prosvetiteljske* sposobnosti koje se kriju iza „slabunjave i blede pojave” izuzetnim, zaključujući sledeće:

„ (...) ako se nade žena, jake inteligencije i svetle savesti, nežna srca, borbene prirode, bez lične sujete, žena koja duboko oseća nepravdu, učinjenu svima ženama i ljudima, ako ima govorničkoga dara, ona rešavajući problem socijalni, ili problem duše, ne stupa pred publiku zaobilaznim putem i silom Autoriteta današnjih i starih, već svom silinom uvređene duše iznosi na svetlost istinu koju ona jasno vidi, a publika nazire”.¹⁵

S druge strane, koristeći simultano neskriveni, zvanični identitet, zasnovan na muževljevom, i onaj tajni, samostalni, fiktivni, natkriljen pseudoni-

15 Sličan dojam o Milevi Milojević i fascinaciju njenom (govorničkom) harizmom imala je i Paulina Lebl Albala, što se upadljivo razlikovalo od utiska koji je na nju ostavljala prva urednica *Ženskog pokreta*, Katarina Bogdanović: „Da ne bih izostala za svojim drugaricama, ja sam odmah izabrala ideal među starijim devojkicama, drugaricama moje sestre Ruže. To je bila Mileva Subotić, docnije poznata feministkinja, Mileva Milojević, koja je bila u celoj školi najistaknutija sa svoje izvrsne dikcije i s redovnoga deklamovanja o Sv. Savi na školskim koncertima. Mileva je doista plenila i bojom svoga glasa, dubokom i zvučnom, i majstorskim prelivima svakog sloga napose, uvek u skladu sa značenjem reči, a još više oduhovljenim izrazom svoga lica, dok je čelo bilo obasjano nekom svetlošću, pravim oreolom” (Lebl Albala 2005: 63).

mom Nada Jovanović, Mileva Milojević zadavala je dvostruki udarac patrijarhatu. Kao pesnikinja, prepuštajući se slobodi koju sa sobom nosi kako sama priroda fikcije tako i pseudonim, činila je to na znatno rasterećeniji, nespuntaniji, (neko bi pomislio – paradoksalno) direktniji, radikalniji i subverzivniji način. Posebno značajna u njenim „slobodnim feminističkim sastavima – pesmama” bila je tematizacija „braka (pri čemu se posebno ističe motiv *bračne grobnice*, predstava o braku kao ropstvu, *prim. aut*), slobodne ljubavi, ravnopravnosti odnosa žene prema muškarcu” (Milica Kostić Selem, „U život vizija čija je moć istina! Nada Jovanović”, *Ženski pokret* 21, 22/1924, 370), prožeta za žensku književnu tradiciju karakterističnim simbolima (devojačke) sobe, ogledala, prozora, te bogata erotskim nabojem koji izvire iz floralne metaforike, sugestivnih pejzaža uronjenih u vodene površine, te prizora plutajućeg, nagog, samodovoljnog ženskog tela. Upravo takav motivsko-tematski kompleks, osnovano je pretpostaviti, i jeste predstavljao razlog doslednog posezanja ugledne (i udate) urednice *Ženskog pokreta* za pseudonimom.

O osobenostima književnih i književnokritičkih priloga u časopisu *Ženski pokret* u načelu, pa tako i doprinosu autorke koja se oglašavala pod pseudonimom Nada Jovanović i razlozima njegove subverzivnosti, iscrpno i analitično pisale su Jelena Milinković i Žarka Svirčev, prilazeći mu kako iz šire književnoistorijske perspektive tako i metodom pomnog feminističkog i, uže, ginokritičkog čitanja. Takav se pristup doima ne samo vrlo plodotvornim već i nužnim, budući da je kontekst u kome se kontinuirano pojavljuje pesnikinja Nada Jovanović, barem pre 1924. godine kada objavljuje knjigu prozaida, presudno i ekskluzivno obeležen uredničkom politikom časopisa *Ženski pokret*. U granicama te politike, iako je njihov značaj posredno bio trajno prepoznat, jedino tokom perioda u kome časopis uređuje upravo Mileva Milojević književni i književnokritički prilozima zauzimali su i kvalitativno i kvantitativno upadljivo značajan položaj.¹⁶ Sve vreme, pak, „književna praksa shvatana (je) kao jedan od načina borbe za ženska prava” i dosledno je isticana „vaspitna i edukativna uloga (književnosti), što je uostalom bila njena tradicionalna funkcija u feminističkim tendencijama i organizacijama u Srbiji” (Milinković 2015: 118, 121).

Iako bi se na osnovu toga moglo pretpostaviti da je reč o korpusu od male ili sasvim beznačajne književne i književnoistorijske vrednosti, sama zbirka *U život vizija...*,¹⁷ kao i njena pomna čitanja, dokazuju sasvim suprotno. S jedne

16 U tom pogledu, važno je istaći i ulogu Milice Kostić Selem, koja je potencijalno bila (ko) urednica književne rubrike u *Ženskom pokretu* za vreme uređivanja Mileve Milojević. O tome v. u: Svirčev 2018: 219. i dalje. U tom periodu didaktična funkcija književnosti umnogome je prevladana i modifikovana istančanim uredničkim, književnim i prevodilačkim senzibilitetom Mileve Milojević i Milice Kostić Selem, što se nije ponovilo nikada kasnije, iako je reč o prilično dugovečnoj periodičnoj publikaciji. Tada dolazi do najintenzivnijeg ukrštanja feminističkih ideologema i intimističkog diskursa na stranicama ovog časopisa – a upravo u takvom ukrštanju Jelena Milinković i Žarka Svirčev prepoznaju okosnice modernističke i avangardne književnosti koju pišu žene u međuratnom periodu u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

17 Treba imati u vidu da vreme njenog nastanka za sada nije moguće datovati, a da ne bi bilo neobično da je reč o periodu koji znatno prethodi njenom objavljivanju, npr. devojčkim godinama autorke.

strane, i za književni i za književnokritički horizont Nade Jovanović jesu karakteristični okoštali recidivi sentimentalističke tradicije, stopljeni sa izraženom retoričkom afektivnošću i patetično-eksklamatorskim izlivima, uočljivi uostalom i u drugim književnim priložima objavljivanim u *Ženskom pokretu* početkom dvadesetih godina, kao i u agitacijskom i esejističkom diskursu same Mileve (B.) Milojević(a). Sama po sebi, to nije bila neobična ili nerazumljiva pojava ni kada je reč o njenim brojnim savremenicama koje se nisu oglašavale u časopisu *Ženski pokret* već u ostalim periodičnim publikacijama toga doba. Kako se može zaključiti iz naknadne ginokritičke vizure, sve njih neretko je povezivala manje ili više osvešćena ideja o zajedničkoj pripadnosti *potkulturi*,¹⁸ odnosno o odsustvu sopstvenog uporišta kako u književnoj tradiciji tako i u aktuelnim i dominantnim tendencijama jugoslovenskog književnog polja u prvim decenijama dvadesetog veka. Međutim, s druge strane, svojim (nehotičnim?) formalnim parodiranjem istog tog diskursa, najtransparentnijim u idiosinkratičnoj upotrebi apostrofe, fragmentarnom strukturom triptiha poetskih podcelina koje skupa figuriraju ne samo kao uzorit primer dijalektičkog hoda već i kao avangardni pseudo-Bildungsroman,¹⁹ te semantičkim izmeštanjem posustajućih sentimentalističkih i intimističkih toposa i prosedeu u emancipatorski narativ o postajanju *novom* ženom, spremnom da prihvati svoju seksualnost i uskladi je sa odnosom sa voljenim muškarcem, ne pristajući ujedno na odustajanje od individuacije, Nada Jovanović (odnosno Mileva Milojević) u književno polje svoje epohe interveniše koliko na revolucionaran toliko i na paradigmatičan način. I izvesno je da bi, ukoliko bi nekada u budućnosti književnoistoriografsko pamćenje na našem podneblju za promenu uključivalo i doprinos žena, pseudonim Nada Jovanović u njemu trebalo da zauzme važan položaj.

Feminističke strategije i preokupacije karakteristične za književni izraz Mileve Milojević prisutne su i u drugim prilikama kada se ova autorka koristi pseudonimom, na primer – u čitanju Ibzenove *Lutkine kuće* koje predstavlja apel za ispravljanje interpretativne nepravde učinjene prema ovoj drami, a posredno i ženama, i u kom se žustro iznosi apologija Norinog lika zasnovana na saosećajnoj poziciji kritičarske instance, uz zaključak da „većega feminista nisu imale žene u muškarcu od Ibzena” (*Ženski pokret*, 7, 8/1921). Pored toga, vredni spomenuti i prevod svojevremeno popularne knjige *Jedna za mnoge: iz dnevnika jedne devojke* (*Eine für Viele: aus dem Tagebuche eines Mädchens*)

18 V. Ilejn Šouvolter, „Ženska tradicija”, <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-5-6/236-zenska-tradicija> (pristupljeno 22. 1. 2021).

19 V. Žarka Svirčev, *Avangardistkinje...*, 231. i dalje. „Implicitni sagovornici teksta *U život vizija čija je moć istina* jesu i muškarci i žene, društvo u celini, s tim da su različite poruke upućene različitim grupama. U raslojavanju apostrofirane instance prepoznaje se avangardna polemička retorika osporavanja dominantnih društvenih vrednosti oličenih u tradicionalnoj instituciji braka. Muškarac i kolektiv sa kojima naratorka uspostavlja komunikaciju, odsutno biće ili predmet koji evocira tradicionalno apostrofa, njihovo je nasilno uplitanje u razgovor, odnosno iniciranje razgovora nemislivog u patrijarhalnom svetu” (Svirčev 2018: 242).

autorke Beti Kurt, objavljene takođe pod pseudonimom (Vera), koja je početkom dvadesetog veka na nemačkom govornom području, poput preteče – Ge-teovih *Jada mladog Vertera*, čijim se modernim ženskim pandanom i može smatrati, izazvala lavinu epigonskih tekstova. On je sukcesivno, u devet delova, objavljivana u *Ženskom pokretu* počevši od broja 7, 8/1922. Jelena Milinković, baveći se podrobno ovim prevedenim tekstom, ističe da se kao njegova „centralna ideja može uzeti stanovište Aleksandre Kolontaj da je jedna od najoštrijih karakteristika nove junakinje pobuna protiv jednostranog seksualnog morala” (Milinković 2015: 129). Oslanjajući se na još jedno njeno zapažanje, da junakinja kratkog romana *Jedna za mnoge* „u jednom od svojih dnevničkih zapisa ističe da je seksualna etika uporišna tačka na kojoj se mora zasnivati promena društvenog stanja” (Isto: 131),²⁰ možemo se osvrnuti i na prevoditeljku i primetiti da je ona sa Verom, osim književnog senzibiliteta, u svom javnom angažmanu delila i ideju-vodilju. Uporedno čitanje ovog prevoda i teksta „Jedan moral za ljude i žene” pokazuje, naime, da je reč o istovetnim ideološkim obzorjima prelomljenim kroz različite diskurse – književni i esejistički. Njegovo ukrštanje sa drugim literarnim tekstom, zbirkom *U život vizija...*, rezultira pak uvidom da „za razliku od junakinje prozaida Nade Jovanović koja je imala snage da se izbori sa *vilom domaćeg ognjišta* i da prestane da *bude dobra*, Vera nije mogla da pronađe uporište u sebi koje bi joj obezbedilo ovakav zaokret” (Milinković 2015: 128–131).

Ovaj uvid svedoči o dometima poetičke transgresije Nade Jovanović, koja je posebno značajna zato što predstavlja fikcionalno uobličene ideologije tzv. individualističkog feminizma, prepoznatog i prihvaćenog i u Ibenovoj *Lutkinjoj kući*, nasuprot javnom delovanju Mileve (B.) Milojević(a), koje je dosledno ostajalo u domenu relacionog.²¹ Stoga ova svesno odabrana identitetska raspolućenost druge urednice *Ženskog pokreta* na slikovit način svedoči o protivrečnosti, ambivalenciji, kompleksnosti i raznorodnosti emancipatorskih praksi, modela i diskursa u novoformiranoj državi u periodu neposredno nakon Prvog svetskog rata, kao i o kreativnim, subverzivnim, *janusovskim*, *palimpsestičnim*²² strategijama feminističke borbe – osobito karakterističnim za fikciju – usled kojih se može reći da je književnost u *Ženskom pokretu* neretko

20 Rečima Julke Hlapec Đorđević, savremenice Mileve Milojević i prominentne saradnice u *Ženskom pokretu*: „Racionalizacija ljudskog plodenja je *conditio sine qua non* svakog uspešnog feminističkog pokreta” („O problemu ljudskog plodenja”, *Ženski pokret* 11, 12/1922).

21 „Karen Ofen, jedna od poznatijih istoričarki u oblasti istorije feminizma u Evropi u devetnaestom veku, predlaže da se u cilju preispitivanja i rekonceptualizacije opšteg razumevanja termina ‘feminizam’ istoriji te reči, to jest, njenoj upotrebi pristupi iz komparativne istorijske perspektive. (...) Relaciona feministička tradicija temelji se na ideji rodno-podeljenog društva u kojem vlada jednakost. Osnovna je jedinica tog društva zajednica muškarca i žene, koja nije hijerarhijski ustrojena, već se zasniva na komplementarnosti. Nasuprot tome, individualistički feminizam za osnovnu jedinicu uzima individu, to jest, pojedinca, nezavisno od njegovog pola, odnosno roda” (Kolarić 2011: *sine pagina*).

22 Takvim o kojima, između ostalog, vrlo inspirativno govore ginokritičarke Sandra Gilbert i Suzan Gubar u studiji *Madwoman at the Attic* (1979).

bila feministički radikalnija od publicističko-esejističkih priloga. U isto vreme, ova dvojnost objašnjava i jednu od dve najupadljivije promene do kojih je došlo u uredničkoj politici *Ženskog pokreta* odlaskom Katarine Bogdanović i dolaskom Mileve Milojević, a u pitanju je upravo izraženija briga o estetičko-umetničkim pitanjima i ustupanje značajnog prostora tekstovima iz tog domena, s posebnim fokusom na književnost, književne i književnokritičke priloge.

Osim toga, u periodu od 1922. do 1924. godine časopis se u upadljivoj meri otvara za naučni i medicinski diskurs, pitanje seksualnosti i seksualnog morala postavlja se i problematizuje sve žustrije i temeljnije, a u prvi plan dolaze problemi zdravstvene i socijalne zaštite žena i dece, prostitucije i braka. To je delimično bila posledica postepenog odustajanja od zahtevanja ženskog prava glasa i agitacije u tom smeru, a delom i doticaja sa revolucionarnim idejama koje su dolazile s ruskog podneblja, najreprezentativnije sumiranim ideologemom *nove žene* Aleksandre Kolontaj. Osvrćući se na prikaz njene knjige iz pera Katarine Bogdanović (objavljen 1923. godine u *Srpskom književnom glasniku*), Lela Vujošević zaključuje da, uprkos načelnoj podršci njenim idejama o licemerju dvostrukog morala, prva urednica *Ženskog pokreta* „ipak nije bila kadra da podrži zalaganja Aleksandre Kolontaj za seksualnu revoluciju”, tj. da je zanemarivala „aktuelnost i naučnu i društvenu relevantnost tema seksualnih sloboda i promenu društvenih normi u tom pogledu u međuratnom periodu” (Vujošević, 2018: *sine pagina*). Za razliku od nje, njena naslednica Mileva Milojević kontinuirano je insistirala upravo na ovim temama, bilo da se pritom služila svojim zvaničnim ili konstruisanim identitetom.

*

U skladu sa svojim visokim i bogatim humanističkim obrazovanjem i interesovanjima, pređašnjim iskustvom političkog organizovanja i talentom za prosvetno-pedagoški rad, te *autsajderskom* pozicijom sa koje je kritikovala političke prilike i delokrug institucija, Katarina Bogdanović je početke *Ženskog pokreta* i period organizovanih feminističkih proboja na prostoru današnje Srbije obeležila snažnom intelektualnom inicijativom, kao i angažmanom u domenu neformalnog obrazovanja. U težištu njenih pobuda ostala je *javnost* i feministički prodor u javnu sferu – imperativ uključivanja žena u tadašnje pravne i političke okvire. Mileva Milojević je, onda kada pod pseudonimom nije podupirala i afirmisala ideologemu *nove žene*, pažnju u većoj meri od svoje prethodnice usredsređivala na domen *privatnog*. Možda upravo stoga što je lično ujedno političko, kao supruga i majka, ona je svoju argumentaciju (taktički ili ne) neretko zasnivala na relacionističkim argumentima tesno povezanim sa konceptom majčinstva i njegovim privilegovanjem, ulažući napore da poboljša položaj žena u privatnoj sferi i domenu svakodnevice. U oba slučaja, urednice časopisa ostale su verne imperativu *prosvećivanja žene i zaštite njenih prava*, boreći se različitim sredstvima i metodama za isti cilj – obračun sa dvostrukim moralom odnosno izgradnju boljeg društva, zasnovanog na principima jednakosti, solidarnosti i pacifizma.

LITERATURA

- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрајавност. Жанр женској покретној у српској историји (1920–1941)*. Београд: ИКУМ, 2015.
- Богдановић, Катарина. *Изабрани животи: дневници, есеји, студије и критике*. Приредио Милан Николић. Крагујевац: Књижевни клуб Катарина Богдановић, Народна библиотека Вук Караџић, 1986.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Београд: Devedesetčetvrta, Žene u crnom, 1996.
- Vujošević, Lela. „Katarina Bogdanović – put avangardne intelektualke”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*. <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke#gsc.tab=0> (22. 1. 2021).
- _____. „Katarina Bogdanović – put avangardne intelektualke (drugi deo)”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*. <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke-drugi-deo#gsc.tab=0> (22. 1. 2021).
- Kolarić, Ana. „Žena, domaćica, majka. Od te tri reči zavisi ceo svet: analiza časopisa *Žena* (1911–1921)”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*. <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zena-domacica-majka-od-te-tri-eci-zavisi-ceo-svet-analiza-casopisa-zena-1911-1921#gsc.tab=0> (22. 1. 2021).
- Lebl Albala, Paulina. *Tako je nekad bilo*. Београд: VMD, 2005.
- Malešević, Miroslava. *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Београд: Srpski genealoški centar, 2007.
- Мартинов, Д. „Милева Милојевић”. *Српски биографски речник*. [Књ.] 6, Мар-Миш. Нови Сад: Матица српска, 2014. 590.
- Милинковић, Јелена. *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1937)*. Докторска дисертација, 2016. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6092> (22. 1. 2021).
- Милинковић, Јелена и Жарка Свирчев. „Женски покрет (1920–1938): Политика текста и контекста” (Предговор). *Женски покрет (1920–1938): дидлографија*. Оливера Иванова, Јованка Пољак. Београд: ИКУМ, 2019. 7–30.
- Свирчев, Жарка. *Авангардисткиње: оштрици о српској (женској) авангардној књижевности*. Београд: ИКУМ, Шабац: Фондација „Станислав Винавер”, 2018.
- Tomić, Svetlana. „Self-Narration of Serbian Female Teachers: From Isolated Village Women to the Metropolises’ Intellectuals”. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 30. (2019): 135–162.

IZVORI

- Ženski pokret / Женски покрет / Žensko gibanje*. God. 1, br. 1 (april 1920) – god. 19, br. 1 (decembar 1938).
- Kostić Selem, Milica. „U život vizija čija je moć istina! Nada Jovanović”. *Ženski pokret*. 4. 21–22 (1924): 370.

Zorana Simić

Institut for Literature and Arts, Belgrade

KATARINA BOGDANOVIĆ AND MILEVA MILOJEVIĆ AS EDITORS AND
COLLABORATORS OF THE YUGOSLAV FEMINIST MAGAZINE
WOMEN'S MOVEMENT (1920–1938)

Summary: Immediately after the First World War, in the newly founded Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes emerged a re-actualization of the so-called women's question, that is an organized women's movement. In this context, particularly important and influential was the Society for Woman's Emancipation and Protection of her Rights as well as its herald: the magazine *Women's Movement* (1920–1938). In accordance with its function and the aims formulated in the very name of the society (that is the herald's subtitle), this magazine was characterized by agitational and propagandist initiatives in the domain of female emancipation, by reporting about news from feminist movements across the globe, and by aspiring to include women in public life and improve their status in a local context. Despite a strong collective note reinforced and assumed by such conception, along with the insistence on collaboration and mutual support of its collaborators, the magazine had five editors (Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Vera Jovanović, Alojzija Štebi and Darinka Stojanović), who largely influenced its content and rhetorical aspect, building and affirming specific forms of editorial policies in line with general ideological aims of *Women's Movement*. In focus of this research are the first two – Katarina Bogdanović and Mileva Milojević – of whom the latter has remained almost unnoticed and completely unknown until the present day. The text offers an insight into their bi(bli)ographies, with an emphasis on their editorial and collaborative contribution to the magazine *Women's Movement*, and that with a twofold aim: to bring to light the so far little recognized importance of these authors in the context of the dynamic history of Yugoslav feminist theory and practice, periodicals and literature, and to simultaneously offer an overview of the initial and early editorial conception of this herald through the prism of individual editorial figures and the different ways in which they conducted their feminist activities.

Key words: Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Nada Jovanović, *Women's Movement* (1920–1938), editorial policy, feminist periodicals, interwar period in Yugoslavia, literary contributions in periodicals

ALOJZIJA ŠTEBI IN JUGOSLOVANSKI FEMINIZEM TER ŽENSKI POKRET¹

Alojzija Štebi je bila ena najpomembnejših slovenskih in jugoslovanskih feministk v medvojnem obdobju, ki je pomembno zaznamovala jugoslovansko žensko gibanje. V prispevku nas bo zanimala njena teoretska feministična misel v *Ženskem pokretu*. A. Štebi je bila ena izmed redkih žensk, ki so v jugoslovanski državni upravi dosegle zelo visok položaj, intelektualka, ki je svoje delo (v socialni politiki) nadgradila s širšim angažmajem pri krojenju politike jugoslovanskega ženskega gibanja. Razvijala je svojevrstne politološke koncepte s katerimi je želela vplivati na oblikovanje državnih politik in končno izboljšati družbo. Njeno delovanje lahko kronološko delimo v več obdobj, ena izmed prelomnic pa je tudi njena selitev iz Ljubljane v Beograd leta 1927. Do tedaj je v Ljubljani pomagala ustanovitvi številna ženska društva, med drugim tudi ljubljanski Ženski pokret, sodelovala je v ljubljanski podružnici Narodne ženske zveze (NŽZ) in pri številnih slovenskih ženskih časopisih, spisala je tudi nekaj brošur, kjer se je ukvarjala s teoretičnimi političnimi vprašanji. Kljub svojemu življenju v Ljubljani, pa je bila vključena tudi v jugoslovansko žensko gibanje. Redno je obiskovala konference mednarodnega ženskega gibanja, od leta 1921 pa redno objavljala v časopisu *Ženski pokret*. Po selitvi v Beograd je postala ena izmed urednic *Ženskega pokreta*. V svojem beograjskem obdobju je nadgradila svoja teoretična izhodišča, ki jih razvija v kontekstu socialnega dela in materinstva, v tem smislu je vodila tudi dolgo diskusijo z Julko Hlapec Đorđević. Bila je tudi ena izmed avtoric reforme NŽZ, ko se je ta reorganizirala na banovinske sekcije. V delu in pisanju A. Štebi je preko njenih objavljenih člankov v časopisu *Ženski pokret* mogoče slediti tudi nekaterim teoretskim obratom, tako je spremenila mnenje glede politične opredeljenosti ženskih organizacij in stališče do reorganizacije NŽS.

Ključne besede: Jugoslavija, feminizem, socialno delo, ženska društva, volilna pravica

Jugoslovansko in slovensko žensko gibanje je bilo del evropskega ženskega gibanja, saj si je z njim neprenehoma izmenjevalo ideje za številne akcije, ki so zaznamovale medvojno obdobje boja za pravice žensk. Ena izmed pomembnih akterk tega gibanja je bila tudi Alojzija Štebi, ki je s svojo radikalnostjo dala odločilen pečat času pred prvo svetovno vojno, v medvojnem

* irena.selisnik@ff.uni-lj.si

¹ Članek je nastal v okviru projekta EIRENE, ki ga je financiral Evropski raziskovalni svet v okviru programa Horizon 2020 in v finančni shemi ERC Advanced Grant (ERC Grant Agreement n. 742683).

obdobju pa se je pridružila radikalnem meščanskem feminističnem gibanju, ki si je za svojo prioriteto postavilo pridobitev političnih in državljanskih pravic (Malešević 2007: 12, 14). Najbolj napredne aktivistke povezane v Ženskem pokretu so tako zahtevale volilno pravico žensk, reformo državljanskega zakonika, ekonomsko neodvisnost ženske. Čeprav naj bi bile po ocenah nekaterih akterk »preveč teoretične« so vendarle od bolj praktične Narodne ženske zveze, ki je delovala bolj v izobraževalne in humanitarne namene in se je izogibala radikalnih vprašanj, bile tiste, ki so najbolj vztrajno terjale pravice žensk (Selišnik 2007: 119; Malešević 2007: 13). Alojzija Štebi je bila dobro povezana s centrom jugoslovanskega feminizma, ki ga je predstavljalo mesto Beograd. Od leta 1927 pa je tam tudi živela ter bila ena izmed urednic *Ženskega pokreta*, časopisa, ki je izhajal in povezoval najbolj napredne feministične akterke. V njem je razpravljala in razvijala svojo feministično teoretično misel, ki je prehajala med filozofijo, politologijo in sociologijo in se spraševala, kako jo najbolje udejanjiti v praktičnih politikah. Poglejmo torej, zakaj je bila volilna pravica žensk pomembna, kje iskati začetke socialnega dela in kako narediti državo učinkovitejšo?

Življenjska pot

Alojzija Štebi se je rodila v Avstro-ogrski monarhiji v šestčlanski družini izvoščku Antonu Štebiju in Mariji, roj. Kunstelj v Ljubljani. Anton Štebi je leta 1900 umrl, njegovo obrt pa je nadaljevala njegova soproga. V družini, ki je sodila v srednji meščanski sloj, so podprli željo Alojzije Štebi po nadaljnjem izobraževanju in ta je tako postala učiteljica. Službovala je po različnih delih Kranjske, hkrati pa jo je zelo zanimala politika, že zelo zgodaj se je vključila v liberalno učiteljsko društvo. Posledično kot odločna liberalka ni hodila k nedeljski maši in ni želela vstopiti v katoliško organizacijo učiteljev - Slomškovo zvezo. Ko pa je skupaj z bratom Antonom postala navdušena članica prve delavske stranke na Slovenskem, Jugoslovanske socialdemokratske stranke (JSDS) in je bila naročena na socialistični glasili *Rdeči prapor* in *Naši zapiski*, je mnogim kolegom njeno politično prepričanje pričelo presedati. Deželni šolski svet, v katerem je imela večino katoliška stranka, je vplival na razmeščanje učiteljev in učiteljic po Kranjskem, in ta je poskrbel, da so A. Štebi začeli po deželi pogosto premeščati zaradi njenih političnih prepričanj. To je bil tudi glavni razlog, da je 1912 zapustila učiteljski poklic. Uradno se je zaposlila v uredništvu socialdemokratskega časopisa *Zarja*, bila je poklicna strankarska agitatorica delavske stranke, govornica na številnih političnih shodih, organizirala je prva slovenska praznovanja mednarodnega dneva žena, bila je članica številnih ženskih socialističnih ženskih društev, urejala je tudi druge delavske časopise in pisala članke, v katerih je opozarjala na krivice, ki so se dogajale ženskam in delavcem (Drnovšek 2003: 189–191). Leta 1912 je kljub prepovedi, da ženske ne smejo osebno oddati svojega glasu na volišču, prav to poskušala storiti (Selišnik 2011: 42). Postala je ena najbolj vidnih članic soci-

aldemokratske stranke in bila izvoljena v kranjsko strankarsko vodstvo – deželno zastopstvo JSDS. V okviru njenih aktivnosti jo je zelo zanimalo vprašanje socialne politike in slabe razmere v katerih so živeli delavci in njihove soproge, prav tako pa nepravilni položaj delavk. Še v času monarhije je bila tako nastavljena v posebno komisijo za žensko delo na ministrstvu na Dunaju (Selišnik 2011: 46).

Po prvi svetovni vojni se je razšla z JSDS in postala ena izmed redkih žensk, ki so v jugoslovanski državni upravi dosegle zelo visok položaj. Njeno strokovno delo je bilo posvečeno socialni politiki. Najprej se je zaposlila na Poverjeništvu za skrb narodne vlade, nato pa na Oblastni zaščiti dece in mladine v Ljubljani, potem je bila voditeljica odseka za zaščito dece in mladine socialne politike v Ljubljani, 1926 je postala sekretar mestne zaščite dece in mladine v Ljubljani. V javno in državno upravo so ženske kot pisarniško osebje na Kranjskem začele vstopati od leta 1904 dalje, vendar so to bile v glavnem strojepiske. Status Alojzije Štebi pa je bil povsem drugačen. Bila je ena prvih višjih uradnic, ki ni le prepisovala spisov in jih vlagala v kartoteke, pač pa je odločala o socialni politiki na Slovenskem. Tako se je prav ona podpisala pod dekret, ki je zaposlil prvo patronažno sestro v novi državi. Leta 1927 naj bi jo katoliška oblast želela prisilno upokojiti (Ob smrti Lojzke Štebičeve 1956: 3) oziroma naj bi se pojavila potreba za njeno premestitev (Vode 2000: 129). Zato je leta 1927 odšla v Beograd, kaj se je tu dogajalo z njeno profesionalno kariero ostaja nejasno. Ob upokojitvi pa naj bi vendarle bila pomožni sekretar na Ministrstvu za socialno politiko in narodno zdravje. Leta 1940 se je zaradi bolezni upokojila, nato pa po drugi svetovni vojni zopet pričela z delom vse do 1950, umrla je leta 1956 (SI AS 67 Kraljevske banske uprave Dravske banovine, Splošni oddelek, 1919–1941, Personalna mapa Alojzija Štebi).

Alojziji Štebi je uspelo povezati poklicno – strokovno delo s svojim družbeno angažiranim delom intelektualke v ženskih društvih. Njen angažma na področju socialnega dela in reform, ki bi izboljšale slabe življenjske in delovne razmere je bil poslanstvo, ki ga je zasledovala pri svojem delu v državnih institucijah kot pri krojenju politike jugoslovanskega ženskega gibanja.

Ženski pokret in Alojzija Štebi

Alojzija Štebi je z beograjskim časopisom *Ženski pokret* pričela sodelovati 1921 leta, v njem se je prvič oglasila s člankom »Žena pred državljanskim zakonom u Slovenačkoj« (*Ženski pokret* II, št. 11/12, 1921: 351–362). V nadaljnjih letih je v njem zelo intenzivno objavljala kljub stiski s časom, prav tako pa je želela pritegniti k pisanju člankov za *Ženski pokret* še več pisk iz Slovenije, toda le malo se jih je odzvalo (ZAL, Fond Splošnega slovenskega društva, 10 škatla, 15. 3. 1922). V *Ženskem pokretu* je nato objavljala do konca njegovega izhajanja leta 1938, med leti 1927 in 1938 pa je zasedela tudi položaj ene izmed obeh urednic (Malešević 2007: 20). V časopisu je objavila mnogo člankov, skupaj

133. Njeni članki posegajo v zelo različne teme, tako je pisala o sterilizaciji, ženskem delu, socialnem vprašanju, državljanstvu ženske, objavila je portrete različnih akterk v ženskem gibanju, poročila s kongresov, se ukvarjala z materinstvom in politiko ter mednarodnimi zakonodajnimi organizacijami, zanimala jo je tudi visoka mednarodna politika.

Spodnja tabela prikazuje približno število člankov iz posameznih tematik, mnoge tematike so med seboj povezane in jih ni možno jasno ločiti ter kategorizirati.

Tabela 1: Članki Alojzije Štebi glede na tematiko

Tematika	Število člankov
Portreti	13
Poročila o delu mednarodnih organizacij	10
Poročila iz kongresov ženskih organizacij	12
Volilna pravica žensk	12
Pacifizem	9
Socialno vprašanje	11
Gospodarska kriza in pravice delavk	8
Teoretska feministična besedila	10

Med vsemi članki prevladuje kategorija portretov različnih predstavnic ženskega gibanja, med njimi so mnoga imena, ki so bila zelo aktualna v predvojnem slovenskem ženskem gibanju (Ellen Key, Marianne Hainisch ali Helen Lange, Minka Govekar ali Dana Kobler). Nato sledi kategorija poročil s kongresov mednarodnih ženskih organizacij in članki, ki obveščajo o delu drugih multilateralnih organizacij. Zelo pogosti so tudi teksti, ki obravnavajo volilno pravico žensk in socialna vprašanja. Kronološko gledano se vse teme ne pojavljajo v istem obdobju, materinstvo se denimo pomika v ozadje, bolj številčni pa postanejo članki o vlogi Društva narodov in mednarodni zakonodaji z bližanjem vojne vihre, v času velike gospodarske krize je bilo najbolj aktualno vprašanje zaposlovanja žensk, stalno aktualno je le vprašanje volilne pravice. Na izbiro tem o katerih piše A. Štebi, tako zelo vplivajo zunanje okoliščine, npr. gospodarska kriza in ukrepi vlade ter zunanje politične razmere. Prav tako je iz člankov vidno, da A. Štebi stopa v polemiko z mnogimi kritičarkami razmer v Ženskem pokretu, številne jo imajo za eno izmed glavnih ideologinj jugoslovanskega feminističnega gibanja, za katerega pa niso vse prepričane, da se razvija v pravo smer.

Alojzija Štebi si je pred *Ženskimi pokretom* nabirala izkušnje v urednikovanju v številnih delavskih časopisih JSDS, leta 1913 pa je bila urednica tudi ženskega časopisa *Ženski list*, ki ga je izdajala JSDS. Žal je izšlo le nekaj številk tega glasila, saj naj bi po mnenju A. Štebi vodstvo ne bilo naklonjeno posebnemu ženskemu časopisu, medtem ko so vodilni socialdemokrati za konec izhajanja

krivili urednico (Selišnik 2011: 45). Pred prvo svetovno vojno je izdala še brošuro *Demokratizem in ženstvo*. Zanimivo je, da v dvajsetih in tridesetih letih skoraj prekinila z objavljanjem člankov v slovenskih ženskih časopisih, nekoliko izjem najdemo le v letnikih *Ženskega sveta* iz 1924 in 1925. Vseeno je po vojni na Slovenskem bila še vedno glavna urednica *Našega glasa* (1923–1925), strokovnega glasila uradnic in uradnikov na Slovenskem. Z urednikovanjem je tako imela bogate izkušnje, pa tudi z izdajanjem samostojnih brošur. Po prvi svetovni vojni je objavila še knjižice: *Zaščita zanemarjene dece in mladine* (1924), *Ženstvo v boju proti alkoholizmu: poročilo Alojzije Štebi dne 22. junija 1924 na protialkoholni skupščini v Ljubljani, ki jo je priredilo Društvo za gojitev treznosti* (1925) in brošuro *O saradnji društava: referat održan na godišnjoj skupštini Jugoslovenskog narodnog ženskog saveza u Splitu, 8 oktobra 1929 godine* (1929).

Kot vidimo je Alojzijo Štebi zanimalo več vprašanj, v nadaljevanju pa se bom osredotočila zgolj na tri, tiste, ki so bile najpogosteje obravnavane z njene strani v časopisu *Ženski pokret*.

Ženske in politika

Alojzija Štebi je strankarsko politiko zelo dobro poznala, saj je kot ena izmed vodilnih članic JSDS bila zelo blizu vodstvu stranke, hkrati pa je bila s svojim delom na poverjeništvu za socialno skrbstvo, ki je v novi Kraljevini SHS v slovenskem delu monarhije bilo odgovorno za izvajanje socialne politike, vključena v njeno izvrševanje. Politika jo je tako več kot očitno zelo zanimala, pa tudi delo v njej. Tudi zaradi njene lastne življenjske poti se ji je vključenost žensk v politiko tako zdela pomembna pravica, žensko delovanje v politiki je predstavljalo po njenem mnenju priložnost za preobrazbo družbe in države.

A. Štebi se je v svojih številnih člankih zavzemala za volilno pravico žensk, zahtevo po njej srečamo v njenih predvojnih člankih v *Naših zapiskih* (Štebi 1911: 223), pa tudi mnogo kasneje, denimo leta 1935 v *Ženskem pokretu* (Štebi 1935a; Štebi 1935b; Štebi 1935c). Sicer so članki za volilno pravico žensk iz *Pokreta* večinoma nastajali v okviru obširnih jugoslovanskih kampanj ženskega gibanja za volilno pravico. Tudi ko se je jugoslovanska družba znašla v politični krizi in so bile ideje demokracije postavljene pod vprašaj, ter so v volilno pravico kot učinkovit mehanizem odločanja dvomile nekatere slovenske feministke, kot denimo Angela Vode, ki je zapisala, da volilno pravico razume kot »preostanek iz zgodovine demokratičnega parlamentarizma« (Selišnik 2007: 157). Štebi tega nikoli ni storila. Leta 1935 se je jasno postavila na stran volilne pravice in zavrnila, vse tiste, ki so v volilni pravici videli/e neučinkovit mehanizem, »Tačno je da vrlo veliki broj načelnih svesnih i ispravnih ljudi danas beži od svakog političkog delanja, jer ne mogu da podnose nedoslednosti i neiskrenosti političkog života. Bežanje od najvažnijeg zadatka javnog života ne koristi narodu, nego koristi samo nesavesnim ljudima da mogu brez kontrole sprovoditi svoje rđave namere« (Štebi, 1935c: 88).

Pomemben del njenega razmišljanja o politiki in o mestu žensk v njej, pa je zavzemalo tudi vprašanje ali naj se tudi ženske organizacije in njihove članice strankarsko opredelijo? Leta 1918 je zapisala: »Za vse to delo pa si mora ženstvo osnovati veliko organizacijo. Ker bi bile naloge te organizacije v prvi vrsti kulturne, bi se združile v njej lahko žene različnega političnega naziranja. Politično se pa udejstvuje vsaka žena lahko v oni stranki, ki se jej zdi najbolj primerna« (Štebi 1918a: 13). V preteklosti naj bi tako ne obstajalo neodvisno žensko gibanje, pač pa le društva, ki so delovala v okviru posameznih političnih strank, ki naj bi ta društva zlorabljala za svoje lastne interese. Ženske različnih političnih prepričanaj naj bi se v novi državi povezale v nevtralno žensko organizacijo.

A. Štebi si je v svojih tekstih zastavljala vprašanje, zakaj volilna pravica žensk še ni bila udejanjena. Razlogi za to naj bi se skrivali tudi v razmerju med političnimi strankami, ženskimi društvi in članicami. V letu 1918 je še menila, da naj bi k volilni pravici ženske popeljala politično nevtralna organizacija, toda mnenje o tem je nekaj let kasneje spremenila. Tako v njenih tekstih postaja vse bolj pomemben razlog, ki naj bi pripeljal k dodelitvi volilne pravice tudi vstop žensk v politične stranke. Leta 1925 je tako ugotavljala, da je neudeležba žensk v političnih strankah in podpora tovrstni neudeležbi s strani ženskih organizacij ena izmed največjih napak ženskega gibanja. Ugotavljala je: »Bile smo nekako pod hipnotičkim uverenjem, da mora biti kod nas svaka ženska organizacija politički nevtralna, jer če na taj način lakše pridobiti pristalice.« (Štebi 1925: 243). »Smatram naime, da bi se naše žene borile sa većim izgledom na uspeh za zadobijanje prava glasa, kao i za ostale zahteve, kada bi se nalazile u političkimi strankama, nego pod zastavom političke neutralnosti.« (Štebi 1925: 244). Politične stranke bi se tako bolj zavzele za volilno pravico žensk, če bi bile ženske vključene v politične stranke (Štebi 1924: 377).

Z njenimi stališči izraženimi v *Ženskem pokretu* se ni strinjala Radunka Anđelković, ki je menila, da bi ženske, če bi se pridružile različnim političnim strankam, cepile svoje vrste. Poleg tega je trdila, da so ženske že članice političnih strank, vendar pa v njih ne zastopajo ženskih interesov (Anđelković 1926). Alojzija Štebi je leta 1927 zavrnila celo ustanovitev posebne Ženske politične stranke. Ta naj bi bila po njenem mnenju nekoristna, saj naj bi pripomogla k nadaljnji rasti števila političnih strank in k nekoristni delitvi državljanov, prav tako pa naj ne bi imela pozitivnega vpliva na kulturni in moralni obstanek države, pa tudi na ženske same (Štebi 1927: 1). Ustanovitev posebne ženske stranke v Kraljevini SHS je sicer dokaj presenetljiva, saj so drugod po Evropi tovrstne stranke bile ponavadi ustanovljene šele po pridobitvi volilne pravice žensk (Blom 1988: 264), ne pa seveda povsod. V ZDA je bila ustanovljena še pred uzakonjenjem volilne pravice. Verjetno pa je bilo njeno mnenje pogojeno tudi s kritičnim stališčem ženske stranke do Ženskega pokreta (Štebi 1928: 2). S Štebijevjo pa se niso strinjale tudi feministke v Ljubljani, tako so v tridesetih letih nasprotovale kakršnikoli povezavi med ženskimi organizacijami in političnimi strankami, z njo pa se je strinjala njena svakinja Cirila Štebi (ZAL, LJU 285, Splošno žensko društvo, škatla 5, Občni zbor JŽZ 1935, 9).

Jugoslovanske ženske organizacije kot »radne zajednice«

A. Štebi je bila poznana tudi kot »teoretičarka« oz. intelektualka (Vode 2000: 128), slednji uporabljani oznaki sodobnic, ki se nanašajo na delovanje A. Štebi sicer nista bili vedno mišljeni pozitivno, toda opisu delovanja Štebijeve kar ustrezata (bila naj bi intelektualno nadpovprečen človek, občasno suhoparna, posebljanje razuma, njeno delo naj bi šlo vedno v globino in nikdar v širino). Rada je razmišljala o velikih temah in se lotevala kompleksnih vprašanj (AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, Nagodetov proces, škatla 576, Sodelavke v ženskih organizacijah, str. 2). Tako je denimo razmišljala o državi in socialni ureditvi, lotila pa se je denimo tudi teoretičnih razprav o delovanju društev v Narodni ženski zvezi (NŽZ).

Ženske organizacije oz. feministične organizacije naj bi imele v njenih razmišljanjih vlogo posrednika med državo in ljudstvom. Zamisel je začela razvijati že leta 1926 v članku »O našem radu u društvima« (*Ženski pokret* 1926 št.9/10: 392-400), tam je pozivala k sistematičnemu delu za transformacijo dobredelnega dela v ženskih društvih v socialno delo. V članku je kritizirala skromne subvencije, ki naj bi jih za humanitarno delo pridobila ženska društva in terjala od društev, da izvajajo pritisk na državo, da le ta organizira javne socialne ustanove, ki bi sistematično nudile pomoč pomoči potrebnim. Vloga ženskih društev bi tako bila, le da posredujejo informacije na to »novoustanovljeno« ustanovo in jo nadzorujejo v njenem delu. Posameznice povezane v društva naj bi tako s kolektivno akcijo delovale v korist precej večje skupnosti, kot le v pomoči skromnemu številu socialno ogroženih oseb. Organizirano in skupno delovanje ženskih društev bi lahko vršilo moralno in odgovorno kontrolo nad porabo denarja v socialne namene, detektiralo socialne probleme in posredovalo povratne informacije državi, ki bi bila odgovorna za neposredno pomoč. Ženska društva bi tako namesto dobredelnih nalog prevzela vlogo javnosti, ki izvaja mehanizme kontrole. Pisala je tudi o drugačni politiki, taki, ki bi temeljila na konsenzu in ne konfliktu. Takšni, ki bi v nenehni interakciji z državljanji in državljanjkami, utemeljenimi na konsenzu vrednot, peljala do sreče in blagostanja nekega naroda ter ne bi ustvarjala partizana, strankarskega privrženca, kar naj bi bilo značilno za »moško politiko« (Štebi 1926: 392).

Kritična javnost, v kateri se državljanji vključijo in nadzirajo državo, je pomemben del pisanja in tradicije političnih mislecev, zlasti tistih, ki pripadajo civilno-republikanskemu modelu državljanstva. A. Štebi je temu liberalnemu konceptu dodala maternalistični vidik in tako povezala nezdržljivo. Njeni odgovori so praktično odgovarjali na vprašanje, kako spremeniti sistem. Nasprotno od večine slovenskih političnih mislecev, ki so se usmerili h korporativnem sistemu ali avtoritativnim konceptom, je A. Štebi še vedno odgovarjala v duhu liberalne koncepcije državljanja. Tako združena ženska društva niso predstavljala »sistem interesnega predstavnštva«, saj niso zastopala interesov žensk, pač pa potrebe družbe ter na tak način prispevala k njenem neizogibnem napredku. Hkrati pa je potrebno poudariti, da se v njeni misli reflektirajo

tudi predvojni avstrijski feministični tokovi, ki jih je posebej pisane ene izmed osrednjih figur avstrijskega feminizma – Auguste Fickert. Tudi ona je v ženskem gibanju prepoznala moralno silo, ki bo preobrazilo človečnost. V mislih Fickertove bi se ženske morale zavedati svojega položaja in dvakratne ujetosti; v kapitalistični sistem in zakoreninjene odnose med spoloma, kjer dominirajo moški. Šele z individualno osveščenostjo naj bi premagale spone, ki jih ovirajo (Anderson 1992: 10–12). Slednje misli so zagotovo odmevale tudi v pisanju A. Štebi (1918a; 1935c; 1926), ki je prav tako pisala o dvojni neenakosti žensk in upala, da bodo splošne kampanje s predavanji in diskusijami reformirale položaj žensk.

V referatu »O saradnji društava«, ki ga je imela na letnem kongresu NŽZ v letu 1929, je še bolj poudarila vlogo društev kot posrednika med ljudmi in oblastjo s ciljem izboljšanja življenja v državi. »...absolutno ne smemo čakati, da ih sreduje samo država i njeni organi. Oni rade sporo, jer je njihov aparat glomazan i vezan na stotine formalnosti: njihov rad ne može biti individualan, nego mora ići za tim da, tako reći, uniformiše ceo život, da ga stisne u jedan kalup brez obzira da li se pojedinac oseća u njemu dobro ili ne. U tome službenom radu za sredivanje prilika putem zakona, naredaba raznih institucija mora postojati jedan regulator i posrednik. Taj važan zadatak bi trebalo da prime na sebe organizacije, one so mnogo lakše pokretne, jer su u neposrednijim vezama sa narodom, bolje poznaju njegove muke i želje.« (Štebi 1929: 9). Radnje zajednice, ki bi bile tako ustanovljene, bi bile posrednice med državo in posamezniki, poskrbele bi za bolj individualno obravnavo pomoči potrebnih. V referatu je podala konkretne predloge za reformo ženskih organizacij v Jugoslaviji. Zahtevala je, da se društva iz podobnih socialnih in kulturnih okolij povežejo v »delovne skupnosti«, zveze društev iz večjih mest pa naj bi se povezale na državni ravni. Delovne skupnosti naj bi bile učinkovitejše od ohlapne povezave NŽZ, saj naj bi bila društva v njih v stalnem kontaktu in sistemsko organizirana. Izoblikovala naj bi skupna stališča ne le do aktualnih akcij, pač pa tudi ostalih vprašanj. Delo NŽZ naj po njenih ocenah ne bi bilo dovolj učinkovito, »Tresla se gora, a rodio se nije niti miš.« (Štebi 1929: 18).

Narodno žensko zvezo dolga leta napadejo kritike, da bi se moral organizirati po nacionalnih opredelitvah, kar A. Štebi zavrača. Leta 1924 je zapisala: »Večina delegatinj se je opredelila za mišljenje, da mora biti tudi Savez veren izraz one nesrečne separatistične razdvojitve naše zemlje na pokrajine s posebnimi težnjami, kakor so jo umetno ustvarili politiki. Gotovo je, da ima vsaka naša pokrajina nekaj svojkega, posebnega, a naloga nobene organizacije, ki se razteza preko cele zemlje, ne sme biti, da to posebnost še ojačuje in jo ohranjuje...« (Štebi 1924: 160–161).

Leta 1932 je uprava Jugoslovanske ženske zveze sklenila, da se bo le ta reorganiziral na podlagi banovin (Sastanak uprave jugoslovenskog ženskog saveza 1932: 159). A. Štebi je argumentirala, da je bila reorganizacija nujna, le tako naj bi banovinske zveze predstavljajo tendence društev in potrebe prebivalcev na nekem zaokroženem teritoriju (Štebi 1934: 91–93). Zaradi kulturnih

in socialnih razlik v Jugoslaviji je bila nujna vzpostavitev banovinskih sekcij NŽZ, ki bi bolje izražale potrebe ljudi neke pokrajine, kar se je tudi zgodilo 1934. Končni cilj preobrazbe NŽZ pa naj bi bil razvoj socialnega dela, ki bi tako nadomestilo razdrobljeno humanitarno delo. Ideja o prestrukturiranju Saveza in učinkovitejšem delu je tako posledica iniciative A. Štebi, ki je ironično pravzaprav pomenila reorganizacijo na podlagi nacionalne osnove, čemur je A. Štebi pravzaprav nasprotovala še deset let nazaj, kasneje pa je prav dekoncentracija in federativnost postala cilj reforme. Na Slovenskem je proti tovrstni reformi najbolj glasno nastopila Franja Tavčar, ki je na centralo JŽZ v Beograd naslovila celo pismo, v katerem je zahtevala ukinitve banovinskih sekcij (Selišnik 2011: 55).

Ob koncu tridesetih let lahko najdemo tudi drugo podobno povezovanje specializiranih jugoslovanskih društev znotraj banovin, tako naj bi bil cilj strnjenost delovanja tudi v povezovanju znotraj Unije za zaščito dece, ki je prav tako želela združiti kar največ ženskih organizacij s področja sociale, ki se ukvarjajo z zaščito otrok. Ideje Štebijeve o sistematičnem delu organizacij za izboljšanje in preobrazbo humanitarnega dela v socialno delo, se torej uresničujejo na več področjih (ne zgolj preko NŽZ). Tu se poraja vprašanje, ali so se ideje prenašale iz socialne politike tudi na področje ženske organizacije ali obratno,² in kakšno vlogo je na polju socialne politike igrala A. Štebi, saj je delovala na Ministrstvu za socialne zadeve in narodno zdravje.

Ženskost

A. Štebi je bila prepričana, da so ženske duševne zmožnosti zelo drugačne od moških, tudi zato naj bi bilo žensko delovanje v politiki drugačno od moškega. Že leta 1911 je zapisala: »Ženske duševne zmožnosti so zelo različne od onih, katere imajo moški...sklepamo, da se ženstvo ne bo moglo uspešno udeleževati javnega življenja v tako širokem obsegu, kakor moški...Delovala bo tam uspešno, kjer ni dolgih teoretičnih priprav in razprav, torej tam, kjer bo ravnala zgolj intuitivno in divinatorično.« (Štebi 1911: 222–223). Bolj natančno je javno delovanje žensk opredelila leta 1918, v svoji knjižici *Demokratizem in Ženstvo*, v njej je opazna esencialističnost in prepričanost v posebno naravo ženske, kar priča o precejšnjem razhajanju s pogledih nemških socialdemokratk. Tako je zapisala »Ne soglašam z onimi, ki zahtevajo, da je torišče žene v javnem življenju ravno tisto kakor torišče moža. Žena mora izbrati tisto polje za svoje delovanje, ki najbolj odgovarja njenemu najnaravnejšemu poklicu, materinstvu.« (Štebi 1918b: 5). Klara Zetkin je imela misel o drugačnosti žensk za produkt morale in religije in je esencializem ostro zavračala (Evans 1977: 163). Po drugi strani pa je to svoje naziranje Štebi delila z

² Članica Jugoslovanske ženske zveze Zlata Pirnat je sodelovala pri Jugoslovanski uniji za zaščito dece in v tem okviru kot največji problem na tem področju izpostavila koordinacijo med zasebnimi društvi in povezovanje z državnimi ustanovami (Selišnik in Cergol 2016: 248).

mnogimi vodilnimi socialdemokratkami Avstrije, kot je bila recimo Adelheid Popp (Bader Zaar 1996: 65). A. Štebi (1911: 222) je menila, da je boj »angleških sufražetek neestetiki«, hkrati pa je tudi verjela da bodo ženske pri oblikovanju javnega življenja »pri zakonodaji in upravi v državi in občini, vedno v smeri višje npravnosti ... strmele po tem, da se poplemeniti življenje skupnosti« (Štebi 1918b: 7). A. Štebi svojih stališč o videnju vloge ženske v javnem življenju ni spreminjala in je bila tako še leta 1935 prepričana, da naj bi se ženske bolj držale etičnih norm in manj skrbele za lastne interese ter posledično zaradi bioloških razlik drugače delovale.

»Ozbiljna nauka ne zna za tu ženino inferiornost, nego zna samo za biološke razlike izmedu muškarca i žene...«, ženske v javnem življenju bodo »zastupače interese žena i muškarca, tj. naroda, a u opštinskim večima interese svih stanovnika opštine. No, na koji način će to raditi, u tome će biti sigurno razlike...« (Štebi 1935c: 88).

Po vojni je Štebi uvedla v svoje pisanje koncept socialnega materinstva, ki je bil pod drugimi termini kot »civilno materinstvo«, »socialno gospodinjstvo« in »mati izobraževalka« v uporabi po vsej Evropi (Offen, 2000: 103, 236). Sama je socialno materinstvo definirala kot ženski čut dolžnosti do delovanja v skupnosti, pri katerem se ženske lastnosti uveljavljajo in izboljšujejo družbo. Vlogo matere naj bi ženske v svojem političnem delovanju razširile na vso skupnost. Ta pravzaprav esencialistični koncept, ki je temeljil na predpostavki, da ima vsaka ženska razvite materinske lastnosti, je nadgradila z dolžnostjo. In ravno za avstrijsko katoliško žensko gibanje pa je bilo tako kot za pisanje A. Štebi značilno, da je postavljalo dolžnosti pred pravice (Gellot 1991: 115). Moralna dolžnost ženske za udejstvovanje v javnosti je bila označena za socialni feminizem (Offen 2000: 359). Zasebno je uporabljala kot strategijo za vstop v javno oziroma v politiko. In v tem je imela misel socialdemokratk in katoličank skupno pripisovanje intuitivnega, čustvenega in partikularno usmerjenega nagnjenja, ki ga torej zaznamuje tudi drugačna »ženska« morala. To naj bi najbolj označevala »etika skrbi«. Slednji pojem je v feministično teorijo sicer več kot sedemdeset let kasneje uvedla Carol Galligan (Kymlicka 2005: 561–563).

Štebi je bila prepričana, da ženske posedujejo drugačna narava in lastnosti, zaradi svoje materinske vloge. Kot je zapisala leta 1932 »je žena u svome najdubljem biću mati« (Štebi 1932: 158). Te misli zapisane v člankih A. Štebi so bili v jugoslovanskem prostoru zelo opažene in izpostavljene tudi kritiki. Najdaljšo polemiko je v *Ženskem pokretu* vodila z Julko Hlapec Đorđević (1933: 63), ki je poglede A. Štebi označila za patriarhalne in socialistične. Zlasti jo je motila osrednja vloga materinstva, kar je smatrala za izraz šovinizma in anahronizma. Kot pravi J. Hlapec, socialno materinstvo – ne more biti centralna točka feministk, ker je to le ena izmed funkcij žensk. Ženska mora biti center feministične misli. Štebi naj bi tako sprejela patriarhalno percepcijo materinstva in ga celo propagirala.

Zaključek

A. Štebi je po koncu prve svetovne vojne s feministkami v Beogradu navezala intenzivne stike, njihovi pogledi in tudi radikalnost je ustrezala njenim političnim prepričanjem. Glede revolucionarnosti in intenzivnosti zastopanja pravic žensk se ji je namreč »scena« v Ljubljani v mnogočem zdela preveč zmerna in konservativna. Predvsem je bilo v slovenskih ženskih časopisih zelo malo priložnosti za kompleksno obravnavo velikih tem, kar je nasprotno ponujal prostor *Ženskega pokreta*. Tu lahko beremo o idejnih bojih in zamislih A. Štebi in ugotovimo, da so nekateri cilji skozi desetletja ostajali enaki, volilna pravica žensk ali njeno razumevanje ženskosti, medtem ko so se ideje o politični opredeljenosti članic feminističnega gibanja in njihovih organizacijah spreminjale, prav tako kot razumevanje učinkovitega delovanja NŽZ.

A. Štebi v svojih člankih ponuja mnogo konceptov, eden izmed najbolj inovativnih, ki se je dokončno uveljavil po drugi svetovni vojni, pa je bilo ravno socialno delo. Tako je med drugim A. Štebi vodila sekcijo za socialno delo v banovinski sekciji Dravske banovine Jugoslovanske ženske zveze. Njeno pisanje omogoča še mnogih zanimivih študij, prednostna naloga nadaljnjega raziskovanja pa bila tudi ugotoviti, do kakšne mere so se njene teoretične zamisli udeležile v praksi. Ali je koncept socialnega dela, ki ga je razvijala A. Štebi, le ta uresničila tudi pri svojem delu na Ministrstvu za socialne zadeve in narodno zdravje? Prav tako bi bilo potrebno odgovoriti na vprašanje, ali je bila A. Štebi tista, ki je vplivala na razvoj in uresničenje tega koncepta po drugi svetovni vojni (ko je še vedno delovala na Ministrstvu za socialno politiko), ko se je začelo socialno delo pospešeno uveljavljati kot nadomestilo za humanitarno in razdrobljeno delo. Kontinuiteta med jugoslovanskim predvojnim ženskim gibanjem (idejami, osebami) in delovanjem povojne socialistične oblasti v novi Jugoslaviji je zagotovo obstajala, čeprav je bila po drugi svetovni vojni mnogokrat spregledana.

LITERATURA

- Anderson, Harriet. *Women's Movements in Fin-de-Siècle Vienna*. London in New Haven: Yale University Press, 1992.
- Bader Zaar, Birgitta. "Women in Austrian Politics, 1890-1934: Goals and Visions". *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Ur. David Good, Margarete Grandner in Mary Jo Maynes. Oxford: Berghahn Books, 1996. 59–90.
- Blom, Ida. "Women's Politics and Women in Politics in Norway since the End of the Nineteenth Century". *Retrieving Women's History: Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society*. Oxford: Unesco Press, 1988. 254–277.

- Drnovšek, Darinka. Alojzija Štebi. „Borka za pravice žensk in mladino”. *Splošno žensko društvo, 1901–1945. Od dobrih deklet do feministk*. Ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše. Ljubljana: Arhiv RS, 2003. 188–209.
- Evans, Richard J. *The Feminists. Women's Emancipation Movements in Europe, America and Australasia 1840–1920*. London: Croom Helm, 1977.
- Gellot, Laura. „Mobilising conservative women: the Viennese Katolische Frauennorganisation in the 1920s”. *Austrian History Yearbook* 22 (1991): 110–130.
- Kymlicka, Will. *Sodobna politična filozofija*. Ljubljana: Krtina, 2005.
- Malešević, Miroslava. „Ženski pokret – feminističko glasilo između dva svetska rata”. *Žensko. Etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Ur. Miroslav Niškanović. Beograd: Srbski genealoški center, 2007. 9–40.
- Offen, Karen. *European Feminisms, 1700–1950: A Political History*. Standford: Standford University Press, 2000.
- Selišnik, Irena. „Alojzija Štebi, socialna feministka in ena prvih političark v Sloveniji”. *Ženske na robovih politike*. Ur. Milica Antić Gaber. Ljubljana: Založba Sophia, 2011: 41–62.
- _____. *Volilna pravica žensk kot demokratična novost: Dejavniki, ki vplivajo na njeno uveljavitev na Slovenskem*. Postojna, doktorska disertacija, 2007.
- Selišnik, Irena in Ana Cergol Paradiž. „Delovanje žensk od karitativnosti do socialnega dela. Zgodovinski pregled razvoja dobrotelosti in začetki idej socialnega dela v letih 1850–1941 na Slovenskem”. *Socialno delo* 55, 5–6 (2016): 239–251.

ARHIVSKI VIRI

- SI AS 67 Kraljevske banke uprave Dravske banovine, Splošni oddelek, 1919–1941, Personalna mapa Alojzija Štebi.
- ZAL, LJU 285, Splošno žensko društvo.
- SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, Nagodetov proces.

OBJAVLJENI VIRI

- „Ob smrti Lojzke Štebijeve”. *Primorski dnevnik* 15.8.1956: 3.
- „Sastanak uprave Jugoslovenskog ženskog saveza”. *Ženski pokret* 13. 11 (1932): 158–159.
- Anđelković, Radunka. „Za novi smer u feminističkom pokretu”. *Ženski pokret* 7. 4 (1926): 107–115.
- Hlapec Đorđević, Julka. „Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji ženskog pokreta”. *Ženski pokret* 14. 4/5 (1933): 63–65.
- Štebi, Alojzija. „Ženstvo in politika”. *Naši zapiski* 8. 7 (1911): 222–223.
- _____. „O ženskem gibanju na Slovenskem”. *Demokracija* 1. 1 (1918a): 12–13.

- _____. *Demokratizem in ženstvo*. Ljubljana: Slovenska Socijalna Matica, 1918b.
- _____. „Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji”. *Ženski pokret* 5. 9 (1924): 376–379.
- _____. „Skupščina Narodnega Ženskega Saveza Kraljevine SHS v Sarajevu”. *Ženski svet* 2. 7 (1924): 160–162.
- _____. „Za novi smer u feminističkom pokretu”. *Ženski pokret* 6. 7 (1925): 241–46
- _____. „O našem radu u društvima”. *Ženski pokret* 7. 9/10 (1926): 392–400.
- _____. „Ženska stranka”. *Ženski pokret* 8. 9 (1927): 1.
- _____. „Nezdrave prilike u ‘Ženskoj stranci’”. *Ženski pokret* 9. 6 (1928): 2.
- _____. *O saradnji društava : referat održan na godišnjoj skupštini Jugoslovenskog narodnog ženskog saveza u Splitu, 8 oktobra 1929 godine*. Beograd: Narodni ženski savez, 1929.
- _____. „Pitanje, ženski pokret i žene”. *Ženski pokret* 13. 9 (1932): 157–158.
- _____. „O reorganizaciji Jugoslovenskog ženskog saveza”. *Ženski pokret* 15. 9/10 (1934): 91–93.
- _____. „Prestavnice Ženskog pokreta”. *Ženski pokret* 16. 9/11 (1935c): 85–88.
- _____. „Za pravo glasa za žene”. *Ženski pokret* 16. 9/11 (1935b): 82–84.
- _____. „Za žensko pravo glasa”. *Ženski pokret* 16. 5/6 (1935a): 66.
- Vode, Angela. *Spomini in pozaba. Zbrana dela Angele Vode III*. Ljubljana: Krt, 2000.

Irena Selišnik

Faculty of Philosophy University of Ljubljana

ALOJZIJA ŠTEBI AND YUGOSLAV FEMINISM IN ŽENSKI POKRET

Summary: Alojzija Štebi was one of the most important interwar Slovenian feminists but also one of the most active Yugoslav activists. In the paper I will focus on her activities in the Yugoslav Women’s Movement and her theoretical writings on feminism in the journal *Ženski pokret*. Alojzija Štebi was in the interwar period one of the few women who in Yugoslav state administration reached a very high position and an intellectual who supplemented her work (especially in social policy) with the engagement in shaping the politics of the Yugoslav Women’s Movement. She developed different political and sociological policy concepts with which she wanted to influence shaping of the official governmental politics. After her relocation to Belgrade, she was absent from Slovene associations and became one of the editors of *Ženski pokret*, where she published her articles in the past as well (as of 1921). During her Belgrade period,

she upgraded her theoretical points of view in the context of social question (social work and reform movement) and motherhood. With regard to the latter, she had a long discussion with another prominent feminist Julko Hlapec Đorđević. She was among the reformers of the Yugoslav Women's Council who reorganized it on the basis of banovina's council. In the work and writings of A. Štebi, we can trace many (including theoretical) turning points.

Key words: Kingdom Yugoslavia, feminism, social work, women's associations, right to vote

UPOTREBA RODNO OSETLJIVOG JEZIKA U FEMINISTIČKOM ČASOPISU *ŽENSKI POKRET*¹

Rodno osetljiv jezik (ROJ) u Srbiji danas funkcioniše u standardnom jeziku i u javnoj upotrebi. Za tu namenu postoje konkretna uputstva tima lingvistkinja (Cvetinčanin Knežević, Lalatović 2019; Savić, Stevanović 2019). Postoji i shvatanje nekih filologa koji osporavaju doslednu primenu ROJ-a u službenoj upotrebi. Do sada u analizi upotrebe ROJ-a nije povezivana sadašnja situacija sa periodom stvaranja srpskohrvatskog jezika i zajedničke države SHS (1918) kako bi se argumentacija za upotrebu ROJ-a pronašla u istorijskom sledu promena standardnog jezika, a ne u političkoj orijentaciji filologa. Cilj rada je da se istraži, analizira i kritički proceni kako se o ženama pisalo početkom prošlog veka, i to u situacijama kada žene: 1. govore o sebi, 2. obraćaju se čitateljicama i 3. govore o drugim ženama, a na osnovu analize jezika u časopisu *Ženski pokret* (ŽP), štampanom 1920–1938. Korpus za analizu čine 34 primerka časopisa ŽP izdata tokom tri godine: 1920. (9 svezaka), 1929. (23 sveske) i 1938. (1 sveska). Metodologiju istraživanja čini analiza diskursa (Savić 1993) i feministička analiza sadržaja (Reinharz, Davidman 1996). U radu će biti predstavljen registar imenica kojima se imenuju ženske osobe (ukupno 341). Osnovni rezultati pokazuju da feministkinje – autorke tekstova najčešće dosledno koriste ROJ kada govore o drugim feministkinjama ili ženama uopšte (*predsednica*), imenuju za to vreme nova zanimanja za žene (*telefonistkinja*), dok ROJ izostaje kada govore o sebi (*vlasnik*) ili se obraćaju čitalačkoj publici (*čitaocima*). Ovakvi podaci su važna potvrda o postojanju drugačijeg jezičkog usmerenja u zavisnosti od osnovne ideje o tome čemu jezik služi. U vreme stvaranja zajedničke države, nastojalo se da se pokaže zajedništvo postojećih jezičkih praksi, a danas se jezici nekadašnjeg jugoslovenskog prostora tumače u kontekstu isticanja važnosti jedne nacionalne zajednice.

Ključne reči: dijahrona istraživanja ROJ-a, feministički časopisi, registar imenica, rodno osetljiv jezik, *Ženski pokret*

1. Uvod

Rodno osetljiv jezik (ROJ) proučava feministička lingvistika, a njegova dosledna upotreba i standardizacija u javnoj i službenoj upotrebi krajnji je cilj feminističkog delovanja u domenu jezika koji odražava stvarnost prisustva žene u društvu (Bašaragin 2019; Cvetinčanin Knežević, Lalatović 2019; Savić 2004, 2006, 2009; Savić, Stevanović 2019). Jedan od osnovnih zahteva ove

* margareta.basaragin@gmail.com

¹ Zahvaljujem profesoricu Svenki Savić za sugestije tokom izrade ovoga rada.

interdiscipline jeste dosledna upotreba ženskih gramatičkih oblika prilikom imenovanja naziva, titula i profesija žena u svim razgovornim situacijama i pisanoj komunikaciji.

Rasprave o upotrebi određenog gramatičkog oblika za imenovanje osoba pokrenute su na srpskohrvatskom govornom području među filozofima još u prvoj polovini 20. veka i traju i danas u Srbiji. S jedne strane prisutan je stav da je muški gramatički oblik generičan i neutralan (*masculinum generalis*), što podrazumeva pretpostavku da je sveobuhvatan i da je moguće njime istovremeno označavati i muške i ženske osobe. To je teorijski okvir strukturalista koji danas dominiraju u nauci o srpskom jeziku. Suprotno stanovište je da je potrebno ženske osobe imenovati ženskim gramatičkim oblicima *uvek*, bilo da je argument za to samo postojanje gramatičke kategorije roda u našem jeziku ili zahtev za veću vidljivost žena u jeziku, koji je proistekao iz feminističke kritike jezika.

Svenka Savić je ukazala na početke i pravce ove rasprave u periodu kada se feministička lingvistika tek pomaljalo među naučnim interdisciplinama kod nas:

„U Beogradu i u Zagrebu, diskusija je među filozofima počela još pre rata kada Milan Janjanin (1934) skreće pažnju da je titula u ženskom rodu uz naziv profesije u muškom rodu nepravilna (gospođa profesor). Dvadeset godina kasnije, u Zagrebu njegovo shvaćanje podržava i Zlatko Vince (1954/55). Ali u Beogradu Sreten Nikolić (1954/55) odo- brava sintaksički nesklad, naime, da treba da ostane *drugarica direktor*, jer jezik ne mora da bude u skladu sa zahtevom tekućeg društvenog života i gramatičke tradicije. Ovaj će stav ostati manje-više načelan i za mnoge druge autore koji će se, opet partikularno, za svaki pojedinačan primer, javljati u stručnoj literaturi i javnim glasilima (I. Klajn, 1980, B. Ćorić, 1982) sa većim ili manjim stepenom tolerancije” (Savić, 1995: 231).

Ove navode možemo razumeti i kao određivanje mesta gde se i vreme- na kada se kontekstuirala generična upotreba muškog roda koja se vremenom utvrdila kao zvanični stav normativista okupljenih u Odboru za standardiza- ciju srpskog jezika, a danas i Savetu za srpski jezik.² Akcenat se tu stavlja na *propis* jezičkog izraza, i to bez rada na konkretnom empirijskom materijalu, odnosno bez analize kako jezik u realnim situacijama koriste izvorni govornici i izvorne govornice.

Do sada su pojedini/e autori/ke skrenuli/e pažnju da već u srednjem veku postoje pisani tragovi o upotrebi ženskih gramatičkih oblika za imenovanje ženskih osoba (up. Ćorić 1982, 1990; Marinković 1996; Popović 2014; Tomin 2007. i dr). Eksplicitna jezička istraživanja dijahrone upotrebe ROJ-a do sada su izostala, pa je neophodno proučiti kako su se jezički izraz za imenovanje ženskih osoba i diskursne strategije kada se o ženama govori koristile i menjale vremenom, u ovom slučaju u periodu od sto godina.

Na neophodnost dijahronih istraživanja u novije vreme upućuje Svetlana Tomić, kao i „na potrebu izrade rečnika koji bi kroz više vekova pokazao kore-

² Prema novoj Inicijativi za izmenu Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisma (2020), prvenstveni zahtev je briga „o normiranju, negovanju, unapređenju i zaštiti službenog jezika i matičnog pisma”.

lacije između sufiksa muških naziva i sufiksa ženskih naziva [...]” (Tomić 2020: 1). Štasni i Mitro (2009) su već učinile veliki doprinos u izradi „Registra imenovanja žena” koji sadrži primere imenovanja žena u ženskom rodu zabeležene iz različitih tipova izvora: rečnička građa, stručna i feministička literatura, štampari i elektronski mediji, govorni jezik, upitnička građa. Izostaje dijahroni pristup u sličnim registrima (ili inventarima u manjem formatu) u drugim radovima na srpskom, hrvatskom, crnogorskom ili bosanskom jeziku (Borić 2007; Cvetinčanin Knežević, Lalatović 2019; Ileš 2015; Miljušković 2013. i dr).

Od posebnog je značaja i to kako su ženske osobe imenovalе same feministkinje u feminističkoj literaturi, u ovom slučaju u časopisu *Ženski pokret*.

Ženski pokret / Женски покрет / *Žensko gibanje* prvi je feministički ženski časopis na prostoru srpskohrvatskog (i slovenačkog) govornog područja (Barać 2015; Svirčev 2018). Predstavljao je najpre glasilo Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava (1920), a od 1927. godine Alijanse ženskih pokreta u Kraljevini SHS (od 1929. godine Alijanse ženskih pokreta u Kraljevini Jugoslaviji).

Ovaj časopis pripada časopisima namenjenim ženama: žene vode uređivačku politiku i eksplicitno ili implicitno poseduju jasan feministički program (Barać 2010; Milinković 2012). Stanislava Barać ističe da je u pitanju „prvi teorijski usmeren feministički časopis na jugoslovenskim jezicima” i da „predstavlja središnju instituciju feminističke kontrajavnosti u tome periodu” (Barać 2015: 132). Uređivačka politika časopisa poklapala se sa programom rada pomenutog Društva, te je zagovarala borbu za žensko pravo glasa, poboljšanje položaja žena u društvu, obrazovanje i prosvjećivanje žena i njihovu emancipaciju u oblasti rada, sticanje zakonskih prava i sl. (Milinković, Svirčev 2019: 14–15; Barać 2015: 132).

U književnom odboru i uredništvu časopisa bile su samo žene iz Srbije,³ ali je on naročito prvih godina izlaženja „potencirao jugoslovensku orijenta-

3 Književni odbor časopisa činile su Delfa Ivanić, Zorka Kasnar, Milena Petrović, Paulina Lebl-Albala, dr Ruža Vinterštajn-Jovanović (Stojaković 2012:194). Milica Dedijer je bila njegova vlasnica (ispred Društva za prosvjećivanje žena i zaštitu njenih prava koje je osnovano 1919. godine u Beogradu) tokom svih godina izlaženja (Poljak, Ivanova 2019: 32). Časopis su uređivale: Zorka Kasnar-Karadžić, Katarina Bogdanović, Mileva Milojević, Vera Jovanović, Alojzija Štebi, Darinka Stojanović. Tadašnja zakonska regulativa nije dozvoljavala ženama da budu odgovorne urednice, pošto nisu imale pravo glasa, pa je tu funkciju formalno imao Petar P. Milosavljević, a od 6. broja Branko Miljković (Milinković, Svirčev 2019: 12).

Društvo i časopis pripadaju „(radikalnom) građanskom feminizmu” (Milinković, Svirčev 2019: 23), pa su najveći uticaj imali među zaposlenim obrazovnim ženama srednje klase, a ženska radnička klasa ostala je po strani. List je bio namenjen obrazovnim ženama sa profesijom (Stojaković 2012: 32).

Izlazio je jednom ili dva puta mesečno. Objavljeno je ukupno 245 pojedinačnih brojeva, od kojih su pojedini izlazili kao dvobroj ili četvorbroj. Neki brojevi su bili tematski posvećeni jednoj osobi ili dešavanju, npr. Veri Kićevac-Petrović (br. 1, 1938) ili Konferenciji za mir, održanoj u Beogradu 17–19. maja 1931. (brojevi 11/16 i 17/20, 1931). Za 19 godina objavljeno je ukupno 2557 bibliografskih jedinica (Poljak, Ivanova 2019).

ciju” (Milinković, Svirčev 2019: 12) koja je bila vidljiva na nivou forme, jer je naslov štampan na latinici i ćirilici, na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku. Međutim, sami tekstovi štampani su većinom na ćirilici, čak i kada je autor-ka pripadala zapadnoj varijanti zajedničkog jezika (npr. tekst Smiljane Milačić „O fizičkom odgoju žene” 1929, 1/2: 3–4). Postoji i manji broj tekstova na slovenačkom (npr. „Splošno žensko društvo v Ljubljani”, 1922, 3/4: 121). Dakle, mnogo je veći jezički uticaj u formiranju teksta časopisa dolazio iz Beograda.

Među tekstovima nema nijednog koji bi se bavio pitanjima jezika ili davao neke smernice za normativnu upotrebu, barem kad je ROJ u pitanju. Urednice i autorke (prevoditeljke)⁴ tekstova najverovatnije su se odlučile da koriste ženski gramatički oblik za imenovanje ženskih osoba zato što je to bilo *uobičajeno* u svakodnevnoj komunikaciji među izvornim govornicima/ama toga vremena. Drugi razlog vidim u ideji *zajedništva* i *jugoslovenstva* koja je uspešno trajala sve do pred kraj 20. veka, a koja je značila ravnopravno učešće svih nacionalnih zajednica u društvenom životu, pa je ideja uključivanja žena, u najširem smislu, u te društvene tokove bila očekivana. U tom periodu još nije započelo normiranje i standardizacija srpskohrvatskog jezika, pa ni kada je u pitanju upotreba ROJ-a: ovo će se dogoditi posle Drugog svetskog rata (up. Savić 1995). Po raspadu SFR Jugoslavije iz zajedničkog jezika, srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog, rađaju se novi jezici (bosanski, bošnjački, crnogorcki, hrvatski, srpski), a njihov nastanak je čin nacionalne ideologije u skladu sa politikama razlike.

2. Cilj

Cilj rada je da istražim, analiziram i kritički procenim kako se o ženama pisalo pre sto godina u situaciji kada žene: 1. govore o sebi, 2. obraćaju se čitateljicama i 3. govore o drugim ženama, a na osnovu podataka u časopisu *Ženski pokret* (ŽP), štampanom 1920–1938.

Na osnovu tih podataka pravim registar imenica kojima se imenuju ženske osobe u časopisu *Ženski pokret*.

3. Metodologija istraživanja

Metodološki okvir istraživanja čini analiza diskursa (Savić 1993) čiji je fokus jezik u upotrebi i feministička analiza sadržaja (Reinharz, Davidman 1996), koja dekonstruiše skrivene obrasce diskriminacije žena na primeru tekstualnih sadržaja različite vrste i interpretira ih kao kulturne artefakte datog vremena i prostora.

4 Saradnice tj. autorke časopisa bile su „najaktivnije feministkinje” tog vremena koje su pripadale „liberalnom feminizmu” (Stojaković 2012: 31), same urednice i članice Književnog odbora, kao i terotičarka plesa i začetnica slobodne igre u Srbiji Maga Magazinović, pesnikinja Desanka Maksimović, spisateljica Isidora Sekulić-Stremicka, učiteljica na Ženskom liceju u Beogradu Leposava Maksimović-Petković, prva naša novinarka Anđelija Bunušević i druge. Tekstovi su autorski ili su u pitanju prevodi sa stranih jezika.

Korpus čine 34 primerka časopisa *Ženski pokret* tokom tri godine izlaza: prve godine štampanja, 1920. god. (9 svezaka), poslednje, 1938. god. (1 sveska) i jedne središnje, 1929. god. (23 sveske).

Analiziram tekst uredništva časopisa: 1. kako imenuje sebe – mi, 2. kako se obraća čitalačkoj publici – vi i 3. kako piše o ženi/ženama, a sa namerom da utvrdim da li urednice različito koriste ROJ kada imaju na umu različita društvena i razgovorna pozicioniranja žena (Primer 1).

Imenice koje se odnose na ženske osobe, a obeležavaju rodbinske odnose, pripadnost, zanimanje i delatnost, titule, zvanja i funkcije, sledbenicu pokreta ili ideja, psihofizičko svojstvo, imovinski status, aktivnost žene (podela prema Štasni i Mitro 2009) svrstala sam u 4 grupe, prema obliku:

1. neutralni oblik, koji ne nosi informaciju da li se radi o muškoj ili ženskoj osobi: *administracija, uredništvo, komisija, osoblje, lice* i dr;

2. muški oblik: *blagajnik, analfabeta, vlasnik, junak, osnivač* i dr;

3. prelazni oblik, koji se sastoji od imenice „žena” ili prideva „ženski” i muškog oblika: *žena izbornik, žena preduzimač, žena sveštenik, ženski ministar, ženski školski nadzornik* i dr.

4. ženski oblik: *akademičarke, budistkinje, državljanke, republikanka, vežbačice* i dr.

Primer 1:

Zorka Karadžić-Kasnar

pretsednica Udruženja univerzitetski obrazovanih žena

Navršilo se jedanaest godina od kako smo Veru Kićevac ugledali među prvim **članicama osnivačicama** Udruženja univ. obrazovanih žena. [...]

(*Ženski pokret* 1938, 1: 9) (istakla M. B).

4. Rezultati istraživanja

Zabeležila sam ukupno 341 imenicu (pogledati Prilog 1), od kojih urednice upotrebljavaju 18 različitih imenica da imenuju ili govore/pišu o sebi (mi), sa 9 se obraćaju čitalačkoj publici (vi) i sa 174 pišu o drugim ženama (o ženi/ženama).

4.1. Kako urednice imenuju sebe

Kada u tekstu časopisa urednice imenuju sebe, upotreba ROJ-a uglavnom izostaje. Prisutni su većinom neutralni oblici: *administracija, književni odbor, pretsedništvo, uredništvo, uprava (lista)* i muški oblici: *blagajnik i administrator lista* (Anđa Šećerov), *član, (javni) pravozastupnik, pokretač, saradnik, student, urednik* (Alojzija Štebi, Darinka Stojanović), *vlasnik Društva za Prosvetivanje Žena i Zaštitu Njenih Prava* (Milica Dedijer).

Ženske oblike upotrebljavaju samo autorke teksta u broju posvećenom Veri Kićevac-Petrović (In memoriam Veri Kićevac-Petrović, 1938): *feministkinja, omladinka, predsednica, studentkinja*.

Primer 2 pokazuje kako su urednice koristile neutralni oblik da imenuju sebe, a predstavlja komentar na sadržaj članka koja je jedna dopisna saradnica Z.A.⁵ napisala pod naslovom „Nešto o ženinim pravima” (*Ženski pokret* 1929, 9), nalazeći se neposredno pre autorskog teksta.

Primer 2:

Uredništvo nije potpuno saglasno sa ovim člankom, jer smatra da pitanja udatih državnih nameštenica nije moguće tako jednostavno rešiti kao što misli autorka ovoga članka. **Uredništvo** se nada da će **čitateljke** našeg lista, koje nisu saglasne s ovim člankom, kazati svoje suprotno mišljenje u našem listu.

Uredništvo.

(*Ženski pokret* 1929, 9: 1) (istakla M. B).

4.2 Kako se urednice obraćaju čitateljicama

U slučajevima kada se urednice obraćaju svojim čitateljicama takođe uglavnom izostaje upotreba ROJ-a. Od muških oblika su tu: *član, čitatelj/čitalac, delegat, pojedinac, poverenik, pretplatnik* (Primer 3), a od neutralnih *čitalačka publika*.

Ženski oblik zabeležila sam u članku iz prethodnog Primera 1: *čitateljke*, a imenica *članice* je mnogo učestalija, jer je u pitanju direktno obraćanje članicama Društva u skoro svim analiziranim primercima časopisa.

Primer 3:

Našim **pretplatnicima**

Još jedan broj Ženskog pokreta, koji će izići odmah početkom januara, – i mi ćemo završiti prvu godinu. Oni **pretplatnici** koji su poslali 24 dinara, a primiće u stvari samo 9 brojeva – jer smo mi počeli aprila umesto januara – ti **pretplatnici** poslaće za iduću godinu samo 18 dinara, a onih 6 dinara dodaće im se od prve godine. [...]

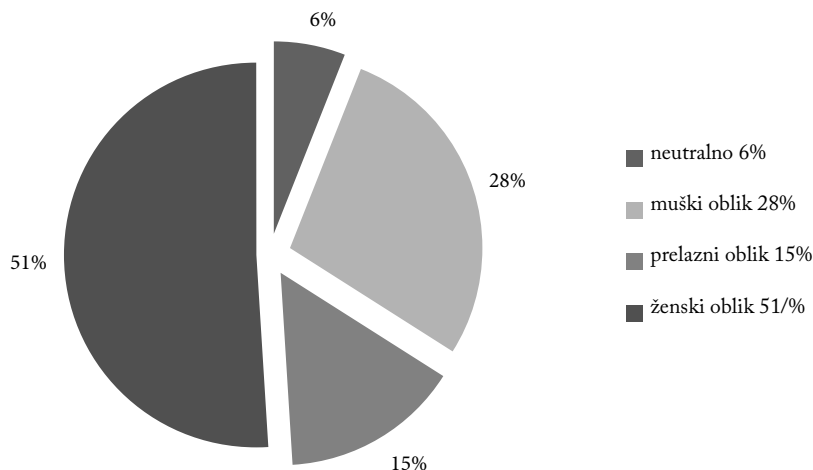
(*Ženski pokret*, 1920, 8: 2) (istakla M. B).

4.3 Kako urednice pišu o drugim ženama

U skladu sa feminističkom uređivačkom politikom časopisa, skoro svi tekstovi u *Ženskom pokretu* tematizuju žene i žensko pitanje. Zato je i broj imenica iz grupe „o ženi/ženama” najveći. Grafikon 1 prikazuje procentualnu

⁵ Identifikacije autorke članka nema.

zastupljenost određenih oblika kojima se ženske osobe imenuju. Najučestaliji je ženski oblik (51%), a zajedno sa prelaznim (15%) i neutralnim oblikom (6%) čini dve trećine ukupne upotrebe. Muški oblik koriste u 28%, dakle, malo više od četvrtine.

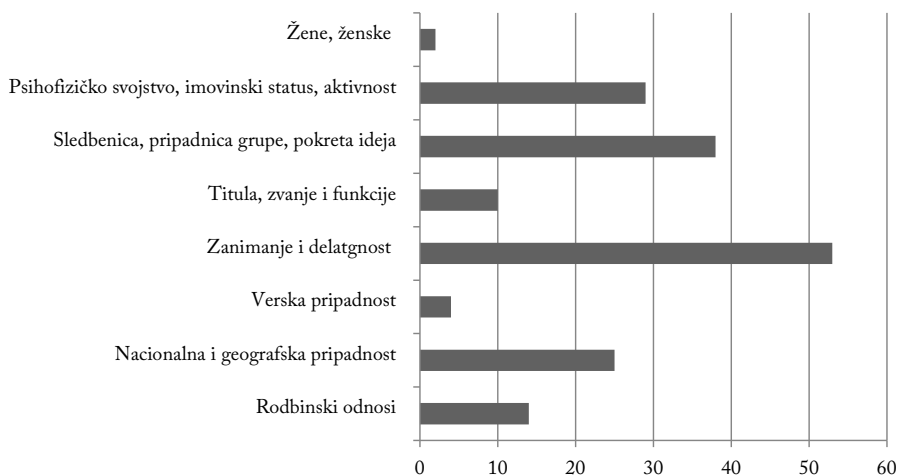
Grafikon 1: Procentualna zastupljenost imenica za imenovanje ženskih osoba prema obliku (o ženi/ženama).

Imenice koje koriste autorke (prevoditeljke) tekstova kada pišu o ženama u sveskama/brojevima časopisa koje sam analizirala, razvrstala sam prema značenju u osam grupa. Pri tom se radi isključivo o ženskim gramatičkim oblicima, a koristila sam podelu Štasni i Mitro (2009) koju sam proširila za grupe 1, 2, 3, i 8.

1. Rodbinski odnosi: *ćerka, majka, sestra* i dr. (ukuno 14 imenica);
2. Nacionalna i geografska pripadnost: *Engleskinja, Francuskinja, Japankinja* i dr. (ukupno 25 imenica);
3. Verska pripadnost: *budistkinja, hrišćanka, katoličanka, muslimanka* (4 imenice);
4. Zanimanje i delatnost žene: *intelektualka, poštarica, skulptorka, vajarka, vežbačica* itd. (53 imenice);
5. Titule, zvanja i funkcije žena: *osnivačica, potpredsednica, predsednica, predstavница* itd. (10 imenica);
6. Sledbenica nekog pokreta ili učenja, učesnica i pripadnica grupe, pokreta: *delegatkinja, feministkinja, idealistkinja, proleterka, tuđinka, zemljakinja* itd. (38 imenica);
7. Psihofizičko svojstvo, imovinski status, aktivnost žene: *gospodarica, malograđanka, robinja, slavljenica, stradelnica* itd. (29 imenica);

8. *Žene/ženske: austriske, crnogorske, francuske, grčke, indijske (i dr.) žene* (2 imenice).

Grafikon 2 pokazuje da su u tekstovima najraznovrsnije imenice koje označavaju titule, zvanja i funkcije žena, potom sledbenicu nekog pokreta ili učenja, učesnicu i pripadnicu grupe, pokreta, a na trećem mestu je psihofizičko svojstvo, imovinski status, aktivnost žene. To je u skladu sa feminističkim programom časopisa – borbom za emancipaciju žena u političkom, društvenom, kulturnom i obrazovnom životu tadašnjeg vremena.

Grafikon 2: Brojčana zastupljenost imenica kojima se imenuju ženske osobe prema značenju (o ženi, ženama) (modifikovana podela prema Štasni i Mitro 2009).

Urednice i autorke tj. prevoditeljke tekstova nisu, međutim, dosledne u upotrebi ROJ-a kada pišu o drugim ženama. U Primeru 4 vidimo da se u okvirima jedne vesti („Žena upraviteljica mešovite škole”, 1929, 4: 4) paralelno koriste ženski oblik (*upraviteljica*), sadržan u naslovu vesti, i muški oblik (*upravitelj*), u samom tekstu vesti.

Primer 4:

Žena **upraviteljica** mešovite škole

– U Oslu – Norveška postavljena je u jednoj najvećoj školi žena za **upravitelja**.

(*Ženski pokret* 1929, 4: 4) (istakla M. B).

Moramo imati na umu da su u tom periodu žene prvi put zauzimale određene pozicije u društvu i da se zaista u ovom slučaju radi o predsedanu, ili bolje rečeno pobjedi, da je jedna žena uspjela da bude postavljena na mesto upraviteljice škole koje je do tada bilo rezervisano isključivo za muške osobe. Drugim rečima, konkretni primeri profesija u koje ulaze žene stvarali su dilemu,

nesigurnost u odabiru forme u prvom trenutku, ali se odmah zatim ustaljuju ženske forme. Otuda su dragoceni ovakvi časopisi koji čuvaju podatke o toj postepenoj promeni upotrebe ka doslednom ROJ-u.⁶

Isti je slučaj i u Primeru 5, gde se naporedno u tekstu jedne vesti („Žena predsednik opštine”, 1929, 4) koristi muški oblik (*predsednik*) i ženski oblik (*predsednica*) za istu društvenu ulogu žene, dok je za ulogu učiteljice i upraviteljice upotrebljen samo ženski oblik.

Primer 5:

Žena **predsednik** opštine

Ove godine su 10 žena postale **predsednici** opština u Engleskoj. Među opštinama, koje su izabrale žene za **predsednice**, nalazi se i Šekspirova postojbina. Interesantno je da se među **predsednicima** opština nalazi i Mis Robinson, **upraviteljica** škole, koja je prva **učiteljica** izabrana za **predsednicu** opštine.

(*Ženski pokret* 1929, 4: 4) (istakla M. B).

U Primeru 6, u tekstu pod naslovom „Prostitucija” (*Ženski pokret* 1920, 9), prisutna je paralelna upotreba muškog i ženskog oblika. U pitanju je prevod teksta sa nemačkog jezika koji je načinila J. Janjić.⁷

Primer 6:

Zar to nije bezdušna nepravda? Gnusna i razvratna je prostitucija iz lenjosti, ugodnosti i tromosti, čiji se **zastupnici i zastupnice** dobro osećaju u glibu u kom žive i koji nikad ne pokušavaju da se iz njega izvuku.

(*Ženski pokret* 1920, 9:13–15) (istakla M. B).

Ovde je važno da istaknem da nemački isto kao i srpski (srpskohrvatski) jezik poznaje gramatičku kategoriju roda, pa se najverovatnije radi o adekvatnom, tačnom prevodu teksta, tj. da je ovaj paralelni oblik bio upotrebljen i u izvornom tekstu na nemačkom jeziku. Ovakva praksa, na žalost, nije slučaj i danas, iako postoje jasne inicijative i preporuke da se prevodioci i prevoditeljke rodno osveste i poštuju ROJ prilikom prevodenja stranih tekstova na srpski (up. Stevanović 2017).

Pronašla sam primere uporedne upotrebe i prelaznog i ženskog oblika. Tako se u članku „Činovnički zakon i za žene” (*Ženski pokret* 1929, 9, bez potpisanog autorstva) prenose reči predsednice Ženskog pokreta iz Sarajeva Maše

6 Gordana Stojaković navodi da je tiraž časopisa bio 1200 primeraka i stoga zaključuje „da je njegov uticaj bio vrlo ograničen” (Stojaković 2012: 32), što je diskutabilno, jer je danas teško utvrditi koje sve osobe su taj časopis zaista čitale.

7 U pitanju je prevod odlomaka iz knjige Truske fon Baginski *Prosvetljena žena. Knjiga života* (Truška von Bagienski. *Die aufgeklärte Frau. Ein Lebensbuch*. Berlin: Hugo Bermühler, 1920).

Živanović, tj. citira se njen članak u kom ona istovremeno koristi prelazni oblik (*žena-činovnik*) i ženski oblik (*činovnica*) za istu delatnost žene (Primer 7).

Primer 7:

Predsednica *Ženskog pokreta* u Sarajevu, gđa dr Maša Živanović u svom članku „Za izjednačavanje plaće **žene-činovnika** sa muškarcima” naročito se osvrće na pitanje braka, porodice i kaže:

„Dok neudata **činovnica** uživa otprilike istu plaću kao i njen muški kolega, njihova se zajednička plaća ne povećava po jednostavnim principima sabiranja u momentu kad se oni riješe za zajednički život, da bi stvorili nove privredne snage državi, nego im se poštenu dio zarade bez ikakove ozbiljne motivacije oduzimlje.”

(*Ženski pokret* 1929, 7/8: 1) (istakla M.B.).

Upotreba prelaznog oblika je bila neophodna naročito u slučajevima kada je ženski oblik već bio zauzet. Tako je *ministarka* u to vreme označavala *ministarevu ženu*, pa je u tekstu članka o prvoj ženi koja je uspela da bude postavljena na ministarsko mesto (Primer 8) upravo izraz *žena ministar* bio najadekvatniji da se istakne pobjeda ženskog pokreta toga vremena u domenu javnog i političkog života.

Primer 8:

Prvi ženski Ministar

Iznenađuje mnoge naše čitaoce da prvi **ženski Ministar** nije ponikao ni u Engleskoj, ni u Americi, ni u Nemačkoj, zemljama gde se ta borba vodi decenijama i u kojima ima hiljada fakultetski obrazovanih žena, nego čak u Angori, turskoj nacionalističkoj državi. Prirodno je i pohvalno je da je prvi **ženski ministar** baš **ministar prosvete**. To je gđa Halida Sedib, današnja najpriznatija **književnica** i najbolji **stilista** u Turskoj.

(*Ženski pokret* 1920, 2: 4) (istakla M. B).

Napominjem da u tom periodu upotreba ROJ-a nije bila rezervisana za feministkinje i njihova glasila, kakav je *Ženski pokret* bio. Prisutni su pojedini primeri upotrebe ROJ-a i u drugoj vrsti štampane literature. Tako, na primer, hroničar Kosta Petrović, Subotičanin, u svojoj knjizi *Subotica i kupalište Palić* (1928) dosledno koristi ROJ kada imenuje funkcije i delatnosti ženskih osoba. Primerom 9 pokazujem kako je izgledao deo popisa prosvetnih ustanova toga perioda u subotičkom nadležstvu:

Primer 9:

Rimokatolička ženska osnovna i građanska škola „Od Naše Gospe”, osnovana 1874. godine, na adresi Zrinjski trg 22.

Upraviteljica: sestra Marija Rihardis Srenko.

Broj **nastavnica:** 6.

Broj **učenica:** 200.

Samostan ima internat sa 45 **učenica**.

(Petrović 1928: 45) (istakla M.B).

Isto se odnosi i na popisane ženske dobrotvorne ustanove i ženska udruženja u toj knjizi.

5. Zaključak

Cilj rada je bio da istražim, analiziram i kritički procenim kako se o ženama pisalo pre sto godina u situaciji kada žene: 1. govore o sebi, 2. obraćaju se čitateljicama i 3. govore o drugim ženama, a na osnovu podataka u časopisu *Ženski pokret*.

Istražila sam kojim se gramatičkim oblicima urednice, autorke i prevoditeljke tekstova koriste da imenuju sebe (mi), obrate se čitateljicama (vi) i pišu o drugim ženama (o ženi/ženama).

Zabeležila sam ukupno 341 imenicu i sačinila njihov Registar, a svrstala sam ih prema gramatičkom obliku (neutralni, prelazni, muški i ženski).

Analizirala sam dobijene podatke koji pokazuju da feministkinje – urednice i autorke tekstova u časopisu najčešće dosledno koriste ROJ kada govore o drugim feministkinjama (*predsednica*), imenuju za to vreme nova zanimanja za žene (*telefonistkinja*) ili govore o ženama uopšte (*prethodnice*), što je izraz feminističkih nastojanja za veće uključivanje žena u javnom životu i feminističke borbe za postizanje ravnopravnosti. Ali ROJ izostaje kada govore o sebi (*vlasnik*) ili se obraćaju čitalačkoj publici (*našim čitaocima*). Moguće je da su i one osećale da muški oblik označava veći društveni prestiž i simbolizuje društvenu moć. Možda je pravna regulativa to zahtevala, imajući u vidu da je Srpski građanski zakonik (koji je u Kneževini Srbiji, kasnije Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji, bio u upotrebi više od sto godina, od 1844. do 1946) ograničavao pravni položaj i roditeljska, nasledna, radna i ostala prava žena (up. Pantelić 2011).

Važna je činjenica da se ROJ koristio pre sto godina za titule i zanimanja žena koja su tada postojala, naročito kada se pisalo i govorilo o drugim ženama. Registar imenica (ukupno 341) iz ovoga rada nudi bogatu raznovrsnost oblika i izraza za imenovanje ženskih osoba. Zapravo se cela pojava vidi u procesu nastajanja u službenoj upotrebi (u ovom slučaju u izdavaštvu). To je argument da ne treba govoriti o „prirodi” srpskog (srpskohrvatskog) jezika kao generičkoj, nego naprotiv, da je upotreba jezika ponudila ROJ i bez velike teorijske diskusije (tačnije, tada je takve bilo sasvim retko). Zato zaključujem da je ROJ prirodno stanje jezika, kako predstavnice feminističke lingvistike krajem 20. veka kod nas tvrde i danas.

Ovakvi podaci s početka prošlog veka vezani za upotrebu ROJ-a važna su potvrda da je moguće i drugačije jezičko usmerenje u zavisnosti od osnovne ideje o tome čemu jezik služi. U vreme stvaranja zajedničke države, jezik je služio zajedništvu postojećih jezičkih praksi; danas, međutim, on više služi isticanju važnosti jedne nacionalne zajednice.

Kritička procena je da je neophodno uključiti dijahrona istraživanja upotrebe ROJ-a na empirijskom materijalu ne samo feminističke literature, već i na ostalim pisanim vidovima javne i službene upotrebe srpskog (srpskohrvatskog) jezika, kako bi se ROJ normirao (standardizovao) u službenoj i javnoj upotrebi. Ovo istraživanje jeste početni doprinos u ovom zahtevu.

LITERATURA

- Barać, Stanislava. „Žanr i identitet”. *Žanrovi u srpskoj periodici*. Ur. Vesna Matović. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2010. 385–412.
- _____. *Feministička kontrapunkcija. Žanr ženskog pokreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Bašaragin, Margareta. *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu*. Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija, 2019.
- Borić, Rada (ur.). *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH, 2007.
- Cvetinčanin Knežević, Hristina i Jelena Lalatović. *Priručnik za upotrebu rodno osetljivog jezika*. Beograd: UN Women, 2019.
- Ćorić, Božo. *Mocioni sufiksi u srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, 1982.
- _____. „Sociolingvistički status naziva za osobe ženskog pola u srpskohrvatskom jeziku”. *FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja* 2. 1–2 (1990): 103–108.
- Ileš, Marina. *Terminologija rodne ravnopravnosti u engleskom, srpskom i mađarskom jeziku: uporedna kritička analiza*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost spolova, ACIMŠI, Centar za rodne studije, 2015.
- Inicijativa za izmene i dopune Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisma (Sl. glasnik RS, br. 45/91, 53/93 – dr. zakon, 67/93 – dr. zakon, 48/94 – dr. zakon, 101/05 – dr. zakon, 30/10).
- Marinković, Radmila (ur.). *Pisah i potpisah: autobiografske izjave srednjeg veka*. Beograd: Nolit, 1996.
- Milinković, Jelena. „Književnosti između emancipacije i nacionalnog – književni prilozi u časopisu *Žena*”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture* 2. (2012): <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2012/zenska-književnost-i-kultura/književnosti-izmedju-emancipacije-i-nacionalnog-1-književni-prilozi-u-casopisu-zena#gsc.tab=0>, (30. 06. 2020).

- Milinković, Jelena i Žarka Svirčev. „Ženski pokret (1920–1938): Politika teksta i konteksta”. *Ženski pokret (1920–1938). Bibliografija*. Ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019. 7–28.
- Miljušković, Sanja. *Registar zanimanja, zvanja i titula žena. Prilog upotrebi rodno osjetljivog jezika u sferi javne komunikacije*. Podgorica: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Odeljenje za poslove rodne ravnopravnosti, 2013.
- Pantelić, Ivana. „Neki aspekti položaja žena u Kraljevini Jugoslaviji”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture* 1. (2011): <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polo-zaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji#gsc.tab=0> (18. 12. 2020).
- Petrović, Kosta. *Subotica i kupalište Palić*. Subotica: Gradska štamparija Subotica, 1928.
- Пољак, Јованка и Оливера Иванова. Женски покрет (1920–1938): библиографија. Београд: Институт за књижевност и уметност: Београд, 2019.
- Popović, Mihailo. *Mara Branković: žena između hrišćanskog i islamskog kulturnog kruga u 15. veku*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2014.
- Reinharz, Shulamit & Lynn Davidman. *Feminist Methods in Social Research*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Savić, Svenka. *Analiza diskursa*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 1993.
- _____. „Jezik i pol. Istraživanja kod nas (II)”. *Ženske studije* 2–3. (1995): 228–244.
- _____. *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika*. Novi Sad: Futura publikacije, 2004.
- _____. „Rodna perspektiva jezika: predlog za standardizaciju”. *On je rekla: upotreba rodno senzitivnog jezika*. Ur. Nada Drobnjak. Podgorica: Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore, 2006. 72–88.
- Savić, Svenka i dr. *Rod i jezik*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije, 2009.
- Savić, Svenka i Marjana Stevanović. *Vodič za upotrebu rodno osjetljivog jezika u javnoj upravi u Srbiji*. Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji, 2019.
- Stevanović, Marjana. *Kontroverze standardizacije rodno osjetljivog srpskog jezika (odbranjen master rad)*. Novi Sad: Centar za rodne studije, ACIMSI, Univerzitet u Novom Sadu, 2017.
- Stojaković, Gordana. *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945–1953)*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2012.
- Svirčev, Žarka. *Avangardistkinje. Ogleđi o srpskoj (ženskoj) avangradnoj književnosti*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2018.
- Tomić, Svetlana. „Socijalni femininativni u srpskom (i srpskohrvatskom) jeziku. Priroda jezika, ili priroda normativista? Prilog proučavanju istorije jezika”, izlaganje na Međunarodnoj naučnoj konferenciji *Jezik, književnost, priroda* (Language, literature and nature), Fakultet za strane jezike, Alfa BK univerzitet, Beograd, 25–26.09.2020. (neobjavljen tekst), 2020.
- Tomin, Svetlana. *Knjigoljubive žene srpskog srednjeg veka*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2007.

Štasni, Gordana i Veronika Mitro. „Registar imenovanja žena”. *Rod i jezik*. Ur. Svenka Savić i dr. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije. 2009. 35–129.

IZVORI

Ženski pokret, 1920 <https://www.zenskipokret.org/arhiva/#1920> (17. 12. 2020).

Ženski pokret, 1929 <https://www.zenskipokret.org/arhiva/#1929> (17. 12. 2020).

Ženski pokret, 1938 <https://www.zenskipokret.org/arhiva/#1938a> (17. 12. 2020).

PRILOZI

7.1 Prilog 1: Registar imenica iz časopisa *Ženski pokret* (1920, 1929, 1938)

MI	VI	-ljudsko stvorenje
<u>Neutralno:</u>	<u>Muški oblik:</u>	-mlađi
-administracija	-čitatelj, čitalac	-niže biće
-književni odbor	-član	-(ženska) omladina
-uprava (lista)	-delegat	-(nastavničko, sanitetsko)
-uredništvo	-pojedinač	osoblje
-predsedništvo	-poverenici	-predsedništvo
<u>Muški oblik:</u>	-(naši) pretplatnici	-siročad
-administrator	<u>Neutralno:</u>	-stvorenja
-blagajnik	-čitalačka publika	-sudija
-član	<u>Ženski oblik:</u>	-učiteljstvo
-pokretači (lista)	-čitateljka	-uprava
-(javni) pravozastupnik	-članica	-upravni odbor
-saradnik	O ŽENI/ŽENAMA	<u>Muški oblik:</u>
-student	<u>Neutralno:</u>	-analfabeta
-urednik	-belo roblje	-arhitekta
-vlasnik	-čovjek (ljudi)	-asistent
<u>Ženski oblik</u>	-delegacija	-autor
-feministkinja	-komisija	-biolog
-omladinka	-komitet	-blagajnik
-predsednica/pretsednica	-lice	-borac
-studentkinja	-ličnost	-branilac

-član	-pastor, pastorčić	-suparnik
-čuvar	-pacifista	-šef (ženske policije)
-delegat	-pesnik	-šofer
-direktor	-pomagač	-učenik
-doktor prava	-pobednik	-učitelj
-drug	-pobornik	-upravitelj
-državljanin	-pojedinač	-vaspitač
-državni činovnik	-pomoćnik (šefa ženske policije)	-vođa
-državni službenik	-poručnik (poljske armade)	-vojniki
-đak	-posetilac	-zanatlija
-enciklopedista	-poslanik (naroda, božiji Jovanka Orleanka)	-zaštitinik (svojih porodica)
-feminista	-pratilač (muškaraca)	<u>Prelazni oblik:</u>
-genije	-predavač	-(prva) muslimanka-
-glaslač	-predstavnik (žena)	diplomirani pravnik
-glasnik	-prijatelj	-predstavnik-žena
-gospodar	-pripovedač	-žena advokat
-gost	-profesor	-žena birač
-govornik	-propagator	-žena član Akademije Nauke
-građanin	-protagonista	-žena direktor
-heroj	-radnik	-žena državni činovnik
-hranilač (svojih porodica)	-računopolagač	-žena državni službenik
-ideolog	-radenik	-žena filozof
-igrač	-regulator	-žena glasač
-inicijator	-rob	-žena govornik
-inspektor	-romansijer	-žena izbornik
-ispitivač	-savetnik	-žena lekar (lekar žena)
-izaslanik	-saučesnik	-žena odbornik
-izvođač	-sekretari	-žena-pesnik
-jeretik	-službenik	-žena poslanik
-junak	-socijalista	-žena pravnik
-kandidat	-sopstvenik	-žena predsednik opštine
-kmet	-staratelj/staralac (mužu)	-žena preduzimač
-konkurent	-stilista	-žena profesor
-kosmopolita	-stručnjak	-žena proizvođač
-lekar	-student	-žena samoubojca
-nacionalista	-sudija	-žena senator
-organizator		
-osnivač		

-žena socijalni radnik	-Austrijanka	-igračica
-žena sveštenik	-autorica, autorka	-Indijanka
-žena trgovac	-baba	-inostranka
-žena školski nadzornik	-babica	-izaslanica
-žena vaspitač	-Belgijanka	-jadnica
-ženska čeljad	-biračica	-Japankinja
-ženska deca	-boginja	-Jugoslovenka
-ženska delegacija	-bolničarka	-junakinja (romana)
-ženska mladež	-budistkinja	-kćer (kćeri velikih i
-ženska omladina	-Crnogorka	kulturnih naroda), kći, ćerka
-ženska policija	-činovnica (državna)	-kandidatkinja
-ženska radna snaga	-članica	-katoličanka
-ženski svet	-daktilografkinja	-književnica
-ženski lekar	-Dalmatinka	-kolegica, koleginica
-ženski čitalac	-delegatkinja	-komunistkinja
-ženski član	-devoјčica	-konservativka
-ženski ministar	-devoјka	-kraljica
-ženski delegat	-domaćica	-lažljivica
-ženski kandidat	-drugarica	-lečnica
-ženski lekar	-državlјanka	-litteratkinja
-ženski policajac	-Engleskinja	-Mačvanka
-ženski političar	-feministkinja	-majka, mater, mati
-ženski poslanik	-Francuskinja	-malograđanka
-ženski predak	-garderobijerka	-medicinarka
-ženski predavač	-glasačica	-milionerka
-ženski profesor	-gospođa	-mlada
-ženski slušalac	-gospođica (plemička)	-mlađa
-ženski trgovac	-gospodarica	-muslimanka
-ženski svet	-govornica	-nameštenica (državna)
-žensko činovništvo	-građanka	-naslednica
	-Grkinja	-nastavnica
<u>Ženski oblik:</u>	-guvernanta	-naučnica
-akademičarka	- (gradska) dama	-neigračica
-agentkinja	-Hrvatica	-Nemica
-Amerikanke	-hrišćanka	-nesrećnica
-antifeministica	-idealistkinja	-neudata
-Arnautkinja	-intelektualka	-nevesta

-novinar ka	-Rimljanka	-telefonistkinja
-odgojiteljica	-robinja	-telegrafiskinja
-osnivačica	-rusalka	-tuđinka
-osuđenica	-Ruskinja	-Turkinja
-paćenica	-samica	-učenica
-parlamentarka	-(javna) sradanica	-učesnica
-patriotkinja	-savetnica	-učiteljica
-pitomica	-savetodavka	-udovica
-p(j)esnikinja	-saveznica	-um(j)etnica
-pobornica	-seljanka	-upraviteljica, upravnica
-početnica	-sestra	-usedelica
-pokojnica	-sifražetkinja	-vajarka
-Poljakinja	-sirotica	-varošanka
-pomoćnica	-skulptorka	-vaspitačica (dece)
-posednica	-slavljenica	-vežbačica
-potpisnica	-slikarka	-veštica
-potpredsednica	-Slovenka	-viloslovka
-poštarka	-Slovenkinja	-zabavilja
-poznаница	-slušateljka	-začetnica
-prababa	-služavka	-zamenica
-predavačica	-sokolica	-zastupnica
-(naša) prethodnica	-spisateljica	-zemljakinja
-predstavница	-srodnice	-zločinka
-predsednica	-Srpkinja	-znanica
-prijateljica	-stradelnica	-žene: austriske, crnogorske,
-princeza	-strankinja	francuske, grčke, indijske,
-pripadnica	-studentkinja	italijanske, japanske,
-pripravnica (advokatska)	-supruga	jugoslovenske, muslimanske,
-profesor ka	-susetka	naše, nemačke, norveške,
-proleter ka	-svetica	poljske, ruske, skopljanske,
-prostitutka	-sveštenica	srbijanske, srpske, švedske,
-radenica (socijalna, kulturna), radnica	-sviračica	turske (emancipovane,
(intelektualna, javna prosvetna, socijalna, fabrička)	-Španjolka	međunarodne)
-reformatorka	-šovinistkinja	-ženske
-republikanka	-Švajcarskinja	
	-švalja	
	-Švedanka	

Margareta Bašaragin

“Women’s Studies and Research”, Novi Sad

*USE OF GENDER SENSITIVE LANGUAGE IN THE FEMINIST
WOMEN’S MOVEMENT MAGAZINE*

Summary: Today, gender sensitive language (GSL) in Serbia actually functions in the form of standard language and is in public use. For that purpose, there are specific instructions from the team of female linguists (Cvetincanin Knezevic, Lalatovic 2019, Savic, Stevanovic 2019). There is also the understanding of some philologists who question the consistent use of GSL in official use. However, the current situation is not connected to the period of the creation of the Serbo-Croatian language and the common state of Serbs, Croats and Slovenes hundred years ago (1918). The aim of this paper is to investigate, analyze and critically evaluate how women are presented when women: 1. write about themselves, 2. address readers, and 3. write about other women, based on data from the magazine *Women’s Movement* (WM) (printed 1920–1938). The corpus consists of 34 exemplars of the WM, published over three years: 1920 (9 volumes), 1929 (23 volumes), and 1938 (1 volume). The methodological framework is based on discourse analysis (Savić 1993) and feminist content analysis (Reinharz, Davidman 1996). I make a register of nouns that denote women (a total of 341).

The main findings show that feminist editors and authors of articles in the magazine most often consistently use GSL when talking about other feminists or other women in general (a female president) or name new occupations for women (a female telephone operator) and is absent when they refer to themselves (the owner) or address the readership (our readers).

This type of data is an important confirmation of the existence of a different language orientation, depending on the basic idea of what the language is for. At the time of the creation of the common state, efforts were made to show the common nature of existing language practices, and the languages of the former Yugoslav space are interpreted today in the context of emphasizing the importance of one national community.

Key words: diachronic research of gender sensitive language, feminist magazines, gender-sensitive language, register of nouns, Women’s Movement

III
ИДЕЈНА (ИДЕОЛОШКА)
ТЕЖИШТА И РАСЛОЈАВАЊА

„DRAGE SESTRE JUGOSLOVENKE...”: ILUZIJE O TRANSNACIONALIZMU MALE ŽENSKE ANTANTE NA STRANICAMA ŽENSKOGA POKRETA¹

Naša zemlja opkoljena je već sa svih strana narodima, u kojima postoje grupacije sa jako razvijenom bolešću koju prouzrokuje bakterija za stvaranje totalitarnih režima (...) Zato moramo biti na oprezu da se bolest sa ovakvim posledicama ne proširi i preko naših granica...

Alojzija Štebi, 1937.

Časopis *Ženski pokret*, najvažnije feminističko glasilo ženskoga pokreta u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, iscrpan je i vrijedan izvor za izučavanje transnacionalnoga djelovanja žena u međuratnom razdoblju. *Ženski pokret* pokazao se kao prvoklasan izvor za analizu jugoslavenske perspektive međunarodnoga ženskog organiziranja i u mojim istraživanjima (što samostalnim, što s profesoricom Idom Ograjšek Gorenjak) ženske transnacionalne organizacije Male ženske antante (MŽA), međuratnoga ženskog saveza Čehoslovačke, Grčke, Jugoslavije, Poljske i Rumunjske. Te su godine svjetskoga primirja razdoblje aktivnoga uključivanja mnogih intelektualki u procese prevladavanja nacionalnih granica i angažiranja u transnacionalnoj suradnji. Ovaj rad će u kontekstu odnosa feminizma i procesa izgradnje nacija (*nation-building*), ženskoga i nacionalnoga pitanja, u Jugoslaviji i Čehoslovačkoj nakon Prvoga svjetskog rata, te njihovim međutjecajima u definiranju strateških ciljeva, naglasiti važnost poticanja transnacionalne suradnje i izgradnje intelektualnih mreža u MŽA-i i oko nje. Namjera rada jest detektiranje i tumačenje ključnih ideja koje je demokratski „Zapad” – onakav kakav je čehoslovačka politička i intelektualna elita promovirala inherentno svojim i ustrajno se njime međunarodno legitimirala – prenosio, odnosno prevodio u jugoslavenski kontekst *narodnoga jedinstva*.

Ključne riječi: časopis *Ženski pokret*, Čehoslovačka, feminizam, izgradnja nacije (*nation-building*), Jugoslavija, Mala ženska antanta

* marijana.kardum@ufzg.hr; mari.kardum@gmail.com

1 Rad je nastao u sklopu projekta kojega u cijelosti financira Hrvatska zaklada za znanost projektom broj IP-2018-01-3732.

Međunarodno aktivne feministkinje bile su možda i najveći utopisti među demokratima istočno-srednjoeuropskoga međuraća. Transnacionalna organizacija za promoviranje pacifizma i feminizma, Mala ženska antanta (MŽA), osnovana je 1923. kao ženski savez Čehoslovačke, Grčke, Jugoslavije, Poljske i Rumunjske (Ograjšek Gorenjak, Kardum, 2019: 111). Suradnja „slavenskih” i „balkanskih” žena, kako se MŽA strateški definirala, implicirala je (transnacionalnim tendencijama inherentnu) hijerarhičnost i neosjetljivost na klasne, religijske, nacionalne i druge različitosti među ženama (Kardum 2020: 224). Posredstvom razgranatih mreža regionalnoga organiziranja, i ženski su pokreti bili impregnirani nacionalizmom (Feldman 2004: 243). Kao kontekstualni okvir ovoga rada poslužit će primjeri iz entuzijastičnih projekata nacionalne, političke i ideološke konsolidacije multinacionalnih država u poratnoj istočnoj srednjoj Europi, čehoslovačkoga i jugoslavenskoga društva. U tim se primjerima „zakašnjelih” procesa izgradnje nacije (*nation-building*) može pratiti međudjelovanje ženskoga i nacionalnoga pitanja u dužem trajanju. Poput čehoslovačke, krovna je ženska organizacija u Jugoslaviji odražavala „aktivnosti, politike i ciljeve svoje vlade” (Ograjšek Gorenjak 2020: 724).

Moderne misleće žene u međuratnoj Jugoslaviji isticale su karizmatično vodstvo Františke Plamínkove (1875–1942), koja „od učiteljice dosegla je do senatora” (*Ženski pokret 3–4/1937*: 34), kao najzaslužnije za usmjeravanje MŽA-e k „ispravnim”, feminističkim i pacifističkim ciljevima. Naglašavano je kako Plamínková kao feministinja nije pripadala samo Češkoj ili slavenskim zemljama već upravo cijelom feminističkom svijetu (Atanacković 1935: 759). Utjecaj jedne od vodećih intelektualki Male ženske antante i aktivne članice globalnih ženskih organizacija u međuraću neodjeljiv je od njezina djelovanja kao posrednice između predstavnika čehoslovačke i jugoslavenske političke, intelektualne i kulturne elite. Transferi ideja i utjecaji koje su apologeti češke demokratičnosti i predvodničkoga političkog mesijanstva imali na jugoslavenske sugovornike/ce (i obrnuto) od ranih su 1920-ih bili vezani i uz djelovanje Male antante, obrambenoga saveza Čehoslovačke, Jugoslavije i Rumunjske. Naročito su Česi ustrajno radili na učvršćivanju ugleda političke platforme Male antante, videći u tome mogućnost za aktivno sudjelovanje u održavanju postversajskoga poretka u istočnoj srednjoj Europi, a i za pridobivanje uloge „čuvara srednje-evropskog mira” (*Ženski pokret 3–4/1937*: 36).

Nadalje, (izravno i neizravno) djelovanje čehoslovačkoga predsjednika Tomáša Garriguela Masaryka, kao nesumnjivo utjecajne političke i intelektualne osobnosti za ženski pokret uopće, koji je na prijelazu stoljeća ponudio argumentaciju koja će desetljećima služiti ženskom pokretu za izgradnju političke agende, može se iščitati kroz prizmu MŽA-e (nerijetko upravo prema tekstovima objavljenima u časopisu *Ženski pokret*). Stoga je potrebno detektirati i protumačiti ključne ideje koje je demokratični „Zapad” – onakav kakav je čehoslovačka politička i intelektualna elita promicala inherentno svojim i ustrajno se njime međunarodno legitimirala – prenosio, odnosno prevodio u jugoslavenski kontekst *narodnoga jedinstva*.

Transferi (i) iluzije

„Neka živi taj veličanstven narod [Srba, Hrvata i Slovenaca] istinski slobodan i ujedinjen!”, uskliknula je Františka Plamínková u Beogradu 1924. (*Ženski pokret*, 10/1924: 405). I ona se, kao i pripadnici čehoslovačke i jugoslavenske političke, gospodarske i intelektualne elite – potpomognuti kultovima ličnosti (u nastajanju) jugoslavenskoga kralja Aleksandra *Ujeditelja* i naročito čehoslovačkoga *Predsjednika Osloboditelja* Tomáša Masaryka, koji su „našim narodima” osigurali „*samostalnost, odnosno ujedinjenje*” (Girsa 1937: 7) – dosljedno držala monopola na tumačenje nacionalnih stremljenja širih masa. Kao i za vrijeme Velikoga rata, političke i intelektualne elite krhkih zemalja poratne istočne srednje Europe, nastalih okrupnjivanjem dijelovima raspadlih carstava, ustrajale su na propagandnim aktivnostima kojima bi se približile uhu Zapada. Ostvarivanje punih potencijala kulturne (zapravo političke) diplomacije bilo je oposredovano elitama – novinarima, kulturnim figurama i političkim vođama (Orzoff 2009: 169). Njihovi su naponi trebali osigurati stvaranje pozitivne slike koja bi jamčila, u konačnici, održavanje poratnoga političkog, teritorijalnog i društvenog *statusa quo*. Časopis *Ženski pokret* kao najvažnije feminističko glasilo ženskoga pokreta u Kraljevini SHS/Jugoslaviji predstavlja zato prvoklasni izvor za analizu jugoslavenskoga konteksta ovih procesa u godinama svjetskoga primirja.

Čehoslovačka međunarodna aktivnost, utemeljena u idejama o europskom federalizmu i potpomognuta wilsonijanskim načelima, samopercipirala se kao misionarska (Trencsény et al. 2016: 626) i putem idealiziranoga češkog demokratizma i liberalizma trebala je prosvijetliti, odnosno preodgojiti nerazvijene poljoprivredne zemlje Istoka i njihove većinom nepismene stanovnike i stanovnice. U ulozi čuvara Versajškoga poretka i mira u regiji, Čehoslovačka je zdušno podupirala kreiranje iluzija. Uvjerenje kako su susjedi neprijateljski raspoloženi izvori trajne nestabilnosti (Orzoff 2009: 138) unutar saveza Male antante bilo je sasvim eksplicitno, dok je u sferi kulturne diplomacije ono mnogo suptilnije prisutno. Kontekst nastanka i „muške” i „ženske” Male antante imao je za cilj osigurati platformu za usuglašen zajednički stav pred prijateljima i neprijateljima, kako na lokalnoj tako i na međunarodnoj razini; valjalo je, dakle, predstaviti se kao cjelina pred svijetom. Taj se svijet najčešće, simbolički i doslovno, nalazio zapadnije od granica Male antante.

Iz praškoga je dvorca, prvenstveno krećući od ministra vanjskih poslova (kasnije predsjednika države) Edvarda Beneša, sezao diplomatski aparat koji je vanjske poslove združivao s propagandom; Zamini² (skraćeni naziv čehoslovačkoga Ministarstva vanjskih poslova) nizom je svojih sekcija upravljao kreiranjem i ispravljanjem mišljenja, „prosvjećivanjem” i uvjeravanjem domaće i inozemne javnosti u ispravnost češke politike. Krajnji cilj bio je osigurati svoju interpretaciju kao „izvor istine za neosviještene kod kuće i sumnjičave ili

2 O djelovanju Zaminija, naročito njegove *treće sekcije* koja se bavila propagandom i prikupljanjem obavještajnih podataka, vidjeti izvrsnu analizu Andree Orzoff (2009).

one u zabludi u inozemstvu” (Orzoff 2009: 72). Ono što je naročito zanimljivo jest da su od države kontrolirani i financirani časopisi, izdavačke kuće (poput Orbisa u kojem je i Plamínková tiskala svoja djela) i klubovi (poput Společenskoga kluba u kojem je Hana Benešová bila jedna od ključnih figura) bili naročito uspješni upravo zbog nastojanja da svoja djelovanja prikažu privatnima, u kojima državna kontrola i sponzorstvo nisu bili očiti (Isto: 75). I konferencije Male ženske antante imale su, osim službenoga dijela u kojem su se raspravljali izvještaji minuloga i nudile smjernice za daljnji rad, i ceremonijalni dio koji je nudio beskrajne mogućnosti za propagandne aktivnosti (Ograjšek Gorenjak 2020: 726). Metode promoviranja, velikodušno podupirane od strane države, naročito kada su se ticale nacionalnih narativa na međunarodnoj razini i u komunikaciji s potencijalnim ili stvarnim saveznicima, ipak nisu trebale biti prepoznate kao propaganda već kao odraz stvarnosti.

Neki od mnogih toposa na kojima se gradio mit o Čehoslovačkoj u Europi, ali i o čehoslovačkom ženskom pokretu kao uzoru i vodiču bili su: inzistiranje na *istini* (točnosti, preciznosti) u predočavanju *stvarnosti* (nikako tek vizije budućnosti, nego već ostvarenih ideala); odbacivanje nesuglasica i razlika te potenciranje sličnosti, odnosno inzistiranje na *zajedništvu/savezništvu*; politički (*pre*)*odgoj* te uspostavljanje *kontinuiteta*, odnosno legitimiranje primjernom i slavnom/herojskom prošlošću. Postizanje željenih učinaka korištenjem ovih metoda – koje su zapravo u stvarnosti, i što će biti naročito vidljivo u analizi, međusobno duboko isprepletene – trebalo je osigurati da prijateljski nastrojani pojedinci dalje usmenim putem ili pisanom riječju pripomognu oblikovanju pozitivnih stavova i budućih djelovanja. Ustrajalo se na izgradnji intelektualnih i političkih mreža, jer kako je rekla Plamínková, „Važno je naročito: 1. Imati dobro organiziranu obaveštajnu službu da bi bili obavješteni u slučaju opasnosti i da bi znali na vreme u napred” te „2. Biti spreman (...) a to da se uradi u obliku prijateljskog ugovora” (*Ženski pokret*, 9/1924: 380).

Premda izuzetno sporadične, veze između češkoga (u značajno manjoj mjeri, i slovačkoga) i južnoslavenskih konteksta, po pitanju borbe za ženska i nacionalna prava, postojale su od 19. stoljeća. Od djelovanja Marije Fabković preko čehoslovačkih (zapravo slavenskih) ženskih kongresa s prijelaza stoljeća do aktivnosti Zofke Kveder za vrijeme Prvoga svjetskog rata, češki je ženski pokret bio razumijevan kao „napredan” (Kardum 2019). Upućivanja na zavidan politički i socijalni položaj žena u Čehoslovačkoj nastavljena su i u poratnom razdoblju, te se na političku i zakonsku slobodu koju „izvojevale su češke žene svojom aktivnošću” osvrtno i u *Ženskom pokretu* (5/1921: 144). Pod temom žena u Čehoslovačkoj republici u *Ženskom pokretu* pisalo se o aktivnosti ženskoga pokreta u Češkoj, a naročito se inzistiralo na ideji konstantnoga napretka; čehoslovački (zapravo, češki) ženski pokret uvijek je progresivan. On, naime, nikad ne stagnira. Konačno, žensko pitanje je „teoriski potpuno rešeno”, a „u praksi vidimo jednu zdravu evoluciju” (*Ženski pokret*, 5–6/1930: 1). Po uzoru na često proklamirane ideje predsjednika Masaryka, potrebno je samo ulagati neprestan rad i trud. Masarykovim rječnikom realnosti i tzv. sitnoga rada koji je povezivao građansku politiku s potrebama naroda (Vranješ

Šoljan 2005: 214), Plamínková je odlučno tvrdila kako „nema za nas stvari suviše male. (...) Ta opreznost je izvanredna stvar” (*Ženski pokret*, 9/1924: 380).

Proklamirano inzistiranje na istini bilo je ostvarivano ustrajnošću na vlastitim izvorima ispravnih informacija, mehanizmima produkcije i diseminacije poželjnoga narativa – putem sastanaka, konzultacija, predavanja, posjeta, tiska, službenih i manje službenih druženja – nadasve služeći kao izvor legitimacije. Velika je pažnja posvećena i iznošenju detaljne povijesti ženskoga pokreta u Češkoj, njegovih ključnih figura i doprinosa zajedničkoj stvari – izgradnji nacije. Naime, i samoga je predsjednika Masaryka odlikovao „jedinstven smisao za pravdu i istinu”, opetovano će tvrditi Plamínková podastirući svoju iscrpnu argumentaciju „faktima”, jer se on „uvek borio za istinu. Za istinu i za pravdu” (*Ženski pokret* 5–6/1930: 1, 2). Duboka vjera u to „da istina pobjeđuje” (*Ženski pokret* 18/1937: 3–4) zapravo je aluzija na riječi petnaestostoljetnoga vjerskog reformatora Jana Husa, inače važne figure češkoga nacionalnog narativa. U ostvarivanju feminističkih i nacionalnih ciljeva bilo je potrebno osvijestiti one nesvjesne, što neobično nalikuje idejama iz radionice propagandnoga aparata „praškoga dvorca”. „Prva stvar je tačnost”, tvrdila je Plamínková, a „potrebno je najzad da se u svima svojim preduzećima, stavimo na gledište strogo naučno, i ne treba sebi nikada dopustiti ma i najmanju netačnost. Treba da budemo nosioci obaveštenja tako tačnih da ih niko ne može poreći. Jedna jedina zabluda mogla bi ne samo za uvek uništiti stvar, o kojoj je reč, već bi mogla povrediti autoritet žena...” (*Ženski pokret*, 9/1924: 380).

Dakle, presudna je pažljiva selekcija i prezentiranje činjenica i podataka, a sve ono ostalo, što se u pozitivan narativ nije uklapalo, valjalo je ignorirati. Naročito je ovdje zanimljiva dinamika dominantnoga prema nedominantnim narodima i manjinama. Predstavnice njemačkoga ženskoga pokreta u Čehoslovačkoj, primjerice na proslavi obljetnice stvaranja Čehoslovačke, „su bile prisutne, ali nisu aktivno saradivale, što je donekle razumljivo, ali je ipak za žaljenje” (*Ženski pokret* 18/1928: 2). Slovačke žene za razliku od čeških kasnile su s postavljanjem vlastitih ciljeva, bile su „pasivne zato jer su gotovo svi Slovaci bili podvrgnuti strogoj kontroli od svojih neprijatelja Mađara” (*Ženski pokret* 5/1921: 147). Ipak, one se danas „trude i rade kako bi nadoknadile ono u čemu su izostale od svojih sestara Čehinja” (*Ženski pokret* 5/1921: 147). Ta tvrdnja svakako odaje i dalje prevladavajuću ideju prošloga stoljeća, o hvatanju koraka s naprednijima (Zimmermann 2010: 156), što se preneseno u lokalni, jugoslavenski kontekst razumije ovako: s boljim mogućnostima „mogla bi se naša žena (iz davne prošlosti) takmičiti sa ženama iz ostalih kulturnih država” (*Ženski pokret* 5/1921: 147). U zazivu za političkim pravima žena, usprkos oponentima-konzervativcima, argument se potražio u Masarykovoju tezi o „istorijskoj pogrešci” kojom je uspostavljena neprirodna nejednakost muškaraca i žena (148). Zato je u povijesti i Čehinja i Slovakinja presudan trenutak onaj kada su ispravljene te „istorijske pogreške”, odnosno kada se čehoslovačkim ujedinjenjem „historička pravda izvršila” (*Ženski pokret* 18/1928: 2). Žene su „tek posle rata u svojoj oslobođenoj državi” dobile sva prava, ustvrdit će „našim čitaocima vrlo dobro poznata g-đa Plaminkova, senator” (*Ženski pokret*

7/1926: 219 [229]). Premda je svakako lapsus da je Čehoslovačka (sic!) bila „više od 300 godina” potčinjena Habsburzima, Plamínková nastavlja, aludirajući na zajedničko povijesno iskustvo s imperijalne periferije, kako: „Vrlo je dobro poznat duh bivše austro-ugarske monarhije: nedemokratski, militaristički, nesposoban za poštovanje slobode misli i modernih pokreta. Naravno da se taj duh protivio svakome progresu. Jasno je da takve prilike nisu ni malo bile povoljne za oslobođenje žene”. Plamínková vješto kontrastira prijašnji, izuzetno negativan, odnos prema ženama s onim nakon „oslobađanj[a] češkog naroda posle rata”, za što je zaslužan „veliki narodni oslobodioc (...) predsednik republike g. Masaryk” (220 [230]).

Ove su ideje u jugoslavenski kontekst prenošene i prevedene kako posredstvom pamfleta, novinskih članaka, beletristike i stručnih studija tako i tekstovima i govorima koje su češke feministkinje namjerile izravno jugoslavenskoj publici. No, važno je bilo i transnacionalno djelovanje prijateljski naklonjenih intelektualki koje su prijateljevale s istaknutim češkim feministkinjama i imale iskustvo života i rada u Češkoj, poput dr. Jelke Perić ili dr. Julke Hlapec Đorđević, a koje su mogle potvrditi pozitivne učinke stvaranja Čehoslovačke. U povodu desetogodišnjice čehoslovačke države, Hlapec Đorđević prenosi kako su govornice na proslavi uspjele „izraziti i nacionalni i feministički karakter dana (...) bez demagoških fraza”, a Plamínková je upozorila kako „demokraciju ne smemo shvatiti kao neku dekoraciju” (*Ženski pokret* 18/1928: 2). Istim povodom Perić piše kako je „kao objektivni posmatrač” osvjedočila sudjelovanje žena „u radu oko ostvarivanja temeljnih principa koje je češki narod kroz vjekove propovijedao kao ideale” jer su žene, za razliku od svojih protivnika, shvaćale „duh demokracije i u njemu da stvaraju nove oblike za nove potrebe nove države” (*Ženski pokret* 18/1928: 2). Dakako, teze o inherentnoj demokraciji češkoga naroda i kontinuitetu njihove borbe za demokraciju bile su nosivi stupovi češkoga nacionalnog narativa i propagande. Češko je upiranje o „demokraciju” zaista bilo najdosljednije, uzevši u obzir činjenicu da su prema kraju 1920-ih godina češki propagatori demokratskih rješenja u širem europskom kontekstu postajali sve usamljeniji. U Čehoslovačkoj su međuratno razdoblje obilježile debate o značenju i definiciji demokracije, neodvojive od istovremena definiranja same nacije, iako je „demokracija” kojom su se svi sudionici politički legitimirali ostala otvoren koncept koji ih je ujedinjavao (Feinberg 2006: 7).

U Jugoslaviji, koncept koji je trebao ujedinjavati inače politički i ideološki, pa i nacionalno različite pojedince nije bila demokracija već narodno jedinstvo troimenoga naroda. Sasvim u nesuglasju s osvrtima na oduševljenje koje je vladalo u Čehoslovačkoj za ujedinjenja 1918. i proslave desetogodišnjice 1928, isti je broj *Ženskoga pokreta* nagovijestio kako je jugoslavensko narodno jedinstvo od vatre ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca sada spalo na tek „jednu, poslednju iskru”. Desetljeće „haos[a]” – koje je unutar ženskoga pokreta u Kraljevini zapravo i započelo sličnim raspravama hrvatskih i srpskih žena kakve je i ovaj broj časopisa prenosio – „našeg zajedničkog života zaista je poru-

šilo mnoge nade i iluzije, donelo je užasna razočaranja”. Prije no što će se značajan dio toga broja posvetiti uspjesima čehoslovačkoga ujedinjenja, Slovenka Alojzija Štebi, urednica *Ženskoga pokreta* i predsjednica Alijanse ženskih pokreta u Kraljevini SHS, upitala se: „Da li ne vide hrvatske žene da je parola današnjeg doba ujedinjenje, spajanje nacionalnih jedinica u internacionalna udruženja?” (*Ženski pokret* 18/1928: 1). Ovome pitanju prethodili su „mučni meseci posle 20 juna”, kada je atentat na Stjepana Radića i hrvatske političke predstavnike u beogradskoj skupštini srušio „naš parlamentarizam, koji je bio do sad na staklenim nogama” (13/1928: 1). Sa stranica *Ženskoga pokreta*, ustrajući na potpunoj političkoj neutralnosti, pozivalo se na žensko dizanje glasa i „jedinственu zajedničku akciju” žena protiv djelovanja političkih stranaka (17/1928: 1). Kada su poneki disparatni glasovi pristigli iz Zagreba, jugoslavenko je žensko vodstvo ustrajalo na onome što je Branislav Nušić nazvao „tumači bola hrvatskoga plemena našega naroda” (13/1928: 2) jer je proklamirana potreba za političkom aktivacijom žena trebala biti usmjerena na održavanje, a ne preispitivanje temelja narodnoga jedinstva.

Tijekom cijeloga međuratnoga razdoblja iz Čehoslovačke posredovane su „napredne” ideje, poput ove o potrebi uključivanja žena u politiku, s kojima su propuštane i suptilne kritike, jer je na one otvorene jugoslavenska strana inače bila izuzetno osjetljiva (Škerlová 2016: 76). Upozoravalo se na pogubne predodžbe koje može odražavati izostanak žena iz javnoga života; „herojski narod Srba, Hrvata i Slovenaca” ne bi trebao dopuštati da preživljava pretpostavka kako je „najveći dio vašeg naroda, sve vaše žene, nesposoban da učestvuje u javnom životu vašeg naroda koji tako silno vole” (*Ženski pokret*, 10/1924: 405). Naizgled paradoksalno, promicanje ideje o uključivanju žena u javni, politički život svoje zemlje naglašavano je u godini proglašenja Šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra, 1929. godine, kada je prostor za javno i političko djelovanje drastično sužen. Diktaturu je čehoslovačka strana pod vodstvom Edvarda Beneša zapravo poduprla i pokušavala u domaćem i međunarodnom kontekstu prikazati u čim pozitivnijem svjetlu, iako svjesna da su njome suspendirane demokratske institucije (Škerlová 2016: 81, *passim*). Primjeri neslaganja sa službenom čehoslovačkom interpretacijom u vlastitim redovima, poput onoga čehoslovačkog diplomatskog predstavnika u Zagrebu koji je izražavao neskrivene kritike spram diktature i samoga kralja, ubrzo su ušutkani suradnjom čehoslovačkoga i jugoslavenskoga vanjskopoličkog vodstva – skeptični čehoslovački predstavnik napustio je Zagreb, a predstavništvo u Zagrebu nije uzdignuto na višu diplomatsku razinu kako se ne bi razumjelo kao čehoslovačko uzimanje hrvatskoga pitanja u obzir (Isto: 87–88). U propagandno izuzetno dinamičnoj 1929. godini u *Ženskom pokretu* osvanulo je čak nekoliko priloga o potrebi sudjelovanja žena u javnom životu, potkrijepljeno primjerima iz Čehoslovačke. Prenosi se tako Masarykovo povjerenje u žene u javnom životu, potom donosi detaljan uvid u sudjelovanje žena u čehoslovačkom političkom životu te inzistira na utjecajima koje te žene imaju na dobrobit cijeloga naroda (*Ženski pokret* 5/1929: 1; 7–8/1929: 3–4; 9/1929: 2).

Dakle, valjalo je poraditi na zajedništvu i savezništvu kako se ne bi ostalo „na istoj točki kao prije ujedinjenja”. Dio tog folklora bilo je i retoričko odbacivanje nesuglasica i razlika, jer je inzistiranje na „slavi minulih vremena” poticalo govor o sličnostima, prijateljstvu i vjernosti, te o neminovnosti slijeđenja češkoga progresivnog uzora. Povijest nije upotrebljavana samo u svrhu karakteriziranja primjernoga češkog naroda i ženskog pokreta, već i kao slavna i herojska, koja „zahteva da date političku slobodu ženi i prava jednaka pravima muškaraca. Kako bi mogli da odbijete slobodu ženi vi, koji ste znali, kao retko ko na svetu, da se borite za vašu slobodu protiv nadmoćnih snaga” (*Ženski pokret*, 10/1924: 404). Prvenstveno su pozivanja na (zajednička) ratna iskustva legitimirala žene za preuzimanje dužnosti i obaveza u poratnom razdoblju: „Rat je dokazao da žene mogu biti duboko odane opštim interesima, da nema ni jednog mesta na kome nisu mogli upotrebiti žene, gde one nisu ispunile i izvršile ono što se od njih očekivalo” (405). Plamínková je u Srbiji boravila još za vrijeme Balkanskih ratova: „dolazila sam ja kod vas da pratim vašu herojsku borbu za slobodu (...) ja sam takođe bila svedok vaših iskrenih napora da se sporazumete sa vašom bugarskom braćom” (*Ženski pokret*, 10/1924: 403). Naglašavala je to jer su i sada Srkinje bile u izrazito lošim odnosima sa svojim bugarskim „sestrama”, inzistiranjem na isključivanju Bugarske iz Male ženske antante povodom sukoba oko makedonskoga pitanja (Ograjšek Gorenjak, Kardum, 2019: 119–120). U tom se sporu očituju limiti proklamiranoga transnacionalizma MŽA-e, jer su različite interpretacije makedonskoga pitanja počivale na suprotstavljenim velikodržavnim ambicijama njihovih zemalja (Kardum 2020: 227–228). Ipak, za Plamínkovu rješenje je bilo dohvatljivo: „Sudbina nas vezala ovim patnjama i slavom minulih vremena, kao i osećajem bratstva prošlih vremena, osećajem bratstva rase i zajedničkim dužnostima za budućnost. Zbog toga smo mi žene jugoslovenske i čehoslovačke i sjedinile naše napore u M. Ž. A” (403).

Svojevrsno političko (pre)odgajanje trebalo je rezultirati jedinstvenim frontom jer „samo u uzajamnoj suradnji svih možemo napredovati” (*Ženski pokret* 5–6/1930: 1). Zajednička borba traži „duboko poznavanje političkih ideja i nacionalnih interesa” (*Ženski pokret*, 10/1924: 403). Politika treba, ipak, biti „izraz dubokog patriotizma” k „opštem društvenom i nacionalnom progresu” (*Ženski pokret* 3–4/1937: 35). Nedostatak političkoga iskustva može biti fatalan po naciju samu, pa je politička edukacija bila ključna: „Da se žene, koje predvode pokret, zainteresuju za sva javna pitanja, kako bi mogle dati u svima tim stvarima svoje mišljenje” (*Ženski pokret*, 9/1924: 381). Naime, „žena koja je kroz celu istoriju, pa i za vreme poslednjeg rata, umela da podnese svu težinu situacije (...) mogla bi još lakše u vreme mira da saraduje zajedno s njim na opštem narodnom poslu. Tako čehoslovačka, a tako i jugoslovenska žena” (*Ženski pokret* 3–4/1937: 35). Predsjednik Masaryk upozoravao je sa stranica *Ženskoga pokreta* kako je praktično, a naročito političko obrazovanje danas presudno (Masarik, 5–6/1930: 1). Usto je Masaryk, „oslobodilac čehoslovačke žene” i „vjerni čuvar našeg [čehoslovačkoga] javnog života”, odavno dokazao svoje veliko prijateljstvo i vjernost Jugoslaviji, prvenstveno izravnim sudjelovanjem oko prokazivanja tzv. veleizdajničkoga i Friedjungova procesa;

Plamínková je vjerovala kako „drage sestre Jugoslovenke” svakako znaju da „cela Jugoslavija ga [Masaryka] voli” kao „predstavnik nacije koja je Vašem narodu najbliža” i zbog njegovih davnašnjih napora da ublaži patnje Srba i Hrvata u Austro-Ugarskoj, „koja je prezirala sve Slovene u njenim granicama” (Plamínková, 5–6/1930: 1).

Sama Františka Plamínková u međuratnom je razdoblju u Jugoslaviji, ali ne samo ondje, postala „jedna od najmarkantnijih likova u Čehoslovačkoj”, „nama je veliki prijatelj” koji je „često među nama” „i živo se interesuje za naš narod” (*Ženski pokret* 1–2/1935: 2). Dakle, lobiranje i izgradnja intelektualnih i političkih mreža bili su ključni jamci ostvarivanja strateških, feminističkih i nacionalnih interesa: „Truditi se da se lično ubedi najveći broj članova, koji imaju velikog uticaja u glavnim odborima. Onda imati grupu prijatelja” (*Ženski pokret*, 9/1924: 380). U proklamiranom „bratstvu” i „sestrinstvu” jugoslavenskih i čehoslovačkih naroda sadržana želja za zbijanjem redova bila je korisna jer je umjela vješto poboljšati njihovu percepciju u inozemstvu. Konačno, „Vi kao i mi tražite da vas nijedna velika nacija ne smatra manje razvijenim, manje sposobnim nego što je ona” (*Ženski pokret*, 10/1924: 405). Ipak, kreiranjem iluzija u procesima izgradnje nacija perpetuirane su i hijerarhije, kojima su se nove centralističke elite poslužile kako bi u procesima „oslobođenja, odnosno ujedinjenja” zanemarile specifične nacionalne, kulturne, religijske i druge različitosti te drugačije povijesne i političke tradicije nedominantnih naroda unutar svojih granica.

Umjesto zaključka, valja se osvrnuti na pitanje jesu li do kraja međuratnoga razdoblja ideje (poput inzistiranja na istini u predočavanju stvarnosti, odbacivanja nesuglasica i razlika te potenciranja sličnosti, odnosno inzistiranja na zajedništvu/savezništvu, na političkom (pre)odgoju te uspostavljanju kontinuiteta, odnosno legitimiranju primjermom i slavnom/herojskom prošlošću) koje su prevođene iz „naprednoga” čehoslovačkoga konteksta uspjele opstati na stranicama *Ženskoga pokreta* kao poželjna i dominantna interpretacija unutar jugoslavenskoga konteksta. U pretposljednem broju *Ženskoga pokreta*, svojevrsnoga Masarykova temata, uz bilješku o odlasku Milene Atanacković na ispraćaj predsjednika Masaryka sumirane su njegove zasluge „verom u pobjedu istine učinio [je] ogromne usluge za napredak nacionalne borbe, koju su vodili Hrvati i Srbi” (3–4/1937: 46). U godini koja je prethodila Münchenu, aneksiji dijelova Čehoslovačke i preludiju za Drugi svjetski rat, Jugoslavenski ženski savez organizirao je konferenciju u Beogradu, i to u čast češkim parlamentarkama (*Ženski pokret* 3–4/1937: 34). Oslanjajući se na svoj „jak patriotizam”, Františka Plamínková ustrajala je i opet na intenzivnom radu i borbi koja je trebala realizirati stečena prava i ostvariti „ravnopravnost kakva je postojala nekad za husitskih vremena” (Isto: 35). Sve što je negativno ostalo od austrijske vlasti, „i što se protivi i češkom duhu i njegovoj demokratskoj svesti”, valjalo je odbaciti: „Čehoslovački narod i čehoslovačka žena su miroljubivi, svim silama zalažu se za pacifizam i obranu demokratije u svetu, no stalno im preti opasnost od njihova fašističkog suseda”. Nadalje, češke parlamentarke pozvale su na „potrebu tesne saradnje između malih naroda, a preporučuje

jedinstvenu i složnu akciju sviju sinova jednog naroda” (Isto: 36). „Napred i samo napred”, uvjeravale su češke parlamentarke svoju beogradsku publiku, a naposljetku uspjelo se sažeti sve dosada analizirano:

„Mi davno nemamo kraljeva, nemamo ni plemstva, mi imamo *narod i samo narod*. Češka demokratija izvire iz češkog nacionalizma. Kroz nacionalizam do internacionalizma, kroz demokratiju do pacifizma, to kao da im je osnovno političko načelo. I na toj liniji se nalaze svi, s desna na levo. Jedna je nit od Husa do Masarika i Beneša. Kad jedan sustane, drugi je već tu, spreman da ga zameni – nit se ne prekida. Znaju na kome će ‘ostati carstvo’. Kako u široj, tako i užoj politici. Pred svima je jedna ideja vodilja – čehoslovačka demokratija” (Isto: 36).

U predskazanijima Drugoga svjetskog rata, krug je zatvoren.

LITERATURA

- Feinberg, Melissa. *Elusive Equality: Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2006.
- Feldman, Andrea. „Proričući gladnu godinu: žene i ideologija jugoslavenstva (1918–1939.)”. Ur. Andrea Feldman. *Žene u Hrvatskoj*. Zagreb: Ženska infoteka, 2004. 235–246.
- Kardum, Marijana. “Interwar Women’s Movements from the Little Entente to Nationalism”. Ur. John R. Lampe i Ulf Brunnbauer. *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*. London: Routledge, 2020. 223–230.
- “‘The Truth Will Prevail’: The Little Entente of Women and the Shaping of Post-Versailles Geopolitics”. Ur. Albert Wu i Stephen Sawyer. *Paris Peace Conference at 100 Conference Proceedings*. Prihvaćeno za tisak listopad 2019.
- Ograjšek Gorenjak, Ida i Marijana Kardum. „Mala ženska antanta: mali savez s velikim ambicijama”. *Historijski zbornik* 72. 1 (2019): 111–138.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. “Yugoslav Women’s Movement and ‘The Happiness to the World’”. *Diplomacy & Statecraft* 31. 4 (2020): 722–744.
- Orzoff, Andrea. *Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe 1914–1948*. New York: Oxford University Press, 2009.
- Škerlová, Jana. “Czechoslovak-Yugoslav in the First Year of King Alexander’s Dictatorship”. *Istorija 20. veka* 34. 1 (2016): 75–96.
- Trencsényi, Balázs, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčič, Maria Falina i Mónika Baár. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Volume 2: Negotiating Modernity in the “Short Twentieth Century” and Beyond, Part 1: 1918–1968*. Oxford, 2018.
- Vranješ Šoljan, Božena. „T. G. Masaryk i nova Europa nakon Prvoga svjetskog rata”. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 37. 1 (2005): 213–231.
- Zimmermann, Susan. “The Challenge of Multinational Empire for the International Women’s Movement: The Habsburg Monarchy and the Development

of Feminist Inter/National Politics”. Ur. Karen Offen. *Globalizing Feminisms, 1789-1945*. London: Routledge, 2010. 153–169.

IZVORI

- Alijansa Ženskih pokreta. „Františka Plaminkova”. *Ženski pokret* 16. 1–2 (1935): 2.
- Atanacković, Milena. „Mrs. Plaminkova”. Ur. Albina Honzáková. *Kniha života: práce a osobnost F.F. Plamínkové. Sborník k 60. narozeninám*. Prague: Melantrich, 1935. 759.
- Bošković, Julija. „Konferencija čeških parlamentarki u Beogradu”. *Ženski pokret* 18. 3–4 (1937): 34–37.
- Dragojlovićeva, Bisenija R. „Žena u Čeho-Slovačkoj Republici”. *Ženski pokret* 2. 5 (1921): 144–148.
- Girsa, Václav. Pregovor. *Tomaš G. Masarik. Njegov život i rad*. Živan J. Ranković. Beograd: Štamparija Drag. Gregorića, 1937. 7–8.
- Hlapec Đorđević, dr. Julka. „Čehoslovačke žene proslavljaju desetogodišnjicu svoje države”. *Ženski pokret* 9. 18 (1928): 2–3.
- Masarik, Tomaš Garig. „Praktični humanitet: (ideali humaniteta)”. S češkog prevela Bisenija Lukić. *Ženski pokret* 11. 5–6 (1930): 1.
- Nušić, Branislav. „Iznad bola – čast hrvatskoj ženi –“. Iz beogradske Politike od 26. 6. 1928. *Ženski pokret* 9. 13 (1928): 2.
- Perić, dr. Jelka. „Za jubilej desetogodišnjice oslobođenja Čehoslovačke”. *Ženski pokret* 9. 18 (1928): 2.
- Plaminkova, Františka. „Metode”. *Ženski pokret* 5. 9 (1924): 379–381.
- _____ „Govor g-đe Plaminkove delegata Čehoslovačkog”. *Ženski pokret* 5. 10 (1924): 403–405.
- _____ „Položaj Žene u Čehoslovačkoj Republici”. *Ženski pokret* 7. 7 (1926): 219–221 [229–231].
- _____ „Predsednik T. G. Masarik: oslobodilac čehoslovačke žene”. *Ženski pokret* 11. 5–6 (1930): 1–2.
- Štebi, Alojzija. „Crni dani”. *Ženski pokret* 9. 13 (1928): 1.
- _____ „Frontovi mržnje”. *Ženski pokret* 9. 17 (1928): 1.
- _____ „Ipak!”. *Ženski pokret* 9. 18 (1928): 1.
- „1-XII-1928” – članak na srpskom, hrvatskom i slovenskom jeziku. *Ženski pokret* 9. 18 (1928): 1.
- „Mišljenje znamenitih ljudi o radu žena u javnome životu”. *Ženski pokret* 10. 5 (1929): 1.
- „Feministički uspesi u Čehoslovačkoj”. *Ženski pokret* 10. 5 (1929): 3.
- „Učešće žena u političkom životu Čehoslovačke”. *Ženski pokret* 10. 7–8 (1929): 3–4.
- „Proslava 25-godišnjice i XI Kongres Internacionalne Feminističke Aliance: od 17 do 24 juna t. g. u Berlinu”. *Ženski pokret* 10. 9 (1929): 2.
- „Delegat Jugoslovenskog ženskog saveza na pogrebu Masarika”. *Ženski pokret* 18. 3–4 (1937): 46.

Marijana Kardum
Faculty of Pedagogy
University of Zagreb

“DEAR YUGOSLAV SISTERS”...:
*ILLUSIONS ABOUT TRANSNATIONALISM OF THE LITTLE ENTENTE OF
WOMEN ON THE PAGES OF THE MAGAZINE WOMEN’S MOVEMENT*

Summary: In the eastern part of central Europe, the 1920s came with a tide of democratization, enthusiasm about Wilsonian standpoints and the wish to strengthen what were until then weak or not existing social networks, within states’ borders but moreover across them, to improve building stable national collective identities. The specific historical concept of operation of both Ententes, the Little Entente and the Little Entente of Women, was characterized by flourishing transnational activities and intellectual mediation (political, cultural, intellectual) through the negotiations between the “West” (civilized, democratic) and the “East” (barbarian, backward), between “big” and “small” nations, as well as by promoting pacifist solutions to specific regional conflicts to maintain political and territorial status quo. In the context of women’s question and national question, feminism and the nation-building process in Yugoslavia and Czechoslovakia after the First World War, investigated are the ways of structuring mutual influence of the proclaimed “brotherhood” and “sisterhood” of Yugoslav and Czechoslovakian people, mediated and equipped in this paper by the relationship between a more “advanced” Czechoslovakian women’s movement with its Yugoslav interlocutors. The aim of this paper is to detect and analyze some of the key *topos* used in creating illusions that helped fulfilling strategic goals. Contextualized are ideas such as insisting on the truth in presenting reality, dismissing disagreements and differences yet insisting on community/alliance, on political (re-)education, establishing a continuity, and legitimizing exemplary and glorious/heroic past. Likewise, the paper has shown that it is precisely the magazine *Women’s Movement* that poses an exhausting and valuable source for studying the reach and limits of the transnational operation of women in the interwar period.

Key words: magazine *Women’s Movement*, Czechoslovakia, feminism, nation-building, Yugoslavia, Little Entente of Women

„OBRAZOVANJE ZA MIR”: PACIFISTIČKI SADRŽAJI U ČASOPISIMA ŽENSKI POKRET, JUGOSLOVENSKA ŽENA I ŽENA DANAS

Pacifizam je, kao neodvojivi deo feminističkih pokreta, imao veoma značajno mesto u feminističkim časopisima u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji – delom zahvaljujući istoriji i tradiciji pokreta, ali jednako i zbog iskustava Prvog svetskog rata, kao i sve prisutnijih fašističkih i nacističkih ideologija u Evropi tridesetih godina 20. veka. U radu će biti predstavljeni i analizirani pacifistički sadržaji u feminističkim časopisima *Ženski pokret*, *Jugoslovenska žena* i *Žena danas*, koji su izlazili u međuratnoj Jugoslaviji (1919–1941), ali u različitim hronološkim okvirima. Kako je *Ženski pokret* izlazio kontinuirano tokom čitavog međuratnog perioda, sadržaji ovog časopisa će predstavljati referentne početne tačke, a tekstovi iz *Jugoslovenske žene* i *Žene danas* korišće se za komparaciju. Analizom žanrovskih sličnosti i razlika u ovim časopisima biće predstavljene i uređivačke politike kada je tema mira i nenasilja u pitanju.

Ključne reči: feminizam, pacifizam, feministička periodika, ženske organizacije, Kraljevina Jugoslavija

Neprijateljica sam rata, jer sam feministkinja

(Siegel 1999: 436).¹

*Ja sam beskompromisna pacifistkinja. Ja sam potpuna ateistkinja.
Ja nemam nikakav osećaj nacionalizma,
jedino kosmičku svest o pripadanju ljudskoj vrsti*

(Vellacot 1993: 32).²

* pantelic.ivana@gmail.com

1 Ovo su reči francuske vaspitačice, feministkinje, pacifistkinje i društvene aktivistkinje Helen Brion (Hélène Brion) koja je u istoriji francuskog feminizma, ali i u francuskoj istoriji Prvog svetskog rata, ostala upamćena i zabeležena kao simbol ženskog otpora ratu. Ona je tokom rata javno protestovala protiv militarizma i šovinizma i nakon jedne takve akcije 1917. godine bila je uhapšena pod optužbom da „širi defetističku propagandu i da je pretinja po nacionalnu bezbednost”. Rečenicu „Neprijateljica sam rata, jer sam feministkinja” izgovorila je tokom suđenja koje je zatim usledilo.

2 Citat pripada Rosiki Švimer (Rosika Schwimmer) istaknutoj članici Međunarodne lige žena za mir i slobodu, koja je upravo zbog ovako definisanih stavova imala probleme kada je trebalo da dobije državljanstvo Sjedinjenih Američkih Država.

„13 miliona mrtvih ljudi čiji bi sanduci jedan pored drugog pokrili dužinu od 6000 kilometara. Sa indirektnim žrtvama rata broj mrtvih je još mnogo veći – 37 miliona. Ovi bi mrtvaci u redovima od po deset defilovali 162 dana. Svaka smrt vojnika košta oko 900 hiljada dinara. Rat je koštao milion dinara na svaki sat računajući od Hristovog rođenja do danas. Za vreme od četiri godine Evropa je izgubila ušteđevinu od jednog veka. Izračunato u radnim danima, ratni gubici 1914–1918 predstavljaju rad od jednog miliona radenika koji bi radili za 3000 godina po 44 sati dnevno...” (ŽP 1932/1: 11).³

Navedeni citati iz različitih su perioda i prostora, ali veoma živo i životno oslikavaju žensku poziciju u ratu, žensko tumačenje i jasnu kritiku javnih politika koje su vodile ka započinjanju ratova, te konačno i opisuju posledice rata i ratovanja, ukazujući na apsolutno neophodne i neizbežne aktivnosti na formiranju čvrstih pacifističkih stavova i društvenih pozicija. Borba za postizanje, održavanje i očuvanje mira, oličena u idejama pacifizma, svakako je već bila duboko utemeljena u transnacionalnu feminističku ideologiju i praksu (Brown 2003; Vellacot 1993; Vellacot 1987; Sharer 2000; Schott 1997; Early 1997), ali nakon tragičnog i traumatičnog iskustva Prvog svetskog rata, napori za ostvarivanje, i još važnije, održavanje mira postali su prioriteti postratnih društava. Institucionalna rešenja za postizanje ovog cilja nastala su već tokom i neposredno po završetku rata. Kao direktna posledica mirovne konferencije održane u Parizu 1919. godine, nastala je Liga naroda, i to kao prva transnacionalna, međunarodna organizacija koja ja za primaran cilj imala očuvanje mira. Ženska međunarodna liga za mir i slobodu (Women's International League for Peace and Freedom) bila je osnovana još tokom rata, 1915. godine u Hagu, na Međunarodnom kongresu žena. Pacifističke feministkinje iz Evrope i SAD na ovom skupu su definisale svoje stavove o pitanjima rata i ratovanja i javno su ukazivale na strahote rata i duboko neslaganje sa ratnim politikama (Bussey, Tims 1965; Wiltsher 1985, Kuhlman 1997).

Na koji način ili načine su Jugoslovenke, pre svega feministkinje, u međuratnom periodu delovale i pokušavale da građanke i građane novostvorene zajedničke države obaveste i obrazuju o pacifističkim idejama i praksi, ali, ništa manje jasno i srčano, i da upozore na sve strahote i tragediju koju bi novi rat, definisan ideologijama nacizma i fašizma, mogao doneti? Međuratni period je jugoslovenskim feministkinjama doneo veliki broj nerešenih pitanja, počevši od borbe za pravo glasa, promene zakonskih regulativa i niza drugih primarno ženskih problema. Međuratne feministkinje aktivno su radile na rešavanju svih navedenih problema, ali su u isto vreme bile rešene da se ne odreknu pacifizma u teoriji i praksi. Kao i većinu drugih svojih borbi, i „borbu za mir” su vodile kroz ženske organizacije, Alijansu ženskih pokreta⁴ (Božinović

3 „Internacionalna akcija žena za razoružanje”, *Ženski pokret*, br. 1, januar 1932, 11.

4 Alijansa ženskih pokreta nastala je 1923. ujedinjenjem feminističkih društava na kongresu u Ljubljani. Tada su definisani i ciljevi organizacije, a kao primaran istaknuta je borba za politička prava, dok bi nakon pobeđe bile izvedene sve ostale aktivnosti i uspešno okončane i druge ženske borbe. Alijansa je imala razgranatu mrežu udruženja po čitavoj Jugoslaviji.

1996: 113–114; Barać 2015: 131–133) i Malu feminističku antantu⁵ (Božinović 1996: 115; Milanović 2017: 19–40; Milanović 2018: 229–255), ali i na stranicama časopisa koji su posvećeno uređivale i izdavale tokom čitavog postojanja Kraljevine. U ovom radu opredelila sam se za analizu pacifističkih sadržaja iz tri, po mom sudu najznačajnija ženska, prvenstveno feministička, emancipatorska časopisa koji su savremeni epohi: *Ženski pokret*⁶ (Stefanović 2001: 62; Barać 2015: 131–132), *Jugoslovenska žena*⁷ (Barać 2015: 179; Stefanović 2001: 18) i *Žena danas*⁸ (Stefanović 2001: 13; Barać 2015: 189–190; Kecman 1978: 362). Žanrovski veoma raznorodnih tekstova o miru, u *Ženskom pokretu*, *Jugoslovenskoj ženi* i *Ženi danas*, bilo je ukupno šezdeset šest, od čega u *Ženskom pokretu* dvadeset šest, *Jugoslovenskoj ženi* osamnaest i *Ženi danas* dvadeset dva teksta. Na stranicama *Ženskog pokreta* prvi tekst sa pacifističkim sadržajem štampan je 1923. godine i odnosio se na osnivanje i aktivnosti Male feminističke antante⁹ (*ŽP* 1923/9–10: 264–268). To je ujedno i prvi tekst sa ovakvom sadržinom u jugoslovenskoj feminističkoj periodici uopšte. Iako ovi časopisi nisu izlazili u istom periodu i čak dva od tri nisu bila publikovana u isto vre-

5 Mala feministička antanta osnovana je 1923. godine na Kongresu Međunarodne alijanse za pravo glasa u Rimu. Činile su je feminističke organizacije iz Rumunije, Poljske, Bugarske, Grčke i Kraljevine SHS. Program Antante bio je feministički, a glavni cilj bio je izrazito pacifistički: zajednički rad na uspostavljanju trajnog mira i zajedničko nastupanje u okviru Internacionalne lige za mir i slobodu.

6 *Ženski pokret* predstavlja prvi jugoslovenski feministički časopis. Pokrenut je 1920. godine kao glasilo Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava. Izlazio je kontinuirano do 1939. godine. Od samih početaka uređivačka politika bila je jasno jugoslovenski orijentisana. Štampani su članci ravnopravno na latinici i ćirilici kao i na slovenačkom jeziku. Prva urednica bila je Zorka Kasnar (prvi broj), a zatim filozofkinja Katarina Bogdanović; kasnije će se kao urednice smenjivati: Mileva B. Milojević, Vera Jovanović, Alojzja Štebi i Darinka Stojanović. Vlasnica časopisa bila je sve vreme izlazenja Milica Dedijer. Sadržaji unutar časopisa, iako žanrovski različiti, ipak su svi imali za središnju temu i zadatak da ukažu na loš i neravnopravan položaj žena u novoj državi i društvu. Istoričarka književnosti Stanislava Barać s pravom *Ženski pokret* definiše kao „središnju instituciju feminističke kontravnosti u međuratnom periodu” (Barać 2016: 132).

7 *Jugoslovenska žena*, časopis koji je štampan od 1931. do 1934. godine, nastao je kao direktna reakcija na diktaturu kralja Aleksandra Karađorđevića, ali i kao potreba da se javno iskaže izrazito neslaganje s aktivnostima članica *Ženskog pokreta*. Urednica lista je bila Vera Jovanović. List je izlazio svake druge subote i izdržavao se isključivo od pretplate i oglašavanja. Iako je na stranicama *Jugoslovenske žene* uredništvo uporno naglašavalo da je taj list namenjen ženama svih društvenih grupa i klasa, po sadržini je ipak, kao i *Ženski pokret*, bio usmeren na obrazovane, emancipovane Jugoslovenke.

8 *Žena danas* predstavljala je zaista osoben, do tada nepoznat format ženskog časopisa. Prvi broj je izašao u jesen 1936, štampan kao legalan list finansiran direktno od strane Komunističke partije. Do jeseni 1940. izašlo je dvadeset i devet brojeva. Časopis je izdavala Omladinska sekcija *Ženskog pokreta*, čije su članice bile uglavnom mlade komunistkinje. U formalnom smislu to je bio ilustrovani magazin, a sadržinski je obuhvatao teme vezane za položaj žene, ali iz aspekta levih ideologija. Pitanje neravnopravnosti vezivalo se za pitanje klase i promene državnog i društvenog sistema.

9 Milena Atanacković, „Mala feministička antanta, Liga za mir i slobodu”, *Ženski pokret*, br. 9–10, decembar 1923, 264–268.

me, statistika koju navodim služi nam isključivo kao deskriptivni alat kako bismo stekli uvid u to koliko se o pacifističkim temama pisalo i govorilo u ovom periodu. Navedeni časopisi imali su različite forme i različite metode rada, ali su nesumnjivo za cilj imali emancipaciju jugoslovenske žene u svim segmentima života i društva. Tako su se i pacifistički sadržaji razlikovali – tj. forme u kojima su predstavljani bile su raznorodne u zavisnosti od uređivačkih politika časopisa. Cilj im je bio jednak: informisati, obrazovati, vaspitavati građanke i građane za mir. Ukoliko bi se ti sadržaji izdvojili i objedinili u jednu posebnu celinu, dobili bismo nešto što možemo nazvati feminističko-pacifistička čitanka, koja bi imala zaista veliki broj žanrovski različitih tekstova u kojima se jednako problematizuju teme mira i neumorno upozorava na potencijalno novo ratno žarište oličeno u nacizmu i fašizmu. Sadržaj pacifističkih tekstova u navedenim časopisima može se podeliti u nekoliko tematskih celina.

Prvu grupu tekstova činili bi informativni članci o različitim mirovnim konferencijama organizovanim od strane ženskih organizacija i/ili međunarodnih organizacija kao što je, na primer, Liga naroda. Veliku pažnju, naročito u *Ženskom pokretu*, urednice su posvećivale aktivnostima Male feminističke antante, koja je u osnovi baštinila pacifističke ideje. Na stranicama *Ženskog pokreta* 1927. u celosti je štampan program Male feminističke antante u kom se nalazi i deo o pacifizmu. Pripadnice ove transnacionalne organizacije osnovu mirovnog delovanja videle su u stalnim pripremama za mir u vidu obrazovanja i kontinuiranog informisanja, i izričitom protivljenju bilo kakvim državnim imperijalističkim i militarističkim politikama¹⁰ (ŽP 1927/11: 2).

Posebnu grupu čine tekstovi pisani povodom određenih mirovnih konferencija, kao svojevrsne najave događaja, a sadržajno su zapravo neka vrsta hronologija i istorijat pacifističkih ideja i praksi u 19. i početkom 20. veka. Takvi tekstovi obično su za cilj imali da prikažu kolika je „cena rata”, tj. šta su ratna iskustva i nasleđa, i da pokažu, sledstveno tome, da mir nema cenu niti alternativu. Takođe, ti sadržaji su imali za cilj da čitateljke i čitaoce upute u različite mirovne aktivnosti iz prethodnog veka kako bi i savremene pacifističke napore učinili, u najvećoj mogućoj meri, poznatim i kako bi prikazali apsolutnu neophodnost prihvatanja ovih ideja i dela: „Hiljade stručnjaka sastali su se ovih dana u Ženevi. I ma koliko cijenili njihovo stručno znanje, mi bismo s više vjere gledali na ishod ove konferencije, kada bismo znali da su ti ljudi uz svoje stručno znanje, donijeli u Ženevi i dobru volju, dubok osjećaj pravde i otvoreno srce; jer jedino ljudi sa tim osobinama, biće u stanju da privedu u djelo dugo spremane predloge o smanjenju oružja i da svijet dovedu bar jedan korak bliže miru”¹¹ (ŽP 1932/3: 41).

Posebnu grupu, formativno veoma važnu za ovu temu, čine tekstovi čiji sadržaji oslikavaju mesto žene u procesu izgradnje i očuvanja mira kroz vrednosti koje su primarno učitavane u rodnu reprezentaciju žene. Majčinstvo kao

10 Program rada „Male ženske antante”, *Ženski pokret*, br. 11, jul 1927, 2.

11 Radojka Manojlović, „Međunarodne konferencije za razoružanje; Referat održan na Akademiji za mir 14.2. 1932.”, *Ženski pokret*, br. 3, mart 1932, 41.

bazična i polazna vrednost predstavlja osnovu iz koje autorke grade svoje narativne konstrukcije i, na neki način, izjednačavaju majčinstvo sa pacifizmom. Mona Sigel (Mona Siegel) u radu o pacifizmu francuskih učiteljica u međuratnom periodu zaključuje kako se „majčinska tuga mora pretvoriti u jaku mirovnu snagu” (Siegel 1999: 411). Džo Velkot (Jo Vellacott) pak problematizuje ovu, tipično žensku društvenu poziciju kroz termin „anđeli mira” (Vellacott 1993: 28) koji je ženama pripisivan u 19. veku i kroz koji je učitavana osnova rodne dihotomije u kojoj sve što je javno i političko pripada muškarcima, dok su privatno i porodično ženska sfera delovanja, u kojoj one predstavljaju čuvarke mira / anđele mira zarad opšteg dobra i očuvanja porodice. Ovo je svakako bila dominantna recepcija ženskog pacifizma u 19. i početkom 20. veka. U britanskim devetnaestovekovnim ženskim časopisima uočavamo dominantnu tezu o biološkim razlikama i (ne)potencijalima muškaraca i žena kada je u pitanju moguća moć i odlučivanje o započinjanju i vođenju rata (Brown 2003: 26–44). To je bio i jedan od ključnih argumenata antimilitantnih sifražetkinja: „Rat je u osnovi muška težnja. Žene, po pravilu, ne teže da svoje različitosti utole u krvi...” (Brown 2003: 33). Sličnu tezu usvaja i zastupa i Virdžinija Vulf (Virginia Woolf), u svom pacifističkom eseju *Tri gvineje*, koji je pisala neposredno pred izbijanje Drugog svetskog rata i u kome se zalagala za dosledan pacifizam i politiku mira. Ona zapravo navedene patrijarhalne dihotomije koristi kao argumente za bojkot rata od strane žena (Vulf 2000: 123; Stanford Friedman 2013: 30). Ženska priroda pacifizma bila je osnovni argument za žensko pravo glasa. Kada žene budu ravnopravni politički subjekti, one će po svojoj prirodi glasati za mir, a protiv bilo kakvih, čak i potencijalnih, militantnih aktivnosti, bila je teza sifražetkinja. Pitanje percepcije žene kao pasivne nositeljke opšteg mira prilično se redefiniše pred sam početak Prvog svetskog rata i nakon stvaranja Ženske lige za mir i slobodu, kroz čije delovanje žene postaju aktivni subjekt na polju očuvanja trajnog mira. Primer javnog pacifističkog delovanja žena iz pozicije privatnog i porodičnog donekle potvrđuje i tezu Džoan Skot (Joan Scott) o suštinskom paradoksu u „borbenim” strategijama evropskih feministkinja, koje u osnovu svojih borbi upisuju biološke razlike, iz kojih crpe autoritet, ali u isto vreme teže da ih učine irelevantnim kada je borba za jednakost polova u pitanju. Kontradiktornost je, prema Skot, nerešiva i leži u osnovi feminističkih borbi koja se ogleda u dihotomiji jednakosti i različitosti (Scott 1996:161–177; Siegel 1999: 426). I Virdžinija Vulf, u pacifističkom eseju *Tri gvineje*, takođe uviđa svu kompleksnost i nerešivost ovog pojma (Vulf 2000: 120–124; Kolarić 2011). Privatnost i majčinstvo kao ženski pacifistički potencijal donekle se uklapa i u podelu zapadnih feminizama, na prvom mestu angloameričkog i kontinentalnog evropskog, kako ih je definisala Karen Ofen (Offen 2005: 62–64). Prema njenoj klasifikaciji na individualistički i relacioni feminizam, feministički pacifizam bi trebalo svrstavati u relacioni feminizam.

Ove, tipično ženske pacifističke uloge prepoznajemo i u tekstovima jugoslovenskih feministkinja u međuratnom periodu. Oni su, s punim pravom, prisutni na stranicama ženskih časopisa. Veoma interesantni sadržaji i različiti pristupi oslikavaju na koji način je žensko prisustvo u ratnim dejstvima i

žensko iskustvo zapravo duboko humanizovalo postratne narative, u isto vreme upozoravajući na sve strahote i užase rata. Ova društvena pozicija i javno delovanje žena svakako se može definisati kao feministički pacifizam.¹²

„A kakva bi bila statistika demoralizacije nastale uslijed rata kad bi se netko našao da napiše? Sve one uzbuđene strasti, sve one mržnje i ostali brutalni instinkti? Koliko razorenih obitelji, koliko li ubistava i samoubistava kao posljedica moralne propasti. Koliko li je majki jače zaplakalo za izgubljenom ćerkom nego li za palim sinom vojnikom”¹³ (ŽP 1932/3: 35).

Ovaj citat iz teksta o manifestacijama za razoružanje, iz *Ženskog pokreta*, marta 1932. godine sublimira ono što definišem kao feministički pacifizam ili „žensku stranu rata”. Izlagačica na manifestaciji u Splitu naglašava i ističe trajne posledice koje jedan rat sa sobom neminovno donosi. U ovom slučaju referira se konkretno na Prvi svetski rat, ali suštinski problematizuje ratno nasleđe kao takvo. Na stranicama *Ženskog pokreta* iz 1929. godine štampan je opširan izveštaj sa konferencije koju je, u Frankfurtu, organizovala Internacionalna liga žena za mir. Većina referata odnosila se na ukazivanje na ogromnu opasnost od hemijskog oružja, raznih vrsta otrova koji su korišćeni kao oružje u Prvom svetskom ratu. O ovim temama su govorili naučnici – hemičari, kao i učesnici i učesnice rata. Muškarci su uglavnom iznosili generalne stavove o pogubnosti otrova, dok je jedina žena za govornicom govorila o ličnim iskustvima koje je kao bolničarka stekla tokom rata, kada se susretala sa ranjenicima koji su stradali od hemijskog oružja. Njeno iskustveno, duboko potresno izlaganje humanizuje i unosi dinamiku u čitav sadržaj konferencije. U tekstu se navodi da je u neformalnom delu konferencije i predstavnica iz Nemačke održala govor na temu „Borba majki protiv rata otrovnim gasovima”¹⁴ (ŽP 1929/1–2: 1–2). Iduće godine takođe je štampan izveštaj sa konferencije Ženske međunarodne lige za mir i slobodu u kome je naglasak stavljen na napore članica Lige da se sprovedu međunarodne aktivnosti sa ciljem implementacije reforme kaznenih zavoda i humanog postupanja sa zatvorenicima. Ovu akciju Lige javno su svojim potpisima podržali tada veoma ugledni naučnici i književnici: Albert Ajnštajn (Albert Einstein), Štefan Cvajg (Stefan Zweig), Tomas Man (Thomas Mann), Bertrand Rasel (Bertrand Russell) i drugi¹⁵ (ŽP 1930/11–12: 2). U ovu grupu tekstova spada i onaj predstavnice Ženske među-

12 Radi što preciznijeg definisanja ženskih pacifističkih aktivnosti, u rad uvodim dve analitičke kategorije: feministički pacifizam i pacifistički feminizam. Pod prvim podrazumevam pacifističke aktivnosti koje su proistekle iz sadržaja koji su po tradicionalnim rodnim podelama pripisivani ženi kao majci, čuvarici porodice, privatnog, dok pod drugim pojmom podrazumevam aktivnosti ženskih međunarodnih, transnacionalnih mirovnih organizacija, ali i istaknutih pojedinki koje su, u međuratnom periodu, uzele aktivnu ulogu u različitim mirovnim aktivnostima organizovanim od strane Lige naroda i na taj način ušle u najmaskulinizovaniju sferu javnih politika – diplomatiju, i ravnopravno, zajedno sa političarima, radile na održavanju mira i borbi protiv nadolazećih fašističkih i nacističkih ideologija.

13 „Manifestacija za razoružanje u Jugoslaviji”, br. 3, *Ženski pokret*, mart 1932, 35.

14 „Protiv najstrašnijeg rata”, *Ženski pokret*, br 1–2, januar 1929, 1–2.

15 „Iz rada Internacionalne lige žena za mir i slobodu”. *Ženski pokret*, jun br 11–12, 1930, 2.

narodne lige za mir i slobodu, Čehinje Milene Ilove (Milena Illová), štampan u *Ženskom pokretu*, u kome je autorka pisala o strahotama Prvog svetskog rata i njegovim posledicama po žene. Ona je naglasila manipulaciju političara da zarad svojih ratova okrenu majke protiv majki. Iz navedenih razloga zagovarala je globalnu žensku solidarnost¹⁶ (ŽP 1927/4: 1–2).

Veoma bitnu grupu, takođe formativnu, čine tekstovi sa emancipatorskim sadržajima. Na stranicama *Žene danas* postoje veoma zanimljivi i žanrovski različiti sadržaji koji spajaju pacifizam i žensku emancipaciju. U broju iz marta 1939. nalazi se tekst „Liga žena potrošača”, u kome Amerikanke pozivaju sugrađanke na bojkot japanskih najlon čarapa kao i sve robe uvezene iz Nemačke zbog antisemitizma¹⁷ (ŽD 1939/20: 9–10). Na ovom primeru vidimo ženski aktivizam i pacifizam u jednoj vrsti sinergije. Takođe, u izdanju *Žene danas* iz 1938. postoji veoma interesantan tekst u kom je problematizovano pitanje pasivnog stava Evropljanki prema pacifizmu, a zatim povezano s emancipatorskim procesima: „(...) Amerikanka misli o ratu kao o nečemu strašnom. Ali hvala Bogu, o nečemu što je daleko od nas. Mogu da dođu ozbiljne krize u ovoj zemlji, ali čak ni u ozbiljnoj krizi mi nemamo Ajovu koja bi se mogla mobilisati protiv Ilinoje. Mi smo nekoliko hiljada kilometara daleko od nerveze koja uznemirava Evropu. Ali Evropljanka mora da misli o ratu ne samo kao o nečemu strašnom, nego o nečemu što je paralizujuće blisko i neizbežno... nepojmljiva je pasivnost s kojom se Evropljanke neotporno opuštaju pred ratom. Zašto? Zašto se Evropljanke i pored pojedinačnih izuzetaka manje bave politikom od Amerikanki? Pre svega neobično mali broj Evropljanki imaju električni lednjak. Možda to izgleda vrlo daleko od pitanja rata i mira, to je u stvari usko vezano. Dajte domaćici električni štednjak i lednjak... male korisne sprave kojima se prave prženice, cedi sok od limuna, pa će i ona imati vremena da se meša sa svetom, da uđe u klubove, drži govore, odgaja decu kako treba, ukratko da bude politički ravnopravna čoveku. Uskratite joj sve te stvari i ona je vrpcom od kecelje vezana za kuhinjsku pomijaru.”¹⁸ (ŽD 1938/7: 2).

Za pacifistički feminizam veoma su bitni tekstovi u kojima su autorke koristile određene međunarodne događaje kako bi ukazale na primarno ženske borbe za jednakost i nezavisnost. Mirovna konferencija održana u Ženevi 1932. godine bila je veoma zgodan povod za feminističku intervenciju kroz članke u časopisima. U *Ženskom pokretu* i u *Jugoslovenskoj ženi* štampani su članci u kojima je naglašavana činjenica da će na toj konferenciji biti tri delegatkinje. Na stranicama *Ženskog pokreta* su pak upozoravale da će to možda izazvati negativne komentare ne samo kod konzervativnih političara već, kako one naglašavaju, i kod nekih evropskih pacifista¹⁹ (ŽP 1935/1: 12; JŽ 1932/5: 2).

16 Milena Ilova, „Pokret žena za mir”. *Ženski pokret*, br. 4, mart 1927, 1–2.

17 „Liga žena potrošača”. *Žena danas*, br. 20, mart 1939, 9–10.

18 Džon Ganter, *Da li ću odnegovati sina da bude vojnik*. *Žena danas*, br. 7, oktobar 1938, 2.

19 „Žene i razoružanje”. *Ženski pokret*, br. 1, januar 1932, 12; „Žene delegati na konferenciji za razoružanje”. *Jugoslovenska žena*, br. 5, januar 1932, 2.

Učešće žena kao aktivnih i ravnopravnih članica državnih mirovnih delegacija predstavlja veoma značajan, kako praktičan tako i simbolički potencijal ženske emancipacije. Naime, međunarodni odnosi i diplomatija su uvek bili, pa i sada jesu, duboko maskulinizovano polje javnih politika. U međuratnom periodu svakako su isključivo muškarci zauzimali sve pozicije u ovom domenu javnih politika. U nekim zemljama, kao na primer Francuskoj ili Jugoslaviji, žene nisu imale ni pravo glasa, ali su ipak učestvovala u radu međunarodnih, pacifističkih organizacija. Stoga je ovo političko i internacionalno iskustvo za žene bilo značajno na više načina. Ova svojevrsna feministička intervencija u javne, pacifističke politike, pored toga što je, gledano iz pozicije političkih praksi, simbolički označila prisustvo žena u do tada za njih potpuno nepoznatoj javnoj sferi, bila je veoma važna kada posmatramo razvoj feminističkog pokreta iznutra. Mesto žene, i po pitanju održavanja mira, bilo je zadato i unapred određeno kao pasivno. Slika žene kao čuvarke doma i porodice, kao „anđela mira”, bila je dominantna u javnosti (Vellacott 1993: 25–26). Njena je uloga, kreirana od strane konzervativne, duboko patrijarhalne javnosti, bila da rađa i vaspitava sinove koji će biti spremni da, ukoliko okolnosti nalože, efikasno i voljno postanu odani vojnici države. Ženska verzija patriotizma viđena je takođe u apsolutnoj spremnosti da, ukoliko zatreba, u vanrednim, ratnim okolnostima, žene zauzmu mesta u javnom prostoru koja su ostala upražnjena odlaskom muškaraca na front i prihvate da za iste poslove budu plaćene i upola manje od muškaraca koje su menjale (Anderson, Zinsser 1988: 197–227; Rowbotham 1999: 64–91). Iz svega pomenutog jasno je da su ove pacifističke aktivnosti zapravo redefinisale i sam pojam feminizma i feminističkih organizacija u međuratnom periodu. Od specifičnih zahteva, kao što su pravo na obrazovanje, ekonomska jednakost, politička prava, radna prava, prava na kontrolu rađanja i dr, feministkinje su mirovnim akcijama prešle u sferu opšteg dobra, u sfere zajedničkog delovanja na primarnim pitanjima odlučivanja o sudbini država i njihovih građanki i građana. I to su radile u savezu s muškarcima (Vellacott 1993: 49; Siegel 1999: 425). Važno je naglasiti da se okretanjem pacifizmu feministkinje nipošto nisu odrekle svih svojih ženskih borbi, već su, s pravom, dodale borbu za mir feminističkoj agendi, smatrajući je jednom od primarnih ženskih borbi. Ovaj model delovanja možemo nazvati pacifistički feminizam, pošto simbolizuje žensku intervenciju u prostor državnih politika.

Posebnu grupu tekstova čine literarni tekstovi o pacifizmu. Njihova vrednost jeste upravo u donekle žanrovski izmeštenoj formi fikcije kroz koju se možda lakše moglo dopreti do pažnje čitateljki i čitatelja. Literarni prilozi nalaze se uglavnom u *Ženi danas* (Barać 2012), pošto je forma tog časopisa podrazumevala sadržaje ovog tipa mnogo više nego *Ženski pokret*, dok u *Jugoslovenskoj ženi* literarni sadržaji nisu bili zastupljeni. O pacifističkoj literaturi pisala je Paulina Lebl Albala. Kao osnovu za promišljanje uzela je ženski pacifistički roman *Dole oružje*, autorke Berte Sutner (Bertha von Suttner), koja je 1905. dobila Nobelovu nagradu za mir. Pišući o neophodnosti popularizacije mirovnih ideja, Albala zaključuje: „Ta knjiga (*Dole oružje*, prim I. P.), svakako označava, datum u razvoju pacifističke ideje. Zlosrećno čovečanstvo steklo je

kroz vekove uverenje da se bez rata ne može živeti. Učene rasprave usamljenih filozofa, zatvorenih po kabinetima, kao i dobronamerne parole i pokličii izvesnih miroljubivih organizacija, ostajale su bez daljnjeg dejstva i odjeka... I tek uzbudljiva knjiga jedne žene, Berte Sutner, pokolebala je to uverenje. Roman, vešto napisan, bio je pristupačan svima, imao je puno čitalaca po celoj Evropi,²⁰ i saosećajući sa spisateljicom, oni su se preneli i počeli razmišljati sve više o ovom problemu. I, zaključak je bio: rat nije sveti oganj koji valja podržavati u odbranu svetih nacionalnih interesa; šta više valja se svim silama boriti protiv njega... Knjiga *Dole oružje*, nije onemogućila rat, ali je ona doprinela ponajviše da se o ratu razmišlja u širokim slojevima, da se o njemu rasuđuje, i da se ne osuđuje²¹ (ŽD 1938/14: 5–6). Na naslovnoj strani *Žene danas*, iz oktobra 1939, nalazi se duboko potresna grafika Đorđa Andrejevića Kuna na kojoj je prikazan zagrljaj muškarca u uniformi i žene (Todić 2012). Zagrljaj u ovom kontekstu svakako predstavlja rastanak i sluti svu tugu i tragediju nadolazećeg rata. Ovo je jedan od poslednjih, predratnih brojeva *Žene danas*, u kome je objavljen veliki broj pacifističkih poruka, iako je već sasvim jasno da će vreme koje dolazi biti sve samo ne mirno. Urednice su nastojale da literarnim sadržajima takođe skrenu pažnju na posledice koje bi nastupile odustajanjem od politike mira i napuštanjem „borbe” za mir: „Bejaše rat. Nekada će ga nazivati 'veliki' ili 'mali' da bi ga razlikovali od drugi ratova, bivših i budućih. Za ljude koji su živeli tih godina bio je to prosto – rat, kao što se kaže kuga, kao što se kaže – smrt”²² (ŽD 1939/25: 10–11).

Veoma važni bili su i tekstovi o fašizmu i nacizmu u kojima su autorke upozoravale na rasno segregativne politike, rastući antisemitizam, ubrzano naoružavanje Italije, Nemačke, Japana, ali i govorile o manipulativnim fašističkim strategijama, uklanjanju žene iz bilo kog domena javnosti. Na stranicama *Jugoslovenske žene* urednice su već početkom 1933. ukazivale i upozoravale na prirodu nacizma i moguće posledice Hitlerove pobeđe: „Njegov napad na socijaliste i liberalne frakcije u Nemačkoj nije samo nemačka unutrašnja stvar, nije samo obračunavanje između socijalista i vladajuće klike nego je u stvari napad na osnove međunarodnog mira... A šta znači rušenje te garantije, te osnove međunarodnog mira osetiće uskoro cela Evropa i svi prijatelji evropske civilizacije”²³ (JŽ 1933/30: 2). U *Ženskom pokretu*, u tekstu koji je zapravo prikaz knjige *Fašizam i žene*, autorke Angele Vodetove, članice ljubljanskog *Ženskog pokreta*, autorka zaključuje da stvaranjem militarističkih fašističkih ženskih organizacija u Italiji, Nemačkoj, Japanu, „fašizam upotrebljava i ženu za svrhu koja je potpuno suprotna njenom osnovnom načelu: pacifizmu”²⁴ (ŽP 1935/3–4: 61). U *Ženi danas* nailazimo na najveći broj članaka koji problematizuju fašizam. Tako je 1939. godine štampan članak (preveden sa esperanta)

20 Na srpskom jeziku je štampan 1900. godine, u prevodu Katarine Milovuk (prim. I.P.).

21 Paulina Lebl Albala, „*Dole oružje*, Berta Sutner – velika pobornica za mir”. *Žena danas*, br. 14, jun 1938, 5–6.

22 Ilja Erenburg, „Lula redova Pjera Dibo”. *Žena danas*, br. 25, oktobar 1939, 10–11.

23 „Krvavi nemački izbori”. *Jugoslovenska žena*, br. 30, 4. mart 1933, 2.

24 Milica Lendić, „Fašizam i žene”. *Ženski pokret*, br.3–4, mart–april 1935, 61.

„Japanske žene za vreme rata” u kome je opisan užasan položaj žena u Japanu. Organizovane su škole za ratne supruge koje su bile obavezne da posećuju sve neudate žene, zatim, uvedena je institucija „kontinentalnih supruga” koje treba da budu poslane na druge kontinente kako bi se udale za iseljenike, kao i najmorbidnija „udaja za dušu”, pri čemu bi verenice poginulih vojnika bile udavane za pepeo spaljenih verenika kako bi „tešile dušu mrtvaca”²⁵ (ŽD 1939/25: 13). Pored ovih sadržaja, koji eksplicitno i veoma plastično opisuju fašističke prakse, kako se početak rata približavao, na stranicama *Žene danas* pacifizam i mirovni sadržaji postaju zamenjeni tekstovima koji su za cilj imali da Jugoslovenke upoznaju i obaveste o tome na koje načine bi eventualno mogle da se pripreme za vanredne okolnosti koje rat sa sobom neizbežno donosi. Sasvim je razumljiv ovaj uređivački zaokret sa pacifizma ka onome što se u pacifističkoj teoriji naziva „teorija pravednog/pravičnog rata” (*just war theory*)²⁶ (Peach 1994: 155; Heraclides, Dialla 2015: 15–29).

Poslednju grupu čine sadržaji koji u svojoj osnovi imaju *obrazovanje za mir*, odnosno tekstovi koji sadržajem upućuju na neophodnost prisustva pacifističkih sadržaja u školama i u kućnom vaspitanju i odgoju dece kao osnove i oslonca za građenje trajnog mira. Prvi tekst sa ovim sadržajem objavljen je 1930. godine u *Ženskom pokretu* u opširnom izveštaju sa Kongresa Internacionalnog ženskog saveza održanog u Beču maja 1930. U izvodima iz razgovora sekcije za vaspitanje zaključuje se kako je mesto žene u pacifističkom aktivizmu upravo veoma značajno u ulozi majke, tj. osobe koja odgaja i vaspitava decu. U tekstu je istaknuto izlaganje Rumunke Marije Kantakuzen koja je govorila o „miru putem vaspitanja”: „Naša civilizacija je zaista dokaz napretka mašine, ali moralno mi još padamo u brutalnost, u varvarizam. Naša deca još rastu u atmosferi, koja im nameće mržnju starijih generacija, predrasude... Još sasvim mala, u prvim zabavištima, deca moraju stvoriti ligu dobronamernika; kod njih moramo od najranijeg detinjstva stvarati osećanje užasa od svake nasilne akcije, koja je rukovođena mržnjom, moramo ih naučiti na samokritiku, moraju se deca sama među sobom suditi i naučiti da snose punu odgovornost za sva svoja dela”²⁷ (ŽP 1930/13–16: 2–3). U ovom tekstu takođe je izuzetno interesantan i duboko human govor indijske predstavnice „Mir putem internacionalnog prijateljstva”, u kome ona govori o humanizaciji drugog i drugačijeg, o humanizaciji i razumevanju neprijatelja kao jednom od načina ka prevazilaženju konflikata: „Jedna stara poslovica kaže da se ne treba suviše približavati neprijatelju, da ne bi u njemu otkrili posle svega, čestitog čoveka! To najbolje dokazuje da

25 „Japanske žene za vreme rata”. *Žena danas*, br. 25, oktobar 1939, 13.

26 Teorija pravednog/pravičnog rata (Just War Theory) uglavnom predstavlja maskulinizovan koncept koji opravdava i/ili objašnjava moralni aspekt rata. Poreklo i osnove ove teorije sežu duboko u prošlost, u osnove hrišćanske teologije i međunarodnog prava, definišući kriterijume koji su strukturisani tako da odrede kada i pod kojim uslovima i u kojoj meri bi ograničeno učešće u naoružanim konfliktima moglo biti moralno opravdano (Heraclides, Dialla 2015: 15–29).

27 „Za propagandu pacifizma”. *Ženski pokret*, br. 13–16, jul 1930, str. 2–3.

neprijateljstva prestaju kada se ljudi nauče poznavati i voleti”²⁸ (ŽP 1930/13–14: 2). Izrečena teza sasvim se uklapa sa tezom Ksenije Atanasijević o bliskoj vezi kosmopolitizma i pacifizma.

Posebno mesto u feminističko-pacifističkoj pedagogiji svakako predstavlja rad Ksenije Atanasijević. Ona je, iz perspektive svoje discipline, promišljala šta zapravo podrazumeva pojam pacifizam (Atanasijević 2011; Vuletić 2012; Duhaček 2020; Milkić 2020; Janković 2020). Feljton, koji je nastao iz izvoda predavanja koje je držala na temu pacifizma u Ženskom klubu u Beogradu, pod naslovom *Religiozni i filozofski osnovi pacifizma* objavljivala je u *Ženskom pokretu*: „Platon je predlagao da filozofi budu vladari jer oni jedini uviđaju svu čudovišnost istrebljivanja ljudi u ratovima”²⁹ (ŽP 1930/23–24: 3). U nastavcima, štampanim 1931. godine, Ksenija Atanasijević objašnjava osnovne postulate budizma, hrišćanstva i judaizma i kroz različita teorijska polazišta dokazuje da je u suštini svake od ovih religija duboko utemeljena ideja pacifizma. Isto čini i sa filozofima, uglavnom antičkim, ali njima dodaje i zagovaranje kosmopolitizma, što dovodi u najužu vezu s pacifizmom, smatrajući kosmopolitizam njegovim preduslovom (o međusobnoj uslovljenosti i vezi pacifizma i kosmopolitizma videti u Pollock, Bhabha i dr. 2000: 577–589).

Na stranicama *Jugoslovenske žene*, 1932. godine u centralnom tekstu, na naslovnoj strani, Milica Đurić-Topalović piše o vaspitanju za mir, koje vidi kao preduslov za pacifističko obrazovanje i, u konačnici, praktično delanje. Akcent stavlja na kućno vaspitanje kao formativnu vrednost, a kao odgovorne za proces vaspitanja za mir vidi oba roditelja i, kako ona objašnjava, to vaspitanje za mir mora početi od „prvog krika detinjeg i da se sistematski sprovodi do puberteta”³⁰ (JŽ 1932/5: 1).

O obrazovanju za mir pak govorila je i Milica Bogdanović na stranicama *Ženskog pokreta* 1930. godine. Ona je bila prva žena sa doktoratom iz istorije na Zagrebačkom univerzitetu, a u ovom članku piše o pacifističkoj pedagogiji i pacifikaciji nastave istorije:

„Ne valja skrivati zlo koje ljudi čine jedni drugima, nego valja pokazati kako i pojedinci i narodi naginju tome da zaboravljaju zlo koje su činili drugima, a vapiju za osvetom za zlo koje su njima učinili drugi, sve ako su ga sami izazvali. Valja pokazati da ni jedan narod nema monopol ni da čini zlo i da ga ne čini. Valja razvijati u učenicima smisao za kritiku takozvanog javnog mnjenja, pokazujući im kako se ono može fabricirati... Valja im ogoliti ništavilo svih onih ciljeva koji se mogu postići samo lažima i nasiljem”³¹ (ŽP 1930/21–22: 1).

Pacifistička platforma sadržana u informativnim, teorijskim, literarnim tekstovima feminističkih časopisa u međuratnom Beogradu simbolizuje jaku

28 Isto, str. 2.

29 Ksenija Atanasijević, „Religiozni i filozofski osnovi pacifizma”. *Ženski pokret*, br. 23–24, decembar 1930, 3.

30 Milica Đurić-Topalović, „Vaspitanje dece za mir”. *Jugoslovenska žena*, br. 5, januar 1932, 1.

31 Milica Bogdanović, „Prva balkanska konferencija”. *Ženski pokret*, br. 21–22, novembar 1930, 1.

volju i nameru urednica i saradnica da svoje čitateljke i čitatelje temeljno i detaljno upoznaju sa svim relevantnim događajima koji su se u svetu odvijali, a koji su imali za cilj trajno očuvanje mira. Takođe, jasno i transparentno su upozoravale na pojavu fašizma i nacizma kao najvećih pretnji miru, neumorno su ukazivale na neophodnost kontinuiranog vaspitanja i obrazovanja za mir, nudeći različite pacifističke sadržaje u literarnim formama, i na taj način se trudile da ideje mira i slobode popularizuju i približe građankama i građanima Jugoslavije. Kroz izveštaje o aktivnostima žena u različitim ženskim mirovnim međunarodnim organizacijama, ali i ne samo i isključivo ženskim, pružile su i nama priliku da sagledamo i shvatimo celovitost i složenost feminističkog aktivizma u međuratnom periodu. Borba za mir i pacifistička agenda međuratnih feministkinja predstavlja jedan od ključnih elemenata za propitivanje i redefinisavanje toga šta feminizam zapravo jeste. To je bila jedna od ne toliko mnogo zajedničkih, žensko-muških, borbi i aktivnosti. Međunarodni odnosi i diplomatija bili su sfera javnog, koja je do tada bila ekskluzivno i izrazito maskulinizovana, a koju su žene sada polako osvajale ravnopravno sa muškarcima i pokazale sve svoje sposobnosti i volju za rešavanje problema i održavanje mira. Takođe su problematizovanjem pitanja održivog mira iskoračile iz „tipično ženskih” borbi i sebe predstavile, u domenu javnih politika, kao veoma bitne nositeljke borbe za mir, ravnopravne sa vodećim političarima toga vremena. Naposljetku, kako je Karen Ofen uočila, žene su povezivanjem i saradnjom u međunarodnim organizacijama iskoračile iz zadatih dihotomija feministkinje – nacionalne vlade i političari. Pacifistička agenda međuratnih feministkinja primer je, kako to Džo Velkot definiše, transnacionalnog feminističkog upliva i osvajanja dela tradicionalno maskulinizovanog javnog prostora. Međuratne feministkinje, bilo angloameričke ili evropske, svojim praktičnim delanjem kroz Žensku međunarodnu ligu za mir i slobodu i Ligu naroda, ali i teorijskim radom, postavile su temelje za neke nove ženske borbe koje će voditi njihove ideološke naslednice tokom čitavog dvadesetog veka. Postavile su takođe osnove za teorijsko-aktivistički koncept kosmofeminizam (Pollock, Bhabha i dr. 2000: 583–585; Stanford Friedman 2013: 23–30), koji u sebi sublimira, ali i propituje različite koncepte kosmopolitizma i feminističkih intervencija u savremene globalne pacifističke forme.

LITERATURA

- Abderson, Bonnie S, and Zinsser Judith P. *A History of Their Own, Women's History from Prehistory to the Present*, 2. London: Penguin Books, 1988.
- Atanasijević, Ksenija. *Etika i hrabrost*. Prir. Ljiljana Vuletić. Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija ženski fond, Centar za ženske studije, 2011.
- Barać, Stanislava. „Pacifistički i antifašistički diskurs u listu *Žena danas* (1936-1941). *Intelektualci i rat 1939-1947*”. Zbornik radova s Međunarodnog skupa „Desničini susreti 2011”. Ur. Drago Roksanđić, Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Filozofski fakultet, 2021. 217-233.

- _____. *Feministička kontrajavnost: Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*. Beograd: Feministička devedestčetvrta, Žene u crnom, 1996.
- Brown, Heloise. *'The Truest Form of Patriotism': Pacifist Feminism in Britain 1870–1902*. Manchester: Manchester University Press, 2003.
- Bussey, Gertrude and Margaret Tims. *Women's International League for Peace and Freedom 1915–1965: a record of fifty years' work*. London: Allen&Unwin, 1965.
- Duhaček, Daša. „Feminizam i pacifizam: Delovanje Ksenije Atanasijević”. *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*. Ur. Zorica Mršević, Marko Jovanović. Beograd: Institut društvenih nauka, 2020. 80–98.
- Early, Frances H. *A World without War: How U.S. Feminist and Pacifist Resisted World War I*. New York: Syracuse University Press, 1997.
- Heraclides, Alexis and Ada Dialla. *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century*. Manchester: Manchester University Press 2015.
- Janković, Svetlana. „Rat i mir Ksenije Atanasijević”. *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*. Ur. Zorica Mršević, Marko Jovanović. Beograd: Institut društvenih nauka, 2020. 112–125.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Kolarić, Ana. „Žena, domaćica, majka. Od te tri reči zavisi ceo svet: Analiza časopisa Žena (1911–1921)”. *Knjiženstvo – časopis za studije književnosti, roda i kulture* 1.1 (2011): bez paginacije, <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zena-domacica-majka-od-te-tri-reci-zavisi-ceo-svet-analiza-casopisa-zena-1911-1921> (pristupljeno 14. 12. 2020.)
- Kuhlman, Erika. “Women's Ways in War: The Feminist Pacifism of the New York City Women's Peace Party”. *Frontiers: A Journal of Women Studies* 18.1 (1997): 80–100.
- Milanović, Jasmina. „Regionalna ženska udruženja – Mala Antanta Žena i Jedinstvo slovenskih žena”. *Jugoslavija i Poljska u 20. veku*. Međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije Jugoslovensko – Poljski odnosi. Ur. Momčilo Pavlović. Beograd, Bidgošć: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju u međunarodne odnose, 2017. 19–40.
- _____. „Mala Antanta Žena”. *Rumuni i Srbi u Velikom ratu*. Ur. Ioan Bolovan, Momčilo Pavlović. Cluj: Academia Romana, 2018. 229–255.
- Milkić, Miljan. „Različita viđenja religije: Pacifizam Ksenije Atanasijević i borbeni moral u vojsci Kraljevine Jugoslavije”. *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*. Ur. Zorica Mršević, Marko Jovanović. Beograd: Institut društvenih nauka, 2020. 99–111.
- Offen, Karen. “Defining feminism: a comparative historical approach”. *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Ur. Gusela Bok, Susan James. London and New Your: Routledge, 2005. 62–81.
- Polock, Sheldon I., Bhabha, Homi K., Breckenridge, Carol Appaduari, Chakrabarty, Dipesh. “Cosmopolitanisms”. *Publik Culture* 12/3 (2000): 577–589.

- Peach, Lucinda J. "An Alterantive to Pacifism? Feminism and Just War Theory". *Hypatia* 9.2, *Feminisam and Peace Studies* (1994): 152-172. <http://www.jstor.org/stable/3810175>
- Rowbotham, Sheila. *A Century of Women: The History of the Women in Britan and the United States in the Twentieth Century*. London: Penguin Books, 1997.
- Schoot, Linda K. *Reconstructing Women's Thoughts: The Women's International League for Peace and Freedom before World War II*. Stanford: Stanford University Press, 1997.
- Schot Wallach, Joan. *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Men*. London, Cambridge (Masachusec): Harvard University Press, 1996.
- Sharer, Wendy B. "The Persuasive Work of Organizational Names: The Women's International League for Peace and Freedom and the Struggle for Collective Identification". *Rhetoric Review* 20.3/4 (2001): 234-250.
- Siegel, Mona. "'To the Unknown Mother of the Unknown Soldier': Pacifism, Feminism, and the Politics of Sexual Difference among French *Institutrices* between the Wars". *French Historical Studies* 22.3 (1999): 421-451.
- Stanford, Friedman. "Wartime Cosmopolitanism: Cosmofeminism in Virginia Woolf's 'Three Guineas' and Marijane Satrapi's 'Persepolis'". *Tulsa Studies in Women's Literature* 32.1 (2013): 23-52. <https://www.jstor.org/stable/43653363>
- Stefanović, Svetlana. *Žensko pitanje u Beogradskoj štampi i periodici 1918-1941*. Neobjavljena magistarska teza, odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2001.
- Todić, Milanka. „Nova žena ili robinjica luksuza: naslovne strane ženskih časopisa u Srbiji (1920-1940)”. *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti* 4.5 (2008/2009): 145-163.
- Vellacott, Jo. "Feminist Consciousness and the First World War". *History Workshop* 23 (1987): 81-101.
- _____. "A Place for Pacifism and Transnationalism in Feminist Theory: the Early Work of the Women's International League for Peace and Freedom". *Women's History Review* 2.1 (1993): 23-56.
- Vuletić, Ljiljana. „Ksenija Atanasijević: Filozofskinja i rat”. Zbornik radova s Međunarodnog skupa „Desničini susreti 2011”. Ur. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Filozofski fakultet, 2021. 233-242.
- Vulf, Virdžinija. *Tri gvineje*. Prevela s engleskog Dragana Starčević. Beograd: Feministička devedesetčetvrta i Žene u crnom, 2000.
- Wiltser, Anne. *Most Dangerous Women: feminist peace campaigners of the Great War*. London: Pandora, 1985.

IZVORI

- Ženski pokret* (1923-1938)
Jugoslovenska žena (1931-1933)
Žena danas (1936-1939)

Ivana Pantelić

Institute of Contemporary History, Belgrade

“EDUCATION FOR PEACE”: PACIFIST CONTENT IN PERIODICALS
WOMEN’S MOVEMENT, YUGOSLAV WOMAN AND WOMAN TODAY

Summary: The struggle to attain, maintain and preserve peace embodied in the ideas of pacifism was certainly already deeply rooted in transnational feminist ideology and practice, but after the tragic and traumatic experience of the First World War, efforts to attain, and more importantly maintain peace, became the priorities of post-war societies. The interwar period brought Yugoslav feminists a large number of unresolved issues, starting with the struggle for the right to vote, for changes in legislation and a number of other primarily women’s issues. Interwar feminists actively endeavoured to resolve all of these issues but at the same time were determined not to give up pacifism in theory and practice. Like most of their other struggles, the “struggle for peace” was led through women’s organizations by the Alliance of Women’s Movements and the Small Feminist Entente, but also on the pages of magazines, *Women’s Movement*, *Yugoslav Women* and *Women Today*, which they dedicatedly edited and published throughout the Kingdom. The pacifist platform they endorsed contained informative, theoretical, and literary texts published in feminist magazines in interwar Belgrade symbolizing the strong will and intention of the editors and associates to thoroughly acquaint their male and female readers with all relevant events that took place in the world aimed at preserving lasting peace. They also clearly and transparently warned of the emergence of Fascism and Nazism as the greatest threats to peace, tirelessly pointing out the need for continuous education for peace. They offered various pacifist content in literary forms, trying to popularize and bring the ideas of peace and freedom closer to female and male citizens of Yugoslavia. The struggle for peace and the pacific agenda of interwar feminists is one of the key elements in questioning and redefining what feminism really was. It was one of, not so many, common struggles and activities that men and women shared. International relations and diplomacy were a public sphere, which until then was exclusive and extremely masculinized, and which women slowly began to conquer on an equal footing with men, demonstrating all their ability and will to solve problems and maintain peace. Also, by problematizing the issue of sustainable peace, they stepped out of the “typically female” struggles and presented themselves, in the domain of public policies, as very important bearers of the struggle for peace, equal to the leading politicians of that time.

Key words: feminism, pacifism, women’s periodicals, women’s organizations, Kingdom of Yugoslavia

POLITIKE SEKSUALNOSTI ŽENSKOG POKRETA

Istraživačka pažnja u ovom radu je usmerena ka korpusu tekstova u kom diskurs seksologije ima krucijalnu poziciju. Ukazaće se na različite aspekte seksološkog diskursa u *Ženskom pokretu*: tematski, odnosno problemski raspon (ženska seksualnost, kontrola rađanja, majčinstvo, brak, prostitucija itd.), metodološki aspekt, te sučeljavanje različitih i suprotstavljenih ideoloških matrica u procesu oblikovanja seksološkog diskursa. U radu se privileguju polemike koje su saradnice časopisa međusobno vodile, kao i njihove polemičke reakcije na natpise u drugim periodičnim publikacijama. Polemički kontekst se čini naročito podsticajnim jer omogućava uvid u dinamiku sučeljavanja različitih pozicija i ideja u kreiranju feminističke politike seksualnosti u međuratnom periodu. Posebna pažnja će se u radu posvetiti diskursu seksologije Julke Hlapec Đorđević, najradikalnijem razumevanju ženske seksualnosti u *Ženskom pokretu*, koji se umnogome približava politici seksualnosti drugog talasa feminizma. Rad je zamišljen kao prilog intelektualnoj istoriji žena u 20. veku, naročito u okviru istoriografije seksologije (čak i feminizma na ovim prostorima) koja još uvek nije prepoznala i legitimisala značaj Julke Hlapec Đorđević.

Ključne reči: seksološki diskurs, ženska seksualnost, majčinstvo, rodne konstrukcije, Julka Hlapec Đorđević

„Valja spaliti stare brodove, memljive kazamate i tamna utočišta i zaplivati smelo slobodnim morem.”

Julka Hlapec Đorđević

Seksološki diskurs u pokretu

Politika seksualnosti jedan je od fundamentalnih problemskih kompleksa sa kojim su se u koštac uhvatile autorke na stranicama *Ženskog pokreta*. Njeno diskurzivno uobličjenje nalazimo raslojeno u različitim segmentima časopisa. Ona okuplja i preseca mikroinstitucije u kojima seksualnost biva artikulisana ili sankcionisana, poput bračnih i nebračnih modela zajedništva i intimnosti, zdravstvene zaštite, prostitucije i majčinstva. Diskutovanje o ovim fenomenima, njihova afirmacija ili opovrgavanje, predstavljala je diskurzivnu arenu unutar koje su feministkinje izlagale, elaborirale i zastupale svoje zahteve i ciljeve koji su podrazumevali i šire društvene i kulturne politike delovanja. Diskurs seksualnosti u *Ženskom pokretu* stoga biva skopčan sa

* zarkasv@yahoo.com

različitim drugim – medicinskim, sociološkim, pedagoškim, juridičkim, literarnim. Takođe, politika seksualnosti očitava samu politiku, stratešku i teorijsku, emancipatorskog usmerenja i delovanja feministkinja *Ženskog pokreta*. U njenoj srži se prelamaju i presecaju formativni koncepti ženskog pokreta – konfiguracija *moći delovanja* žena, preduslovi i mogućnosti zauzimanja subjekatskih pozicija, kao i pitanje *savezništva* u feminističkim borbama. Stoga politike seksualnosti posmatram kao najfeminističkiju temu jugoslovenskog ženskog pokreta između dva rata.

Ova teza, koju postavljam u fokus istraživanja, dodatno se čini istraživački podsticajnom, pa i izazovnom, jer tokom skoro dvodecenijskog izlaženja časopisa *Ženski pokret* ni u jednom trenutku nije postojao konsenzus oko pitanja (ženske) seksualnosti. U časopisu su se artikulisale različite, često i kontradiktorne politike seksualnosti. Spor, koji postoji na stranicama časopisa od samih početaka, kulminiraće početkom tridesetih godina u vehementnu polemiku saradnica *Ženskog pokreta*. Ovi učinci, međutim, ne govore samo o nepomirljivosti stanovišta akterki sukoba, koje u ovom radu nastojim da osvetlim, već govore i o tome da su feministkinje držale da je „ulog” u ovom sporu odveć velik da bi odstupile ili prihvatile kompromise. Stoga je naročito važno pratiti linije ovog sukoba i pokušati ga interpretativno savladati.

Prateći liniju sukoba unutar politika seksualnosti *Ženskog pokreta* nije mi cilj da izložim iscrpan ili pregledan sadržaj seksoloških tema. To su učinile u svojim radovima Svetlana Stefanović (Stefanović 1998) i Miroslava Malešević (Malešević 2010), autorke koje su u središte istraživanja postavile upravo ovu temu, a refleksi ove teme prisutni su i u radovima autorki koje su pisale ili o *Ženskom pokretu* (Barać 2015) ili o feminizmu pojedinih akterki polemike o kojoj će biti reči (Milinković 2012).² U ovom tekstu prevashodno sam zainteresovana da odgovorim na pitanje na koji način su feministkinje politizovale žensku seksualnost. Budući da u tom procesu leži nepomirljivi spor međuratnih feministkinja, držim da je ovo najpolitičkije mesto pokreta te epohe. U razmatranju mobilizacije ženske seksualnosti u emancipatorsko-političke svrhe vodim se metodološkim smernicama koje je izložila Adriana Zaharijević, držeći da bi se istoriji feminizma, odnosno njenim određenim prostorno-vremenskim varijantama, trebalo pristupiti kao „istoriji sporova”.³ Tri ravni, kako autorka navodi, određujuće su u koncepciji istorije feminizma kao istorije sporova: spor teorije i prakse, spor između različitih teorijskih okvira i legitimnih

2 Seksološki diskurs i pojedini aspekti politike seksualnosti *Ženskog pokreta* razmatrani su u nemalom broju radova u ovom zborniku. Posebno skrećem pažnju na blok tekstova posvećenih prostituciji, kao i na radove Dajane Milovanov i Irene Selišnik.

3 Međuratni jugoslovenski feminizam se i promišljao u kontekstu sporova ideološke prirode, ponajpre spora između građanske i leve opcije, odnosno reformskih i revolucionarnih pozicija. Dosadašnja istraživanja *Ženskog pokreta* (u kurzivu i bez kurziva) pokazala su da je između tih pozicija dolazilo do interferencija koje su usloville raslojenost međuratne feminističke kontrajavnosti, kako radikalnih prodora tako i retrogradnih istupa na neočekivanim mestima (komunistički diskurs u *Ženskom pokretu*, odnosno patrijarhalna koncepcija majčinstva u časopisu *Jugoslovenska žena*).

čitanja/pisanja feminističke istorije i spor među konkretnim ženama koje svojim stavovima i delom predstavljaju feminizam izvesnog razdoblja (Zaharijević 2010: 189). Razmatranje politike seksualnosti jugoslovenskog međuratnog Ženskog pokreta uključuje spor između teorije i prakse, koji je i bio predmet refleksije saradnica časopisa, kao i nijansiranje pozicija i mehanizama reprezentacije žene pojedinih akterki koje su kreirale i zastupale određene alternative.

Druga ravan koju Zaharijević izdvaja biva upisana u svako naše promišljanje istorije feminizama. To znači da svojim istraživanjima, pretenciozno ili ne, zastupamo i dajemo legitimitet određenim teorijskim okvirima unutar kojih smeštamo naše čitanje i razumevanje. Pojmovi bivaju ne samo funkcionalne kategorije, već i vrednosne ocene koje vode ka različitim selekcijama koje se slučuju u onoj najopštijoj i bazičnoj – šta jeste feminizam i šta on nije, šta jeste emancipatorski diskurs i šta on nije. Ovo pitanje se naročito nametnulo tokom istraživanja politika seksualnosti *Ženskog pokreta*. Da bi uslovljenost i višedimenzionalnost ravni spora bila adekvatno tumačena, Adriana Zaharijević ističe da uvek treba imati u vidu prostorni, vremenski i epohalni kontekst u kojem se određeni feminizam razvija. Autorka nas podseća i da je „feminističko znanje’ [...] u stalnom odnosu – katkad konfliktnom, katkad savezničkom – sa neinstitucionalno prihvaćenim korpusima znanja. Feminističko znanje je rezultat stalnih, relativno uspešnih pokušaja drugačijih čitanja etabliranog znanja u cilju njegovog ‘popravljanja’ ili svrgavanja sa položaja meritornog znanja” (Isto: 191).

Imajući ovo u vidu, namera mi je da politike seksualnosti *Ženskog pokreta* izmestim iz kategorija konzervativno i progresivno, kako su one bivale polarizovane. Ako prihvatimo da je sukob intrinzičan feminističkom znanju, njegovom stvaranju i distribuciji, te da nastaje u složenoj mreži nesaglasnosti, pregovaranja, opovrgavanja, kompromisa i isključivosti, politike seksualnosti *Ženskog pokreta* će nam se pokazati kao poligon sučeljavanja različitih strategija borbe za emancipaciju u čijoj osnovi su i različiti koncepti same emancipacije. Drugim rečima, i „popravljanje” meritornog znanja jeste emancipacijski gest. U to će nas, u ovom konkretnom slučaju, uveriti meritorni seksološki diskurs i vremensko-prostorni kontekst u kom su neposredno delovale saradnice i aktivistkinje jugoslovenskog pokreta. Naposljetku, važno je istaći, prenebregavanje opozicije konzervativno/progresivno ne znači i ukidanje ocene i vrednosnog privilegovanja određenog stanovišta. To samo znači da iz iskustva istorijskih sporova možemo lucidnije da sagledamo emancipacijske/feminističke politike našeg vremena i predvidimo zamke koje pojedina savezništva, po pravilu, sobom nose.

Iako su, dakle, nastupale sa različitim pozicija, autorke *Ženskog pokreta* su oblikovale seksološki diskurs kao angažovano znanje u okviru svoje politike osveščivanja i transformacije zatečenih rodnih konstelacija. Dakle, bez obzira sa kojih pozicija nastupale, cilj im je bio, u konačnici, poboljšanje kvaliteta života žena putem ekonomske, socijalne, političke emancipacije. Napetosti i kolizije, odnosno prisustvo meritornog znanja unutar diskursa seksualnosti

Ženskog pokreta, posmatram u ključu diskurzivne dijalogičnosti, kao borbu „unutrašnje ubedljive reči”, kako ju je Bahtin odredio. Ideološko formiranje *Ženskog pokreta*, sažeto kazano, nastaje kao odvajanje od „autoritarne reči”, a unutrašnji ubedljiv diskurs, shodno Bahtinovom određenju, polje je otvorenosti i kreativnosti, polje mogućnosti različitih ukrštanja i previranja. Ubedljiva reč budi samostalnu misao i samostalnu reč kroz borbu i uzajamno dejstvo različitih unutrašnje ubedljivih reči.⁴ Njena smisaona struktura je nezavršena, otvorena, a u svakom novom kontekstu koji dijalogizuje ona je sposobna da otkriva nove smisaone mogućnosti (Bahtin 1989: 108). Dijalog sa unutrašnjom ubedljivom rečju je neprekidan proces, to nam časopis *Ženski pokret* u dijahronijskoj perspektivi precizno predočava – „od nje još uvek nismo saznali sve što nam ona može reći, uvodimo je u nove kontekste, primenjujemo je na nov materijal, stavljamo je u nov položaj da bismo od nje dobili nove odgovore, nove zrake njenog smisla i svoje nove reči (pošto plodna tuđa reč dijaloški rađa našu novu reč–odgovor)” (Isto: 108–109). Upravo su *nove reči–odgovori* oblikovale politiku seksualnosti *Ženskog pokreta*. O pitanju njihove relevantnosti sa stanovišta krajnjih ciljeva i dometa emancipatorskog, odnosno feminističkog projekta, diskutovaću u završnim redovima, a takođe ću istaći onovremenu novu reč–odgovor koja ima snagu da dijalogizuje našu sopstvenu ideološku svest.

Seksualnost *nove žene*

Pišući posredno ili neposredno o seksualnosti, pretežno u okviru tema poput braka i prostitucije, autorke *Ženskog pokreta* su postigle izričiti konsenzus oko jedne stvari: moral utemeljen na dvostrukim standardima koji uređuje sferu pred/van/bračne seksualnosti muškaraca i žena neophodno je reformisati, odnosno prevazići. Međutim, na pitanje u kom pravcu, kojim sredstvima i sa kojim ciljem valja reformisati seksualnu etiku na stranicama *Ženskog pokreta* nije ponuđen jednoznačan odgovor. Tokom dvadesetih godina seksološki diskurs časopisa podosta je razuđen – njime kolaju različite ideje. Njihov pun semantički potencijal se raskriljuje zavisno od ideološkog konteksta u koji bivaju smešteni, potom od autorskih pozicija sa kojih se proklamuju, ali i žanrovskog repertoara u kom bivaju artikulisane (izveštaji, polemički članci, književna kritika, prevodna književnost itd.). Od samih početaka, seksološki diskurs je konstitutivni element oblikovanja figure *nove žene* i pitanje na koje se odgovaralo, sažeto kazano, jeste kakav je odnos *nove žene* prema seksualnosti.⁵

4 Razmatranje politika seksualnosti *Ženskog pokreta* kao unutrašnje ubedljivog diskursa, a van kategorija konzervativno/progresivno, ne isključuje, dakle, njihovo kontekstualno sameravanje u dijahronijskoj i sinhronijskoj perspektivi u feminističkom i nefeminističkom diskurzivnom okviru. Nešto (pseudo)poetskije kazano, aveti autoritarne reči disaće za vratom feministkinjama između dva rata.

5 Da bismo se bar unekoliko podsetili seksualne konzervativnosti sredine u kojoj su autorke *Ženskog pokreta* delovale, navešću nekoliko ilustrativnih primera. Povodom Pete jugoslovenske izložbe 1922. na naslovnoj strani *Politike* objavljena je karikatura sa komentarom „A ova slika, deco, to je: ...Ajd’mo dalje!” (*Politika*, br. 5093, 30. 6. 1922.). Na karika-

Tekst Mileve B. Milojević „Jedan moral za ljude i žene” višestruko je značajan. On ocrtava širi kontekst unutar kog su autorke *Ženskog pokreta* artikulisale svoje seksološke stavove, dakle, diskurs (muškocentrične) javnosti i odgovor jednog dela feminističke kontrajavnosti. Takođe, tekst ocrtava liniju borbe unutar koje je seksološki diskurs bivao instrumentalizovan, kao i koncepcijsku otvorenost časopisa u tom periodu za različite stavove. U beleški koja prethodi tekstu predavanja koje je autorka održala u dvorani Kasine, ističe se da „ima izvesnih pojava u današnjem društvu, koje nam zadaju brige, a o kojima se javno ne govori” – seksualni život čovekov. Takođe, pored teksta Mileve B. Milojević, „uredništvo bi vrlo rado pustilo u list i mišljenja drugih, kako bi se došlo do što pravilnijeg shvatanja ovog pitanja” (*Ženski pokret*, 9, 10/1921: 275). Već u prvim redovima teksta saznajemo da je autorkino predavanje/tekst reakcija na predavanje prote Miloša Anđelkovića, načelnika Ministarstva vera, znakovitog naslova „O seksualnom životu žene van braka – povodom najnovijeg ženskog pokreta pred donošenjem ustava”. Predavanje Miloša Anđelkovića je kampanja, kao što će se ispostaviti, protiv ženskog prava glasa, a svoju (pseudo)argumentaciju utemeljuje na seksualnom nemoralu moderne žene. Aktivistkinje Ženskog pokreta su „povele takvu akciju kojom srlja celo žensko društvo u propast” (Isto: 275): „one hoće slobodnu ljubav, a to je seksualni život poput onoga u čoporu divljih životinja”, hoće da „legitimišu prostituciju za žene”; moderne žene su „oblaporne mačke i mačkice” (Isto: 276), a feministkinje su „avanturisti u suknjama” (Isto: 279). Tražeći izjednačenje sa muškarcima u političkim i građanskim pravima, prota drži da žene žele da se izjednače sa muškarcima i u zloupotrebi seksualne energije (Isto: 277).

U odgovoru Mileva B. Milojević, svesna političke mete protinog teksta, nastoji da opravda važnost i neophodnost sticanja političkih prava na taj način što će afirmisati moralni legitimitet žene u kontekstu seksualne etike. Autorka se slaže sa Anđelkovićem da je seksualni život žene van braka zlo (Isto) i da deo žena koristi seksualnu energiju poput muškaraca, ali se insistira da te žene nisu emancipovane. Milojević konstatuje opšte moralno posrnuće muškaraca i žena jer je „ljubavna energija” srozana u blato. „Jedan moral za muškarce i za žene, ali ne onaj da se zajednički uvaljamo u blato seksualnog nemoralan nego čist, zdrav i na prirodnoj naklonosti odnos muškarca i žene” (Isto: 278, istakla M. Milojević).⁶ Autorka nudi rešenje: rani brakovi, zakonski regulisana

turi je predstavljena porodica prilikom posete izložbi, a otac koji izgovara navedeni tekst pokriva šeširom pubični deo ženskog akta predstavljenog na slici ispred koje se nalaze. Pored njega stoji začuđeni dečak i žena pognute glave, prikrivajući lice rukom kao znak neprijatnosti. Godine 1926. na stranicama *Žene i sveta* postavljeno je pitanje-anкета da li je ženski flert nemoralan. U okviru polemičkih reakcija prilikom postavljanja Meštrovićevog spomenika Pobednik 1928. deo javnosti je izrazio negodovanje, smatrajući da će ženski svet biti primoran da saginje glavu kad bude prolazio pored spomenika (v. Vučetić 1999). Verovatno najeklatantniji primer osude, kriminalizacije i anatomisanja *nove žene* kao erotskog bića predstavlja film Koste Novakovića *Grešnica bez greha* (1930), film koji je doživeo izuzetan uspeh kod publike i kritike (vidi Vučetić 2013).

⁶ Heteronormativni koncept biće podrazumevajući tokom čitavog međuratnog perioda. U *Ženskom pokretu* se homoseksualizam nije uopšte tematizovao ni iz jedne perspektive.

sanitetska kontrola muškaraca i žena koji uživaju seks van braka i sanitetski pregled budućih supružnika (Isto: 285). Moderna žena, prema mišljenju Mileve B. Milojević, nije seksualno aktivna van bračnih okvira, a u tekstu je na više mesta naznačeno šta se podrazumeva pod čistom i zdravom seksualnošću muškarca i žene – njena reproduktivna svrha.

Stavovi u vezi sa seksualnošću žene Miloša Anđelkovića i Mileve B. Milojević se preklapaju u jednoj tački, koja u slučaju ovih autora nije osvetljena u svom revolucionarnom potencijalu – ženi se priznaje aktivan seksualni nagon i energija. Priznajući ženin seksualni nagon, prota, paradoksalno, ukida stereotip o ženskoj seksualnoj pasivnosti i inferiornosti u odnosu na muškarca. Međutim, prota poseže za drugom stereotipnom i esencijalizovanom predstavom o ženi – žena je vođena strastima i iracionalnošću i stoga nemoćna da kontroliše svoju seksualnost (stoga joj, protinom logikom, ne treba dati ni politička i građanska prava). Mileva B. Milojević osporava ovu potonju protinu tvrdnju – moderne žene su sposobne da se kontrolišu i racionalno upravljaju svojim nagonima sa ciljem ostvarenja bračne stabilnosti kao jedinog legitimnog okvira muške i ženske intimnosti i radi ostvarenja ključne ženske uloge, majčinstva.⁷

Dijaloški je koncipiran i tekst Delfe Ivanić „Brak ili slobodna ljubav” (*Ženski pokret*, 1/1921: 5–16). Međutim, dok Mileva B. Milojević replicira muškoj autoritarnoj reči koja nastupa sa pozicije društvene moći, Ivanić odgovora na pojedine stavove koji se mogu čuti među omladinkama – problematizacija braka, argumentovanje u prilog slobodne ljubavi i pitanje izbora vanbračnog seksa radi majčinstva. Autorka decidno osporava ove opcije, ukazujući na važnost institucije braka. Brak je civilizacijska tekovina, njegov snažan uticaj na razvitak društva po intenzitetu se izjednačava sa uticajem ženskog morala: „društvo je napredovalo i nacija je bila snažna samo onda kada su žene bile jake, kada je brak bio u celosti i kada je porodica stajala visoko” (Isto: 7). Autorka reaktuelizuje predratni diskurs „patriotskog majčinstva” koji će tridesetih godina naći odjeka u „socijalnom materinstvu” Alojzije Štebi (i Ženskog pokreta), s tim što će se nacionalni zameniti društvenim interesima. Oba koncepta podrazumevaju podvrgavanje materinstva kolektivnim interesima.

Delfa Ivanić konstatuje i krizu savremenog braka koja je uslovljena opštom moralnom krizom. Prema njenom mišljenju, glavni uzročnik krize braka i ženinog nezadovoljstva brakom jeste dvostruki moral – muškarac i žena ne ulaze u brak sa istim „predistorijama” i stoga među njima ne može da se postigne sklad. Iako je predbračna apstinencija kao put reforme seksualnog

7 Svetlana Stefanović je povukla paralelu između ovog tipa seksološkog diskursa Ženskog pokreta i ključnih ideja prof. Aleksandra Kostića izloženih u knjizi *Iz seksualnog pitanja* (Stefanović 1998: 69). Kostić je pledirao za predbračnu apstinenciju i muškaraca i žena, a seks koji nije motivisan brigom za potomstvo, već mu je cilj lično zadovoljstvo, smatrao je osnovnim uzrokom poremećaja (prostitucija i venerične bolesti). Kostić je takođe argumentovao u prilog ranih brakova, a seksualno vaspitanje je zasnivao na sledećim metodama: pravilna ishrana, pogodno odevanje, telesna vežba, jačanje volje i zdrava lektira.

morala eksplicitno upisana u tekst Delfe Ivanić, autorka pažnju usmerava ka reformi ženskog morala kao magistralnog puta za rešavanje krize braka. Evidentno je da Ivanić naročitu opasnost vidi u novim tendencijama koje proživljavaju moralna shvatanja i životne aspiracije devojaka u čijem diskursu, sudeći prema njenim navodima, možemo da prepoznamo bliskost sa socijalističkim/komunističkim moralom.

Odričući svaki legitimitet slobodnoj ljubavi kao vidu anarhije (brak je zakonski regulisan i u tome autorka nalazi njegovu prednost), koja će dovesti do potpunog moralnog uništenja, Ivanić konstatuje da „u pitanjima bolesti morala, kao i pri bolesti tela, revolucijom se ništa neće postići. Tu je jedino uspešan i ako spor način samo pomoću evolucije” (Isto: 13). Evolucija podrazumeva stvaranje jake i moralno zdrave žene, odnosno emancipovanjem „vekovne robinje, žene sitnih haremskih osobina” (Isto): „Nova žena imaće ceo celcat neokrnjen moral i ako kao takva ne uspe da nađe čoveka dostojnog nje, sa kojim će stvoriti zdravu i čestitu porodicu, ona će se odreći toga zadovoljstva i u velikoj ljudskoj porodici naći će ma i jednu dušu na koju će preneti svu svoju lepotu, i njen život neće biti neplodan” (Isto: 15). Brak je jedina legitimna forma seksualnosti za ženu. Iskorak donekle možemo detektovati u autorkinom stavu da ukoliko žena ne nađe partnera, ne bi trebalo da se udaje isključivo radi potomstva. Delfa Ivanić, dakle, donekle priznaje autonomiju ženine ličnosti, međutim, u slučaju da se ne uda, ženi je namenjena seksualna apstinencija. Drugim rečima, svrha i cilj seksualnosti jeste potomstvo.

Mileva B. Milojević potpisuje pseudonimom Nada Jovanović prevod romana sa nemačkog *Jedna za mnoge* koji je izlazio u nastavcima u *Ženskom pokretu* tokom 1922. godine. Reč je o romanu koji je pod pseudonimom Vera objavila Beti Kurt 1902. godine. Roman je doživeo veliki uspeh i samo tokom godine publikovanja je doživeo dvanaest izdanja, preko deset knjiga-odgovora na roman i pregršt pisama čitalaca. Kako se navodi u kratkoj belešci koja prethodi tekstu prevoda, „delo je socialne prirode i raspravlja jedno od najvažnijih pitanja života – seksualno pitanje”, kao i da „pojavom svojom izazvalo je celu jednu literaturu koja je poznata pod imenom Vera-Frage” (*Ženski pokret*, 7, 8/1922: 255). Junakinja romana diskutuje o pitanjima koja su centralna i za seksualnu etiku *Ženskog pokreta*: konflikt između sopstvenog seksualnog nagona i društvene norme, hipokriziju seksualnog vaspitanja mladih devojaka i dvostruke aršine seksualnog morala, izlažući „analizu mehanizama potiskivanja ženske seksualnosti i kreativnosti i načina na koji ovi mehanizmi vode ka krizi sopstva” (Schwartz 2008: 148–149). Međutim, u ovom romanu žena nije rešila u svoju korist sukob sopstvene želje i društvenog morala.

Seksološki diskurs *Ženskog pokreta* se radikalizovao prikazom *Nove žene* Aleksandre Kolontaj. Značaj prevoda knjige i prikaza Desanke Cvetković za međuratnu jugoslovensku feminističku misao ne može se preceniti. U prikazu knjige Cvetković uvodi u časopis alternativni seksološki diskurs, odnosno seksualnu etiku koja se suprotstavlja stavovima koje su, između ostalih, zastupale i Mileva B. Milojević i Delfa Ivanić. Cvetković težište prikaza stavlja na fenomen „neudate žene” koji osvedočava da se „nalazimo pred jednim od najkom-

plikovanijih, gorućih pitanja današnjice, pred seksualnim pitanjem” (*Ženski pokret*, 11, 12/1922: 346). Navodeći autorkino određenje novog tipa žene, tipa neudate žene, Cvetković uočava tačno mesto koje upućuje na smenu paradigmi, odnosno na novi vid politizacije ženske seksualnosti:

„To nisu čedne, ljupke devojkice, čiji se roman završava dobro uspelom udajom, to nisu ni udate žene koje pate zbog neverstva svog muža ili koje su se same ogrešile o vernost u braku, to nisu ni usedelice koje oplakuju nesrećnu ljubav svoje mladosti, to nisu takođe ni sveštenice ljubavi, žrtve žalosnih uslova života ili svoje sopstvene poročne prirode. Ne, to je sasvim novi peti dosad nepoznat tip junakinja, junakinja sa samostalnim zahtevima na život, junakinja koje svoju ličnost dokazuju, junakinja koje protestuju protiv opšteg zarobljavanja žene u državi, porodici, društvu, koje se bore za svoja prava kao predstavnice svog pola” (Isto: 346).

Patrijarhalni ideal čednosti i pasivnosti, predbračna apstinencija kao vrhunski kvalitet koji ženu kandiduje za dobru udaju (nazivajući je romanom, autorka jasno upućuje da je reč o patrijarhalnoj fikciji), te brak kao legitimni okvir ženske seksualnosti ogoljavaju se u svojim represivnim vidovima. Alternative koje se nude ženama su neprihvatljive: submisivnost žene ili iskoraci u sankcionisane odnose, odnosno seksualna apstinencija usedelica. Preciznije kazano, devojaštvo, brak i usedelištvo forme su patrijarhalne represije koje kanališu, disciplinuju i kontrolišu žensku seksualnost. Upravo je ona izvor ženine potčinjenosti, obespravljenosti i obezličnosti. Aleksandra Kolontaj retoričkom bravurom institucionalizovane forme ženske seksualnosti negira novim profilom žene koji je obeležen principom samostalnosti i aktivnosti – tek sticanjem seksualne autonomije žena će moći da računa i na autonomiju svoje ličnosti.

Desanka Cvetković insistira na tome da je novi tip žene sablazan sa zaštitnike dvostrukog morala. Njena inovativnost je neugodna svima jer predstavlja potpuni raskid sa ženom prošlosti, bez ikakvih kontinuiteta. Ona nam je čudna, strana, u njoj tražimo ljupke crte naših baka i mama, ali njih nema, „ta koja stoji pred nama prekinula je sa prošlošću i skriva u sebi čitav svet novih osećanja, doživljaja i zahteva” (Isto: 347). „Pred nama stoji žena kao ličnost, čovek sa svojim sopstvenim unutrašnjim svetom, pred nama stoji individualnost koja potvrđuje samu sebe, žena koja rastrže zarđale lance svog pola” (Isto).

U dijalogu sa Aleksandrom Kolontaj Desanka Cvetković je redefinisala žensku seksualnost, ukazujući da su seksualni odnosi baza društvene i ekonomske nejednakosti. Nova žena poseduje novu subjektivnost, čije političke reperkusije zahvataju i seksualni moral. Nove žene su samostalne i angažovane u seksualnim i ljubavnim iskustvima koja obogaćuju njenu ličnost, ali „svoje duševno bogatstvo ne iscrpljuju u ljubavnim doživljajima. One su sposobne za ljubav, te još kako! Ali iz nje ne izlaze slomljenih krila, već sa očeličenom dušom. Ideal ostaje monogamna veza, zasnovana na velikoj ljubavi. Ali nikako nepromenljiva, sputavajuća” (*Ženski pokret*, 1/1923: 35).

Kapitalne ideje koje posredstvom Aleksandre Kolontaj Desanka Cvetković na marginama svog teksta uvodi u seksološki diskurs *Ženskog pokreta* jesu razdvajanje seksualnog i reproduktivnog nagona, odnosno seks koji je motivisan

ličnim zadovoljstvom žene i nesubmisivnost ženskog seksualnog nagona. Ovi koncepti će biti temelj seksološkog diskursa i zahteva za reformom seksualnog morala Julke Hlapec Đorđević, jedne od ključnih akterki u oblikovanju politike seksualnosti *Ženskog pokreta*. Vezu između ideja Aleksandre Kolontaj i Julke Hlapec Đorđević nehотиčno je uspostavila Desanka Cvetković u drugom delu svog prikaza, upućujući na autorku kojoj Kolontaj duguje svoje nazore u vezi sa novim poimanjem ženske seksualnosti – Gretu Majzel-Hes (Grete Meisel-Hess).

Greta Majzel-Hes bila je jedna od ključnih autorki na nemačkom govornom području koja je tokom prve decenije 20. veka feministički politizovala seksološki diskurs (kuriozitetu radi, navodim podatak da su ona i Julka Hlapec Đorđević u isto vreme studirale filozofiju u Beču). To je period kada žene, kako je u svom opsežnom i temeljnom istraživanju pokazala Kirsten Leng, ne samo da aktivno stvaraju naučno znanje, već čine i značajne i uticajne intervencije u polju tada mlade seksologije. „Njihova istraživanja i teorije osiguravaju osnažujuću reprezentaciju autonomne, aktivne ženske seksualne želje, rodnu ekspresiju koja prevazilazi muško/žensku opoziciju i nove forme heteroseksualnih odnosa izvan braka i prostitucije” (Leng 2018: 8). Autorke su seksologiju videle kao produktivno polje za inovativne vizije seksualnih subjektivnosti, mada njihove seksualne politike nisu bile univerzalni emancipatorski projekat, o čemu svedoči, primera radi, sprega sa eugeničkim diskursom ili seksualna heteronormativnost kao paradigma. Progresivno krilo nemačkog feminističkog pokreta „identifikovalo je seksualne odnose kao izvor ženine šire društvene, političke i ekonomske opresije i prepoznalo je da uverenja o muškoj i ženskoj seksualnosti služe da determinišu i opravdaju ženska prava, društvenost i pristup javnoj sferi – ograničenja koja onemogućavaju žensku moć samoodređenja” (Isto: 28), te je insistiralo da „biološko telo ne formira granicu ženske društvene uloge, već predstavlja mesto različitih subjektivnih mogućnosti” (Isto: 35). Autorke angažovane na polju seksologije jasno su izvele političke reperkusije novog razumevanja seksualnog nagona u pravcu fundiranja nove ženske subjektivnosti: autonomna žena koja je angažovana u ličnom seksualnom iskustvu koje obogaćuje. Seksološki diskurs nemačkih feministkinja artikulisan do Prvog svetskog rata predstavlja polazište i Julke Hlapec Đorđević, a pojedine od njih, poput Grete Majzel-Hes i Roze Majreder (Rosa Mayreder), stalna su referenca u njenim radovima.⁸

Tokom dvadesetih godina, Julka Hlapec Đorđević je objavila nekoliko tekstova u *Ženskom pokretu* u vezi sa politikama seksualnosti i identitetom nove žene. Svoje ideje i koncepte, opsežno elaborirane i argumentovane, objedinila je u knjizi *Sudbina žene. Kriza seksualne etike* (1930). U tekstu „O problemu ljudskog plodenja” Hlapec Đorđević fundira svoju politiku seksualnosti. Njena ključna ideja je potreba za racionalizacijom rađanja, odnosno

8 Diskurs nemačkih feminističkih politika seksualnosti (njegovog levog krila) i stvaralaštvo Julke Hlapec Đorđević zavređuje posebno istraživanje. Ono bi u većoj meri osvetlilo, sa jedne strane, autorkinu interakciju sa tim konceptima i idejama, naročito idejama Majzel-Hes (i naročito u romanu *Jedno dopisivanje*) i osvetlilo bi do sada nedovoljno istražene nemačko-jugoslovenske veze u oblikovanju ideologeme *nove žene*, sa druge strane.

„racionalizacija ljudskog plodenja je *conditio sine qua non* feminističkog pokreta“ (*Ženski pokret*, 11, 12/1922: 308). Koncept racionalizacije rađanja autor-ka sagledava (i sagledavaće) u relaciji sa drugim negativnim pojavama koje su problematizovane u okviru seksološkog diskursa časopisa, abortusom i prostitucijom. Takođe, Hlapec Đorđević polazi od stava o pogubnosti dvostrukog morala. Međutim, ona uvodi novinu u seksološki diskurs *Ženskog pokreta*: promišljanje seksualnosti sa fiziološkog aspekta. Ovakav pristup seksualnosti omogućava joj da reformu smesti u polje ne primarno ekonomskih i društvenih mehanizama proizvodnje seksualnosti, već da redefiniše i rekonceptualizuje biološke, odnosno fiziološke mehanizme seksualnog funkcionisanja (i preko njih potom politizuje društvenu i ekonomsku sferu). Pri tome, Hlapec Đorđević nikad nije gubila iz vida međusobnu uslovljenost ovih činilaca. Prema njenom mišljenju, socijalno i ekonomsko oslobođenje žena se ne može postići dok postoji perfidnost između polova: dok žena mora ili da rađa ili da apstinira. Autorka postavlja drugačiju emancipacijsku vertikalnu u odnosu na dominantnu struju Ženskog pokreta. Racionalizacija rađanja, odnosno individualna reproduktivna politika planiranja daje pun legitimitet ženskoj seksualnosti koja se lišava svoje reproduktivne isključivosti. Racionalizacija rađanja će takođe pozitivno uticati i na smanjenje abortusa, a Hlapec Đorđević je vidi i kao značajno sredstvo za suzbijanje prostitucije, koju autorka razumeva (i) kao socijalno konstruisan ventil za zadovoljenje muškarčevog seksualnog nagona bez reproduktivnih (i shodno tome moralnih, ekonomskih i inih) implikacija.

U prikazu knjige *Ljubav* Helene Šteker (Helene Stöcker) Hlapec Đorđević поближе određuje seksualnost, odnosno erotiku moderne žene, „glavni nerv ljudskog bića“ (*Ženski pokret*, 20/1927: 3–4). Za autorku je upravo erotika ključno mesto feminističkih intervencija, i izričita je u stavu da feministički pokret ne teži samo socijalnim i ekonomskim promenama. Štaviše, autorka drži da „muževi i žene osećaju da će se ovde najljucije boriti, najteže moći obezbediti i ženi: mesto na suncu“. Zainteresovana, dakle, da predoči čitaocima kako „jedna moderna žena predstavlja ljubav“, Hlapec Đorđević kritičku pažnju usmerava ka odnosu dvoje ljubavnika, naročito prijemčiva za Iren, slobodnomnu, intelektualno nezavisnu devojkicu, koja je oduševljena Ničeovim idejama, propagira socijalne ideje Marksa i Babela, a u umetnosti modernizam.⁹ Za Julku Hlapec Đorđević Iren je „idealni tip moderne žene“: „ona ne razdaje svoju osećajnost u flirtovima, ne identifikuje čulnost sa ljubavlju, ali ipak ne potcenjuje značaj stalnog sjedinjenja i u tome je velika opreka Kolontajove Genije čija je bezobzirna i neobuzdana seksualnost gnusna“ (Isto). Moderna žena slobodno zadovoljava svoju seksualnost u intimnim vezama koje imaju za cilj i usavršavanje i oplemenjivanje njene ličnosti.

Tokom dvadesetih godina, stavovi Julke Hlapec Đorđević nisu izazivali polemičke reakcije saradnica *Ženskog pokreta*. Ovo se može dvojako razumeti. Najpre, to je period kada časopis podržava različite opcije. Takođe, broj tek-

9 U *Ženskom pokretu* će se tokom prve polovine dvadesetih godina afirmisati ženska modernistička književnost i novi model ženske subjektivnosti i osećajnosti (vidi Milinković 2015).

stova Julke Hlapec Đorđević je mali i oni nisu predstavljali dominantan okvir seksualne politike *Ženskog pokreta*. Brak i prostitucija, primera radi, razmatrani su pretežno u ekonomskom i socijalnom ključu. Ženska seksualnost (sfera privatnosti) nije bila predmet otvorene diskusije. To unekoliko možemo da tumačimo i načelnom orijentacijom *Ženskog pokreta* te decenije (ali i naredne). Naime, autorkama je bilo izuzetno stalo da promovišu intelektualna postignuća žena, ženu kao intelektualku i ženu kao javnu radnicu, uloge koje su im sa nesmanjenom žestinom osporavane i u međuratnom periodu. Afirmacija intelektualne ravnopravnosti žena sa muškarcima bio je imperativ *Ženskog pokreta*. Ilustrativan primer nudi jedan od najboljih tipova nove žene, rečima Alojzije Štebi, koji je Ibzen dao u *Neprijatelju naroda*. Petra je *Ženskom pokretu* bila ideal (nove) žene, ali za razliku od Iren koju je Hlapec Đorđević privilegovala, Petra nije erotizovana:

„Unutrašnje slobodna, bavi se svima velikim pitanjima, ima svoje mišljenje i moralnu hrabrost da svakome i svuda to svoje mišljenje kaže. Ona ne čeka na muža, koji bi preduzeo da se o njoj stara i bio predstavnik njenog ubeđenja, ona ima svoj poziv, koji vrši veselo i odano. [...] Svetla i čista, odlučna i konsekventna, bez kompromisa, a uvek puna nježne ljubavi to je Petra, žena čije oči nisu uprte samo u kuhinjske lonce, žena koja smatra da je jedno naučno otkriće važnije i interesantnije od od najnovijeg modnog žurnala” (*Ženski pokret*, 3/1926: 67–68).

Biološko-fiziološki uslovi ženske emancipacije, na kojima je insistirala Julka Hlapec Đorđević, moguće je da su načelno shvatani kao ponovni povratak žene u sferu biologije i tela iz koje je *Ženski pokret* hteo da je „izbavi”. Tridesetih godina pak materinstvo (kao isključivi okvir artikulacije ženske seksualnosti) biva osnova agende *Ženskog pokreta*. Otuda knjiga *Sudbine žene. Kriza seksualne etike* nije mogla biti ignorisana. Ova knjiga, koja zajedno sa *Studijama i esejima o feminizmu* (1935) zavređuje da dobije status jugoslovenskog *Le Deuxième Sexe*, i autorkine ideje bile su oštro napadnute i osporavane na stranicama *Ženskog pokreta*. Uostalom, Julka Hlapec Đorđević i jeste u ovoj knjizi polemički pristupila (jugoslovenskom) ženskom pokretu tog doba, razbijajući njegove najvitalnije fikcije.

Feministika na raskršću

Sudbina žene. Kriza seksualne etike Julke Hlapec Đorđević predstavljala je do tog trenutka najzaokruženiju feminističku teoriju na jugoslovenskom govornom području. U prikazu ove knjige, „Dr Julka Hlapec-Đorđević: *Sudbina žene*” (1930), ali i drugih autorkinih knjiga, „Dr Julka Hlapec-Đorđević, *Jedno dopisivanje*” (1932), „Feminističko delo g-đe dr Hlapec Đorđević” (1936), Ksenija Atanasijević afirmiše koleginicu i predstavlja je kao najznačajniju jugoslovensku teoretičarku feminizma (v. Atanasijević 2008). Temeljno i pregledno predstavljajući njeno delo, odnosno „slobodoumnu ideologiju feminizma”, njeno pouzdano i podsticajno rešavanje etičkih i seksualnih pitanja, posebno

naglašavajući naučne temelje na kojima je postavljeno, Atanasijević istovremeno visoko vrednuje i njen teorijski diskurs, vanrednu erudiciju i aktivističku borbenost. U dve sociološke studije iz 1930. godine, Hlapec Đorđević razmatra seksualno diferenciranje iz različitih perspektiva, odnosno biološke i socijalne mogućnosti (preduslove) emancipacije žene. Insistirajući na racionalizaciji rađanja kao temelju emancipacije žene, autorka afirmiše (žensku) seksualnost mimo reproduktivnog okvira, odnosno u emancipatorskom ključu. Polazeći od stava da je „stvorena intelektualna muškost i ženskost veštačka tvorevina koja se često naturalizuje” (Chlapec Djordjević 1930: 13), autorka fundamentalno rekonceptualizuje i polje seksualnosti u kojem zastupa ideju ličnih sloboda i prava na izbor žena. Njen stav da „u onome što nikome ne škodi, svako mora biti slobodan” (Isto: 70) ni danas nije izgubio na snazi u kontekstu seksualnih politika i još uvek nedovoljno izvojevanih sloboda.

Polazeći, dakle, od stava da je rod konstrukcija, a ona to čini pre nego što će ta koncepcija postati samorazumljiva u globalnom feminističkom diskursu,¹⁰ autorka kritički dokončava patrijarhalne mikroinstitucije koje tlačje žene – seksualnost, brak, majčinstvo, odnosno etički kompleks na kojem se temelje. Ili, njenim rečima: „Za ženinu seksualnost bio je do sada crkvom, društvom i porodicom izrađen zaseban toplomer i teško njoj, ako nije imala uvek temperaturu, koju joj je javno mnjenje propisivalo!” (Isto: 30). Evidentna je snažna interakcija koncepcija Julke Hlapec Đorđević sa individualnom psihologijom Alfreda Adlera, koja je inače imala snažan upliv na seksološki diskurs na nemačkom govornom području između dva rata, i o čijem značaju za feminizam je i sama autorka pisala.¹¹ U jugoslovenskom seksološkom/feminističkom diskursu, tekstovi Julke Hlapec Đorđević predstavljaju mesto gde se najeksplicitnije artikuliše i formuliše „individualistički feminizam” (pojam Karen Ofen).

Razvijajući ideje koje je izlagala u tekstovima objavljivanim tokom dvadesetih godina, Julka Hlapec Đorđević ih u ovim studijama temeljnije obrazlaže, argumentuje i kontekstualizuje. Ženska seksualnost je za nju polje slobodnog izbora i delovanja žena, polje u kojem žene zauzimaju aktivne pozicije: „Nama se više sviđaju žene, koje nisu samo objekt čovekove senzacije, nego subjekt

10 O tome Jelena Milinković precizno piše: „Odbijajući polno, biološko razlikovanje, Julka Hlapec Đorđević čvrsto stoji na stanovištu individualizma. Ovakvim stavovima ona pravi iskorak ka onome što će biti centralno pitanje drugog talasa evropskog feminizma, koji će prvim feministkinjama zamerati upravo nastojanje da u okvirima već postojećih podela i društvenih načela, obezbede bolji uslovi za ženskost. Njeno insistiranje na individualizmu je, takođe, približava onome što će nekoliko decenija kasnije Simon de Bovoar formulisati kao postajanje ženom i time inspirisati niz teorija o (konstruisanom) identitetu” (Milinković 2012: 318).

11 Leng konstatuje epistemološke i paradigmatičke promene u nemačkom seksološkom diskursu između dva rata pod uticajem Adlerovih ideja – fokusiranje seksologije na ulogu društva i kulture u oblikovanju seksualnih uloga, odnosa i ponašanja. Ključna ideja jeste da se ženstvenost i maskulinitet proizvode, te da su one instance odnosa moći između dominantnih i podređenih. Ipak, autorka ne propušta da konstatuje mešavinu esencijalizma i konstruktivizma jer je radikalna rodna kontigentnost razumevana kao pretnja za naturalizovanu heteroseksualnost. Vidi Leng 2018: 265–275.

svog senzualnog ja” (Isto: 31). Promovišući modernost kao „doba lične ljubavi” („subjektivni značaj seksualnosti, individualno postupanje u seksualnoj etici”), Hlapec Đorđević promoviše integralistički pristup ženinoj ličnosti – podjednako važni za njenu emancipaciju, odnosno ostvarenost, jesu i intelektualni rad i personalne veze i telesno zadovoljstvo: „Sasvim je opravdano, da moderna žena ne želi da bude ili mati, ili ljubavnica, ili javna radnica... hoće da zatreperi srećom u svim ćelijama svog ja” (Isto: 24).

Ličnu ljubav i s njom povezanu seksualnost autorka će potpuno razviti u najradikalnijem jugoslovenskom feminističkom romanu između dva rata, romanu *Jedno dopisivanje* (1932), u kom je ideologema *nove žene* ili *advanced women*, kako ju je sama autorka nazivala u svojoj esejistici, najpotpunije ostvarena. Marija Prohaskova je ideološki osveščena, emancipovana žena kojoj su prioriteti sopstvena autonomija, koju beskompromisno brani, i sloboda volje ili, njenim rečima, „Živeti po zakonima svoga ja”. (Hlapec Đorđević 2005: 9). Koncept ljubavi i braka, koji je u romanu fundiran iz perspektive emancipovane snažne individualnosti, temeljno je analizirala Jelena Milinković. Marija Prohaskova „ljubav shvata kao veoma složen fenomen koji se ne iscrpljuje isključivo u dopadanju i erotici, već podrazumeva mogućnost potpunog samoosveščivanja ličnosti i njene kompletne izgradnje” (Milinković 2014: 175). Takođe, „ona ne traži institucionalne okvire za ljubavno osećanje i ne vezuje ljubav isključivo za seksualnu vezu ili brak” (Isto: 176). Sopstvene težnje nisu „inkvizitorske sprave” za Mariju Prohaskovu, niti su „protivnici visoke moralne iskre” – nova žena svoje težnje ne saobražava tradicionalnom moralu, već insistira na izgradnji novog morala.

U studijama iz 1930. godine, Hlapec Đorđević izlaže kritičku refleksiju samog feminističkog pokreta čiji diskurs prepoznaje kao jednu od kočnica emancipacije zato što je „feministički pokret maskulino orijentisan” (Chlapec Djordjević 1930: 16). Maskulinističku orijentaciju autorka prevashodno vidi u koncepciji majčinstva koju Pokret promoviše. Ovaj segment njene studije isprovociraće reakcije kolegica na stranicama *Ženskog pokreta* i predstavljajuće najsporniju tačku feminističkog diskursa tridesetih godina. Ne samo da je promovisala kontrolu rađanja i planiranje porodice, videvši u tome preduslov emancipacije žene,¹² već je raskrinkala i sam koncept patrijarhalnog majčinstva u čijoj osnovi je neravnomerna i nepravična raspodela rada: „Žena se zanosi tamjanom, kojim se kadi pred oltarom materinstva, a ne oseća, da to uveličanje čovek upotrebljava kao narkotikum, da bi je mogao lakše iskoristiti” (Isto: 26).

12 Julka Hlapec Đorđević je u tome bila usamljena u jugoslovenskom kontekstu čiji je diskurs seksualnosti bio opšte mesto tadašnjih evropskih feminizama. Politike seksualnosti su se (uz nužna uopštavanja koje osvrta podrazumeva) artikulisale u okviru nacionalističkih i populacionih politika i referomatorske tendencije su bile usmerene ka muškoj seksualnosti (vidi Ofen 2015: 365–370), upravo onako kako su zahtevale jugoslovenske feministkinje poput Mileve B. Milojević ili Delfe Ivanić, a u širem javnom prostoru dr Aleksandar Kostić (otuda su tridesetih godina autorke *Ženskog pokreta* njegov rad videle kao značajan doprinos feminističkim težnjama).

Precizno uočavajući manipulativne strategije patrijarhalne retorike *svetosti majčinstva*, njihove indoktrinirajuće efekte, Hlapec Đorđević ogoljava mehanizme nasilja koje su u njihovoj osnovi, a koji ženi oduzimaju svaki vid integriteta. S tim u vezi, autorka nije ništa manje kritična prema ulozi žene kao vaspitačice (pojedince, kolektiva): „Žena pod sugestijom čoveka veruje da mati vaspitava naraštaje, ali to nije tačno” (Isto); i još decidnije, i lucidnije: „Nema unutrašnjih osobina koju ženu čine sposobnijom za odgoj dece” (Isto: 29). Ovakva doslednost u izvođenju krajnjih konsekvenci iz argumentacije, odlučnost i intelektualna beskompromisnost jedinstveno je mesto jugoslovenskog međuratnog feminizma. Materinstvo/roditeljstvo valja da bude reformisano (revolucionarisano) u pravcu preraspodele odgovornosti i zaduženja, i autorka pruža konkretna rešenja. Ili, Masarikovim rečima, koje je Julka Hlapec Đorđević često navodila, vreme je da se govori o svetosti očinstva. Problematizovanje „svetosti očinstva” (ili kritičko preispitivanje dominantnih obrazaca maskuliniteta), prema njenom mišljenju, neodvojivi je deo ženske emancipacije i upravo ono polje u koje jugoslovenske feministkinje nisu spremne da zakorače. Njena opomena koleginicama valjalo bi da (konačno) stekne antologijski status feminističkog mišljenja na ovim prostorima: „Ne zaboravimo da su patrijarhalne sentimentalnosti bile otkupljene prljavštinom prostitucije, bedom vanbračnog deteta i intelektualnom tupoćom žene” (Isto: 70).

Ksenija Atanasijević je objavila izuzetno pozitivan prikaz *Sudbine žene. Krize seksualne etike*. Međutim, njen prikaz je objavljen u *Srpskom književnom glasniku*. *Ženski pokret* doneo je prikaz Maše Živanović (*Ženski pokret*, 17/18/1930: 2–3), autorke koja je u tekstu „Brak i politika populacije” (1929) promovisala brak kao jedino rešenje socijalne populacione politike, insistirajući na njegovom „prirodnom razlogu i prirodnom cilju” – „osiguranje jednog dobrog tipa ljudi, jednog zdravog naroda, rase”. Živanović *Sudbinu žene. Krizu seksualne etike* vidi kao „korisni pokušaj” uprkos primerima iz Sovjetske Rusije. Međutim, autorka insistira na „razvitku specifično muških i ženskih osobina”, te da „svako treba da obavlja svoje specifične zadatke”. Živanović trudnoću i rađanje vidi kao potrebu za ličnim usavršavanjem žene i potrebu za doprinošenjem dobrostanju zajednice, a njihov rezultat je „ponosna svest žena”. Autorka svakako ostavlja mogućnost ženama da „se pripremaju i za druge poslove”, međutim, „ukoliko njihovo obavljanje neće uticati na individualno i zdravije potomstva”. Naposljetku, autorka izražava nadu da će se Julka Hlapec Đorđević „brzo svojim zdravim razumom emancipovati od tvrdnje Nemilova” o materinstvu kao tragediji žene. Evidentna je nepomirljivost stajališta dve autorke.

Julka Hlapec Đorđević je odgovorila na tekst Maše Živanović (*Ženski pokret*, 19/20/1930: 3), ističući kontradiktornosti feminističkog diskursa (na primer, hvale se uspesi žena u javnoj sferi, a promovise se kult majčinstva), i to će činiti tokom tridesetih godina nesmanjenim intenzitetom i kritičko-polemikom oštrinom. Serija tekstova o ciljevima feminističkog pokreta Angeline Ivanović Mojić i Alojzije Štebi takođe će biti predložak polemike na istoj li-

niji, i prilika Julki Hlapec Đorđević za isticanje kontradiktornosti feminističkog diskursa. Dok je Hlapec Đorđević majčinstvu pristupala kao promenljivoj, društveno uslovljenoj kategoriji, autorke *Ženskog pokreta* su opstojavale na esencijalističkim pozicijama, reaktuelizujući ideološku matricu po kojoj su „žene ključni faktori biološke, kulturne i simboličke reprodukcije nacije” (Yuval-Davis 2004: 12). O ovome je naročito pisala Alojzija Štebi, razvijajući koncept „socijalnog majčinstva”.

Već u tekstu „Materinstvo i žensko pitanje” (*Ženski pokret*, 9/10/1930: 1–2) Štebi nastupa sa pozicija „relacionog feminizma” (pojam Karen Ofen), ističući da je „ideja o jednakosti žene i muškarca nanela najviše pometnji pokretu”, te da njegova centralna „jasno, reljefno formirana tačka” treba da bude materinstvo. Dakle, u raspodeli javnih dobara žene kandiduju njihovi specifični, ženski doprinosi društvu, i adekvatno društveno uvažavanje i vrednovanje te razlike (prema kojoj valja saobraziti feminističke politike delovanja) trebalo bi da bude put ili okvir za osvajanje građanskih prava. Polemički reagujući na ideje da je ženi mesto isključivo u kući, Štebi drži da je cilj pokreta da se ženi „olakša sklop” domaćica / javna radnica / majka s obzirom na to da je rađanje društveni, a ne samo biološki čin. Drugim rečima, ulogu majčinstva trebalo bi usaglasiti sa ženinim legitimnim „željama za ekonomskom i socijalnom samostalnošću”. Štebi pak osaje na ovom načelnom emancipatorskom imperativu, ne nudeći konkretna rešenja.

U tekstu „Žensko pitanje, ženski pokret i žene” (*Ženski pokret*, 10, 11/1932: 138–140, 157–158) Štebi razvija seksualnu politiku koja će dominirati *Ženskim pokretom* tokom tridesetih godina. Autorka se protivi revolucionarnim (njene rečima) formama zajedništva koje se propagiraju: „Sadašnje stanje žene pogoršano je opštim shvatanjem seksualnog zadovoljenja”, „seksualno pitanje se rešava potpuno individualno” – ne izbegava se zadovoljenje, već očinstvo i materinstvo. O konceptu seksualnosti Alojzije Štebi može se zaključiti i na osnovu njene reakcije na tekst Julke Hlapec Đorđević „Zar je žena agent provocateur prostitucije?” (*Ženski pokret*, 10/1932: 144–146), štampane neposredno nakon teksta Julke Hlapec Đorđević, u kom autorka insistira da Madona mora sići sa svog visokog pijedestala. Štebi ističe da „kao feministiknja moram najenergичnije ustati protiv razmatranja biološkog fenomena seksualnog nagona kao osnove prostitucije”, kritikujući Julku Hlapec Đorđević iz Masarikove izreke ona zaključuje da Madona mora sići sa svog visokog pijedestala ako hoće da se ukloni prostitucija. Da li je onda još Madona, kada siđe sa visokog pijedestala? Patrijarhalni ideal ženske čednosti je po svemu sudeći bio podrazumevajuća stavka seksološkog diskursa Alojzije Štebi. Strahujući za biološku snagu naroda, autorka ispisuje kredo svog feminističkog delovanja smatrajući „da je žena zaboravila, da je u svom najdubljem biću mati; to njeno pravo lice je danas samo unakaženo i skriveno pod prljavštinom takozvanog ‘modernog života’” (*Ženski pokret*, 11/1932: 158) te da je materinstvo ona socijalna funkcija žene koja mora da postane središnja tačka.

Julka Hlapec Đorđević je reagovala u tekstu „Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji Ženskog pokreta” (*Ženski pokret*, 3/1933: 44–47), insistirajući na površnosti i aporijama u obrađivanju feminističke ideologije. Ona drži da autorke dobro postavljaju problem, ali se ne usuđuju da izvuku sve konsekvence, odnosno da se suoče sa muškocentričnim shvatanjem materinstva. Hlapec Đorđević im je prigovorila da socijalno majčinstvo ne može da bude stub feminističkog pokreta jer je odveć partikularan i restriktivan, te da ne može njegov centar biti majka, već žena. Njen stav da žena ima pravo da raspolaže svojim telom (i danas iznenađujući preciznošću formulacije) zasigurno je bio neprihvatljiv u diskursu koji žensko telo politički instrumentalizuje u reproduktivne svrhe. Antiesencijalizam, pa i patrijarhalnu ikonoklastiju, najlapidarnije je iskazala rekavši da je „uverena da je gđa Kiri svoje najviše uzdizanje doživela kada je objavila radijum, a gđa Eupard kada je preletela okean, premda obe imaju porodicu” (Isto: 47).

U članku „Opažanja na opažanja” (*Ženski pokret*, 3/1933: 77–80) Alojzija Štebi je neskriveno ljuta zbog članaka Julke Hlapec Đorđević u kojima kritikuje ideologiju *Ženskog pokreta*, a koje je autorka objavila i u drugim časopisima. Članak sadrži niz vrlo uvredljivih diskvalifikacija, a Štebi nije uspela da ospori nijednu tvrdnju Julke Hlapec Đorđević. Nakon ove reakcije Alojzije Štebi dolazi do prekida saradnje između Julke Hlapec Đorđević i *Ženskog pokreta*.

Koncepcija majčinstva Julke Hlapec Đorđević radikalno se suprotstavlja koncepciji kakvu nudi *Ženski pokret* zato što u temelju obara jednu od fundamentalnih mikroinstitucija patrijarhalnog društva – sferu privatnosti, odnosno porodice u kojoj je žena objekat društvenih (državnih) interesa. Etiku dužnosti socijalnog majčinstva Hlapec Đorđević je videla kao integralni deo onih procesa koji ženu eksploatišu i lišavaju je političke participativnosti. Majčinstvo, prema njenom mišljenju, ne sme da bude rezultat nikakvih kolektivnih pritisaka. Ona je u sferu majčinstva projektovala zahteve za političkom subjektivnošću žena i to je radikalni zahtev u onovremenom (pa i savremenom) feminističkom diskursu. Za nju je materinstvo stvar ličnog izbora, svesni izbor, pa telesni i lični integritet žene ne može biti dovođen u pitanje ni u jednoj političkoj konfiguraciji. Vaninstitucionalna i institucionalna podrška materinstvu valja da bude usmerena ka postizanju veće mobilnosti žena u sferama u kojima se one nastoje afirmisati i ostvariti. Njeno insistiranje na problematizaciji „svetosti očinstva” je tačka do koje jugoslovenski međuratni feminizam nije stigao – restrukturiranje patrijarhalne porodice, dinamike porodičnih odnosa i relacija moći, i redefinisanje „hegemonog tipa maskuliniteta”.¹³ Tek kada on bude rekonceptualizovan, moći će se uspostaviti ravnoteža između privatne i javne sfere: „žena za svoju dužnost treba da smatra da bude žena i mati, a da u isto doba ima smisla, vremena i volje za

13 „Hegemoni model ili tip maskuliniteta podrazumeva, ili se definiše na osnovu nekoliko ključnih tačaka, odnosno stereotipa: slika snažnog, zdravog (efikasnog) tela koje podrazumeva aktivnost; moć rasuđivanja, čvrsta volja, rečju, razumnost koja gospodari prirodom i instinktima i kao rezultat toga, dominacija u kulturi; aktivna očinska uloga u vidu autoritativnog oca kao nosioca Imena Zakona, odnosno nosioca moći” (Đurić i Stevanović: 2019: 290).

javni rad kao muškarac. Kakva bi akrobatska elastičnost bila potrebna da se učini ta salta mortale” (Hlapec-Đorđević 1933: 519). Ta „salta mortale” svakodnevnica je većina žena i danas.

Julka Hlapec Đorđević je osvetlila najkontroverznije mesto međuratnog jugoslovenskog feminizma – muškocentričnost dominantne seksualne politike i etike. Sa današnjeg stanovišta, ili bolje reći ideoloških pozicija sa kojih promišljam stvarnost, konstatujem da je dakako reč o izrazito konzervativnom diskursu. Njegovo smeštanje u feministički kontekst činim jer je on ipak bio motivisan željom da se žena emancipuje od tradicionalne raspodele moći i vidljivosti unutar uloga koje joj je patrijarhat dodeljivao. Čini mi se da nema spora oko toga da li su saradnice *Ženskog pokreta* nastojale da ženu afrimišu kao ravnopravnu akterku u izgradnji i oblikovanju javnih politika. Da li su podlegle sopstvenom habitusu ili su taktizirale sa ciljem da ipak održe autonomiju feminističke kontrajavnosti tokom izrazite repatrijarhalizacije svih pora javne sfere tokom tridesetih godina, te su pošle od majčinstva kao „najprirodnije” platforme za izvođenje moći delovanja žena, ne mogu sa sigurnošću da tvrdim. Svakako ne potcenjujem konzervativizam sredine u kojoj su delovale. Jedno je sigurno – imale su glas koji ih je opominjao i utišale su ga. A Julka Hlapec Đorđević je bila u pravu, kako je vreme pokazalo, kada je tvrdila da „putem svog oslobođenja, žena mora ići sama bez pratnje i preporuke” (Chlapec Djordjević 1930: 26). Toga valja da se setimo i danas, u vreme izrazite re-traditionalizacije naših društava, i da odlučno dovedemo u pitanje „državni feminizam” sa svim njegovim kvotama, telima, pravilnicama, agendama, fondovima, kancelarijama – iskustvo tridesetih godina nas opominje da ovo savezništvo (kao i drugi *loši brakovi* feminizma) nije bilo u interesu žena, niti da je ijedno savezništvo u kojem je seksualna politika instrumentalizovana u kolektivne svrhe ili je bila podvrgnuta kolektivnim prinudama u interesu žena.

LITERATURA

- Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2008.
- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Bahtin, Mihail. *O romanu*. Beograd: Nolit, 1989.
- Chlapec-Đorđević, Julka. „O problemu ljudskog plodenja”. *Ženski pokret* 3. 11/12 (1922): 305–308.
- Chlapec Djordjević, Julka. *Sudbina žene. Kriza seksualne etike*. Ljubljana: Delniška tiskarna, 1930.
- Chlapec-Đorđević, Julka. „Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji Ženskog pokreta”. *Ženski pokret* 14. 3 (1933): 44–47.

- Cvetković, Desanka. „Ljubav i novi moral”. *Ženski pokret* 3. 11/12 (1922): 345–348, 4. 1 (1923): 33–35, 4. 2 (1923): 71–73.
- Đurić Paunović, Ivana i Kristina Stevanović. „Književni tekst i čitanje maskuliniteta”. *Književna istorija* 51. 168 (2019): 287–301.
- Hlapec-Đorđević, Julka. „Ljubav”. *Ženski pokret* 8. 20 (1927): 3–4.
- Hlapec-Đorđević, Julka. „Odgovor na prikaz knjige Sudbina žene”. *Ženski pokret* 11. 19/20 (1930): 3.
- Hlapec-Đorđević, Julka. „Zar je žena agent provocateur prostitucije?”. *Ženski pokret* 13. 10 (1932): 144–146. [Sadrži i: Štebi Alojzija: Napomena]
- Hlapec-Đorđević, Julka. „Feministički pokret na raskršću”. *Život i rad* 6. 89 (1933): 516–524.
- Hlapec Đorđević, Julka. *Jedno dopisivanje*. Beograd: Prosveta, 2005.
- Ivanić, Delfa. „Brak ili slobodna ljubav”. *Ženski pokret* 2. 1 (1921): 5–16.
- Leng, Kirsten. *Sexual Politics and Feminist Science: Women Sexologists in Germany, 1900–1933*. Cornell University Press, 2018.
- Malešević, Miroslava. „Ženski pokret – feminističko glasilo između dva svetska rata”. U: *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žena u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar, 2007, 9–39.
- Milinković, Jelena. *Ženska književnost u časopisu Misao (1919–1937)* (Nepublikovana doktorska disertacija). Beograd: Filološki fakultet, 2016.
- _____. „Tematizacija ljubavne priče u romanu *Jedno dopisivanje* Julke Hlapec Đorđević”. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 62. 1 (2014): 167–184.
- _____. „Feminizam Julke Hlapec Đorđević”. *Savremena proučavanja jezika i književnosti: zbornik radova*, knj. 2. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2012, 313–326.
- Milojević B., Mileva. „Jedan moral za ljude i žene”. *Ženski pokret* 2. 9/10 (1922): 11–17.
- Ofen, Karen. *Evropski feminizmi: 1700–1950*. Beograd: Evoluta, 2015.
- Stefanović, Svetlana. „Ženski pokret o problemu braka, slobodne ljubavi, seksualnog vaspitanja, prostitucije i kontrole rađanja”. *Godišnjak za društvenu istoriju* 5. 1/3 (1998): 66–84.
- Štebi, Alojzija. „Ibzen kao propagator feminizma”. *Ženski pokret* 7. 3 (1926): 65–68.
- _____. „Materinstvo i žensko pitanje”. *Ženski pokret*, 11. 9/10 (1930): 1–2.
- _____. „Žensko pitanje, ženski pokret i žene”. *Ženski pokret* 13. 10 (1932): 138–140, 13. 11 (1932): 157–158, 13. 12 (1932): 170–171.
- _____. „Opažanja na opažanja”. *Ženski pokret*, 14. 3 (1933): 77–80.
- Schwartz, Aghata. *Shifting Voices: Feminist Thought and Women’s Writing in Fin-de-Siècle Austria and Hungary*. McGill-Queen’s University Press, 2008.
- Vučetić, Radina. „Pobedeni Pobodnik: polemike uoči postavljanja Meštrovićevog spomenika”. *Godišnjak za društvenu istoriju* 6. 2 (1999): 110–123.
- _____. “Sinner without Sin or The Sin of Emancipated Woman”. *Serbian Studies* 25. 1 (2011): 95–106.

Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka, 2004.

Zaharijević, Adriana. *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond, 2010.

Živanović, Maša. „Sudbina žene – Kriza seksualne etike”. *Ženski pokret* 11. 17/18 (1930): 2–3.

Žarka Svirčev

Institute for Literature and Art, Belgrade

POLITICS OF SEXUALITY IN WOMEN’S MOVEMENT

Summary: The research attention of this paper is directed towards a corpus of texts where the discourse of sexology holds a crucial position. Different aspects of sexological discourse in the magazine *Women’s Movement* will be pointed out: thematic aspect, that is a range of problems (female sexuality, birth control, motherhood, marriage, prostitution, etc.), methodological aspect, and the confrontation of different and opposing ideological matrices in the process of shaping sexual discourse. This paper privileges not only the polemics the magazine’s contributors had with each other but also their polemical reactions to articles in other periodicals. The polemical context appears especially stimulating as it provides an insight into the dynamics of the confrontation of different positions and ideas in creating a feminist policy of sexuality in the interwar period. Special attention will be dedicated to the discourse of sexology by Julka Hlapec Đorđević, the most radical understanding of female sexuality in the *Women’s Movement*, which in many ways gets close to the politics of sexuality of the second wave of feminism. The paper is envisaged as a contribution to the intellectual history of women in the 20th century, particularly within the historiography of sexology (even feminism in this area), which has yet to recognize and legitimize the significance of Julka Hlapec Đorđević.

Key words: sexological discourse, female sexuality, motherhood, gender constructions, Julka Hlapec Đorđević

TEMA BOLESTI I ZDRAVLJA U ŽENSKOM POKRETU (1920–1938) I AKTUELNOJ ŽENSKOJ PROZI

U časopisu *Ženski pokret* teme iz sfere zdravstva javljale su se u okviru nekoliko oblasti koje su saradnice časopisa pratile: 1) rad lekarki u lokalnom i međunarodnom kontekstu (kroz individualne i kolektivne borbe i dostignuća), 2) rad medicinskih institucija, posebno onih vezanih za žensko zdravlje odnosno angažovanje žena, 3) razvoj medicine kao nauke, 4) aktuelne bolesti i zdravstveni problemi u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, posebno oni koji utiču na žene i decu, i 5) prevencija bolesti i zdravstvena kultura. U istom periodu, bolest i zdravlje javljaju se kao važne teme proze brojnih autorki (između ostalih, kod Milice Janković, Desanke Maksimović, Isidore Sekulić, Fride Filipović, Nadežde Ilić Tutunović, Višeslave Đuričić, Verke Škurla Ilijić). Primarni cilj ovoga istraživanja je da najpre sistematizuje odgovarajuće članke, odnosno (pod)teme časopisa *Ženski pokret*, prepozna društvene diskurse koji su kroz njih delovali, a zatim i da ispita i naznači njihovu moguću korelaciju sa aktuelnom ženskom prozom. Rad polazi od dosadašnjih istraživanja (feminističkih) časopisa kao institucija javnosti koji su bili u stanju da posreduju tabuisane društvene teme, odnosno od shvatanja časopisa kao okvira za kontekstualno tumačenje određenog korpusa književnosti. Pretpostavka je da se istraživanjem zdravstvenih tema u *Ženskom pokretu* može definisati i višefunkcionalnost časopisa i pokreta i preciznije mogu objasniti strategije njihovog društvenog delovanja. Bavljenjem tradicionalno i za patrijarhalno društvo prihvatljivom „ženskom” sferom podrške, brige i negovanja, urednice časopisa su sigurnijim činile medijski prostor za društveno nepoželjne feminističke teme iz istog domena: slobode seksualnih izbora, prava na abortus, ograničenja u obrazovanju i napredovanju žena u medicinskoj struci.

Ključne reči: ženska proza, feministički časopisi, Kraljevina Jugoslavija, bolest, zdravlje, medicina, emancipacija žena

I

Nastavljajući tradiciju ranijih ženskih listova, a u skladu sa ciljevima udruženja iz kojeg je proistekao i pokreta koji se iz toga razgranao (Društvo za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, *Ženski pokret*, Alijansa *Ženskih pokreta*), časopis *Ženski pokret* je radio na prosvetavanju čitateljki i u pogledu aktuelnih bolesti i njihovog lečenja, kao i promovisanja zdravstvene kulture u

* stanibarac@gmail.com

širokom smislu. U tome se ogleda prosvetna funkcija Ženskog pokreta / *Ženskog pokreta*, i njegova usmerenost na široke slojeve građanki Jugoslavije, koja se i ostvarivala, bar u početku, kroz aktivistički rad na terenu saradnica/članica (kroz kurseve, predavanja, konkretne i neposredne akcije), dok je političko-feministički aspekt časopisa imao doseg do užeg kruga obrazovanih žena koje su njegove članke redovno čitale.

*Ženski pokret*² se – poštujući osnovne funkcije medija da informiše javnost i (nastoji da) ostvaruje neposredni društveni uticaj – okrenuo problemu bolesti i lečenja kao medicinskog i društveno-institucionalnog pitanja, a njegov cilj je bio rad na suzbijanju bolesti i unapređenju zdravlja (posebno žena i dece) i zdravstvenih institucija, kao i osvajanje uskraćenih prava žena u datim institucijama i u školovanju za odgovarajuća zanimanja. Radi sistematizacije, svi „zdravstveni” članci časopisa mogli bi se podeliti u pet širih tematskih grupa, opisujući i problematizujući: 1) rad lekarki u lokalnom i međunarodnom kontekstu (kroz individualne i kolektivne borbe i dostignuća), 2) rad medicinskih institucija, posebno onih vezanih za žensko zdravlje odnosno angažovanje žena, 3) razvoj medicine kao nauke, 4) aktuelne bolesti i zdravstvene probleme u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, posebno one koji utiču na žene i decu, i 5) prevenciju bolesti i zdravstvenu kulturu.

Nit koja povezuje većinu ovih članaka u *ŽP*, posebno ako su ih pisale članice pokreta, jeste detektovanje licemerja patrijarhalnog morala u svim (pod) oblastima: u zdravstvenim institucijama, zdravstvenim zakonima i propisima, medicinskom obrazovanju, odnosu javnosti prema određenoj bolesti, individualnom karijernom putu medicinskih radnica itd. Na drugom mestu, kao lajtmotivska i zajednička nit se može izdvojiti afirmacija ženskog rada, a na trećem mestu često prisustvo eugeničkog diskursa.

Ovo zapažanje navodi na potrebu da se zdravstveni članci u *ŽP* pored tematskog kriterijuma sagledaju i prema poretku i hibridizaciji aktuelnih diskursa koji se u njima javljaju. Upadljivo je, naime, da se osnovni feministički diskurs u većini članaka ukršta sa drugim (trans)epohalnim diskursima koji, iz današnje perspektive posmatrano, tome osnovnom emancipatorskom diskursu mogu biti kompatibilni ili pak suprotstavljeni. Tako se feministički/emancipatorski diskurs hibridizuje sa različitim pacifističkim i modernizacijskim narativima odnosno diskursima, zatim pravni(čki)m, pomenutim eugeničkim, patriotskim i hrišćanskim. Navedeni „pridruženi” diskursi mogu biti i konzervativni (i u tom smislu i diskriminatorni), kao i emancipatorski. Ovakva hibridnost i paradoksalnost u diskursima feminističkih časopisa međuratne epohe već je ustanovljena u ranijim istraživanjima (Peković 2015, Barać 2015).

Ukoliko bi se tražili primeri „čistog” feminističkog diskursa, oni su najčešći u člancima koje pišu saradnice koje se bave temama vezanim za autonomne ženske prostore i udruživanja. Za njih je karakteristično da ne sadrže alibi-diskurse i opravdavanja date teme. Tako se, na primer, u članku „Internacio-

2 U daljem tekstu *ŽP*.

nalni kongres žena ljekara” (13,16/1929: 6) tema „bezbolnosti porođaja” uvodi bez prethodnog pravdanja, kakvo je karakteristično za prva pominjanja novih ideja u tom domenu. Naime, u periodu kada je časopis izlazio u vidu lista, dr S. M. iz Splita izveštava o održanom Drugom međunarodnom kongresu žena lekara, koji je okupio „predstavnice 19 nacija”. Kongres je, kako čitateljke saznaju, održan u Parizu, u dvorani instituta za intelektualnu kooperativu, u kojoj se nalazi medaljon Carice Eugenije, zahvaljujući čijoj „intervenciji” su 1868. godine prve žene „pripuštene” pariskom fakultetu, dr Madlen Bre (Madeleine Brés) i još tri strankinje. Međunarodno udruženje koje okuplja lekarske osnovano je 1922. godine s ciljem da „žene sviju narodnosti pretresu među sobom pitanja interesantna sa ljekarskog i ženskog stanovišta, a uglavnom higijensku i socialnu zaštitu žene, majke, djeteta i obitelji”. Prva tačka dnevnog reda bila je *bezbolnost porođaja* (analgezija), izražena i kroz pitanje „da li je moguće umanjiti patnje rađanja a time ne škoditi ni djetetu ni majci” (Isto). U samom članku o njemu se nije detaljnije raspravljalo, ali se osnovano može pretpostaviti koliko je odobravanja sama ideja našla među čitateljicama koje su iskustvo porođaja već imale, a o tome kako je on za većinu žena Kraljevine izgledao svedoče aktualna feministička periodika i ženska književnost.

Za ovu priliku vredi izdvojiti članke o porođajima žena i njihovom postporođajnom tretmanu u većinskim, ruralnim delovima Kraljevine: „Patnje žena – slika iz Južne Srbije” Nade Katanić u *ŽP* (1, 2/1935: 13) i „Život bosanke seljanke” (*Žena danas*, 11, 12/1938: 20), kao i „Zaštita majke i deteta” Maše Živanović, sa reprodukcijom grafike Voje Dimitrijevića „Porođaj u štali” (*Žena danas*, 24/1939: 18). (Post)porođajni proces ukazuje se kao višestruko traumatsko iskustvo, uzrokovano običajima po kojima njegov usporeni tok treba ubrzati pucanjem iz puške ili vezivanjem ruku i udarcima kolenima u porodiljina krsta, kao i uverenjima da je sramota da žena posle porođaja leži, te da bi posle tri dana morala da se vrati poljskim radovima i kućnim poslovima.³ Pored toga, za (post)porođajno iskustvo savremenih urbanih žena, kakve su većinom čitateljke *ŽP*, ilustrativna je pripovetka „Žensko” (1940) Fride Filipović, o kojoj će biti reči kasnije.

Vratimo li se ideji bezbolnosti porođaja, činjenica da ni gotovo sto godina kasnije ona nije podrazumevana, tj. da epiduralna anestezija nije obavezni sastavni deo zdravstvene usluge porođaja na prostoru kojem se časopis obraćao, govori ne samo o nekadašnjoj revolucionarnosti ove medicinske ideje, već i o tome da su ovdašnji zdravstveni sistemi – pa upravo i oni njihovi delovi koji se bave ženskim reproduktivnim zdravljem – nedovoljno ženski i feministički, odnosno da ne uvažavaju ženska iskustva i iz njih proistekla feministička znanja.

Sličan slučaj, poput izveštavanja sa ženskog kongresa, predstavlja i nepotpisani članak „O lekarkama” (5, 6/1930: 4) koji izveštava o postojanju ustanove u Londonu koja „prima samo žene studentkinje” – The Royal Free Hospital. Takav koncept izgrađen je na praksi koja pokazuje, kako je objasnila Džejn Voker (Jane Harriet Walker) u govoru sa otvaranja zimskog semestra, da žene

3 Više o tome u: Barać 2015: 135–138; 211–213; 276.

ne dobijaju podršku kada su okružene kolegama, kao i da su opstrurirane u radu, dok jedino u ženskom okruženju imaju priliku da napreduju. U postojećim bolnicama ženama se u odnosu na kolege dodeljuje veći broj pacijenata, traži im se više znanja, a i najmanja njihova pogreška se preuveličava. Ovaj kratki izveštaj ilustruje kako se tek u određenoj ženskoj grupi odnosno feminističkoj kontrajavnosti mogu slobodno formirati diskursi i prakse koji zatim mogu da zažive u „univerzalnim” javnim prostorima.

Kada je pak reč o hibridizovanim diskursima, pažnju na sebe, u domenu medicinskih tema, skreće pravnički diskurs. Odnosno, data građa nameće pretpostavku da se feministička jurisprudencija na jugoslovenskom području začinje upravo u sferi zdravstva, tačnije da se razvija upravo kroz polemiku sa patrijarhalnim normama implicitno prisutnim u medicinskom i medicinsko-pravnom diskursu. U nenapisanoj sveobuhvatnoj istoriji feminističkih pokreta jugoslovenskih zemalja početak svesno uvođene feminističke jurisprudencije može se skoro nedvosmisleno vezati za delovanje i pisanje Zorice Mršević u časopisima feminističke kontrajavnosti 90-ih godina 20. veka (*Ženske studije*, *Feminističke sveske*), a verovatno bi početke navedene (pod)discipline trebalo računati (pod)discipline trebalo da računaju od Ž.P. Naime, (de)kriminalizacija prostitucije, kako čitanje časopisa pokazuje, odvijala se preko medicinskog diskursa o veneričnim bolestima i njihovom suzbijanju, kao što se i (de)kriminalizacija ženskog prava na izbor i sopstveno telo odvijala preko (navodno) medicinskog diskursa o abortusu.

Izrazito značajnim može se smatrati članak stud[entkinje] fil[ologije] Ljubice Živković – „Šta propisuju naši zakonodavci” (2/1923: 59–63). Članak predstavlja izvor za istoriju domaćeg zdravstvenog zakonodavstva i rane feminističke kritičke analize diskursa istovremeno, kao i nukleus potencijalne šire studije u duhu kasnije fukoovske sintagme *nadzirati i kažnjavati*. Danas se on čita kao izveštaj o diskriminatornim tendencijama novog zakonodavstva dat kroz polemički glas akterke jedne narastajuće feminističke kontrajavnosti. Autorka najpre izveštava da su u službenim novinama (od 15. 12. 1922.) objavljena pravila o pregledu svih žena koje rade u javnim lokalima. To je povod da se raspravi o nadležnostima i zadacima Ministarstva narodnog zdravlja, odnosno o licemerju zakonodavca, tj. samog patrijarhalnog morala. Živković postavlja pitanje zašto se pregleda samo ženska posluga, a ne i muška, i odgovara na njega ironijskim modusom (uvek efikasnim u feminističkoj dekonstrukciji podrazumevanih, prećutanih diskriminatorskih društvenih stavova): „Sem ako zakonodavac ne misli da gonorea i sifilis i druge zarazne bolesti prestaju biti prelazne kad su u telu muškarca” (Isto: 59). Autorka hrabro tvrdi da cilj zakonodavca nije narodno zdravlje, već „da bi se došlo do sigurnih žena i tako se bar donekle oslobodili posledica životinjskog uživanja” (Isto). Pravila propisuju da se iz procedure isključe žene koje rade zajedno sa svojim suprugom i devojke za koje se posle prvog pregleda utvrdi da su nevine. Pravila zatim propisuju da se pregledi vrše „od strane lokala”, ali tako što su zaposlene dužne da same obezbede pregled, bilo u javnoj ambulanti bilo kod specijaliste u privatnoj praksi. Ukoliko to ne učine, biće kažnjene za-

tvorom do 30 dana, ili novčano (150 dinara), ili proterivanjem u mesto rođenja, odnosno zemlju porekla ukoliko je reč o strankinji. Autorka je primetila da pregled u privatnoj ordinaciji košta koliko i cela plata radnice. Pri tome, pod ovu kategoriju svrstane su sve radnice varijetea, kafana, barova i pivnica: kelnerice, umetnice, igraciće, pevačiće i kuvarice. Sva ova zanimanja se ovim propisom kriminalizuju kao (potencijalna) prostitucija. Autorka na kraju zaključuje da nije problem samo u zakonodavcima, već i u ženama koje se ne pobune protiv ovakvog i sličnih zakona.

Jedan od mogućih odgovora na kriminalizaciju određenih zanimanja i žena uopšte preko brige o (polnim) bolestima već sledeće godine u *ŽP* dala je Anđelija Bunuševac, u svojstvu diplomiranog pravnika. U članku „Suzbijanje prostitucije i suzbijanje veneričnih bolesti” (3/1924) izvela je jednostavan zaključak: „Trebalo bi razlikovati suzbijanje prostitucije od suzbijanja veneričnih bolesti” (112). Na istom tragu je i „Izveštaj sa kongresa venerologa u Zagrebu” Maše Živanović (5/1928: 1–2). Ona prenosi da je trinaest referata sa kongresa pokazalo da su mere za suzbijanje veneričnih bolesti u Kraljevini *potpuno iluzorne*, jer se sprovode reglementacijom (javnih) prostitutki, dok je u gradovima najbrojnija *tajna prostitucija*. Ključno zapažanje Maše Živanović je, međutim, da su iz svih ovih mera „sasvim isključeni muškarci, za koje se medicinski ne može ustvrditi da su manje opasni prenosioci zaraze” (Isto: 1). Na kraju je podvukla da je od svih rasprava vođenih o prostituciji mnogo važnija stvar „može li se venerična zaraza identificirati sa prostitucijom” (Isto: 2). Na istoj poziciji Maša Živanović i *ŽP* dosledno su istrajavali (videti članak „Predlozi Alijanse ženskih pokreta o promjenama i dopunama antiveneričkog zakona”, 3, 4/1935: 41–42).⁴ Problem je bio u tome što u društvenoj praksi ove jednostavne istine nisu uspevale ni da dopru do šire javnosti, a kamoli da razbiju vladajući stereotip.

U pogledu (de)kriminalizacije ženskog prava na izbor i sopstveno telo značajna su dva uzastopna članka. U prvom, „Odredbe našeg novog zakonika o prekidanju trudnoće” (11, 12/1930: 3–4), date odredbe se iznose bez komentara, iako čitateljke *Ženskog pokreta* u njima jasno prepoznaju strategije i tehnike porobljavanja žena, tj. takav odnos države i društva prema ženskom telu. Posredan komentar zapravo predstavlja naizgled zaseban članak, beleška koja se nalazi na završnoj stranici prvog članka: „Nemačke lekarke protestuju” (11, 12/1930: 4). Ona obaveštava o peticiji kojom 359 lekarki zahteva da se ukinu paragraf nemačkog zakonika kojim se kažnjava pobačaj. Nemačke lekarke u svome diskursu obrću patijarhalnu logiku odgovornosti: smatraju da pobačaj može biti kažnjiv samo ako ga ne izvrši „aprobirani” lekar, ako ga lekar ne izvrši pažljivo i ako ga izvrši protiv volje žene. Zahtevaju da se pobačaj ne kažnjava ako je izvršen ne samo iz zdravstvenih, već i socijalnih razloga („zbog socijalne ili ekonomske bede žene i na njen zahtev”).

⁴ Od kojih je prvi: „Stojeći na jedino ispravnom medicinskom stanovištu da zarazu prenose i žene i muškarci jednako, tražimo bezuslovno obligatni pregled i žene i muškarca prije stupanja u brak (svi razlozi o pretežno seljačkom narodu, o stidljivosti i osjetljivosti, moraju da padaju pred jednim neosporno naučnim principima)” (41).

U sledećem broju urednice prenose detaljnu Uredbu („O prekidanju trudnoće”, 13–16/1930: 3), koja je na osnovu odredbe doneta, a koja precizno određuje kako treba da se ponašaju lekari prema trudnici kojoj je trudnoćom ugrožen život, prema „bolesnici” kako se u Uredbi imenuje. Legalan prekid trudnoće u tim isključivim uslovima nosi sa sobom niz lekarskih i administrativnih procedura, formiranje Komisije, složena pravila o članovima komisije, uslove pregleda i pisanje izveštaja. Očigledno je da će lekari odustati od prekida trudnoće ako nisu apsolutno sigurni da to ugrožava zdravlje žene jer lako mogu biti krivično gonjeni i kažnjeni, a procedura zahteva veliki angažman. Uz sve to, ako zaključak komisije nije jednoglasan, trudnoća se ne sme prekinuti. Slika žene koja se postupno oblikuje čitanjem uputstva o proceduri jeste slika žene u ponižavajućoj poziciji i u životnom riziku.

Na rasprave o (de)kriminalizaciji ženskih sloboda, koje su se praktično svodile na teme vezane za reproduktivno zdravlje, nadovezuju se članci koji govore o *rasnoj higijeni*. Ovaj izraz uobičajen je na stranicama *ŽP*, a može se primetiti da je eugenički diskurs – čiji je on osnovni signal – u *ŽP* ukršten sa feminističkim emancipatorskim diskursom, odnosno u njegovoj je funkciji. Dobar primer ovako složenih hibridizovanja diskursa je članak „Materinstvo i žensko pitanje” Alojzije Štebi (9, 10/1930: 1–2). Ovaj članak objavljen je u fazi taktiziranja *ŽP* usled Diktature i njenih posledica, kada je sam emancipatorski diskurs često bivao svesno narušavan. Kao alibi za feminističke zahteve uzimani su i antifeministički stavovi. U ovom konkretnom slučaju tu funkciju ima citiranje dr Hofštetera, docenta bečkog medicinskog fakulteta, koji govori o tome da sadašnja emancipacija žena i poboljšanje uslova njihovog rada u privredi u konačnom ishodu treba da vrate žene u kuću gde bi se na miru bavile materinstvom. Iako koristi i ovaj argument, poenta članka Alojzije Štebi je druga: žene treba da rade, s tim da treba poboljšati uslove rada. Ona smatra da privredni život proizvodi negativne posledice po žensko zdravlje, pa tako i reproduktivno i „rasno”. Ipak, rasna higijena ostaje u ovom članku i sama sebi cilj: „Ako smatramo da je materinstvo jedna socialna funkcija, mi moramo neminovno tražiti da se ta funkcija obavi na takav način da društvo ima neminovnu korist od toga. Društvo ne bi smelo dopustiti da svaka žena postane majka, jer nema svaka žena sve fizičke i psihičke uslove za to, kao što nema ni svaki muškarac sve uslove za funkcije oca. Reforme u tome pravcu danas traže higieničari i traže ih s puno prava, jer treba u prvome redu da gledamo na kvalitet rase. To naročito još posle rata, jer je poznat fakt da je rat pokosio ono što je bilo najbolje, najotpornije u svakom narodu” (Isto: 1). Članak je do samog kraja značenjski ambivalentan. Alojzija Štebi sve vreme insistira na tome da položaj majke mora da se popravi, jer u datom trenutku nije dobar, ali isto tako tu činjenicu ublažava podsećanjima na pojedine istorijske epohe koje su navodno bile povoljne po materinstvo (npr. kraj egipatskog carstva).

Na nivou ovog broja časopisa, ovaj ambivalentni diskurs „odmah” koriguje članak Maše Živanović „O neudatoj majci i njenom djetetu” koji počinje na stranici na kojoj se prethodni završava (9, 10/1930: 2–3).⁵ I M. Živanović

5 Ceo ovaj dvobroj (iz perioda kada *ŽP* izlazi kao list, svakog 15-og u mesecu) i posve-

polazi od eugeničke premise po kojoj „vanbračna djeca predstavljaju za rasnu higijenu, za eugeniku, veliki problem”. Uzrok je tome, međutim, socijalni: po podacima iz statistike na koju se Maša Živanović poziva, neudate majke moraju da rade do samog porođaja i zato rađaju pre vremena ili u proseku decu 300 gr lakšu od one čije majke ne moraju da se izlažu naporima pred porođaj. Ispravljanje ove nepravde ona vidi u tome da ženske organizacije treba da zahtevaju da sva deca, još pre rođenja, imaju ista prava, što bi, sledstveno, i neudatim majkama davalo pravo na porodijsko bolovanje. Iako se poziva na njene principe, autorkino razmatranje problema zapravo ide u smeru kritike eugenike, koja pak proizlazi iz doslednog feminističkog pogleda na svet: „Ali s kojim pravom se smije zahtijevati da ‘psihički i fizički slabija’ žena u momentu prirodne pasivnosti nosi odgovornost i teret za provođenje principa o poboljšanju rase, dok muškarac, prirodni napadač, ‘duševno i fizički jači’, zakonom zaštićen, bježi od svoje prirodne dužnosti” (Isto: 2). I na drugim mestima u tekstu jasna feministička argumentacija Maše Živanović u zdravom rađanju i majčinstvu narušava patrijarhalni aspekt eugeničkih premisa, dok u isto vreme ostaje u okvirima ovog opšteprihvaćenog svetonazora.

Kada je reč o ostalim izdvojenim tematskim krugovima, treba reći da *ŽP* predstavlja značajan izvor za proučavanje istorijata ženskih zdravstvenih i s njima povezanih ženskih školskih institucija u Srbiji i Jugoslaviji; isto tako, i značajan izvor za pisanje istorije ženskih postignuća u sferi zdravstva.

U prvom smislu, kroz duže članke, a mnogo češće kroz kraće beleške, *ŽP* revnosno izveštava o novoootvorenim školama i bolnicama, pa tako i o razvoju babičkih, nudiljskih i bolničarskih znanja i zanimanja, odnosno o njihovom institucionalizovanju u domaćoj sredini, a vrlo često i o međunarodnom kontekstu za koji su vezani. Članci iz toga domena nekad su vrednosno neutralni, a tek ponekad pojavljuje se feministički okvir.

U belešci F. Šefera „Škola za nudilje u Beogradu” (3/1923: 134–135) izveštava se, na primer, ne samo o konkretnoj školi tek osnovanoj u Beogradu (podržanoj od strane Srpskog Crvenog krsta, ali i engleskih i američkih prijatelja),⁶ nego o čitavom *pokretu* za nudilje, školovane negovateljice bolesnih. Ovu profesiju, naime, u razvoju prate „ravnodušnost merodavnih” i „pasivni otpor od strane mnogih lekara, koji nalažahu da je uvredljivo za devojke iz boljih kuća da se posvete dužnosti negovanja bolesnika”, osim dr Đurđevića, upravitelja Vojne bolnice, koji se može smatrati jednim od inicijatora pokreta. Ovakve beleške, iako im to nije bila namera, otkrivale su koliko je učešće britanskih i drugih bolničarki u Prvom svetskom ratu u Srbiji uticalo i na

ćen je temi materinstva budući da se njegovo redovno izlaženje poklopilo sa Materinskim danom (15. maj).

⁶ Videti i članak: A. M. Leko, „Škola za čuvarice narodnog zdravlja” (3/1923: 135–136), koji govori o ispitima svečano održanim u Valjevu, uz predstavnike Crvenog krsta, Ministarstva narodnog zdravlja i Ministarstva za socijalnu politiku. Izveštava se da „škola za čuvarice narodnog zdravlja osnovana je oktobra 1921. inicijativom Američke Misije d-r Ridera” (kurziv S. B.), kao i da su prva dva tečaja održana u Bajinoj Bašti i trajala su četiri meseca, da bi zatim škola bila prebačena u Valjevo a kurs proširen na šest meseci.

razvoj medicinskih ustanova u novoosnovanoj Kraljevini posle rata. U belešci se, između ostalog, kaže: „Upraviteljica škole je Engleskinja gospođica Njutn, koja se spremala za nudilju u čuvenoj Gajskoj bolnici u Londonu. Ima nekoliko engleskih sestara koje govore srpski i pod čijim uputstvom rade učenice praktično u vojnoj bolnici. Najstarija među sestrama je sestra Ren, najstarija koja je bila među srpskom vojskom na ostrvu Vidu. Ona predstavlja jednog od pionira u osnivanju ove korisne škole”. Kako čitateljke saznaju, plan je da prve tri godine Engleskinje rade na programu razvoja, a da ih zatim zamene Srпкиnje, kao i da škola ima dom za čak 150 učenica. U jednom od narednih brojeva tema je pominjani „Dom škole za nudilje” (5/1923), „velikolepna zgrada” koja je svečano otvarana, a podignuta uz pomoć glavnih finansijera škole. Cilj ukupnog poduhvata nije predstavljen kao deo procesa emancipacije žena, već njihovog rada u službi nacije (učenice treba da postanu „stručno spremne i iskusne bolničarke i nudilje, koje će, pored lekara, podizati u narodu higijensku kulturu, a s njom i celokupno zdravlje našeg naroda”). Predstavnice Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, tj. Ženskog pokreta, često su svojim aktivističkim, humanitarnim i profesionalnim delovanjem bile vezane za ovakve institucije. U ovom konkretnom slučaju to je Lepasava Petković, pomenuta kao članica uprave škole za nudilje, dok, međutim, u beleškama o medicinskim institucijama nije uvek ostajao trag o saradnicama *Ženskog pokreta* koje su iza nje stajale.

U smislu ženskih postignuća na polju medicine, među individualnim primerima izdvaja se Marija Kiri (Maria Skłodowska-Curie), što je i inače bio trend evropske feminističke štampe toga doba. Marija Kiri izdvaja se kao naučnica koja je zahvaljujući istraživanjima u bazičnim naukama, a spletom istorijskih okolnosti i ličnih osobina, dala neizmerljiv doprinos razvoju medicine, pa i nekih njenih krajnje materijalnih aspekata. Detaljnije o ovoj temi moguće je međutim, zbog obima članka, pisati u posebnom radu.

II

O temi bolesti u ženskoj književnosti međuratnog perioda, u časopisnom kontekstu, pisala je Jelena Milinković u doktorskoj disertaciji *Ženska književnost u časopisu Misao (1919–1937)*, posebno u potpoglavlju „Bolest i melanholija kao izraz epohe i rodna reprezentacija” (Milinković 2016: 178–189). Imajući u vidu ukupan pripovedni korpus modernističke epohe, Milinković je zaključila da je „tematizacija bolesti u međuratnoj ženskoj književnosti bila uslovljena najmanje dvema okolnostima: duhom vremena i realnim bolestima spisateljica” (Isto: 178). Oslanjajući se na Suzan Zontag (Susan Sontag) koja je prva uočila značaj povezanosti bolesti (pre svega, tuberkuloze u 19. i raka u 20. veku) i književne psihologizacije, i definisala u tom smislu *bolest kao metaforu (Illness as Metaphor, 1978)*, Milinković je iznijansirano analizirala smisao bolesti i poziciju modernističkog subjekta u prozi srpskih književnica Milice Janković, Anđelije Lazarević, Milice Miron, Desanke Maksimović i Danice

Marković. Izuzetno je u tom smislu važno zapažanje i Magdalene Koh (Magdalena Koch), na koje se poziva i Milinković, da u, na primer, zapisima *Među zidovima* (1932) Milice Janković nema „ni trunke romantičarske idealizacije, mitologizacije ili metaforizacije bolesti” (Koh 2012: 188) i da ova proza zapravo demistifikuje bolest. Upravo u ovim zaključcima i pojmovnom aparatu proučavateljki ženske proze može se naći okvir za objašnjenje književnog pisanja o bolesti, a u vezi sa feminističkim časopisnim člancima. Naime, za razliku od većine kolega pisaca, kojima bolest jeste služila prvenstveno za idealizaciju melanholičnog subjekta, metaforizaciju bolesti, ali i oblikovanje njene metafizike (v. Koštal 2020), autorke ove epohe polazile su najčešće od (auto)biografskih i društvenih činjenica, uspevajući da obuhvate istovremeno i realistički i simbolističko-modernistički aspekt teme, a često svesno birajući pretežnost realističkog.

Na kraju svoje studije Zontag je zaključila da je metaforizacija bolesti u književnosti, i sledstvena romantizacija – zajedno sa drugim sličnim diskursima – išla na štetu samih obolelih, ne vodeći u konačnom zbiru izlečenju. Zbog toga je smatrala da je, gledano bar iz perspektive bolesnika, potrebno izbegavanje metaforizacije i fokusiranje na fizički aspekt bolesti. Čini se da bi daljem razmatranju ovog problema pomogla knjiga Pitera Fifilda (Peter Fifield) *Modernism and Physical Illnesses*, Oxford University Press (2020), koja nam još uvek nije dostupna. Jer, kao što je delom objašnjeno, međuratne jugoslovenske prozaistkinje uspevale su da nađu pravi odnos između realističko-terapeutskog i književno nužnometaforičnog.

Jelena Milinković je u odeljku „Melanholija u prozi Anđelije Lazarević” primetila da se „melanholija može uzeti i kao transpozicija bolesti, a opisivanje melanholičnih stanja kao supstitucija govora o bolesti” (Milinković 2016: 178). Važne su razlike koje u tretiranju bolesti postoje između međuratnih autorki, jer tako uvidamo da su one zapravo realizovale gotovo sve moguće književne transpozicije ove teme: „Za razliku od Milice Janković koja je svoju ličnu nesreću (bolest) intenzivno prozno tematizovala, Anđelija Lazarević nije otvoreno pisala o tuberkulozi i kanceru od kojih je bolovala. Njeni junaci i junakinje, za razliku od nje same, nisu fizički bolesni, ali boluju od melanholije. Tako je ova autorka sopstveno tragično osećanje prouzrokovano blizinom smrti transponovala u fragilna, melanholična stanja sopstvenih junaka/inja. Zbog toga se melanholija u njenim pripovetkama višestruko realizuje: kao odraz opšteg modernističkog osećanja splina, kao reperkusija patrijarhalnih ograničenja, ali i kao supstitucija bolesti” (Isto). U pripovetkama Milice Janković, samo onim objavljenim u *Misli*, korpus tematizovanih bolesti je vrlo širok: od mentalne retardacije deteta, preko alkoholizma, do tuberkuloze i reumatizma (Isto: 179). Drugim rečima, a kao što ističe Magdalena Koh, ova autorka je u tadašnju srpsku prozu uvela niz tabu tema vezanih za žensku telesnost i bolest, pri čemu je važno da to nisu samo društveno delimično prihvatljive bolesti glavnih junakinja već i „društveno stigmatizovane bolesti služavki: pojavljuje se epileptičarka ili služavka sa mentalnom retardacijom, lik neizlečive alkoholičarke, ali i

opijumske zavisnice” (Koh 2014: 9). Izdvojena zapažanja mogu se primeniti na međuratnu žensku prozu u celini, budući da su gotovo sve autorke prikazivale tabuisanu stvarnost i nepriznata ženska iskustva u vezi sa bolešću.

Desanka Maksimović je u ediciji Savremenik Srpske književne zadruge, u zbirci *Ludilo srca* (1931), objavila niz pripovedaka sa temom ili motivom bolesti. Slično onome što je J. Milinković primetila povodom M. Janković (Milinković 2016: 180), u pričama D. Maksimović tema bolesti nekada se nalazi u sklopu šire teme pripovetke, nekada je u sadejstvu sa drugim temama i motivima, ali po pravilu presudno utiče na tok i rasplet sižea, ili suštinski određuje atmosferu i značenje priče. U uvodnoj i naslovnoj pripoveci „Ludilo srca” Maksimović ubedljivo slika mentalni poremećaj junakinje izazvan njenom opsesijom smrću; u priči „Nevidljivi trun”, opisujući bolest i smrt devojčice, gradi čitavu mrežu metaforičkih izraza koji ljudski organizam porede sa složenim i prefinjenim mehanizmom časovnika, i obrnuto; u priči „Siromahova šetnja” motiv srčanog udara vešto uklapa u angažovani narativ o društvenoj nejednakosti tj. klasnoj obespravljenosti. U potonjoj priči junakinja iz čije se perspektive dominantno prikazuje siže i doživljaj sveta siromašnih završava na kraju kao udovica, ali pre toga u šetnji sa suprugom i decom, od lokalne kafane do groblja, ima prilike da sa suprugom kroz pripovedačku instancu izrazi čitav niz sumnji u pravednost *oba sveta* („Bog mu se ukazivao kao vrhovni poslodavac”; „Potajno se i ona plašila da i gore ne bude kakvih ogromnih paklenih fabrika, da se među paklenim mukama ne nađe i pranje rublja”; „siromasi ne znaju da boluju”, „misao o ma kakvoj vrsti jednakosti nije mogla nikako da pojmi”, „volela bih samo da znam da li je i pod zemljom bogatašima drukčije nego nama”, Maksimović 1931: 57–60).

Par godina kasnije u istoj ediciji istog izdavača, Verka Škurla-Ilijić⁷ u zbirci priča *Ko im sudi?* (1933) donosi nekoliko priča sa temom bolesti. Izdvajaju se dve koje smatramo najilustrativnijim za ključnu semantičko-narativnu inovaciju međuratnih književnica u odnosu na prozu modernista. Ukoliko je bolest junakinje i služila metaforizaciji (što je, takoreći, kanonizovani postupak u evropskoj književnosti, a od kojeg se ove autorke udaljavaju), onda je ona služila metaforizaciji patrijarhata kao bolesti, kao svojevrsnog nevidljivog primarnog uzročnika „sekundarnih” ženskih oboljenja.

U pripoveci „On” u središtu pažnje je junakinja koja se, pobegavši od ograničene i očekivane nesrećne perspektive u primarnoj porodici, potpuno posvećuje *njemu*, muškarcu, izabranom partneru. *On* je prikazan kao jedan od stasitih i privlačnih muškaraca iz siromašnijih krajeva zemlje (Dalmacija) koji u prestonicu dolaze sa ciljem da upravo vezivanjem za pravu ženu obezbede sebi lagodnu egzistenciju. Junakinja u takvom braku postupno i neprimet-

7 Ova književnica se u časopisu *Ženski pokret* javlja kao autorka pesama u slobodnom stihu, „Aljoša” (7/1923: 330–332) i „Ubogar pevucka” (4/1924: 180–181), a pominje se u kratkoj belešci povodom nagrađivanja književnica (1929, na konkursu „Cvijete Zuzorić” nagrađena je njena priča „Đentile”) i „novih knjiga ženskih autora”, gde se samo pominje zbirka priča *Ko im sudi* (1933).

no tone u bolest. Autorka na jednom mestu izražava to istovremeno ironijski suptilno i eksplicitno: „Pitaju šta joj je; ne znaju, bednici, kolika je njena sreća, a ne možeš im to ni kazati... Tek ima *bolesti podmuklih*, smrtonosnih, i *potiču baš od te bezmerne, prekomerne, neslućene braćne sreće...*” (Škurla Ilijić 1931: 51, kurziv S. B). Od detinjstva usađeni model ponašanja, usredsređenost na brak kao smisao života i na *njega* kao na onog kome treba podrediti svoju ličnost i svoje potrebe, dovode junakinju do samozanemarivanja koje vodi direktno u bolest i smrt: „Ona *nije ni to opazila da je posve izgubila apetit...* Nije toga opazio ni on. Što se njegovoga tiče, sve je funkcionisalo u redu. A kad je mlada Dafina konačno ipak osetila da je krajnje vreme poveriti se lekarima i lekarijama, niko više nije mogao ništa. Sve je bilo prekasno! Čak je i operacija bila suvišna” (Isto). Škurla Ilijić je kao posledicu prihvatanja muške dominacije i poništavanja sopstvene ličnosti „izabrala” bolest od koje mogu bolovati samo žene, kancer materice, i to je, kao i u gornjem primeru, iskazala naizgled implicitno a opet dovoljno eksplicitno. Autorka junakinju smešta na jedno žensko bolničko odeljenje, za koje junakinji ne kažu koje je („Ona nije znala da su u toj tihoj dvorani *sve te žene na smrt bolesne*”, Isto), ali pripovedačka instanca kroz doživljeni govor čitalačkoj publici otkriva bolest: „Gle, otkad tako leži, a i ne leče je i ne utražuju joj *bolove pod utrobom!*” (Isto: 52, svi kurzivi S. B).

Završna pripovetka u zbirci, „Hanumica”, tematizuje isti model razboljevanja i umiranja žena, tačnije devojčica koje umiru zbog nasilno im u telo upisanih ženskih uloga. Ona govori o devojčici iz bogate muslimanske porodice koju udaju za uglednog udovca i nosioca begovske titule. Škurla Ilijić opisuje i junakinjino detinjstvo pre udaje, kao i udaju samu i navikavanje na novu kuću, u kojoj Hanumica postaje drugarica ćerki čoveka za koga su je (u)dali. Autorka i ovde vrlo vešto, podrazumevajući podrazumevano znanje čitalačke publike, u nekoliko poteza uspeva da predstavi položaj glavne junakinje. Naglu promenu u životu devojčice i iskazuje u par rečenica, „naglo”, prelazeći sa opisa dečijih igara na opis stanja u kući posle jednog dužeg begovog odsustva: „Sve se izmijenilo u kući Rizah-bega otkako se povratio sa daleka puta. Kćeri mu se poudadoše, a Hanumica je *već i majka*. Njoj je *već četrnaesta*” (Isto: 171, kurziv S. B). Kao i Dafina u pripoveci „On”, i Hanumica je vaspitanjem programirana da osluškuje svaki *njegov* signal i da tome u potpunosti podredi svoje ponašanje. „Zapamtila je ona dobro strepnju na licu svoga muža dok je dijete pod srcem skrivala. Osjetila je *razočaranje njegovo kad se rodi djevojčica*” (Isto: 172, kurziv S. B). Neželjena devojčica je vrlo brzo i umrla, a beg ne oseća tugu za njom, dok briga za Hanumicu dolazi samo iz želje za sinom („Smrče se Rizah-beg. Zabrinu se za ženu, ali za mrtvim djetetom, vidjelo se, ne žali”, Isto : 173), zbog čega joj je doveo lekare.

Ovo je višetruko složen motiv u pripoveci iz 1933. koja opisuje atmosferu u Bosni pod Austrougarskom upravom. Opet u svega par rečenica autorka uspeva da iskaže kako je dovoljan samo jedan izraz lica kao signal i nalog supruzi: „Mrk u licu i *skupljenih obrva*, saopći joj toga dana muž da joj doktori teško zabranjuju ikada više roditi dijete. – On, Švabo, da meni zabrani da ti rodim

sina?” (Isto). On joj je rekao da ona iz medicinskih razloga *ne sme* više da rodi dete, ali ona će dobro razumeti prateću neverbalnu poruku, i da sve to zajedno zapravo znači da ona mora da rodi sina, uprkos naučnim argumentima, što će onda izreći kao sopstvenu volju dodatno je motivišući inatom prema tuđinu.

O trudnoći (njenom vođenju, mogućem prekidu i završetku u vidu porođaja i njegovih posledica) kao središnjoj zdravstvenoj temi modernog doba posredno govori i sam izbor naslova skorašnjeg zbornika radova – *Od babičke torbe do zdravstvenog kartona: javno zdravlje u Istočnoj Evropi*. U radu Sare Bernaskoni kojim je naslov zbornika inspirisan, „Materijalna strana modernosti: babička torba u Bosni i Hercegovini oko kraja veka”, pokazuje se kako su u ovoj jednoj tački ukršteni mikro- i makročinioci: prakse narodne medicine, kolonijalni odnosi, diskursi tradicije, diskursi modernosti, individualna shvatanja babica itd. Ne samo što je, kako je feministička teorija formulisala, patrijarhat izvršio društveni upis u telo žene, a posebno u njenu matericu, već do nje najbliže stiže i globalni geopolitički poredak. Središnja figura diskursa modernosti koji je Austrougarska monarhija širila bila je „muslimanska žena” u kojoj su kulminirali islamska „zaostalost” i bosanskohercegovačka drugost (Bernasconi 2017: 99). U jugoslovenskoj feminističkoj međuratnoj periodici upravo će *sestra Muslimanka* postati jedna od središnjih figura diskursa emancipacije žena, sa drugačijom konotacijom, ali i delimično zajedničkim značenjem nazadnosti i zaostalosti. Ne poslušavši lekarske savete, Hanumica u istoimenoj pripovesti strada nedugo nakon drugog porođaja od, reklo bi se, moždanog udara („To nešto naglo puče u mozgu male Hanumice, te probi iz nje bol kao šiljat nož”, Isto: 174). Begovo ponašanje u kratkom periodu bolovanja potvrđuje da Hanumica za njega jeste bila samo sredstvo za telesno zadovoljstvo i obezbeđivanje muškog naslednika: „On rijetko bolesnici ulazi. [...] Beg stiska ručice svoga sina: „Hvala ti, Hanumice! Hvala ti, dijete! Zbogom pošla!” (Isto: 175).

Pripovetka „Žensko” (1940) Frیده Filipović govori da bolja sudbina ne čeka ni žene iz urbanih sredina Kraljevine Jugoslavije. Ovde se do junakinjine svesti, preplavljene srećom zbog završenog porođaja („Rodila sam dete! Imam dete!... Svoje dete!”), Filipović 1956: 134), tek naknadno probija smisao muževljehvinih reči koje joj izgovara neposredno po porođaju: „Iako je ćerka, čestitali su mi svi...” (Isto: 135); „Tja, šta ćeš, nemamo mi sreće” (Isto: 136). Od tih reči ona je „osetila kako se u njoj nešto cepa, kako od nje otiču radost i nada, kao krv iz velike rane, i kako se nad njom opet sklapa siva svakodnevnica...” (Isto). Dok i nad njenom posteljom, kao nad Hanumicinom, izriču zahtev za ispravkom („Ti, sine, ne greši dušu. Drugo će biti sin, ako bog da”, reći će svekrva), junakinja „u tom času, nemoćna da razmišlja, da raščlani tu nepravdu, tu besmislenu uvredu koja se nanosi njoj i njenom detetu” oseća „kako joj se na grudi svaljuje kao planina teško, kao svet staro klupko predrasuda. [...] ona je u trenutku bezumno poželela da je nema, da nestane, zajedno sa malim ženskim bićem koje tek što je toga dana nevoljno donela na svet” (Isto : 137). Dve su autorke u ovim pričama patrijarhalne naloge, tj. patrijarhat sam, pred-

stavile umetnički efektno a diskurzivno nedvosmisleno kao, jezikom medicine rečeno, neposrednog narušitelja psihofizičkog zdravlja žena i tzv. tihog ubicu.

Kada se čita zajedno sa pominjanim člancima *ŽP* o (ne)dozvoljenom prekidu trudnoće, ženska proza može se shvatiti i kao svedočanstvo o tome kakav životni tekst se ispisuje iznad i ispod redova teksta takvih zakona. I postavlja implicitno pitanje o tome da li su se životi prevremeno udatih i kao sluškinja silovanih devojaka (ali i onih u braku primoranih na neželjene nove porođaje) mogli spasiti. Jer, u toj se prozi prikazuje njihovo umiranje zbog prerane trudnoće. U priči „Na prvom koraku” Višeslave Đuričić (izvorno objavljena u skopskom *Južnom pregledu, listu za nauku i književnost* 1933, a zatim u zbirci *Žena bez maske* 1934) ubedljivo je prikazano kako patrijarhat dovršava (samo) ubistvo devojke, čak i kada je medicina čudom spasi. Junakinja Mada sa četrnaest godina odlazi u grad da bude „devojka” u bogatoj kući, gde će gazda nasilno prekinuti njeno devojaštvo. „Zavođenje” i silovanje od strane Gospodina (dok je Milostiva sa decom na moru) prikazano je ovde naučno i umetnički majstorski. Ovakva (umetnička) svedočanstva jesu ono što je nedostajalo pravničkom tekstu o abortusu, kao svojevrsna preambula o uzrocima, koja bi, da je ima, nužno menjala i sam tekst zakona i propisa. „S dušom se borila mala Mada; *preuska u bedrima* – kažu – bila” (Đuričić 1934: 41). Junakinja nije ni dočekala kraj porođaja, u očaju je izvršila pokušaj samoubistva sa samog porodiljskog stola. Čak i kada devojke potpunom srećom ostanu žive („Bog sotvoril sevodnja čudo ... Obično ostajetsja ili matj, ili dete. Danas – oboje”, reći će po Madinom buđenju u državnoj bolnici pobožna bolničarka Ruskinja (Isto: 44)), kada pokušaju ponovo da nađu posao, *zajednica* dete navodi kao smetnju (prethodno ga ne primi dom za nahočad) i sugeriše im da je trebalo da se otarase deteta nelegalnim abortusom: „Greh je to veliki doneti na svet dete bez oca. Što ga nije ranije... poslala... Duboki su i slepi kanali varoški. To je bar trebala da zna” (Isto: 46). Autorka tako vešto komponuje pripovetku da čitateljke tek naknadno saznaju i za pokušaj samoubistva („Zarasle rane za nedelju dana, protivno svima zakonima nauke; ostale samo dugačke belege, preko kolena koje je razbila bacajući se sa prozora, i preko splasnulog, još smežuranog trbuha odakle su izvukli malog”, Isto: 47). Kada Madu svi odbace, pa i roditelji videvši je sa bebom na pragu kuće („Ugledao kćer i kliknuo od iznenađenja: Sine! A kad mu se pogled okačio o ženu, belju od zida na koji se naslonila, odjednom je shvatio sve. Zamahnuo bičem, kao da nečastivog odgoni i proderao se podmuklo: – Curuk, beštijo! Ne pogani mi krova”, Isto: 48), ona je prinuđena na samoubistvo. Autorka bira da ne prikaže način na koji je junakinja ubila sebe i sina već tu činjenicu samo nagovesti u epilogu, zato što cela priča jeste o tome kako su svi postupno ubijali devojčicu Madu.

Kao i Škurla Ilijić, i Višeslava Đuričić u svojim pričama zna da nađe preciznu meru odnosa otkrivenog i podrazumevanog, onoliku koja je dovoljna da čitateljke ne ostanu u nedoumici oko značenja detalja i celine priče, a da se ipak kroz neiskazano sugeriše neiskazivost ženske traume. Analizirana priča jeste, između svega ostalog, i deo aktuelne feminističke rasprave o abortusu, koja je

intenzivno vođena i na stranicama časopisa *ŽP*. Među neknjiževnim člancima ova priča svojim značenjem stoji uz prenete zahteve nemačkih lekarki da se abortus mora dozvoliti iz socijalnih razloga odnosno razloga siromaštva.

Kroz postupak čest za žensku prozu međuratne epohe, koji bismo mogli nazvati *ženski skaz* (junakinja se poverava junakinji pripovedačici, u prostoru poverenja – bolnica ili kuća),⁸ ispričana je i priča „Đurđeva Stamena”. Višeslava Đuričić objavila ju je prvi put u *Ratničkom glasniku* 1937,⁹ što je važno za njeno razumevanje, za činjenicu da je autorka ispisala zapravo dve paralelne priče, jednu za žensku čitalačku publiku, a drugu za urednike i čitaoce *Ratničkog glasnika*. U ponovljenom izdanju u okviru zbirke *Vrati se kući, sine* (1974), koje se može smatrati konačnom autorskom voljom, priča će nositi pomenuti naslov, dok je u prvom imala i podnaslov *Majka i sinovi*. Naslovna junakinja je Stamena koja je rodila devetoro dece i sva su umrla. Sve do pred sam kraj, imamo utisak da čitamo priču o posledicama koje bolovanje dece i njihova smrt ostavlja na majku, dakle, priču o traumi gubitka. Priča je svedočanstvo o nesagledivim posledicama zaraznih bolesti na selu početkom 20. veka, kao i o „lancu” traumatizovanih žena. Jer, sa traumom bliske žene se saoseća i ona se prenosi, u ovom slučaju između jetrva, svekrve i snahi. Znanje o traumi se prenosi i između drugih žena koje kasnije dolaze u domaćinstvo. Njihov lik u vidu snahe „tek dovedene u kuću” predstavlja pripovedačica koja priču o Stameni sluša (zajedno sa čitaocima) od Stamenine jetrve, i zatim je prenosi „nama”. Priča ne pominje brigu o deci i deljenje tuge između muških članova seoske zadruge.

(S)kazivačica priča: „U njihovu se kuću prva gušobolja ugnjezdila. Jednog večera leže Anđelija, drugog Zorka a trećeg već i Milenka. Uhvati ih neka vatrutina i steže, pa zahvati i Marka, i tek kad se iz kuće razleže vrisak, setismo se da onu zdravu decu odvojimo. I – pomenulo se ne povratilo se – ona deca što ih uzemosmo nama ostadoše a one jadničice pokopasmo sve jedno za drugim. Samo što ispratismo Anđeliju, zamuču i Zorka, a samo što se vratismo s njenog groba, moradosmo nositi Milenku. Sve u naručju, redom, kao male bele lutke. Što sam se našalila tada, što se naplakah i nakajah. [...] A već crna Stamena kako ostade, kako preteče posle onolikog jada...ni danas ne znam! Marko joj ostade i priglup i nem; preteče nekako ali se ne održa dugo. O prvim zadušnicama ispratismo i njega” (Đuričić 1974: 25). Ovakav motiv *lanca*

8 Videti analiziranu priču „Ludilo srca” D. Maksimović, zatim pripovetku „Deca” (1928) Drage S. Janković, kao i romane Milice Janković (*Plava gospođa, Mutna i krvava*).

9 Zahvaljujem Tamari Butigan što je omogućila da se u *Digitalnoj NBS* brzo nadoknadi nekoliko propuštenih godišta *Ratničkog glasnika*, među kojima je bio i broj u kome je ova priča. Tako je, pored zbirke u koju ju je autorka naknadno smestila, bilo moguće sagledati izvorni časopisni kontekst priče, i još jednom naći se na tragu u književnoj istoriografiji manje vrednovanih časopisa, koji nude stalno nova polja proučavanja književne prošlosti. U avgustovskom broju za 1937. pored priče V. Đuričić (sv. 8, str. 583–587) objavljen je i članak „Jugoslovenska ženska sekcija Fidak-a” Danice Agatonović, pa se ovaj broj *Ratničkog glasnika* može smatrati najviše ženskim od svih objavljenih.

umiranja ne pojavljuje se prvi put u ženskoj međuratnoj prozi. U priči „Ljudsko srce” oblikovala ga je najpre Isidora Sekulić (*Književni Jug* 8 i 9, 10/1919).¹⁰

U cilju opstanka posle bolesti i traume odvija se i sklapanje malog saveza unutar familije, za koji su pak važnije ženske nego rodbinske veze (Stamena svojoj jetrvi zavapi: „Mileva, sestro, pomози da one jadničićе prežalim a ove preostale očuvam i odgajim”, Isto: 25), a koji će se kasnije, sa novim traumama, proširiti. Upravo u trenutku kada „strina” Mileva, koja priču priča, otkriva da je ona Milutina, Dragutina, Radovana i Čedu odgajala zajedno sa majkom im, a pripovedačica pita gde su sad tolika deca, kazivačica prekida skaz i najavljuje da će ga nastaviti sutra ujutru. Ovim narativnim rezom i efektom prekida priče, tj. povratka u *sada i ovde*, Višeslava Đuričić postiže dodatno zaokupljanje i fokusiranje čitalačke pažnje. To je ujedno uvod u obrt priče, i uvođenje novog sloja njenog značenja. U narednim pasusima, kroz pogled mlade pripovedačice i tumačenje starije kazivačice, čitaoci *kroz prozor u dvorište* „gledaju” samu Stamenu kako ranom zorom ide od praga do praga vajata i pred svakim zakuka za po jednim sinom. Obrača im se kao živima koje budi kako bi što pre uradili neki od svakodnevnih poslova. Zatim se ponovo pravi narativni rez i pripovedačica „nam” saopštava da je „od tada prošlo osamnaest godina”. Dok iščekujemo da saznamo uzork smrti sinova, kroz svedočenje jednog od ukućana (pripovedačica očigledno ne živi više tu) čujemo da Stamena više ne kuka od kad je poženila unuke, ali da i dalje svako jutro vrši isti „obred” ljubeći pragove vajata i šapućuci nešto po ceo dan. Na tom mestu saznajemo da su sinovi zapravo poginuli u ratovima, u ratnoj „celini” koje čine dva balkanska i Prvi svetski rat, i da su ostali nesahranjeni, a da Stamena preživljava uveravajući sebe da će se oni jednom vratiti. Priča se tako završava kao priča o traumi za poginulim sinovima. Ipak, sam kraj vraća na temu *ženske solidarnosti u traumi*, tačnije, oblikuje je, jer se usmerava na likove snahi – koje se nisu preudale zato što bi time ubile samu Stamenu. „Možda bi joj tek tada”, saopštava pripovedačica u završnoj rečenici, „bilo sasvim jasno: *da se nijedan od njenih sinova neće vratiti...*” (27, podvukla V. Đ).

Dve ukratko analizirane priče Višeslave Đuričić ilustrativne su ne samo zbog teme bolesti, već i zato što pokazuju kako je žensko iskustvo – pa tako bolest, umiranje i trauma kao deo tog iskustva – moglo u okviru istog opusa, od priče do priče, različito da se kodira, pa da se samim tim i feminističko znanje, koje iz tog iskustva proishodi, prenese različitoj publici. Priča o Madi kodirana je eksplicitnije feministički i mogla je da očekuje bolju recepciju kod ženske čitalačke publike. Priča o Stameni u osnovi je ženski i feministički narativ, ali prekodiran i zaokružen vojničkim i muškim iskustvom i značenjima, možda upravo za potrebe časopisa kojem je rukopis poveren, a što je omogućilo da se kroz takav okvir i žensko iskustvo učini vidljivim tamo gde inače za njega nema toliko interesovanja.

¹⁰ Zahvaljujem Jeleni Milinković za upućivanje na ovu tematsko-motivsku paralelu i njeno imenovanje. Uočena paralela, čini se, zaslužuje dalji istraživački rad, ne samo u jugoslovenskom ženskom književnom kontekstu.

III

Intenzivno pisanje o zdravstvenim temama u ženskim i feminističkim časopisima doprinosilo je procesu pretvaranja medicinskog, profesionalno ograničenog znanja u javno znanje. Ne treba zaboraviti da je to bio dug istorijski proces, koji je počinjao javnim medicinskim predavanjima („Introduction”, Heike et al., 2017: 1–2), i drugim oblicima javnih, ali u smislu publike ipak ograničenih formi. Opismenjavanje širokih slojeva stanovništva i štampa zapravo su ključni činilac u dostupnosti medicinskih znanja. Njihovo širenje kroz štampu, kako definiše Ana Kolarić, predstavljalo je vid neformalnog obrazovanja, koje uopšteno gledano „nastoji da pojedincima (ili grupama), koji su na bilo koji način diskriminirani, marginalizovani ili nedovoljno motivisani, te manje uspešni u okviru formalnog, tradicionalnog školskog okruženja, omogući sticanje odgovarajućih znanja” (Kolarić 2017: 179). Kako pokazuju istraživanja iste autorke, upravo su „ženski časopisi na srpskom jeziku iz druge polovine devetnaestog i sa početka dvadesetog veka ne samo pratili razvoj formalnog obrazovanja i uticali na njega, već su svojoj čitalačkoj publici ponudili jednu vrstu neformalnog obrazovanja, koje se odnosilo na sve segmente života: ishranu, odevanje, zdravlje i lečenje, udaju, bračni život, materinstvo” (Isto).

Ženski pokret svedoči o tome da medicinska znanja (i ona neformalno prenošena) u Kraljevini SHS/Jugoslaviji nisu mogla biti svima dostupna, posebno u ruralnim oblastima. *Ženski pokret* dopirao je do ograničene javnosti obrazovanih čitateljki, dok su tek kroz aktivnosti Ženskog pokreta kao organizacije ta znanja, u nepotpunom i prihvatljivom obliku, prenošena među seoske žene. Šta je od feminističkog medicinskog znanja moglo da bude predstavljeno polupismenoj ruralnoj ženskoj „javnosti” – svedoči sadržaj lista *Seljanka*, 1933–1935 (Barać 2015: 267–288).

U samom *Ženskom pokretu*, pokazuje se, medicinske teme date u kontekstu emancipacije žena predstavljaju povlašćeno mesto ukrštanja različitih diskursa, pa tako i istraživački povlašćeno mesto za razumevanje istorijske epohe, društvenih procesa dugog trajanja, i značenja književnosti unutar njih. Isto važi za ukupnu žensku periodiku na srpskom jeziku u njenom istorijskom sledu, pa se može pratiti postupni razvoj feminističkog diskursa unutar medicinskih tema. On se kreće od emancipatorski ambivalentnog u ženskim listovima 19. veka koje su često uređivali muškarci (v. Peković 2015), ali i ranih dvadesetovekovnih koje su uređivale žene, kakva je *Žena* Milice Tomić (Kolarić 2017: 179–190), pa do izraženo emancipatorskog sa „zaostacima” ambivalentnih „momenata”, kakav je u *Ženskom pokretu*, sve do dosledno emancipatorskog, ostvarenog u medicinskim člancima *Žene danas* (1936–1940).

Ženski pokret se, u celini gledano, problemima bolesti i lečenja bavio kao medicinskim i društveno-institucionalnim pitanjem, a njegov krajnji cilj je bio suzbijanje bolesti i unapređenje zdravlja žena i dece, zatim unapređenje zdravstvenih institucija, kao i osvajanje uskraćenih prava žena u datim institucijama i u školovanju za odgovarajuća zanimanja, ali i donošenje pozitivnih zakonskih regulativa i socijalnih i ekonomskih rešenja.

S druge strane, ženska književnost se bavi slikanjem specifično ženskih iskustava u vezi sa bolešću, psiholoških konsekvenci datih problema, ponekad društvenih uzroka ženskog trpljenja posledica (npr. tema alkoholizma u kratkim pričama *Seljanke* i prozi Nadežde Ilić Tutunović), često patnjama izazvanim obolevanjem i umiranjem dece (Đuričić, Škurla Ilijić, Janković), iskustvima obolele i umiruće dece, ali i strahom od smrti usled bolesti i metafizičkim aspektima straha od ništavila i prolaznosti (Maksimović). Zbog svega toga, može se zaključiti da zdravstvene teme u *Ženskom pokretu*, u kontekstu sa ostalim ženskim i feminističkim časopisima, i teme bolesti i umiranja u odgovarajućoj ženskoj književnosti, predstavljaju komplementarne delove jedne diskurzivne celine.

LITERATURA

- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контирајаноси. Жанр женској покрету у српској периодици 1920–1941*. Институт за књижевност и уметност, Београд, 2015.
- Bernasconi, Sara. “The Material Side of Modernity: The Midwife’s Bag in Bosnia and Herzegovina around the Turn of the Century”. *From the Midwife’s Bag to the Patients File: Public Health in Eastern Europe*, CEU Press, Budapest/New York, 2017, 97–116.
- Karge, Heike, Friedreike King-Kovács, and Sara Bernasconi. “Introduction”. *From the Midwife’s Bag to the Patients File: Public Health in Eastern Europe*. (Ed.) Karge, Heike, Friedreike King-Kovács, and Sara Bernasconi, CEU Press, Budapest/New York, 2017, 1–24.
- Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija: uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.
- Кох, Магдалена. „Шта је Милица Јанковић унела у српску прозу”. *Нова реалност из социјевне собе: стваралаштво Милице Јанковић*. Ур. Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић, Милена Родић. Београд, Велико Градиште: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Народна библиотека „Вук Караџић”, 2014. 1–14.
- Koštal, Andrija. *Diskurs o bolesti u europskom modernističkom romanu – Kamov, Mann, Svevo i Candrars*. Diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za komparativnu književnost, Odsjek za komparatistiku. Zagreb, 2020.
- Лазаревић, Радак (ур). *Између болести и здравља: поглед са Балкана*. Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”. 2019.
- Милинковић, Јелена. *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1937)*. Докторска дисертација. Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016. <https://nardus.mfn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/6092/Disertacija4019.pdf?sequence=6&isAllowed=y>
- Пековић, Слободанка. *Часописи по мери достојанственој женскиња*. Београд: Матица Српска Нови Сад, Институт за књижевност и уметност, 2015.

IZVORI

- Ženski pokret*: Beograd, 1920–1938.
- Sekulić-Stremnicka, Isidora. „Ljudsko srce”, *Književni Jug*, 8 (1919): strane, 99, 9/10 (1919): 425–432.
- Seljanka: list za prosvetivajanje žene na selu*, urednica Darinka Lacković, Beograd (1933–1935).
- Рајнички гласник, орган удружења резервних официра и рајника*. Beograd, 1922–1937.
- Ђуричић, Вишеслава. *Жена без маске*. Приповетке. Beograd: Издање књижарнице Скерлић, 1934.
- Максимовић, Десанка. *Лудило срца*. Beograd: Српска књижевна задруга, 1931.
- Филиповић, Фрида. *До данас. Приповејке*. Beograd: Просвета, 1956.
- Шкурла Илијић, Верка. *Ко им суди?* Beograd: Српска књижевна задруга, 1933.

Stanislava Barać

Institute for Literature and Art, Belgrade

THE TOPIC OF ILLNESS AND HEALTH IN THE MAGAZINE WOMEN'S MOVEMENT (1920–1938) AND CONTEMPORARY WOMEN'S PROSE

Summary: The magazine as a medium, following its basic functions of information and direct social influence, turns to the problem of disease and treatment as a medical and socio-institutional issue, and its aim is to work on disease control and health advancement (especially among women and children) and health institutions, as well as to achieve the denied rights of women in those institutions and in education for appropriate occupations. On the other hand, women's literature concerns portraying the psychological consequences of the given problems upon the characters of heroines, sometimes the social causes of women's suffering (e.g. the theme of alcoholism in short stories of the magazine *Seljanka* (Countrywoman; 1933–1935) and in the prose of Nadežda Ilić Tutunović, the consequences of internalizing patriarchal norms upon physical and mental health of women (Škurla Ilijić, Filipović), the direct depictions of illness and death in children, often caused by suffering (Ђуричић, Škurla Ilijić, Janković), experiences of sick and dying children, but also the fear of death resulting from an illness and metaphysical aspects of the fear of nothingness and transience (Maksimović). For these reasons, the health themes in the *Women's Movement*, taken in the context with other women's and feminist journals, and the themes of illness and dying in relevant women's literature – pose complementary parts of a discursive whole.

Key words: *Women's Movement*, women's prose writing, feminist journals, The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, disease, health, medicine, women's emancipation

IV
ПРОСТИТУЦИЈА

ПРОСТИТУЦИЈА – „НАЈФЕМИНИСТИЧНИЈА ТЕМА” У ЧАСОПИСУ ЖЕНСКИ ПОКРЕТ

Тема проституције у часопису *Женски њокрећ* обрађивана је не као маргинална већ као друштвено релевантна тема, у њеним актуелним појавним облицима како у земљи тако и у иностранству, а њени узроци и последице су се разматрали у контексту патријархалног друштва у коме владају економска неједнакост, доминација моћи и репресивни однос мушкараца над женама. Ова тема је обрађивана као комплексан друштвени проблем, са феминистичког становишта, кроз њен социјални, економски, друштвени, културни, правни, морални и медицински аспект, а у контексту анализе актуелне законске регулативе и са циљем њеног искорењивања. Проституција се у часопису *Женски њокрећ* експлицитно помиње као „најфеминистичнија тема” и, сагласно концепту феминизма, ни када је реч о овој теми није постојао општи консензус: од традиционалистичког и еволуционистичког приступа, до модернистичких и радикалних левичарских становишта, од честе заступљености текстова о проституцији првих година објављивања часописа, до занемаривања ове теме од 1935. године.

Кључне речи: проституција, феминистички дискурс, женски међународни активизам, социјална неједнакост, капитализам, патријархат

1.

У међуратном периоду интензивирао је активизам жена на међународном плану и он се испољавао у разним облицима, кроз производњу знања и производњу друштвене праксе. Производња и размена знања се неминовно преплиће са друштвеном праксом и оне се међусобно условљавају. Без обзира на различите контекстуалне позиције и ограничења, како научних претензија, тако и активистичких пракси, сваки активизам полази од критичког мишљења и почива, свесно или несвесно, на теоријским претпоставкама, а с друге стране, теоријско знање се активизмом оснажује и добија легитимитет. Међутим, у случају феминизма ова два облика могу бити у колизији, с обзиром на то да је феминизам у својој основи субверзиван; он захтева перманентно преиспитивање разних сегмената, како теорије, тако и свакодневне друштвене праксе и искустава.

* lela.vujosevic@kg.ac.rs

Формирање јавности, као и производња родно освешћеног знања и развој женске самосвести током 19. и почетком 20. века, одвијало се превасходно путем штампе, како у националном тако и у интернационалном контексту. Појава и развој штампе почетком 19. века у Кнежевини Србији тесно је повезана са развојем грађанства и значајно је утицала на промене друштва у културном, образовном, економском, политичком погледу. Штампа је дуго, све до развоја електронских медија, била кључни инструмент креирања јавног мњења; место борбе политичких струја и ширења политичке пропаганде, простор за дебату о важним политичким и друштвеним темама. Бројна и разноврсна новинска издања на размеђи два века, иако нису имала велике тираже, нити су постизала континуитет у излажењу, остварила су велики утицај на ширење идеја цивилног друштва. Жене су током 19. и почетком 20. века, поред ангажовања у женским удружењима, улазиле у јавни дискурс путем штампе. Као метафора јавности и политичког деловања новине су, у рукама жена, одиграле значајну улогу у њиховој еманципацији, нарочито након Другог светског рата, када је порасла општа стопа писмености. Двадесетих и тридесетих година 20. века у српској периодици јављају се текстови у којима жене дефинишу своје интересе и идентитете у оквиру измењених родних односа моћи, граде женске портрете и промовишу еманципаторску тенденцију или феминистички приступ. Оне на тај начин уводе, као легитимне, тзв. контрадискурсе у којима припадници маргиналних друштвених група откривају и формулишу своје идентитете, интересе и потребе. Ненси Фрејзер (Fraser), као најистакнутија поборница постмодернистичког концепта јавне сфере, залаже се за уважавање ових дискурзивних захтева као легитимних, називајући их „подређеним контрајавностима” (Nancy Fraser, 1990, према Бараћ, 2015). У Србији (Југославији) се у међуратној периодици формира контрајавност којом се подстичу расправе и преиспитују етаблиране теме и мењају дотадашња сазнања и перспективе, а истовремено се проширује пут усложњавања јавности односно подстиче се формирање грађанске јавности (Бараћ, 2015). Унутар феминистичке контрајавности у међуратном периоду се и етаблирани (мушки) мит о проституцији подвргава преиспитивању и критици. Развој феминистичке теорије утицао је на то да се тема проституције профилише и разматра као потенцијални контрадискурс доминантној патријархалној парадигми. Часопис *Женски њокрећ* је, поред теме проституције, обрађивао и друге актуелне феминистичке идеје, нарочито тему ванбрачне трудноће и абортуса, као специфично женских искустава.² За разлику од већине часописа тога доба

2 Периодика у првој половини 20. века која је била намењена женама обрађивала је, уз слике и илустрације, теме вођења домаћинства, кувања, здравља, мајчинства и васпитања деце, моде и сл., али је отварала простор и за теме женских права, рада женских удружења и женског књижевног стваралаштва. Теме сексуалних слобода и борбе против дуплих моралних стандарда, права на абортус и контролу рађања, нису биле релевантне теме нити институција, нити доминантне штампе, нити жен-

који су, без обзира на то којој су се читалачког публици обраћали, били оријентисани на развој и јачање националне свести, часопис *Женски њокреїї* је увек деловао интернационално и апсорбовао левичарске идеје, што је уосталом и омогућило да се разумевање проблема проституције артикулише у својој глобалној димензији, уз повезивање конкретних са општим знањима, као регуларна, а не маргинална политичка тема, и са субверзивним политичким потенцијалом.

2.

У Србији је, с обзиром на њен карактер транзитне земље, проституција била веома раширена, али све до 1850. године није била правно регулисана, премда су забележени разни покушаји борбе државе са проституцијом. Београдска полиција је 1823. године, реагујући на притужбе грађана, тражила од кнеза Милоша, који је у Кнежевини Србији владао апсолутистички, да протера „јавне блуднице” из Београда у унутрашњост Србије. Кнез Милош није видео решење проблема у егзилу „блудница”, али је, услед перманентног ширења проституције, наредне деценије наредио драстичне казне према женама које су се бавиле проституцијом, наложивши да се „те несрећнице даве бацањем у Саву”. Кажњавање бацањем у Саву односило се и на подводице, тзв. „пезе”, не и на подводице, као ни на њихове муштерије (Голубовић, 2019). У другој половини 19. века проститутке су у Србији биле јавно толерисане и њихов рад и рад јавних кућа спадали су у домен надлежности локалне полиције, која се, зависно од градова, различито односила према толерирању, односно ограничавању рада проститутки и јавних кућа. Проституција је нарочито била заступљена и толерисана унутар угоститељских објеката, у којима су се проституцијом бавиле келнерице, куварице или слушкиње, међу којима је било жена које су довођене из околних држава, најчешће из Угарске.

У Кнежевини Србији је проституција први пут криминализована у Полицајном закону из 1850, а потом у Казненом закону из 1865. Проституција је легализована, односно законски регулисана расписом о „јавном раду блуда и блудница” који је издао министар унутрашњих дела 10. децембра 1871. године. На основу овог документа у Београду је званично почела са радом прва јавна кућа. Пука борба за самоодржањем током турско-српских ратова (1876–1878) усмерила је многе удовице и сиромашне жене на пут бављења проституцијом, што је условило доношење За-

ских (конзервативних) удружења тога доба. Такође, оно што је карактеристично не само за почетак 20. века, већ и за читав 20. век, јесте постојање двоструких стандарда у погледу образовања и васпитања дечака и девојчица по питању сексуалности. Не само да је питање сексуалности била табу тема, већ је женска сексуалност остајала невидљива и потискивана, а то се одразило и на развијање насилног и изузетно негативног става према различитим полним идентитетима.

кона који се односио на „регулисање проституције и терање јавног блуда”. Овај закон је дорађиван 1881, 1884. и 1894. године. Ширење полних (венеричних) болести подстакло је доношење Правила о проституцији, 31. јула 1900, а потом и низа докумената којима су били регулисани обавезан надзор и здравствени прегледи проститутки (такозвана реглементација). Делимична реглементација која се односи на забрану рада јавних кућа уведена је у Београду 1900. године, али је остала на снази у многим градовима Краљевине Југославије и општине су је на различите начине регулисале. Када су се дотадашње мере показале недовољним, после Првог светског рата донета је Уредба о санитетској полицији. Све чешће се артикулисао захтев за доношење јединственог закона који би важио за целу државу, као и захтеви за аболицију проституције, који би били у сагласју са тадашњим начином регулисања проституције у европским земљама (за ово се залагао између осталих и др Славко Милетић, знаменити лекар и политичар).

Нагла индустријализација и урбанизација, које су последица развоја капитализма након Првог светског рата, довеле су до експанзије проституције у свим земљама, посебно у транзиторним земљама, међу којима је била Краљевина СХС, потом Краљевина Југославија и унутар ње – Србија. Необразоване и неписмене младе жене са села, које су у потрази за бољим животом насељавале градове, имале су мало опција, а чак и ако су се запошљавале, њихови услови рада су били бедни, послови напорни, плата знатно мања од плате мушкараца. Зато је проблем проституције постао глобални проблем с којим су се различите државе и грађанска (контра)јавност бориле на различите начине, а борба против проституције временом се повезује са другим социопатолошким и криминалним појавама – алкохолизмом, заразним болестима, „трговинском белим робљем”.

У Краљевини Југославији проституција је била легална, као и рад јавних кућа, а криминализована је за време Шестојануарске диктатуре, доношењем кривичног закона 27. јануара 1929. године. Генерал Живковић је тада забранио рад јавних кућа, сматрајући да су „црвени фењери” „полуге хаоса” у Краљевини Југославији. Међутим, одредбе тог закона нису биле примењиване или су биле примењиване селективно, па је реглементација *de facto* остала на снази све до 1934. године, када је Законом о сузбијању полних болести легална проституција у Краљевини Југославији укинута, али је наставила да буде јавно толерисана. Већ наредне, 1935. године, широм Краљевине Југославије стижу апели јавности упућени државним органима да се проституција поново легализује, због великих епидемија услед ширења свих врста полних болести, нарочито сифилиса који је у то време био неизлечив. Од трипера и гонореје су оболевала чак и деца, која су се заражавала коришћењем заједничког рубља и санитарнија.

3.

Часопис *Женски њокрећ* покренуло је Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права, годину дана након свог оснивања, управо као симбиозу развоја феминистичке теорије у борби за еманципацију жена и остваривање женских права у свеукупном животу жене.³ Часопис је настао и развијао се кроз комбиновање знања и удружених енергија унутар женског међународног активизма и родног дискурса на глобалном плану (борба за право гласа и родна равноправност у образовању и професијама, посебно у дипломатској служби, борба против предрасуда према женама и борба за права и заштиту деце, присуство жена у јавној сфери, пацифистички циљеви, разоружање), уз елаборирање специфичних политичких интереса и идеолошких позиција које су проистекле из локалног политичког и културолошког контекста (објављивање података из националне женске историографије, обележавање јубилеја као знак признања женама и женским удружењима, иницијативе за реформу законодавства, представљање локалних акција као што је рад домаћинских школа, комунално уређење Београда и др.). Производња знања и размена знања о родној равноправности унутар часописа *Женски њокрећ* била је у сагласју са глобалним политичким циљевима око којих је постојала релативна сагласност међу водећим феминисткињама из Европе и Америке и водила је успостављању феминистичке интелектуалне традиције и међусобном оснаживању жена, кроз подстицање међукултуралног разумевања између жена различитог етничког, верског или језичког порекла. Зато је часопис *Женски њокрећ* постао својеврсна платформа за размену женских друштвених пракси и сарадњу са женским организацијама и феминисткињама из земаља Западне Европе, Америке и Русије. Часопис уводи заједничку европску, односно западњачку перспективу у контекст родне историје, као полазну тачку у истраживањима проблема проституције и националне женске историје.

Увођење теме проституције на странице часописа обликовано је под утицајем феминистичких идеја из Америке и западне Европе које су наше феминисткиње усвајале учествујући на светским феминистичким конференцијама и непосредном сарадњом са иностраним феминисткињама. Проституција је, без обзира на разлике које су постојале и које

3 Поред издавања часописа и књига, Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права спроводило је бројне и разноврсне облике јавног деловања у циљу „решавања женског питања”. Године 1923. основало је „Фонд за узајамно помагање целог женског света” и Берзу рада; Спроводило је и друге конкретне акције у смислу економског оснаживања жена (курсеви), али је највећа пажња била посвећена образовању жена. Организована су бројна предавања и циклус предавања из социологије, етике и педагогије под називом „Социјалне школе”, скупови, разне акције као што су писање жалби и петиција државним органима. Поред тога, Друштво је формирало Женски клуб и библиотеку, а чак је обезбеђен и пансион за чиновнице и студенткиње које кратко бораве у Београду.

постоје између положаја проститутки у разним друштвима и разним временима, *de facto* глобални проблем, и један је од важних сегмената дискриминације жена и родне неравноправности. Судбине жена које су се бавиле проституцијом нису појединачне женске приче и појединачна женска искуства, већ оне чине образац који има своју политичку, економску, друштвену конотацију. Да би дошло до радикалних промена друштвене реалности, потребна је јавно артикулисана свест о тој реалности, уз констатацију да нису у питању само проблеми жена, већ проблеми унутар друштвене структуре у којој постоји неравномерна или неравноправна подела друштвене моћи и дискриминација и експлоатација које из те поделе произлазе. На тај начин, кроз тему проституције отварају се и друге теме: сиромаштво, болест, насиље, силовање и низ других, недовољно видљивих проблема, који чине женску свакодневицу. У складу са тим, доминантни дискурс часописа супротставља се неутралности у обради теме проституције и инсистирању на одлучном активистичком приступу. Проблем проституције се разматра у контексту деградације жена и разних неправди са којима су се жене суочавале. Часопис *Женски њокрејш* у тадашњој јавној сфери уводи нову, феминистичку перспективу: женски глас, кроз приказивање женских искустава, односно женских приватних историја, и инсистира на интердисциплинарности у анализи проблема проституције.⁴

4.

Проституција је постала тема првог таласа феминизма у 19. веку, када су је британске феминисткиње разматрале превасходно у контексту моралних вредности, што је био и преовлађујући јавни дискурс. Маргинализоване групе, у које спадају и проститутке, сматране су за другачије, нечисте, болесне, опасне и неприхватљиве и зато су морале бити маргинализоване и „искључене” из друштва. Конзервативни ставови који су своје упориште налазили и налазе у хришћанском моралу, антимодернизму и антифеминизму, проституцију сматрају за велику моралну пошаст, апсолутно неприхватљиву у друштву, и зато је настоје сузбити кажњавањем проститутки ефикасним судским и полицијским казнама.⁵ Новинска издања, локална и национална, која су се бавила проблемом проституције почетком 20. века, била су углавном на линији овог моралистичког приступа, статистичких извештаја или „животних прича”, које жртвама одузимају достојанство а истовремено, због мизогине конотације, привлаче пажњу јавности. Овим преовлађујућим приступом

4 Милица Костић (Селем) је у *Женском њокрејшу* објавила песму „Проститутка” (*Женски њокрејш* 3/ 1923: 140). Ова елегична песма сликовито предочава немоћ проститутке пред пролазношћу времена и старењу тела, које има карактер робе.

5 Један од предлога био је формирање посебних четврти или регистрованих бордела у којима би било могуће бављење проституцијом, јер су бордели не само власницима, већ и локалним властима, због пореза, били стални извор прихода.

подржавани су патријархални модели улога; оно што је представљано као универзалан и неутралан заправо је био традиционалистички и сензационалистички приступ. Односом према проституткама манифестовао се антифеминистички однос према осталим маргиналним категоријама жена: „вештицама”, „курвама”, „јаловицама”, „распуштеницама”, „уседелицама”... Зато се између два светска рата и у књижевности јављају женски гласови који критички тематизују (или проблематизују) стереотипе о маргиналним категоријама жена, те их обрађују из феминистичке перспективе.⁶

И у часопису *Женски њокреї* било је текстова представника класичне еволуционистичке теорије развоја, по којима се проститутке описују као жене које нису достигле еволуциони напредак (ЖП 9–10/1921: 275). Из тога произлази становиште да се људска бића неједнако вреднују, односно да се одређене категорије људи сматрају мање или више вредним од осталих и на основу тога је легитимна њихова злоупотреба и експлоатација. У друштву у којем су хијерархијски постављене друштвене групе и слојеви, између „нас”, и њих као „других” и подређених, не постоји могућност мирољубиве коегзистенције, већ само насилна хијерархија (Дерида, 1981 према Радовановић, 2018: 160). У таквом друштву доминантна је концепција социјалне неједнакости, моћи и насиља, укључујући и патријархалне вредности, којима се осигурава вишеструка подређеност жена. Сагледавање феномена проституције као индивидуалног или друштвено фрагментарног проблема спречава свест о опресији жена, а самим тим и борбу своди на индивидуални или парцијални ниво помоћи, а не на потенцијалну побуну као друштвени одговор на насиље.

Поред моралистичке, основна аргументација тога доба у борби против проституције била је медицинске природе, с обзиром на то да је проституција била извор ширења полних болести које су у то време биле неизлечиве. Зато је питање проституције била редовна тема конгреса венеролога који су одржавани у већим градовима широм државе. Милева Милојевић, представљајући податке из статистике београдске амбуланте за венеричне болести, наводи не само примере девојчица, девојака без родитеља или из сиромашних породица које су се одале проституцији, већ и девојака из угледних кућа (ћерке адвоката, трговаца) које су родитељи одбацили након што су их младићи оставили (ЖП 9–10/1922: 279). Текстови који су објављивани у часопису *Женски њокреї* супротстављају

6 Милица Јанковић унела је у српску прозу, између осталих табу тема, и тему проституције. У причи „Отргнути листови из дневника једне девојке” (1909), један одељак посвећује исповести проститутке, називајући је „бисер у блату”. Фрида Филиповић у збирци *Приче о жени* (1937) објављује и приче „Распуштенице” и „Уседелица” и др. Јела Спиридоновић Савић је у циклусу *Траједија жене* из збирке *Вечитије чежње* (1926) објавила песме насловљене неком од улога жена са друштвене маргине: *Уседелица*, *Блудница*, *Прељубница*, *Девојка-маји* итд. Обрадом ових тема, књижевнице настоје да интимни простор учине јавним и утичу на увођење нових парадигми у патријархатом кодификовану друштвену улогу и слику жене.

се моралистичким стереотипима и критикују патријархални морал који омогућава постојање двоструких моралних стандарда (једних који приличе женама, а другачијих који приличе мушкарцима). Др Милутин Живковић, на пример, критикује свођење проблема проституције на моралистички и медицински аспект (полне болести) и наводи да је узрок проблема у економској неједнакости (експлоатација) и двоструким полним улогама, а решење овог друштвеног проблема види у „уздигнућу жене” (ЖП 7–8/1921: 220–224).

Анђелија Бунушевац-Бингулац указује да је потребно раздвојити сузбијање проституције од сузбијања венеричних болести, с обзиром на то да су мере сузбијања проституције уперене против жена. Она се експлицитно залаже за реформисање закона којим би се забранила проституција и свака трговина белим робљем. Ауторка износи за то време прогресиван захтев који се односи на преузимање одговорности од стране клијената и инсистира на важности истраживања идентитета ванбрачног оца. Такође, сматра да се оснивањем домова, склоништа за „посрнулу младеж”, жене које су се одале проституцији стигматизују, уместо да се граде домови за заштиту младежи или да се на други начин делује превентивно (ЖП 3/1924: 112–115). Овај њен захтев, који се односи на важност смањивања друштвене стигматизације и активног укључивања заједнице у процес смањивања дискриминација жена и маргинализованих друштвених група, веома је актуелан и данас, с аспекта промоције људских права и једнакости. Стигматизација представља облик социјалне контроле којом се појединац изолује од друштва и зато је кључно увођење принципа солидарности који подразумева пружање различитих врста подршке појединцима и маргиналним групама. На потребу женске солидарности указује и Љубица Живковић сматрајући да „врећање и понижавање тих жена треба да понижава и врећа сваку жену” (ЖП 1/1923: 31). Највећи проблем лежи у толерисању проституције од стране друштва, а враћање нормалном животу спречава осуда јавности која је сматра „нижом и недостојнијом од других” (ЖП 1/1923: 30). Иступајући из марксистичке позиције, Љубица Живковић прихвата аналогију између положаја проститутки и положаја пролетеријата и у том смислу указује на смернице на стратегију борбе против проституције:⁷ „Ослобођење радника дело је самих радника! а ја понављам за њим: Ослобођење жена дело је самих жена, па и у погледу проституције!” (ЖП 1/1923: 32).

С позиције левице (социјалистичких или марксистичких становишта), проституција се разматрала у контексту мушког насиља и као последица капиталистичке експлоатације, а у марксистичкој идеологији положај проститутке чак постаје метафора за положај експлоатисаног

⁷ Маркс и Енгелс у *Немачкој идеологији* (1845) користе појам лумпенпролетаријат како би се описали маргинални слојеви друштва као што су: бескућници, скитнице, ситни криминалци, проститутке и сл.

радника. У години покретања часописа *Женски њокреїї*, објављивана су радикална левичарска становишта чији је идеолог била Александра Колонтај (Александра Михайловна Коллонтај), „први министар жена у Русији и главни бољшевички теоретичар о жени и породици” (ЖП 9/1920: 12). Она је заступала становиште да је проституција у Совјетској Русији, „радничкој републици (...) непосредно наслеђе буржоаске прошлости”, а одржавању проституције у социјалистичким земљама, поред неједнакости, беспослице, скупоће, глади, забачености и запуштености деце, помажу и остацки буржоаских обичаја који одређују узјамне односе међу половима у које спада брак⁸ (ЖП 9/1920: 12). По њеном мишљењу, „догод постоји нерадно женско становништво, које живи на рачун оца или мужа, дотле ће постојати куповина и продаја женских дражи” (Исто). Зато се она противи кажњавању жена које се баве проституцијом и сматра да је један од најсигурнијих начина борбе са професионалном проституцијом економско оснаживање жена, односно „увођење по целој Совјетској Русији у најкраћем времену радних књижица”. Поред економских мера, она не занемарује ни важност „просветног агитаторског рада међу најбеднијим делом радних жена” (Исто). То се односи на промовисање нових, егалитарних брачних односа међу половима и развијање слободнијих и здравијих облика брака, на принципу солидарности и другарства, који ће бити основа новог комунистичког друштва (Исто). У истом броју објављен је текст о проституцији немачке левичарке Труске Багинске (Trusska von Bagienski), која проституцију не своди само на женску већ укључује и могућност мушке проституције, брачну проституцију, као и својеврсну продају „душе” – „кад какав духовити уметник прода светини своје најнежније и најфиније осећаје – своју душу – из личног интереса” (ЖП 9/1920: 14).

На потребу отклањања економске неједнакости која постоји међу мушкарцима и женама, као услов за еманципацију жена из свих друштвених слојева, указује и др Јулка Хлапец Ђорђевић. Она наводи да мушкарци поседују 90% социјалне и финансијске моћи и „социјално-економска несамосталност жене, њена зависност од мушкарца један (је) од значајних узрока проституције, и стога је потребно да се жена еманципује од целе досадашње идеологије...” (ЖП 10/1932: 144). Залаже се да се женама пружи стручно образовање, могућност ангажовања у јавним пословима,

8 Теорију о браку као „легализованој проституцији” увела је Мери Вулстонкрафт (Mary Wollstonecraft, 1759–1797) још 1790. године у књизи *Одбрана њрава жене*. Њено становиште о брачној проституцији развијају, између осталих, социјалиста утописта Шарл Фурије (Charles Fourier, 1772–1837), тезом о традиционалном браку као „улепшаној проституцији“ („prostitution prettied up”), као и анархисткиња Ема Голдман (Emma Goldman, 1869–1940). У књизи *Анархизам и феминизам – есеји*, она наводи да се проституција и трговина белим робљем налазе у сржи америчког (капиталистичког) друштва, а проституцију наводи као трећу, најуноснију *њривредну ѡрану* на свету, после продаје оружја и дроге. У *Женском њокреїју* је, уз одобравања и похвале, Десанка Цветковић представила књигу Александре Колонтај *Нова жена* у којој су тематизовани односи међу половима засновани на двоструком или лажном моралу, што је једно од горућих питања тог доба (ЖП 11– 12/1922: 345– 348 и ЖП 2/1923: 71/73).

као и за реформисање патријархалног брака (и сузбијање брачне проституције), сузбијање лажног, фарисејског, двојног сексуалног морала „који тражи од жене девичанску белину пре брака, а у браку рађања до изнурености и еротичне отупелости за мушкарца” (ЖП 10/1932: 145). Ауторка ову тврдњу поткрепљује констатацијом да је у скандинавским земљама проценат проституције релативно мали зато што је у њима „велики проценат жена у јавним, лукративним звањима, где су заступници вере, протестантски епископи и пастири напустили интразигентна становишта и учење да је свако сексуално опхођење чија сврха није оплођење, прави грех, где се на селима од еугенетичара држе предавања о употреби антиконцепционих средстава” (ЖП 10/1932: 146). Неопходност промена била је усмерена и ка обичајима (религијским и световним) и јавном мњењу које карактерише неморал, а нарочито ка двоструким моралним стандардима (на пример, захтев предбрачне невиности који се односи на девојке, избори за „мис” који промовишу стандарде женске лепоте). Др Маша Живановић, председница Женског покрета у Сарајеву, наводећи статистичке податке из европских земаља, наводи следеће разлоге за појаву проституције: економски разлог, као најважнији, потом недовољну просвећеност (неписменост и неодговорност према потомству), социјалне разлоге (разне религије и брачни закони који мушкарцу дају сва права над женом, лажни фарисејски морал, као и проституција у форми избора за „мис”), биолошке (душевне болести настале услед наследних фактора или алкохолизам родитеља) (ЖП 7–8/1932: 104).

5.

С обзиром на то да се под проституцијом у Краљевини Србији подразумевала женска проституција, ова тема ушла је у програм рада Српског народног женског савеза, основаног 1906. године, који је објединио рад неких од најутицајнијих женских организација: Београдског женског друштва, Друштва Кнегиња Љубица, Кола српских сестара, Јеврејског женског друштва и Дома ученица средњих школа. Српски народни женски савез је у мисији борбе против проституције сарађивао са женским националним и интернационалним организацијама (International Woman Suffrage Alliance – IWSA, International Council of Women – ICW). У склопу организовања разних конференција, скупова и предавања посвећених равноправности жена, марта 1911. године угостио је Берту Папенхајм (Bertha Pappenheim)⁹ чији је разлог посете био да на седници Другог редовног главног скупа одржи предавање о потреби борбе против трговине женама и начину помоћи женама које се баве проституцијом. Пратећи рад интернационалних женских друштава, Народни женски савез се укључио у општи покрет жена Европе против

⁹ Bertha Pappenheim (1859–1936), немачка социјалисткиња и феминисткиња која се нарочито ангажовала у борби против трговине женама.

проституције, стављајући проституцију у центар свог програма рада (*Домаћица*, 10/1911: 355–365). Њихова намера је била да оснују азил који би пружао психолошко-социјалну подршку девојкама које су се проституисале. Обојеле девојке би се слале на лечење, а остале на занат или у службу. Мисија ових активности је да се проститутка учини равноправним грађанином, а пре свега да јој се омогући бесплатно лечење (ЖП 9–10/1923: 411–420). Управа Женског савеза у Београду је 1922. године донела решење да се оснује одбор за „заштиту унесређеног женског света” – борбу против проституције. На првом месту задатак би био „да се заштити економски слаб женски свет, да му се нађе посао и да се сва женска деца без заштите што пре и што боље сместе по заводима, школама и упуте на занате. Друго, још важније средство Завода биће управљено на борбу за измену закона о проституцији у којој је женска страна она која пати и бива кажњавана; док држава, власт и друштво ничим не иду на побољшање егзистенције тог дела женског света” (ЖП 5-6/1922: 175).

Полазна тачка идеологије женског покрета није једнакост, него апсолутна једнакост (ЖП 7–8/1932: 104). Феминистички покрети су се залагали не само за укидање јавних кућа, већ за укидање сваке врсте регулентације, за комплетну аболицију, побољшање економског стандарда жена и просвећивање народа (превасходно описмењавање, школовање и стручно оспособљавање жена, као и сексуалну едукацију, едукацију из области популационе политике, у шта спада и едукација везана за материнство). На великој међународној скупштини свих женских савезних друштава одржаној у Риму 1914 „донета је одлука: да сви женски савези имају да се боре за укидање јавних кућа и за уништење трговине белим робљем” (ЖП 3/1920: 5). Након рата на скупштини у Кристијани 1920. године истакнуто је следеће:

„Најтеже социјално питање које се жене најјаче доима: прокламовање једнаког морала за мушкарце и жене и укидање трговине жениним телом. У том циљу ће се спојити хигијенска и морална секција у један заједнички рад. Оне треба да проуче сва средства којима би се могле сузбијати венеричне болести и да траже нове путеве за решење тог питања, јер је установа јавних кућа по друштво штетна и срамна, а истовремено немоћна да поменути болести сузбије” (Исто).

Наводе се искуства земаља западне Европе (Велика Британија) у којима су на снази били покрети за аболицију проституције, а посебно је важно истаћи захтеве за криминализацију организатора проституције и кажњавање „муштерија” и подводача, за које је проституција део уносног бизниса. Ови захтеви су веома прогресивни за то доба јер се у борби против проституције упоредо указују са залагањем за једнака права и једнаку одговорност свих учесника. Успостављање система универзалне одговорности у области људских права је и данас тешко остварљив циљ. У том контексту релевантно је поменути текст уреднице *Женског покрета* Милеве Милојевић у којем констатује да се подвођењем бави чак 15% становништва, најчешће старијих жена којима је то извор прихода, али

и да статистика не бележи имена мушкараца „завођача”, зато што су, по изјави једног полицајца, то често представници власти, судства или друге виђеније личности (ЖП 9–10/1922: 287). У овом захтеву се огледа класна политика проституције и лицемеран начин борбе против те друштвене појаве; наиме, правила проституције регулишу и законе доносе управо корисници услуга проституције. Проститутке су и деценијама касније остале на мети друштвене и законске осуде, док се корисници услуга не санкционишу или добијају благе новчане казне.

6.

Премда су у анализи проституције и у аргументацији за укидање регламентације користиле званичне статистичке податке о броју проститутки, сараднице *Женској њокрејши* су овај метод узимале с резервом, констатујући да је најраспрострањенија управо тајна проституција која не подлеже регламентацији, нити је има у статистичким извештајима. *Женски њокрејш* је низом чланака преносио искуства земаља у којима је извршена аболација проституције, као и ставове југословенских феминисткиња које су следиле европску платформу женских права. Часопис је штампао компаративни преглед регулације проституције како би јавност прихватила аргументацију из ових држава за укидање регламентације као неуспешне у сузбијању венеричних болести и нецелисходне с аспекта изједначавања женских права са мушким правима. Тако је на основу статистичких података утврђено да је у земљама у којима је укинута регламентација и забрањен рад јавних кућа број венеричних болести значајно опао. Тај аргумент је могао да утиче на то да владе већине европских држава крајем 19. и у првој половини 20. века укину регламентацију и уведу неке облике аболације проституције. У часопису се наводи да је још 1825. године белгијско Друштво за природне науке и медицину тражило аболацију за све европске земље. Реглементација је укинута у Прусској (Немачкој) 1856. године, а казнене одредбе против проституције односиле су се и на своднике, што је био резултат енергичне борбе са медицинског, теолошког и грађанског аспекта. У Великој Британији је делимично укинута 1883, Норвешка је извршила аболацију 1888, Данска 1906, Шведска 1919, Чехословачка 1927. године. У Данској је законом из 1906. године укинута регламентација и уведено је обавезно и бесплатно лечење венеричних болести. Свако лице које зарази друго лице венеричном болешћу се кажњавало. У Пољској су, на иницијативу феминисткиња, уведене казне за деликт и казне за трговце белим робљем, а 1925. године је уведена женска полиција унутар полицијске службе, којој је препуштен надзор над проституткама. (ЖП 7–8/1932: 100).

Реглементација није водила смањивању полних (венеричних) болести не само због раширености тајне проституције већ и због чињенице да мушкарци нису били у обавези лекарских прегледа, као ни прости-

тутке млађе од осамнаест година. Наиме, регламентирани статус је могла да добије проститутка која је имала више од осамнаест година, а многе од њих, свих старосних група, радиле су у „сивој зони”. Ни регламентирани проститутке нису биле законски довољно заштићене, већ су биле експлоатисане и на тај начин је подстицана трговина женама. Интернационални биро за укидање трговине женама и децом упутио је Лиги народа 1930. меморандум са циљем „доношења интернационалне конвенције за присилно или добровољно рапатритање проститутки”. Он се односио на протеривање проститутки из државе, односно на забрану њиховог уласка у стране земље, како би се спречила трговина људима. Међутим, четрдесет националних и интернационалних женских организација било је против доношења конвенције о присилном званичном рапатрирању проститутки и санкција у случају повраћаја, а међу њима била је и Алијанса женских покрета из Београда (1932).

У време док је у Краљевини Југославији регламентација још увек на снази, на страницама *Женској њокрејѝа* сараднице заступају потребу сензибилисања према маргиналним групама (жена и деце) и подижу глас за укидање сваке регламентације (а не само затварање јавних кућа), залажу се за општу аболицију у контексту апсолутне једнакости у правима жена и мушкараца и за правно регулисање равноправности. Алијанса женских покрета, којој је припадао и југословенски Женски покрет, заступале су становиште да по питању сузбијања проституције треба чути мишљење жена и иницирале су укључивање жена у законодавна тела. Вера Кићевац, чланица Управе Женског покрета у Београду, залагала се за усвајање заједничких основних принципа аболиције за целу државу, што би подразумевало: „1. стварање и одржавање што већег броја диспанзера, у којима би се могли бесплатно лечити венерично оболели; 2. обавезно лечење свих оболелих, мушкараца и жена; 3. обавезну пријаву оболелих, ако се не лече; 4. сузбијање проституције (јер укидањем регламентације не укида се и проституција, која као социјално зло постоји)” (ЖП 7–8/1932: 107). Стриктно се тражи примена кривичног закона који је ступио на снагу у јануару 1930, а у којем је крив и кажњава се свако ко полно зарази другога; кажњава се робијом свако лице које принуди на обљубу или насилно обљуби женско лице, а посебно ако лице није навршило четрнаест година, кажњавају се подводачи, власници бордела и они који се служе преварама према малолетним женским лицима.

7.

Иако часопис *Женски њокрејѝ* није имао велике тираже и, због незадовољавајућег процента писмених, нарочито женске популације, није био у ситуацији да значајније обликује јавно мњење, његов утицај на друштвене промене није био занемарљив – нарочито због чињенице да су се идеје из часописа капиларно шириле путем огранака издавача – Друштва

за просвећивање жене и заштиту њених права и касније, Женског покрета (Љубљана, Загреб, Сарајево) и других женских феминистичких удружења и сарадница и читатељки са простора целе државе. Одржавање континуитета у издавању часописа, чак и у време Шестојануарске диктатуре 1929. када је био забрањен или онемогућен рад многих гласила у држави, говори о преданом и истрајном настојању феминисткиња за јавним дискурсом, које ће изгубити на интензитету пред надолazeћим ратом, а после Другог светског рата ће добити другачији смер.

Пратећи хронолошки след догађаја, можемо претпоставити да је овај часопис својим бројним текстовима, аргументованим и експлицитним порукама, заједно са активностима женских удружења, између осталог допринео и томе да проституција постане криминална делатност. Међутим, казненој одговорности у нашој земљи потпадале су само жене, не и клијенти. Сараднице часописа биле су свесне неадекватности доминантног моралистичког или медицинског приступа проблему проституције, по коме се проституција посматра ван контекста у којем су изражене друштвена неједнакост и социо-економска депривација. Тема проституције у часопису *Женски њокрећ* дефинисана је као „најфеминистичнија тема” (7–8/1932: 98) јер је урођена у сложен сплет друштвено-економских односа и може се посматрати као један од облика принудног рада и експлоатације. Овакав начин обраде теме показује да се на овим просторима у међуратном периоду одвијала веома жива феминистичка активност, која је кореспондирала са европским и светским интелектуалним токовима.

Напослетку, сараднице *Женској њокрећ* су решавање проблема проституције, као и осталих друштвених проблема који се тичу положаја жена, сместиле у сферу политике, иницирајући промену законске регулативе по питању политичких права жена. Главна места њиховог ангажмана била су женско права гласа, промена радног и грађанског законодавства којом би се тежило равноправности по питању запослења, наслеђивања и образовања, као и изградња система социјалне заштите. У вези са овим питањима посматрано је и питање проституције. Борбу против проституције феминисткиње окупљене око часописа *Женски њокрећ* оваквом аргументацијом поставиле су, попут својих саборкиња широм Европе, унутар општих настојања да се укине репресивно деловање друштвено-родних односа те да се изгради праведније друштво.

ЛИТЕРАТУРА

Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрарајавност. Жанр женској њорџреџа у срџској њериодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.

Голубовић, Видоје. *Механе и кафане сџарој Беоџрада*. Београд: Лагуна, 2019.

Goldman, Ema. *Anarhizam i feminizam (eseji)*. http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/Ema_Goldman.pdf (приступљено: јун 2020)

Домаћица бр. 10, Београдско женско друштво, 1911.

Радовановић, Милан. Слика Косовска девојка Уроша Предића и репрезентација родних разлика, у: *Феминистичка теорија је за све*. Ур. Адриана Захаријевић и Катарина Лончаревић. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију и Факултет политичких наука, 2018. 153–170.

Радојевић, Ана. Проституција као рад и борба за радна права проститутки, у: *Феминистичка теорија је за све*". Ур. Адриана Захаријевић и Катарина Лончаревић. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију и Факултет политичких наука, 2018. 305–322.

Lela Vujošević

University of Kragujevac

PROSTITUTION – THE MOST FEMINIST TOPIC IN THE WOMEN’S MOVEMENT MAGAZINE

Summary: In the turbulent period of world history, which refers to the end of the 19th and the beginning of the 20th century, prostitution experienced its expansion in the context of the European environment, as well as in the area of our country. In most European countries, the regulation was abolished in that period and some form of prostitution abolition or neo-regulation was introduced. Civil society has tried to respond to the challenges of this complex social phenomenon, articulate the causes and mitigate the consequences, most often through press, but also through the activities of women’s and feminist organizations, by engaging individuals, mostly medical professionals, and political decisions.

The phenomenon of prostitution in Serbia has most often been considered in two basic categories: the category of morality (and double morality) in the context of traditional value systems and the category of health. With the development of commodity-money relations in capitalism, the topic of prostitution is connected to the increasingly widespread trafficking of women (and trafficking of children) and is themed as one of the dominant features of capitalism and patriarchy.

The lively discussions on these topics in the world have been included in the corpus of relevant topics on the pages of the magazine *Women’s Movement* since the magazine’s launch in 1920. The topic of prostitution was analyzed by statistical data, through comparative analysis of the situation in other European countries, in the form of reports and conclusions from international feminist gatherings, as well as through authentic female voices. What is most impressive in writing on the topic of prostitution in the magazine *Women’s Movement* is the intensive and efficient exchange of knowledge within the international women’s network and the exchange of energies

and activities within women's movements at a time when society had not yet taken on the character of an information one.

In the *Women's Movement* magazine, the topic of prostitution is covered in its current forms, and its causes and consequences are discussed in the context of a patriarchal society in which economic inequality, domination of power and repressive attitude of men over women prevail. This topic was treated as a complex social problem, from a feminist point of view, through its social, economic, cultural and moral aspect, as well as the medical aspect (since prostitution was considered one of the main sources of sexually transmitted diseases) and the legal aspect in the context of current analysis, legal regulations and with the aim of its eradication (prohibition). Prostitution is explicitly mentioned as the "most feminist topic" and in accordance with the concept of feminism, there was no single platform on this topic either. From a traditionalist and evolutionary approach, to modernist and radical leftist views, from the frequent presence of texts on prostitution in the first years of magazine's publication, to the neglect of this topic, from 1935. After all, in 1934, prostitution (public prostitution and legal brothels) was banned in the Kingdom of Yugoslavia, on the basis of the Law on the Suppression of Sexually Transmitted Diseases.

Key words: prostitution, feminist discourse, women's international activism, social inequality, capitalism, patriarchy

PROSTITUCIJA KAO ODRAZ SOCIJALNOG STANJA ŽENA I NJEZINA ANALIZA ŽENSKOM POKRETU (1920.–1934.)

Nakon Prvog svjetskog rata prostitucija je predstavljena kao jedan od glavnih društvenih problema. Sukladno tomu u analizu njezinih uzroka i posljedica uključili su se brojni društveni akteri od liječnika do feministkinja koje su ovo pitanje shvaćale kao „najfeminističniju temu”. U kontekstu navedenoga cilj je rada analizirati prostituciju s naglaskom na njezin socijalni aspekt, te način na koji se ona kao socijalni fenomen analizirala u časopisu *Ženski pokret*. Na tragu toga, hipoteza rada je da je socijalni položaj žena, uz niz drugih društvenih problema (alkoholizam, stambene prilike i dr.) u *Ženskom pokretu* definiran kao jedan od temeljnih uzroka prostitucije. Sukladno tomu u časopisu su objavljivani brojni članci koji su analizirali socijalne uzroke prostituiranja, među kojima je dominirala niska nadnica ili nemogućnost zapošljavanja. Ovo je posebno važno jer nam časopis na taj način pruža mogućnost analize ženske perspektive prostitucije, koja uveliko nadilazi standardizirani narativ o prostitutkama kao nižim društvenim bićima, a koji je dominirao i u međuratnoj Jugoslaviji. Pri analizi je, između ostaloga, korištena komparativna metoda kako bi se pokazalo da je *Ženski pokret* u okviru analize socijalnog aspekta prostitucije bio na tragu ostalih kako ženskih tako i medicinskih časopisa, poput *Liječničkog vjesnika* i dr.

Ključne riječi: *Ženski pokret*, feminizam, prostitucija, Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija, društveni fenomen, socijalni aspekt

Uvod

Tematizirajući lik prostitutke u drami *Gantillona da Maji*, Simone de Beauvoir navodi kako je ona za bojažljivog čistunca zlo, sramota, bolest i prokletstvo koje izaziva gađenje i sablazan (Beauvoir 2016: 214). Ovakva slika, možemo slobodno reći, prati prostitutke manje-više oduvijek. Ipak, zanimljiv izuzetak čini razdoblje Prvog svjetskog rata, kada ona postaje dio patriotskog narativa. Naime, pojedine su europske vlade, poput britanske ili njemačke, dozvoljavale osnivanje bordela na bojišnicama, tumačeći ovo kao doprinos podizanju vojničkog morala. Tako su prije nekoliko godina prvi puta pronađene fotografije vojnika i prostitutki, što je britanska povjesničarka Clare Makepeace ocijenila kao iznimno značajno otkriće, jer nam pružaju cjelovitiju sliku onoga što se događalo na frontu. Ipak prostitucija se od gotovo samih početa-

* anarajkovic23@gmail.com

ka promatra kao isključivo ženska djelatnost, što se ponajviše očitovalo u smislu sve intenzivnijeg razvoja spolnih bolesti (sifilis, gonoreja), pogotovo nakon 1918. godine kada su metode suzbijanja bile usmjerene posebno na prostitutke, dok su one istovremeno bile prisiljene na povećano „spolno općenje protiv njihove volje”, što su čak i neki državni službenici tada nazvali „atentatom na njihov zdravlje i život” (Vladimir Vasiljević, „Zaštita žena prostitutkinje”, *Ženski pokret*, 5,6/1924: 243).

Sukladno navedenom, pitanje ženske seksualnosti postalo je najvažnije pitanje koje je došlo na red odmah nakon „sređivanja ratnih prilika”. Ovo je dovelo do toga da je problematika prostitucije otvorila cijeli niz drugih pitanja, poput onoga vezanog uz neravnopravni položaj muškaraca i žena u spolnim odnosima, postojanje dvostrukog morala i sl.

Što se tiče prostora Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918),² ovdje se prostitucija, kako i u većini europskih zemalja, promatrala primarno u moralnim okvirima, pa je na tragu toga došlo i do stvaranja državnog aparata koji je bio u zaštiti „seksualnog morala” žena.

Ovom su se temom osim štampe (*Jutarnji list*, *Jugoslavenska njiva*, *Liječnički vjesnik*) bavili i različiti profili istraživača, od etnografkinje i književnice Jelice Belović-Bernardzikowske koja je 1924. godine objavila knjižicu *Bijelo roblje* do Bogoljuba Konstantinovaća koji je 1930. godine objavio knjižicu *Prostitucije i društva*.

U zakonskim okvirima na području međuratne Jugoslavije prostitucija je bila regulirana reglementacijom, što je u praksi značilo da se tolerirala u javnim kućama, kao i to da su liječnici vršili zdravstvene preglede prostitutki, što je pak u praksi često izostajalo. U kontekstu navedenog, kao i činjenice da su se pregledavale samo prostitutke a ne i njihovi klijenti, došlo je do daljnjeg širenja spolnih bolesti, pa je tako 1927. godine kreiran zakon prema kojemu su sve općine koje imaju preko 10 000 stanovnika morale u roku od pet godina osnovati najmanje jednu ustanovu za besplatno liječenje spolnih bolesti.

Uzimajući u obzir da je prostor Kraljevine SHS obuhvaćao šest različitih pravnih područja, pitanje ujednačavanja zakonskih propisa u pogledu prostitucije donekle je riješeno donošenjem *Krivičnog zakonika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (1929) kojim je, između ostaloga, sankcionirao podvođenje kao i iskorištavanje prostitutki, pa je tako u §281. navedeno da „ko žensko lice koje blud provodi u vidu zanata iskorišćuje, kazniće se strogim zatvorom ili novčano” (*Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca*, 1929: 205–206). S obzirom na to da je prostitucija smatrana glavnim krivcem u pogledu širenja spolnih bolesti, 1. srpnja 1934. godine donesen je *Zakon o suzbijanju spolnih bolesti* kojim je prostitucija i zakonski zabranjena, čime je i okončana sama dugogodišnja borba *Ženskog pokreta* za njezino ukidanje.

Među autoricama *Ženskog pokreta* koje su se bavile ovim pitanjem valja istaknuti sledeće: Alojzija Štebi, Mileva Milojević, Anđa Bunuševac-Bin-

2 Dalje: Kraljevina SHS.

gulac, Ljubica Živković, Mila Simić i dr. Cilj je ovakvog djelovanja časopisa, kako je to navela Mila Simić, od „prostitutki stvoriti žene”. Nadežda Radović ističe kako su Alojzija Štrebi i Mileva Milojević slijedile spoznaje europskog i svjetskog pokreta u pogledu shvaćanja i analize prostitucije (Radović 2014). Stoga su one pokušavale, prema pisanju spomenute autorice, u okviru prvog vala feminizma, odgovoriti na pitanja poput prava i položaja prostitutki, pitanja vezana uz legalizaciju prostitucije, kao i ona vezana uz to koga prostitucija „pogađa”, zatim je li prostitucija medicinski, socijalni ili moralni problem i sl.

Časopis je bio vrlo jasno orijentiran u smislu zakonske zabrane prostitucije odnosno dokidanja reglementacije, ističući kako ona pridonosi eksploataciji žene, te kako zapravo ovakav zakonski okvir štiti muškarca, dok ženu izvrgava društvenoj osudi. Kako bi dodatno ojačale svoju tezu, autorice članaka vezanih uz prostituciju isticale su da je u zemljama u kojima je uvedena abolicija došlo do smanjenja širenja spolnih bolesti (Maša Živanović, „Prostitucija, reglementacija, abolicija”, *Ženski pokret*, 7, 8/1932: 101).

Kako je ranije istaknuto, pitanje prostitucije je otvorilo vrata cijelom nizu drugih pitanja, od pitanja ženske seksualnosti do pitanja širenja i suzbijanja spolnih bolesti, trgovine ljudima, rodno uvjetovanih dvostrukih morala i dr. U kontekstu navedenoga, cilj ovoga rada je analizirati prostituciju kao društveni fenomen u međuratnoj Jugoslaviji s posebnim naglaskom na njezin socijalni aspekt, odnosno na analizu prostitucije kao socijalnog produkta u časopisu *Ženski pokret*. Sukladno tomu, u radu se analiziraju članci koji problematiziraju uzroke prostitucije, njezine posljedice, ali i načine borbe protiv nje. Isto tako, u radu se primjenom komparativne metode uspoređuje pisanje *Ženskog pokreta* s drugim časopisima poput *Liječničkog vjesnika*, *Ženskog lista*, *Ženskog svijeta*, *Jugoslavenske njive*, koji su izlazili tijekom međuratnog razdoblja na području Jugoslavije.

Kako bismo bolje shvatili kontekst prostitucije u međuratnom razdoblju, potrebno je prvo kratko se osvrnuti na njezinu regulaciju i društvenu uvjetovanost do kraja Prvog svjetskog rata.

Prostitucija do 1918. godine – „potrebno zlo”

Broj prostitutki naglo je porastao tijekom druge polovice 19. stoljeća, pa se javila i potreba njihove zakonske regulative koja je uglavnom obuhvaćala reglementaciju, aboliciju i prohibicionizam. Isto tako, mnogi su teoretičari pokušavali analizirati ovu društvenu pojavu iz različitih perspektiva. Među njima bio je i August Bebel koji je prostituciju promatrao kao neizbježnu pojavu razvoja kapitalizma (Bebel 1956: 165). Istovremeno neki su teoretičari poput austrijskog filozofa Christiana von Ehrenfelsa smatrali kako se prostituciji jedino može stati na kraj ako se uvede poligamija, koju je on shvaćao kao nadomjestak javnih kuća (Johnston 1993: 317).

Što se tiče samog društvenog položaja prostitutki, njega najbolje oslikava gotovo zloglasni britanski *Zakon o zaraznim bolestima* (*Conagious Diseases*

Act) iz 1864. godine, u okviru kojega su uvedeni tzv. Moralni policajci koji su bili ovlašteni da uhite žene za koje se sumnjalo da se bave prostitucijom, a koje su potom bile podvrgnute prisilnim pregledima s ciljem utvrđivanja spolnih bolesti (Željko, 2016: 170). Ovo je dovelo do prakse koja gotovo nikada nije prestala, a prema kojoj se osuđuje „nuđenje tijela”, ali ne i njegovo „kupovanje”, što je pridonijelo stvaranju dvostrukih rodno uvjetovanih obrazaca.

Slična situacija bila je i na području budućih jugoslavenskih zemalja. Ovdje valja istaknuti kako su postojale neujednačene zakonske odredbe koje će se pokazati kao veliki problem nakon prosinca 1918. godine, kada je jugoslavenska država, kako je ranije navedeno, bila podijeljena na šest pravnih područja. Tako je npr. u Srbiji od 1900. godine na snazi bio *Pravilnik o prostituciji* koji je propisivao obavezne preglede samo za prostitutke, ali ne i za njihove klijente. Na području Banske Hrvatske pitanje prostitucije bilo je regulirano *Kaznenim zakonom* (1852) u kojemu je ono bilo prepušteno lokalnom redarstvu (Zorko 2006: 225). U skladu s time provodila se registracija prostitutki, dok je svaki pojedini grad imao pravilnike o uređenju i nadziranju prostitucije. U ovom je smislu prostitucija bila društveno tolerirana. Ono što je bilo zajedničko svim ovim propisima bilo je postojanje dvostruko uvjetovanih rodni obrazaca.

Sukladno navedenom, kao i u ostatku Europe prostitucija nije bila zabranjena nego je smatrana „potrebni zlo” jer je među dijelom ondašnjih društvenih aktera vladala teza kako veliki broj neženja moraju na određeni način podmiriti svoje prirodne potrebe. Drugim riječima, prostitucija na taj način nije bila opće priznata, već se sasvim dvoлично i netolerantno gledalo na prostitutku kao na društvenu potrebu, ali s gađenjem (Željko 2016: 169).

Ovakav je odnos dodatno ojačao prethodno spomenuti rodno uvjetovani dvostruki standard prema kojemu se na prostitutke gledalo kao na društvene otpadnike, dok se isti kriteriji nisu primjenjivali na klijente ili, kako je to navela Truska Baginska, prostitucija je podrazumijevala isključivo „podavanje ženskih tiela” (*Ženski pokret*, 9/1920: 13). Ovo je posebno postalo vidljivo u smislu da su njemačke vlasti tijekom Prvog svjetskog rata za svoje trupe uvele automate za prodaju kondoma bojišnici, dok su istovremeno zabranile ženama pristup informacijama vezanih uz kontracepciju, te uvele niz zakonskih mjera protiv žena koje su izvršile abortus (Ofen 2015: 285–286). Ovo je donekle potvrđivalo Bebelovu tezu iznesenu gotovo šezdeset godina ranije da se spolna potčinjenost žene manifestira, između ostalog, i u prostituciji.

Prostitucija kao društveni fenomen

„Crna nit”, „gadna ljaga od koje se niti jedan narod ne može obraniti”, bili su tek neki od opisa prostitucije, dok se na same prostitutke odnosilo kao na „kćeri bijelog vraga”, „žensku klatež koja prodaje stid za nezatnu krajcaru” i sl. Na tom su tragu, prema jednom članku objavljenom u *Ženskom pokretu*, prostitutke podvrgnute najstrožim pregledima i poniženjima svih vrsta. (D. Ignjačević, „Oslobođenje žena u seksualnom smislu”, *Ženski pokret*, 3/1920: 6).

Unatoč ovom zazoru, prostitucija je i te kako bila zastupljena u javnom prostoru. Na tom je tragu i jedan članak iz *Ženskog pokreta* u kojemu se navodi kako se niti o jednoj javnoj ustanovi nije više govorilo i pisalo u javnosti nego o prostituciji (Truska Baginski, „Prostitucija”, *Ženski pokret*, 1920: 13). Njezinoj je većoj društvenoj vidljivosti posebno pridonio medij filma. Tako je njemački redatelj G. W. Pabst tijekom 1929. godine snimio dva filma u kojima se tematizira prostitucija i ženska seksualnost. On u filmu *Dnevnik izgubljene djevojke* (*Tagebuch einer Verlorenen*, 1929.) kao i u *Pandorinoj kutiji* (*Die Büchse der Pandora*, 1929), predstavlja likove prostitutke tematizirajući na taj način, između ostaloga, i niz drugih društvenih problema, počevši od pitanja dvostrukog morala, seksualne slobode, pa sve do pitanja socijalnog položaja žena, javnih kuća te trgovine bijelim robljem.

Sukladno navedenom, časopis *Ženski pokret* u svojim je člancima donosio prikaze socijalnog i ekonomskog položaja prostitutki, pokušavajući pri tome pronaći uzroke prostitucije, kao i načine njezinoga društvenog eliminiranja. Autorice koje su objavljivale u ovom časopisu isticale su kako žene ne smiju ostati ravnodušne prema prostitutkama (*Ženski pokret*, 3/1920: 6). Stoga je Maša Živanović u jednom članku ustvrdila kako je veza između prostitucije i ženskog pitanja „najfeminističnija tema” („Prostitucija, reglementacija, abolicija”, *Ženski pokret*, 7,8/1932: 98). Razlog ovoga zasigurno je bio i odnos društva prema prostitutkama jer su ljudi naviknuli da ih tretiraju kao „stvari”, što najbolje ocrtava činjenica koju Ljubica Živković navodi, a to je da se lakše kradljivcu pruža ruka pomirenja, nego prostitutki (*Ženski pokret*, 1/1923: 31). Društvo se posebno loše odnosilo prema ovim, kako ih se u *Ženskom pokretu* često nazivalo, „nesretnicama”, pa su tako pojedine novine navodile kako prostitutka „nema prava ni na što, niti da se tuži, ona je samo izmet, ološ, đubre, skot, za nju je smradni policijski zatvor i batine”.

Ovakav je stav u *Ženskom pokretu* analiziran u okviru teza da zbog njega same prostitutke nisu sklone promijeniti svoj položaj unatoč nezadovoljstvu njime. Tako se navodi podatak da 90% ovih žena „mrzi” život koji vodi, ali tek njih 40% spremno ga je promijeniti. Ovo je dovelo do toga da su one, kako je navedeno u jednom članku, dobre među sobom, ali da su s drugim ljudima obično „rđave” jer se osvećuju društvu zbog odnosa prema njima. (Ljubica Živković, „Prostitutka”, *Ženski pokret*, 1/1923: 28–29).

Kako je ranije navedeno, prostituciji se kao društvenom fenomenu u ovom razdoblju pristupalo kao pitanju koje se isključivo odnosi na žene, pa je tako Alojzija Štebi ovo jednostavno sažela u rečenicu kada je napisala da muž uživa privilegije, a žena ne uživa ni pravice („O problemu prostitucije”, *Ženski pokret*, 1,2/1922: 12). U pogledu borbe za izjednačavanja muškaraca i žena, Mileva Milojević isticala je kako „zloupotreba seksualnog života” postoji i kod muškaraca i kod žena („Jedan moral za ljude i žene”, *Ženski pokret*, 9,10/1921: 281). Dvostruki standardi koje je društvo prihvaćalo u ovom pogledu očitovale se i u činjenici da su samo prostitutke bile podvrgnute obavezni pregleda, te u slučaju spolne bolesti i prisilnom liječenju, nakon čega su dobivale sanitetske

knjižice kojima su zapravo bile označne kao prostitutke. Zbog toga je *Ženski pokret* pisao kako se „neodgovorne muškarce” nije pozivalo na odgovornost dok je žena bila ruglo društva. Ovo je navelo neke autorice časopisa na zaključak da je upravo neravnopravno shvaćanje morala također jedan od razloga prostitucije (Ljubica Živković, „Prostitutka”, *Ženski pokret*, 1/1923: 23).

Kako je spomenuto ranije, prostitucija je ponajviše povezivana sa spolnim bolestima, a potom i s trgovinom bijelim robljem. Sukladno tomu u pojedinim su se novinama pojavile teze kako se „javne žene” u ovom smislu nalaze u najtežem položaju, te da im treba održavati javna predavanja kojima bi im se pomoglo u borbi protiv spolnih bolesti (L. Popović, „Borba protiv spolnih bolesti”, *Hrvatska njiva*, 35/1918: 601). Anda Bunuševac-Bingulac istaknula je pak kako se borba protiv spolnih bolesti u Jugoslaviji shvaća površno jer se svodi samo na liječenje oboljelih prostitutki. Ona smatra kako ishodište ove borbe treba biti u uklanjanju uzroka prostitucije, odnosno kako društvo uopće ne treba dozvoliti da žena postane prostitutka, čime je zapravo u prvi plan postavila socijalnu dimenziju prostitucije („Suzbijanje prostitucije i suzbijanje veneričnih bolesti”, *Ženski pokret*, 3/1924: 115).

Treća društvena pojava koja je bila vezana uz prostituciju je trgovina bijelim robljem. O tome svjedoče i upozorenje mladim djevojkama diljem Europe, kao npr. u Češkoj gdje su vlasti objavljivale proglose u kojima su savjetovale ženama da budu oprezne pred svodnicima koji pune džepove trgujući „dušama i tijelima neiskusnih žena i djevojaka”. Trgovina „bijelim mesom”, kako su neke novine nazivale prostituciju, razvila se i umrežila, tako da su mađarski svodnici dolazili u razne zemlje, poput Čehoslovačke i Jugoslavije, u kojima su neiskusnim djevojkama obećavali dobre poslove. (Zofka Kveder, „Moralna skrb za žene i djevojke”, *Ženski svijet*, 3/1918: 134). Zbog svega navedenoga mnoge su autorice, poput Alojzije Štebi, upravo u društvu vidjele krivca za prostituciju, iznoseći tezu kako je ono krivo za prostituciju dok je za njezine uzroke „gluho i slijepo”. Stoga su kao svoju zadaću odredile rad na zabrani prostitucije jer, kako je navedeno u jednom članku, dok postoji prostitucija, ženino dostojanstvo je „isprljano”.

Analiza razloga prostitucije

O razlozima prostituiranja žena bavili su se gotovo svi društveni akteri od liječnika do samih žena. Tako je poznati liječnik Luj Fauque u borbi protiv prostitucije prije svega navodio materijalnu bijedu, neznanje, pohlepu za uživanjem, alkoholizam i dr. („Venerične bolesti i prostitucija”, *Liječnički vjesnik*, 11/1920: 526). Ovaj je liječnik također isticao da je prijevaka potreba da se omogući ženama da si nađu izvor zarade koja će biti „pristojno honorisana” kako ne bi bila prisiljena tražiti dodatni izvor zarade. S druge strane, postojali su liječnici koji socijalni faktor nisu shvaćali kao presudan pri analizi uzroka prostitucije. Tako je npr. zagrebački liječnik Geratović smatrao kako bijeda nije uzrok „moralnog pada žena”. On je vrlo jasno istaknuo kako nisu

u pravu oni koji smatraju da je prostitucija socijalni fenomen koji proizlazi iz društvenog sustava („Naše ženske organizacije traže liječnički pregled udavača”, *Ženski list*, 5/1935: 33).

Jugoslavenske su feministkinje ipak bile na tragu shvaćanja Faquea. Među njima bila je i Štebi, koja je upravo u socijalnom položaju vidjela temeljni uzrok prostitucije („O problemu prostitucije”, *Ženski pokret*, 1,2/1922: 12). Štebi je istaknula kako je žena prisiljena boriti se za kruh dok istovremeno radi za nisku nadnicu. Slično su pisale i Zagrepčanke u *Ženskom svijetu* kada su istaknule da se u Hrvatskoj vrlo malo poduzima u vezi suzbijanja prostitucije unatoč neopisivoj bijedi koja „hara našim krajevima”, te tjera mlade žene i djevojke u svijet, da se „dočepaju kruha” (Zofka Kveder, „Moralna skrb za žene i djevojke”, *Ženski svijet*, 3/1918: 134).

Ovdje je potrebno osvrnuti se nakratko na širi kontekst socijalnog položaja žena kako bismo dobili bolji uvid u njihov položaj koji je većinu njih prisilo na prostituiranje. Naime, iako žena više nije bila svedena na četiri zida, pojavilo se pitanje nejednakosti u nadnicama. Tako su npr. radnice u karlovačkoj tvornici jute bile puno manje plaćene u odnosu na radnike, pa je njihova najmanja nadnica iznosila svega 1,50 dinara, a radnikova 3 dinara.³ Ovdje treba uzeti u obzir i činjenicu da se njihova društvena marginaliziranost potvrdila i tijekom velike ekonomske krize 1930-ih godina kada su mnoge zaposlene žene otpuštene iz službe. Na ovo je reagirala zagrebačka organizacija Ženskog pokreta na konferenciji koja je održana 6. ožujka 1934. godine, a na kojoj su sudionice željele ukazati na vrijednosti i rezultate ženskog rada. Među govornicima bila je i Mira Vodvarka Kočonda, koja je istaknula nepravdu uskraćivanja rada ženi koji odgovara njezinim sposobnostima i sklonostima („Zvanje i ličnost”, *Otpuštanje žena iz službe*, 1934: 3–10).

U kontekstu navedenog, mnoge žene, posebno one koje su iz udaljenijih krajeva države dolazile u veće gradove poput Zagreba ili Beograda, bile su posebno ekonomski i socijalno ugrožene. U takvim okolnostima (teškoće pri zapošljavanju, niske nadnice) mnoge su žene bile prisiljene postati prostitutke. Tako su prema pisanju *Ženskog pokreta* periferije gradova bile pune djevojačka koje su pošle putem „lake zarade”. Druge su pak boravile u „skupim barovima” i kavanama. Zbog ovoga su autorice *Ženskog pokreta* smatrale kako je upravo ženin socijalni interes da se bori protiv prostitucije. Ovakvo je djelovanje najbolje predstavila Ljubica Živković, kada je parafrazirajući Karla Marxa napisala da je oslobođenje žena djelo samih žena, pa i u pogledu prostitucije.

Stoga se ne treba čuditi što je *Ženski pokret* razlozima prostitucije, koja je kako je ranije navedeno shvaćana kao „najfeminističnija tema”, poklonio veliku pažnju. Vrlo detaljnu analizu razloga pružila je Štebi koja je navela sedam glavnih razloga, a to su: pomanjkanje odgoja, borba za kruh, niske nadnice, obavljanje nekih poslova (sobarice), slabe stambene prilike, alkohol, te pohlepa za životom u luksuzu. Štebi je ovdje navela kako se upravo iz redova proletari-

3 HR-HDA-1352, kut. 3, dopis karlovačke gradske policije Odjeljku za državnu zaštitu pri bancskoj upravi u Zagrebu, 25. X. 1937.

jata regrutira najviše prostitutki. Istaknula je kako ove žene nemaju dovoljno novca za osiguravanje obroka. Stoga ih niske nadnice prisiljavaju da biraju ili gladovati ili na ulicu („O problemu prostitucije”, *Ženski pokret*, 1,2/1922: 13).

Socijalne odnosno ekonomske uzroke prostitucije isticale su i druge autorice u svojim člancima, poput Ljubice Živković koja je u razgovorima koje je vodila s prostitutkama potvrdila ova shvaćanja. Naime, ona ističe da su joj prostitutke kao razlog svoga zanimanja navele pomanjkanje sredstava za život, nedostatak obrazovanja, ali i izostanaka bilo kakve zaštite („Prostitutka”, *Ženski pokret*, 1/1923: 23).

Posebnu analizu ovoga aspekta objavila je predsjednica Ženskog pokreta u Sarajevu Maša Živanović, u kojoj je navela da su upravo ekonomski razlozi, prije svega male plaće, glavni uzrok prostitucije, što dokazuje činjenicom da je većina prostitutki u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji dolazila iz radničkih obitelji, dok je samo njih 5% pripadalo „dobrim obiteljima”. Prema podacima koje je dobila od šest tadašnjih jugoslavenskih policijskih postaja, većina prostitutki dolazila je iz redova sluškinja, točnije negdje između 60% i 80%, zatim iz redova radnica, kao i onih koje su radile kao privatne i javne namještence, konobarice i dr. Stoga ne čudi činjenica da se u pravilima zagrebačkog Udruženja kućne posluge Kraljevine Jugoslavije iz 1934. godine među ciljevima navodi, uz ostalo, i zaštita moralnih interesa njegovih članica.⁴

Posebno su zastupljene žene koje su dolazile sa sela, pa se tako njih čak 60% odaje prostituciji uslijed nedovoljne zarade. Ovdje Živanović ističe kako su one bile nedovoljno zaštićene prilikom dolaska iz provincije, te kako su poslodavci bili potpuno nemarni u pogledu fizičkog i moralnog života svojih namještence, uslijed čega je veliki broj djevojaka „podlegao iskušenju”. Ovo je bilo u skladu i sa stanjem u ostatku Europe, kao npr. u Njemačkoj, gdje je također većina prostitutki dolazila upravo iz radničkih obitelji. Tako su u Stuttgartu od 565 registriranih prostitutki očevi uglavnom po zanimanju bili mali obrtnici, nadničari, seljaci ili mali trgovci. (Maša Živanović, „Prostitucija, reglementacija, abolicija”, *Ženski pokret*, 7,8/1932: 102).

Razlozi prostitucije u Ženskom pokretu	
Dvostruki moral	Slabe stanarske prilike
Ekonomске i socijalne prilike	Biološki
Alkoholizam	Slaba obrazovanost
Odbacivanje od strane obitelji	Zapuštenost mladeži
Nesretne obiteljske prilike	Zastarjela vjerovanja

Analizom gorenavedene tablice očito je kako su autorice *Ženskog pokreta* vrlo detaljno pristupile analizi uzroka prostitucije. One su tako, na temelju

⁴ HR-HDA- 1353, inv. br. 3659, Pravila udruženja kućne ženske posluge Kraljevine Jugoslavije.

razgovora sa prostitutkama, suradnjom s policijskim postajama i na druge načine pružale uvid u razloge prostituiranja u međuratnoj Jugoslaviji od kojih je socijalni aspekt zauzimao primarno mjesto. Međutim, kako je vidljivo, on nije bio jedini uzrok nego tek jedan od njih u lancu niza neprilika s kojima su se susretale žene.

Socijalni položaj „nesrećnih kćeri ulice”

Vrlo detaljne opise prilika u kojima su prostitutke živjele dala je već pomenuta Ljubica Živković, koja je posjetila nekoliko javnih kuća, te dvije godine provela radeći s prostitutkama. Ona u broju iz siječnja 1923. godine piše kako su sobe u javnim kućama prepune teškog mirisa od „koga se čovjeku vrti u glavu”. Nadalje piše kako djevojke sjede u čekaonici dok ih netko ne kupi. Sve one imaju, kako Živković navodi, mlitave, tužne i umorne poglede. Na sličnom je tragu i članak objavljen u *Ženskom pokretu* nekoliko godine ranije, u kojemu se prilikom opisa uvjeta u kojima žive navodi kako borave u tamnim, malim stanovima na periferiji gradova. Pri dočaravanju njihovog stanja, ističe se kako se čak čini da one kao da podivljaju na svijetlu.

Stanje je manje-više bilo identično u svim gradovima. Tako je u *Ženskom pokretu* objavljen članak šefa kr. redarstvenog čudorednog odsjeka u Zagrebu Vladimira Vasiljevića, u kojem je navedeno da je u sobama spavalo čak po petnaest žena zajedno. Sobe su često bile bez dovoljno zraka i broja kreveta („Zaštita žene prostitutkinje”, *Ženski pokret*, 5,6/1924: 240).

Položaj prostitutki su ponajviše, uz klijente, iskorištavali vlasnici bordela koji su, kako navodi Vasiljević, u Zagrebu dobivali tri četvrtine od ukupnog prihoda prostitutke. Također, vlasnici bordela osmislili su niz mehanizama koji su prostitutke držali u stalnom dugu, a kojega one nikada zapravo nisu mogle otplatiti. Naime, vlasnici su uveli praksu da posreduju kod nabave odjevnih predmeta tako da one ne samo da nisu ništa dobivale, nego su se još i zaduživale. Stoga, kada je donesena odredba o ukidanju bordela u Zagrebu (1922), mnoge od njih nisu imale niti novca, niti odjeće, a vrlo često nisu znale niti kamo bi otišle. Sukladno navedenom, redarstvo je zaključilo da su se vlasnici „silno i nerazmerno” obogaćivali, dok su prostitutke u isto vrijeme sve više fizički propadale i postale pravo roblje svojih gospodara, pri čemu su same sebe smatrale „tako reći stvarima, živinama” (Vladimir Vasiljević, „Zaštita žene prostitutkinje”, *Ženski pokret*, 5,6/1924: 240–241).

Najbolje o njihovom položaju govore one same, a čija je svjedočanstva zabilježila Živković. Prema njezinim riječima radilo se većinom o tome da su ove žene žrtve podvođenja i nasilja ili da su se „podale” nekom čovjeku nakon čega su ih roditelji progonili iz kuće. Naime, „gubitak časti” je, baš kao i stoljeće ranije, za djevojku značilo da je stekla legitimizaciju za prostitutku (Fernando Henriques, *Historija prostitucije*, 1968: 303). Jedna od takvih priča je i ona o 14-godišnjakinji koju je majka izbacila iz kuće kada je saznala da ju je dečko deflorisao. Priče ovih djevojaka pokazuju, osim teškog socijalnog stanja u ko-

jemu su živjele, i uzroke odavanja prostituciji. Tako je jedna 16-godišnjakinja došla iz Dalmacije u Beograd nakon što je ostala bez oba roditelja i sredstava za život. Ova je djevojka prema vlastitom svjedočenju tri dana spavala na ulici kada ju je jedan mladić počastio jelom, nakon čega ju je pozvao kući gdje ju je deflorisao, a potom izbacio na ulicu.

Na istom je tragu i priča jedne 12-godišnje djevojčice koja je dovedena u sanitetsku ambulantu, a koja je bila zaražena „najstrašnijim spolnim bolestima”. Ona je još za vrijeme rata postala prostitutka kada su je „koristili” i vojnici i oficiri. Druga, 14-godišnjakinja pronađena je na prvom katu hotela *Kapetan* u kojem je tri dana bila ostavljena, a policija ju je pronašla „teško zaraženu” (D. Ignjačević, „Oslobođenje žena u seksualnom smislu”, *Ženski pokret*, 3/1920: 5).

Zbog svega navedenoga, *Ženski pokret* u jednom od članaka navodi kako ove žene žive u neprestanom nepovjerenju i strahu (Ljubica Živković, „Prostitutka”, *Ženski pokret*, 1/1923: 28), te kako jedino zabrana prostitucije može riješiti ovaj problem.

Borba protiv prostitucije

Ženski pokret je imao vrlo jasnu agendu u borbi protiv prostitucije – bila je to njezina potpuna zabrana, odnosno abolicija. Na tom su se tragu i na stranicama *Ženskog pokreta* objavljivali tekstovi u kojima su se davala različita rješenja u borbi protiv prostitucije od njezine potpune zabrane preko uvođenja odgojnih metoda Marije Montessori do osnivanja različitih socijalnih ustanova.

Strategiju borbe protiv prostitucije vrlo je detaljno dala Mila Simić, koja je istaknula da je ženama koje se dugo bave prostitucijom potrebno „sistemsko upućivanje u čestiti i koristan život”, što predstavlja vrlo veliki napor. Ona također smatra kako treba praviti razliku između zaštite mladih djevojaka i onih djevojaka koje su naviknute na „rđav život”. Pa dok bi ove prve, kako je navedeno, bile smještene u privatnim kućama, ove druge, koje su „stranputicom zalutale”, bile bi smještene u drugo sklonište gdje bi se fizički i duševno liječile, te gdje bi im se vraćala vjera u ljudsko dostojanstvo, te moralnost stvaranja jednog novog korisnog i časnog života. (Mila Simić, „Prostitucija i naša borba protiv nje”, *Ženski pokret*, 9,10/1923: 413–414). Dio je ovoga kasnije i propisan *Zakonom o suzbijanju spolnih bolesti* (1934) u okviru kojega je predviđeno i osnivanje domova za moralno ugrožena i posrnula ženska lica.

Vrlo zanimljive prijedloge dala je Mileva Milojević nakon što je svjedočila jednom predavanju koje se bavilo seksualnim životom žena izvan braka. Ona je predložila nekoliko mjera koje bi prema njoj predstavljale korake u borbi protiv prostitucije. Jedna od njih je i uvođenje zakonske obaveze braka koja bi spriječila „zloupotrebu seksualnog života”. Kako bi se ovo ostvarilo, ona predlaže uvođenje vojne obaveze s 19 godina, što bi „omladini” omogućilo ranije stupanje u brak. Ona, također, kao jedan od razloga prostitucije vidi dvostruke

standarde. Stoga u svrhu borbe protiv nje smatra kako se trebaju uvesti strože kontrole nad muškarcima i ženama koje žive seksualnim životom izvan braka, a ne samo nad ženama („Jedan moral za ljude i žene”, *Ženski pokret* 9/10, 1921: 281–283).

Za razliku od nje, Štebi u zakonskoj regulaciji braka nije vidjela rješenje borbe protiv prostitucije, smatrajući ga zapravo nasiljem. S druge strane, ona baš kao i Milojević smatra da borba protiv prostitucije podrazumijeva i borbu protiv dvostrukih standarda iz kojih proizlazi najveće poniženje za ženu. („O problemu prostitucije”, *Ženski pokret*, 1822: 12). Definirajući ranu mladost kao iznimno važno životno razdoblje, Štebi kao jedan od načina borbe protiv prostitucije navodi promjenu odnosa prema samom odgoju djevojčica, koji bi uključivao pristup talijanske pedagoginje Marije Montessori, a koji je velikim dijelom usredotočen na kreiranje samopouzdanja („O problemu prostitucije”, *Ženski pokret*, 1,2/1922: 14).

Bunuševac-Bingulac je pak smatrala kako borba protiv prostitucije ne znači prinudno liječenje ili policijski nadzor i umjesto toga zalagala se za podizanje skloništa, tj. socijalnih ustanova koje bi pomagale ženama koje su socijalno ranjivije („Suzbijanje prostitucije i veneričnih bolesti”, *Ženski pokret*, 3/1924: 115). S njom se slagao i navedeni Faque koji je istaknuo kako „sanitetska policija” predstavlja samo policiju koja loše obavlja svoj posao, te koja „neoprežnošću i samovoljom” može donijeti više štete nego koristi („Venerične bolesti i prostitucija”, *Liječnički vjesnik*, 11/1920: 526–527).

Kao što je navedeno, težnje *Ženskog pokreta* ostvarile su se 1. srpnja 1934. godine kada je na snagu stupio *Zakon protiv suzbijanja spolnih bolesti*, kojim je, između ostaloga, propisano da se niti jedan mladoženja ne može vjenčati bez liječničke potvrde o zdravstvenom stanju. Isto tako, u objavljenom novinskom članku povodom donošenja ovog Zakona istaknuto je kako je dosadašnja reglementacija bijedu moralnog pada isključivo svaljivala na ženu, dok je muškarac imao neopravdano privilegirani položaj (Ante Vukelić, „Zakon protiv suzbijanja spolnih bolesti stupa na snagu”, *Jutarnji list*, 1934: 17). Ovim zakonom je zabranjena javna prostitucija, što je i bio osnovni cilj djelovanja brojnih ženskih organizacija u međuratnom razdoblju.

Zaključak

Suzbijanje prostitucije bio je jedan od glavnih ciljeva časopisa *Ženski pokret*. Sukladno tomu, brojne su autorice, među kojima se ističu Alojzija Štebi, Anđa Bunuševac-Bingulac, Ljubica Živković i druge aktivistkinje, isticale niz društveno-političkih tema vezanih uz prostituciju. Pri tome je naglasak postavljen na njezin socijalni aspekt. Naime, autorice *Ženskog pokreta* upravo su u socijalom položaju žena vidjele temeljne razloge prostitucije. Ovo je posebno vidljivo u svjedočanstvu Ljubice Živković koja je 1923. godine objavila članak u kojemu je opisala uvjete u kojima su prostitutke živjele, te razloge koji su ih na-

gnali na prostituciju. Među razlozima koji su isticani, između ostaloga, bili su nemogućnost zapošljavanja, niske nadnice, obiteljske prilike, alkoholizam i sl.

S obzirom na činjenicu da je prostitucija postala društveno vrlo raširen problem, brojni su se i liječnici uključili u raspravu o njezinoj regulaciji. Oni su pisali brojne brošure, ali i niz članaka koji su, između ostaloga, objavljivani i u zagrebačkom *Liječničkom vjesniku*. Medicinski je aspekt bio također vrlo naglašen kada govorimo o prostituciji u međuratnom razdoblju jer je ona definirana kao najveći izvor spolnih bolesti. Sukladno tomu, diljem Kraljevine SHS osnivane su gradske ambulante za spolne bolesti.

U okviru činjenice da su spolne bolesti shvaćene kao „najveće zlo, koje ubija čovječanstvo” i feministkinje su pristupile rješavanju ovoga problema. Na tom su tragu u časopisu iznosile vrlo konkretna rješenja u tom pogledu. Tako su predlagale osnivanje skloništa za žene i djevojke koje su dolazile u grad u potrazi za zapošljavanjem, kao i skloništa za prostitutke koje više nisu željele obavljati taj posao, suzbijanje trgovine bijelim robljem, itd.

Ovo je sve bilo moguće, kako je pisao *Ženski pokret*, jer je prostitucija u Kraljevini SHS odnosno Kraljevini Jugoslaviji bila zakonski dozvoljena. Stoga su članice i autorice feminističkih pokreta, ponajprije upravo preko *Ženskog pokreta*, inzistirale na potpunoj zabrani prostitucije, smatrajući kako će se time stati na kraj eksploataciji žena, ali i prevladavanju dvostruko rodno uvjetovanih standarda.

Možemo zaključiti kako je pitanje prostitucije i te kako predstavljalo, kao što je već navedeno i kako je napisala jedna od autorica, „najfeminističniju temu” ženskih organizacija u ovom razdoblju. Također, možemo uvjetno reći da je pobjeda *Ženskog pokreta* u vezi sa prostitucijom postignuta početkom srpnja 1934. godine, kada je došlo do potpune zabrane prostitucije donošenjem *Zakona o suzbijanju spolnih bolesti*.

LITERATURA

- Babel, August. *Žena i socijalizam*. Beograd: Rad, 1956.
- De Beauvoir, Simone. *Drugi spol*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2016.
- Henriques, Fernando. *Historija prostitucije. Prostitucija u Evropi i Novom svijetu*, II. Zagreb: Epoha, 1968.
- Johnston, M., William. *Austrijski duh: intelektualna i društvena povijest 1848-1938*. Zagreb: Globus, 1993.
- Konstantinović, Bogoljub. *Prostitucija i društvo*. Beograd: Knjižarnica Franje Baha, 1930.
- Kuhar, Martin; Fatović-Ferenčić, Stela. “You must not rely upon the words that very kind and beautiful girls utter, because in that regard, no offence, they all – lie”: Venereal Diseases as a Motive of Fran Gundrum’s (1856-1919) Work on Sexual Hygiene, *Art Dermatovenerol Croata*, 21. 1(2013): 5-11.

- Zorko, Tomislav. „Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934. godine”. *Časopis za suvremenu povijest*, 1. 38 (2006): 223–241.
- Macmillan, Margaret. *Mirotvorci. Šest mjeseci koji su promijenili svijet*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2008.
- Ofen, Karen. *Evropski feminizmi 1700–1950*. Beograd: Evolta, 2015.
- Pejić, Luka. *Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868–1918)*, doktorski rad, 2019.
- Šilović, Josip; Frank, Stanko. *Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca od 27. januara 1929*. Zagreb: Jugoslavenska štampa, 1929.
- Željko, Darija. „Problem prostitucije i njezina zakonska regulacija u europskom okruženju do prve polovine 20. stoljeća”, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 100. 50 (2016): 149–175.
- Željko, Darija i Rastović Dunja. „‘Sestre bludati’: zakonska regulacija ženske prostitucije na hrvatskom području u razdoblju od 1852. do 1934.”, *Pravni vjesnik* 32/ 1 (2016): 29–53.

IZVORI

Jugoslavenska njiva

Jutarnji list

Liječnički vjesnik

Otpuštanje žena iz službe. Zagreb: Ženski pokret, 1934.

Ženski list

Ženski pokret

Ženski svijet

ARHIVSKA GRAĐA

HR-HDA-1352

HR-HDA-1353

IZDANJA ILI PRILOZI U ONLAJN PRISTUPU

John Lichfield. Inside the brothels that served the Western Front: How one First World War soldier found love in the arms of a French sweetheart. <https://www.independent.co.uk/news/world/world-history/inside-brothels-served-western-front-how-one-first-world-war-soldier-found-love-arms-french-sweetheart-9643738.html> (18. 11. 2020)

Radović, Nadeža. Iz istorije ženskog pokreta u Srbiji (V) <http://www.republika.co.rs/568-569/21.html> (18. 11. 2020)

Živičnjak, Iris. Zagrebačke prostitutke početkom 20. stoljeća. Porijeklo, svakodnevni život i položaj u društvu. <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10782/1/Iris%20Živičnjak.pdf> (17. 11. 2020)

Ana Rajković

Croatian Institute of History

Branch for the History of Slavonia, Srijem and Baranja

*PROSTITUTION AS A REFLECTION OF SOCIAL POSITION OF WOMEN
AND ITS ANALYSIS IN THE WOMEN'S MOVEMENT (1920–1934)*

Summary: The paper provides and analyses the social aspect of prostitution based on the articles published in the *Women's Movement* magazine. The analysed articles include those written by Alojzija Štebi, Mila Simić and others. The analysis reveals the Yugoslav feminists perceived prostitution as a crucial social issue, since women were forced to resort to it as a result of poor social and economic circumstances. Also, the analysis of the magazine points out other numerous social issues related to prostitution in The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and later in The Kingdom of Yugoslavia. Those issues include primarily tuberculosis, alcoholism, lack of education, poor family relationships, etc. What is more, the analysis reveals the question of prostitution also involved the issue of how it should be solved, not just the identification of social circumstances. The models of solving the problem, which eventually meant its legal ban, encompassed the change in the way girls were being brought up, founding shelters for women at risk of resorting to prostitution, etc. Also, the authors of *Women's Movement* related prostitution directly to double standards regarding gender, claiming the inferior position of women was mainly manifested in the relationship between a prostitute and her client, since legal regulations (medical check-ups, sanitary booklet) were mandatory for a woman, but not for the man who "was buying her body". Finally, the research on this topic led us to the conclusion that Yugoslav feminists treated prostitution as the most obvious social phenomenon that exhibited extreme exploitation of women. Accordingly, it can be considered that its ban, after The Act on Suppression of Sexually Transmitted Diseases had been passed, was a victory of the Yugoslav feminists, especially those involved in the *Women's Movement* magazine.

Key words: *Women's Movement*, feminism, prostitution, Kingdom SHS, Kingdom of Yugoslavia, social phenomenon, social aspect

ANALIZA PREZENTACIJE I INTERPRETACIJE PROSTITUCIJE I PROSTITUIRANIH ŽENA U ČASOPISU *ŽENSKI POKRET*

Tijekom nepuna dva desetljeća izlaženja časopisa *Ženski pokret* objavljeno je dvadeset i četiri članka koji (in)direktno razmatraju pitanje prostitucije i prostituiranih žena u Kraljevini SHS/Jugoslaviji te katkada iskustva o istome u inozemstvu. Članci nisu izlazili u kontinuitetu. Od 1920. godine, kada je tiskan prvi broj ovog časopisa, do 1925. godine, spomenuta tematika bila je više zastupljena u odnosu na naredni period u kojem se o prostituciji piše tek sporadično. Posljednji put o potonjem socijalnom fenomenu govori se u članku iz 1936. godine, u kontekstu predstavljanja nacra Zakona o suzbijanju spolnih bolesti. Autori ovih tekstova mahom su bile visokoobrazovane žene u različitim akademskim područjima koje su (ne)posredno pružale zdravstvenu, socijalnu i moralnu pomoć djevojkama i ženama uključenima u prostituciju. Oslanjajući se na njihova zapažanja iz svakodnevice ove populacije, doznalo se da su neki od glavnih uzroka njihovog ulaska u taj proces bili vezani za siromaštvo, odgojno zanemarivanje i nizak ili nikakav stupanj obrazovanja. Cilj članka je (re)konstruirati strategije oblikovanja pozitivnih i negativnih predstava o prostituciji i prostituiranim ženama. Pri tome se misli na analizu, s jedne strane idealizacije i moraliziranja ovih društvenih pojava, te s druge na njihovo sagledavanje s distancom uz dozu kriticisma.

Ključne riječi: prostitucija, prostituirane žene, žene i karitativni rad, etiketiranje, kritička analiza diskursa

Uvod

Vrlo malo istraživanja posvećeno je proučavanju prostitucije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje u tekstu Kraljevina SHS) / Kraljevini Jugoslaviji. U Hrvatskoj se tom temom bavio povjesničar Tomislav Zorko fokusirajući se na žensku prostituciju u Zagrebu od 1899. do 1934. godine (Zorko 2006). O zakonodavnom okviru uređenja prostitucije na hrvatsko-slavonskom području od 1852. do 1929. godine pisale su povjesničarke prava Dunja Pastović i Darja Željko (Pastović, Željko 2016). U fokusu ovog rada je analiza rasprava o ženskoj prostituciji u člancima koji su objavljivani u časopisu *Ženski pokret* tijekom osamnaest godina njegovog izlaženja. Rad je zamišljen kao prikaz i tumačenje promišljanja prostitucije i prostituiranih žena u jedanaest tekstova, koji su izdvojeni kao reprezentativni primjerci od ukupno njih dvadeset i četiri koji su se bavili ovom problematikom.

* jelenaseferovic@yahoo.com

Prvo poglavlje ovog rada je najopširnije jer donosi većinu osnovnih stavova o fenomenu ženske prostitucije koji su iznošeni u *Ženskom pokretu*. U njemu se na temelju osam članaka raspravljaju osnovni trendovi sagledavanja ženske prostitucije u potonjem časopisu. U tom smislu valja istaknuti da se unutar jednog te istog članka nerijetko isprepliću subjektivni i objektivni opisi ovog socijalnog fenomena. Primjerice, Truska Baginska istovremeno ima izraženu tendenciju empatiziranja sa prostituiranim ženama i nastoji logički (ne) opravdati njihov ulazak u prostituciju. Kod Baginske, kao i kod većine drugih autorica, vidljiva je potreba za kategoriziranjem prostituiranih žena s obzirom na njihove motive, uzroke i svrhu prostituiranja. Pri tome prednjači teorija prema kojoj su žene u Kraljevini SHS/Jugoslaviji pristajale na prostituciju zbog siromaštva i/ili činjenice da su „nasjele” na lažne oglase za posao i tako postale žrtva trgovaca bijelim robljem. Premda, pojedine autorice konstatiraju da se određeni broj siromašnih žena odlučivao prostituirati jer su pretendirale luksuznom životu. Ono što im je bilo zajedničko, riječju Ljubice Živković, bilo je „neprirodno shvaćanje morala”. Jedan od uzroka pojave prostitucije, a kojeg posebno ističe Milutin Živković, jeste rodna neravnopravnost. Konkretno, Živković smatra da tradicionalna podjela rodničkih uloga, koja nalaže zadržavanje žene u sferi kućanstva i „ugađanje muškarcu”, ženu čini financijski i idejno ovisnom o njemu. O seksu i seksualnosti potonji govori iz perspektive načela kršćanstva te osporava seksualni hedonizam, dok Julka Hlapec-Đorđević, posve suprotno, drži da se prilikom kritičke analize prostitucije treba uzeti u obzir biološki aspekt seksualnog nagona kao imperativ. Stoga se može zaključiti da je *Ženski pokret* bio časopis koji je tolerirao oprečna stajališta o ženskoj prostituciji, što ukazuje, barem kada je riječ o odabranoj temi, na njegovo prihvaćanje i uvažavanje različitosti. S ciljem da pokušaju objasniti uzroke i posljedice prostitucije, autorice (ne)argumentirano moraliziraju, psihologiziraju i biologiziraju. Posebnost pristupa problematiziranju okolnosti života prostituiranih žena se očitovala u slučaju Ljubice Živković koja je, moglo bi se reći, napravila etnografiju njihove svakodnevice provodeći svojevrstan terenski istraživački rad u četvrti u kojoj su se nalazile javne kuće.

Drugo poglavlje analizira četiri članka koji problematiziraju spolne bolesti u kontekstu prostitucije, te nacrt Zakona o suzbijanju spolnih bolesti iz 1933. godine. Na njegovom početku ponovno se razmatra članak „O prostituciji”, autora Milutina Živkovića, koji osuđuje prostituciju zbog toga što su oni koji sudjeluju u tom „spolnom razvratu” često obolijevali od spolnih bolesti, a koje potiču njihovu neplodnost. Živkoviću je svojstvena, kao što je već prethodno rečeno, sklonost religioznom poimanju seksa i seksualnosti. Stoga je razumljivo da spolne bolesti prvenstveno promatra kao okolnost koja ugrožava reprodukciju. Anđelija Bunuševac kritizira način borbe protiv spolnih bolesti kod prostituiranih žena jer ju, navodno, liječnici i policajci provode sukladno vlastitim moralnim načelima. Autorica je, kao i sve ostale autorice koje u *Ženskom pokretu* razmatraju žensku prostituciju, zagovarateljica abolicionizma. Na kraju ovog poglavlja kritički se osvrće na nacrt Zakona za suzbijanje spolnih bolesti jer, koliko god se često isticala povezanost između prostitucije

i spolnih bolesti, njegovi prijedlozi nisu uključivali nove mehanizme koji bi koristili u svrhu prevencije i liječenja spolnih bolesti kod prostitutiranih žena. Naknadno su se na Zakon referirale neke ondašnje afirmirane feministkinje, no ne s ciljem da ukažu na prethodno istaknuti propust, nego da ospore etičnost njegovog devetog članka kojim je bio propisan ulazak u bračnu zajednicu isključivo uz liječničko uvjerenje koje potvrđuje da budući bračni partneri ne boluju od neke spolne bolesti. Kada je reč o promišljanju pristupa liječenju i suzbijanju spolnih bolesti kod prostitutiranih žena u *Ženskom pokretu*, primjećuje se, s jedne strane, konciznost i argumentirano elaboriranje, dok s druge postoji doza konfuzije i diskrepancija u stavovima.

U trećem poglavlju, ujedno završnom, razmatra se članak Mile Simić „Prostitucija i naša borba protiv nje”, o kojem je već bilo spomena u prvom poglavlju, s time da je ovdje fokus na analizi njezinih prijedloga vezanih za pružanje organizirane psihosocijalne pomoći prostitutiranim ženama i prepreka u radu ženskih aktivistkinja koje su im ju nastojale pružiti. Simić u više navrata u članku naglašava važnost sagledavanja psihološkog i sociološkog aspekta prostitucije, točnije upozorava na dugoročne psihosocijalne posljedice koje to iskustvo ostavlja na prostitutirane žene. Stoga se smatralo shodnim u ovo poglavlje uključiti članak „Tamburaške naučnice”, objavljen 1937. u jednim hrvatskim tiskovinama, koji zorno ilustrira „radnu” svakodnevnicu prostitutiranih žena i uzroke njihovih emocionalnih i socijalnih teškoća.

Neki stavovi o prostituciji i prostitutiranim ženama

Prvi članak koji razmatra pitanje prostitucije i prostitutiranih žena u časopisu *Ženski pokret* objavljen je u prosincu 1920. godine. Članak pod nazivom „Prostitucija” potpisuje Truska Baginska (ŽP 9, 1920: 13–15). Na samom početku autorica sa žaljenjem govori o ženama koje su uključene u prostituciju, no u nastavku teksta mijenja svoj pogled na njih te ih opisuje kao „ljude koji nemaju dovoljno moralne snage da se sami izdignu i sebi osiguraju život” (Isto: 13). Već iz prvih autoričinih opservacija jasno je da će se u članku promišljati o prostituciji i prostitutiranim ženama iz različitih pozicija koje u nekim slučajevima mogu djelovati sukobljene. Kako možemo primijetiti, Baginska suosjeća sa ženama koje su se upustile u prostituciju, istovremeno se kritički postavljajući prema njima i osuđujući ih zbog njihovog ponašanja. U nastavku članka autorica objašnjava kako ulazak u prostituciju može biti opravdan ili neopravdan. Pri tome se ipak uočava njezin zaštitnički stav prema ženama koje zbog objektivnih vanjskih okolnosti pristaju prostitutirati se, kao i izostanak razumijevanja za one koje to čine iz lakomosti. Prema Baginskoj, oprošteno je ukoliko se netko prostituira kako bi sebi ili drugima osigurao financijska sredstva za preživljavanje, no neopravdano je ako se odluči za prostituciju zbog „lenjosti, ugodnosti i tromosti” (Isto: 14).

U nastojanju da usustavi prostituciju, Baginska ju dijeli u tri kategorije: „prostitucija prostitutisanih, prostitucija društvenih članova i duhovna prosti-

tucija.” U prvu kategoriju svrstava „djevojke koje se izdržavaju time što svoje telo daju onome tko najbolje plati”. Prostituirane članove društva dijeli u tri potkategorije: djevojke koje se iz interesa udaju za starije bogate muškarce i time im prodaju pravo na svoje tijelo, žene koje paralelno održavaju spolne odnose s mužem i ljubavnikom, i muškarce koji sklapaju brakove s bogatim ženama isključivo zbog materijalne koristi. Duhovnu prostituciju potonja promatra u kontekstu komercijalizacije umjetnosti, odnosno kad „umetnik proda svetinji svoje najnežnije i najfinije osećaje” (Isto). S jedne strane, autorica pokušava konceptualizirati fenomen prostitucije i prostituiranih žena konstruirajući njihovu tipologiju, dok mu s druge strane prilazi iz perspektive religioznosti. Naime, pri kraju članka poziva na opraštanje i razumijevanje za one koji žele izaći iz prostitucije, no uz određenu dozu skepse prema mogućnosti njihove resocijalizacije zbog stigmatizirajućeg pristupa društva prema prostituiranim ženama. Pri tome se koristi religijskim govorom, točnije ističe da „ljubav prema bližnjem preporučuje se hiljadama ljudi sa oltara, ali šta to vredi, kad oltara nema u našim srcima”. Članak završava željom da se prostitucija u potpunosti ukine (Isto: 16).¹

Mila Simić u jednom dijelu članka „Prostitucija i naša borba protiv nje” (ŽP, 9/10,1923: 411–420) promišlja kategorije žena koje su najčešće podložne ulasku u prostituciju. Na početku ističe da služavke prevladavaju među prostituiranim ženama (Isto: 416–417). Autorica navodi da je razlog tome njihova: lakovjernost, impresija luksuzom, mladost, nedostatak iskustva, ovisnost o gazdama i ekonomska ovisnost. Simić nadalje ističe kako je zamijetila „značajan moment u psihologiji seoske djevojke – služavke, [a] to je njena neverovatna težnja za kindurenjem”, za koju vjeruje da se temelji na činjenici da „služavka promatra svoju gospodarku, koja je okružena raskošom i odevena u lepo skupoceno odelo” (Isto: 419). Uspoređujući se s glamuroznim gradskim ženama, siromašne seoske djevojke zasigurno su se osjećale manje vrijednima u odnosu na njih. Posljedično tomu, njihov kompleks inferiornosti stvarao je izraženu potrebu za imitiranjem njihovih „gospodarki”, čak i pod cijenu devastiranja vlastitog identiteta prostituirajući se. Za Simić je karakterističan izraženo psihologizirajući pristup analizi prostituiranih žena, ali i teza prema kojoj bogate žene njihova dokolica i neadekvatan odgoj potiču na uključivanje u prostituciju. Prethodna konstatacija izaziva pažnju s obzirom na to da se u većini ostalih članaka koji se bave odabranom temom govori o siromaštvu kao odlučujućem razlogu za uključivanje u prostituciju.

Članak „O prostituciji” Milutina Živkovića (ŽP, 7/8, 1921: 220–224)² raspravlja seksualnost i seksualne odnose iz rakursa religioznosti i s obzirom na rodnu uvjetovanost podjele uloga u patrijarhatu. Prema njegovom shvaćanju „prostitucija utječe veoma štetno na vaspitanje ljudskih karaktera izvr-

1 U Hrvatskoj je prostitucija zabranjena 1934. godine Zakonom o suzbijanju spolnih bolesti (Željko 2016: 149).

2 Milutin Živković jedan je od rijetkih muških autora koji su pisali o prostituciji i prostituiranim ženama u časopisu *Ženski pokret*.

ćući uglavnom, pravilne polne odnose, u isključivo hipertrofiranu, veštačkim načinom, strast za tjelesnim naslađivanjem” (Isto: 221). Elaborirajući povijest spolne požude, autor ističe da je „dosegla svoj vrhunac u današnje doba čitavih legiona prostitutaka, kada ljudi vrše polni snošaj sa suhim cinizmom” (Isto). O zabrani grešne požude govori deveta i deseta božja zapovijed. U nji-ma se apostrofira važnost oslobađanja od „paralize srca” do koje dovodi „robovanje instinktima, strastima i zlim mislima” (Vugdeliya 1989: 256). Religiozni aspekt u Živkovićevim razmatranjima prostitucije očituje se također u njegovoj oštroj kritici pružanja i primanja seksualnih usluga isključivo zbog seksualnog hedonizma.

Uzrok pojave prostitucije Živković, kao i ostale autorke koje u *Ženskom pokretu* tematiziraju ovaj socijalni fenomen, vidi u ekonomskoj nejednakosti, ali i u rodno stereotipiziranom odgoju. Riječju Živkovića, „dok se jedna polovina čovečanstva – muški pol – vaspitava da živi društvenim životom, i da uzima ulogu u svim pravcima istog, kao potpuna samostalna jedinica, dotle druga polovina – ženski pol – vaspitava se isključivo za ograničeni domaći život i za ugađanje čoveku u njemu” (Živković 1920: 223). Iako se danas nerijetko govori o važnosti rodno osjetljivog odgoja, njegova načela još uvijek nisu zaživjela. U tom smislu se za autorova promišljanja kulturne uvjetovanosti ulaska žena u prostituciju može reći da su bila progresivna, ali teško da su se mogla udomačiti u ondašnje konzervativno društvo Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Autorica članka „Prostitutka” Ljubica Živković (ŽP 1/1923: 23–32), ograđuje se od bilo kakvog izdvajanja prostituiranih žena od pripadnica ostale ženske populacije jer, kako kaže, „prostitutka i nije neki naročit tip, već je takovom postala usled sticaja okolnosti koji prate njen život, a sasvim je moguće da se i ona izmeni kada se njen život izmeni”. Članak se temelji na njezinom dvogodišnjem radu s prostituiranim ženama. Živković više puta ponavlja da se žene prostituiraju „zbog ekonomskih prilika i neprirodnog shvatanja morala” (Isto: 23).

Zanimljivost članka je u tome što u njemu autorica zorno ilustrira okolnosti života prostituiranih žena. Primjerice, opisujući jednu javnu kuću, spominje da se nalazi u „ulici sličnoj onoj u Kuprinovoj Jami. S jedne i druge strane red kuća sa uskim dvorištima i sa obe strane zgrade sa sobama za kabine, u koje se ulazi iz dvorišta ili hodnika. Sobe tople, prepune nekog teškog mirisa, od koga se čoveku vrti u glavi, sa raspremljenim posteljama na kojima je mnogo perja bez reda nabacano. Sve to daje odmah da se jasno vidi čemu su namenjene ove kabine. Po dvorištu ili hodniku promiču devojke koje vode muškarci” (Isto: 26). Autoričin deskriptivan i naturalistički pristup prikazivanju uvjeta života prostituiranih žena na određeni je način inovacija u razmatranju prostitucije u *Ženskom pokretu*. Za razliku od većine drugih autorica koje su problematizirale potonji fenomen, ona ga je istražila koristeći se kvalitativnim istraživačkim metodama, odnosno terenskim radom. Vjerojatno i ne znajući, Živković je napravila svojevrsnu etnografiju svakodnevice prostituiranih žena, što je početkom dvadesetih godina 20. stoljeća bio raritet.

Govoreći o načinu na koji se osigurava opstanak javnih kuća, autor članka „Mahinacije trgovaca belim robljem” (u prevodu sa njemačkog Zore Nešković) spominje trgovinu bijelim robljem čiji je glavni cilj „da snabdevaju javne kuće svežim materijalom” (ŽP, 6/1927: 4).³ S obzirom na to da prostitutirane žene često obolijevaju od spolnih bolesti i tuberkuloze, odaju se kriminalitetu pa završe u zatvoru ili se pak „spase pomoću udaje”, javne kuće se moraju, prema riječima autora, „puniti svežim ljudskim materijalom” (Isto). U tom smislu se opisuje postupak kojim trgovci bijelim robljem dolaze u kontakt s ženama koje uključuju u lanac prostitucije. Konkretno, navodi se da objavljuju oglase u kojima nude poželjna zaposlenja i dobru zaradu, a iz čijih je sadržaja nemoguće zaključiti da promoviraju prostituciju. Nedostatak posla i osnovnih sredstava za egzistenciju, ali ponekad i potreba za luksuznim načinom života, brojnim ženama bio je poticaj da se jave na lažne oglase za posao te i ne znajući uđu u prostituciju. Osobitost pristupa u ovom tekstu preuzetom iz njemačke štampe očituje se u slikovitom i pomalo surovom načinu iznošenja realnosti o javnim kućama, te preciznim opisima strategija manipulacije kojima se žene motiviralo na uključivanje u prostituciju.

Marija Ilić u članku „Žena i kriminalitet” (ŽP, 9/1929: 3) tematizira prostituciju u kontekstu kriminala. Konkretno, autorica kritički promišlja rad Cesarea Lombrosa, talijanskog psihijatra i kriminologa, i njegovog učenika, kriminologa Enrica Ferria, koji zastupaju stav da među počiniteljima zločina ima manje žena jer su one po svojoj prirodi submisivne i pasivne. Ilić naročito osuđuje Lombrosovo biološko-deterministički pristup ženskom kriminalitetu. U tom smislu izdvaja njegovu tezu da se „žena lako umara, da ima manji mozak, da je prema tome manje sposobna” počiniti kriminalno djelo (Isto).

Člankom se provlače autoričini osvrtni na još neke teoretičare ženskog kriminaliteta, no njima ona ne posvećuje značajniju pozornost. Na koncu, Ilić govori o indirektnom sudjelovanju muškaraca u prostituciji objašnjavajući da „nema ni jedne prostitutke, koja ne izdržava po jednog muškarca” (Isto). Poznato je da se muškarce koji se koriste uslugama prostitutiranih žena (ne)formalno osuđuje zbog tog čina, međutim, rijetkost je da ih se proziva kao učesnike u prostituciji zbog činjenice da ih prostitutirane žene uzdržavaju novcem koje su zaradile prostitutirajući se. Stoga je perspektiva iz koje autorica sagledava zlouporabu položaja prostitutiranih žena jedinstvena, barem u člancima o toj tematici u *Ženskom pokretu*.

U članku „Zar je žena 'agent provocateur' prostitucije?” autorica Julka Hlapec-Đorđević (ŽP 10/1932: 144–146) u uvodnom dijelu eksplicitno ističe svoj skeptizam prema efikasnosti reglementacije i abolicije navodeći da nije do-

3 U članku „Protiv trgovine belim robljem” navodi se da su iz Ženeve javili da je 13. ožujka komisija protiv trgovine bijelim robljem koja je djelovala u sklopu Društva Naroda iznijela svoje izvješće. U prvom zaključku naglašavaju da još uvijek veliki broj država nije ratificiralo Međunarodnu konvenciju protiv trgovine bijelim robljem. Drugi zaključak govori o važnosti nastavka istraživanja prostitucije na Dalekom istoku koja će biti moguća tek kada se osiguraju financijska sredstva iz Amerike (Nepoznati autor 1928: 3).

voljno ukloniti uzroke koji „gone” ženu na prostituciju pa da nje nestane.⁴ Autorica potcrtava da će se prostitucija moći suzbiti jedino ako se muškarci odluče na taj potez jer oni imaju finansijsku moć. Dalje u tekstu, poput Milutina Živkovića, objašnjava da je neophodno „da se žena emancipuje od cele dosadašnje ideologije, koja se bazira na nazoru da njena prava ’domena’, ’sadržaj života’, treba da je domaćinstvo, kuća, tj. muškarac koji tek omogućava stvaranje svega toga” (Isto: 145). Iz njezine kritike upućene patrijarhalnoj kulturi evidentno je da smatra kako patrijarhalna načela onemogućavaju transformaciju tradicionalne podjele rodних uloga i tako otežavaju proces suzbijanja prostitucije.

Specifičnost elaboracije prostitucije kod Hlapec-Đorđević odražava se u njezinom stavu da o toj temi možemo diskutirati tek kada uzmemo u obzir biološki fenomen seksualnog nagona i ne priznamo njegov imperativ (Isto). Prema autoričinom mišljenju, većina muškaraca zbog opterećenja svakodnevnim dužnostima žude da u trenucima slobode osjete „erotički užitek” te „ako ne ide drugačije, kupiće zagrljaj žene, ali će ga imati” (Isto).⁵ Stoga, jedini način da se prostitucija suzbije potonja vidi u reformaciji patrijarhalnog braka i njegovog „dvojnog farizejskog morala”. Pri tome aludira na činjenicu da se od žene očekuje „devičanska belina” prije ulaska u brak, a u braku „rađanje do iznemoglosti i erotična otupelost za muškarca” (Isto). S jedne strane, autorica pokazuje razumijevanje za muškarčevu potrebu kupovanja seksualnih usluga od prostituiranih žena, dok joj je s druge strane shvatljivo da žene gube interes za seksualne odnose s muškarcima zbog pritiska društvenih očekivanja vezanih za rodne uloge. Hlapec-Đorđević ni jednu ni drugu stranu ne osuđuje radi pojave prostitucije, već ukazuje da nesrazmjer u podjeli društvene moći između žena i muškaraca, te (ne)ispunjavanje zahtjeva vezanih za rodne uloge, utječu na njezinu rasprostranjenost.

U članku „Prostitucija, reglementacija, abolicija” (ŽP, 7–8/1932: 98–104) autorice Maše Živanović prepliću se tadašnje spoznaje o prostituciji s povijesnim činjenicama o tom socijalom fenomenu. Autorica kroz cijeli tekst eksplisitno i argumentirano izražava naklonost abolicionizmu. Za potonju je svojstveno da na više mjesta ističe kulturnu uvjetovanost pojave prostitucije, pa tako na jednom mjestu za prostituciju konstatira „da je sama po sebi samo relativno zlo, ali da je znak vrlo niske i primitivne kulture nekog društva” (Isto: 99). Također, Živanović nastoji definirati prostituciju, te u tom smislu iznosi tezu prema kojoj ta socijalna pojava implicira „sve vanbračne seksualne odnošaje istovremeno sa više osoba a u formi trgovine” (Isto: 98). Kao gotovo svi ostali članci koji se u *Ženskom pokretu* bave pitanjem prostitucije, i ovaj raz-

4 Anđelija Bunuševac tvrdi da ne bi trebalo „samo spasavati prostitutku od prostitucije, već nedati da žena postane prostitutka i nedati da se stvori prostitucija”. Također, traži da se „zakonom zabrani prostitucija, ne samo u vidu javnih radnji i naloženštva, već u svakoj formi zabraniti prodaju belog roblja” (ŽP, 3/1924: 113).

5 Za razliku od Hlapec-Đorđević, koja na neki način nalazi razumijevanje za korištenje seksualnih usluga kod prostituiranih žena, Bunuševac preporučuje da je nužno „upućivati ljude prirodnom putu zadovoljavanja polnog nagona i stvarati moral dostojan čovjeku” (ŽP, 3/1924: 114–115).

matra motivaciju žena za donošenje odluke o ulasku u nju. U tom kontekstu naglašava važnost razvoja njihovog „razuma i ponosa – jedinog oružja kojim žena raspolaže da se sama brani od prostitucije svake vrste” (Isto: 103).

Promišljanja spolnih bolesti u kontekstu prostituiranih žena

U raspravama o prostituciji u Kraljevini SHS/Jugoslaviji nemoguće je ne osvrnuti se na spolno prenosive bolesti. Službeno stajalište određene skupine liječnika na početku 1920. godine bilo je da prostituciju treba strogo reglementirati i to iz higijenskih razloga,⁶ no taj stav je kroz naredno desetljeće postepeno napuštan. Tijekom tridesetih godina 20. stoljeća sve veći broj država ukiđao je reglementaciju prostitucije i nastojao uvesti medicinske i socijalne mjere za suzbijanje spolnih bolesti, odnosno, kako se u tekstu pisanom povodom novog predloga Zakona o suzbijanju polnih bolesti imenuje, mjere za „otklanjanje ovog velikog socijalnog zla” (ŽP, 3/1933: 34).⁷

Spolne bolesti bile su jedne od glavnih zdravstvenih problema nakon Prvog svjetskog rata, te stoga ne čudi da su nerijetko bile tematizirane u člancima o prostituiranim ženama u *Ženskom pokretu* jer su one imale znatno povećan rizik od njihovog obolijevanja. No, neovisno o toj činjenici, prijedlozi Zakona o suzbijanju spolnih bolesti iz 1933. godine nisu uključivali unaprijedne strategije usmjerene na prevenciju i liječenje spolno prenosivih bolesti kod prostituiranih žena.

Na početku, osvrnut će se na Živkovićev članak „O prostituciji”, tekst na kojeg se već referiralo u prvom poglavlju rada. Ovdje će se dati osvrt na neka njegova promišljanja spolnog razvoja te rizika i posljedica zaraze spolnim bolestima kod prostituiranih žena. Ponajprije, autor upozorava na nesklad između anatomskog i spolnog razvoja, točnije, navodi da „čovjek anatomski sazreva između dvadeset i pet i trideset godina, dotle polno sazreva za čitavih deset godina pre” (ŽP, 7/8, 1921: 221). Nadalje, prostituciju opisuje kao društveno neprihvatljiv fenomen jer podržava „spolni razvrat” te uzrokuje spolne bolesti koje dovode do neplodnosti (Isto: 222). Budući da se u iščitanim člancima mahom spominje da su prostituirane žene mlađe životne dobi, pretpostavlja se da je Živković kao liječnik, ukazujući na diskrepanciju između tjelesnog i

6 Skupštine i kongresi. Anketa o prostituciji održana po Zemaljskom povjerenstvu za suzbijanje veneričnih bolesti u zajednici sa Zborom liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja dne 30. ožujka 1920. u vijećničkoj dvorani trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu. Tamošnja skupina liječnika smatrala je da „kontrolisanje prostitucije se imade oduzeti policijskoj vlasti, pa će ovu vršiti naročiti liječnički stručnjaci, te da se imade staviti pod kompetencu ministarstva zdravlja” (*Liječnički vijesnik*, 6–7/1920: 329).

7 Prostitucija se pokušavala regulirati na dva načina: s jedne strane, zagovornici reglementacije predlagali su da ju se ozakoni „pa da bude strogo nadgledana sa strane organa, kojima je skrb, da nadziru javnu sigurnost i čudorednost”. S druge strane, abolicionisti su „zabacivali svaku kontrolu nad prostitucijom ne dozvoljavajući, da država kao takova prizna ovu nečudorednu uredbu” (*Liječnički vijesnik*, 6–7/1920: 325).

spolnog razvoja ljudi, htio naglasiti da to što su potonje spolno zrele ne znači da ispunjavaju anatomske zahtjeve za ulazak u seksualne odnose. Autorovo promišljanje prostitucije i prostituiranih žena prikazano u ovom poglavlju je medikalizirano, dok se u njegovim prethodno elaboriranim stavovima očituje neka vrsta eklekticizma. Pri tome se misli da, s jedne strane podjelu rod-nih uloga sagledava donekle osviješteno iz perspektive ravnopravnosti, dok s druge strane seksualnost i seks razmatra s obzirom na načela kršćanstva.

Anđelija Bunuševac u članku „Suzbijanje prostitucije i veneričnih bolesti” (ŽP, 3/1924: 112–114) naglašava da „suzbiti prostituciju znači iskoreniti zlo, a suzbijati venerične bolesti znači samo zalečivati zlo” (Isto. 112). Autorica svoju kritiku metoda suzbijanja prostitucije u Kraljevini SHS temelji na činjenici da ona kod nas podrazumijeva prisilno liječenje prostituiranih žena i policijski nadzor nad njihovim životima „uzimajući za merilo sopstveni moral” (Isto: 112).⁸ Karakteristično za Bunuševac je to da u gotovo svakom paragrafu članka oštro i decidirano naglašava važnost zabrane prostitucije. Imajući u vidu da je potonja po profesiji bila diplomirana pravnica, razumljivo je da njezine konstatacije odabrane teme ne uključuju rasvjetljavanje šireg kulturnog i društvenog konteksta prostitucije te psihologiziranje motiva koji su žene vodili u nju.

Brojevi *Ženskog pokreta* koji datiraju iz 1933. godine donose tri članka o zakonskoj regulativi spolnih bolesti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Jedan od njih prikazuje prijedloge Zakona o suzbijanju spolnih bolesti Jugoslavenskog ženskog saveza (dalje u tekstu JŽS), dok se u druga dva iznose različita stano-višta o predloženom nacrtu. Rezolucija Zakona za suzbijanje spolnih bolesti bila je načinjena od šest točaka, od kojih će se ovdje izdvojiti samo zadnja. Naime, u šestoj točki navodi se da JŽS, s ciljem efikasnijeg provođenja predloženi-h zakonskih odredbi, zahtjeva „uvođenje specijalne ženske policije, naročito s obzirom na moralno ugroženu omladinu i na suzbijanje tajne prostitucije” (ŽP, 3/1933: 35). Ovaj aspekt Zakona čini se značajan utoliko što se prvi put spominje da bi formalnu kontrolu prostituiranih žena provodile žene. Sudeći prema prikupljenim podacima iz tekstova o prostituciji tiskanima u *Ženskom pokretu*, stručni nadzor nad prostituiranim ženama provodili su isključivo muškarci – policajci i liječnici.

Prijedlog Zakona za suzbijanje spolnih bolesti sadržavao je dvadeset točaka, s time da će se ovdje razmotriti njih četiri jer se procijenilo da su za početak tridesetih godina 20. stoljeća bile inovativne. Primjera radi, u točki devet navodi se da „lice koje stupa u brak mora za vjenčanje podneti nadležnoj ustanovi uverenje izdato od državnog ili samoupravnog lekara iz kojeg će se videti da ne boluje ni od jedne bolesti navedene u članku jedan ovog zakona”, tj. da ne boluje od neke spolno prenosive bolesti. Točka deset nalaže da se „zabranjuje lečenje polne bolesti bez ličnih pregleda bolesnika, prema pismu ili poruci, ili slanjem nekoga. U dvanaestoj točki je ukratko razrađen plan organiza-

⁸ Mila Simić u članku „Prostitucija i naša borba protiv nje” također smatra da se prostitucija ne može suzbiti ako se bude radilo isključivo na liječenju spolnih bolesti (ŽP, 9–10/1923: 416).

cije specijaliziranih ustanova za „moralno ugroženu žensku mladež” i „ženska lica kažnjena zbog prostitucije – a u cilju da bi se osposobili za privređivanje” (Isto: 35). Naposljetku, u trinaestoj točki zahtjeva se, ako se ustanovi da „maloletnik ženskog pola” živi u neadekvatnim socioekonomskim uvjetima koji „ugrožavaju njegov moralni razvitak”, da se maloljetnicu po nalogu nadležnih institucija izdvoji iz obitelji u drugu obitelj ili ju se zbrine u specijaliziranu ustanovu. Zanimljivo je primijetiti da se u spomenutom Zakonu samo u jednoj točki spominje prostitucija, ali ne u kontekstu zaštite prostituiranih žena od spolnih bolesti, nego u smislu njihovog zbrinjavanja u penalne institucije. (Ne)opravdanost se razmatrala jedino vezano za devetu točku zakona. Na tu točku kritički su se osvrnule članice „Udruženja univerzitetski obrazovanih žena” – sekcija Zagreb, napominjući da njezine odredbe „diraju u individualnu slobodu čoveka”, te da, kako navodi Alojzija Štebi, „Zakon ne smijemo promatrati samo s pravnog i medicinskog gledišta, nego i etičkog” (ŽP, 4–5/1933: 53–54). Članica spomenutog udruženja Liljana Turkalj-Šarić već u sljedećem broju *Ženskog pokreta* dodatno argumentira osvrst udruženja na prijedlog točke devet i opetovano iznosi njihov zahtjev da se ista izuzme iz Zakona za suzbijanje spolnih bolesti (ŽP, 6/1933: 73–76). Bez obzira na to što potonji Zakon ne posvećuje veću pozornost prevenciji i suzbijanju spolnih bolesti kod prostituiranih žena, ovo poglavlje ga problematizira s ciljem da ukaže na nedovoljnu osviještenost o ozbiljnosti ovih bolesti i njihovih posljedica kod ženske populacije uključene u prostituciju.

Analiza (ne)zastupljenosti tema o pružanju organizirane pomoći prostituiranim ženama

Psihosocijalnu i pravnu pomoć prostituiranim ženama u Kraljevini SHS/Jugoslaviji pružala su feministička udruženja. Među inima izdvojit će se društvo Zaštitnice djevojaka koje je osnovala skupina hrvatskih intelektualki 1926. godine u Zagrebu. Društvo je djelovalo kao podružnica Međunarodne federacije *Amies de la jeune fille* – „Prijateljice mladih djevojaka”, čiji primarni cilj nije bila protekcija prostituiranih žena, nego rad na sprječavanju njihovog ulaska u prostituciju. Naime, međuratne generacije žena, posebice one mlađe životne dobi, zbog materijalnog siromaštva nerijetko su se ilegalno zapošljavale „nasjedajući” na zavaravajuće i lažne ponude za brak iza kojih se krila prostitucija i trgovina ljudima. Stoga su njih članice Zaštitnica djevojaka savjetovala prilikom traženja posla te su im svom Domu u zagrebačkoj Ulici Ljudevita Gaja 28 pružale smještaj dok se ne zaposle i ne riješe svoje stambeno pitanje.⁹ Podrazumijeva se da potonje nije bilo jedino društvo u Kraljevini SHS/Jugoslaviji čije su usluge imale svrhu prevenirati i suzbiti prostituciju. S obzirom na to da fokus članka nije razmatrati feministička udruženja koja su pruža-

⁹ HR-DAZG-799, Godišnje izvješće o radu Zaštitnica djevojaka u Zagrebu (*Amies de la Jeune Fille*). Br. 57/32. Zagreb, studeni 1932.

la pomoć i podršku ženama pripadnicama ranjivim skupinama, neće se ići u daljnju elaboraciju ondašnjeg ženskog aktivizma, nego će se osvrnuti na tek jedan tekst iz *Ženskog pokreta* koji detaljno govori o organiziranom pružanju pomoći prostitutiranim ženama. Sudeći po broju članaka u kojima se pisalo o toj problematici, pretpostavlja se ista nije bila dovoljno razvijena.

Članak Mile Simić već je spominjan prilikom analize kategorija žena koje se najčešće uključuju u prostituciju. Ovdje će se prikazati njezini prijedlozi vezani za prevenciju i suzbijanje prostitucije. Na početku treba istaknuti da je autorica „uvjeren je da će se u skoroj budućnosti, a po postignutim rezultatima na ovome polju rada, moći odmeriti kultura i moralna visina jednog naroda” (ŽP, 9–10 /1923: 412). U tom smislu, moglo bi se zaključiti da je razina (ne) uspjeha u borbi protiv prostitucije pokazatelj razine kulturne i moralne svijesti nekog naroda. O kulturnoj uvjetovanosti rasprostranjenosti prostitucije govorila je Živanović desetljeće kasnije u spomenutom članku „Prostitucija, reglamentacija, abolicija”.

Tematizirajući mjere za prevenciju i suzbijanje prostitucije, Simić upućuje da bi trebale biti oblikovane sukladno kulturnim i društvenim vrijednostima naroda države u kojoj se namjeravaju provoditi. U vezi s tim apostrofira da „ono što se našlo da je dobro u Parizu, Londonu i Beču, ne mora biti dobro u Beogradu. Mi imamo svoje lokalne prilike, svoje običaje i tradicije o kojima moramo prvenstveno voditi računa” (Isto).

Razmatrajući smjernice pružanja pomoći prostitutiranim ženama, Simić predlaže da se napravi „razlika između zaštite mladih djevojaka i zaštite djevojaka naviknutih na rđav život” (Isto: 413). Pod tim podrazumijeva da se u okviru jedne zaštite prihvate „mlade devojkice koje dolaze u prestolnicu da traže službu ili ma kakvo nameštenje, koje su ostavljene same sebi bez roditelja i srodnika, devojkice koje su proputovale i koje su izložene nasrtaju ljudi po raznim hotelima i ćumezima. Bile bi prihvaćene, sačekane na železničkim i parobrodskim stanicama i smeštene u zaštitu” (Isto).¹⁰ U pogledu zaštite maloljetnih djevojaka koje su već „zalutale stranputicom” Simić sugerira otvaranje utočišta u okviru kojeg bi se „one lečile fizički i duševno” (Isto). O negativnim i dugoročnim posljedicama prostitucije na psihosocijalno funkcioniranje prostitutiranih žena pisale su hrvatske dnevne tiskovine desetljeće kasnije. U članku „Tamburaške naučnice” objavljenom 1937. godine¹¹ stoji da „ženski personal”

10 HR-DAZG-799, Priopćenje Društva Zaštitnica djevojaka, Zagreb, Gradskom narodnom odboru u Zagrebu. 28. jula 1945. Smjernice koje autorica ovdje prezentira podudaraju se s uslugama koje je zagrebačko društvo Zaštitnice djevojaka pružalo svojim korisnicama. Potonje je osnovano 1927. godine u Zagrebu kao podružnica Međunarodne federacije *Amies de la jeune fille*. Nedugo nakon osnivanja članice su promijenile prvobitno ime Prijateljice mladih djevojaka u Zaštitnice djevojaka zato jer, prema njihovim riječima, „nekako nije bilo u duhu našeg jezika, pa je izazivalo i neslane primedbe.”

11 To ne znači da prije nego je objavljen ovaj članak u Hrvatskoj nije bilo poznato da iskustva doživljena kroz prostituciju uzrokuju tjelesne i psihičke teškoće kod prostitutiranih žena, nego da se do sada nije naišlo na novinski članak iz ranijeg perioda u kojem se piše o tom fenomenu. Zna se da je 4. rujna 1899. godine u Bruxellesu održana prva međunarodna

zaposlen po gostionicama u Zagrebu zapravo služi da „zabavljaju goste, naročito pijane”, a da „gazda bere od takvog poslovanja masnu proviziju, bolje reći proviziju daje svojim namještenicima, a njegova je glavna zarada”. Zaključno rečeno, „takova sramna trgovina donijela je mnogim krčmarima imetke, a na stotine mladih života spremilo u bolnice, ubožnice, prosjački štap i u smrt.”¹²

Ilustracija 1: novinski članak
 „Tamburaške naučnice”, Zagreb, 27. travnja 1935.
 Izvor: HR-DAZG-799, Društvo Zaštitnice djevojaka

konferencija o prostituciji i njezinim posljedicama na kojoj su „osim lekara sudelovali: svećenici, književnici, filantropi, žene, pravnici, diplomate” (ŽP, 9–10 /1923: 414). Drugim riječima, već je krajem 19. stoljeća bila prepoznata ozbiljnost psihosocijalnih teškoća koje izaziva prostitucija te važnost rada na njezinoj prevenciji i suzbijanju.

12 HR-DAZG-799, Društvo Zaštitnice djevojaka, članak „Tamburaške naučnice“, Zagreb, 27. travnja 1935.

U nastavku članka Simić tematizira aktivnosti Sekcije za zaštitu djevojaka osnovane pri Narodnom ženskom pokretu. U vezi s tim navodi da su njegove članice osnovale jedno utočište za prostitutirane žene koje su bile prepuštene ulici. Tu bi im pružale smještaj nekoliko dana dok im ne bi pronašle posao. No, većina žena koje bi se i zaposlile, vraćale bi se „svom starom zanatu”. Korisnice utočišta za koje bi članice sekcije ustanovile da su oboljele upućivane su u općinsku ambulantu na liječenje (ŽP, 9–10 /1923: 412).

Govoreći o preprekama koje ometaju rad aktivistkinja Narodnog ženskog pokreta, Simić upućuje na društvene stereotipe o prostituciji poput fraza „prostitucija postoji od kada je ljudi” i „nje je bilo u prastaro doba, nje imamo danas i imaćemo je uvek dok bude bilo ljudi” (Isto: 414). Dodatan problem u suzbijanju prostitucije Simić vidi u činjenici da su dotadašnje strategije bile usmjerene isključivo na liječenje spolnih bolesti (Isto: 416), dakle, nisu uzimani u obzir kulturni, društveni i ekonomski čimbenici koji su utjecali na donošenje odluke o uključivanju u prostituciju. Na koncu, autorica sugerira ukidanje Zakona o prostituciji.

Zaključak

Zaključno rečeno, dvadeset i šest članaka o prostituciji i prostituiranim ženama, objavljenih u *Ženskom pokretu* od 1920. do 1938. godine, daju jasan pregled dominantnih stavova feministkinja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji o spomenutoj problematici. Više je nego evidentno bilo da su potonje bile naklonjene abolicionizmu; međutim, njihovo gledište o ženskoj prostituciji nije bilo istovjetno s onim kojeg je zagovarala većina ondašnje šire populacije, a što se jasno ocrta u njihovim kritičkim osvrtima na prevladavajuće društvene predrasude i stereotipe o prostituiranim ženama. Iščitani tekstovi prožeti su istovremeno subjektivnošću i objektivnošću autorica. S jedne strane, autorice ne prežu pokazati svoje suosjećanje, pa čak i sažaljenje prema prostituiranim ženama, dok s druge, stručno seciraju socijalnu i ekonomsku uvjetovanost njihove odluke za ulaskom u prostituciju. Pored toga, njihove elaboracije ispunjene su psihologizacijom i biologizacijom, što pridonosi dinamici tekstova. Zanimljivost prikaza i interpretacije ženske prostitucije u *Ženskom pokretu* očituje se također u činjenici da u nekim slučajevima postoje značajne razlike u teorijskom pristupu temi, no upravo uključivanje različitih gledišta o potonjem socijalnom fenomenu doprinosi njegovom dubljem razumijevanju.

LITERATURA

- Baginska, Truska. „Prostitucija”. *Ženski pokret* 9 (1920): 13–15.
- Bunuševac, Anđelija. „Suzbijanje prostitucije i veneričnih bolesti”. *Ženski pokret* 3 (1924): 112–115.
- Hlapec-Đorđević, Jukla. „Zar je žena 'agent provocateur' prostitucije?” *Ženski pokret* 6 (1932): 144–146.
- Ilić, Marija. „Žena i kriminalitet”. *Ženski pokret* 9 (1929): 3.
- „Mahinacije trgovaca belim robljem”. *Ženski pokret* 6 (1927): 1–4.
- Pastović, Dunja i Darja Željko. „Zakonodavni okvir uređenja prostitucije na hrvatsko-slavonskom području 1852.–1929.” *Pravni vjesnik: časopis za pravne i društvene znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku* 32.1 (2016): 29–54.
- Simić, Mila. „Prostitucija i naša borba protiv nje”. *Ženski pokret* 9–10 (1923): 411–420.
- Štebi, Alojzija. „Različita gledišta o nacrtu Zakona za suzbijanje spolnih bolesti”. *Ženski pokret* 4–5 (1933): 53–54.
- Turkalj-Šarić, Ljiljana. „Različita gledišta o nacrtu Zakona za suzbijanje spolnih bolesti”. *Ženski pokret* 6 (1933): 73–75.
- Vugdelija, Marijan. „Dekalog: putokaz autentičnoga ljudskog življenja i danas?” *Služba Božja* 29.1–2 (1989): 2–49.
- Zorko, Tomislav. „Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934”. *Časopis za suvremenu povijest* 38.1 (2006): 223–241.
- Željko, Darija. „Problem prostitucije i njezina zakonska regulacija u europskom okruženju do prve polovine 20. stoljeća”. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja* 50.100 (2016): 149–175.
- Živanović, Maša. „Prostitucija, reglementacija, abolicija”. *Ženski pokret* 7–8 (1932): 98–104.
- Živković, Milutin. „O prostituciji”. *Ženski pokret* 7–8 (1921): 220–224.
- Živković, Ljubica. „Prostitutka”. *Ženski pokret* 1 (1923): 23–33.
- Nepoznati autor. „Društvo prijateljica mladih djevojaka”. *Ženski pokret* 12 (1928): 1–4.
- Nepoznati autor. „Projekt zakona za borbu protiv polnih bolesti”. *Ženski pokret* 3 (1933): 34–36.

ARHIVSKI IZVORI

- Državni arhiv u Zagrebu, HR - DAZG - Društvo Zaštitnice djevojaka „Skupštine i kongresi. Anketa o prostituciji”. *Liječnički vijesnik* 6-7 (1920) 329, pp. 324–329. <https://library.foi.hr/m3/casview.aspx?fl=t4&sql=SDCCDCYC92DYD6-D7-DDD-SSD324> (3. siječnja 2021.)

Jelena Seferović
Institute of Anthropology, Zagreb

*THE ANALYSIS AND INTERPRETATION OF PROSTITUTION AND
PROSTITUTED WOMEN IN THE MAGAZINE WOMEN'S MOVEMENT*

Summary: During the almost two decades of the periodical *Women's Movement*, the magazine published the total of twenty-four articles that (in)directly considered the question of prostitution and prostituted women in the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia and occasionally about these experiences abroad. The articles were not published in continuity. From 1920, when the first issue of this magazine was printed, to 1925 the mentioned topic was more prominent than in the following period when prostitution was written about only sporadically. The last time when this social phenomenon is mentioned is in the article from 1936 in the context of presenting the draft of the Law on containing sexually-transmitted diseases. The authors of these texts were mostly university educated women from different academic disciplines who (in)directly offered medical, social and moral help to women involved in prostitution. Based on their everyday observations of this population, it became known that some of the main reasons for entering this process were related to poverty, negligence in upbringing and low or non-existent degree of education. The aim of this article is to (re)construct the strategies of shaping positive and negative *representations* about prostitution and prostituted women. This refers to the analysis of, on the one hand, idealization and moralization of these social phenomena, and of their distant perception with a dose of criticism, on the other.

Key words: prostitution, prostituted women, women and caritative work, labeling, critical discourse analysis

NAČINI PREDSTAVLJANJA PROSTITUTKE U ČASOPISU ŽENSKI POKRET I LITERARNI KONTEKST

Kao veoma važan problem za feminističku misao, prostitucija je prisutna na stranicama časopisa *Ženski pokret* sve vreme njegovog izlaženja. U radu se analizira nastojanje da se prostitucija i prostitutisane žene predstave u socijalnom kontekstu i iz perspektive žrtve i tragičnog života, za razliku od policijskog ili medicinskog diskursa, dominantnog u profesionalnom tretmanu ove pojave, kao i senzacionalističkog pristupa štampe. Osnovne teme jesu kritika reglamentacionog pristupa u regulisanju prostitucije, dvostruki moral, kao i socijalni i ekonomski preduslovi pojave prostitucije. Posebnu pažnju posvetićemo literarnim priložima u časopisu koji se dotiču teme prostitucije (Milica Kostić, Milica Janković, Julka Hlapec Đorđević), u svojevrsnoj polemici sa slikom prostitutke u književnosti druge polovine 19. i s početka 20. veka, koju daje muškarac uz nezaobilaznu objektivizaciju, praćenu esencijalističkim gledištima, voajerizmom ili romantizacijom. Književni tekstovi ilustruju i produbljuju aspekte nagoveštene u člancima, humanizuju lik prostitutisane žene i pokreću brojna pitanja o odgovornosti i licemerju društva, kao i represivnosti tradicionalnog braka.

Ključne reči: časopis, prostitucija, prostitutka, feminizam, dvostruki moral, reglamentacija, književnost, rodne uloge

Već u prvom broju časopisa *Ženski pokret* napominje se da će borba protiv prostitucije biti jedan od najtežih zadataka ženinog javnog rada, ali da smanjivanjem procenta prostitucije najviše dobijaju upravo žene. Sve vreme izlaženja časopisa ovo pitanje ostaje važno, ali je suštinska nemoć da se sa ovim društvenim problemom uhvati u koštac bez stvarnih političkih prava odražena i u govoru o prostituciji. Predstavljanje prostitucije i prostitutisane žene sučeljava se sa uvreženim narativima, koliko onim usmenim, toliko i pisanim, policijskim, medicinskim, ali i literarnim. Jedan broj ranih tekstova nastaje upravo kao reakcija na javni govor ili tekstove u drugim glasilima, što često podrazumeva polemiku i sa netačnim i malicioznim sagledavanjem uloge Ženskog pokreta u borbi protiv prostitucije. Prostitucija se pokazuje kao osetljiva tema posebno kada o njoj pišu žene, jer se neprestano preispituje autoritet autorke – njena moralno-vaspitna pozicija – da izrazi vlastito mišljenje.

Zbog toga je u časopis uvedena najpre prevodima: u broju 9 iz 1920. godine u okviru teksta „Sazrelo pitanje” dat je članak Aleksandre Kolontaj (Александра Михайловна Коллонтай), objavljen iste godine u ruskoj *Prav-*

* sonja.veselinovic@ff.uns.ac.rs

di, i odlomak „Prostitucija” iz knjige *Prosvećena žena* Truske Baginski (Truska von Bagienski), koja će kod nas biti objavljena desetak godina kasnije. U članku A. Kolontaj prostitucija se sagledava kao zaostatak buržoaske prošlosti i „slobodna, ravnopravna građanka radničke republike ne mora biti predmet kupovine i prodaje”. Osuđujući prostituciju zato što širi bolesti i „potkopava u korenu osećanje bratske solidarnosti i drugarstva među radnikom i radnicom” (Kolontaj, „Sazrelo pitanje”, *Ženski pokret* 9/1920: 12), Kolontaj pak ni na koji način ne žigoše seksualni promiskuitet. Drugi tekst, za koji se u napomeni uredništva kaže da nakon komunističke vizure donosi „buržoasko shvatanje istog predmeta od jedne Nemice”, preispituje sam pojam prostitucije, u smislu da se pod njom najčešće podrazumeva prodaja tela, ali da ona može da se poima i šire. Tako ona izdvaja „prostituciju prostituisanih”, „prostituciju društvenih članova” i „idealnu prostituciju”. Govoreći o prostituciji prostituisanih, Fon Baginski napominje i prostituisanje muškaraca, koje društvo prećutkuje. Prostitucija društvenih članova podrazumeva brak iz koristi i održavanje seksualnih odnosa u braku i van braka, dok je idealna prostitucija „kad kakav duhoviti umetnik proda svetini svoje najnežnije i najfinije osećaje – svoju dušu – iz ličnog interesa” (Baginski, „Prostitucija”, *Ženski pokret* 9/1920: 14). U ovom tekstu preispituje se zašto je samo jedna vrsta prostitucije – do koje najčešće dolazi sticajem društvenih okolnosti – neoprostiva i neiskupiva, dok se ostale tolerišu ili čak podstiču.

Retorika prevedenih članaka o prostituciji potpuno je nedostupna autor-kama *Ženskog pokreta*. One se oglašavaju u javnom prostoru siromašne, patrijarhalne zemlje devastirane ratom. Pod okupacijom, žene su bile prinuđene da rade svakakve poslove, bile su izložene i nezaštićene u susretu sa neprijateljskom vojskom i službenicima, dok su bordeli bili posebno organizovani i kontrolisani radi austrougarske vojske. U takvom kontekstu, kao što piše Jovana Knežević, „seksualno ponašanje postalo je stvar ‘primarnog nacionalnog interesa’, a rasprave o seksualnom vladanju bile su nadahnute pojmovima patriotizma i dužnosti” (Knežević 2011: 315). Prostitutke, ali i ostale žene koje su održavale odnose sa austrougarskim vojnicima, sagledavane su kao krivci za održavanje stereotipa o južnim Slovenima kao pohotnim ljudima slabog morala, prisutnog u imperijalnom diskursu Austrougara, te su one od strane svojih sunarodnika obeležene ne samo kao nemoralne, već i kao one koje narušavaju sliku srpskog naroda i nacionalnu čast. U isto vreme, prostitucija je doživljavana kao strani, zapadnjački uticaj,² proizvod industrijalizacije i modernizacije.

U *Ženskom pokretu* očigledno je nastojanje da se prostitucija sagleda u socijalnom kontekstu, a da se prostitutka oslika prevashodno kao žrtva. Au-

2 I u jednom članku u *Ženskom pokretu*, prikazu knjige Kamija Moklera *Fizička ljubav: I Žena; II Prostitutka*, autor Milan Jovanović na tragu ove predstave primećuje: „Mi smo jedna sirova nacija čije su energije još u bujanju i u razvoju. Mi još jedemo jer smo gladni, ljubimo jer volimo”, i smatra da baš žene treba da čitaju tu knjigu i da „vaspitanjem i drugim uticajem pripreme reakciju na ovo zlo koje se tamo već učvrstilo a koje se kod nas tek približava, jer mi još i nemamo prostituciju, onakvu kakva je oko Mauclair-a, u njegovoj obrazovanoj otadžbini” (Jovanović, „Mokler: Fizička ljubav”, *Ženski pokret* 1/2/1922: 28).

torke i autori tekstova potenciraju dvostruki moral, odnosno činjenicu da se prostitutke nadziru i kažnjavaju, a muškarci koji ih iskorišćavaju tolerišu. Reglementacioni pristup u regulisanju prostitucije omogućio je ovakav odnos, za koji je relevantno isključivo kontrolisanje veneričnih bolesti. Godine 1919. propisana su Privremena pravila za suzbijanje veneričnih bolesti u Beogradu i time su prestala važiti Pravila o regulisanju prostitucije od 31. jula 1900. Prema ovim Pravilima, prostitucijom su se bavile samo žene, a one su bile podvrgavane pregledu u sanitetskoj ustanovi dva puta nedeljno i zatvorskim kaznama ukoliko bi neku od tačaka prekršile. Diskriminacija i stigmatizacija žena u prostituciji ovim Pravilima vrlo je očigledna – kao što piše Dragana Pejović, „ženama u prostituciji su uskraćivana ljudska prava i osnovne slobode, a pre svega: pravo na dostojanstvo, pravo na psihički i fizički integritet, pravo na slobodu kretanja i nastanjivanja” (Pejović 2020: 80). Pošto Privremena pravila nisu adekvatno primenjivana, vlast se iste godine pozvala na pomenuta Pravila iz 1900. godine i dozvolila rad javnih kuća. Potom, Krivičnim zakonikom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1929. godine „uveden je sistem regulisanja prostitucije, koji je zabranjivao sve aktivnosti u vezi sa prostitucijom, kao i radnje koje se danas inkriminišu kao trgovina ljudima u cilju eksploatacije prostitucije” (Isto), dok same prostitutke nisu bile hapšene. Zakonom o suzbijanju polnih bolesti i Pravilnikom za njegovo sprovođenje iz 1934. predviđeno je zatvaranje javnih kuća i oduzimanje dozvola ženama u prostituciji, i ovaj prohibicionistički model ostao je na snazi do 1941. godine.

U najvećem broju tekstova o prostituciji u *Ženskom pokretu* prisutno je zalaganje za aboliciju, ma kako oni inače bili usmereni, pa imamo širok spektar kvalifikacija koje možda i nisu sve bile u skladu sa pogledima redakcije. Na jednom kraju spektra nalazi se ostrašćeni članak „O prostituciji” dr Milutina Živkovića iz 1921, koji ističe da „pojačanost polnih požuda na svaki način izaziva slabljenje organizma” i „postepenu degeneraciju čovečanstva” (Živković, „O prostituciji”, *Ženski pokret*, 7/8/1921: 221), što potkrepljuje proizvoljnim tumačenjem delova iz Svetog pisma. Uz niz medicinski problematičnih podataka, kao i osuda tadašnjeg bračnog života koji je po njemu izložen neprestanom razvratu i „draženju živaca”, Živković naglašava potrebu da se žene izjednače sa muškarcima i skreće pažnju na njihovu eksploataciju. No, njegovo viđenje prostitucije mnogo je bliže književnoj sceni nego analizi lekara. On vidi svoje doba kao „doba čitavih legionara prostitutaka, kada ljudi vrše polni snošaj sa suhim cinizmom, ili apsolutnom moralnom indiferencijom” (Isto).

Sa druge strane imamo, na primer, članak „Prostitutka” Ljubice Živković, koja se već na početku obračunava sa viđenjem prostitutke u kontekstu biološkog determinizma, te navodi da prostitutka ne podrazumeva nikakav tip žene niti urođene osobine, već da prostitutku stvaraju okolnosti. Shvatanja izneta u ovom tekstu bliska su docnijem stanovištu radikalnih feministkinja, prema kojem ne postoji dobrovoljna prostitucija, već je svaki njen vid seksualno ugnjetavanje. Lj. Živković potencira kako je prostitutka „na prelazu između deteta i čoveka”, nema svoj sud, da je „zastala u razvoju” jer je uvučena u

prostituciju vrlo mlada, te da je „u njoj ubijeno sve, svaki intelektualni razviktak” (Živković, „Prostitutka”, *Ženski pokret* 1/1923: 27–28). Takođe, ona piše:

„Ja je neću opisivati kao naročito biće koje se razlikuje od ostalih ljudi, već bih htela da u kratkim potezima upoznam ženu sa njom onakvom, kakva je postala usled njenog života, da pokušam izložiti zašto je takva postala, i zašto takvom ostaje pri svem njenom teškom položaju u društvu” (Isto: 23).

Izlažući konkretne priče nekolicine žena, jednostavno, jezgrovito ali osećajno, na momente sa gorčinom, autorka deluje u okviru politike osećanja kao alternativnog modela govora naspram dominantnog diskursa. Tekst možemo sagledati kao kraće istraživanje koje doživljeno iskustvo i proživljavanje upropašćenog života (up. O’Neill 2001: 4) predočava u vezi sa širim društvenim procesima, a politika osećanja razvija se kroz direktan angažman autorke. Apel društvu da pokuša na drugačiji način, iznutra, da sagleda prostitutke, posebno je potresan kada Ljubica Živković piše o majkama koje se odriču kćerki koje su zavedene: „Shvatanje morala je toliko iskvareno da majka misli, moralnije je, da joj kći propadne sasvim kada je već na tome putu, nego da je izvuče odatle, dopuštajući u isto vreme i to sasvim mirno, da joj sin pravi bezbroj avantura” (*Ženski pokret* 1/1923: 25).

Veliki broj članaka o prostituciji objavljen je u periodu do 1928. godine.³ U prvo vreme to su obično javna predavanja data u pisanom obliku, kao što je ono dr Stake Božović („Žena kao socijalni radnik”, 1921, br. 2) ili Mileve B. Milojević („Jedan moral za ljude i žene”, 1921, br. 9/10). Reagujući na neobičan predlog iz govora Mileve B. Milojević da se zakonski reguliše obaveza braka u uzrastu između osamnaeste i dvadesete godine, Alojzija Štebi u svom tekstu „O problemu prostitucije” (*Ženski pokret* 1/2/1922, 11–17) ukazuje da bi takav zakon predstavljao nasilje, ali je saglasna sa uvidima o nejednakom moralu i smatra da prostitucija unižava najpre materinstvo. Mada skreće pažnju i na „urođenu duševnu zaostalost” žena koje stupaju u prostituciju, ona ukazuje na socijalne preduslove za pojavu prostitucije (manjak odgoja, prinuđenost na rad u dečjem dobu, određene profesije, loši uslovi života, alkohol), te upućuje kako bi se oni mogli poboljšati uz aktivno učešće društva i države. Međutim, koliko je to ipak utopijska ideja najbolje pokazuje izvrstan članak „Naša javnost i mere protiv prostitucije” Vase P. Kneževića, objavljen iste godine. Sa oštrinom retko prisutnom kod autorki koje pišu o ovoj pojavi, jer kao muškarac ne mora da zazire šta će mu prepoznatljivom zamenom teza biti spočitano, Knežević se obrušava na aktuelnu štampu i njeno tretiranje prostitucije. Baveći se pitanjem „posrnulog ženskinja”, štampa žigoše prostitutke kao krivce, čak i kada je reč o devojčici od devet godina. Novine koje se dotiču teme u člancima senzaciona-

3 Aktuelnost teme prostitucije pokazuje i niz domaćih i prevedenih knjiga (studija, eseja) objavljenih u ovom periodu, pored pomenutog Moklera, na primer: S. Simić, *Slobodni brak i prostitucija*, Zaječar, 1921; J. Belović-Bernadzikowska, *Bijelo roblje*, Koprivnica, 1923; I. Bloch, *Prostitucija*, Beograd, 1925; D. Slavić, *Prodavačice svoga tela i tajna prostitucija u Beogradu*, Beograd, 1928; itd.

lističkih naslova kao što su „Moralna posrnulost porodice”, „Moralna propast ženske dece” ili „Podvođačica od 15 godina”, slepe su za činjenicu da ni rasturena porodica ni nerazumna, zapuštena deca nisu odgovorna za „zločine i nasilja koja počine odrasli, četrdesetogodišnji delikventi, koji su već davno izišli iz okvira porodice i postupaju prema prilikama i vaspitanju koje im je dalo *Društvo*” (Knežević, „Naša javnost i mere protiv prostitucije”, *Ženski pokret* 5/6/1922: 170). Reagujući na članak iz časopisa *Balkan* u kojem se žene odvrćaju od borbe za politička i građanska prava, a upućuju da obrazuju društvo za zaštitu ženskinja od nasrtaja i perverzних prohteva, Knežević piše:

„Ova preporuka polazi sa jednog gledišta društveno opasnog i pravno u osnovi pogrešnog, jer su životinjski nasrtaji sa perverzним prohtevima, prema maloletnoj deci, kako se izražava 'Balkan', *krivična dela* koja u savremenom društvu predstavljaju povredu *javno-pravnog poretka*, a protivu kojih treba da dođu kazne, kao *javno-pravna reakcija Društva*. Nelogično je i nedopušteno izdvojiti samo jednu kategoriju krivičnih dela, pa prema njihovim izvršiocima preporučivati *privatnu reakciju*, dakle javno-pravni pasivitet” (Isto: 171).

Slika društvenog odnosa prema prostituciji zaokružena je upućivanjem na članak dr Đorđa Đorđevića „Prostitucija u Beogradu”, objavljenom u *Politici*, iz kojeg se, kako piše Knežević, da zaključiti da se venerične bolesti prenose samo sa žena na muškarce, a ne i obrnuto, jer bi se inače sanitarne mere odnosile i na njih. Kneževićev tekst pokazuje širi odnos društva i države prema prostituciji i predočava koliko je teško uspostaviti diskurs o žrtvi u takvom kontekstu. Zato se većina kasnijih tekstova u *Ženskom pokretu* bavi pravnim pitanjima regulacije prostitucije, a u toj sferi izdvojili bismo obiman i stručan članak dr Maše Živanović u okviru temata „Prostitucija, reglementacija, abolicija” (7/8 1932), ili je sagledava u međunarodnom kontekstu trgovine belim robljem. Nakon zavođenja Šestojanuarske diktature 1929, uopšte je uzdržaniji diskurs časopisa koji se prenosi i na ovu temu.

Za razliku od opreznog diskursa članaka, koji kao da unapred uračunavaju reakciju javnosti, književni tekstovi imaju veću slobodu za tretman ovakvih tema. To se vidi i po prikazima knjiga A. Kolontaj i Roze Luksemburg (Rosa Luxemburg) koje je napisala Desanka Cvetković i u njima iznela revolucionarne stavove koje je, kako Stanislava Barać smatra, „učinila 'bezbednim' samim tim što [ih] je stavila na mesto književne kritike” (Barać 2015: 150). S obzirom na činjenicu da se lik prostitutke veoma često javlja u evropskoj književnosti kraja 19. i s početka 20. veka, te da u književnosti ekspresionizma, koji je ostvario veliki uticaj na srpsku međuratnu literaturu, prostitutka postaje dominantan ženski lik, ovi tekstovi u *Ženskom pokretu* mogu se sagledavati i kao reakcija na literarni kontekst. Naime, od sredine 19. veka, „francuski i nemački umetnici i pisci doživljavali su i predstavljali prostitutku kao ikonu modernosti, personifikaciju erotizovane stvarnosti, kao i ambivalentnih sila metropolisa i kapitalizma” (Schönfeld 2000: 5). Nakon brojnih romantizacija prostitutke u 19. veku, avangardisti je prikazuju „u potpunosti unutar a u isto vreme sasvim izvan modernog društva; njena književna predstava oko 1900.

utvrđuje potpunu integrisanost prostitutke u neizmerne procese proizvodnje, ali i naglašava njeno letargično obitavanje u izolaciji” (Isto: 23). Za ekspresioniste je figura prostitutke osobito važna i zbog dominantnog doživljaja polarizacije između muškaraca kao bića duhovnosti i volje, i žena koji oličavaju prirodu, niže nivoe bivstva i seksualnost. Za njih „prototip žene koja uspeva da ostane verna svojoj ženstvenoj suštini (kao što je „novi čovek” veran svojoj) i koja prolazi kroz društvenu osudu zbog toga (kao i ekspresionistički umetnici), jeste prostitutka, a ne studentkinja univerziteta” (Rajt 2018: 769).

I u srpskoj književnosti dvadesetih godina 20. veka, za koju je erotika veoma značajna, pojavljuje se prostitutka kao ambivalentna figura. Dela Miloša Crnjanskog, Stanislava Krakova, Rada Drainca, ali i prevedena dela, kao što je, na primer, *Novembar* Gistava Flobera (Gustave Flaubert), uvode prostitutku kao biće telesnog, putenog, često lakomisleno i prevrtljivo, postavljeno nasuprot društvenim uzusima. U ovom kontekstu analiziraćemo književne priloge u *Ženskom pokretu* kao što su pesma „Prostitutka” Milice Kostić i proza „O vremena, o naravi” Milice Janković iz 1923. godine, osvrnuti se na poruke prevedenog romana *Jedna za mnoge* autorke Beti Kris pod pseudonimom Vera, te predstaviti esej „Zar je žena ’agent provocateur’ prostitucije?” Julke Hlapec Đorđević.

Za razliku od muških autora koji prostitutku prikazuju spolja, voajeristički, kao seksualni objekt, robu, zadržavajući se često samo na njenom izgledu i ponašanju, pesma „Prostitutka” M. Kostić pruža čitaocu perspektivu i glas same prostituissane žene.

„Sada
 kad nisam više zanosna i mlada;
 sada
 kada su izbledele oči;
 sada
 kad snaga bujicom ne toči
 strast duše;
 sada
 kad usahle su usne
 i naborano čelo –
 davno belo
 i devojački glatko –
 zamirem u očaju.

I u smiraju dana
 gnjurim glavu u ruke
 i ćutim.

I predosećam:
 da će mi doći Čeznja Moja
 da prospe mladost

i smeh i radost
pred moju starost
mladu.

I slutim:
da će otići razočaran
i bolan bez ljubavi.
Pa me to zaboli.

Pa vrisnem očajno i nemoćno
i kršim ruke;
i kidam reči nikom nerečene
i morim još ovo malo duše
što mi ostaviše prolaznici” (Kostić, „Prostitutka”, *Ženski pokret* 3/1923: 140).

Dajući glas prostitutki, Milica Kostić je prikazuje kao subjekt, osobu sa osećanjima i željama kao i druge žene, nežno i sofisticirano. Samosvest koju izražava žena u pesmi, a koju joj njena unižena pozicija ne dozvoljava da pokaže u svakodnevnoj komunikaciji, postavljena je nasuprot svođenju bića na telesno i seksualno, kao i pripisivanju najnižih težnji i misli takvom depersonalizovanom biću. No, ovakav izraz postavlja se implicitno nasuprot i pomenutoj generalizaciji Ljubice Živković o infantilnoj prostitutki koja sebe vidi isključivo tuđim očima, što je posebno naglašeno izrazom „moja starost mlada”. Pesnikinja koristi slične ispovedne elemente i simboliku kao i u drugim svojim pesmama, a izdvajajući sintagmu Čežnja Moja velikim početnim slovima, potencira duševnost žene koja nije lišena potrebe da je neko sagleda na drugačiji način. Mladić dolazi kod nje da „prospe mladost i smeh i radost” i da ode razočaran i bolan bez ljubavi, jer ljubav ni ne traži na mestu trgovine. Lirska junakinja zbog toga pati, opet nasuprot literarnim prikazima prostitutke kao površne i nestalne. Ne postoji sfera u kojoj bi ona mogla da ispolji svoja osećanja, zato su „reči nikom nerečene” i zato ih iznova kida, i mora „još ovo malo duše što mi ostaviše prolaznici”, koji su kupivši telo izbrisali grižu savesti negirajući osobu u toj robi.⁴ Tokom čitave pesme, opisi su usredsređeni na duševno stanje, zaobilazeći telesnost, ali su ovi opisi specifični po tome što slutnjama i predosećanjima podsećaju na leksiku ljubavnih pesama iz *Lirike Itake* Miloša Crnjanskog. Pesma „Prostitutka“ može se uporediti i sa pesmom „Bludnica” Jele Spiridonović Savić, objavljenom u časopisu *Misao* 1922, a docnije i u zbirci *Većite čežnje* (1926). „Bludnica” takođe daje glas prostitutskoj ženi, ali se njeno samopreispitivanje locira u okviru romantizacije prostitutke kakva se nalazi, na primer, u prozi Dostojevskog. On ih je oslikavao kao „idealizovana, pasivna, krotka stvorenja, melodramatično sklona patnji i žrtvovanju” (Moravcević 1976: 299). Lirsko *ja* „Bludnice” dvaput ponavlja da „niko nije izgu-

4 Tako će i lirsko *ja* u zbirci Vere Duler *Sunce u burdelju* (1931), napisanoj kao ispovest prostitutke, naglasiti: „Ne, mi nismo ljudi, jadne drugarice” (Duler 1931: 16).

bio tako sebe kao ja” (Spiridonović Savić, „Bludnica”, *Misao* 9, 2/1922: 736) i da ne zna da odbije, a obraćajući se Mariji Magdaleni, „svetici grešnoj”, naznačava svoj životni put kao prepuštanje u čekanju Hrista.⁵ Telo i duša se doimaju kao razdvojeni u obe pesme, jer lirske junakinje kao da nisu u posedu vlastitog bića, ali M. Kostić Selem prikazuje tešku, teskobnu svakidašnjicu, dok J. Spiridonović Savić uvodi obzor religioznog iskupljenja koje daje svrhu patnji.

Prikaz prostitucije u prozi „O vremena, o naravi!” Milice Janković nadovezuje se na njenu ranu priču „Otrgnuti listovi iz dnevnika jedne devojke. Biser u blatu”, objavljenu 1909. godine u *Srpskom književnom glasniku* pod pseudonimom, a potom i u njenoj prvoj zbirci priča *Ispovesti* (1913, 1922). Narativ o prostituisanoj ženi provlači se kao ključan u jukstapoziciji društveno prihvatljivog i izopštenog, normi i stvarne vrline. Likovima prostituisanih devojaka naglašava se dvostruki moral i perfidna mašinerija zlostavljanja nemoćnih. Okvirnu priču predstavlja nedeljni sastanak prijateljica na kojem one pitaju domaćicu Desanku gde joj je lepi rođak Dragoslav. Desanka se vraća u prošlost objašnjavajući zašto je prekinula kontakt sa rođakom. Opisuje svoj komšiluk iz detinjstva, pa i par sa devojkom koju podvodi bogatom i uglednom starijem muškarcu. Kasnije tokom života, pripovedačica ponovo susreće tu ženu sa drugom devojčicom koju podvodi istom čoveku. U obe svoje priče, Milica Janković ne prikazuje prostituciju kao nešto prostorno izdvojeno poput bordela, kao muškarci, već je ona u susedstvu, u istoj kući, a ipak podvojena. U „Otrgnutim listovima...” dala je reč devojci Dari da objasni svoj takozvani izbor, dok u „O vremena, o naravi!” ne postoji čak ni takav izbor između dva zla, već su devojčice uhvaćene u mrežu para podvodača i prepuštene ravnodušnosti i licemerju društva.

Desanka opisuje prvu devojku kao „svu bledu ružičastu kao majsku ružu zvanu *đul*”, koja se ne vređa kad vidi kako se susedi uklanjaju pred njom, već im „nekako ljubazno i bojažljivo naziva Boga” (Janković, „O vremena, o naravi!”, *Ženski pokret*, 8/1923: 370), dok je drugo devojčice „fino, nežno, gotovo prozračno, zlatno kao mesečina”, u njenom pogledu ima nečeg uplašenog. Izuzetna lepota i bezazlenost – očigledno primećene i od strane starca predatora – prikazuju se naporedo sa uzmicanjem od društva i svešću o vlastitoj bezvrednosti, čime se naglašava njihovo psihičko i fizičko ugnjetavanje. Posebno u sceni kada prva devojka iseče svilenu košulju na parčiće i baci ih u đubre uz glasan smeh, uspešno je dočarano s jedne strane nerazumevanje i zavist naratorke kao devojčice i sa druge autodestruktivno stanje devojke. Naspram uobičajenih sinonima bolesti i propadanja vezanih uz prostitutke, autorka potencira upravo njihovu nevinost i prefinjenost. Kada i ispriča kako je prva devojka bila bolesna, očigledno nakon prekida ili komplikacija trudnoće, pa potom umrla, ona poravnava sudbine: „Svi smo smrtni” (Isto: 374). Sredina ne čini ništa da pomogne nesrećnim devojkama, a čak i kada Desanka zapre-

5 „Gde se moj Hristos krije?// Možda si ti to,/ lepi mladiću,/ možda ti drugi?/ il ti? / il ti?// I telo mi/ provodi tako/ dane i noći...// Dok duša moja/ sad i doveka/ svog Hrista čeka.” (Spiridonović Savić, „Bludnica”, *Misao* 9, 2/1922: 737).

ti podvodačici da će je razotkriti, ona joj kaže da ima „dobra leđa”. Desanka zapaža: „Siroto dete, ona je suviše slaba da bi se mogla oteti”, ali i pored toga što je žali, istovremeno je pomalo i prezire. No, sama priča zapravo počinje od rođaka sa kojim je Desanka prekinula kontakt jer poštuje čoveka cenjenog u društvu i bogatog, koji seksualno iskorišćava ove mlade devojke, i tu ne vidi ništa nemoralno. Milica Janković dosledno prikazuje prostituciju kao zločin u kojem su svi saučesnici na različite načine, a koji neće iskoreniti pojedinačne idealističke intervencije, već samo šira promena moralnih obzora i bolji socijalni uslovi. Prostituisana devojka jeste postavljena nasuprot društvu svojom lepotom i izuzetnošću i prikazana kao žrtva, ali je to ne oslobađa u potpunosti krivice, kao i sve ostale.

Odlomak iz dnevničkog romana *Jedna za mnoge*, u prevodu Nade Jovanović, objavljivan u nastavcima u *Ženskom pokretu* tokom 1923. godine, još jedno je literarno delo kojim se bliže oslikavaju društveni problemi obrađivani u člancima. Pseudodnevnik u originalu naslovljen *Eine für Viele. Aus dem Tagebuche eines Mädchens* objavila je 1902. austrijska istoričarka umetnosti Beti Kris (udato Kurth) pod pseudonimom Vera, a uprkos skandalu koji je delo izazvalo, iste godine štampano je još dvanaest izdanja i objavljeno isto toliko literarnih odgovora (Schwartz 2000: 19). Delo razmatra dvostruki moral kroz preispitivanja devojke dok čeka adekvatne materijalne uslove za venčanje sa svojim verenikom. U centru pažnje nalazi se prethodni seksualni život mladića Georga, koji na devojku utiče do te mere da ona naposljetku izvrši samoubistvo. Razmatrajući pitanja seksualnih nagona, slobodne ljubavi, bračnog odnosa, majčinstva, junakinja Vera tvrdi: „Žena koja se predaje neljubljenom mužu ne stoji moralno više nego li ulična ženska koja od toga živi. I ne prostituše li se čovek koji provodi razuzdan život isto tako kao i ova? Prljavština ne leži u telu nego u duši” (Vera, „Jedna za mnoge”, *Ženski pokret*, 5/1923: 226–227). Iako neprestano ukazuje na licemerje društva i dvostruke standarde, te implicitno polemíše i sa tada aktuelnim stavovima da je ženski seksualni nagon slabiji nego muški, Vera ne uspeva da savlada internalizovani diskurs kao posledicu odgoja devojaka iz više i srednje klase koji ih čini „nesposobnim za ma kakvo smisljeno delovanje” (Schwartz 2008: 149) i zbog toga strada. Građanski ideal braka i čednosti pre braka pokazuje se kao nesavladivi „autoritativni diskurs” (Isto), uprkos osvešćenosti i otvorenosti junakinje u pogledu drugih pitanja. Agata Švarc analizira roman Beti Kris u kontekstu drugih narativa sa početka 20. veka kao što su oni Elze Kotanji (Else Kotányi, poznatija kao E. Jerusalem),⁶ Marije Janiček (Maria Janitschek) i drugih, koji otvoreno postavljaju pitanje ženske seksualnosti i nagona, ali i osvetljavaju život žena u prostituciji. U tom smislu, odlomak u kojem se junakinja ispoveda o svojoj žudnji i pita se kako je moguće da samo prsten takve želje čini ispravnim, bio je veoma napredan u strogo patrijarhalnom vidokrugu srpskog javnog diskursa dvadesetih godina prošlog veka.

6 Na roman *Der heilige Skarabäus* E. Jerusalem upućuje J. Hlapec Đorđević u odeljku o prostituciji svoje knjige *Sudbina žene. Kriza seksualne etike*.

Ovakav unutrašnji sukob u ženi, izazvan odgojem, tradicionalnom vizijom feminiteta i nametnutim rodnim ulogama, nalazi se u središtu pažnje i eseja Julke Hlapec Đorđević „Zar je žena 'agent provocateur' prostitucije?”. Beskompromisna kao i u svojim drugim tekstovima, Hlapec Đorđević je izazvala potrebu redakcije i glavne urednice Alojzije Štebi da se od članka eksplicitno ograde. Autorka polazi od teze – pokrepljene činjenicama iz stanja prostitucije u Pragu – da nijedan sistem pravne regulacije neće iskoreniti prostituciju, već samo suštinska promena određenih shvatanja. Ona piše:

„Da neko sa Marsa ili sa koje druge planete pročitava mere, koje žene preporučuju za odstranjenje prostitucije, mislio bi da je muškarac neko pasivno, naime neinicijativno biće, nula – te da je dosta odstraniti uzroke, koje gone ženu na prostituciju, pa da nje nestane. Međutim, situacija je sasvim druga; muškarac je nada sve aktivan, u seksualnoj sferi agresivan, on je u posedu 90% socijalne i finansijske moći [...]. Ako on dakle hoće prostituciju, nje će biti, postavili mi za svaku ženu inspektora javnoga morala, koji će joj uzastopce davati naredbe i savete” (Hlapec Đorđević, „Zar je žena 'agent provocateur' prostitucije?”, *Ženski pokret*, 10/1932: 144).

Ironičnim tonom autorka podvlači očigledne probleme napisa o prostituciji i borbe protiv nje – nedostatak stvarne društveno-političke moći da se nešto menja, kao i konzervativno sagledavanje braka i seksualnosti za koje autorke članaka plediraju u svojim kritikama dvostrukog morala za žene i muškarce, najčešće strahujući da će im se pripisati zalaganje za slobodnu ljubav. Hlapec Đorđević kao polazište vidi emancipaciju žene i njenu finansijsku nezavisnost, posebno naglašavajući da se zaposlenje za mnoge javlja tek kao usputna stanica dok ne dođe muškarac „spasitelj” i brak. No, suštinski aspekt za nju jeste seksualna emancipacija i po tome je potpuno jedinstvena kada je reč o tretmanu prostitucije u časopisu *Ženski pokret*, posebno u ovom periodu suzdržanijeg diskursa i apologije materinstva. Autorka nalazi da muškarci ne čeznu za prostitucijom kao takvom, već da im je potrebno „erotičko uživanje”, te da odgovor na nagon ne može biti samo „askeza ili očinstvo”. Ona navodi primer grčkih Hetera kao „umnih i požrtvovanih drugarica”, u vidu ne samo seksualne dopune tradicionalnog braka, te kurtizana kojima su rimski pesnici pevali pesme i nekih drugih ljubavnica koje su stekle razne časti i blagostanje svakako ne samo usled postojeće potrebe za bludom. Žene u patrijarhalnom braku iscrpljene su „generativnim dužnostima” i inhibirane figurom Madone koja im se nameće kao ideal, a tome često i same žene doprinose.⁷ Julka Hlapec Đorđević ogoljava činjenicu da su upravo žene generacijama propagirale dvojni moral („ne mari, – muškarac je, on može”), a da je prostitucije manje tamo gde su muško-ženski odnosi slobodniji. I tu dolazi do dela koji je najviše zasmetao redakciji, što samo pokazuje koliko je u pravu u sagledavanju ženske uloge u utvrđivanju dvojnog morala:

⁷ Detaljnije o svim ovim pitanjima, autorka je pisala u svojoj studiji *Sudbina žene. Kriza seksualne etike iz 1930.*

„Masarik je kazao da muškarac šeta između prostitutke i Madone. Ako prva treba da otpadne, – a to treba – onda Madona mora sići sa svoga visokoga pijedestala. Žene će kazati: to je brak. Ali, kada kritički gledamo socijalne prilike, vidimo da to hoće i „ona”. Ali, da to vrlo često hoće „on” gospodar, vladar sveta. Čim je čovek savesniji, to je oprezniji, čeka dok se oseća zreliji i konsolidovaniji, ne samo socijalno i ekonomski, već i moralno i intelektualno. Erotična uživanja neće, a valjda i ne može da odrekne. Prostitucija će se uspešno suzbijati, dok se reformira patrijarhalni brak, dok on bude zamenjen individualnim brakom, dok se iskoreni naš lažni, farisejski dvojni seksualni moral, koji traži od žene devičansku belinu pre braka, a u braku rađanja do iznurenosti i erotične otupelosti za muškarca. Za muškarca održava fikciju, kao da i on tako živi, premda se vrlo dobro zna da on to ne čini, niti neko od njega to iziskuje” (Isto: 145).

Autorka predočava da se ženama nameće uloga koja nikome zapravo ne odgovara, te da isključivo povezivanje seksualnih odnosa sa reprodukcijom i „svetost materinstva”, odnosno poricanje seksualnosti žene, jačaju potrebu za prostitucijom. Kao što je pisala 1922. godine u tekstu „O problemu ljudskog plodenja”, pretvaranje žena u „mašinerije za rađanje, može se dopadati samo ženi sa nekim intelektualnim defektom” (*Ženski pokret* 11/12/1922: 308), a ipak se ovo pitanje ne nalazi među važnim temama feministkinja.⁸ Takođe, poput Truske Baginski ili Vere, i J. Hlapec Đorđević ističe da se i neke bračne veze, kao kada se mlada, vesela devojka uda za „starog mrzovoljnog, bogatog, visokog dostojanstvenika, koga inače ne bi pogledala” (Hlapec Đorđević, „Zar je žena 'agent provocateur' prostitucije?”, *Ženski pokret*, 10/1932: 146) mogu smatrati prostitucijom. Dakle, brak po sebi nije svetinja, kao što to nije ni materinstvo, a osećaj odgovornosti prema drugome i samopoštovanje treba da uređuje i odnose među polovima, čime će se i potreba za prostitucijom smanjiti.

Koliko su ovi stavovi provokativni možemo jasno videti po komentaru Alojzije Štebi nakon teksta, u kojem ona tvrdi da je „današnje doba”, na osnovu kojeg Hlapec Đorđević izvodi zaključke, haotično i obelježeno degeneracijom, a „socijalni i kulturni život juri danas van pravoga puta” (*Ženski pokret* 10/1932: 146). Pored toga što se očigledno treba ravnati prema kriterijumima prošlih vremena, Štebi nalazi da „imperativ” seksualnog nagona postoji usled dezorijentacije u svim granama života. I napokon, Štebi piše da kao feministkinja mora da se pobuni protiv teze da „bi žene morale uzeti za polaznu tačku borbe protiv prostitucije 'biološki fenomen seksualnoga nagona i njegov imperativ’”, te na tezu Hlapec Đorđević da Madona mora sići sa pijedestala postavlja bespredmetno pitanje „da li je onda još Madona, kada siđe sa visokog pijedestala” (Isto). Nastojeći da ovakvim određenjem diskvalifikuje Julku Hlapec Đorđević kao feministkinju, ona takođe pokazuje i da ne razume njenu tvrdnju, jer Hlapec Đorđević upravo i podvlači da žene ne treba da budu nika-kve Madone. Napomena u celosti svakako svedoči o tome da je Štebi očekivala negativnu reakciju čitalaštva na članak.

8 Miroslava Malešević skreće pažnju da su ideje o ženskoj seksualnosti dočekivane oštro i u delu samog ženskog pokreta posebno „zato što je njima 'majka svetica', hrišćanski ideal žene, postala seksualno biće, čime je feministička misao udarala u samu suštinu patrijarhalnih odnosa i vrednosti” (Malešević 2007: 37).

Predstavljanje žena u prostituciji u časopisu *Ženski pokret* postavljeno je naspram javnog diskursa koji je prostitutke – a ne muškarce koji su ih iskorišćavali – tretirao kao društvenu pošast, koja pretila instituciji braka, svetosti materinstva, kvari omladinu i podriva opšti moralni poredak. Uglavnom čuvana van javnog govora, prostitucija se u novinama pojavljivala u okviru članaka koji skandalizuju i žigošu, o čemu u svom članku svedoči Vasa Knežević. Ova tema u *Ženskom pokretu* najprisutnija je tokom dvadesetih godina i obrađuje se u člancima koji razmatraju socijalne i ekonomske preduslove za pojavu prostitucije, kao i mere koje bi doprinele njenom smanjenju, mada je većina tekstova pisana u atmosferi osude reglamentacionog pristupa u pravnom regulisanju prostitucije i dvostrukog morala koji je prisutan u javnom mnjenju. Poneki članci, poput onih Ljubice Živković i Vase Kneževića, eksplicitnije nastoje da se žene u prostituciji označe kao žrtve i da se ova tema sa apstraktnog nivoa prebaci na konkretan, ljudski, pojedinačni, kako bi se tragičan život prostitutki stavio u prvi plan. Od uvođenja diktature, časopis karakteriše oprezniji diskurs koji se ogleda i u načinu predstavljanja prostitucije, te kontekstualizacije ove društvene pojave u širem domenu trgovine ljudima i praćenja zakonskih okvira koji mogu doneti značajniju promenu. Osim u prevedenom tekstu Aleksandre Kolontaj i eseju Julke Hlapec Đorđević, međutim, ne zalazi se ipak u pitanja reforme tradicionalnog braka i ženske seksualnosti. Štaviše, obračunavanje sa dvostrukim moralom se uglavnom predočava ne zahtevom za seksualnom emancipacijom žene, već još strožim zahtevima po pitanju čednosti koji bi se odnosili i na muškarce i na žene ili većim zadiranjem u intimu, poput predloga obaveznog ranog braka ili pak testiranja na polne bolesti pre ulaska u brak. Književni prilozi se razlikuju po većoj slobodi sa kojom pristupaju ovoj problematici. Budući da nastaju kao svojevrsna reakcija na veoma zastupljen lik prostitutke u aktuelnoj stranoj i domaćoj književnosti, ovi prilozi teže da ponude drugačiju sliku u odnosu na onu koju grade muški narativi. Oni pre svega deluju u okviru politike osećanja koja treba da donese perspektivu žene u prostituciji, tako da, na primer, pesma „Prostitutka” Milice Kostić daje ispovest emotivne žene koja nema mogućnosti da izrazi osećanja jer je u surovoj ekonomskoj razmeni lišena prava na individualnost i duhovne potrebe. Milica Janković razobličava prostituciju kao prećutanu, marginalnu pojavu, i pokazuje kako je ona prožela sva tkiva društva, a eksploatacija i ugnjetavanje je tolerisano zarad uvaženih članova zajednice, dok se iskorišćena i uništena žena odbacuje. Esej Hlapec Đorđević, naposljetku, beskompromisno podriva i javni i feministički govor o prostituciji, pokazujući da se pristajanjem žene na visoke moralne zahteve po pitanju braka i majčinstva, i odricanjem njene seksualnosti, stvaraju uslovi za nefunkcionalan brak i potrebu za prostitucijom. Časopis *Ženski pokret* napravio je prekretnicu u nastojanju da se odmakne od specijalnog, dehumanizovanog policijskog i medicinskog diskursa o prostituciji, da se ona izvede iz domena zazornog, i da se ponude rešenja koja će dato stanje popraviti ne samo iz perspektive društva, već i samih žena u prostituciji.

LITERATURA

- Багински, Труска. „Проституција”. *Женски њокреї* 9 (1920): 13–15.
- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрајавност. Жанр женскої њорїреїа у срїскої њериодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Chlapец Djordjević, Julka. *Sudbina žene. Kriza seksualne etike*. Ljubljana, 1930.
- Вера, „Једна за многе”. Прев. Нада Јовановић. *Женски њокреї* 5 (1923): 224–228.
- Дулер, Вера. *Сунце у бурдељу*. Јагодина, 1931.
- Живковић, Љубица. „Проститутка”. *Женски њокреї* 1 (1923): 27–28
- Живковић, Милутин. „О проституцији”. *Женски њокреї* 7/8 (1921): 220–224.
- Јанковић, Милица. „О времена, о нарави”. *Женски њокреї* 6 (1923): 284–288.
- „О времена, о нарави”. *Женски њокреї* 8 (1923): 370–380.
- Јовановић, Милан. „Моклер: Физичка љубав”. *Женски њокреї* 1/2 (1922): 28–33.
- Кнежевић, Васа. „Наша јавност и мере против проституције”. *Женски њокреї* 5/6 (1922): 169–173.
- Колонтај, Александра, „Сазрело питање”. *Женски њокреї* 9 (1920): 11–13.
- Костић, Милица. „Проститутка”. *Женски њокреї* 3 (1923): 140.
- Михајловић, Л. (Милица Јанковић) *Оїрїнуїи листїови из дневника једне девојке. Бисер у блаїу. Срїски књижевни їласник XXIII*, 1, 9 (1909): 6–10.
- Рајт, Барбара. „’Нови човек’, вечно женско: експресионистичке реакције на немачки феминизам”. Прев. Соња Веселиновић. *Лейїоїс Маїїице срїске* 194, 502, 6 (2018): 754–773.
- Спирidonовић Савић, Јела. „Блудница”. *Мисао* 9, 2 (1922): 736–737.
- Хлапец Ђорђевић, Јулка. „О проблему људског плођења”. *Женски њокреї* 11/12 (1922): 305–308.
- „Зар је жена ’agent provocateur’ проституције?”. *Женски њокреї* 10 (1932): 144–146.
- Knežević, Jovana. “Prostitutes as a Threat to National Honor in Habsburg-Occupied Serbia during the Great War”. *Journal of the History of Sexuality* 20, 2 (2011): 312–335.
- Malešević, Miroslava. *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar, 2007.
- Moravcevic, Nicholas. “The Romantization of the Prostitute in Dostoevskij’s Fiction”. *Russian Literature* 4, 3 (1976): 299–307.
- O’Neill, Maggie. *Prostitution and Feminism. Towards a Politics of Feeling*. Polity, Blackwell Publishers Ltd, 2001.
- Pejović, Dragana. „Правни положај жена у проститицији у Србији кроз историју”. *Pravo – teorija i praksa* 37, 1 (2020): 73–86.
- Schönfeld, Christiane. “Introduction”. *Commodities of Desire: The Prostitute in Modern German Literature*. Ed. Christiane Schönfeld. Camden House, 2000.

- Schwartz, Agatha. *Shifting Voices: Feminist Thought and Women's Writing in Fin-de-Siècle Austria and Hungary*. McGill-Queen's University Press, 2008.
- Schwartz, Agata. "Zwischen dem 'noch nicht' und 'nicht mehr': Österreichische und ungarische Frauenliteratur der Jahrhundertwende". *Modern Austrian Literature* 33, 1 (2000): 16-28.
- Štebi, Alojzija. „O problemu prostitucije”. *Ženski pokret* 1/2 (1922): 11-17.

Sonja Veselinović
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

*REPRESENTATION OF PROSTITUTE WOMEN IN THE WOMEN'S MOVEMENT
MAGAZINE AND THE LITERARY CONTEXT*

Summary: As a crucial matter for the feminist thought, prostitution was present on the pages of the *Women's Movement* magazine for the whole time of its existence. Articles usually referred to the social and economic preconditions of prostitution and emphasized the absence of family and social support to women in prostitution. As opposed to the dominant discourse of medicine and police in treating the phenomenon of prostitution, feminist activists needed to establish a language of sympathy and a politics of feeling. The authors observed how the existing double moral and the legal position of women in prostitution (the reglementation approach in the regulation of prostitution) determined their tragic destiny and the public discourse. This paper also analyses the literary texts (Milica Kostić, Milica Janković, Julka Hlapec Đorđević) published in the magazine, which tend to reflect on prostitution and to provide a narrative and emotive perspective of women in prostitution. They are opposed to the dominant representation of a prostitute character in the 19th- and early 20th-century literature, defined by male gaze and objectification. Literary texts illustrate and deepen the aspects outlined in the articles. They humanize the character of a prostituted woman and raise the questions of the community's responsibility and hypocrisy, as well as the oppressive nature of traditional marriage. The *Women's Movement* magazine made a breakthrough in the public representation of prostitute women, depicting them as victims rather than agents of depravity and vice, and offered a new, female and feminist perspective.

Key words: *Women's Movement*, magazine, prostitution, prostitute, feminism, double moral, reglementation, literature, gender roles

V

РАД И СОЦИЈАЛНА ПИТАЊА

„ZATO ZBIJMO SVOJE REDOVE DA UZMOGNEMO ŠTO SNAŽNIJE POVESTI BORB U POLITIČKA I EKONOMSKA PRAVA ŽENE U DRUŠTVU!” – SINDIKALKE U REDOVIMA OMLADINSKE SEKCIJE ŽENSKOG POKRETA U ZAGREBU

Rad razmatra ulogu sindikalki u djelovanju zagrebačke Omladinske sekcije Ženskog pokreta od 1934. do 1937. godine. Razdoblje tijekom kojega postoji Omladinska sekcija obilježeno je jakim sindikalnim pokretom i valom štrajkova, mahom u tvornicama u kojima je prevladavala ženska radna snaga. Iako su štrajkovi polazili iz ekonomskih razloga i sa zahtjevima koji se odnose na poboljšanje radničkih prava, često su izražavali i nezadovoljstvo širim političkim i društvenim prilikama. Kako Sekciju čine brojne žene koje već imaju iskustva u organiziranju žena, kao i sindikalnom organiziranju, rad nastoji odgovoriti na pitanje jesu li zbivanja koja su obilježila sindikalni i radnički pokret sredinom tridesetih godina u Zagrebu utjecala na djelovanje Sekcije, i ako jesu, utječu li na oblike rada, princip suradnje i političke zahtjeve koje je Sekcija isticala tijekom svog postojanja. U pokušaju odgovaranja na postavljeno pitanje, rad prvo kontekstualizira biografske epizode sindikalki članica Sekcije, čija se iskustva političkog rada čitaju iz radničkih listova, zapisanih sjećanja i bilješki o odnosu Partije prema sindikatima. Zaključno, usporedbom bilješki o sindikalnim akcijama, te aktivnostima Sekcije, pojašnjava se na koji način je prethodno iskustvo političkog rada te sindikalne borbe članica utjecalo na djelovanje zagrebačke Omladinske sekcije.

Ključne riječi: Omladinska sekcija Ženskog pokreta, Zagreb, sindikalno organiziranje žena, politički rad, komunistkinje, ilegalno djelovanje, radnički pokret, ženske i feminističke organizacije

Septembarsko-novembarski broj *Ženskog pokreta* iz 1935. godine prenosi govore sa zborova žena održanih 20. oktobra diljem Kraljevine Jugoslavije. Zborovi su održani u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Banjaluci, Novom Sadu, Varaždinu, Jasenovcu i Šapcu (*Ženski pokret*, 7–9/1935: 82–84). U Zagrebu je ovaj skup održan u dvorani Hrvatskog sokola na ondašnjem Trgu kralja Aleksandra I,¹ a govornice su Slava Berislavić, Anđelina Dilberović, Dragica Čanić, Anka Germanović, Lucija Borjan, Ljiljana Tuskalj Šarić i

* alovreko@gmail.com

1 Radi se o zagrebačkom trgu najpoznatijem kao Trg maršala Tita, koji je u razdoblju od 1927. do 1941. godine nosio naziv po Aleksandru I. Karađorđeviću, a nakon čije smrti u atentatu u Marseilleu 1934. godine dolazi do sve izraženijih manifestacija borbe za pravo glasa žena na području države.

Ana Prokop. Svaka je predstavljala određenu grupu žena – radnice, obrtnice, državne činovnice, privatne namještenice, sindikalno organizirane žene, intelektualke, studentice. U ime radnica je govorila Slava Berislavić,² a u ime sindikalno organiziranih žena Lucija Borjan,³ koja ispred zagrebačke podružnice Saveza bankovnih osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika⁴ iznosi kako su svjesne da će ženama stjecanje političkih prava omogućiti uspješniju borbu za poboljšanje socijalnog i ekonomskog položaja (*Ženski pokret*, 7–9/1935: 106). Upravo ta misao vjerno prenosi princip i pozadinu rada sindikalki Omladinske sekcije Ženskog pokreta. Lucija Borjan jedna je od žena koje se vežu uz Sekciju od početka djelovanja u martu 1934. godine, a uglavnom se radilo o komunistkinjama koje su do sredine tridesetih godina već predano radile na organiziranju žena na području Zagreba, bilo kroz partijski ilegalan rad, bilo u različitim ženskim organizacijama. Vrijeme u kojem djeluje Omladinska sekcija obilježiti će jak sindikalni pokret koji se manifestirao kroz brojne štrajkove koji nisu isključivo usmjereni prema poboljšanju radničkih prava, već često polaze od nezadovoljstva političkim i društvenim prilikama. Poprište štrajkova u ovom razdoblju sindikalnog pokreta bile su mahom tekstilne tvornice i radionice u kojima su većinu radne snage činile žene. Uzmemo li u obzir da istaknutije članice Omladinske sekcije imaju prethodno iskustvo sindikalnog rada, kao i rada na organiziranju žena, možemo se zapitati jesu li zbivanja koja su obilježila sindikalni pokret tridesetih godina u Zagrebu utjecala na djelovanje Sekcije, i ako jesu, utječu li na oblike rada, principe suradnje i političke zahtjeve koje će Sekcija isticati tijekom svog postojanja od 1934. do 1937. godine.

Tražimo li dodirne točke između Omladinske sekcije i sindikalno organiziranih žena, lako ih je uočiti od samog nastanka Sekcije. Iz osnivačkog sastanka u martu 1934. godine poznato je da odbor čine Jelena Jančić, Mira Lederer, Magda Bošković, Nada Ročić, Nada Barbarić i Zdenka Munk (Šoljan 1967: 222). Iduće tri godine sudjelovat će u radu Vanda Novosel, Veda Zagorac, Ružica Turković, Lucija Borjan, Zdenka Baković, Ema Cekurić, Slava Berislavić, Deša Devčić, Nada Heiligstein, Mila Hercog, Alma Komparić,

2 Slava Berislavić, često navođena i kao Stana Berislavić, tekstilna je radnica koja je tridesetih godina aktivna u zagrebačkoj podružnici Ujedinjenog saveza šivačko-odjevnih radnika.

3 Lucija Borjan rođena je 1903. godine u Puli, a sredinom dvadesetih godina postaje aktivna u radu Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije. S drugim radnicama i studenticama odlazila je u zagrebačke tvornice gdje potiču neorganizirane radnice na sindikalno organiziranje. Prema podacima iz njezinog policijskog kartona, prvi put je uhapšena 1929. godine „radi komunizma”, a u razdoblju do 1933. godine bila je više puta privođena zbog istog razloga, ali i brzo puštena na slobodu.

4 S radom Saveza bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (SBOTIČ), koji taj naziv nosi od 1931. godine, u Zagrebu su povezane brojne žene, što dovodi do osnivanja ženske sekcije 1936. godine. Njome je rukovodila Marija Šoljan-Bakarić, a sekcija je sve do zabrane 1941. godine konkretno radila na sindikalnom organiziranju, ali se bavila i kulturno-prosvjetnim radom koji je išao u korak s političkim događanjima u državi. U radu sekcije su sudjelovale Mila Hercog, Nada Heiligstein, Lenka Maestro, Zdenka Baković, Magda Bošković, Marica Pataki, Beška Turković i još niz žena.

Hana Pavelić, Ana Prokop, Danica Oreščanin, Nada Salamon, Herta Haas, Olga Žerdik Kreačić i mnoge druge. Već sam spisak imena koja se vežu za Sekciju jasno pokazuje da se radi o ženama koje su bile izuzetno angažirane u pogledu omladinskog i studentskog organiziranja i koje su sudjelovale u radu više ženskih organizacija: riječ je mahom o sindikalkama i članicama ili simpatizerkama Partije. Tako je Jelena Jančić sudjelovala u radu Omladinske sekcije Univerzitetski obrazovanih žena, dok je Olga Žerdik Kreačić vodila Sekciju (Kecman 1978: 350). Vanda Novosel, Alma Komparić, Ema Cekurić, Deša Devčić, Mila Hercog, Lucija Borjan će se po ukidanju Sekcije pridružiti Društvu za prosvjetu žena (HR-HDA-1631, 1). Iz kruga sindikalki moguće je izdvojiti Ružicu Turković, Magdu Bošković, Luciju Borjan, Milu Hercog, Zdenku Baković i Nadu Heiligstein.

Jedna od formi koju je u svom radu primjenjivala Omladinska sekcija bila su predavanja na internim sastancima – često dobro posjećena i sa žustom popratnom diskusijom. Također, članice su u prvoj godini svog djelovanja organizirale dva javna predavanja: „Žena i pacifizam” i „Ekonomski položaj studentica” (*Ženski pokret* 3–4/1935: 59). Teme predavanja jasno se nadovezuju na zahtjeve Sekcije vezane za socijalna prava i otvoreno suprotstavljanje fašizmu. Zahtjevi i akcije ocrtavaju njihovu namjeru – pridobivanje širokog kruga omladinki u borbi za prava žena, odnosno omasovljenje i uključivanje žena iz svih slojeva društva. Jedan od načina na koji su mogle pridonijeti cilju jest bilo putem štampe, te se u ime zagrebačkih omladinki Marija Stipković obratila Alojziji Štebi, pišući:

„Budući da nam je omogućeno saradivanje u listu *Ženski pokret* smatramo potrebnim da Vam izrazimo želje ženske omladine. Mi želimo da naše članke uvrstite u potpunosti i redosljedom koji mi označimo na poslednje stranice lista. U slučaju da se koji članak bilo iz kojega razloga ne može štampati, molimo da nam ga pošaljete natrag. Znajući da je listu potrebna materijalna pomoć, smatramo nužnim da Vam javimo neke kritike naših članica. Članice se tuže na suhoparnost lista i žele da list više tretira sve aktuelne probleme koji se tiču žene, a ne samo da donosi izveštaje o radu pokreta i članke o pojedinim feministkinjama. Nadajući se da ćete uvažiti naše želje, obećajemo da ćemo u tom slučaju povećati broj pretplatnika” (*Ženski pokret* 3–4/1935: 57).

Alma Komparić prisjeća se što je rad Omladinske sekcije obuhvaćao:

„Hana je bila 2 ili 3 godine sa mnom i do 1935 – od onda smo stalno bile zajedno. Radila je sa mnom u organizaciji ženskog pokreta – juniorka: Vanda Novosel Baće, Beba Ević, Desa Vernić Devčić i Ganlička. Vanda je bila sa mnom u školi. Ja sam bila zadužena za zidne novine – Lida i Švarc. 1936. godine od onda smo bile uvijek zajedno. Kata Govorušić, Meri Marčelja. Sastajale smo se i organizirale predavanje u Kukovićevoj ulici, to je bilo u studentskim prostorijama, onda u Prehrani. Držale su predavanje sestre Rivoški o esperantu, i Heiligstein, Magda Težak – zadnji dan u Lepoglavi i Magda Bošković – Posebne pacifističke večeri. Ove su žene imale široki djelokrug i univerzitet i sindikat. Babe su nas kačile i nisu nam dale mnogo raditi u okviru ženskog pokreta. Bile su zagrebačke purgerice čim su nešto nanjušile odmah su zabremzale” (HR-HDA-1723, 410: 08-001-89-10).

U ovom sjećanju, kao i sjećanju na predavanje *Žena i pacifizam*, čitamo natruhe sukoba između seniorke i omladinki. Stanko Dvoržak piše:

„14. XII 1934. Navečer odem na predavanje Ženskog pokreta „Žena i pacifizam”. Puna dvorana muškaraca aplaudira i viče na jačim mjestima govora, koji oštro osuđuje rat i fašizam. Neke rečenice mlade predavačice su naknadno upisane. Predsjednica /Kočonda-Vodvarška/ je nervozna, ljutita, zapisuje nešto, prigovara predavačici. Na kraju je „ispravlja”. Publika svojim bučnim i spontanim aplauzom istjera jednog marninskog majora, koji je slučajno zabludio ovamo. Usprkos nekim povicima, publika se mirno razilazi. S Magjarevićem i Bakulom pratim Ružu kući. Ona se boji, da će ona predavačica biti izbačena iz društva, ljuti se...” (HR-HDA-1723, 411: 08-001-D-12).

Omladinske sekcije Ženskog pokreta, bilo zagrebačka, bilo one u drugim gradovima, česta su tema u okvirima bavljenja međuratnim političkim i društvenim organiziranjem žena, odnosno bavljenjem ženskim i feminističkim organizacijama. Jedan od odgovora zašto je tome tako jest jer predstavljaju polje različitih tumačenja suradnje, odnosno dodira feminističkog pokreta i komunističkog pokreta. Tako su tumačene u odnosu na politiku Komunističke partije Jugoslavije prema ženama i metode rada kroz legalne organizacije, kroz komunističku kritiku buržoaskog feminizma, u svjetlu uključivanja žena svih klasa u ženske organizacije i omasovljenje pokreta, kroz vezanu štampu, u kontekstu sukoba omladinki sa starijim članicama i konačan razlaz. Vratimo li se polaznom pitanju ovog rada – utječe li sindikalno organiziranje žena sredinom tridesetih godina na rad Omladinske sekcije i na koje načine, potrebno je prvo kontekstualizirati biografske epizode sindikalke članice Sekcije. Njihova iskustva političkog rada možemo čitati iz radničkih listova i zapisanih sjećanja, kao i bilješki o odnosu Partije prema sindikatima, a usporedbom bilješki o sindikalnim akcijama, te aktivnostima Sekcije, razmotriti na koji način je prethodno iskustvo političkog rada, te sindikalne borbe članica, utjecalo na djelovanje zagrebačke Omladinske sekcije.

Dinamika sindikalnog organiziranja u tridesetim godinama bila je prvenstveno diktirana djelovanjem Komunističke partije Jugoslavije, te režimskom represivnom politikom koja je neprestano pokušavala utišati i ograničiti rad sindikata. Presudnu ulogu tada ima Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ) u kojemu se u tom razdoblju uspostavlja prevlast komunista, koji na taj način ostvaraju široko polje legalnog rada u organizacijama čija je osnovna svrha ekonomska i socijalna zaštita radnika. Upravo je to razlog zbog kojega su se spomenuti sindikati nalazili na nišanu režima – omogućavali su masovno okupljanje radnika i politički rad ilegalnoj partiji (Janjatović 1969: 7). Sindikalno organiziranje žena je partiji bilo važno iz više razloga, a napose jer je omogućavalo povezivanje progresivno orijentiranih žena s partijskom organizacijom, odnosno stvaralo je priliku za politički rad sa ženama, kao i priliku za pripremu simpatizerki za ulazak u Partiju, čime bi ojačala postojeća struktura. Rezolucija po ženskom pitanju donesena u sklopu IV kongresa KPJ 1934. godine definirala je kako je najvažnija legalna forma rada sa ženama rad u sindikatima, te postavila radne zadatke

– izradu konkretnih zahtjeva i kampanju među radnicama kako bi se postiglo njihovo široko prihvaćanje. Metode su bile različite: leteći mitinzi, konferencije organiziranih i skupštine neorganiziranih radnica, kružoci za suzbijanje nepismenosti i razni tečajevi, kao i ključni preduvjet za izgradnju kadra – sindikalni kursevi. Cazi navodi kako su osnovni zahtjevi podrazumijevali povišenje nadnica do minimuma za egzistenciju, jednako plaćanje radnicama i omladini za jednak rad, borbu protiv globljenja i kažnjavanja radnica, grijanje radnih prostorija i njihovo održavanje, slobodu sindikalnog organiziranja i biranje radnica za radničke povjerenike, osmosatni radni dan, zabranu noćnog rada za radnice i omladinu, plaćeni dopust osam tjedana prije i nakon poroda, jamčenje zapošljavanja u istom poduzeću nakon poroda ili bolesti te podjelu radničkoj djeci školskog uzrasta odjeće, obuće, knjiga i hrane („Žene u radničkim sindikatima”, *Žena* 6/1975: 2).

Želimo li prikazati fenomen sindikalnog pokreta u tridesetim godinama u Zagrebu, dovoljno ilustrativno jest osvrnuti se na tekstilnu industriju. Nekoliko je karakteristika vezanih za ovu industrijsku granu koje su utjecale na pojavu, učestalost i obilježja vala štrajkova. Radi se o pretežno ženskoj industriji (Janjatović 1988: 60), koju karakteriziraju zapošljavanje velikog broja polukvalificiranih i nekvalificiranih radnica, niske nadnice i loši radni uvjeti. Kao što su se razlikovale nadnice kvalificiranih i nekvalificiranih radnica – 1930. godine tkalje zarađuju 184,80 dinara tjedno, a nekvalificirane radnice 134,40 dinara, tako je anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji koju je 1935. godine proveo Antun Benko Grado pokazala znatne razlike između nadnica radnika i radnica. Tekstilni nekvalificirani radnik je tjedno zarađivao 216 dinara, a nekvalificirana radnica 134,40 (Kolar-Dimitrijević 1973: 283). Tvorničke hale su mahom bile smještene u napuštenim zgradama ili skladištima, bez prozora i ventilacije, što je izravno utjecalo na zdravlje radnica pa ih je znatan broj bolovao od tuberkuloze (Šimončić Bobetko 1982: 137). U pretežno ženskoj industriji i sistem kažnjavanja je bio represivniji, pa su poslovođe i upravitelji tvornica često provodili samovolju i ubirali novčane kazne. Svaki zastoj u proizvodnji se kažnjavao s približno desetinom nadnice. Iz spomenute ankete se jasno vidi da je gotovo svaka radnica iz svoje tjedne zarade plaćala kazne između 5 i 40 dinara (Kolar-Dimitrijević 1973: 225). U *Glasi omladine* 1936. godine izlazi priča jedne radnice:

„Radim u akord. Za jedan gros dobijem 12 para. Jedan gros iznosi 160 gumbi. Na sat, kad se žurim, mogu izbušiti 10 grosi i zaraditi 1 dinar i 20 para. Obično dobijem 100–130 grosi dnevno. Poslije porođaja dobila sam posao u tvornici gumba. Tu i sada radim. Pitate me: koliko zaradim i kako živim? Moj je posao bušenje gumbi. Taj posao radim kod kuće. I to mi je prava sreća. Jer šta bi moj mali radio da sam u tvornici. Ovako svršavam posao i pazim na njega. Nekad zaradim 12 dinara, nekad 15.60 dinara. U najboljem slučaju nedjeljna zarada iznosi mi 93.60 dinara. Po odbitku okružne blagajne i poreza ostane mi 82.50 dinara. Ali to je u najboljem slučaju. Inače mjesečna mi plata prosječno iznosi 300 dinara. Od toga platim stan (soba, kuhinja, šupa) 280 dinara. Od cjelokupne mjesečne zarade ostane mi punih 20 dinara. I da nemam podstanare ne znam kako bi živjela. Izdala sam sobu njima trojci. I to su siroti mladi rad-

nici. Plaćaju mi za stan, hranu (fruštuk, ručak, večeru), krpanje rublja i pranje rublja po 95 din. tjedno. To znači tjedno 285 dinara. Od toga potrošim tjedno: kruha 21 kg ... din 52.50, mleka 7 lit. ... din 14, šećera 2 kg ... din 26, kave i cikoriije ... din 13.50, krumpir 8 kg ... din 12, meso 2 kg ... din 24, slanina 1 i pol kg ... din 19.50, drva 50 kg ... din 12, povrće i zelje (kupus, buće, mahune, paradajz) ... din 80, sol, paprika, biber, sir, vrhnje, sapun, soda za pranje, ugalj za peglanje ... din 20, ukupno din ... 273.50. Od primljenih 285 ostane mi 11.50 dinara u džepu. Dodam li onih 20 dinara koji su ostali od moje mjesečne plate, ostaje meni i mome djetetu za odijelo, cipele i ine nuzgredne izdatke 31.50 dinara. Uz svoje stanare hranimo se, čitavu nadnicu dajem za stan i radim dnevno 16 i 18 sati. Ustajem obično u 2 sata u jutro i dok dijete spava radim do 5 sati. U 5 sati spremim fruštuk za stanare, umijem i operem dijete, spremim sobe. Od 7 do 10 opet izbušim 20 grosi. U 10 spremam ručak i stalno sam zauzeta do 2 popodne kuhanjem, pranjem suđa i.t.d. Od 2 popodne do 9–10 uvečer svršim onaj ostatak od 40 grosi, pored toga zauzeta sa djetetom, spremanjem večere, pranjem, peglanjem, krpanjem. I tako već godinama živim iz dana u dan. O odijelu i cipelama nemam što reći. Što vidite na meni to mi je sve. Što da vam krijem, ni čarapa nemam. Sramota me izaći na plac i na ulicu. Ali mogu li ja drugačije, recite sami” (*Glas omladine* 6-7/1936: 6).

Ova priča sasvim jasno opisuje realne životne uvjete radnica tridesetih godina, kao i troškove života u Zagrebu. Anketa o položaju tekstilnih radnika provedena u decembru 1935. godine na inicijativu Radničke komore i Ujedinjenog saveza tekstilno-šivačkih radnika pokazuje kako je 50% radnica koje žive samačkim životom zarađivalo prosječno 29% manje od nužnih životnih troškova, dok je radnica koja živi u porodici zarađivala prosječno 60% manje od životnih potreba (Janjatović 1988: 64).

Tekstilnu industriju će u prvoj polovici tridesetih godina pogoditi posljedice ekonomske krize iz 1929. godine, što dovodi do pada radničkih nadnica i izraženije nezaposlenosti, dodano opterećene sezonskom oscilacijom u zapošljavanju karakterističnom za ovu granu.⁵ Tako sredinom 1931. godine u Tekstilnoj tvornici Vilim Reiner dolazi do smanjenja nadnica za 8,3% u odjelu za pletenje, 19,7% u bjelionici, 8,5% u otpremi, 2,9% u odjelu za oblikovanje i 9,6% u bojaonici, dok je zarada špulerica snižena za 15,6%, a štrikerica za 12,2% (*Radničke novine* 30/1931: 7). Kao što zaključuje Bosiljka Janjatović, teret i posljedice ekonomske krize koja je pogodila tekstilnu industriju u najvećoj je mjeri bio prebačen na radnička leđa, a čemu u prilog idu i podaci o broju nov osnovanih tvornica u tom razdoblju – u Zagrebu je od 1930. do 1934. godine s radom krenulo sedam novih tvornica, baš kao i što je od 1935. do 1941. godine, tzv. razdoblju stagnacije, racionalizacija proizvodnje prvenstveno polazila od smanjenja broja zaposlenih. U okolnostima u kojima u tvornicama dolazi do neprestanog zadiranja u radnička prava, a iz kojeg će iznjedriti val štrajkova u tridesetima, iznimno je važno formiranje partijskih ćelija u Tvornici za pamuč-

5 Oscilacije u zapošljavanju uvjetovane su potražnjom za proizvodima, a u nekim vrstama tekstilne industrije karakteristikama procesa proizvodnje – najniža zaposlenost bila je početkom kalendarske godine, u januaru i februaru, dok do povećanja zaposlenosti dolazi u junu i na jesen. Radnice koje su radile na izradi odjeće su veću zaposlenost imale u junu i decembru, a puno manju u februaru i augustu.

nu industriju d.d. (Herman Pollack), a potom i u tvornici S. Trebitsch i sin. (Kolar-Dimitrijević 1988: 85). U tom će se razdoblju brojne radnice koje pratimo još od dvadesetih godina i prvih partijskih komisija za rad među ženama profilirati kao istaknute sindikalke. Kao ogledne primjere sindikalke, a ujedno članice Omladinske sekcije, možemo uzeti Luciju Borjan i Ružicu Turković. Borjan već sredinom dvadesetih postaje aktivna u URSSJ-u, a u drugoj polovici dvadesetih postaje članica KPJ te radi u sklopu Komisije za rad sa ženama pri PK KPJ za Hrvatsku i Slavoniju – sa studenticama i radnicama odlazi u tvornice i potiče neorganizirane radnice na ulazak u sindikate i osnivanje ženskih sekcija. Turković sudjeluje u osnivanju ćelije u Trebitschu, te će vrlo brzo, zbog sindikalnih aktivnosti, biti poslana u Moskvu. Nakon povratka djeluje u više tvornica, a brzo stječe podršku u svim sindikalnim kolektivima u kojima je radila:

„U fabrici gdje ja radim uživam velike simpatije kod radnica. Jednom me je šef radi agitacije hteo izbaciti, (ali) radnice su zahtevale da me natrag primi, jer da će u protivnom slučaju stupiti u štrajk. Poslodavac je povukao na to moj otkaz” (Kolar-Dimitrijević 1988: 87).

I Borjan i Turković često su govorile na radničkim skupštinama. Primjerice, na jednoj od skupština URSSJ-a sredinom tridesetih godina Borjan govori o zapošljavanju žena, „nagrađivanju ženskog rada” koje je između 15% i 30% manje u odnosu na „nagrađivanje” muškaraca, općenito niskim nadnicama te posljednicama koje nemogućnost osiguranja osnovnih životnih potreba ima po zdravlje radnica i radnika, a idući put iznosi zahtjeve koji se dotiču ravnopravnosti žena, slobode okupljanja i udruživanja, općeg prava glasa, te osmosatnog radnog vremena (Kecman 1978: 212). Turković će na skupštini žena radnica u martu 1937. tražiti jednaku plaću za jednak rad, podizanje dječjih skloništa i kuhinja kraj tvornica, poštivanje Zakona o zaštiti radnika, te pozvati žene svih slojeva društva na organiziranje (Šoljan 1967: 320).

Val štrajkova, koji se ponekad nazivaju i ženskim štrajkovima jer su se pretežno odvijali u tekstilnim tvornicama, poprimio je značajne dimenzije otpora radnica tijekom 1935. i 1936. godine. Iako je broj i učestalost štrajkova u tom razdoblju prvenstveno proizlazio iz neprestanog narušavanja ionako teškog položaja radništva, njihovo širenje je istovremeno bilo potaknuto općim nezadovoljstvom društvenim i političkim prilikama. Tome u prilog jasno svjedoči više primjera kada se radnicama u štrajku nisu pridruživale samo radnice iz ostalih tvornica, već i stanovništvo Zagreba i okolnih sela, naročito nakon što se štrajkački otpor prelio iz tvornica na ulice, dok su studenti prikupljali priloge za pomoć uhapšenim štrajkačicama i njihovim obiteljima. Val štrajkova je obuhvatio niz sindikalnih akcija, bilo tarifnih pokreta, bilo otvorenih sukoba, odnosno štrajkova. Nerijetko su bili popraćeni solidarnim štrajkovima u drugim tvornicama, a iza njih je stajala pozamašna logistika:

„Valovi štrajkova uvjetovali su osnivanje štrajkaških kuhinja, nabavku hrane po selima i gradovima, održavanje štrajkaških straža, kurirsku službu. Sve je to zahtijevalo velike organizacione zahvate, od kojih se mnogi uopće ne mogu zamisliti bez svjetskih, organiziranih žena radnica” (Starč Jančić 1979: 17).

Već prvi štrajkovi 1935. godine u Tvornici za pamučnu industriju d.d. u januaru i maju, premda polaze od ekonomskih uzorka, vrlo brzo poprimaju širok politički glas. Borba protiv niskih nadnica i nametanja uvođenja rada na normu, a potom zbog nepoštivanja postignutog prvim štrajkom, prelila se na ulice. U maju su radnice, s Marijom Kovačić⁶ na čelu, podnijele deputaciju s radničkim zahtjevima banu Kostrenčiću, što je demonstracijama popratilo više stotina štrajkašica i štrajkaša, ali i pridruženog naroda. U idućoj godini štrajkovi postaju još brojniji i češći, a sindikalne organizacije postupno stječu sve izraženije karakteristike političkih organizacija (Janjatović 1970: 134). Uz promatrani val štrajkova vežemo dva važna uspjeha – neposredne rezultate radničkih zahtjeva, te izraženu političku tendenciju akcija. Javnu solidarnost s radnicama vidimo kao izraz društvenog raspoloženja prema političkoj situaciji, dok pokušaji policije da prvo prekine štrajkove, a potom ugasi demonstracije na ulicama, osim što svjedoči o izuzetnoj represivnosti režima, istovremeno pokazuju koliko su ondašnji štrajkovi predstavljali ometajući faktor u provođenju diktature.

Pogledamo li djelovanje Omladinske sekcije Ženskog pokreta, moguće je zaključiti kako se paralelan rad članica sindikalke nužno odražavao u radu Sekcije, što je moguće pokazati kroz dva primjera. Prvi su govori koje su članice držale na skupovima i u kojima su iznosile zahtjeve u ime Sekcije, Ženskog pokreta i svih žena koje su zastupale. Na već spomenutoj skupštini za žensko pravo glasa 1935. godine, organiziranoj pod geslom „činovnice, radnice i studentice zajedno”, govorile su sindikalke Lucija Borjan i Slava Berislavić. Berislavić je govorila o odnosu kapitalizma i ulaska žena u proizvodnju, položaju radnica u tvornicama i socijalnom položaju žena, pobačaju, te potrebi za borbom svih žena za politička i ekonomska prava te protiv ugnjetavanja (*Ženski pokret 7–9/1935*: 99). Borjan govori o nužnosti sindikalnog organiziranja žena, izrabljivanju u tvornicama, opasnosti od rata i fašizma, te političkim zahtjevima koji trebaju biti zajednički svim ženama:

„I zato će danas sve žene bez razlike uvjerenja dići svoj glas za: Žensko pravo glasa i jednakopravnost žena pred zakonom, izjednačenje plaća žena i muškaraca, poboljšanje radnih uslova, dosljedno izvršavanje zakona o zaštiti matera i djece, za dvomjesečno plaćeni dopust prije i poslije poroda, za penziono osiguranje, za zabranu rada djece ispod 16 godina, za ukidanje noćnog rada djece, za međunarodno razoružanje i svjetski mir” (*Ženski pokret 7–9/1935*: 107).

Članice Ženskog pokreta su uoči skupštine tražile da se njezin govor, kao i govor predstavnice studentica Ane Prokop, također omladinke, ublaže upravo zbog kritike fašizma i isticanja kako žene moraju prve ustati protiv nadolazeće opasnosti. Usporedimo li ove govore s govorima na radničkim skupštinama i postavljanim zahtjevima u štrajkačkim akcijama, vidljivo je kako su sindikalke kroz Omladinsku sekciju radile na približavanju potrebe za sindikalnim organiziranjem žena u borbi za radnička i politička prava žena. Manje ili više

6 Marija Kovačić (Gržetić) je tekstilna radnica i članica Partije. Često govori na sindikalnim skupštinama, a zbog svojih aktivnosti više je puta hapšena u tridesetim godinama. Kroz rad u Komisiji za rad sa ženama CK KPH je surađivala s više ženskih organizacija.

eksplicitni govori u kojima adresiraju kapitalističko izrabljivanje radništva, pozivaju na solidarnost s nezaposlenima te potiču neorganizirane radnice da se pridruže organiziranima u svrhu zajedničke borbe za prava žena, nailazili su na podršku tijekom predavanja i skupština, baš kao i glasno istupanje protiv fašizma, a istovremeno ih dovodili u otvorene sukobe sa članicama Ženskog pokreta. Jovanka Kecman iznosi slučaj Jelene Jančić, koja je na skupštini u novembru 1934. godine govorila o ratnoj opasnosti i ulozi žena u borbi protiv fašizma, nakon čega je isključena iz odbora Omladinske sekcije, uz dozvolu sudjelovanja na sastancima ako neće ulaziti u diskusije (Kecman 1978: 320).

Drugi primjer koji svjedoči o utjecaju sindikalnog organiziranja na rad Omladinske sekcije odnosi se na uspostavljanje veza sa ženskim sekcijama sindikata, ponajviše kroz zajednički rad i uključivanje sindikalke u forme rada koje su bile učestala praksa i Ženskog pokreta i Omladinske sekcije. Osim što su članice Omladinske sekcije odlazile u tvornice gdje bi izravno radile i s organiziranim i neorganiziranim radnicama, te agitirale za pridruživanje sindikatima, također su poticale druge sindikalke na ulazak u Omladinsku sekciju i sudjelovanje u aktivnostima koje su organizirale. U raspravama i predavanjima vezanima za radnička prava u kojima su često sudjelovale i članice Ženskog pokreta, sindikalke su ustrajno nastojale proturiti poglede koji su vjerno odražavali ono za što su se borile na svojim radnim mjestima, kroz ženske sekcije i partijske komisije. Na jednom od sastanaka na kojem su sudjelovale i delegatkinje drugih podružnica Ženskog pokreta, te nakon predavanja o minimalnim nadnicama koje nije ponudilo druga rješenja osim protestnog telegrama ministarstvu, sindikalke su reagirale:

„Mi omladinke smo izdale cirkular o stavu komunista prema min. nadnici i nekoliko primeraka rasturile u ŽOS među poverljivima i održali referat (jedna radnica) u ŽOS, gde je diskusija kao i predavanje jako dobro ispalo. Predavanje je bilo točno po našem izgrađenom gledištu na to. U diskusiji smo govorili o štrajku, strategiji po malo, o tome da li su rudari radili ispravno kada su ostali u rovovima? Bila su razna mišljenja, ali smo jednoglasno zaključili da je to pasivan štrajk i da radnici treba poslodavcu da nanesu štetu a ne sebi (na to se izaslana gđa iz starog Ž.P. zgražala) ostajanjem u rovovima i gladovati, jer onda poslodavac i na pritisak „dobrodušnog“ građanstva više puta mora da popusti” (Šoljan 1967: 260).

Sindikalke u rad Omladinske sekcije nisu uvele nove forme rada niti metode karakteristične za sindikalno organiziranje. No, njihovo sudjelovanje u postojećim aktivnostima poput proučavanja literature i diskusija, kružoka, predavanja za članice i javnih predavanja ili organiziranja skupština, u mnogome pokazuje u kolikoj su mjeri utjecale na zahtjeve i suradnje koje Omladinska sekcija iznosi i uspostavlja. Referiraju se na političku situaciju i društvene prilike, a govoreći o problemima s kojima se radnice nose u tvornicama, ali i u kućanstvima, ne zaobilaze ukazati na izvore tih problema. Zahtjevi koje iznose kao članice Omladinske sekcije Ženskog pokreta istovjetni su zahtjevima koje stavljaju pred poslodavce na radnim mjestima ili koje koriste prilikom organiziranja radnica, a uvijek kreću od glavne ideje s kojom je Sekcija i nastala – stvaranje šire baze i omasovljenje pokreta uključivanjem žena svih društvenih slojeva.

LITERATURA

- Cazi, Josip. „Žene u radničkim sindikatima”. *Žena* 6 (1975): 2–9.
- Janjatović, Bosiljka. „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933–1936. s obzirom na politiku KPJ”. *Časopis za suvremenu povijest* 1. 1-2 (1969): 7–53.
- _____. „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933–1936. s obzirom na politiku KPJ. Drugi dio”. *Časopis za suvremenu povijest* 2. 1 (1969): 105–134.
- _____. *Povijest sindikalnog pokreta tekstilno-odjevnih radnika Hrvatske 1919–1941*. Zagreb: Radničke novine: 1988.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Izdavačko preduzeće „Narodna knjiga” : Institut za suvremenu historiju, 1978.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1973.
- _____. „Zagrebačke tvornice svile s osvrtom na klasnu i oslobodilačku borbu radništva do nacionalizacije”. *Povijesni prilozi* 7. 7 (1988): 77–136.
- Starc Jančić, Jelena. „Ženski svijet” (predgovor). *Ženski svijet – reprint*. Ur. Marija Šoljan Bakarić. Zagreb: Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju RK SSRNH : Izdavački savjet časopisa „Žena”, 1979. 9–38.
- Šimončić-Bobetko, Zdenka. „Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata (1918–1941)”. *Povijesni prilozi* 1. 1(1982): 101–204.
- Šoljan, Marija (ur.). *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve*. Zagreb: Izdanje konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1967.

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Hrvatski državni arhiv, Hrvatska.
- HR-HDA-1631. „Društvo za prosvjetu žene”.
- HR-HDA-1723. „Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb”.

ČASOPISI I NOVINE

- Glas omladine: List za kulturne i ekonomske probleme omladine*, ur. Vlado Mađarević. Zagreb, 1935–1937.
- Radničke novine*, ur. Adolf Kunčić i Vladimir Pfeifer. Zagreb, 1930–1936.
- Ženski pokret: Organ Alijanse ženskih pokreta u Kraljevini Jugoslaviji*, ur. Alojzija Štebi i Darinka Stojanović. Beograd, 1920–1938.

Ana Lovreković

Independent researcher

“SO LET’S GET CLOSER TOGETHER SO WE CAN LEAD AS STRONGLY AS POSSIBLE THE STRUGGLE FOR THE POLITICAL AND ECONOMIC RIGHTS OF WOMEN IN SOCIETY!” – FEMALE TRADE UNIONISTS IN THE LINES OF THE YOUTH SECTION OF THE WOMEN’S MOVEMENT IN ZAGREB

Summary: In this paper, the author addresses the influence of events within the trade union movement in the mid-1930s on the activities of the Zagreb Youth Section of the Women’s Movement. The assumption about the trade union’s influence on the work of the Section emanates from the view on membership, mostly made up of communists who even before joining already worked extensively on organizing women in the Zagreb area, either through trade unions or various women’s organizations. By taking into consideration the biographical episodes of individual members, the characteristics of the trade union movement in the given period, and intense strike actions during 1935 and 1936, that is a wave of strikes, noticed are certain overlaps between profiled female trade unionists actively participating in the movement and female members of the Youth Section. One could infer that the female trade unionists continued through the Youth Section the work that originated in factories, thereby bringing closer the need and necessity of trade union organization in the fight for women’s labour and political rights. Their speeches addressed the capitalist exploitation of labour, calling for solidarity and speaking out against fascism, which brought them into direct conflicts with members of the Women’s Movement. The influence is also visible through the establishment of connections with women’s sections of unions, that is the departure of members of the Youth Section to factories where they would agitate unorganized female workers to join unions, as well as through encouraging female unionists to join the Section.

Key words: Youth Section of the Women’s Movement, Zagreb, trade union organization of women, political work, female communists, illegal activities, labour movement, women’s and feminist organizations

„ZA JEDNAK RAD – JEDNAKA NAGRADA”: ANALIZA EKONOMSKIH TEMA U ČASOPISU ŽENSKI POKRET¹

U ovom radu se analiziraju dominantne ekonomske teme i motivi kroz koje se opisuje proces ženske emancipacije u feminističkom glasilu iz vremena međuratne Jugoslavije, *Ženskom pokretu*. Primenom kvantitativnih i kvalitativnih metoda, izvršiće se analiza sadržaja tekstova koji su izlazili u okviru pomenutog časopisa u periodu od 1920. do 1938. godine. Pod ekonomskim temama u ovom radu podrazumevaće se uloga žene u sveukupnim ekonomskim aktivnostima, odnos prema ekonomskoj politici u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu, kao i različite inicijative ekonomskog karaktera. Istraživanjem zastupljenosti i načina prezentacije ekonomskih tema u *Ženskom pokretu*, pokušaće se definisati njihov značaj u okviru časopisa, koji je bio odraz progresivnih feminističkih ideja među jugoslovenskim ženama, i utvrditi percepcija uloge i pozicije žene u jugoslovenskom društvu iz njene vlastite perspektive. Kroz prizmu ekonomskog položaja žena želi se ukazati na probleme, prepreke i dalje težnje sa kojima su se one suočavale u okviru emancipatorskog procesa u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca / Kraljevini Jugoslaviji, ali i na globalnom nivou. Sagledavanjem istorije međuratne Jugoslavije iz perspektive žena tog razdoblja, pokušaće se proširiti objektiv ekonomskih istoričara u kojem su one često izostavljene.

Ključne reči: Kraljevina Jugoslavija, Ženski pokret, ekonomske teme, emancipacija

Uvod

Počevši od antičkog istoričara Ksenofonta, ekonomske škole mišljenja su tokom istorije upotrebljavale različite definicije ekonomije kao nauke. Širok opseg tema koje ekonomija proučava doveo je do toga da pojedini ekonomisti ostaju uzdržani kada treba da odgovore na pitanje šta je ekonomija (Backhouse i Medema 2009: 222). Istorija ekonomskih aktivnosti čovečanstva odvijala se na relacijama različitih subjekata te, iako se učešće žena u njima nikada nije moglo dovesti u pitanje, nedostatak istorijskih izvora i dugotrajni muk historiografije učinili su ženu nevidljivim ekonomskim akterom. Motivisane subjektivnim doživljajem svog ekonomskog i društvenog položaja, ali i sticanjem specifičnog znanja iz oblasti ekonomije, ekonomske istoričarke su od 19. veka oživljavale istorijsko sećanje na društveno-ekonomske okolnosti kojima je bio uslovljen ženski rad (Berg 1992; Kuzmanović Đurić 2018: 242; Meerkerk 2014: 177).

* emilija.cvetkovic@ien.bg.ac.rs

¹ Izjava zahvalnosti: Izrada ovog rada je finansirana od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Aktuelizacija ekonomske istorije kao naučne discipline koincidirala je sa sve izraženijim prisustvom tema koje su naglašavale različite aspekte delovanja i uloge žena u prošlosti. Ipak, neosporna je tvrdnja britanske istoričarke Pamele Šarp (Pamela Sharp) da je osvetljavanje uloge žena, kao faktora ekonomskih promena, pojava i procesa, bilo u manjoj meri zastupljeno u ekonomskoj istoriografiji (Sharpe 1996: 6).² Savremenim trendovima u proučavanju ekonomske prošlosti dominira pristup koji se zasniva na primeni matematičkih metoda i ekonomskih teorija, zbog čega ekonomski istoričari uporno tragaju za kvantitativnim podacima. U pozadini cifara, neretko postaju nevidljive osobenosti istorijskog konteksta, zbog čega narativniji istorijski izvori poput memoara, dnevnika i relevantne periodike značajno doprinose razumevanju isprepletenih faktora koji determinišu prošlost (Abramitzky 2015: 9).

Istraživanje predstavljeno u ovom radu zasniva se na analizi časopisa *Ženski pokret*, koji je, kontinuirano izlazeći u periodu od 1920. do 1938. godine, na svojim stranicama prenosio glas za poboljšanjem društvenog položaja jugoslovenskih žena i izveštavao o aktivnostima jugoslovenskih feminističkih organizacija okupljenih oko Alijanse ženskih pokreta (Milinković i Svirčev 2019: 11–12; Pantelić 2011).³ Tematski i sadržajno usmereni prema isticanju potrebe ženske emancipacije, tekstovi u okviru pomenutog glasila su kroz ekonomske teme prikazivali osobenosti ženskog položaja ili karakter njihovih aktivnosti.⁴ Prisustvo „ekonomskih tema” u glasilu moglo se naslutiti, imajući na umu sve veće učešće žena u ekonomskim aktivnostima, odnosno u procesu „proizvodnje, potrošnje i razmene dobara” (Sewell 2010: 146). Okvir i sadržaj „ekonomskih tema” bio je nagovešten i u uvodnom delu časopisa, čiji je zadatak bio „da pokrene sva pitanja koja moderna žena ima da rešava u kući i porodici, u politici i društvenoj ekonomiji, u pojedinim strukama kojima se odala” (*Ženski pokret*, 1/1929: 2).

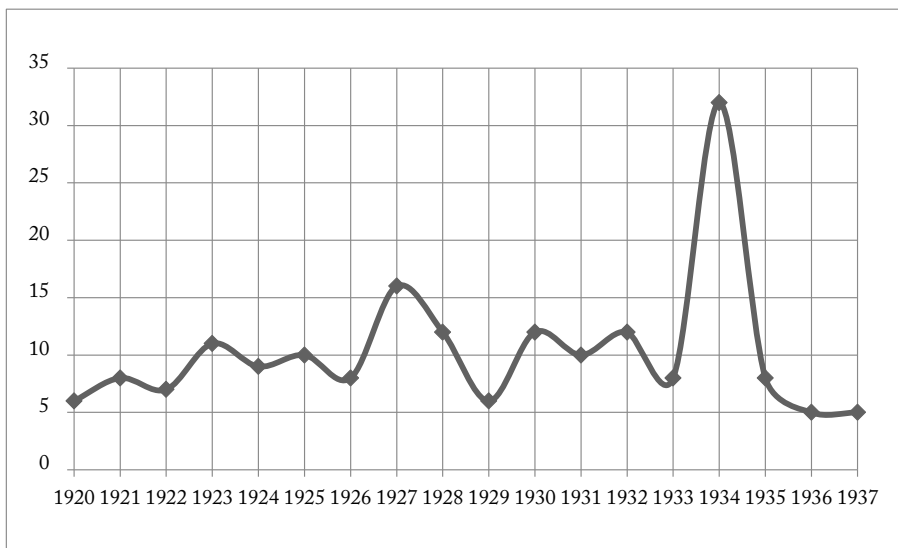
U procesu traganja za odgovorima na pitanja koje su dominantne ekonomske teme, koliko su vidljive i na koji način predstavljene, u ovom radu je primenjen postupak analize sadržaja svih brojeva časopisa *Ženski pokret*, u periodu 1920–1938. godine. Izdvajanjem kategorija „ekonomskih tema” relevantnih za kontekst feminističkog glasila međuratne Jugoslavije, a primenom kvantitativnih i kvalitativnih metoda, utvrdiće se njihova zastupljenost u okviru časopisa i analizirati način njihove prezentacije.

2 Diferencijacijom rodni studija i uvođenjem feminističke ekonomije kao zasebne naučne discipline tokom devedesetih godina 20. veka, pojavila se mogućnost postavljanja novih pitanja, hipoteza, kao i preispitivanja aktuelnih ekonomskih teorija (Kuzmanović Đurić 2018).

3 Časopis je najpre bio glasilo beogradskog Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, da bi, sa nicanjem sličnih udruženja u Zagrebu, Sarajevu, Ljubljani, postao Organ Alijanske ženskih pokreta u Kraljevini SHS (odnosno Kraljevini Jugoslaviji), kojoj su ovi pokreti pristupili.

4 Ekonomska tematika u časopisu *Ženski pokret* razlikovala se od onih koje su bile prisutne u časopisima ekonomske provenijencije, a koji su u istom razdoblju izlazili u Kraljevini Jugoslaviji, kao što su bili: *Narodno blagostanje*, *Trgovinski list: tjednik za trgovinu, industriju i novčarstvo*, *Privredni pregled: nedeljni list za trgovinu, zanatstvo, industriju, bankarstvo, poljoprivredu*, *Indeks: tromesečna revija*, *Bankarstvo: ekonomski mesečnik SHS* i drugi.

Kvantitativna analiza ekonomskih tema

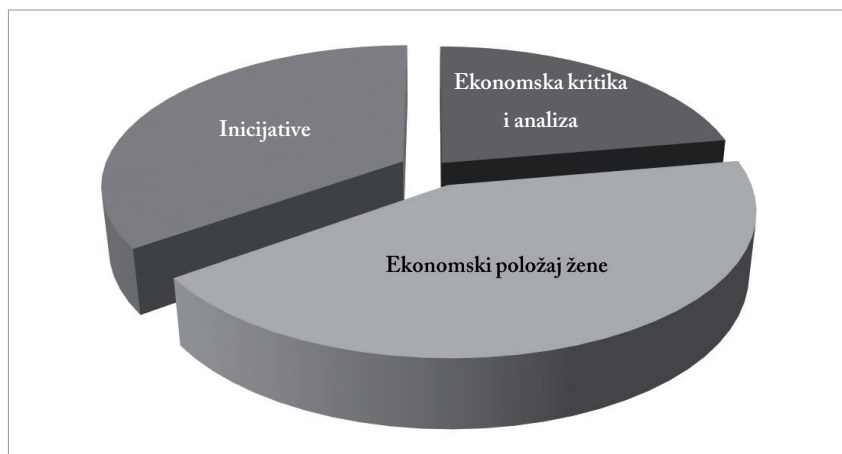
Grafikon 1: Kretanje broja članaka ekonomske tematike u časopisu *Ženski pokret*

Analizom svih tekstova časopisa *Ženski pokret*, tokom osamnaest godina njegovog izlaženja, prisustvo ekonomskih tema primećeno je u 189 tekstova.⁵ Najveći broj tekstova sa ekonomskom tematikom se pojavio tokom 1927. i, naročito, 1934. godine (Grafikon 1). Prisustvo većeg broja ekonomskih tema 1927. godine bilo je očekivano s obzirom na to da je povećan broj svih tekstova u okviru časopisa, što je usledilo nakon promene uređivačke politike i odluke da časopis izlazi dva puta u toku meseca. Tokom 1930-ih godina tema Velike svetske ekonomske krize, koja je svojim posledicama zahvatila i jugoslovenske prostore, uslovlila je porast ekonomskih tema u *Ženskom pokretu*. Broj tekstova o ekonomskim temama je bio naročito uvećan 1934. godine, s obzirom na to da su društveno-ekonomske posledice krize u velikoj meri pogađale položaj žena, kako u Kraljevini Jugoslaviji, tako i u svetu. Najveći broj analiziranih članaka (oko 50%) u okviru časopisa bio je posvećen jugoslovenskom prostoru, dok je oko 30% razmatralo teme od univerzalnog značaja.⁶ Tekstovi su bili pretežno nepotpisani, ali je autorka najvećeg broja pojedinačnih tekstova bila Alojzija Štebi (19).

5 Ovom analizom su, osim članaka, bile obuhvaćene i 24 beleške, u kojima su se mogle naći neke od kategorija ekonomskih tema.

6 Među pojedinačnim zemljama, najveći broj tekstova odnosio se na Nemačku (7) i Sjedinjene Američke Države (6).

Tokom analize, diferencirane su sledeće kategorije tekstova: ekonomski položaj žene, ekonomska kritika i analiza i inicijative (Grafikon 2). Kvalitativnom analizom sadržaja tekstova, u nastavku rada biće predstavljeni dominantni motivi i karakteristične teme kroz svaku od definisanih kategorija.

Grafikon 2: Kategorije „ekonomskih tema“

Ekonomski položaj žene: glavni motivi

Veliki broj tekstova u časopisu *Ženski pokret* razmatrao je ekonomske teme kroz prizmu društveno-ekonomskog položaja žene. Uprkos činjenici da je ženski rad u okviru domaćinstva oduvek bio prisutan, razvijanje manufakturne, a onda i industrijske proizvodnje na svetskom nivou pokrenulo je sve veće naučne polemike povodom percepcije dimenzija i načina promena ženskog društvenog i ekonomskog položaja (de Vries 2003; Horrell i Humphries 1995). Na prostoru potonje jugoslovenske države, u vreme skromne industrijalizacije tokom druge polovine 19. veka, takođe je bilo zabeleženo prisustvo ženske radne snage u mladim industrijama i državnoj službi (Milić 1998: 414–415). Ipak, iz perspektive autorki tekstova u *Ženskom pokretu*, kao inicijalna kapisla u promeni ženskog položaja u odnosu na osvajanje prostora tržišta bio je određen nedavno okončani Prvi svetski rat.

Vanredne ratne okolnosti, uprkos faktoru nužde, pokazale su da je žena bila sposobna za preuzimanje različitih uloga – od samostalne brige o domaćinstvu do učešća na frontu (Mladenović 2014). Uključivanje žene u tržište rada, kroz rad u javnim službama ili proizvodnim delatnostima, koje je usledilo po okončanju Velikog rata, u pojedinim brojevima časopisa *Ženski pokret* bilo je predstavljeno kao nagli i neželjeni proces. Uzrok promene ženskog položaja bio je pripisan ekonomskim „nevoljama” koje su „bacile ženu u ekonomski vrtlog van kuće, da sebi traži rada i sredstava za život” (Dr. M. T. Se-

lesković, „Žena i društvo”, *Ženski pokret*, 3/1920: 71; Đ. T. „Žensko pitanje”, *Ženski pokret*, 3/1920: 9-11).⁷ Prisustvo takvog shvatanja odražavalo je aktuelnost ukorenjenih patrijarhalnih uverenja o ženskoj ulozi, prisutnih i među samim ženama, ali se u velikoj meri oslanjalo na uslove rada i karakter poslova koje je žena obavljala.

Glasovi kroz koje su se društveno-ekonomske promene posleratnog razdoblja determinisale kao negativne, s obzirom na to da su izmenile dotada prioritetan vid ženskih ekonomskih delatnosti usmerenih ka domaćinstvu, predstavljali su, ipak, samo jedan manji deo tekstova među ekonomskim temama u časopisu *Ženski pokret*. Osim motiva koji je početke ženskog rada izvan porodičnog okruženja okarakterisao kao neophodne i okolnostima nametnute, u tekstovima se ženski rad označavao i kao vredan doprinos porodici i čitavom društvu. Novi motiv potrebe za ženskim radom, koja je prevazilazila nivo fraza i prelazila u konkretne, realizovane aktivnosti, mogao se zapaziti i u članku Alojzije Štebi, koja je u sažetim tezama istakla značaj nove knjige univerzitetskog profesora, intelektualca i političara Dragoljuba Jovanovića, a koju je „prečitala skoro cela naša štampa”. Reč je bila o knjizi *Kult rada*, koja je na posredan način obogatila Jovanovićev opus o ženskom ekonomskom položaju, a gde se poletno i entuzijastično ženama postavlja zadatak ostvarenja vrhovnog „ideala socijalne pravde”, a ne uvrežena predstava o „šminki, toaleti i flirtu” kao ženskim reprezentima (Alojzija Štebi, „Sve će spajati jedan ideal”, *Ženski pokret*, 6/1928: 3). Kult ženskog rada iz perspektive Dragoljuba Jovanovića razumljiviji je kada se ima na umu njegovo delovanje u široj društvenoj, kulturnoj i političkoj perspektivi. Iako u okviru svojih istupa nije dovodio u pitanje ženske predispozicije za obavljanje najrazličitijih poslova, njegovo stanovište bilo je blisko tome da bi ženski doprinosi u javnom životu bili od najveće potrebe na „socijalnim i kulturnim poslovima” (Jovanović 1998: 426).

Nešto drugačiji vid ženskog rada predočavao je veoma interesantan članak Branislava B. Todorovića, profesora Trgovačke škole u Beogradu. Naime, on se na svečanosti povodom godišnjice svoje ustanove pohvalno izražavao o trgovačkom zanatu i ženskom učešću u njemu, koji je ženi, osim manufaktura i industrije, omogućavao da obavlja poslove i u raznim javnim službama. Pohvala ženskih sposobnosti da učestvuju u privredi bila je intenzivirana formulacijom o „napretku tehnologije koga pokreće ženska ruka”, uz konstataciju da je ulazak u brak predstavljao kraj ženskog rada u sferi javnog, te da su znanja i veštine kojima je žena u toku života ovladala mogle biti korisne za upravljanje domaćinstvom kojem se vraćala (Branislav B. Todorovića, „Žene u trgovini”, *Ženski po-*

⁷ Razumevanju sve veće potrebe za ženskom radnom snagom doprinose podaci o demografskoj strukturi društva i promenama nastalim kao posledice Prvog svetskog rata. One su naročito dramatične razmere imale na prostoru nekadašnje Kraljevine Srbije i u velikoj meri su se odražavale na strukturu radno sposobnog stanovništva. Osim velikog broja ratnih veterana, koji su se iz rata vratili sa manjom radnom sposobnošću, najveći deo potencijalno radno sposobnog stanovništva, muškarci između 15. i 54. godine, na osnovu podataka za 1921. godinu, činili su samo jednu četvrtinu srpskog stanovništva (Rafailović 2019: 85-86).

kret, 1, 2/1924: 18–29). Uprkos naglašavanju značaja ženskog rada u industrijama, poljoprivredi ili različitim službama, kroz tekstove se pomaljalo potreba da se on poveže sa poslovima koje žena treba da obavlja u domaćinstvu. Čak i kratka beleška iz 1928. godine, koja je obavestavala o održavanju ženskih kurseva iz oblasti arhitekture u Poljskoj, istakla je mogućnost primene tako stečenih znanja u uređivanju doma („Zadatak žena u arhitekturi”, *Ženski pokret*, 7/1928: 4).

Kao što pojedini tekstovi sugerišu, sadržaj koji je u jednom feminističkom glasilu, namenjenom, kako Stanislava Barać primećuje „(visoko)obrazovanoj feministički angažovanoj ženskoj čitalačkoj publici Jugoslavije”, obrađivao teme koje su mogle zainteresovati „čitateljke iz redova srednjeobrazovanih domaćica” (Barać 2015: 132), svakako je bio dobra preporuka za širenje kruga čitateljki. Dok je kroz prethodno pomenute tekstualne sadržaje bio samo nagovešten, doprinos rada domaćice za porodicu, državu i društvo bio je sažet u radu autorke Jelke Likar u *Ženskom pokretu* iz 1934. godine. Na tom mestu je vrednost „domaćinskog rada” bila okvalifikovana u rangu pitanja od najvitalnijeg značaja u domenu „narodne privrede”. Znanja poput odnosa cena, kvaliteta robe, uvoza, izvoza i štednje, kojima bi domaćice trebalo da vladaju, a o kojima se govorilo u ovom članku, predstavljala su značajne faktore kojima je žena svojim radom u okviru domaćinstva mogla uticati na ekonomsku situaciju u državi (Jelka Likar, „Vrednost domaćinskog rada”, *Ženski pokret*, 5, 6/1934: 54–55).

Objektivne okolnosti o kojima svedoče istorijske činjenice i sami tekstovi u okviru časopisa *Ženski pokret*, opisuju izostanak odavanja priznanja ženskom radu u okvirima institucija, domaćinstva, manufaktura ili industrija u međuratnom razdoblju. Buduća članica uredništva *Ženskog pokreta*, Mileva Milojević, još je u aprilu 1919. godine na beogradskoj skupštini žena problematizovala pitanje nepriznavanja ženskog rada, predlažući davanje ženama prava glasa, kao platformu posredstvom koje bi se njihova emancipatorska borba nastavila (Drakić 2019: 88). Kako sadržaj članaka u okviru analiziranog časopisa pokazuje, osim konstatovanja glavnih problema koji su se održali tokom čitavog međuratnog razdoblja, formulisale su se i različite inicijative za njihovo prevazilaženje. Mileva Petrović je u tekstu iz 1921. godine, kao odgovor na nepravde poput razlika u visini zarada, izostanak penzija i nemogućnost napretka za ženska zanimanja, nagovestila da se stvaraju uslovi kada žensko pitanje „iz teorijskog prelazi na nivo borbe za opstanak” (Mileva Petrović, „Žensko pitanje u borbenoj fazi”, *Ženski pokret*, 9, 10/1921: 305). Pomen mogućnosti sindikalnog organizovanja žena radi poboljšanja ekonomskog položaja, a zatim i članak Vere Jovanović s kraja 1922. godine, koji je opisivao uticaj pripadnica Socijaldemokratske partije na društvena ekonomska pitanja u Nemačkoj, ispisivani su na stranicama *Ženskog pokreta* i nakon proklamovane *Obznane* („Naša anketa: Žene i političke stranke”, *Ženski pokret*, 7, 8/1921: 248; Vera Jovanović, „Žena u današnjoj Nemačkoj”, *Ženski pokret*, 11, 12/1922: 316–325).⁸ Sa pojavom ekonomske krize, koja je potresla gotovo čitav svet kra-

8 Stavljanje Komunističke partije Jugoslavije i sekretarijata žena van zakona krajem 1920. godine predstavljalo je uvertiru u njihovu dalju ilegalnu delatnost. Međutim, njihovo prisu-

jem 1920-ih i početkom 1930-ih godina, ekonomski položaj žene se menjao, a prepreke na putu borbe za emancipaciju su sve više dolazile do izražaja kroz pojavu diskriminacije pri zapošljavanju, manje finansijske nadoknade i ograničenih mogućnosti napredovanja na poslovima.

Na tragu uvođenja ideala „nove žene” Aleksandre Kolontaj u *Ženski pokret*, koja „prestaje da bude samo potrošačica dobara, te postaje i proizvođačica” (Bujaković 2020), godine 1924. pojavio se preveden tekst dr Sofije Šefer sa nemačkog jezika na temu bračnih problema. Ovim člankom žena se podsticala da vlastitim radom postane ekonomski nezavisna i kao takva „izvojuje i ostvari nešto uzvišeno”, čime će steći slobodu pravilnog odabira bračnog partnera. Osim toga, značaj ovog članka ogleda se u nedvosmislenoj kritici kapitalističkog sistema, jer „tek pobedom nad kapitalizmom, koju je socijalizam ostavio sebi kao cilj, žena će biti odista slobodna” (Dr Sofija Šefer, „Bračni problem: Opšte posledice ženskog profesionalnog rada”, *Ženski pokret*, 8/1924: 313–318). U svojoj izjavi o tome da žena ne samo da može već „hoće da radi”, Alojzija Štebi je iznela suštinu predstave rada kao sredstva za postizanje ženske samostalnosti (Alojzija Štebi, „Profesionalni rad žena”, *Ženski pokret*, 7, 8/1931: 1–2). Tako je i intrinzična motivacija, koja se pojavljuje kao pokretač ženskog rada, bila uvrštena u tekstove o ekonomskom položaju žene, ali je ipak bila prisutna u manjem broju tekstova *Ženskog pokreta*.

Kritike i analize ekonomske politike

Pored različitih tema koje su doticale položaj žene, njenu poziciju u odnosu na muškarca, mesto u porodici, društvu i državi, u časopisu su se pojavljivale analize određenih ekonomskih fenomena i pojava, kako na globalnom nivou tako i onih relevantnih za prostor Kraljevine Jugoslavije. U skladu sa ulogom, ciljevima, namenom i čitalačkom publikom, na stranicama časopisa *Ženski pokret*, pomenute analize bile su u najvećem broju slučajeva podređene ženskom pitanju, odnosno postavljale su ženu kao subjekta ili objekta ekonomskog procesa. U tekstu Katarine Bogdanović ideja ekonomskog preporoda bila je predstavljena kao preduslov „napretka prosvete i narodnog zdravlja”, što su, između ostalog, bili i glavni delokruzi društveno angažovane žene, kakvoj se obraćao *Ženski pokret* (Katarina Bogdanović, „Naše najpreče potrebe”, *Ženski pokret*, 9, 10/1922: 251a). Međutim, kako je i u samom tekstu bilo istaknuto, domen „ekonomskog preporodaja” u celosti je trebalo da bude poveren državi, kao jedinjoj instituciji sa takvim nadležnostima.

stvo u političkom i društvenom životu jugoslovenske države bilo je ostvareno i kroz delovanje legalne Nezavisne radničke partije Jugoslavije, dok se kao ženska organizacija izdvojio Centralni sekretarijat žena Nezavisne radničke partije Jugoslavije, na čijem se čelu 1923. godine našla Desanka Cvetković (Božinović 1996: 104; Kecman 1978: 133). Uprkos prisustvu cenzure u okvirima Kraljevine, tokom 1923. godine se u časopisu *Ženski pokret* kroz članke Desanke Cvetković, u kojima su čitateljicama bile predstavljena pisma Roze Luksemburg, kao i prikaz teksta „Nova žena” Aleksandre Kolontaj, uvodi „socijalistička i komunistička ideologija” (Barać 2015: 150–153).

Ograničeni dometi žena u okviru ekonomske politike i prisustvo tekstova koji bi se bavili makroekonomskim ili mikroekonomskim temama u časopisu *Ženski pokret*, bili su povezani i sa nedostatkom ekonomskog obrazovanja autorki koje bi se na akademskom nivou mogle baviti ekonomskim analizama. U tom smislu je naročito indikativna bila analiza strukture zanimanja žena u Kraljevini Jugoslaviji, izvršena od strane Univerzitetski obrazovanih žena 1931. godine. Ona je pokazala da se najveći broj žena u Kraljevini usmeravao ka filozofiji, književnosti, pedagoškom radu, pa i medicini i tehničkim naukama, kao i da se „može konstatovati da kod nas univerzitetski obrazovane žene ne pokazuju interesovanje za finansijske, ekonomske, agrikulturne, teološke i veterinarske pozive” („Podaci o aktivnosti univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji”, *Ženski pokret*, 5, 6/1931: 3). Međutim, uprkos tome što je sfera ekonomske politike bila ostavljena izvan profesionalnog delokruga jugoslovenskih žena, čitatelji i čitateljke časopisa *Ženski pokret* mogli su se upoznati i sa drugačijim praksama o kojima su svedočila iskustva žena u inostranstvu. „Bratska” Čehoslovačka Tomaša Masarika nije bila samo vojni i spoljnopolitički saveznik, već i važno ishodište inspiracije kulturnih radnika međuratne Jugoslavije (Čalić 2019: 97). Prema tekstu Zorke Karadžić Kasnar, Čehoslovačka je predstavljala uspešan primer inkorporiranosti žena u državne ekonomske savete zadužene za opskrbu stanovništva hranom, a samim tim i uticajem žena na državnu uvo-zno-izvoznu politiku (Zorka Kasnar Karadžić, „Ženski pokret kod nas i na strani”, *Ženski pokret*, 1, 2/1922: 22). Predstavljeni primeri žena iz Čehoslovačke, Nemačke, ili pak bogatih američkih preduzetnica, imali su dvostruku ulogu. Osim praćenja tokova i ženskih aktivnosti u stranim zemljama, oni su domaćoj čitalačkoj publici mogli poslužiti i kao ogledalo trenutnih uloga jugoslovenskih žena, ali i onoga što su u domenu ekonomske politike želele da postanu.

Konstituisanje zajedničke jugoslovenske države koincidiralo je sa razdobljem kada su sve posledice ratnog stanja izbijale na površinu. Ekonomska situacija na tlu Kraljevine bila je obeležena razorenim privredom, inflacijom i sporim procesom unifikacije valute na širokom geografskom, a nacionalno razjedinjenom prostoru.⁹ Kako su postojeće ekonomske poteškoće prožimale sve sfere jugoslovenskog društva, njihovi odjeci su ostali zabeleženi i na stranicama *Ženskog pokreta*. Uz analizu ekonomske situacije, naročito se fokusirajući na problem neravnog odnosa cena i plata, Jovanka Šiljak iznela je oštru kritiku na račun birokratizacije i korumpiranosti društva, neadekvatno vođene ekonomske politike, dok „ministarske stolice prazne se i pune” (Jovanka Šiljak, „Uzroci skupoće”, *Ženski pokret*, 3, 4/1922: 87–94).¹⁰ Emancipovana žena,

9 Višegodišnji proces zamene okupacionog novca, odnosno uvođenja jedinstvene valute, bio je naročiti izazov za politički nestabilne vlade mlade Kraljevine, koje su u privredno devastiranoj zemlji, uz neophodne zajmove, pokušavale da odolevaju inflaciji, održavaju cene i uspešno koordinišu državnim budžetom. Više u: Mijatović 2013: 99–118.

10 Osim retkog prikaza konzicne opservacije ekonomskog stanja i ključnih problema sa kojima se društvo u Kraljevini suočavalo, članak Jovanke Šiljak bio je upečatljiv i shodno neskrivenoj kritici vladajuće klike, zaslepljenosti novcem i luksuzom i zanemarivanja brige o državi, građanima i njihovim elementarnim potrebama. Prema analizi Tomasa Emerta

kakvoj su se tekstovi *Ženskog pokreta* obraćali ili kakvu su želeli da stvore, bila je i ona koja je detektovala probleme društva i na njih reagovala, ne libeći se da ih otvoreno kritikuje. Kritika nejednakosti u društvu posmatrana kroz pomamu za eksponiranjem luksuznih predmeta, o kojoj je pisala i Jovanka Šiljak, takođe je bila predmet koji je zaokupio pažnju drugih autorki. Anđa Ivanić je pomenuti fenomen predstavila kao posledicu ekonomskih odnosa, naročito ako su bili uvoznog karaktera i kao takvi doprinosili produbljivanju deficita platnog bilansa (Anđa Ivanić, „O luksuzu i štednji”, *Ženski pokret*, 9, 10/1926: 400–406). U okviru istog članka, ona je predložila i edukaciju o značaju uzdržavanja od luksuza i racionalnom sprovođenju štednje, kao potencijalnom rešenju problema društva, uklopivši na takav način analizu ekonomske teme u prosvetiteljsku misiju ženskog pokreta u celini.

Emancipacija žena u okviru časopisa *Ženski pokret* odražavala se kroz mogućnost kritike i izražavanja nezadovoljstva prema načinu vođenja ekonomske politike tokom čitavog perioda izlaženja časopisa. Tako je krupne zamerke u odnosu na definisanje prioriteta u državnom rukovođenju ekonomskom politikom ispoljila i Alijansa ženskih pokreta. U tekstu objavljenom 1927. godine bilo je primećeno da je sektor poljoprivrede, uprkos najvećim potencijalima, prilično zapostavljen u okvirima jugoslovenske ekonomske politike, kao i da je jugoslovenski seljak izuzetno teško preživljavao pod naletima dugova i pritiskom poreskih obaveza kojima je država otežavala njegov položaj. Istim tekstom se izražavala kritika na račun odsustva političkog pluralizma i mogućnosti postojanja opozicije u državi: „I svaki koji je ispoljio svoje poglede na nacionalno i socijalno pitanje dobio je znak komunizma. Tako se sistematski ugušivala objektivna opozicija bez koje je zdrav politički život nemoguć i uklanjali oni pravi patrioti, koji imaju kičmu, a širili su se mediokriteti” (Alijansa Ženskih Pokreta, „Jedno obećanje”, *Ženski pokret*, 15/1927: 1). Kraljevina Jugoslavija bila je agrarna zemlja i takav karakter zadržala je tokom čitavog međuratnog razdoblja. Međutim, agrarna prenaseljenost, postojanje malih poseda i odsustvo ulaganja u modernizaciju mehanizacije, učinila su poljoprivredni sektor Kraljevine nedovoljno produktivnim da postane pokretač privrede (Rafailović 2018: 55–56). Sa druge strane, zaostalost industrijskog sektora i njegov ograničen uticaj na privrednu strukturu Kraljevine Jugoslavije, kao trajna karakteristika međuratnog perioda, pokazao se kao adekvatan pokazatelj ispravnih pitanja i opravdane kritike domaće ekonomske politike koja se ispisivala na stranicama *Ženskog pokreta*.

Najveći deo tekstova u okviru ove teme bio je posvećen Velikoj ekonomskoj krizi sa kraja 1920-ih i početka 1930-ih godina 20. veka. Naročita pažnja je bila posvećena položaju žena tokom ekonomske krize, a u tom kontekstu i kritici vladajućih struktura koje su doprinosile još izraženijem degradiranju i pojavi nezaposlenosti kod žena. O tome je svedočio i tekst Alojzije Štebi iz 1933. godine, koji je metaforom o „crnim danima za našu radnu ženu” nago-

(Thomas A. Emmert), pomenuti članak bio je jedan od malobrojnih kojima se vladajuća struktura kritikovala u časopisu *Ženski pokret* (Emmert 2010: 41).

vestio sudbinu žena zaposlenih u državnoj službi. Suština ovog članka prevazilazila je značaj ženskog pitanja. Njime je bila izražena nedvosmislena kritika državne ekonomske politike, koja je redukovanjem činovnica nameravala da pronađe put izbačivanja iz ekonomske krize, iako se, kako je Štebi isticala, suština problema zapravo nalazila u nejednakom tretmanu pojedinih činovnika, koji su, osim plata, na različite načine pribavljali sebi dodatne honorare (Alojzija Štebi, „Šta se sprema ženama”, *Ženski pokret*, 9, 10/1933: 102). Zagovarajući potrebu štednje kao adekvatne mere za suzbijanje posledica ekonomske krize, Olga Osterman se, kao i Štebi, oštro protivila tome da se smanjenje plata i otpuštanja odnose samo na žene zaposlene u državnoj službi, naglašavajući njihov doprinos porodičnoj egzistenciji (Olga Osterman, „Žena državni službenik”, *Ženski pokret*, 1, 2/1934: 7–8).

Autorke tekstova svakako nisu zanemarivale ni činjenicu da su se efekti takozvane Velike depresije u okviru sve povezanih svetskih tržišta prelamali i na dominantno agrarne balkanske zemlje, obrušavajući se prvenstveno na poljoprivredno stanovništvo.¹¹ Kritika Alojzije Štebi u časopisu *Ženski pokret* se upravo odnosila na problem zapostavljanja izrazito pogođenog poljoprivrednog sektora od strane države u okolnostima ekonomske krize i pogrešnog usmeravanja državnih inicijativa u pravcu redukovanja broja zaposlenih žena (Alojzija Štebi, „Žene u pozivu i privredna kriza”, *Ženski pokret*, 3, 4/1934: 4–6).

Uprkos tome što su vesti iz inostranstva uglavnom bile zadužene za prenošenje slike progresivnije percepcije ženskog pitanja i položaja žena u zemljama van jugoslovenskog prostora, tokom Velike ekonomske krize sudbina zaposlenih žena bila je veoma slična u svim delovima sveta. Tako je kritika bila uperena ka nemačkom odgovoru na krizu, koji je rezultirao donošenjem zakona o otpuštanju velikog broja žena iz službe u Nemačkoj i vraćanja „u nazad za feminističke principe”, odnosno u finansijsku zavisnost od muškarca („Odstranjivanje udatih žena iz državne službe u Nemačkoj”, *Ženski pokret*, 7, 8/1932: 111–112). Problematizovanje aktuelnih društveno-ekonomskih pitanja među autorkama tekstova u *Ženskom pokretu* predstavljalo je značajan pokazatelj ispravnog razumevanja uzroka i posledica ključnih ekonomskih fenomena, koji su svojim efektima prožimali sve sfere društva. Među njima je svakako bio i pomenuti model državne reakcije na ekonomsku krizu tokom koje, kao i u današnjim okolnostima, žene postaju „najosetljivija mesta” (Cvetković i Miljković 2020: 37).

11 Velika svetska ekonomska kriza uzrokovala je promene na svetskim tržištima, uticala na uvođenje protekcionističkih mera kojima su zemlje nastojale da ojačaju svoje privrede i ozbiljno poremetila cene poljoprivrednih proizvoda. Pomenute okolnosti dovodile su u pitanje egzistenciju jugoslovenskog seljaka, dok su spoljni i unutrašnji dug Kraljevine Jugoslavije, koji su odražavali ekonomske potrebe Velikog rata, učinili Kraljevini Jugoslaviju jednom od najzaduženijih svetskih zemalja. Ekonomska istoričarka Dragana Gnjatović je krizu javnog duga, sa kojim se Kraljevina suočila 1930-ih godina 20. veka, navela kao demonstraciju „univerzalnog pravila međunarodnih odnosa: manje razvijene zemlje – dužnici, siromašne kapitalom, i kada vode adekvatnu ekonomsku politiku, mogu da upadnu u klopu dugova, dakle, bez sopstvene krivice”, ali pripisavši pomenutu krizu i političkom nasleđu heterogene jugoslovenske države (Gnjatović 2016: 41).

Od kritike do inicijative

Proces ženske emancipacije, predstavljen u časopisu *Ženski pokret*, mogao se pratiti i kroz analizu različitih inicijativa u čijim su se osnovama nalazili ekonomski motivi. Ekonomske teme bile su veoma zastupljene u okviru rada međunarodnih organizacija poput Međunarodne alijanse za žensko pravo glasa, Međunarodne organizacije rada, pa i Male ženske antante, kao regionalne organizacije žena čiji je i Kraljevina SHS/Jugoslavija bila član.¹²

Industrijalizacija na tlu Kraljevine Jugoslavije uticala je na uvećanje broja radnika zaposlenih u različitim industrijama. Sve veći broj žena nalazio je posla u tekstilnoj, prehrambenoj i duvanskoj industriji, a, s obzirom na niži stepen obrazovanja koje su mogle steći, neretko su im bili povereni najteži poslovi, uz radno vreme od po 16 do 18 časova.¹³ Briga o radnim pravima, kao deo sveopšte borbe Ženskog pokreta za poboljšanje položaja jugoslovenskih žena, predstavljala je motiv za praćenje aktivnosti Međunarodne organizacije rada. Izjava američkog predsednika Vudroa Vilsona (Woodrow Wilson), prenetu u časopisu *Ženski pokret*, da je pomenuta organizacija predstavljala „svakome muškarcu i ženi, velikom i malom – jedno mesto na suncu”, pokazala se ispravnom i kada se radilo o jugoslovenskom prostoru (Kjelsberg, „Učešće žena u radu međunarodnog biroa rada”, *Ženski pokret* 7, 8/1934: 73). Tokom 1926. godine Konvencija Međunarodne organizacije rada bila je ratifikovana od strane jugoslovenske Skupštine te, osim što je definisala prava svih radnika i radnica, ova važna konvencija je, kako Milica Milenković primećuje, „bila prva zakonodavna oblast gde su žene, prvi put u Srbiji, tretirane ravnopravno sa muškarcima” (Milenković 1998: 224).¹⁴

Entuzijastičnom retorikom, u okviru svog izveštaja o radu, *Ženski pokret* se postavio kao zaštitnik ženskih građanskih, porodičnih i radnih prava, o čemu je rečito svedočila zajednička izjava Pokreta: „Smatramo da ćemo energičnim nastojanjem pri donošenju svakog novog zakona biti u mogućnosti da pobedimo otpor, i da ispravimo nepravde nanete ženi” (Milena Atanacković, „Izveštaj o radu Ženskog pokreta”, *Ženski pokret*, 9, 10/1925: 332). Nagoveštene

12 Po svom osnivanju, *Ženski pokret* je postao deo Međunarodne alijanse za žensko pravo glasa, organizacije koja se od početka 20. veka, kroz svoje razgranate sekcije širom sveta, zalagala za borbu za ostvarenje ovog značajnog građanskog prava među ženama (Božinović 1996: 111). Mala ženska antanta predstavljala je ambiciozni projekat saradnje ženskih organizacija Rumunije, Bugarske, Grčke, Čehoslovačke, Poljske i Jugoslavije sa ciljem uspostavljanja njihove političke i ekonomske saradnje, kao i poboljšanja ženskog položaja uopšte (Više u: Ograjšek Gorenjak i Kardum 2019: 111–138).

13 Najveći broj jugoslovenskih radnica bio je zaposlen u tekstilnoj industriji, 45,1%, u papirnoj industriji i zanatima 43,3%, poligrafskim i umetničkim zanatima 27,3%, industriji odeće i zanatima 23%, hemijskoj industriji 24%, dok je u prehrambenoj industriji bilo zaposleno 13,3% radnica (Milenković 1998: 221).

14 Radno pravo u Jugoslaviji je najpre bilo definisano *Zakonom o zaštiti radnika* iz 1922. godine, čija je najznačajnija tekovina bilo osmočasovno radno vreme, dok je pomenuta konvencija definisala položaj radnika u celini, a u kontekstu zaštite žena precizirala je zabranu noćnog rada i zaštitu porodilja.

inicijative bile su naročito prisutne tokom 1930-ih godina, u vremenu kada su žene bile posebno izložene nepravdama, u kontekstu već pomenutih posledica ekonomske krize sa kojom se suočavala i Kraljevina Jugoslavija. *Ženski pokret* je ažurno izveštavao o apelima i aktivnostima ženskih udruženja povodom ukidanja dodatka na skupoću, kao mere koja se naročito negativno odražavala na položaj udatih državnih činovnica. Izuzev kritike izrazito diskriminatorskog karaktera ove mere, komentar u okviru časopisa *Ženski pokret* podvukao je zanemarljivu uštedu, kao ekonomski efekat pomenute uredbe, suprotstavljajući mu „ekonomsko uništenje mnogih porodica”.¹⁵ Nasuprot tome, kompromisni predlog rešenja krize, ponuđen u okviru istog teksta, podrazumevao je ukidanje dodatnih nagrada i honorara koje su pojedinci prisvajali, kao i ravnomerno smanjenje svih zarada, u zavisnosti od njihovog iznosa („Promene propisa za dodatak na skupoću državnih i samoupravnih službenika”, *Ženski pokret*, 3, 4/1935: 39–41). Novi predlozi ukazivali su na odstupanje od postojećih praksi koje su neke zemlje u prošlosti usvajale, poput „celibata ženskih činovnica”, odnosno napuštanja službe među udatim ženama u muževljevu korist. Na taj način se pokazala ispravnom tvrdnja Julke Hlapec Đorđević o staroj praksi „celibata” da se „socialno-politički problemi sadašnjosti ne dađu rešiti po kalupu prošlosti” (Julka Hlapec Đorđević, „O problemu celibata ženskih činovnika”, *Ženski pokret*, 8/1924: 318–319).

Dok je glas žena sa sela ostajao ograničen u okvirima domaćinstva i polja, o njihovom ekonomskom položaju i načinu života, doista u manjoj meri, moglo se doznati i kroz tekstove *Ženskog pokreta*. Međutim, inicijative jugoslovenskih ženskih udruženja bile su naročito važne u domenu pružanja materijalne pomoći i mogućnosti edukacije za mlade žene, među kojima su bile i one koje su migracijama iz sela u gradove nastojale da se uključe u ekonomske aktivnosti, kroz rad u industrijama ili državnim službama („Beleške: Pravila Berze rada Ženskog pokreta”, *Ženski pokret* 9, 10/1923: 461–464). Naročita pažnja bila je poklanjana zanatima, gde je tradicija ženskog rada prevazilazila nivo estetike i nastojala da postane važan segment „narodne privrede”. Motiv vere u doprinos ženskog rada u okviru tekstilne industrije i izrade domaćih radinosti doveo je do apela Ministarstvu industrije i trgovine, kako bi se uveli trgovinski propisi kojima bi se ženski rad u ovoj sferi zaštitio (Zorka Janković, „Izveštaj o radu Narodnog ženskog saveza za godinu 1921”, *Ženski pokret*

15 Problem smanjenja prihoda državnim činovnicama kroz proklamovano ukidanje, a u ublaženoj varijanti smanjenje dodatka na skupoću, bilo je naročito problematično ukoliko se ima na umu da je od ukupnog broja zaposlenih žena 75% njih obezbeđivalo egzistenciju za sebe i svoje porodice (Aritanović 2009: 243). Demonstracijama širom Jugoslavije, koje su izbijale među činovnicama, lekarkama i aktivistkinjama, bio je ostvaren polovičan uspeh, odnosno ukidanje dodatka na skupoću bilo je zamenjeno njegovim smanjenjem za udate državne činovnice i druga zanimanja.

Problemi udatih zaposlenih žena i njihove diskriminacije na tržištu rada predstavljala su opšte mesto u svim zemljama ovog perioda. Realna jednakost zaposlenih muškaraca i žena bila je uspostavljena tek nakon Drugog svetskog rata, kada je znatno veći broj žena počeo da osvaja tržišta rada, uz prisustvo u okviru najrazličitijih profesija (Više u: Goldin 2014: 1091–1119).

11, 12/1921: 362–376). Slične inicijative svedočile su da je žensko učešće u ekonomskim aktivnostima, kroz ulogu kreativnog stvaraoca, a ne samo potrošača, bilo percipirano kao važan doprinos razvoju domaće privrede.

Zaključak

Časopis *Ženski pokret* je na svojim stranicama problematizovao veoma raznovrsne teme od krucijalnog društvenog značaja, sa naročitim fokusom na one koje su se ticale ženskog pitanja na jugoslovenskom prostoru i šire. Među njima su svoje mesto pronašle i one koje su se doticale ekonomske tematike, a koje su, u manjoj ili većoj meri, bile prisutne u svim periodima izlaženja pomenutog glasila. Najveći broj tekstova u *Ženskom pokretu* koji su razmatrali ekonomske teme ukazivao je na društveno-ekonomski položaj žena, predloživao analize državne ekonomske politike ili opisivao inicijative motivisane sveprisutnom diskriminacijom žena u ekonomskom životu. Diverzitet tema i njima svojstvenih motiva prezentovanih u časopisu ukazivao je na potrebu intenzivnijeg promišljanja položaja i uloge žene u međuratnom razdoblju, nastojeći da ukaže na distinkciju između normi koje je nametalo tadašnje društvo i onoga šta su bile želje i stavovi ženskih aktera ekonomskog života. Analize, kritike i poruke sadržane u *Ženskom pokretu* prevazilaze uzak krug čitalačke publike koja se susretala sa časopisom u vremenu njegovog izlaženja, dok aktivna borba za ostvarenje pravednog, ili pak utopijskog gesla, „za jednak rad – jednaka nagrada” ostaje vanvremenska.

LITERATURA

- Abramitzky, Ran. “Economics and the Modern Economic Historian”. *NBER Working Paper Series*, https://www.nber.org/system/files/working_papers/w21636/w21636.pdf. (5. oktobar 2020.).
- Аритонових, Ивана. „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије”. *Башићина: иласник* 27 (2009): 233–257.
- Backhouse, Roger E. and Medema, Steven G. “Retrospectives On the Definition of Economics”. *Journal of Economic Perspectives* 23. 1 (2009): 221–233.
- Бараћ, Станислава. *Феминистичка конијрајавности: жанр женској покрету у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Berg, Maxine. “The First Women Economic Historians”. *The Economic History Review* 45. 2 (1992): 308–329. JSTOR. www.jstor.org/stable/2597625. (7. februar 2020.)
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*. Београд: „Devedesetčetvrta”: „Žene u crnom”, 1996.

- Бујаковић, Миња. „Заједно, организоване, ми смо несаломиве!': Александра Колонтај и 'нова жена'". *Књиженство: часопис за студије књижевности, рога и културе* 9. 9 (2019): без пагинације, <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/zajedno-organizovane-mi-smo-nesalomive-aleksandra-kolontaj-i-nova-zena#gsc.tab=0> (25. новембар 2020).
- Calic, Marie-Janine. *A History of Yugoslavia*. Purdue University Press Book, 2019.
- Cvetković, Emilija i Miljković, Marko. „Moglo je i gore, dobro biti neće: COVID-19 i društveno-ekonomski efekti pandemija u istorijskoj perspektivi, u svetu i Srbiji”. *Black swan in the world economy*. Ur. Petar Mitić, Darko Marjanović. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2020. 29–51.
- De Vries, Jan. “The Industrial Revolution and the Industrious Revolution”. *The Journal of Economic History* 54. 2 (1994): 249–270. JSTOR. www.jstor.org/stable/2123912. (12. septembar 2020)
- Дракић, Гордана М. „Нису га ни тражиле! О питању женског права гласа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”. *Зборник радова Правног факултета у Новом Сагу* 53. 1 (2019): 81–112.
- Emmert, Thomas A. “Ženski pokret: The Feminist Movement in Serbia in the 1920s”. *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. Ed. Sabrina P. Ramet, University Park: Pennsylvania State University Press, 1999. 33–51.
- Gnjatović, Dragana. „Politika stabilizacije deviznog kursa dinara za vreme velike svetske ekonomske krize”. *Megatrend revija: međunarodni časopis za primenu ekonomiju* 4. 1 (2007): 31–47.
- Goldin, Claudia. “A Grand Gender Convergence: Its Last Chapter”. *The American Economic Review* 104. 4 (2014): 1091–1119. JSTOR, www.jstor.org/stable/42920734. (5. decembar 2020)
- Horrell, Sara, and Humphries, Jane. “Old Questions, New Data, and Alternative Perspectives: Families’ Living Standards in the Industrial Revolution”. *The Journal of Economic History* 52. 4, (1992): 849–880. JSTOR. www.jstor.org/stable/2123230. (12. septembar 2020)
- Jovanović, Nadežda. „Dragoljub Jovanović o ulozi žene u društvu”. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Knjiga 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*. Ur. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998. 421–434.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga; Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Kuzmanović Đuric, Tatjana. „Feministička ekonomija u postsocijalističkoj Srbiji – metodološki i kontekstualni izazovi”. *Feministička teorija je za sve*. Ur. Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka, 2018. 239–261.
- Meerkerk, Elise van Nederveen. “Gender and Economic History: The Story of a Complicated Marriage”. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis = The Low Countries Journal of Social and Economic History* 11. 2 (2014): 175–198.
- Milenković, Milica. „Žene radnice u privredi Srbije 1918–1929. godine”. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Knjiga 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*. Ur. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998. 218–227.

- Мијатовић, Бошко. „Економска политика и конјунктура у Југославији 1919–1925. године”. *Годишњак за друштвену историју* 20. 3 (2013): 99–118.
- Милинковић, Јелена и Свирчев, Жарка. „Женски покрет (1920–1938): Политика текста и контекста” (предговор). *Женски Покрет (1920–1938): Библиографија*. Јованка Пољак и Оливера Иванова. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019. 7–31.
- Милић, Даница. „Жена у привреди Србије у XIX”. *Зборник радова: Десетти конгрес историчара Југославије*. Ур. Здравко Антонић, Милан Лазић, Драгутин Ранковић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998. 411–417.
- Mladenović, Božica. Women’s Mobilization for War (South East Europe). <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-womens-mobilization-for-war-south-east-europe-2014-10-08.pdf> (14. новембар 2020.)
- Ograjšek Gorenjak, Ida i Kardum, Marijana. „Mala ženska antanta (1923-1939): mali savez s velikim ambicijama”. *Historijski zbornik* 72. 1 (2019): 111–138.
- Пантелић, Ивана. „Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији”. *Књижевство: часопис за студије књижевности, рода и културе* 1.1. (2011): без пагинације, <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji#gsc.tab=0> (10. септембар 2020).
- Rafailović, Jelena. “Economic Structure of the Population in the Kingdom of SCS”. *Tokovi istorije* 3 (2019): 79–104.
- Рафаиловић, Јелена. *Развој индустрије на Балкану: текстилна индустрија у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца и Бујарској 1919–1929*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2018.
- Sewell, William. “A Strange Career: The Historical Study Of Economic Life”. *History and Theory* 49. 4 (2010): 146–166. JSTOR. www.jstor.org/stable/41300054. (7. фебруар 2020).
- Sharpe, Pamela. *Adapting to Capitalism: Working Women in the English Economy, 1700–1850*. Palgrave Macmillan UK, 1996.

IZVOR

Ženski pokret (1918–1920)

Emilija Cvetković

Institute of Economic Sciences, Belgrade

“FOR EQUAL WORK – EQUAL PRIZE”: THE ANALYSIS OF
ECONOMIC TOPICS IN THE MAGAZINE *WOMEN’S MOVEMENT*

Summary: Economic topics, which appeared throughout the texts of the magazine *Women’s Movement*, were present throughout its whole existence. Just like it is indicated by the purpose and aim of this feminist herald, which in the media space of the interwar Yugoslavia directed attention to different aspects of social and economic position of women, the greatest number of texts singled out during this research were dedicated precisely to the economic position of women. The diversity of motives hidden behind this seemingly predictable collection of texts, which buzzed with discrimination and injustice that working women faced, to the need for work as an element of self-affirmation and a hint of fight for improving women’s position, pointed towards the wide range of positions through which this question was considered. The openness to different ideas, suggestions, and criticism, which characterized the magazine, in the context of omnipresent censorship in the Kingdom of Yugoslavia, was particularly important also in the topics that dealt with the analyses of economic phenomena. The need for criticism of economic politics and decision makers turned out to be well thought through, showing the authors’ readiness to critically perceive the phenomena and processes, even when they transcend the Yugoslav framework and distant themselves from the narrow perspective of topics relevant for women’s question. In the final part of the discussion, criticism or innovative suggestions were shaped into concrete initiatives, which – through the organization of courses, petitions, objections to state institutions and adopting resolutions – gave the impression of involvement and readiness of women’s movements to turn ideas into actions. The testimonies about the economic position of women, their analysis of economic topics and initiatives, are present in the magazine *Women’s Movement* and pose an important source for the overall study of economic history of this period.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, *Women’s Movement*, economic topics, emancipation

O SAMOHRANIM MAJKAMA I VANBRAČNOJ DECI U ČASOPISU ŽENSKI POKRET (1920–1938)

Već u prvim mesecima od osnivanja *Ženskog pokreta* (1920–1938) članice Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava okupljene oko časopisa iznenada su izgubile saradnicu i prijateljicu Ružicu Stojanović. Sedmi broj časopisa potpuno je posvećen samoubistvu trudne Ružice i njenoj vezi s Mladenom Berićem, koji nije želeo da prizna dete i stupi u obećani brak. Taj tragični događaj je podstakao rasprave u časopisu o slobodnoj ljubavi i seksualnim odnosima pre braka, pravu na prekidanje trudnoće, dvostrukom moralu za muškarce i žene. Činjenica da Ružica Stojanović nije odlučila da bude samohrana majka, već je izvršila samoubistvo, nameće pitanje kakav je bio položaj samohranih majki i kakav je život čekao kako njih tako i njihovu vanbračnu decu.

Ženski pokret se tokom svih devetnaest godina izlaženja bavio pitanjem samohranih majki i vanbračne dece u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, ali i u drugim evropskim zemljama. Pisali su se prvenstveno članci koji kritikuju pravnu normu i zahtevaju izmenu zakona u pogledu priznavanja deteta, dokazivanja i istraživanja očinstva, podele finansijske i svake druge odgovornosti nad detetom, kao i izmene naslednog prava, koje je isključivalo vanbračnu decu. Govoreći o zakonu, međutim, autorke tekstova su često otkrivale i lični stav o problemu, a celokupni kontekst časopisa takođe dosta govori o tome kako se gledalo na trudnoću van braka. Naime, uprkos načelnoj borbi za poboljšanje prava samohranih majki i vanbračne dece, na stranama *Ženskog pokreta* često su isticali ideal braka i konzervativan stav o materinstvu iz kojih se može pročitati osuda za sve one koji su se oglušili o moralna pravila patrijarhalnog društva.

Ključne reči: samohrano materinstvo, vanbračna deca, slobodna ljubav, brak

U štampi je 25. oktobra 1920. godine odjeknula vest da se dan ranije „u 2 sata u svom stanu u Budimskoj ulici broj 6” (*Pravda*, 225/1920: 2) ubila profesorka matematike Ružica Stojanović. Tadašnjoj javnosti je bilo poznato da je Ružica u vanbračnoj vezi s docentom matematike Mladenom Berićem, ali se tek nakon njene smrti saznalo da je bila u odmakloj trudnoći kad je pucala u sebe iz revolvera, te da je Berić odustao od planiranog braka i da je odbio da prizna dete (*Politika*, 4494/1920: 3). Kako je Ružica Stojanović bila jedna od osnivačica Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, te saradnica *Ženskog pokreta* (1920–1938) – glasila Društva i najdugovečnijeg jasno feministički profilisanog časopisa iz prve polovine 20. veka na južnoslovenskim pro-

* teodora.todoric@fil.bg.ac.rs

storima – ali i višegodišnja prijateljica mnogih autorki koje su pisale za časopis, njeno samoubistvo je izazvalo burne reakcije. Ceo sedmi broj *Ženskog pokreta* iz 1920. godine posvećen je samoubistvu trudne Ružice, sećanju na njen rad, osudi Mladena Berića,² ali i prikrivenoj osudi same Ružice i njene vanbračne veze.³ Iako možemo samo da spekuliramo u kojoj meri je opisani događaj podstakao saradnice *Ženskog pokreta* da se intenzivno bave samohranim majkama i vanbračnom decom, te s tim usko povezanim temama (časopis je tek bio osnovan 1920. godine), svakako da je duboko uzdrmao feminističku javnost. O tome svedoče i naponi Društva da prikupi dokaze protiv Berića i preda ih Univerzitetском sudu kako bi Berić bio kažnjen (Kasnar-Karadžić, 4/1921: 122).

Tragični slučaj Ružice Stojanović otvorio je mnoštvo pitanja i problema: šta je navelo mladu, obrazovanu, zaposlenu ženu,⁴ pritom feministkinju, da oduzme sebi život u odmakloj trudnoći? Zatim, kakvi su bili zakoni u međuratnom periodu (1918–1941) koji su regulisali položaj i prava samohranih majki i vanbračne dece? Kako i da li ih je društvo prihvatilo i kakve su životne okolnosti očekivale majku i njeno vanbračno dete? Konačno, kako su same feministkinje koje su pisale za *Ženski pokret* pristupale tom pitanju? Tema samohranog materinstva i vanbračne dece usko je povezana i s pitanjem slobodne ljubavi i braka, s problemom dvostrukog morala za muškarce i žene, te s odgovornošću prema deci, pravom na prekidanje trudnoće i kontrolom rađanja. To su ujedno bile jedne od najvažnijih i najzastupljenijih tema tokom svih devetnaest godina postojanja *Ženskog pokreta* i u njima se jasno očitavaju različiti i često sasvim suprotstavljeni stavovi, koji još jednom potvrđuju raznovrsnost i heterogenost feminističke kontrajavnosti tog doba.⁵

Autorke i autori *Ženskog pokreta* napisali su brojne tekstove koji se direktno ili posredno bave pravnim položajem samohranih majki i vanbračne dece. Zapravo, pravna perspektiva je bila najčešća pozicija s koje se pristupalo ovom problemu. Pravo na području Kraljevine SHS/Jugoslavije nije bilo ujednačeno, već je zemlja bila podeljena na šest pravnih celina, u zavisnosti od toga koja pravna regulativa je pre osnivanja zajedničke države važila na određenoj teritoriji. Podela je podrazumevala „srbijansko, vojvođansko, crnogorsko, hrvatsko-slavonsko, dalmatinsko-slovenačko i bosansko-hercegovačko pravno područje” (Drakić 2008: 645). Položaj samohranih majki i vanbračne dece bio

2 Reakcije javnosti na događaj bile su toliko jake da je Berić otpušten s Univerziteta. O nameri Univerzitetskog saveta da otpusti Berića pisala je *Politika* već 28. oktobra 1920, samo četiri dana posle Ružičine smrti (*Politika*, 4496/1920: 3). *Ženski pokret* je u aprilu 1921. izvestio da je Berić otpušten i da je „prvi put u našoj sredini, učinjen i čovek odgovornim za moralni zločin prema ženi” (Kasnar-Karadžić 4/1921: 122).

3 Više o tome u Barać 2015, 141–149.

4 Radila je u II beogradskoj gimnaziji, ali je tražila premeštaj u Kumanovo. Naime, molila je Berića da se privremeno venčaju zbog deteta, pa da se pokrene razvod i da se ona povuče iz Beograda, na šta Berić nije pristao (*Politika*, 4494/1920: 3). Premeštaj u Kumanovo po molbi dobila je u oktobru, neposredno pred smrt (*Prosvetni glasnik*, 4/1920: 85).

5 O feminističkoj kontrajavnosti u srpskoj međuratnoj periodici pisala je Stanislava Barać (Barać 2015), a o sukobljenim stavovima u *Ženskom pokretu*, naročito kada su posredi materinstvo i slobodna ljubav, pisala je Miroslava Malešević (Malešević 2007: 29–38).

je prvenstveno regulisan građanskim zakonicima, koji su takođe varirali od oblasti do oblasti. Situacija je bila najpovoljnija na području Slovenije, koja je bila pod novim austrijskim pravom, a najlošije zakonodavstvo bilo je na teritoriji nekadašnje Kraljevine Srbije, u kojoj je to pitanje regulisao Srpski građanski zakonik (u daljem tekstu SGZ)⁶ iz 1844. godine, u Crnoj Gori, te u Bosni, koja je, pored nasleđenog austrijskog, poznavala i šerijatsko pravo. Iako je proces išao sporo, Kraljevina SHS/Jugoslavija je pre ili kasnije morala da uskladi zakonodavstvo. Autorke *Ženskog pokreta* su agitovale za što brže usklađivanje i za izmene onih zakona koji su diskriminirali žene.

Postoji nekoliko razloga zbog kojih su autorke *Ženskog pokreta* poklanjale toliko pažnje pravu. Prvo, izmena pravne regulative je bila osnova za dalju borbu za poboljšanje položaja samohranih majki i vanbračne dece. Drugo, razgovori o zakonima su uglavnom isključivali izričitu moralnu polemiku o ovom pitanju, koju su autorke *Ženskog pokreta* često izbegavale jer bi ih vodila ka iskazivanju jasnog stava o instituciji braka, koju u većini slučajeva ipak nisu negirale. Konačno, pisale su o tome delom da bi svojoj publici skrenule pažnju na loš položaj samohranih majki i vanbračne dece, a delom da bi uticale na donosioce odluka. S jedne strane, navodile su primere boljih zakona u zemljama širom sveta kako bi se domaći zakonodavci ugledali na njih, dok su se, s druge strane, bavile prevashodno odredbama SGZ, te ga poredile s drugim građanskim zakonicima u državi.⁷

Kada je reč o primerima dobrih zakona u evropskim zemljama, piše se, na primer, da je u Danskoj otac „dužan da daje zakonsku novčanu potporu” vanbračnom detetu (Božović, 9, 10/1921: 322); izveštava se o novom zakonu u Grčkoj, koji dozvoljava istraživanje očinstva, izjednačava pravo na nasledstvo među bračnom i vanbračnom decom, te obavezuje oca da plaća alimentaciju (*Ženski pokret*, 9/1927: 3); komentariše se učinkovitost finskog zakona o vanbračnoj deci iz 1922, zahvaljujući kojem se smanjio broj vanbračne dece u toj zemlji (*Ženski pokret*, 13/1928: 4) itd. Među najboljim zemljama u pogledu zaštite samohranih majki i vanbračne dece izdvaja se Norveška, o kojoj piše Julka Hlapec Đorđević. Ona navodi da vanbračna deca u Norveškoj imaju ista prava kao i bračna, te da je žena u obavezi da kaže ime oca, koji je potom dužan da plaća alimentaciju (Hlapec-Đorđević, 1/1932, 11–12). Ukoliko žena ne zna pouzdano ko je otac deteta, svi muškarci s kojima je imala odnos u vreme začeca moraju da dele troškove alimentacije (Isto, 11). Shodno svojim stavovima i zalaganjima, o kojima će kasnije biti više reči, Julka Hlapec spominje i abortus, te kaže da Norveška pokriva troškove porođaja i pobačaja, koje vraća otac kada se utvrdi njegov identitet (Isto, 12).

6 Jovan Hadžić je napisao SGZ 1844. godine po uzoru na Austrijski građanski zakonik iz 1811. Više o SGZ u: Polojac, Milena, Zoran S. Mirković i Marko Đurđević (ur.) *Srpski građanski zakonik – 170 godina*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Centar za izdavaštvo i informisanje, 2014.

7 Broj 11/12 iz 1921. godine donosi tri teksta sa sednice Ženskog saveza u Splitu koji govore o zakonicima u Kraljevini SHS. Iz tekstova se vidi da je SGZ najzastareliji i da samohrane majke i vanbračna deca nemaju skoro nikakva prava. Pregled domaćih i stranih zakona daje i Milosav Smiljanić (Smiljanić, 4/1923: 148–156).

Kada je pak reč o SGZ, samohranim majkama i vanbračnoj deci uskraćena su gotovo sva prava, čak i neka koje je garantovao Austrijski građanski zakonik, na koji se SGZ ugledao.⁸ Prema čl. 128 SGZ, „vanbračno dete ili kople je ono, koje je mati nevenčana začela i rodila. Za takvo drži se i ono, koje je istina od matere venčane u braku, ali pre ili posle određenoga zakonskoga roka od 180 ili 300 dana rođeno; osim ako je nedonošče, ili od oca za svoje priznato ili otac za 3 meseca dana sudski odrekao se njega nije.” Majka je dužna da snosi sve troškove odgoja deteta i odgovorna je za njegov život, vaspitanje i zdravlje (čl. 129 SGZ). S druge strane, SGZ izričito zabranjuje istraživanje očinstva, „osim ako je [posredi] slučaj odvođenja (188 i 189 Kaznenog zakonika), ili silovanja (191 istog Zakonika), pa bi se vreme zatrudnjenja podudaralo sa vremenom odvođenja ili silovanja, a i samo na tužbu onih, kojih se tiče” (čl. 130 SGZ).⁹ Vanbračna deca su nosila majčino prezime (čl. 132 SGZ) i bila su isključena „iz uživanja građanskih prava” (čl. 133 SGZ). Dalje, „deca nebračna mogu se zakonom učiniti, i sa bračnom izravnati: 1) kad bi prepone bračne po glasu opredeljenja prediduće glave za uklonjive oglašene, svojim putem uklonile se, i brak pređe ništavan bivši za tvrd oglasio se; 2) kad bi roditelji takvog deteta docnije u brak među sobom stupili; 3) kad bi na zahtevanje roditelja takvo dete bez štete trećega od više vlasti u odnošaj prava bračne dece postavilo se” (čl. 134 SGZ). Ukoliko ostanu nepriznata, vanbračna deca nemaju pravo ni na očevo ni na majčino nasleđstvo (čl. 409 SGZ).

Kao što se vidi iz odredbi SGZ, samohrane majke su bile prepustene same sebi, dok očevi ne samo da nisu snosili nikakvu odgovornost nego je zakonodavac sastavljao zakon u njihovu korist. Vanbračna deca su od rođenja stigmatizovana i lišena građanskih prava, prvenstveno nasleđnog. Smrtnost dece, koja je inače bila visoka u Kraljevini, uporedno gledano, bila je mnogo veća ako su deca vanbračna (Atanacković 9, 10/1925: 333). To se najčešće dešavalo zbog loših higijenskih uslova, slabosti majke, koja uglavnom nije imala nikakvu pomoć pre i nakon porođaja, te zbog siromaštva zbog kojeg je morala da radi do kasne trudnoće ili gotovo čim se porodi (Živanović 9, 10/1930: 2). Deca su često ostajala sama kod kuće i odrastala su bez dovoljno brige i ekonomske stabilnosti, jer majka nije mogla da postigne i da radi i da provodi vreme s njima. Otuda ne čudi visoka stopa kriminala i delikvencije u adolescentskom periodu te dece (Ilić Agapova 9, 10/1928: 5–6). Autorka *Ženskog pokreta* prvenstveno su se zalagale za izmenu istraživanja očinstva i nasleđnog prava, i borile su se za obaveznu alimentaciju i pomoć ženi tokom trudnoće i posle porođaja.¹⁰ Vanbračna deca su, prema rečima Maše Živanović, bila i teret za državu, jer umesto da otac pomaže majci i detetu, država mora da odvajaa za brigu i lečenje (Živanović 9, 10/1930: 3).

⁸ Na primer, iako je u većini odredbi za nadoknadu štete sledio Austrijski građanski zakonik, SGZ nije usvojio odredbu po kojoj je otac vanbračnog deteta dužan da plaća troškove porođaja i babina (Katančević, 2014: 344).

⁹ SGZ je prvobitno dozvoljavao istraživanje očinstva, ali je to ukinuto 1868. godine „s obrazloženjem da je postupak utvrđivanja protivan javnom moralu” (Draškić, Popović-Obradović 1998: 19).

¹⁰ Videti npr. Vlajić 4/1924: 171; Atanacković 6/1926: 196; Živanović 8/1927: 2; Ilić Agapova 9, 10/1928: 5–7 itd.

Do nacрта Građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju konačno je došlo 1935. godine, ali on nikada nije stupio na snagu. Ipak, interesantno je pogledati da li su zakonodavci planirali da promene odredbe koje se odnose na samohrane majke i vanbračnu decu. O tome je za *Ženski pokret* pisala Milica Vlajić. Prema novom zakoniku, bilo je dozvoljeno istraživanje oca vanbračnog deteta, deca su priznavana kao bračna i u slučaju da su rođena u nevažećim brakovima, a samohrana majka je imala pravo da traži od oca deteta naknadu troškova porođaja i postporođajne nege (Vlajić, 1, 2/1935: 6–7). Iako su odredbe novog zakonika bile bolje nego SGZ, položaj samohranih majki i vanbračne dece i dalje nije bio na zavidnom nivou. Na primer, vanbračno dete je i dalje bilo potpuno isključeno iz prava na očevo nasleđstvo, ali je moglo da nasledi imovinu majke i njenih srodnika (Vlajić, 3, 4/1935: 36).

Razlozi za gotovo minimalno poboljšanje položaja samohranih majki i vanbračne dece leže u konzervativnosti sredine u kojoj je i dalje vladao tvrd hrišćanski i patrijarhalni moral. Zakonodavac je opet prvenstveno vodio računa o najboljem interesu muškarca, odnosno oca, kao i o mišljenju javnog mnjenja koje je bilo na strani tradicionalnog shvatanja porodice. Zbog pritiska i osude društva, čak i poboljšanje zakona, koje je svakako bilo nužno, ne bi savim olakšalo položaj majke i deteta. Rečima Maše Živanović:

„Koliko su god zakoni za neudatu majku i njeno dijete strašni, još je strašnije 'javno mišljenje'. Hoćemo li da popravimo, izmijenimo, t. j. etički da prosudimo položaj neudate majke i njenog djeteta mi treba da okrenemo prezrenje 'javnog mišljenja' protiv muškaraca, koji ne vrše svoje prirodne dužnosti. Može li se zamisliti strahovitija nepravda: ako djevojka, udovica, raspuštenica zatrudni i rodi, žigosani su za ceo život ona i dijete, ako pobaci ili učini čedomorstvo kažnjava se robijom do pet godina, dok se za oca djetinjeg i ne pita, nego je po izvjesnim zakonima čak i nemoguće doznati za njega!” (Živanović, 9, 10/1930, 3).

Žena koja je začela vanbračnu trudnoću zaista nije imala mnogo izbora pred sobom. Mogla je da pokuša samostalno da izdržava dete, da ilegalno abortira, da napusti ili ubije novorođenče, ili, kao u slučaju Ruže Stojanović, da izvrši samoubistvo. Ma šta da je izabrala, suočavala se s velikom osudom društva i bila je odbačena od bližnjih, a i samo dete, zbog siromaštva i stida koji mu je nametnut od rođenja, nije imalo izgleda za život van tih okvira:

„Žena ostaje sama, a iza nje čitavo društvo da svaki na nju, a sutra i na njeno dete, baci prezrenje i uvredu. Koliko je jaka jedna prosečna žena pred onim što je čeka od društva kao vanbračnu majku? Retke su one žene koje mogu da se uzdignu i prone su svoje dete i svoju dušu kroz udarce. Češće su one koje ubijaju u sebi materinsko osećanje, oslobode se deteta kao bolesti i odaju se prostituciji, i srljaju postepeno sve dalje. To biva sa vanbračnom majkom, a vanbračno dete, ili propadne, ili ga kroz život čekaju isti dani kao i njegovu majku” (Bunuševac, 3/1924, 114).

Samohrana majka je u Kraljevini nailazila na mnoge prepreke koje su joj otežavale, ako ne i onemogućavale egzistenciju. Pre svega, žene su svakako teško dolazile do zaposlenja, a i kada jesu, to su bili najmanje plaćeni poslovi.

Na primer, često su radile kao kućna posluga ili u tekstilnoj industriji (Marković 1998: 375). Samohrane majke su najčešće dolazile iz siromašnijih porodica, bile su veoma mlade i često su ostajale trudne s muškarcima koji su zloupotrebili svoj položaj i zaveli ih, a zatim napustili (Štebi 8/1927: 3). Poslovi koji su stajali ženama na raspolaganju bili su vrlo ograničeni, a i bile su manje plaćene od muškaraca za isti rad. Stoga se nemali broj njih okrenuo prostituciji, koja je sa sobom nosila dalje rizike od neželjene trudnoće, polno prenosivih bolesti i nasilja, ali i još veće društvene osude. Tekst Mileve Milojević koji se bavi statistikama iz beogradske ambulante za venerične bolesti donosi, između ostalog, primere maloletnih devojaka koje su bile u vanbračnim vezama (i u onima koje su rezultirale trudnoćom i u onima koje nisu), zbog čega su ih roditelji odbacili. Nakon što su ih napustili i partneri, nisu imale izbora nego da počnu da se bave prostitucijom (Milojević 9, 10/1922: 285). Udaja za drugog muškarca, koji bi prihvatio dete, takođe je bila vrlo retka pojava. O tome piše Milosav Smiljanić:

„Budući ponižena i od društva nečasnom smatrana, vanbračna mati nosi doživotno žig društvene osude. Za to je dosta redak slučaj, da se ona može udati, jer se smatra, da će njena sramota uprljati čast i dostojanstvo njenog muža. A i kad bi uspela da se uda, griža savesti i kajanje ne ostavljaju je, a njeno ranije stanje vanbračnosti može poslužiti njenom mužu kao razlog za rđavo postupanje i ugnjetavanje prema njoj” (Smiljanić, 4/1923:159).

Druga opcija pred ženom bio je ilegalni abortus, koji je pre svega bio rizičan po život majke, ali i kažnjiv zakonom. Prema članu 171 Krivičnog zakona za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1929. godine (u daljem tekstu KZ), za ženu koja sama ili uz nečiju asistenciju abortira sledila je kazna do tri godine zatvora, ali je u slučajevima vanbračnog začeća postojala šansa za oslobođenje od kazne. Najistrajnija u zahtevu da se ženama omogući kontrola rađanja, kao i da se legalizuje abortus, bila je Julka Hlapec Đorđević. Prema njenom mišljenju, seksualni nagon je jači od želje za priraštajem, zbog čega ljudi oduvek pokušavaju da kontrolišu rađanje (Hlapec-Đorđević, 16/1927: 4). Rađanje se kontroliše i zbog objektivnih nemogućnosti da se imaju deca – gladi, siromaštva, loših ekonomskih uslova. Stoga ona ukazuje na licemerje društva koje ne garantuje majkama i deci „pošteno ime, bezbrižan i srećan život”, ali kažnjava i zabranjuje abortus (Isto). Kontracepcijska sredstva u Kraljevini SHS/Jugoslaviji nisu bila u širokoj upotrebi i do njih su dolazili samo dobrostojeći, tako da je socijalno najugroženijim ženama legalan abortus bio najbolje i često jedino rešenje za kontrolu rađanja (Isto).

Konačno, žena je mogla da ubije dete, za šta je takođe bila propisana kazna zatvorom. Prema članu 170 KZ, ako žena tokom ili posle porođaja ubije dete, „kazniće se ako je dete bračno strogim zatvorom, a ako je dete vanbračno zatvorom”. Autorke *Ženskog pokreta* su kritikovale oštre kazne za žene koje ubiju dete, uzevši u obzir teške okolnosti u kojima su se nalazile. Tako je u tekstu „Jedna majka” preneti vest o osamnaestogodišnjoj devojci koja je osu-

đena na godinu dana zatvora jer je ostavila novorođenče u Topčiderskoj šumi (*Ženski pokret*, 21/1927: 3). Devojka se tri dana kasnije vratila po dete da ga zakopa, ali je tom prilikom uhapšena (Isto). Dete je rođeno vanbračno, devojka nije imala nikakva primanja niti pomoć porodice ili detetovog oca (Isto). Nešto blagonakloniji stav zakonodavca prema ženama koje ubiju vanbračnu decu, kao i u pogledu abortusa u slučaju vanbračne trudnoće, ukazuje na to da je u državi bilo dosta sličnih situacija, te da je društvo znalo da je ženama to često bio jedini izlaz.

Uprkos istrajnom kritikovanju zakona koji se odnose na samohrane majke i vanbračnu decu, kao i licemernog društvenog morala, autorke *Ženskog pokreta* nisu uvek pošteделе kritike ni samohrane majke. Tako Leposava Petković naziva majku jednakim *krivcem* kao i oca i traži da oboje jednako odgovaraju za svoje ponašanje: „Da li se u ovakvom društvu kakvo je danas sme ostaviti odgovornost na jednom sukrivcu. Naša je dužnost da lečimo današnje društvo; a ono se može lečiti samo podjednakom odgovornošću svakoga za svako učinjeno delo” (Petković, 11, 12/1921: 338). Dakle, žena nije bila lišena moralne odgovornosti za stupanje u vanbračnu vezu, već se zahtevalo da ona ne bude jedina odgovorna, odnosno da deo krivice snosi i muškarac. Stoga ne čudi što se za vanbračnu decu imalo više empatije nego za njihove majke, jer „ona nisu kriva za svoje rođenje i [...] na njih ne treba *navaljivati teret srama zbog greške* koju su njihovi roditelji učinili” (Smiljanić, 4/1923: 159, moj kurziv). Na to da društvo, pa i feministička javnost, nisu uvek gledali s naklonošću na samohrane majke, ukazuje i Alojzija Štebi.

„Obično upoznamo nezakonitu mater tek tada, kada zatraži za sebe i dete pomoć. Vidimo i gledamo samo ‘greh’ da osudimo, jer apsolutno ne može iz začaranoga kruga naših pogleda da moraliziramo o samome faktu, pošto je u suprotnosti sa tradicijama i nazorima o ženi.

Ne verujemo izjavama matere, jer smo lenji da razmišljamo o socialnim uzrocima. One instinktivno osećaju da njihovu ispovest smatramo za ulepšavanje ‘greha’. Nesposobne su da pravilno ocene kauzalne veze njihove nesreće da dadu analizu socialnih prilika, koje su ih potisnule do armade prezrenih. Zato one misle samo na to, kako da uzbude saučešće i da dobiju pomoć. To ih dosta puta dovede do toga, da preteraju one momente, koji nisu u stvari prava suština. A mi u svome urođenom komoditetu vidimo samo preterivanje i nudimo pomoć – ako je u opšte nudimo – samo iz milosti prema detetu, a mater i dajemo tvrdi kamen nerazumevanja” (Štebi, 8/1927: 3).

Samohrane majke dobijaju „tvrđi kamen nerazumevanja” pre svega zbog ograničenja građanske feminističke kontrajavnosti, koja nije radikalno odbacila patrijarhalna načela, prvenstveno instituciju braka (Barać 2015: 145). Iako stavovi o slobodnoj ljubavi, odnosno (seksualnoj) vezi van braka, nisu bili usaglašeni u *Ženskom pokretu*, brak je ipak ostao dominantni okvir unutar kojeg je trebalo govoriti o odnosu između muškarca i žene, naročito ako je uključivao decu. Brak je bio tu pre svega da zaštiti interese žene i deteta, te da spreči nagone kod muškaraca (Ivanić, 1/1921: 7). Delfa Ivanić piše da je jedina prednost slobodne ljubavi to što može lakše da se okonča nego brak, ali čak ni to ne

vidi kao nužno dobru stvar, jer ljudi olako i impulsivno prekidaju veze (Isto, 8). Odbojnost prema braku, smatra ona, javlja se kod žena pre svega zbog nejednakog društvenog morala (Isto, 10). Dok muškarci pre braka stupaju u seksualne odnose i vode razvratan život, usled čega često dobiju polno prenosive bolesti koje potom dalje šire, žene moraju da čuvaju svoju nevinost za brak, što prirodno izaziva u njima gnušanje i otpor.¹¹

Ženski pokret je uvek zahtevao jednak moral za muškarca i ženu, ali je on mogao da se interpretira na dva načina – kao jednaka *sloboda* žena i muškarca da stupaju u seksualne odnose pre braka, s jedne, ili kao jednaka *zabrana* i za jedne i druge da stupaju u seksualne odnose pre braka, s druge strane (Veriting, 3/1926: 73). U časopisu su postojale obe struje kada je reč o ovom pitanju – progresivna i konzervativna.¹² Kada je posredi progresivna struja, *Ženski pokret* vrlo rano, u prvoj godini izlaženja, spominje Aleksandru Kolontaj, da bi dve godine kasnije Desanka Cvetković objavila iscrpan prikaz knjige *Nova Žena*.¹³ Ona oduševljeno prihvata koncept nove žene koja nije sputana brakom i naziva je „smelim vesnikom nove budućnosti” (Cvetković, 11, 12/1922: 347). Druga autorka, koja je verovatno iznosila najprogresivnije stavove na stranicama *Ženskog pokreta*, bila je već spomenuta Julka Hlapec Đorđević.¹⁴ Ipak, iako se zalagala za reformu braka i za slobodnu ljubav, ni Julka Hlapec nije sasvim negirala važnost institucije braka, i to zarad dobrobiti deteta. U knjizi *Sudbina žene. Kriza seksualne etike*, ona kaže:

„Dakle ne ljubav, ne moral, ne žena, ne seksualnost nego **blagostanje deteta traži instituciju braka**, t. j. trajnu i zakonitu vezu među čovekom i ženom, te je neophodno potrebno da se ova iz temelja reformira. To neka služi utehom mnogim moralistima koji u slobodnoj ljubavi vide opasnost za brak. Ljubav vodi k detetu a dete k braku” (Chlapec Djordjević, 1930: 71, istakla Julka Hlapec Đorđević).

11 Tema nejednakog morala obrađena je u delu *Jedna za mnoge: iz dnevnika jedne devojke* autorke Beti Kurt (Betty Kurth, devojčako Kris, pisala je pod pseudonimom Vera), koji je izlazio u delovima od 7/8. broja 1922. do 9/10. broja 1923. godine u prevodu Mileve Milojević. U delu je prikazano razočaranje devojke u svog verenika kada sazna da nije za oboje važio isti moral pre braka, te da je on imao seksualne odnose s drugom ženom. Junakinja ne može da pređe preko toga, pa izabere da okonča sebi život umesto da se uda za takvog muškarca.

Iako bi bilo interesantno analizirati tematizaciju slobodne ljubavi i (samohranog) materinstva u književnim priložima i prikazima književnih dela u *Ženskom pokretu*, tema je preširoka i prevazilazi okvire ovog rada.

12 O ovoj podeli videti više u Malešević 2007.

13 Reč je o prevodu knjige *Novi moral i radnička klasa*, koji je izašao 1922. godine u prevodu Mihaila Todorovića (Bujaković 2019).

14 Budući da je živela u Pragu, koji je bio dosta otvorenija sredina u odnosu na Kraljevinu SHS/Jugoslaviju, Julka Hlapec je smelije pristupala raznim feminističkim temama. Njeni progresivni stavovi su često izazivali reakcije i polemike u *Ženskom pokretu*. Nakon vrlo oštre rasprave s Alojzijom Štebi, tadašnjom urednicom *Ženskog pokreta*, povodom članka „Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji *Ženskog pokreta*”, Julka Hlapec je prestala da piše za časopis.

Konzervativnija struja *Ženskog pokreta* takođe je razuveravala javnost da feministkinje negiraju važnost materinstva i da se zalažu za razvrat. U odgovoru na optužbe prote Miloša Anđelkovića da saradnice *Ženskog pokreta* propagiraju prostituciju i slobodnu ljubav, Mileva Milojević kaže: „*Jedan moral za muškarce i za žene, ali ne onaj da se zajednički uvaljamo u blato seksualnog nemorala nego čist, zdrav i na prirodnoj naklonosti odnos muškarca i žene*” (Milojević, 9, 10/1921: 278, kurziv Mileva B. Milojević). Godinama kasnije, gotovo pred gašenje *Ženskog pokreta*, Vjera Andrejević na sličan način brani feminističko shvatanje slobodne ljubavi:

„Ne želimo mi slobodnu ljubav kakvu zastupa Aleksandra Kolontaj [...]. Slobodna ljubav kako je razume današnja ženska omladina znači da žena i muškarac uzimlju jedno drugog samo na temelju sporazuma i stvarne simpatije, a ne radi volje roditelja, novaca itd. Samo je ona porodica moguća koju sačinjavaju dva ravnopravna člana bez obzira na veru, novac i poreklo. U tome se očituje ta 'sloboda' ljubavi, a ne u proizvoljnom 'menjanju' kako to danas iskreću samo da bi ženska omladina skrenula od pravog cilja. Neće omladinke da se bore za ono što bi im bilo još veće poniženje. Neće omladinke da se odreknu materinstva kako im se to pripisuje” (Andrejević, 3/4 1935: 61).

Ovo odbacivanje koncepta nove žene Aleksandre Kolontaj, i to više od decenije nakon što je Desanka Cvetković oduševljeno pisala o njoj, upućuje da je u *Ženskom pokretu* konzervativna struja imala prevagu tridesetih godina, kada je i Julka Hlapec prestala da piše za časopis.

Imajući u vidu ipak dominantno konzervativan stav o braku, ali i težak položaj žena u društvu, o slobodnom i voljnom izboru žene da ima dete van braka nije se mnogo pisalo. U jednom od retkih osvrtu na tu temu, Delfa Ivanić strogo zastupa stav da je jedini način da se ima dete stupanje u brak, premda ženinu želju da ima dete vidi kao legitimnu. Ipak, začće bez ljubavi i van braka za nju ne predstavlja put kojim bi trebalo da ide ijedna devojka. Jer, čak i kada je brak loš, bolji je od vanbračne veze s nevoljenim čovekom koji služi samo tome da bi žena ostala trudna. Njenim rečima:

„S druge strane, više puta čujemo zrele, poštene i obrazovane devojke, koje su ostale neudate i koje muči nezadovoljeno materinstvo, gde se pitaju s izvesnim žaljenjem, čega bi bilo zloga ako bi one kao neudate imale jedno dete, koje bi one volele, o kome bi se starale, dale mu svoje ime, one ga održale i vaspitale i dale društvu jednog dobrog građanina.

Želja je opravdana, i čovek s pogledom na zajednicu ne može da je osudi, kad bi se do deteta moglo doći na neki drugi način, kupivši ga ili poručivši. Ali kako ovo nije moguće, kako je priroda odredila vezu između čoveka i žene da bi se do deteta došlo, nameće se uvek isto pitanje: zašto ne bi brakom došle do materinstva? Ako se ne voli čovek pomoću koga se može postati mati, zar nije nemoralna ta privremena veza, nemoralnija od mnogo ne lepih brakova?

Ili ako se čovek javlja kao putnik namernik, koji je voljan da nas učini majkom, ali koji u tu zajednicu ulazi privremeno i nije voljan da veže svoj život s našim, niti da s nama stvori zajedničku porodicu, zar nije za ženu poniženje da primi tu ponudu privremene veze?” (Ivanić, 1/1921: 8).

Delfa Ivanić u istom tekstu ni u jednom trenutku ne argumentuje nedostatke vanbračne veze i tako dobijene dece nepovoljnim zakonima po majku i dete, već isključivo navodi moralne prepreke. Upravo su te moralne prepreke bile razlog zbog kojeg se Ružica Stojanović, iako je možda mogla samostalno da odgaja dete, odlučila na samoubistvo. Osuda koju Delfa Ivanić iznosi za žene koje žele da imaju decu van braka liči na onu koja bi čekala Ružicu Stojanović da je odlučila da rodi dete.

Iz pregleda zakonodavstva i pisanja o samohranim majkama i vanbračnoj deci u *Ženskom pokretu* dobija se jasnija slika o tome zašto je Ružica Stojanović smatrala život nemogućim u sredini koja njoj i detetu nije davala nikakva zakonska prava i koja bi je oštro osudila zbog njenih izbora. Stavovi koji iskrstavaju u pisanju o slučaju Ružice Stojanović na izvestan način oslikavaju stav o pitanju samohranih majki i vanbračne dece kroz celo postojanje *Ženskog pokreta*. U portretu Ružice Stojanović, Paulina Lebl-Albala kaže:

„Verovatno je Ružica, kao i toliki drugi moderni sociološki reformatori, uvidala nedostatke tradicionalnih zahteva društvenog i porodičnog konvencionalnog morala, koji su danas tako često neizvodljivi. Ali kada je na sebi osetila posledice prekrhanog sadašnjeg morala, ona se uplašila: u njoj se probudila patriarhalna žena, u njoj je progovorila krv starinske čestite porodice. Ružica nije imala hrabrosti da povuče poslednje konsekvence svog postupka: da sama hrani dete hlebom kad ga je mogla hraniti krvlju svojom” (Lebl-Albala, 7/1920: 5).

Ružičine prijateljice i saradnice iz *Ženskog pokreta* videle su mane patrijarhalnog društva, ukazivale na njegove nedostatke i borile se protiv njega. Njihova ograničenja u shvatanju rodne ravnopravnosti i povremeni kompromisi koje su pravile sa sistemom kada su se direktno s njim sukobile mogu da se uporede s izborima koje je napravila Ružica Stojanović. Stoga je ocena Pauline Lebl-Albale da je Ružici nedostajalo *hrabrosti* da „povuče poslednje konsekvence svog postupka” preoštra, jer njoj, kao i njenim saradnicama, možda nije falilo hrabrosti već sredstava i načina da se izbori.

LITERATURA

- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрајавност. Жанр женској иориретиа у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Бујаковић, Миња. „’Заједно, организоване, ми смо несаломиве!’: Александра Колонтај и ’нова жена’”. *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе*. 9 (2019): без пагинације, http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/zajedno-organizovane-mi-smo-nesalomive-aleksandra-kolontaj-i-nova-zena#_ednref33 (20. 10. 2020)
- Катанчевић, Андрија. „Трошкови порођаја и Српски грађански законик”. *Српски грађански законик – 170 година*. Ур. Милена Полојац, Зоран С.

- Мирковић, Марко Ђурђевић. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање, 2014. 343–353.
- Полојац, Милена, Зоран С. Мирковић и Марко Ђурђевић (ур.) *Српски грађански законик – 170 година*, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање, 2014.
- Drakić, Gordana. „Formiranje pravnog sistema u međuratnoj jugoslovenskoj državi”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* XLII. 1–2 (2008): 645–655.
- Draškić, Marija, Popović-Obradović, Olga. „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)”. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*. Ur. Latinka Perović. Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998. 11–26.
- Malešević, Miroslava. „Ženski pokret’ – feminističko glasilo između dva svetska rata”. *Žensko*. Miroslava Malešević. Београд: Srpski genealoški centar, 2007. 9–40.
- Marković, J. Predrag. „Mesto žene u javnom mnjenju Beograda 1918–1965”. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*. Ur. Latinka Perović. Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998. 373–385.

IZVORI

- Andrejević, Vjera. „Ženska omladina i moral”. *Ženski pokret*. 16. 3/4 (1935): 60–62.
- Атанацковић, Милена. „Извештај о раду Женског покрета у 1924–1925. год.”. *Женски њокреї*. 6. 9/10 (1925): 331–340.
- _____. „Извештај о раду Конгреса Интернационалне Алиансе за Женско Право Гласа”. *Женски њокреї*. 7. 6 (1926): 192–207.
- Бунушевац Анђелија. „Сузбијање проституције и сузбијање венеричних болести”. *Женски њокреї*. 5. 3 (1924): 112–115.
- Божовић, Павле. „Право жена у Данској”. *Женски њокреї*. 2. 9/10 (1921): 322.
- Вертинг, Матилда. „Женске одлике у мушкој држави и мушке одлике у женској држави”. [Део 3] *Женски њокреї*. 7. 3 (1926): 68–76.
- Влајић, Милица. „Државна заштита деце и младежи”. *Женски њокреї*. 5. 4 (1924): 168–173.
- _____. „Правни положај жене у нацрту новог Грађанског закона за Краљевину Југославију”. [Део 1]. *Женски њокреї*. 16. 1/2 (1935), 2–9.
- _____. „Правни положај жене у нацрту новог Грађанског закона за Краљевину Југославију : (свршетак)”. [Део 2]. *Женски њокреї*. 16. 3/4 (1935), 34–39.
- Женски њокреї*. *Оріан за њосвећивање жене и зашћинију њених њрава*. 1920–1938. <http://www.zenskipokret.org/arhiva> (20. 10. 2020)
- Живановић, Маша. „О зашћити материнства”. *Женски њокреї*. 8. 8 (1927): 1–2.

- _____. „О неудартој мајци и њеном дјетету”. *Женски њокрећ*. 11. 9/10 (1930): 2–3.
- Иванић, Делфа. „Брак или слободна љубав”. *Женски њокрећ*. 2. 1 (1921): 5–16.
- Илић Агапова, Марија. „Правни и социални положај ванбрачне мајке и детета : предавање Др. Маре, одветника, држано у Загребу и Марибору”. *Женски њокрећ*. 9. 9/10 (1928), 5–7.
- Каснар-Караџић, Зорка. „Извештај Управног одбора Друштва за Просвећивање Жене и Заштиту Њених Права”. *Женски њокрећ*. 2. 4 (1921): 117–124.
- Кривични законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Београд: Државна штампарија, 1929.
- Лебл-Албала, Паулина. „Ружица Стојановић : (1891–1920)”. *Женски њокрећ*. 1. 7 (1920): 3–5.
- Милојевић Б. Милева. „Један морал за људе и жене: (предавање држано у дворани „Касине” јуна ове године)”. *Женски њокрећ*. 2. 9/10 (1921): 275–285.
- _____. „Жртве проституције : из статистике београдске амбуланте за венеричне болести”. *Женски њокрећ*. 3. 9/10 (1922), 284–287.
- Петковић, Лепосава. „Жена пред Грађанским Законом у Србији”. *Женски њокрећ*. 2. 11/12 (1921): 337–344.
- Политика. 1904–1941. <https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine/politika> (20. 10. 2020).
- Правда. 1904–1941. <https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine/pravda> (20. 10. 2020)
- Просветни гласник. 1880–1944. <http://ubsm.bg.ac.rs/latinica/zbirka/novina/prosvetni-glasnik-1880-1944> (20. 10. 2020).
- Смиљанић, Милосав. „Правни и етички положај ванбрачне матере и ванбрачног детета”. *Женски њокрећ*. 4. 4 (1923), 145–163.
- Српски грађански законик. https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/srbija/Srpski_gradjanski_zakonik_1844.pdf (20. 10. 2020).
- Хлапец-Ђорђевић, Јулка. „Борба против казне за одбацивање плода”. *Женски њокрећ*. 8. 16 (1927): 3–4.
- _____. „Заштита детета неударте мајке у Норвешком грађанском закону”. *Женски њокрећ*. 13. 1 (1932): 11–12.
- Цветковић Десанка. „Нова жена од Александре Колонтај”. [Део 1]. *Женски њокрећ*. 3. 11/12 (1922): 345–348.
- Штеби, Алојзија. „Незаконита Мати”. *Женски њокрећ*. 8. 8 (1927): 3.
- Chlapec Djordjevič, Julka. *Sudbina žene. Kriza seksualne etike*. Ljubljana: Delniška tiskarna, 1930.

Teodora TODORIĆ MILIČEVIĆ

Faculty of Philology

University of Belgrade

ON SINGLE MOTHERS AND CHILDREN BORN OUT OF WEDLOCK
IN THE WOMEN'S MOVEMENT MAGAZINE

Summary: Within only few months from its founding, members of the *Women's Movement* magazine suddenly lost a colleague and friend – Ružica Stojanović. The seventh issue of the magazine was entirely devoted to the suicide of the then pregnant Ružica and to her relationship with Mladen Berić, who did not want to acknowledge paternity, nor to marry Ružica. Discussions published in the journal sparked by this tragic event concerned free love and premarital sex, abortion rights, double moral standards for men and women, etc. The fact that Ružica Stojanović decided neither to become a single mother, nor to abort her pregnancy, but committed suicide instead, leads us to the question of the social status of single mothers, and that of prospects of both mothers and children.

During the nineteen years of its publication, the *Women's Movement* magazine examined the question of single mothers and children born out of wedlock in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Kingdom of Yugoslavia, and also in other European countries. Of primary interest were the articles criticizing the legal norm and demanding changes in law with regard to the acknowledgement of paternity, proof and investigation of paternity, sharing the financial and every other responsibility for the child, as well as hereditary law, which did not recognize children born out of wedlock. However, in writing on the law, the authors frequently expressed their personal opinion on the matter, while the broader context of the magazine tells us a great deal about the perception of premarital pregnancy. Namely, despite alleged fight for rights of single mothers and children born out of wedlock, the authors of *Women's Movement* magazine often insisted on the idea of marriage and took a conservative stance towards maternity which subtly revealed judgment of those who broke the rules of patriarchal society.

Key words: *Women's Movement*, single mother, children born out of wedlock, free love, marriage

VI

**ЖЕНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У
ЖЕНСКОМ ПОКРЕТУ / ЖЕНСКОМ ПОКРЕТУ
И ОКО ЊЕГА**

СМРТ РУЖИЦЕ СТОЈАНОВИЋ – ОД ПРИВАТНЕ ДО ЈАВНЕ СФЕРЕ

У раду се анализира дискурс извештавања о самоубиству Ружице Стојановић, чланице редакције *Женској њокрејџа* која је у октобру 1920. године извршила самоубиство због ванбрачне трудноће. У октобарском броју *Женској њокрејџа*, група феминисткиња окупљених око часописа написала је низ текстова о поклојној сарадници, од којих се у раду посебно бавимо анализом текста *Морал о којем се љовори и морал љо коме се живи* Катарине Богдановић, с обзиром на то да најављује промену у уређивачкој политици часописа. Трагом Хабермасових идеја о односу приватног и јавног, као и феминистичке интерпретације његове теорије, рад се бави односом између смрти као приватног чина и механизма који тај чин претварају у симбол јавне борбе против друштвених појава попут ванбрачне заједнице и трудноће, као и неравноправног односа према мушкарцу и жени у таквој ситуацији. Узевши у обзир и дневник Ружице Стојановић који је постхумно објављен у *Ејохи*, у раду анализирамо који су стварни домети феминистичке мисли о тзв. слободној љубави, као и на који начин појединачно интимно женско искуство може послужити за артикулацију општијих ставова у вези са сексуалношћу, браком и патријархалним моралним нормама.

Кључне речи: приватно, јавно, самоубиство, брак, једнакост, Ружица Стојановић, *Женски њокрејџ*

Од оснивања *Женској њокрејџа* 1920. године као гласила Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права до његовог гашења 1938. године, феминисткиње окупљене око часописа настојале су да програмски дефинишу своје циљеве и стратегије за остваривање тих циљева, као и уређивачку политику која се временом знатно мењала под утицајем различитих, неретко противречних, феминистичких струја у оквиру самог покрета и променљиве друштвене и политичке климе која је утицала на пребацивање фокуса часописа са политичке еманципације на друштвена питања. У првом броју, часопис се програмски оријентише ка теоријском промишљању „свих питања која модерна жена има да решава у кући и породици, у политици, у друштвеној економији, у појединим струкама којима се одала” (*Женски њокрејџ*, 1/1920: 2), а Зорка Каснар у тексту „Програм нашега рада” (*Женски њокрејџ*, 1/1920: 5–6) истиче женска политичка и радна права, образовање, изједначавање статуса мушкарца и жене, статус у породици и борбу против алкохолизма и проституције као главне теме у наредним бројевима *Женској њокрејџа*.

* dacam93@gmail.com

Сходно томе, политика женског тела се од самог почетка сагледава кроз оштру поларизацију између жене као мајке/родитељке и супруге и жене-проститутке, чије је тело начелно лишено родитељске функције и објектификовано тако да служи испуњењу мушке сексуалне жеље. У оба случаја, аутономија женске сексуалне жеље не препознаје се као полазиште за разматрање функције женског тела, већ је она дефинисана у односу на мајчинство и мушку жељу која се посматра као биолошка детерминанта пола: „Иначе, у односу човека спрема жене, брак је друштвена и законска форма, установљена да заштити жену, децу и породицу, а да веже човека, да заузда његове мужјачке и животињске инстинкте” (Делфа Ив. Иванић, „Брак или слободна љубав”, *Женски њокрејш*, 1/1921: 7), док се женино право на слободну (ванбрачну) љубав пре свега сагледава као друштвено неповољно решење које доводи у опасност породицу и, имплицитно, читав патријархални поредак који се заснива на подели родних улога и њених функција у породици. У том смислу, феминисткиње окупљене око *Женској њокрејша* неретко оклевају или пропуштају да се ухвате у коштац са фундаменталним проблемима патријархата у страху да ће њихове идеје бити протумачене као претерано радикалне, или, као што ћемо показати у раду, због интернализованих патријархалних вредности којих се ни најватреније заговорнице феминистичких начела, попут Катарине Богдановић, уреднице *Женској њокрејша* након Зорке Каснар, нису у потпуности ослободиле.

Слободна љубав постаје једна од доминантних тема у часопису врло брзо по оснивању, услед немилог догађаја којем је 1920. године посвећен читав октобарски број *Женској њокрејша*. Једна од оснивачица *Женској њокрејша*, професорка математике и истакнута боркиња за женска радничка права, Ружица Стојановић, извршила је самоубиство јер је њен партнер, Младен Берић, универзитетски професор математике, одбио да преузме одговорност за заједничко нерођено дете, зачето у ванбрачној заједници. На страни трагично преминуле феминисткиње нису биле ни друштвене норме, ни тадашњи закони: „Према постојећем закону, наиме, очинство детета није се могло истраживати. Тако су жене које су партнери напуштали сазнавши за њихову трудноћу биле стављане пред три избора: да, као самохране мајке, подижу ванбрачно дете под теретом опште друштвене екскомуникације; да изврше ризични абортус у нелегалним условима или да изврше самоубиство” (Бараћ 2015: 142). С обзиром на то да се Ружица Стојановић одлучила за најрадикалнији потез, њена смрт убрзо је одјекнула у београдским часописима и дневним листовима, изазвавши бројне реакције, након којих ће њена интимна одлука, макар номинално, прерасти у читав механизам борбе против двоструког сексуалног морала за мушкарце и жене и довести у питање традиционално поимање породичног и сексуалног живота као приватног.

Двадесетог октобра 1920. године Ружица Стојановић извршила је самоубиство пуцавши револвером у слепоочницу, а детаљ њене смрти врло

брзо је постао познат јавности захваљујући ревносном извештавању тадашње *Полиџике*, *Београдској дневника*, *Рејублике*, *Балкана* и, уз *Женски њокрећ*, за нашу тему најважније *Ејохе*, политичког дневног листа који је излазио од 1918. до 1923. године. Сензационалистичко интересовање за њену смрт вишеструко је мотивисано. Ружица Стојановић била је поштована и вољена млада наставница математике: „Рушка (Рушком су је звале све ученице од милоште) је била необично интелигентна и слободоумна, и није сматрала да је дужност наставнице само у томе да објасни биномне једначине и испита ученицу. Не, она је много лепше схватила дужност наставнице, она је била васпитач, саветник и друг. Она је у свој сувопарни предмет умела да унесе мало своје душе, а та душа била је привлачна” (Надежда Петровић, „Ружица Стојановић као наставница”, *Женски њокрећ*, 7/1920: 6). У свом јавном деловању отворено се залагала за еманципацију жена и редефинисање „двоструког морала” који штити мушке ванбрачне сексуалне односе, те се њен чин протумачио као пример пораза феминистичких идеја које је бранила, и доказ да „женско питање” још увек није довољно снажно да „традиција не би убила у њему идеју” (Катарина Богдановић, „Морал о којем се говори и морал по коме се живи”, *Женски њокрећ* 7/1920: 12), а, судећи према чланку Делфе Иванић („Поводом смрти Руже Стојановић”, *Женски њокрећ*, 8/1920: 6), у новинама су се појављивала разна тумачења смрти Ружице Стојановић, од неименованог аутора који је на фотографији покојнице видео *њохотљиве* очи, преко студента који је њен „пад” видео као жељу за напретком у каријери посредством везе са универзитетским професором који је побегао са планираног венчања, до забринутих мајки које је виде као пример неморалних девојака које честите момке воде у пропаст.

Читав октобарски број *Женској њокрећу* 1920. године био је посвећен реакцијама на њену смрт, као и покушају феминисткиња окупљених око часописа да одбране и понуде другачије тумачење трагичног чина и да га претворе од пораза тек започете борбе за равноправност жена у механизам те борбе. У краткој биографији коју је написала Паулина Лебл-Албала за октобарски број, Ружица Стојановић представљена је готово попут књижевне јунакиње с трагичном кривицом, а њена одлука да оконча живот окарактерисана је као „буђење патријархалне жене у којој је проговорила крв старинске честите породице” (*Женски њокрећ*, 7/1920: 6–7). Станислава Бараћ указује на то да је Паулина Лебл-Албала успела да „не упадне у замку биологизације идентитета жене” (Бараћ, 2015: 145), али, премда она у свом тексту препознаје сукоб интернализованог патријархата са феминистичким начелима, још увек га, за разлику од неких каснијих написа о Ружици Стојановић, не види као отварање новог поља феминистичког делања која ће се усмерити на демистификацију патријархалних образаца које и најеманципованије феминисткиње тог доба неретко препознају као *ојшши морал*, а не као наметнуте двоструке стандарде за мушкарце и жене. Надежда Петровић,

ученица Ружице Стојановић, у истом броју ће је описати као изврсну наставницу и педагошкињу која је младе девојке подсећала на то да не смеју дозволити да буду сматране *лейим* полом јер то понижава, и кроз свој педагошки рад настојала је да образује генерацију еманципованих жена које ће потенцијално наставити рад који су започеле чланице *Женској њокреџи*. Зорка Каснар, пак, у свом тексту „Женски покрет и смрт Руже Стојановић”, заузима мање сентименталан став и настоји да прикаже покојну наставницу као политички активну жену која се борила за једнак морал и имала несрећу да наиђе на „човека ниских моралних инстиката”, и истиче да се *Женски њокреџ* никада неће одрећи своје некадашње сараднице, већ ће њену смрт схватити као херојски чин који доказује да је њихово залагање за равноправност и те како оправдано и потребно управо да би се жене уздигле до *једнакој морала за оба њола*. Говорећи о залагању Ружице Стојановић за женско право гласа и борбу против проституције, Зорка Каснар илуструје њен борбени дух примерима са седница и окупљања чланица *Женској њокреџи*. Међутим, у деловима текста о односу покојне сараднице према мајчинству, тон изненада прелази у патетичан и, како и Станислава Бараћ примећује, ауторка текста упада у замку биологизације пола тако што интересовање Ружице Стојановић за мајчинство и децу описује као *инстинктивно*: „Велика материнска љубав инстинктивно је била из оног чудног, неизмерног срца жене, које је цвилело и чезнуло да том љубављу задахне своје дете” (7/1920: 8). Др Милош Поповић једини је мушкарац који у овом броју посвећује кратак текст смрти Ружице Стојановић, и, упркос суздржаном тону, на самом крају се њен поступак тумачи као слабост духа која је у патријархалном поретку традиционално приписивана женском полу: „Била нам је веран члан, одличан борац и бранилац нејаких, али, противу себе се није умела борити, само од себе се није умела одбранити” („Ружа Стојановић као члан Трезвености и Друштва за Заштиту Деце”, *Женски њокреџ*, 7/1920: 9). Станислава Бараћ то назива „легитимисањем лицемерне патријархалне норме” и „подмуклим деловањем идеологије у језику” (Бараћ, 2015: 144), али, узевши у обзир да су се у *Женском њокреџу* готово све патријархалне норме доводиле у питање сем *брака и мајчинства*,² није изненађујуће што се имплицитно оправдава то што је Ружица Стојановић интернализovala колективну осуду ванбрачне трудноће и што се она назива њеном личном унутрашњом борбом пред којом је нејаки женски дух поклекнуо.

2 О јачању конзервативне струје у *Женском њокреџу* и окретању ка мајчинству као врховној друштвеној вредности посебно говори Мирослава Малешевић: „На императиву материнске дужности ова струја је изградила своју критику владајућег сексуалног морала, који је мушкарцу давао сва права, а од жене захтевао чедност, уздржљивост и сексуалну чистоту. Те чланице покрета залагале су се за превазилажење таквог двоструког, лажног морала и изградњу једнаких назора за оба пола, али не у правцу већих слобода, већ подједнако строгих ограничења” (Малешевић, 2007: 33).

Текст Катарине Богдановић насловом „Морал о коме се говори и морал по коме се живи” најављује промену тематске оријентације часописа и појављивање низа текстова о положају жене у браку – од текстова који позивају на доношење закона о обавезном ступању у брак до одређене старосне доби, преко оних који позивају на преиспитивање разлога за ступање у брак, до преведених студија и законика о брачној љубави. Ипак, Станислава Бараћ у својој анализи текста показује „подмукло деловање идеологије” (Исто: 146) у тексту који је за циљ поставио критику актуелног друштвеног морала, а имплицитно и ненамерно кривицу ипак пребацио на жену и њену лакомислену природу спремну да поверује обећањима мушкараца који се терете за непостојање савести и вођење искључиво анималном природом свог пола. Осим што се пример Ружице Стојановић наводи као опомена свим девојкама, а њен чин тумачи као лична осуда (а да би било осуде, мора бити и кривице): „нема тих израза који би је осудили више и јаче него смртоносни хитац из њене сопствене руке” (7/1920: 13), Катарина Богдановић ипак настоји да реконструише и психологизује разлоге за самоубиство тако што покојну сарадницу пре свега описује као жену „у којој се буди мати” (7/1920: 10) и настоји тиме да објасни (очито не и оправда, судећи по интерпретацији кривице и осуде) немоћ пред друштвом, чиме посредно потврђује да је *традиција у њој удрила идеју*, што у другом делу текста одлучно одбија и сматра друштвеним лицемерјем. Стога, према тумачењу Катарине Богдановић, Ружица Стојановић није заиста до краја веровала у феминистичку борбу и начела, чиме је, како Станислава Бараћ оправдано истиче, Катарина Богдановић „крз текстуално несвесно, највише од свих ауторки, свој текст приближила дискурсу осуде жртве” (Бараћ, 2015: 145–146) и показала колико се и код најватренијих заговорница феминистичких начела интернализвала патријархална идеологија која често није препозната као таква, већ широко окарактерисана као *јавно мњење*.

Катарина Богдановић се већ на самом почетку есеја обрачунава са таблоидним извештавањем о смрти Ружице Стојановић: „Изгледа чак да зато што се држимо само проверених факата, ми овим бројем дајемо мање података но многи наши дневни листови, који доносе не само све што знају него и оно што мисле да знају. У осталом, то сасвим одговара тенденцијама извесних чланака по новинама у последње време, у којима се све већна губи из вида велика одговорност дневне штампе за стварање јавног мњења, а све више иде се за тим да љубитељи скандала и сензација нађу занимљиве и привлачне лектире” (7/1920: 10). Свест да је приватни чин попут самоубиства постао *јавни јесѝ* имплицитно је присутна у тексту који већ постојећу *медијску слику* о Ружици Стојановић настоји да употреби као средство борбе и укључивање женског питања у јавни простор кроз ресемантизацију интимне љубавне драме, или, речима ауторке есеја: „Ми ствар можемо објективно посматрати једино од момента када долази у питање однос према друштву, када су обоје – хтели не хтели – били принуђени да заузму један сасвим одређен став пре-

ма данашњем друштвеном моралу. Ту је у исти мах тежиште целе ствари, и ту лежи главни разлог што се један доста обичан случај уздигао до важнога друштвеног и моралног проблема” (7/1920: 10). Стога, у тексту се говори о двоструком моралу по којем „греша само жена”, а мушкарац је ослобођен одговорности, као и неопходности да се законски регулише „неодговорна анимална природа мушкараца” која га по својој суштини ослобађа жеље за преузимањем одговорности за последице сексуалног деловања. Другим речима, жену у сфери интимног штити притисак *јавној*, што парадоксално пословичну светост породице, брака и сексуалног живота сада поставља у домен јавне сфере као регулативног тела чији је задатак да заштити жену и дете од непрецизно дефинисане срамоте. Проблематични аспект заговарања овакве идеје јесте то што се она поставља као једина могућа, а свака алтернатива, попут прихватања „слободне љубави”, делује толико ексцесивно у датом поретку да се ни не узима у обзир. У том смислу је потребно, дискурзивном анализом текста Катарине Богдановић, показати где су границе феминистичке мисли у датим околностима, да ли постоје извесне, премда контрадикторне и неретко амбивалентне, идеје које би у друштвеном и политичком смислу биле прогресивне и у корист тзв. *новој морала* и *нове жене*, као и начин на који увођење „сексуалног питања” и интима једне појединачне особе у јавни дискурс може утицати на ширење друштвене свести о статусу жена и односу моћи у мушко-женским односима.

Хабермасова (Jürgen Habermas) теорија јавног мњења, први пут изложена 1962. године у студији *Јавно мњење – исцртавање у области једне категорије грађанској друштва*, премда и даље незаобилазан концепт из којег су израгле многе друге теорије, у феминистичкој теорији вишеструко је проблематичан пре свега због тога што је искључио *жене* из јавне сфере и није узео у обзир њихово учешће у политичком животу³, што Хабермас објашњава накнадно, у предговору издању из 1990. године: „За разлику од институционализације класног конфликта, промене у односу према половима мешају се не само у економски систем, већ у приватно језгро фамилијарног простора. Ово показује да је искључивање жена било конститутивно за политичку јавност и у том смислу што је она не само била у рукама мушкараца већ је у свом односу према сфери приватног била одређена полом” (Хабермас, 2012: 24). Јавно мњење представља дискурзивну историјску праксу која подразумева простор у којем „приватни појединци” расправљају о питањима општег значаја, али на приватне појединце утиче амбивалентност *интимној* живота која се преноси у јавни дискурс. Хабермас је о интимности пре свега говорио у оквиру *ширијархалне грађанске породице*, а не личног живота поје-

3 Феминисткиње попут Ненси Фрејзер, Мери Флеминг, Ен Брукс и многих других, показале су на који начин су жене проналазиле алтернативне начине да се укључе у политички живот буржоазије, најчешће посредством салона и јавних расправа. Више о овоме: Meehan, Johanna (ed). *Feminists Read Habermas: Gendering the Subject of Discourse*. New York and London: Routledge, 1995.

динца, и у том смислу је истакао и губитак *интимности* под све већим притиском јавне сфере која преузима функције породице: „подизање и васпитање деце, заштите, неговање и упућивање, чак и елементарне традиције и оријентисања” (Исто: 223). Васпитачка функција породице у вези је и са моралним начелима са којима појединац ступа у јавну сферу и на основу њих резонује и учествује у њој, те је и *друштвени морал* нужно у спречи са патријархалним начелима. Феминисткиње скрећу пажњу на полну условљеност друштвеног морала који се неретко не доводи у питање јер је патријархат толико дубоко интернализован у колективној свести да се његове тековине препознају као природне и апсолутне, а многе ране феминисткиње, укључујући и Катарину Богдановић, не успевају то да освесте. Ен Брукс (Ann Brooks) је, анализирајући Хабермасову теорију о јавном мњењу у књизи *Жене, њолиџика и јавна сфера*, сем критике Хабермасовог непрепознавања женског доприноса у јавној сфери, истакла важност интимног простора у артикулисању политичког дискурса који ће допринети женској борби и трагом Мери Флеминг (Marie Fleming), подсетила да је „лично политичко и политичко лично” (Brooks 2018: 19). Мери Флеминг је у својим радовима показала на који начин би феминисткиње могле искористити Хабермасово разликовање јавног, приватног и интимног (премда се последња два неретко мешају) у даљем артикулисању женске улоге у јавном и приватном простору и позвала на „радикалну реконцептуализацију не само односа између пола/рода, већ и јавне/приватне/интимне сфере у којима су ти односи друштвено и политички организовани” (Fleming 1995: 134). Тиме се заправо указује на амбивалентни статус *њородице* – на њу се често упућује као на *домаћинство* (приватно), што истиче економски статус породице која, као институција, подлеже друштвеним законима, али она је истовремено и простор *интимности* јер интерно није формално организована. У том смислу, *интимна сфера* може послужити за дубље разумевање интерних породичних односа и вредности, у које је укључено и схватање сексуалности и сексуалног морала, што помаже да се прецизније одреди улога и однос породице према јавној сфери као простору у који жене настоје да се укључе са сопственим искуством.

Текст Катарине Богдановић у великој мери препознаје ову потребу да се жене укључе у јавно мњење као приватни појединци с интимним искуством и указује на потенцијал да се индивидуално женско искуство искористи за јасније и убедљивије представљање неједнакости, те у том смислу интимни чин Ружице Стојановић може (и мора) да послужи за артикулацију једног новог, другачијег морала који би измирио „морал о коме се говори и морал по коме се живи” из наслова. Стога, уесеју је могуће видети зачетак идеје о полу као *колективном идентитету* који експлицитно постаје политички, што је у *Женском њокреју* означило прекретницу у уређивачкој политици која политичко питање жена више не схвата нужно као искључиво њихову улогу у политичком простору, већ и у јавној сфери као месту сусрета интимног и политичког. Потенцијал

женског интимног искуства да реструктурира расподелу моћи у јавној сфери у вези је са патријархалном везаношћу жене за *кућу* и *домаћинство* као интимне просторе, али ће се она неретко у *Женском њокрећу* представити као заштитница огњишта и патријархалног морала која с те позиције настоји да „морал о коме се говори” постане „морал по коме се живи”, а не као субјект који доводи у питање вредности патријархалног грађанског брака, о чему сведоче и речи Катарине Богдановић: „Вероватно се и кајала што је на поверењу у мушку част засновала свој несрећни однос, и сву важност легалне гаранције схватила тек онда када је, као мати, свирепо морала искусити како брак још увек пружа једину могућност да се полна љубав мирно и поштено регулише у корист детета и жене” (7/1920: 11). Парадоксално је што се жена, која је вековима *чуварка оћнишћиа*, она која управља домаћинством и брине о породици, испоставља као *раћива* управо у *инћимном ѡросћору* којим би традиционално требало да господари и што се „сексуални морал” у есеју не односи на освајање простора за видљивост и *еманћићацију* женског тела и сексуалности, већ се тежиште пребацује на *мушку* сексуалност коју би требало регулисати посредством јавног мћења: „Да је Младен Берић с таквим појмовима о љубави и моралу ухваћен као заводник малолетних, морао би се несумњиво подврћи извесној законској казни; овде мећутим, зато што је у питању зрела и самостална девојка, једина могућа осуда то је поштено јавно мћење, и ми сву важност полажемо на то колико ће се оно сада заузети да у корист жене и детета допуни и поправи закон” (7/1920: 13).

Јавном мћењу је додељена улога заштите жене у интимном простору, а 1920. године жене у Србији нису имале директну политичку, а ни друштвену моћ, о чему сведочи и чињеница да је одговорни уредник *Женскоћ ѡкрећиа* био Петар Р. Милосављевић јер жене нису имале законско право на то да сноси одговорност за штампани садржај. То значи да Катарина Богдановић у часопису намећеном женама апелује на јавно мћење које у датом историјском тренутку, с аспекта стварне политичке моћи, чине *мушкарци*, да се заузме за жене и њихово питање, чиме се изнова потврћује да ватрени позиви на одговорност заправо нису упућени *никоме*, већ им је функција пре свега реторичка. На самом крају есеја додатно се потцртава моћ јавног мћења да осуди Младена Берић због изневеравања моралног закона: „За ту геометријску линију на граници сада се грчевито ухватио и наш даровити математичар Др. Младен Берић, а ми опет нестрпљиво очекујемо на коју страну ће да га пребаци наше јавно мћење” (7/1920: 14). Инсистирање на важности суда јавног мћења посебно је проблематично с обзиром на то да ауторка есеја не дефинише шта подразумева под јавним мћењем и његовим пољем деловања – да ли су то новине које таблоидно извештавају о смрти Ружице Стојановић, а које ауторка на самом почетку есеја прекорева због непоштовања интегритета и приватности покојне саборкиће? Да ли је то грађанство које је, судећи према тексту Делфе Иванић, похитало да, у име патријархалног морала, осуди поступке Ружице Стојановић? Да ли су то мушкарци

чију је анималну природу жеље потребно зауздати под притиском јавног мњења које чине они сами? Уколико би то јавно мњење представљала женска контрајавност, о којој Ненси Фрејзер (Nancy Fraser) говори као о алтернативном јавном мњењу које постоји напоредо са доминантном, мушком јавном сфером, онда је важно имати на уму њене домете: „Чак и језик којим се људи служе док заједнички расуђују углавном даје предност једном погледу на ствари, а све друге обесхрабрује. Подређене групе понекад не могу пронаћи одговарајући глас или речи да би изразиле своје мишљење, а и када то учине, открију да их нико не чује” (Fraser 1996: 119). Женски њокреї због свог теоријског дискурса није био доступан широкој читалачкој публици,⁴ те је и контрајавност о којој би могло бити речи била ограничена и без стварне друштвене моћи, сем оне која би се тицала ширења свести од опасности од тзв. *слободне љубави*.

Слободна љубав односи се на данашњи концепт љубавне везе и представља опасност не само по патријархалне вредности брака, већ и по (патријархално) поимање женске сексуалности и тела које Катарина Богдановић у овом есеју не доводи у питање. Штавише, она се опрезно ограђује од тога да се најављена промена у уређивачкој политици часописа у вези са давањем простора проматрању сексуалног морала тумачи као главна тема *Женској њокреї*: „Изјављујемо да ми никада нисмо сводиле цело наше женско питање само на љубав, и сву љубав опет на слободну физичку љубав” (7/1920: 12). Ову изјаву могуће је двоструко тумачити. С једне стране, Катарина Богдановић настоји да се огради од љубави као неозбиљне, баналне теме која је својствена часописима за домаћице, са сентименталном и патетичном тематиком, а не часопису намењеном образованим женама које се боре за своја политичка права. Ипак, у њеним речима види се и оклевање од отварања питања *женске* сексуалности јер би то подразумевало и преиспитивање концепта патријархалне грађанске породице, коју феминисткиње окупљење око *Женској њокреї* још увек виде као стуб друштва. Имплицитно је присутна претпоставка да жене трагају за *љубави* у духовном смислу, док мушкарци живе по „оном другом моралу”, моралу физичке љубави, те не постоје ни најмање назнаке о аутономији женске сексуалне жеље, што је предуслов истинске еманципације жене у *најинтимнијем* простору, простору тела.

Случај Ружице Стојановић показује да је жена рањива и у том најинтимнијем простору, с обзиром на то да је ванбрачно зачеће било извор срамоте и сасвим извесно јавне осуде, што намеће питање постоји

4 „Број од 1700 претплатник(ц)а (помиње се само једном, у првој години излагања) заиста није импозантан, али је то разумљиво када се има у виду слаба просвећеност средине, чињеница да је растурање ишло преко повереника, претплатом, коначно да су феминизам, тада као и данас, одасвуд пратиле оптужбе и оспоравања, утемељене понајвише на предубеђењу патријархалне средине да он заговара борбу међу половима за преузимање власти и да ту борбу покреће ‘шачица, у личном животу осујећених жена, жељних славе и сензације’” (Малешевећ 2007: 17–18).

ли уопште женски приватни простор, које су његове границе и на који начин се он односи према јавној сфери. У вези са тим је и објављивање дневника покојне сараднице *Женској њокреџи*. У тематском октобарском издању најављено је да ће дневник бити штампан у новембарском броју, да би у краткој белешци редакција дала објашњење за то што што он ипак није штампан у *Женском њокреџу*: „Дневник Руже Стојановић, који смо обећали донети у листу, морао је изостати, пошто га је њена породица уступила уредништву 'Епохе', где је већ одштампан” (8/1920: 8). *Епоха* је био дневни лист са претежно политичком тематиком, али је вест о самоубиству Ружице Стојановић била довољно интригантна и сензационалистичка да му је уредништво посветило пажњу у неколико бројева, пажљиво градећи читалачку радозналност и интересовање за дневник који ће бити штампан у наставцима, попут сентименталних романа који су тако објављивани на последњим страницама дневних листова. Прва вест о смрти Ружице Стојановић појављује се 26. октобра 1920. године, и прати је кратак опис односа између покојнице и Младена Берића – нема помена о трудноћи, већ се читава трагедија представља као очај невесте остављене пред олтаром, а друштво се позива да осуди несавесног младожењу: „Чујемо да је иследна власт позвала г. Берића на одговор. Друштво заиста мора жалити да су људи таквих погледа на морал наставници највишег просветног завода у нашој отаџбини” („Самоубиство Ружице Стојановић: трагичан свршетак једног поверења”. *Епоха*, 521: 4). Након три дана, уредништво је објавило њену фотографију, уз кратку белешку: „Доносимо фотографију поч. Ружице Стојановић, бив. наставнице друге женске гимназије која је у прошлу недељу 24 ов. м., једним револверским метком завршила трагедију свога живота” (524, 29. октобар 1920: 1), а месец дана касније биће најављено и штампање дневника: „Од сутра ће у нашем листу почети да излази 'Дневник Ружице Стојановићеве'. Обраћамо пажњу наших читалаца на овај аутентични и оригинални напис, који ће много расветлити догађај самоубиства пок. Р. Стојановићеве” (554, 28. новембар, 1920: 3). Приметна су два елемента сензационализма и романтизације наратива о смрти Ружице Стојановић – објављивање фотографије младе жене која није дошла у жижу интересовања јавности својим бројним залагањима на пољу женске еманципације, већ након смрти и проналаска „аутентичног и оригиналног” дневника. Уз таблоидно искоришћавање портретне фотографије, најаву дневника написана је као да је реч о *књижевном* делу – уредништво му је дало наслов и ставило га под наводнике, чиме као да се фикционализује потресан наратив о последњим данима њеног живота, а читаоцима се сугерише да очекују личну исповест *џираичне јунакиње* пред самоубиство. Одлуком да на овакав начин најави одабране делове дневника Ружице Стојановић, редакција заправо настоји да покаже како то пате и *испаштају* и „најбољи међу нама”, образоване жене „из добрих кућа” од којих би се најмање очекивало да *зиреше* и страдају због тога.

У вези са тим су и делови дневника, за које је јасно да су наменски одабрани да би се Ружица Стојановић представила као некаква трагична млада књижевна јунакиња која је морално посрнула и чије је идеале уништило лицемерно друштво. Уредник је циљано настојао да задовољи радозналост својих читалаца, без икаквог пропратног коментара на дневник, сем објашњења појединих имена која се појављују, а реферишу на чланове породице. Интересантно је да ауторка не помиње Младена Берића поименце, те се фокус у *Ејохи* помера са иницијалног истицања осуде његовог поступка на ток свести жене пред самоубиство. У првом делу, одабрани су изузетно интимни и потресни одломци о страху да се Младену Берићу саопшти трудноћа, као и младалачки снови о идеалном младићу и браку. Ауторка као да се обраћа читавом свету који ће је неминовно осудити: „Не осуђујте ме тако грубо! Ко може тражити од мене да се и после тридесет година одричем живота. Тридесет година, ја сам чекала мужа, чекала да будем мати” (Ружица Стојановић, „Дневник поч. Ружице Стојановић”, *Ејоха* 555, 29. новембар 1920: 1). У деловима текста је непрестано приметно да је смрт један од могућих избора, а с временом постаје и сасвим изванредан избор: „Све волим, све ми је пријатно, хоћу све да уживам. Да ли је увек крај живота тако леп” (Исто). У другом делу је описана љубав између Ружице Стојановић и Младена Берића, и њено препознавање друштвеног лицемерја: „Колико су њих на неморалнији начин, вређајући права других, рушећи породице уживали ту љубав – нико их није осудио. А, сада је дошло дете. Друштво дозвољава да га лажете, да му подваљујете, само да нема доказа” (Ружица Стојановић, „Дневник поч. Ружице Стојановић”, *Ејоха* 556, 30. новембар 1920: 1). Истиче да жена не постоји ван службе човеку, односно мушкарцу – она нема права на жељу, снове, амбиције, нити било какву независност, а истиче и да жели да поведе жене у *борбу* за слободнији живот. Ауторка дневника се одваја од личне трагедије и готово програмски позива раднице на побуну против двоструког морала и економске потлачености, а треба имати на уму да је ово *инѝиман* дневник који није био намењен очима јавности. Ружица Стојановић је у њему, осим личних питања, настојала да контекстуализује *женско искуство* кроз призму пола, али и класе. Описује се боравак међу болничаркама и њихов тежак рад и нерешено социјално питање. Последњи делови, написани 12. октобра, у вези су са изневереним очекивањима и оклевањем Младена Берића по питању венчања заказног за 20. октобар 1920. године.

Укратко препричан, овај дневник пре свега је сведочанство о интимним питањима која се препознају као колективни усуд свих жена које Ружица Стојановић среће на свом путу од Дубровника до Београда – она сама указује на проблеме које ће Катарина Богдановић размотрити у свом есеју. Утолико је необично што овај дневник, који је на тренутке неподношљиво интиман, посебно из перспективе читаоца који познаје судбину његове ауторке, ипак није штампан у *Женском њокрејѝу*, нити је о њему посебно писано у бројевима који су уследили. С обзиром на то

да је функција овог дневника у *Ејохи* пре свега да задовољи знатижељу читалаца који су га читали у наставцима исто као и мелодраме и љубавне романе, питамо се да ли би овај дневник задобио другачију функцију да је објављен у *Женском њокрејџу* у чију се уређивачку политику идејно далеко више уклапа него у таблоидну *Ејоху*. У светлу теорије о интимној сфери као полузи за покретање ширих друштвених промена, изостанак коментара феминисткиња у *Женском њокрејџу* на дневник који, упркос наносима сентименталности, приказује са каквим изазовима се суочава жена која антиципира друштвену осуду с аспекта интернализованог патријархалног морала, представља пропуштену прилику да се сензационализам ресемантизује и да се оно што чланице редакције препознају као таблоидно извештавање искористи као убедљива илустрација онога за шта се начелно залажу.

У вези са тим је и текст „Криза љубави: поводом смрти Р. Стојановићеве” др Симе Марковића, објављен у новембарском броју *Женског њокрејџа*. Љубав је пре свега описана као историјски друштвени феномен на који утичу глобалне промене, те се криза љубави тумачи као производ опште духовне кризе која наступа после Првог светског рата, а морална начела приказују се као независна од пола: „Младић са физичким и моралним здрављем стоји данас пред проблемом љубави исто тако немоћан као свака девојка” (8/1920: 8). Премда аутор несумњиво настоји да покаже како Ружица Стојановић није крива, није баш најјасније у чему би се огледала та хипотетичка кривица коју је она осећала јер она, судећи по тексту, није у вези са полом, већ са апстрактним осећањем „кризе љубави” које ју је „победило”. Револуционарна најава доласка жена које више неће бити жртве ове кризе јер је потребно борити се за „Нов Живот могућ само у Новом Друштву” (8/1920: 9) звучи врло помпезно, али сем наговештаја будуће утопије, није најјасније на који би се начин друштво могло борити за тај нови модел љубави који неће водити жене у самоубиство због ванбрачне трудноће и изневерених очекивања. Стога, жена у тој кризи која погађа оба пола имплицитно је крива зато што је *слабија*, чиме се поново поткрада патријархална идеологија без обзира на намеру аутора да „одбрани” Ружицу Стојановић порицањем њене кривице.

Приметно је да је у анализираним текстовима, укључујући и дневник Ружице Стојановић, присутан апел непрецизно дефинисаном *јавном мњењу* које би овај интиман случај требало да опомене и подстакне на корените друштвене промене. Несумњиво је да је потенцијал индивидуалног интимног искуства препознат као механизам борбе који кроз конкретне примере може да илуструје погубне патријархалне друштвене норме, али не постоји јасна представа о томе на који начин би јавно мњење, које чине мушкарци, могло заиста утицати на промену у поимању ванбрачне љубави и трудноће, а последично и читаве институције брака. Због тога се стиче утисак да су феминисткиње, мање или више, у *Женском њокрејџу* још увек у власти интернализованог патријарха-

та, и премда настоје да укажу на последице патријархалног морала, не усуђују се да нападну темеље патријархата: традиционални брак, биологизацију сексуалности и порицање аутономије женске жеље. Ипак, смрт Ружице Стојановић увела је нову тему на странице *Женскої њокреїїа*, макар и само са теоријским донетима, што свакако сведочи о првим корацима феминисткиња ка препознавању *инџимної живоїїа* као полазне тачке ка артикулацији (будуће) женске улоге у јавној сфери, коју је тек требало освојити.

ЛИТЕРАТУРА

- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрјавност. Жанр женскої њорџреїїа у срџској њериодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Brooks, Ann. *Women, Politics and the Public Sphere*. Bristol: Policy Press, 2009.
- Fleming, Marie. “Women and ‘The Public Use of Reason’”. *Feminists Reading Habermas: Gendering the Subject of Discourse*. Ed. Johanna Meehan. New York/London: Routledge, 1995: 117–138.
- Fraser, Nancy. “Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”. *Habermas and the Public Sphere*. Ed. Craig Calhoun. Cambridge/Massachusetts/London: The MIT Press, 1996: 109–142.
- Habermas, Jirgen. *Javno mnjenje: истраживање у области једне категорије грађанског друштва*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2012.
- Malešević, Miroslava. *Џенско: етнографски аспекти друштеног положаја жене у Србији*. Београд: Српски генеалошки центар, 2007.

ИЗВОРИ

- Богдановић, Катарина. „Морал о коме се говори и морал по коме се живи”. *Женски њокреїї* 7 (1920): 10–14.
- Еїоха* 524, 29. октобар 1920: 1.
- Еїоха* 554, 28. новембар, 1920: 3.
- Иванић, Делфа Ив. „Поводом смрти Руже Стојановић”. *Женски њокреїї* 8 (1920): 4–10.
- Каснар, Зорка. „Женски њокреїї и смрт Руже Стојановић”. *Женски њокреїї* 7 (1920): 7–9.
- _____. „Програм нашег рада”. *Женски њокреїї* 1 (1920): 5–6.
- Лебл-Албала, Паулина. „Ружица Стојановић (биографија)”. *Женски њокреїї* 7 (1920): 3–5.
- Марковић, Сима. „Криза љубави: поводом смрти Р. Стојановићеве”. *Женски њокреїї* 8 (1920): 8–9.

- Петровић, Надежда. „Ружица Стојановић као наставница”. *Женски њокрећ* 7 (1920): 5–7.
- Поповић, Милош. „Ружа Стојановић као члан Трезвености и Друштва за Заштиту Деце”. *Женски њокрећ* 7 (1920): 9.
- „Самоубиство Ружице Стојановић: трагичан свршетак једног поверења”. *Ејоха* 521, 26. октобар 1920: 3–4..
- Стојановић, Ружица. „Дневник поч. Ружице Стојановић”, *Ејоха* 555, 29. новембар 1920: 1.
- _____. „Дневник поч. Ружице Стојановић”, *Ејоха* 556, 30. новембар 1920: 1–2.

Dajana Milovanov
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

THE DEATH OF RUŽICA STOJANOVIĆ –
FROM THE PRIVATE TO THE PUBLIC DOMAIN

Summary: This paper analyzes the discourse of reporting about the suicide of Ružica Stojanović, a member of the editorial board of the magazine *Women's Movement*, who committed suicide in October 1920 because of extramarital pregnancy. In the October issue of the *Women's Movement* in 1920, the group of feminists gathered around the magazine wrote several essays about the deceased associate. We analyze in detail the text *The morality that is being talked about and the morality that is being followed* written by Katarina Bogdanović, as it announces the change in the editorial politics of the magazine. Following Habermas' ideas of private and public and feminist interpretations of his theory, this paper aims to analyze the relationship between death as a private act and the mechanisms which turn that act into a symbol of the public fight against social issues like extra-marital union, pregnancy, and unequal attitude towards men and women regarding that matter. Taking into account Ružica Stojanović's diary published in the daily newspapers *Epoch*, we aim at determining the actual reach of feminist ideas about the so-called free love, as well as how an individual intimate female experience can be used for the articulation of general ideas about sexuality, marriage, and patriarchal ethical norms.

Key words: private, public, suicide, marriage, equality, Ružica Stojanović, *Women's Movement*

ДР МАША ЖИВАНОВИЋ (1890–1960) – ЛЕКАРКА И САРАДНИЦА ЧАСОПИСА ЖЕНСКИ ПОКРЕТ

Рад представља биографију др Маше Живановић, дечије лекарке из Сарајева, чланице југословенског женског покрета, председнице Друштва за просвједивање жене и заштиту њених права (касније Женског покрета) у Сарајеву. Маша Живановић је припадница генерације коју су погодила два светска рата, пад царстава, појава нових држава и режима. Биографија се темељи на документима и малобројним рукописима које су сачували наследници, а у којима су њена сећања на школовање, важне личности, догађаје и идеје које су је водиле. Објавила је бројне текстове у стручним часописима и у популарној штампи. За часопис *Женски покрет* писала је о темама везаним за своју основну професију – здравствену заштиту мајки и деце, хигијену и здравствено васпитање. Заговарала је укидање регламентираних проституције, увођење антивенеричног закона, једнака права на образовање и запошљавање жена, као и њихову економску независност. Учествовала је у раду међународних феминистичких организација – Интернационалне алијансе за женско право гласа и Мале женске антанте. Чврсто укореван стереотип о предводницама женског покрета као губитницама и незадовољницама у личном животу тешко се мења, чак и у данашње време. Познавање њихових биографија и животних околности, извора ангажовања и узора, у контексту времена, идеолошких и свих других промена, допринеће борби против тих стереотипа и бољем разумевању историје женског покрета.

Кључне речи: биографија, образовање жена, Маша Живановић, женски покрет у Босни, лекарке

У години у којој се обележава сто година од покретања часописа *Женски покрет*, прилика је да се освежи сећање на др Машу Живановић, истакнуту личност међуратног женског и мировног покрета у Босни и Херцеговини и сарадницу овог часописа.¹ Поред чињеница које су познате из архивских и документарних извора, повест о припадници генерације коју су задесила два светска рата, пропаст царстава, успостављање и пад нових држава и режима, кћери аустроугарског државног чиновника, загребачкој лицејки, бечкој студенткињи, активисткињи међуратног женског покрета, југословенској и партизанској лекарки, супрузи, мајци

* masa.miloradovic@nb.rs, masamiloradovic@gmail.com

¹ Поводом смрти др М. Живановић објављен је некролог у сарајевском часопису *Нова жена* (Kršić 1960:8–9).

и баки, др Маши Живановић, проширена је на основу сазнања из њених сачуваних бележака и текстова објављених у часопису *Женски њокреј*. Личност др Маше Живановић и њену делатност у међуратном периоду недавно је из анонимности извукла др Соња Дујмовић, научна сарадница Института за историју у Сарајеву, на конференцији о босанскохерцеговачким научницама и њиховом истраживачком раду, када је приказала професионални живот сарајевске лекарке и друштвене активисткиње у периоду између два светска рата (Dujmović 2019).

Маша Живановић рођена је 1890. године у Делницама (тада Аустроугарска), као Марија Скопчински (Skorcsinsky/Skopszyński). Отац Теофил био је Пољак из Кракова, инжењер, а мајка Отилија, рођена Полак, пореклом из Чешке, имала је завршену учитељску школу, али никада није радила. Марија је била најстарије од шесторо деце. Упркос ограниченим приходима оца, државног службеника, сви су стекли солидно образовање (четворо деце је завршило факултете – медицински, филозофски и технички – а две ћерке учитељску школу). Маша је школовање започела у Госпићу, где је Теофил Скопчински био „инжинир” котарске области. Врло брзо потом породица се сели у Славонски Брод. Из тог доба Маша је памтила Анку Крамарић, учитељицу у грађанској основној школи, и низ наставника и учитеља од којих је, у неколико година њеног школовања, двоје или троје страдало од туберкулозе. Из Брода на Сави, како се Славонски Брод звао у време њеног похађања ниже пучке школе, у памћењу су остале слике фрањевачког самостана на обали Саве, звук појања из православне цркве, али и грубо растурање радничког штрајка. Прва сазнања о радничком покрету добила је од оца, а и сама је покушавала да схвати о чему се ту ради читајући бечки социјалдемократски лист *Arbeiter Zeitung*, на који су поред *Neue freie Presse*, *Leipziger illustrierte Zeitung* и домаће штампе били претплаћени њени родитељи (Рукописи МЖ, недатирано).²

Слободни дух и радозналост девојчице подстицали су родитељи, нарочито мајка, допуштајући неоубичајено широк избор лектире. После завршене основне школе и додатно положеног испита из француског језика мајка је одвела Марију у Загреб, да би је тамо уписала у Привремени женски лицеј „на опште негодовање свих рођака и познаника, који су ми претсказивали страшну будућност, поквареност и несрећу” (Рукописи МЖ 20. 7. 1950).

Како су сећања и белешке, на којима се у највећем делу темељи ова биографија, писани у време кад је њихова ауторка покушавала да сведе своје животне рачуне, може се рећи да је у њеном „мајсторском решету” остало управо оно што је најјаче урезано у памћење и оно што је сматрала да је, упркос повременим сумњама у сврсисходност писања, потребно да остане забележено. У белешкама је посебна пажња посвећена

² *Rukopisi Maše Živanović* – записи и белешке др Маше Живановић, настали највећим делом између 1952. и 1959. године, који нису публиковани, налазе се код наследника.

опису живота и рада у Лицеју који је завршила 1909. године. Оснивање Лицеја у Загребу био је „велик помак у суставу образовања дјевојака, али и женског питања уопће” (Ograjšek 2006).³ Средње, а поготово високо школовање за женску децу било је у то доба још увек изузетак и резервисано углавном за чиновнички слој. Маша истиче значај овог образовања за „изградњу карактера, солидног образовања и правилног физичког развитка”, иако се, у својим белешкама, критички односила према ограничењима која су стављана пред ученице. Својим лекарским речником објашњава како се тада женској омладини пружала наука „*in dosis refractis*” (у малим дозама). Сачуван је њен драгоцен опис интерната и Лицеја, као и живе слике из живота лицејки. Како Лицеј није имао директну проходност ка свим универзитетима, иако је Маша одабрала латински смер који је подразумевао припрему за универзитетско образовање, она је средњошколско образовање окончала полагањем матурског испита у Мушкој реалној гимназији у Загребу 1909. године.⁴ Неколицину наставница, које су се својим утицајем посебно издвојиле, Маша портретише у свом рукопису. Биле су то Марија Јамбришак (1847–1937),⁵ Наталија Викархаузер (Wickerhauser) (1853–1907), Милица Богдановић (1882–1973), Штефа Искра (1869–1952)⁶ и Камила Луцерна (1868–1963).⁷ Све ове жене трасирале су образовање женске деце. Свака на свој начин била је везана за почетке женског покрета у Хрватској, а касније и у Југославији. Посебно јак утисак на девојке у Лицеју оставило је изненадно самоубиство уздржане и строге, али поштоване наставнице немачког језика и Машине разреднице, Наталије Викархаузер.⁸ Узор „хармоничне личности” била је наставница француског језика Штефа Искра, коју су ученице волеле због надахнутог рецитовања француске поезије, али и дискусија које су са њом водиле о индивидуалној дисциплини, важности физичке кондиције и значају естетског изгледа. Дубоко су остала урезана у сећање и тумачења немачке књижевности строге Камиле Луцерне.⁹ Посебно место имала је млада наставница Милица Богдановић, тек пристигла са студија, „прва Југословенка која је стекла титулу док-

3 Лицеј у својим аутобиографијама помињу Зденка Марковић и Јагода Трухелка (*Autobiografije hrvatskih pisaca*. Zagreb: AGM, 1997).

4 Девојкама је полагање матурског испита у мушкој гимназији било омогућено 1901. год.

5 „Jambrišak, Marija”. *Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28637> (Pristupljeno 6. 9. 2020).

6 „Štefa Iskra-Kršnjavi”. *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Zagreb: AGM, 1997, 411–414.

7 „Lucerna, Kamila”, *Hrvatska enciklopedija*. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37367> (Pristupljeno 6. 9. 2020).

8 Спомен на њу сачувала је њена колегиница Камила Луцерна у брошури: Natalie Wickerhauser: eine Denkschrift / von Camilla Luzerna. – *Agram: Druckerei der kroatischen Rechtspartei*, 1909. и у некрологу у *Izveštaju privr. Ženskoga liceja 1907*: 3–4.

9 Камила Луцерна доживела је дубоку старост. О најави обележавања њеног јубиларног 90. рођендана од стране Југославенско-аустријског друштва и пажњи коју ужива у Загребу, али и о томе како је Милицы Богдановић том приликом написала једну емотивну песму писала је Маша Живановић (Рукописи МЖ 1959).

тора наука” (Мустеданагић 2004: 610), која је, између осталог, касније писала и за *Женски њокрећ*. Близкост наставнице Милице са својим ученицама делом се развила због мале разлике у годинама, а има сведочанстава да лицејке нису биле само њене ученице, већ „готово њене следбенице” (Љубимка Драшкић, „Милица Богдановић”. *Женски њокрећ* 13 /1932: 66–68). Маша Живановић је са Милицом Богдановић делила и избегличке дане током Другог светског рата у окупираном Београду, а последњи њихов сусрет био је на концерту на Коларчевом народном универзитету, такође у Београду.¹⁰ Посебно занимљиво било би посветити се откривању колико су биле јаке везе које су спајале ученице међусобно и ученице и професорке од почетака школовања, па даље током бурног двадесетог века.¹¹ У разред са Машом ишле су Халка Каршњевић, Зденка Семелић, Мира Будисављевић, Јелка Дивјак, Олга фон Ритберг (Извјештаји Лицеја 1907: 44). Имена професорки и ученица Лицеја других генерација сусрећу се и на странама *Женској њокрећ*а и уопште у јавној делатности и делатности женских друштава – то су Марија Јамбришак, Јагода Трухелка, Милица Богдановић, Зденка Марковић, Мира Кочонда, Јелена-Јелка Ђукић (Колин) и друге. Са Миром Кочондом Водваршком, бившом ученицом Лицеја и студенткињом филозофије, Маша се упознала још у току школовања, када је од ње узимала приватне часове старогрчког језика, неопходног за полагање матуре. Више година касније њих две су сарађивале у Женском покрету, јер је Мира Водваршка Кочонда била председница Женског покрета у Загребу.¹²

По окончању матуре у Загребу 1909. године, Маша је отишла у Беч на студије медицине. Тамо се активно укључила у рад више друштава која су окупљала студенте по професионалном опредељењу (удружење студената медицинара) или по јужнословенској припадности – *Зора*,¹³ *Звони-*

10 Маша је описала Милицу Богдановић као једноставну, скромну особу, навиклу на одрицања, али ју је растужила тескоба собице у којој је последњи пут посетила своју некадашњу наставницу у Београду. Поменула је и њене затворске дане у послератном Београду, где је доспела као „народни непријатељ” јер је током рата држала предавања у Заводу за принудно васпитавање омладине у Смедеревској Паланци (Rukopisi MŽ 1959).

11 Неформалне групе школских другова, који се током живота подржавају и у приватном и у професионалном животу, називане „old boys network” или „old school ties”, познате су за ђаке и студенте престижних светских школа и универзитета. О таквој повезаности ученица Лицеја писала је и књижевница Зденка Марковић (1884–1974) (Marković 1953).

12 Успомену на Миру Кочонду из школских дана обележио је догађај који је могао довести до искључивања Марије Скопчински из Лицеја. Добила је од Мире на читање неки „напредни” часопис, који је заједно са романима Достојевског и Толстоја нађен међу њеним стварима. Радило се о литератури која није била одобрена од стране школе. Вероватно је само чињеница да је била одлична ученица примерног владања ублажила тако драстичну казну овог слободног избора лектире (Рукописи МЖ, недатирано).

13 Српско академско друштво „Зора” у Бечу издавало је часопис *Зора: гласник српске најредне омладине*. Од 1912. часопис је преименован у *Зора: Гласник српске и хрвај-*

мир и Рад. У првој деценији 20. века Беч је био један од главних центара окупљања омладинског покрета. Била је то „нова омладина којој је битна карактеристика политичка нестрпљивост и вера да је дошао њен златни век” (Екмечић 1989: 523). У Бечу је упознала будућег супруга и животног сапутника, такође студента медицине, Теодора Живановића (1891–1973) из Загреба, сина аустроугарског официра, родом из Баната. Заједно су студирали и, у духу времена, путујући током студирања, завршили по један семестар на универзитетима у Лозани и Инсбруку. У таквом окружењу она је природно прихватила југословенску идеју.¹⁴ Њен дотадашњи породични надимак, Мици, уступа место словенском Маша, којим ће се надаље потписивати и у приватном и у професионалном животу. Седмог јуна 1914. године Марију Скопчински и Теодора Живановића венчао је Амвросије Павловић, „парохије попечитељ” у Храму Св. Преображења Господњег у Загребу, у присуству кумова др Раденка Станковића и Стевана Живановића.¹⁵ Још један слободан избор, уз промену вероисповести, десио се само једанаест дана пре него што ће пуцњи у Сарајеву дати повод светском рату.

По избијању рата Теодор је мобилисан, а Маша је, после порођаја, почела да ради у болницама – у загребачком Земаљском родилишту, Општинској болници у Славонском Броду и Закладној болници у Осијеку. Успева да 1916. године оконча своје студије медицине, уз рад и подизање сина, али без сазнања о судбини мужа, који се негде на Источном фронту предао Русима и убрзо, са још тројицом колега, у склопу руске медицинске помоћи био послат у Србију (Милорадовић 2018: 12). Безмало четири године биће развојени. До завршетка рата и формирања нове државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – Маша је радила у болници у Осијеку, где је прележала трбушни тифус. У другој половини 1918. године, када се по Европи распламсавала епидемија шпанске грознице, Маша је отишла у Србију у првој екипи лекара која је требало да пружи помоћ у сузбијању епидемије (Нутинес 2006: 237).¹⁶ Била је распоређена у Параћин, али се тамо задржала свега месец дана. После неиз-

ске национално-радикалне омладине. У њему су текстове објављивали Стојан Новковић, Јован Скерлић, Димитрије Митриновић, Владимир Назор, Славко Шећеров, Нестор Жучни, Перо Слијепчевић, Лука Смодлака.

14 О свом дотадашњем опредељењу она је у време школовања у Лицеју записала: „Међу нама је било Српкиња, Хрватица, али је било више „неопредјељених” као што сам ја (дјеце из бракова аустројских држављана разних националности)” (Рукописи МЖ, недатирано).

15 *Извод из протокола вјенчаних Православне источне српске цркве Храма Св. Преображења Господња у Загребу*, 3/16. 6. 1914.

16 У чланку су цитирани наводи из *Хрватске ријечи* од 26. 11. 1918. године: „У складу с пропагираном политиком уједињена јужних Славена писало се и о потреби помоћи Србији. [...] Притом се апелирало на лијечнике, болничаре и болничарке који би у славенском духу требали добровољно кренути у помоћ угроженој браћи”. Захваљујем др Јелени Симић Јовановић која ми је указала на овај чланак у коме се помиње недовољно познат одлазак лекара из Хрватске у Србију у новембру 1918. године.

весних ратних година, Машин муж Теодор је након Солунског фронта са српском војском стигао у Сарајево. Ту је млада породица могла поново да буде на окупу. Због потребе организације здравствене службе Теодор је остао на послу у Сарајеву, а Маша му се придружила почетком 1919. године у граду у који нико од њих раније није крочио. Дисциплина и посвећеност професији, као и снажан осећај одговорности и строгости према самој себи, попустили су много година касније, када је Маша написала: „Кад сам 1919. залутала у Сарајево (и ту остала – нажалост) (...)” (Рукописи МЖ, 13. 2. 1958).

У Сарајеву је Маша прво професионално била ангажована као лекар у Градском физикату. Врло брзо почео је њен друштвени ангажман, када је већ 10. септембра 1919. године учествовала у оснивачкој скупштини Друштва за просвјешћивање жене и заштиту њених права у Сарајеву. Ово Друштво је врло брзо прерасло у Женски покрет. Заједно са колегиницом др Стаком Бокоњић, која је ратне дане такође провела радећи у Земаљском родилишту у Загребу, и секретарком Друштва Јованком Чубриловић, покреће низ предавања намењених учитељицама – о здравственој заштити, хигијени, бризи о деци.¹⁷ Свега три месеца по оснивању Друштва, Машином иницијативом отвара се 1. 12. 1919. прва установа за заштиту жене – Склониште за матере и одојчад у Пофалићима – Матерински дом. Са променљивим финансирањем, та установа опстаје углавном добровољним радом и бесплатним лекарским услугама сарајевских лекарки – Катице Јакшић Радулашки, Стаке Бокоњић и Маше Живановић, као и волонтерским радом Јованке Шиљак (Ђуџковић 2019: 376). Поред тога, Маша је активна чланица Окружне и мјесне заштите дјецe; Фонда за потпомагање сиромашних ученица, Друштва за збрињавање незаштићене дјецe и омладине. У Сарајеву и околини (Нишићи, Пале) у многим приликама држала је женама предавања о хигијени, правилној исхрани, писала је чланке за различиту публику – од савета на странама штампе – *Вечерње њошије*, *Југословенској*

17 Везе између омладинског покрета и зачетака Женског покрета јављају се пред Први светски рат, а „један од стубова идеологије овог омладинског покрета је питање ослобађања жене” (Екмечић 1989: 533). После рата, у оснивању Друштва за просвјешћивање жене истакнуте улоге су имале Јованка, супруга Вељка Чубриловића, и његове сестре др Стака Бокоњић и Вида Чубриловић. Чланица Друштва Јованка Шиљак одржала је говор над одром после опела Гаврилу Принципу, Трифку Грабежу и Недељку Чабриновићу (Иванић, Делфа. „Југословенске жене на погребу Принципа и другова му”, *Женски њокреј* 1. 4–5 (1920) 3–4.) Један од адвоката који су „бесплатно своје услуге Друштву [за просвјешћивање жене] понудили” у области правне заштите жена, био је др Рудолф Цистлер, познат по одбрани чланова Младе Босне на суђењу поводом атентата на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. (Јовановић, Вера, „О раду Друштва за просвјешћивање жене и заштите њених права Сарајево: од 1. V 1922 – 24. V 1923. год”. *Женски њокреј* 4, 6 (1923) 275–280). Све су ово интересантни подаци за неистражену тему о везама предратног омладинског и послератног женског покрета у Босни и Херцеговини.

лисїа, Јуїословенске њошїе, Преїледа, до стручних прилога у Гласнику Министарсїтва народної здравља и прилога у часописима које покрећу женске организације – Жена данас и Женски њокреї.

У преко двадесет текстова у часопису Женски њокреї др Маша Живановић бавила се првенствено темама које су непосредно биле везане за њену основну професију – здравствену заштиту мајки и деце, хигијену и здравствено просвећивање. Први такав текст био је *О зашїиїиїи маїтеринсїтва* (Женски њокреї, 8, 8/1927: 1–2).¹⁸ У њему је изложила своје ставове о потреби образовања жена за материнство, „свој најприроднији позив и своју грађанску дужност”. Залагала се за то да се свим запосленим трудним женама омогући законски регулисана поштеда од рада непосредно пре и првих шест недеља после порођаја, да им се омогући стручна примаљска помоћ (од стране за то обучених жена), отварање дечијих диспанзера са саветовалиштима за мајке. Изложила је потребу да законодавство изједначи права ванбрачне деце и инсистирала на законском регулисању одговорности мушкарца за бригу о ванбрачном детету и његовој мајци.

Годину дана касније, у чланку „Заштита мајке и дјетета” (Женски њокреї, 9,14–15/1928: 2, 5), дала је поређење здравствене заштите трудница, породиља и новорођенчади у неколико држава – Швајцарској, Сједињеним Америчким Државама и Совјетском Савезу – на основу података Интернационалног удружења за заштиту деце и сталне комисије за заштиту мајке и детета при Друштву народа. Др Живановић је сматрала да је „заштита мајке и дјетета од првих феминистичких захтјева”, а пажњу је усмеравала на важност систематског бављења „социјалном хигијеном”, јер није сматрала да је „лијечење појединаца довољно за очувања народног здравља”.

У тексту из 1936. године „Заштита дјече (један предлог за нов закон за заштиту дјече)” (Женски њокреї, 17,4–6/1936: 41–47) бавила се историјатом развоја дечије заштите. Ту је дала преглед оснивања установа и законске регулативе заштите деце у Европи и Америци, од времена грађанских револуција па све до Женевске декларације о правима детета, донете 1923. године. Посебну пажњу посветила је стању заштите деце у Југославији. На основу тога, дала је основне идеје и предлоге за нови „Закон о заштити дјече и младежи”, који укључује и заштиту и снажење породице, као „једине природне и најбоље заштитнице дјече”.

Брак је био још једна важна тема о којој је писала др Маша Живановић и то у чланку „Брак и политика популације”,¹⁹ који је настао на основу предавања одржаног у „Народном универзитету” у Сарајеву. Схватања о браку као равноправном односу у коме „нема мање или више вреднога, да једно и друго служе једнако међусобном усавршавању као

18 Број је био посвећен Материнском дану.

19 Изашао је у неколико делова – Женски њокреї 10, 11/12 (1929) 5; 10, 13/16 (1926) 5 и 10 21/24 (1929) 3–4.

и стварању новог” изложена су у тексту „О једнаком моралу” (*Женски њокрећ* 17, 1–3/1936: 2–8). „Јединствени, једнаки сексуални морал, услов за равноправност полова, могућ је само у друштву са свјесним моногамним браком”.²⁰

Проблемом ванбрачне деце бавила се у тексту „О неудатој мајци и њеном дјетету” (*Женски њокрећ* 11, 9–10/1930: 2–3), а посебну пажњу посветила је проституцији и укидању регламентације као „најфеминистичнијој теми” у чланку „Проституција, регламентација, аболиција” (*Женски њокрећ* 13, 7–8/1932: 98–104). Њене ставове делила је и др Вера Кићевац,²¹ која се такође залагала за једнаки морал и сузбијање ширења венеричних болести. Маша је известила и са конгреса венеролога одржаног новембра 1927. у Загребу на коме је присуствовала као представник Алијансе женских покрета, као лекар (иако не венеролог), где је имала прилике да изнесе ово становиште о антивенеричном закону и укидању регулисане проституције. О ставу Алијансе поводом промена антивенеричног закона из 1935. године објавила је текст „Предлози Алијансе Женских покрета о променама и допунама антивенеричног закона” (*Женски њокрећ* 16, 3–4/1935: 41–42).

У једном од наредних бројева развила се дискусија у којој Јулка Хлапец Ђорђевић критикује ставове др Живановић и др Кићевац, сматрајући их недовољно продубљеним. Неколико бројева раније, на странама *Женској њокрећ*а распламсала се расправа између Маше Живановић и Јулке Хлапец Ђорђевић поводом кратког критичког приказа Маше Живановић Јулкине књиге *Судбина жене = криза сексуалне етике* (*Женски њокрећ* 11, 17–18/1930: 2–3). Различити темпераменти учесница сигурно су допринели овим неслагањима, чији је основ у различитим приступима проблемима – с једне стране теоретским и социолошким, а са друге медицинским и утемељеним на практичним искуствима рада са женама у установама за њихову заштиту. У обзир свакако треба узети да су њихове међусобне разлике проистекле и на основу неминовно различитих погледа из Прага и Сарајева на исте теме.

Специфичност деловања женског покрета у Сарајеву представљало је и бављење положајем муслиманских жена. Тој теми посветила је текстове „И Муслиманка ће се пробудити” (*Женски њокрећ* 9,1–2/1928: 1–2) и „Један важан рад Женског покрета у Сарајеву” (*Женски њокрећ* 9, 1–2/1928: 4), који су инспирисани дискусијом која је уследила након изјаве реисул-улеме Џемалудина Чаушевића да се „муслиманска вера не противи откривању Муслиманки и да уопште исламска вера није противна раду муслиманских жена у јавном животу”. Чланице Женског покрета су настојале да у своју делатност укључе и муслиманске жене, да их заинтере-

20 Детаљније о писању *Женској њокрећ*а о овим питањима писала је Светлана Стефановић (Стефановић 1998: 66–84).

21 Вера Кићевац Петровић (1895–1938) – рано преминула лекарка и сарадница Женског покрета из Београда којој био посвећен последњи број *Женској њокрећ*а.

сују за јавни живот, и у томе су имале подршку реис-ул-улеме Чаушевића. Женски покрет у Сарајеву је организовао састанке са муслиманкама и пратио рад муслиманских организација („Гајрет” и др). Једно од посећенијих предавања у организацији Женског покрета одржао је Хифзи Абду-резак Бјелевац под насловом „О Муслиманки”, свесрдно препоручивши муслиманкама сарадњу са Женским покретом, а сам је „лично заступао захтјев да се свим женама даде право гласа” (*Женски покрет* 9, 1–2/1928: 4). Сlike из живота жене у Босни, на основу сопствених искустава стечених приликом обиласка сарајевске околине ради одржавања предавања сеоским женама, Маша Живановић приказала је у тексту „Да пробудимо свест или не?: две слике из Босне” (*Женски покрет* 15, 7–8/1934: 75–76).

Свој интензивни ангажман у Женском покрету и другим организацијама Маша Живановић спроводи паралелно са својим основним послом – радом у Заводу за заштиту мајки и дјеце и са подизањем троје своје деце. Поред тога, у неколико наврата 1920. и 1924. године, са стипендијом Министарства здравља Босне и Херцеговине боравила је у Швајцарској, Француској, Енглеској и Белгији ради праксе на дечијим клиникама и другим установама за заштиту деце. У оквиру рада у Женском покрету учествовала је и представљала југословенске жене на многим међународним скуповима, чему је несумњиво допринело и њено познавање више страних језика (немачког, француског и енглеског, у нешто мањој мери и руског).²² Маша Живановић била је у делегацији југословенских жена на Трећој конференцији Мале женске антанте у Атини 1925. године, са Лепосавом Петковић, Ксенијом Атанасијевић и Миром Кочондом (Кецман 1978: 191). Учествовала је на конференцијама Мале женске антанте у Прагу 1927. године (Ограјšek, Kardum 2019: 123) и у Варшави 1929. године, као једина представница Краљевине СХС (Ограјšek, Kardum 2019: 130). Своју земљу је представљала и на конгресима Интернационалне алијансе за женско право гласа у Паризу (Кецман 1978: 188) и Берлину (Кецман 1978: 282) где је учествовала у раду Комисије за једнак морал (*Женски покрет* 10, 17–20/1929: 3).

У својој средини је Маша Живановић радила на ширењу пацифистичких идеја. Један од успешнијих таквих догађаја била је академија посвећена борби за мир 14. 2. 1932. године, коју је отворила позивом да жене у Југославији треба пажљиво да прате рад Конференције Друштва народа за опште разоружање (*Женски покрет* 13, 3/1932: 35), (Кецман 1978: 284). Када је сарајевски Женски покрет угостио истакнуте представнице међународних организација жена, оне су „биле изненађене да у овој ’готово партијархалној средини’ наилазе на ’толико модерно шваћање и смисла за феминистички покрет’ сматрајући да је др Живановић ’светски наображена жена која по својој способности заслужује једно од водећих мјеста у феминистичком покрету’” (Dujmović 2019: 384).

22 У упитницима и анкетама о професионалном раду нису посебно навођени класични језици, које је такође познавала.

Значај деловања појединаца Маша Живановић је нагласила представивши у *Женском њокреџу* личности Аделине Ирби²³ (*Женски њокреџ* 15, 7–8/1934: 68–70) и др Теодоре Крајевске²⁴ (*Женски њокреџ* 9, 16/1928: 1–2), две жене које су својом делатношћу обележиле просвету и здравство у Босни. Када је основано Друштво за просвећивање жена у Сарајеву, Теодора Крајевска је међу првима била позвана да у њему делује. Када је Крајевска одлучила да се после тридесет пет година рада у Босни врати у своју отаџбину Пољску, Женски покрет јој је уручио диплому почасног члана као „једној од првих бораца за ослобођење славенске жене и првом женском лекару у Босни” (*Женски њокреџ* 9,16/1928: 1). Пишући о њима двома, Маша Живановић је, свесно или не, налазила паралеле са својим професионалним путем.

Да оволика активност и ангажман нису увек наилазили на разумевање, видљиво је из чланка „Интересантан интермецо у борби удатих жена за право на рад” (*Женски њокреџ* 15, 4/1934: 5–6) у коме се наводи „да у Сарајеву има 22 жене лекара, а у целој Дринској бановини 57 према 300 мушких. [...] Од 22 позване, на састанак [на коме је требало да се говори о отпуштању удатих жена из државне службе] их је дошло 8”. Ипак је Савезу лекарских комора и министру социјалне политике и народног здравља послата резолуција у којој се тражи да у редукуцију чиновника не уђу и жене лекари.

У то време Женски покрет је већ приметно губио полет из претходне деценије. У извештају о раду за 1933. годину констатовано је да планови нису остварени због осипања и презаузетости запослених чланица (*Женски њокреџ* 14, 3/1933: 36–39). У октобру 1935. године основана је Омладинска секција Женског покрета као покушај да се покрет оживи. У секцију су ушле младе раднице и ученице, неретко по налогу тада илегалне Комунистичке партије Југославије, која је тражила начин да прикрије своје деловање под окриљем легалних организација. Једно од предавања које је младим чланицама секције одржала Маша Живановић било је насловљено „За једнак рад – једнака плата”. Јавна предавања која су у оквиру Секције одржавана неретко су прерастале у политичке скупове. Под окриљем окупљања ради других задатка Омладинске секције (ширење писмености и сл.), тајно је деловала Црвена помоћ. Тадашњој председници Женског покрета др Смиљани Кршић и бившој председници др Маши Живановић полиција је због тога претила укидањем не само Секције, већ целог Женског покрета. Ипак, хапшење председнице Омладинске секције Женског покрета и чланице КПЈ Ђине Врбице и других чланица довело је коначно до забране рада Женског покрета у Сарајеву 1937. године (Beoković 1967: 443).

23 Аделина Полина Ирби (Adeline Paulina Irby) (1831–1911), оснивачица прве школе за девојчице у Сарајеву.

24 Теодора Крајевска (Teodora Krajewska) (1854–1935), једна од првих лекарки у Босни, прву службу имала је у Тузли од 1892. до 1901, када је прешла у Сарајево.

Убрзо се разгорео Други светски рат, а у новоформираној Независној држави Хрватској Маша и Теодор су отпуштени из државне службе. Успели су да избегну са ћеркама у Београд. Њихов син је за то време живео у Загребу са својом породицом. У избеглиштву је Маша краће време обављала приватну праксу у Београду, а потом је ангажована на Одељењу за дечију туберкулозу Опште државне болнице у Београду. После бомбардовања Београда у априлу 1944. године придружила се супругу, који је од 1942. године као лекар био распоређен на рад у прихватилишту за избегличку децу у Соко Бањи. Једно време су радили заједно, а онда је Маша, у 54. години живота, са ћеркама ступила у 19. српску народноослободилачку бригаду 25. српске дивизије НОВЈ и постала управник војне болнице ове бригаде. Крај рата дочекала је као санитарски референт Команде места среза сокобањског. У јуну 1945. године Маша и Теодор Живановић су враћени у Сарајево на захтев Министарства здравља Босне и Херцеговине, које су тада чинили, како бележи, поред министра, др Неде Зеца, још 3 лекара и 2–3 службеника. Маша је одмах постављена за вршиоца дужности управника Завода за здравствену заштиту матера и дјеце у Сарајеву. Вратила се на своје некадашње радно место, у диспанзер у чијем је оснивању учествовала и који је годинама водила.

Али, као што су се после деценију-две од краја Првог светског рата поново наслућивали нови сукоби, па је у заборав одлазио допринос жена у свим делатностима, тако су промене биле видљиве и после Другог светског рата, у измењеним друштвеним и политичким околностима. Нове организације су имале за циљ да организују жене које су у новој држави добиле право гласа, али нису хтеле да наставе рад и постигнућа „буржоаских” феминисткиња. Градио се „нови свет”. Најављен је Први конгрес Антифашистичког фронта жена Босне и Херцеговине. Премда у то није била укључена, нити је била позвана, Маша Живановић се надала да ће бар моћи да „види ту прву манифестацију социјално и политички ослобођене жене у Сарајеву”. Међутим, „[к]иша је пљуштала, ја нисам имала кишобрана (уопште га нисам имала) данима сам ходала у плавој хаљини од падобранске свиле, коју ми је Тонка сашила”. На улазу у фискултурни дом, где се конгрес одржавао, војни стражари јој нису допустили улаз. „Било ме је и стид, што сам искључена из ове прве афирмације слободних жена – иако је то био и остао циљ мога живота” (Рукописи МЖ, недатирано). Уз сведочење припаднице Женског покрета из Сплита Винке Шперац Булић,²⁵ ово представља још једну илустрацију смене генерација или дисконтинуитета међуратног („буржоаског”) женског покрета са организацијом жена у социјалистичкој Југославији.

25 Винка Шперац Булић (1884–1965): „Razumijem i naš feminizam, koji je nama nesvesno bio jedna od poluga komunizma, a kasnije izbačen i ignoriran, jer da je to buržujski feministički pokret, koji nema ništa zajedničko s radničkim pokretom žena. A mi, jadne, se borile za pravo glasa...” – zapis Vinke Bulić iz 1952. godine, iz dokumentacije o feminističkom pokretu u Splitu. *Splićanke nekad i danas 2. Dio 2.* Udruga Domine, 27.12. 2010 <https://www.youtube.com/watch?v=bTYCN8pD8Lw> (pristupljeno 14. 08. 2020.)

Разочарање је видљиво и у коментару на паролу из новина „Што више жена, што више омладине”, под којом је одржан састанак са темом о интензивирању културног живота у Сарајеву, на коме није била присутна ниједна жена! После четрдесет година борбе за промене у схватањима, Маша није могла да прихвати да је и даље било присутно уобичајено понижавајуће стављање „омладине и жена” у исту категорију као да су вечите малолетнице („l'éternelle mineure”) (Рукописи МЖ, 28. 10. 1957).

Иако биографија Маше Живановић говори о особи слободног духа, која није трпела ограничења – од литературе коју је читала, до важних животних избора – чак и ако би то доводило до сукоба са околином, резултати њенога рада и деловања говоре о особи врло високе самодисциплине, чврстине духа и строгој, пре свега према самој себи. Њени рукописи, сачувани у једној свесци и неколико појединачних листова и фрагмената, открили су преломна лична осећања, размишљања, али и разочарања позних година живота. Штета је да је из тако богатог живота сачувано тако мало описа, мисли и догађаја, иако је Маша и сама у више наврата осећала потребу да доста тога запише. Нажалост, још чешће, ту потребу је надвладавао осећај узалудности писања.

„Често ми је било и смијешно и претенциозно да запишем о свом животу, тако и сад кад сам прочитала о физиолошком 'биографичном добу' – који је како неки медицинари сматрају – знак сенилности”. На свој шездесети рођендан даље је записала како је време да се спрема за одлазак... „без жалости и горчине – ја још данас стојим под утиском једне Форелове књиге [...] Он жели, не да после његове смрти њему други држе опроштајне говоре, него – пошто он одлази, он се опрашта са светом” (Рукописи МЖ, 14. 12. 1950).

У седамдесетој години, током лечења од тешке болести, стално је и активно читала – међу њеном болничком лектиром остала је тек објављена Аристотелова *Никомахова еџика* у преводу на српски, у коју је бележила коментаре на маргинама. Сахрањена је у Београду, где се и лечила у августу 1960. године. Последња жеља, да буде кремирана, могла је бити испуњена тек неколико година касније, јер је први крематоријум у Београду и Југославији отворен 1964. године.

ЛИТЕРАТУРА

- Autobiografije hrvatskih pisaca*. Zagreb: AGM, 1997.
- Beoković, Mila. *Žene heroji*, Sarajevo: Svjetlost, 1967.
- Dujmović, Sonja. „Dr Maša Živanović – naučna praksa i društveni angažman”. *Zbornik radova / Naučna/znanstvena konferencija Bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad, Mostar, 13-14. april/travanj 2018. godine. Knj. 1*. Ur. Edim Šator. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauka/znanosti, 2019, 373-391.

- „Jambrišak, Marija”. *Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28637> (Pristupljeno 6. 9. 2020).
- Hutinec, Goran. „Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. godine u hrvatskoj javnosti”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 38 (2006) 227–242.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Kršić, Smiljana. „Dr Maša Živanović: in memoriam”. *Nova žena* 16, 12 (1960) 8–9.
- „Lucerna, Kamila”, *Hrvatska enciklopedija*. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37367> (Pristupljeno 6. 9. 2020).
- Marković, Zdenka. *Naš Licej – o šezdesetoj godišnjici njegova osnutka jeseni 1892*. Zagreb, 1953.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. „Otvaranje Ženskog liceja u Zagrebu”. *Povijest u nastavi* 4, 8 (2) (2006) 147–176. <https://hrcak.srce.hr/10580> (pristupljeno 2. 9. 2020).
- Ograjšek Gorenjak, Ida. Kardum, Marija. „Mala ženska Antanta (1923–1939)”. *Historijski zbornik* 72, 1 (2019) 111–138. <https://hrcak.srce.hr/236076> (pristupljeno 19. 10. 2020).
- Splićanke nekad i danas* 2. Dio 2. Udruga Domine, 27. 12. 2010 <https://www.youtube.com/watch?v=bTYCN8pD8Lw> (pristupljeno 14. 08. 2020.) „Štefa Iskra-Kršnjavi”. *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Zagreb: AGM, 1997, 411–414.
- Екмечић, Милорад. *Сиварање Југославије 1790–1918, књ. 2*. Београд: Просвета, 1989.
- Милорадовић, Горан. „Вашке и пушке: Теодор Живановић и његова књига Град Ниш током лета 1915. године”. *Град Ниш током лета 1915. године*. Теодор Живановић. Вишеград: Андрићев институт, 2018.
- Мустеданагић, Лидија. „Богдановић, Милица”. *Српски биографски речник 1 А-Б*. Нови Сад: Матица српска, 2004, 610–611.
- Стефановић, Светлана. „’Женски покрет‘ о проблему брака, слободне љубави, сексуалног васпитања, проституције и контроле рађања”. *Годишњак за друштвену историју* 5, 1–3 (1998) 66–84.

ИЗВОРИ

- Izveštaj privr. Ženskoga liceja i s njim spojene vježbaonice u Zagrebu koncem školske godine 1906–1907*. Zagreb: Kr. Zemaljska tiskara, 1907.
- Rukopisi Maše Živanović* (privatno vlasništvo).
- Женски покрет 1920–1938.

Maša Miloradović
National Library of Serbia

*MAŠA ŽIVANOVIĆ (1890-1960), A PEDIATRICIAN AND AN ASSOCIATE
OF THE MAGAZINE WOMEN'S MOVEMENT*

Summary: This is a biography Maša Živanović (born Skopczynski), a pediatrician from Sarajevo and a pioneer of struggle for women's rights and education of women in Bosnia, a member of a generation affected by two world wars, fall of the empires, the rise of new states and new regimes, daughter of an Austro-Hungarian civil servant, student of the Provisional Women's Boarding School in Zagreb, Viennese medical student, women's rights activist, Yugoslav and partisan doctor, wife and mother. The impact of the education was described in her private notes. Her interests in issues of social justice led her to join the associations of students from South Slavic parts of Austria-Hungary. After the First World War, spent in the war hospitals in Zagreb and Osijek, she managed to establish and start new health institutions in the interwar Sarajevo, to be an advocate of women's right to vote and female emancipation on the whole, women's emancipation, health education and protection of women and mothers. Dr Živanović represented Kingdom of SCS/Yugoslavia in the Alliance of Women's Movements in Yugoslavia, International Alliance for Women's Voting Rights and the Little Entente of Women. In *Women's Movement*, Maša Živanović wrote about the topics directly related to her basic profession – healthcare for mothers and children, hygiene and health education. She advocated abolition of regulated prostitution and introduction of anti-venereal law and stood for equal rights of women to education and employment and for the economic independence of women.

Detailed biographies, sources of engagement, role-models of the leaders of the women's rights movement in the context of ideological and other changes, should contribute to better understanding of the history of the women's rights movement.

Keywords: biography, female education, Maša Živanović, women's rights movement in Bosnia, *Women's Movement*, women doctors

Матуранткиње Женског лицеја у Загребу 1908. године. (Маша Живановић 3. с десне стр. у горњем реду; у средини је управник Лицеја проф. Иван Хоић)

Маша у болници у Загребу, март 1916. год. (друга слева, седи)

На једној од конференција Мале женске антанте, крајем 1920-их

Чланице Женског покрета у Сарајеву, крајем 1920-их година

Фотографије: приватно власништво

ČASOPIS ŽENSKI POKRET O KSENIJI ATANASIJEVIĆ

U ovom radu se analiziraju tekstovi koji su objavljivani o Kseniji Atanasijević u časopisu *Ženski pokret*. Iako je Atanasijević bila jedna od važnih autorki koja je objavila devetnaest tekstova u prvom jugoslovenskom feminističkom časopisu, njena pozicija je dvostruka. Ona je i aktivni subjekt (autorka tekstova), ali i predmet analize i beležaka koje su objavljivane u časopisu. Polazi se od uvida da je Ksenija Atanasijević bila model i uzor koji je *Ženski pokret* nudio drugim ženama, i zbog toga se analiziraju neki od ključnih tekstova (autorskih ali i nepotpisanih uredničkih), svojevrsni temati, kao i kratke i duže beleške o njoj, kako u kontekstu politike Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, tako i u kontekstu uredničke politike časopisa. Naglašava se značaj analize tekstova ne izolovano, već kontekstualno, sa posebnom pažnjom koja je posvećena izboru tekstova, strukturi temata, mesta na kojima se štampaju tekstovi, temati ili beleške. Ti elementi pokazuju da se radi o veštij i promišljenoj uredničkoj politici tokom celokupnog postojanja časopisa *Ženski pokret*, koji zaslužuje dalje analize i kritički osvrt na njegovo nasleđe.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, filozofija, univerzitet, feministički časopis, studije periodike, *Ženski pokret*, feministička politika, feministička solidarnost

Ksenija Atanasijević (1894–1981), u jednom periodu i potpredsednica Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, ili skraćeno, *Ženskog pokreta*, bila je i aktivna autorka u časopisu, odnosno glavnom glasilu društva, *Ženski pokret*. Tekstove koje je objavila u tom časopisu posmatram kao važan doprinos razvoju feminističke kritike u Jugoslaviji.¹ U ovom tekstu, međutim,

* katarina.loncarevic@fpn.bg.ac.rs

1 Pošto je taj doprinos višestruk i složen, feminističku kritiku Ksenije Atanasijević u *Ženskom pokretu* klasifikujem u četiri grupe ili segmenta. Prvi segment bi predstavljali tekstovi koji su posvećeni teorijskom utemeljenju feminističke politike (i u tu grupu takođe možemo svrstati njene tekstove o pacifizmu). Drugi segment čine tekstovi koji predstavljaju početak razvoja feminističke filozofije ali i feminističke teorije književnosti Ksenije Atanasijević. Treću grupu čine takozvani „tekstovi sa terena”: kako izveštaji o aktivnostima Društva, tako i promišljanje njegove politike i feminističkih sporova sa drugim delovima pokreta. I konačno, četvrti segment u radovima Ksenije Atanasijević u *Ženskom pokretu* čine njeni prikazi knjiga.

Klasifikaciju radova koju ovom prilikom predlažem ne smatram jedinom mogućom, čak bi se moglo reći da je ona moja interna klasifikacija koja mi kao autorki i filozofkinji koja je objavila više tekstova o filozofiji i feminizmu Ksenije Atanasijević daje podsticaj za dalji rad i istraživanje. Svaka grupa tekstova iz *Ženskog pokreta* predstavlja istraživački izazov jer smatram da su njihove analize, kojima ću se baviti u narednim tekstovima, višestruko važne kako za kritičko ispitivanje radova Ksenije Atanasijević, tako i za poli-

istraživački fokus je usmeren na način na koji se u *Ženskom pokretu* pisalo o Kseniji Atanasijević. Naime, dodatni element u analizi mesta i uloge Ksenije Atanasijević u časopisu *Ženski pokret* jesu i tekstovi koji su u tom časopisu objavljeni o samoj Kseniji Atanasijević, pa je ona u časopisu istovremeno i aktivni subjekt u svojstvu autorke, ali i tema tekstova koje druge autorke i uredništvo pišu o njoj. Iako su ti tekstovi često relativno kratki, važno ih je analizirati, pošto predstavljaju značajno svedočanstvo o načinu na koji prvi jugoslovenski feministički časopis odaje priznanje i utiče na vidljivost feminističkih saborkinja i aktivistkinja.

Ksenija Atanasijević je u *Ženskom pokretu* objavila ukupno devetnaest tekstova, iako neki od njih imaju samo nekoliko kratkih pasusa. Sa druge strane, ona kao važna figura, autorka i aktivistkinja, kao i njeno delo, predstavlja temu pet tekstova u *Ženskom pokretu* (u periodu od 1923. godine do 1929. godine), od kojih su neki poznatih autora/ki, a neki su nepotpisani. Ksenija Atanasijević je tema i u Beleškama (koje postoje kao posebna rubrika u časopisu *Ženski pokret*) i najavama koje, zajedno sa Beleškama, predstavljaju često crtice i tekstove od nekoliko rečenica. Atanasijević je tema Beležaka i najava pet puta, u periodu od 1928. godine do 1933. godine.

Tabela 1: Tekstovi, beleške i najave o Kseniji Atanasijević u *Ženskom pokretu* (Izvor: Poljak i Ivanova, 2019)²

Godina objavljivanja	Autorka i naslov teksta/beleške	Godište (broj sveske): broj stranica
1923	Milica Vlajić. „Prvo ustupanje naše katedre ženi”	4 (8): 337–338
1924	V. M. „Pristupno predavanje g-đice Dr. Ksenije Atanasijević”	5 (3): 115–116
1928	Nepotpisana. „Prva žena profesor universiteta”	9 (7): 4
1928	Mileva B. Milojević. „D-r Ksenija Atanasijević: prva žena profesor Universiteta”	9 (8): 2
1928	Nepotpisana. „Svečana sednica u čast D-r Ksenije Atanasijević”	9 (8): 2–3
1929	Nepotpisana. „Preporuka: <i>Filosofski fragmenti</i> Ksenije Atanasijević” ²	10 (11–12): 6

tiku Društva i njeno pozicioniranje u feminističkim političkim debatama, ali i za uredničku politiku časopisa *Ženski pokret*, i konačno za osvetljavanje nasleđa ovog vodećeg jugoslovenskog feminističkog časopisa i njegovo kritičko procenjivanje iz ugla feminističkih studija periodike.

² U bibliografiji je navedna kao „prikaz” (upor. Poljak i Ivanova, 2019: 219), a zapravo se radi samo o najavi, odnosno informaciji da je knjiga objavljena.

1929	Vukosava Milojević. „Prikaz: Dr. Ksenija Atanasijević: <i>Filosofski fragmenti</i> (knj. 1)“	10 (17–20): 2–4
1930	Nepotpisana. „Preporuka: D-r Ksenija Atanasijević: <i>Filosofski fragmenti</i> , knjiga druga“ ³	11 (11–12): 4
1930	Nepotpisana. „Književnost: Radovi Dr. Ksenije Atanasijević na bugarskom, češkom, nemačkom, i u Holandiji“	11 (17–18): 4
1933	Julija Bošković. „Kongres Jedinstva slovenskih žena u Beogradu“ ⁴	14 (9–10): 114–116

Prethodna tabela, u kojoj su hronološki navedeni tekstovi i beleške o Kseniji Atanasijević u časopisu *Ženski pokret*, pokazuju njen značaj u politici Društva, politici časopisa i jugoslovenskog feminizma. Tabelarni prikazi su često od pomoći u istraživanju rada i uticaja nekog autora ili autorke. Međutim, ono što takvi prikazi skrivaju, a slična je situacija i sa zbornicima tekstova u kojima su sabrani radovi iz periodike neke autorke ili nekog autora, jeste kako se ti tekstovi pojavljuju u samom časopisu, kako funkcionišu i u okviru generalne uređivačke politike časopisa, ali i u uređivačkoj politici određenog broja/sveske tog časopisa. Kontekstualno čitanje pokazuje u kojem se specifičnom istorijskom, društvenom i političkom trenutku za Društvo, časopis, pa i za samu autorku pojavljuju tekstovi u časopisu i na kom mestu. Do tih uvida koji su nužni za analizu periodike i njenog kulturnog, društvenog i političkog značaja, pa i nasleđa, možemo doći samo analizom celokupnog časopisa koji je u pitanju i svake sveske ponaosob.

Ovaj rad je posvećen analizi nekih tekstova o Kseniji Atanasijević kao figure i teme u časopisu *Ženski pokret*, načinu na koji se ona, njena profesionalna pozicija, i njeno delo pojavljuju kao tema u samoj strukturi časopisa i u uredničkoj politici, a ukazaću i na neke njene autorske radove koji su pratili tekstove o njoj ili povremeno, i uslovno rečeno, temate koji su joj bili posvećeni. U tom smislu, u ovom radu povremeno prekoračujem granice koje sam sama postavila, ali radove same Ksenije Atanasijević u *Ženskom pokretu* analiziram tek donekle, odnosno samo onoliko koliko nam pomažu da razumemo i kontekstualizujemo tekstove o njoj u prvom jugoslovenskom feminističkom časopisu.

Ksenija Atanasijević se prvi put pojavljuje i kao autorka i kao tema u *Ženskom pokretu* u četvrtoj godini postojanja časopisa, u svesci broj 8 iz oktobra 1923. godine. Taj broj časopisa je višestruko zanimljiv. Naime, kako su uka-

³ Isto (upor. Poljak i Ivanova, 2019: 234).

⁴ U ovom izveštaju se samo pominje ime Ksenije Atanasijević kao učesnice.

zale autorke koje se bave istorijom periodike i feminističke periodike kod nas, Stanislava Barać, Jelena Milinković i Žarka Svirčev, časopis *Ženski pokret* je težio tome da bude ozbiljan časopis, ni nalik takozvanim „ženskim” časopisima u kojima se zagovara tradicionalna uloga ili zanemaruje emancipacija žena i politička moć delovanja, pa je zato uredništvo izbegavalo ilustracije i fotografije (upor. Barać, 2015: 139; Milinković i Svirčev, 2019: 13); misija časopisa je bila krajnje ozbiljna, i uredništvo, kao i autorke, stalno naglašavaju pre svega *političku* ulogu časopisa koji za krajnji cilj ima emancipaciju i građanska prava za žene. To ne znači da časopis nije „ženski”, već da je „ženski” i *politički*. U prvom broju časopisa, jasno je da je časopis „ženski” pošto je i feministički, i uredništvo kao da naslućuje nešto što će tokom drugog talasa feminizma postati ključno za feminističke pokrete, odnosno detektuju potrebu za ženskim stvaranjem i politikom koja je *za žene i o ženama*:

„Žensko pitanje postalo je predmet posvednevnih diskusija i osetila se živa potreba za pokretanjem jednog mesečnog pregleda. On ima da se bavi društvenim položajem žene u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti; *uređivaće ga žena; pišaće u njemu žene, novčanu podlogu stvorice žene*” („Zakon o štampi”, *Ženski pokret* 1/1920: 3; naglasak dodat).⁵

Pošto je radikalna građanska feministička politika Društva u osnovi samog časopisa, u njemu ne bi trebalo da budu sadržaji koji vezuju žene isključivo za nepolitičku sferu, pa prema tome nema ni uobičajenih slika i ilustracija. Međutim, upravo u periodu između 1923. i 1938. godine, *Ženski pokret* objavljuje pojedine fotografije, a prva osoba čija se fotografija našla na stranicama ovog časopisa bila je Ksenija Atanasijević, a u ovoj osmoj svesci iz oktobra 1923. godine, prvi i poslednji put se uz fotografiju pojavljuje i njen potpis na slici. Slika je odštampana na stranici posle naslova, impresuma i sadržaja, da bi zatim sledio tekst o Kseniji Atanasijević kojim se otvara ovaj broj časopisa, „Prvo ustupanje naše universitetske katedre ženi” autorke Milice Vlajić (1923: 337–338).⁶ Već iz naslova je jasno da je tekst napisan povodom izbora Ksenije Atanasijević za docentkinju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. U samom tekstu se o Kseniji Atanasijević govori kao o „najmlađem pred-

5 Sam tekst iz kojeg potiče citat napisan je kao odgovor na tadašnje zakone prema kojima žene nisu imale politička ni građanska prava. Naime, uredništvo je na osnovu odluke Društva o osnivanju svog glasila/časopisa, otišlo da prijavi osnivanje časopisa u „upravu Varoši”, odnosno gradsku upravu Beograda. Uredništvu je „ljubazno objašnjeno da i pored toga što će list uređivati i izdržavati žene, ipak počasnno mesto može zauzeti *samo čovek*”. I zaista, „*retko zanimljivih besmislica sadrži naš zakon* [o štampi] ... [i] odgovorni urednik može biti samo onaj koji ima, politička prava, a za sticanje političkih prava potrebna je samo biti *muška glava*, nije potrebno čak ni biti pismen, a nekmoli razumevati se još u politici, štampi i tome sličnom” („Zakon o štampi”, *Ženski pokret* 1/1920: 3; naglasak dodat).

Žensko uredništvo je moralo da se pomiri sa činjenicom da će bar formalno odgovorni urednik morati biti *muška glava*, ali to nije sprečilo uredništvo da na naslovnoj strani uvek stoji imena glavne urednice i članica književnog odbora, dok je muški odgovorni urednik potpisivan u dnu poslednje stranice časopisa (upor. Milinković i Svirčev, 2019:12).

6 Naslovi tekstova kao i citati iz *Ženskog pokreta* su navedeni onako kako su objavljeni u samom časopisu, prema tada važećem pravopisu.

stavniku” (Isto: 338) na Univerzitetu, iako se ne ističe koliko je zapravo veliki korak za Univerzitet u Beogradu to što je ne samo zaposlena prva docentkinja, već i što se radi o prvoj docentkinji na svim odeljenjima za filozofiju u tadašnjoj Kraljevini SHS, a zatim i Kraljevini Jugoslaviji.⁷

Milica Vlajić predstavlja čitalačkoj publici *Ženskog pokreta* neke ključne biografske podatke o Kseniji Atanasijević, naglašava njenu naučnu i filozofsku izvrsnost i daje pregled njenih objavljenih radova. Zatim piše:

„Ne samo osnovna i srednja, već i najviša naša škola otvara svoja vrata ženi, ustupa joj katedru i poverava tako uzvišen i težak posao kao što je širenje i usavršavanje nauke, vaspitanje intelekta u najvišem smislu kod mladih generacija koje nam pored spremnih ljudi daju i naučnike, spremne da nastave rad starih i time omogućće stalni tok naučnog napretka.

Za nas je ovo dovostruko radostan događaj iz ovog razloga: uopšte uzevši, nije tako teška stvar *dobiti* universitetsku katedru; teška je stvar *zaslužiti* universitetsku katedru, i ljudi, ispunjenjem ovog drugog, ponekad i bez njega, lako postižu ovo prvo. Mi duboko verujemo, da kod žena neće biti takav slučaj; one će uvek morati zaslužiti universitetsku katedru, što nam je u ostalom naročito mило, pa tek je onda dobiti. Znači, do universitetske katedre treba preći dve ozbiljne prepone – zaslužiti je i dobiti je – g-dica D-r Ksenija Atanasijević ih je obe sjajno prešla” (Isto: 337–338; naglasak dodat).

U ovom odlomku Milica Vlajić podseća čitateljke *Ženskog pokreta* na sporu, ali upornu borbu za osvajanje prava na sve nivoe obrazovanja kada je reč o ženama u Srbiji, da bi se zatim vodila borba i za pravo na rad u profesijama za koje su se žene obrazovale, pre svega imajući u vidu da veliki broj žena nije mogao da radi u svojim profesijama zato što nisu imale status državnih činovnika. Bez obzira na to što je i sam univerzitet poput drugih institucija sklon dodeljivanju pozicija i onima koji ih nisu zaslužili, Milica Vlajić ukazuje na to da kada je reč o ženama, one ipak moraju prvo da ih zasluže i da pokažu da su izuzetne, pa tek onda mogu i da dobiju tu važnu poziciju za proizvodnju i širenje naučnih znanja koja im zbog znanja koje same poseduju, i pripada. Ona s pravom kaže da je Ksenija Atanasijević *i zaslužila i dobila* to mesto iako je sam taj proces zapošljavanja i izbora u zvanje docentkinje tekao dugo i bio mučan za samu Atanasijević.⁸

7 Filozofija je i tada bila, kao što je i sada, pre svega muška disciplina u kojoj su žene diskriminisane, retko citirane, a patrijarhalne predrasude o podobnosti žena za filozofiju i oštru raspravu koja joj priliči su nešto što je bilo prisutno kako 1920-ih godina, tako i danas. Angažovanje prve docentkinje iz oblasti filozofije u celoj Kraljevini SHS, a zatim i Kraljevini Jugoslaviji, presedan je ne samo za naše prostore, a mali broj žena koje su zaposlene na odeljenjima za filozofiju danas svedoči o ne samo predrasudama kada je reč o filozofkinjama već i o takvim odeljenjima kao neprijateljskom okruženju za žene. O tim temama sam više pisala u drugim radovima (upor. Lončarević, 2018).

8 O neizvesnosti dobijanja te zaslužene pozicije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, kao i o tome koliko je ceo proces bio težak i mučan za Kseniju Atanasijević i razočaranje zbog postavljanja na mesto nastavnice u Gimnaziji, ona piše u svojim pismima i dnevniku, 9. septembra 1922. godine: „degradirana mi je ambicija, ali i ona će umreti kao što se i

Stanislava Barać u knjizi *Feministička kontrajavnost* naglašava da je sve-ska broj osam iz oktobra 1923. godine *Ženskog pokreta* „praktično posvećen[a] ... filozofkinji” Kseniji Atanasijević (Barać, 2015: 140) ili, kako se to obično kaže danas, ona je *tema broja*. Ipak, taj temat je drugačije koncipiran nego što se to, na primer, danas očekuje u časopisima. Dakle, kao najava za samu temu posle sadržaja, po prvi put se pojavljuje fotografija u časopisu *Ženski pokret*, i to filozofkinje Ksenije Atanasijević, sa njenim potpisom. Zatim sledi prigodan autorski tekst Milice Vlajić o značaju izbora Ksenije Atanasijević za prvu do-centkinju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, da bi posle toga usledio još jedan tekst iste autorke o ženama advokatkinjama, odnosno o tome kako su tri žene (Jelena Mihajlović Đorić, Smilja Jovanović Krikner i Ruža Vinterštajn Jovanović) položile sudijsko-advokatski ispit (Milica Vlajić, „Žene – advokati”, *Ženski pokret* 4, 8/1923: 338–340).

U broju koji je *posvećen* Kseniji Atanasijević tri advokatkinje zapravo do-bijaju duži tekst koji se delom bavi i lošim stanjem u advokaturi, za koje se za-tim smatra da može biti popravljeno *urođenom marljivošću i uzvišenošću žena*, da bi konačno advokatski poziv bio na nivou na kojem mora da bude. Iako se radi o dužem tekstu od onog koji je posvećen Kseniji Atanasijević, i to u broju časopisa u kojem bi ona trebalo da bude centralna figura, tekst o advo-katkinjama ne samo što ima smisla iz ugla uredničke politike u osmoj svesci iz 1923. godine već ima svoje mesto i u pogledu centralnih tema u ovom časopisu od njegovog osnivanja.⁹ U političkoj borbi Društva, kao i u politici časopisa *Ženski pokret*, ulazak žena u tradicionalno muške profesije jeste deo borbe za izjednačavanje profesionalnog statusa žena i muškaraca, te su uspesi prve do-centkinje na Univerzitetu u Beogradu i tri advokatkinje koje su položile su-dijsko-advokatski ispit zapravo deo iste borbe. Ako tako posmatramo odluku uredništva da koncipira osmu svesku časopisa iz 1923. godine, tekst o advo-katkinjama na važan način dopunjava i ne predstavlja iskliznuće u odnosu na glavnu temu broja, odnosno izbor prve univerzitetske nastavnice-docentkinje.

Posle drugog teksta Milice Vlajić, posvećenog trima advokatkinjama, sle-di jedan od, po mom uverenju, najznačajnijih, po mom uverenju, filozofskih tekstova Ksenije Atanasijević. Reč je o tekstu koji ujedinjuje *i* feminizam *i* filo-zofiju po prvi put u radu ove autorke i predstavlja njen prvi esej iz feminističke

sve moje upokojilo. (...) Kada bi sve nastavnice sa ovoliko volje polazile u školu, kao ja, krasno bi sve u njoj izgledalo”. Atanasijević rezignirano piše 12. septembra 1922. da je sve što je čeka u životu na mestu nastavnice „strahovito besmisleno”, a u istom tonu se nastavljaju njene inti-mne beleške i tokom oktobra kada je premeštena u nišku gimnaziju (Vuletić, 2005: 46–47).
 9 Centralne teme u časopisu tokom celokupnog perioda njegovog izlaženja su *politička prava žena, pacifizam, radna prava žena*, koja uključuju i borbu za *skraćeno radno vreme žena* zbog njihove opterećenosti kućnim radom i brigom o deci i porodici, *ekonomsko izjednačavanje* muškaraca i žena, borbu za izjednačavanje muškaraca i žena u *profesijama*, što znači i da žene treba da imaju prava da obavljaju *iste poslove* kao i muškarc, ali i da budu *jednako plaćene*, i da mogu da *napreduju* u svojim profesijama kao i muškarc (što su im zakoni onemogućavali), neophodnost *strukovnih udruživanja žena*, ali i teme kao što su borba protiv *dečijeg rada*, protiv *alkoholizma* i *prostitucije* (upor. Kasnar, 1920/1: 5–6; Milinković i Svirčev, 2019: 14).

filozofije. To je tekst objavljen pod naslovom „O emancipaciji žena kod Platona” (Atanasijević, 1923: 340–344),¹⁰ koji predstavlja *feminističko čitanje* Pete knjige Platonove *Države*.

Feminističke filozofkinje su uočile tri glavna pristupa u feminističkom novom iščitavanju i kritikovanju filozofskog kanona koje počinje na sistematičan način tek od 70-ih godina dvadesetog veka. Prvi pristup predstavlja takozvanu negativnu analizu kanona, a zapravo označava eksplicitnu kritiku kanona kao mizoginog. Drugi pristup bi se mogao opisati kao napor da se proizvede „alternativni kanon” (Schott, 2007: 54), što znači uključivanje

„alternativnog izbora autora/autorki ili tekstova koje bi trebalo smatrati delovima kanona. Ova strategija uključuje pokušaje da se uključe izgubljeni glasovi filozofkinja, [...] i da se usmeri pažnja ka muškim figurama u istoriji filozofije koji su posmatrani kao marginalni [...] i takođe, pokušaje da se razviju strategije čitanja koje za svoj fokus imaju neortodoksne tekstove ili momente onih autora koji su već čvrsto utvrđeni u kanonu” (Isto: 46–47).

Ova „revizija istorije filozofije” (Witt, 2004: 1) ima za svoju posledicu drugačiji pejzaž te istorije, u kojoj filozofkinje nisu puki predmeti istraživanja ili posmatranja, već aktivno delaju na izgradnji kanona. I konačno, treći pristup predstavlja „pozitivni odnos prema kanonu” (Schott, 2007: 54) ili „aproprijaciju kanonskih filozofa [...] kao izvora” (Witt, 2004: 1) za savremenu feminističku filozofiju.

Ova klasifikacija, mada bi je trebalo posmatrati kao provizornu, ipak omogućava da na zanimljiv način pristupimo delu Ksenije Atanasijević. Iako tokom 1920-ih ne možemo da govorimo o feminističkoj filozofiji kao autonomnom polju istraživanja, glavna ideja u mojim prethodnim istraživanjima bila je da pokažem da je Atanasijević jedan od onih „izgubljenih glasova” u istoriji feminističke filozofije, zato što se ona čak i među feminističkim filozofkinjama sa našeg područja ne posmatra kao neko ko je važna prethodnica feminističkoj filozofiji, oblasti istraživanja koja je nastala tokom drugog talasa feminizma na zapadu.

Iako jasno prepoznaje filozofski kanon kao mizogin, Ksenija Atanasijević nije ostavila nijedan tekst koji se bavi tim aspektom negativne analize kanona. Međutim, doprinos Ksenije Atanasijević kada je reč o druga dva feministička pristupa istoriji filozofije, skrojjenih tokom 1970-ih, posmatram kao važan pošto ona koristi slične strategije čitanja i analize još tokom 1920-ih. Ona je pisala o važnim filozofkinjama da bi pokazala da su se žene bavile filozofijom u gotovo svim važnim filozofskim školama antičkog doba (tekst „Pesnikinje i filosofkinje antičke Grčke” u dva dela objavljen u časopisu *Misao* 1924, i još jedan, „Pitagoreičarka Theana”, u *Pravdi* 1927. godine). Usredsređivanjem ne samo na žene-filozofkinje već i na druge zanemarene figure u istoriji filozo-

10 Ovaj esej Ksenije Atanasijević sam više puta analizirala u ranije objavljenim radovima. Na ovom mestu ukazujem na tekst iz 2015. godine koji je izvorno objavljen na engleskom jeziku, a zatim je 2020. godine objavljena i proširena i prevedena verzija tog teksta na srpskom jeziku (upor. Loncarevic, 2015; Lončarević, 2020).

fije, kao što je Muzonije Ruf („Jedan feminist starog veka” u časopisu *Pravda* 1928), ona je počela izgradnju alternativnog kanona, iako na elementarnom nivou (upor. Atanasijević, 1924; Atanasijević, [1926] 2008; Atanasijević, [1927] 2008; Loncarevic, 2015; Loncarevic, 2018; Lončarević, 2020).

Filozofsko-feministički esej o kanonskom filozofu Platonu Atanasijević piše sa idejom da iskoristi njegove uvide o ženama kao izvor za filozofiju i feminizam sopstvenog vremena. Upravo u Petoj knjizi *Države*, Sokrat, Platonov glasnogovornik, tvrdi da su jedine prirodne razlike između muškaraca i žena osnovne biološke razlike, i da nema razlika koje bi bile osnova za argumente protiv ženske jednakosti sa muškarcima. Drugim rečima, iz polne razlike *ne slede* razlike u sposobnostima. Prema tome, žene mogu da se bave istim poslovima kao i muškarci, pa za Platona to dalje znači da žene mogu biti čuvarke u (idealnoj) državi, i da njihova funkcija u društvu nije ograničena samo u okvirima domaćinstva. Iz ovog vrlo šturog osvrt na esej „O emancipaciji žena kod Platona”, čini se da je ipak jasno zašto je baš ovaj tekst odličan izbor za prvo pojavljivanje Ksenije Atanasijević u *feminističkom* časopisu *Ženski pokret*, a njen prvi prilog se završava sledećim rečima, koje nam slikovito predstavljaju i situaciju u intelektualnoj sredini u kojoj je ona obrazovana i bori se za ženska prava:

„Vizionarski genije Platonov prvi je prodro u istinu da između čovekovih i ženskih podobnosti za rad ne postoji nikakva bitna kvalitativna razlika, nego samo kvantitativna; i da žena *nema* drukčiju prirodu nego čovek, nego je samo finije i zato donekle slabije konstitucije od čoveka. Zato je on objavio da *ne postoji razlika u sposobnostima čoveka i žene koja bi bila odlučna za izbor poziva*, i širokogrudno priznao da žene izuzetno mogu svojom razvijenošću da daleko za sobom ostave ljude. Koliko je svežija i istinitija argumentacija velikog filozofa iz V veka pre Hrista od argumentacije nekog intelektualca iz XX veka posle Hrista” (Atanasijević, 1923: 344; naglasak u originalu).

Ksenija Atanasijević ulazi u svet časopisa *Ženski pokret* i tako što joj se daje vidljivost i značaj za širu borbu feminističkog pokreta osvajanjem prostora koji su nepravедno bili nedostupni za žene, ali i kao autorka jednog od najznačajnijih tekstova napisanih iz feminističke perspektive o Platonu u ovom periodu, ne samo kod nas već i u svetu.

Drugo pojavljivanje Ksenije Atanasijević kao teme u *Ženskom pokretu* imamo već u martovskoj svesci, odnosno svesci broj 3 iz 1924. godine, i to u rubrici *Beleške*. U ovoj rubrici u periodičnoj štampi je dosta pisano, i iako beleške imaju često marginalan značaj kao žanr u periodici,

„[b]eleške su [...] kao žanr [...] u *Ženskom pokretu* poprimile funkciju glavnog emancipatorskog žanra – ženskog portreta. Slobodno se može reći i da je kroz ove portrete-beleške, kao sažeto iskazane upečatljive primere konkretnih ženskih (ne)uspeha, *Ženski pokret* maksimalno razvio funkciju direktnog podsticaja čitateljki na feminističku akciju” (Barać, 2015: 154–155).

Na taj način možemo da čitamo sam naslov teksta-beleške „Pristupno predavanje g-đice D-r Ksenije Atanasijević” (V. M., 1924) jer on, kako to kaže Stanislava Barać, već „sadrži čitavu priču o ženskoj emancipaciji” (Barać,

2015: 155). Na koji način? Pre pojave Ksenije Atanasijević nije bilo pristupnog predavanja za žene jer nije ni bilo žena u statusu docentkinja na Univerzitetu u Beogradu. Ova kratka beleška je svedočanstvo o uspehu i prodoru u prostore koji su ranije bili nedostupni ženama. Belešku u najvećem delu zapravo čine reči tadašnjeg dekana Filozofskog fakulteta, Vladimira Petkovića, koji upravo potvrđuje da ovim „uvođenjem u dužnost” (V. M., 1924: 116) Ksenije Atanasijević, žene osvajanju prostor univerziteta i nauke.

Opet u rubrici *Beleške*, u svesci sedam iz aprila 1928. godine, a iznad prilično velikog oglasa o uslugama Ženskog kluba (koji nudi pansion i prenočište uz korišćenje kupatila, povoljno, a da se opet svako oseća kao kod svoje kuće!), stoji naslov koji je gotovo neprimetan: „Prva žena profesor universiteta” (*Ženski pokret* 7/1928: 4). Kao i u prethodnoj belešci i u skladu sa načinom na koji je ulogu beležaka u *Ženskom pokretu* već analizirala Stanislava Barać, imamo najavu nečega što je do tada bilo nemoguće: „Pri zaključku lista dobili smo vest da je g-ca D-r Ksenija Atanasijević izabrana za vanrednog profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu. Alijansa Ženskih pokreta iskreno čestita” (Isto). Ova kratka beleška je zapravo i najava sledećeg broja *Ženskog pokreta*, koji opet kao centralnu temu ima lik i delo Ksenije Atanasijević u cilju obeležavanja novog osvojenog prostora za žene na univerzitetu: Ksenija Atanasijević bi trebalo da postane prva žena u zvanju vanredne profesorke.

Kao u osmoj svesci iz oktobra 1923. godine, kada je bila centralna figura jer je postala docentkinja, i sada, u osmoj svesci iz aprila 1928. godine, Ksenija Atanasijević se pojavljuje i na fotografiji, njen lik i delo su tema dva teksta, a i sama Atanasijević je autorka jednog (uslovno rečeno) autorskog teksta. U časopisu koji nije često objavljivao fotografije i ilustracije, drugo pojavljivanje Ksenije Atanasijević na fotografiji predstavlja posebnu čast.

Tokom 1927. godine, *Ženski pokret* je promenio format i strukturu. Format je sada novinski, više nema naslovne strane u pravom smislu te reči, već odmah posle naslova i impresuma i bez sadržaja, kao u novinama, počinju tekstovi. Časopis već neko vreme ima velike finansijske probleme koji se vide i u formatu, obimu časopisa, ali i stalnim apelima upućenim čitateljicama da plate pretplatu (upor. Malešević, 2007: 20). Iako je Ksenija Atanasijević centralna figura ove osme sveske iz 1928. godine, ona ne otvara časopis. Sveska ima ukupno samo četiri strane, i na prvoj strani su tekstovi koji su važni za Ženski pokret kao organizaciju: duži tekst o nedavno preminuloj Anki Popović (predsednici Ženskog pokreta u Bosanskom Brodu), i dva kraća o Socijalnom institutu u Pragu i jedan o ženi u ekonomskom životu Nemačke. Cela druga i deo treće strane, od ukupno četiri, posvećene su Kseniji Atanasijević. Opet je glavna tema, kao i 1923. godine, novi status Ksenije Atanasijević na Univerzitetu, odnosno, izvesnost novog statusa koji niko u tom trenutku nije dovodio u pitanje. Naime, 29. marta 1928. godine, Savet Filozofskog fakulteta jednoglasno je izabrao Kseniju Atanasijević za vanrednu profesorku za „celokupnu istoriju filozofije” (Vuletić, 2005: 65). Procedura je i tada kao i sada takva da sve izbore sa fakulteta mora da potvrdi i Univerzitet, i niko u tom tre-

nutku ni ne sumnja da je taj izbor samo formalnost. Centralni tekst o Kseniji Atanasijević u ovom broju časopisa potpisuje Mileva Milojević pod naslovom „D-r Ksenija Atanasijević, prva žena profesor universiteta”, i on slavi to uistinu veliko dostignuće koje prevazilazi granice Jugoslavije, predstavljajući uspeh na međunarodnom nivou ne samo za univerzitete već i odeljenja za filozofiju u kojima su uvek dominirali beli muškarci.

U trenutku kada je Ksenija Atanasijević trebalo da bude izabrana za vanrednu profesorku, ona, kako nas izveštava Mileva Milojević, ima iza sebe 45 većih i još mnoštvo manjih radova, referata, kritika, preвода i prikaza (Milojević, 1928: 2). Kao i kada je izabrana za docentkinju, i sada, Ksenija Atanasijević ima najveći broj radova iz antičke filozofije, pa u tom smislu ne čudi što je ona, u dogovoru sa uredništvom, kao tekst koji je predstavlja u ovom broju *Ženskog pokreta* kao uskoro prvu ženu univerzitetsku profesorku, izabrala upravo odlomak, odnosno četiri pasusa iz svoje knjige o Epikurovom atomizmu koju je objavila na francuskom jeziku godinu dana ranije.

Na prvi pogled, izbor je možda čudan jer je ovaj mali tekst (ako možemo tako da ga nazovemo, budući da ima četiri kratka pasusa), „Epikurova doktrina o bogovima” (upor. Atanasijević, 1928: 2), takav da nema direktno jasnu vezu sa idejama časopisa *Ženski pokret* kao što je to imao tekst „O emancipaciji žena kod Platona”. Međutim, kada se pažljivije pročitaju ta četiri pasusa i tekst Mileve Milojević o prvoj ženi univerzitetskoj profesorki, izbor postaje jasan i upečatljiv. Naime, Ksenija Atanasijević je na Filozofskom fakultetu od početka svog radnog angažmana kreirala i organizovala specijalizovane kurseve iz antičke filozofije kakvi ranije nisu postojali. Ali, radeći te specijalizovane kurseve, pripremajući predavanja, pišući knjige i tekstove, ona je uradila i još nešto značajno. U tekstu Mileve Milojević stoji:

„Dr. Ksenija Atanasijević obrađuje naučno istoriju filozofije. Najviše je radova dala iz istorije grčke filozofije, gde vrlo često postoje samo posredni ili fragmentarni izvori pa zato treba kritički rekonstruisati pojedine sisteme. Smatra da su konačno prošla vremena zamračene filozofske terminologije; valja pisati *jasno, sintetično i sočno*” (Milojević 1928, 2; naglasak dodat).

Kada razmotrimo ovaj uvid, a koji Mileva Milojević svakako dobija i od same Ksenije Atanasijević, jasan nam je i nastavak teksta i doprinosi koji se navode u proučavanjima Atanasijević filozofiji atomista (Leukipa, Demokrita i Epikura), elejskoj školi (pre svega Parmenidu), ali i novim tumačenjima sofista.

Ako imamo u vidu da Ksenija Atanasijević smatra, prema navodima iz teksta Mileve Milojević, da fragmentarne izvore antičke filozofije treba drugačije i kreativnije čitati i tumačiti, pa prema tome o njima i drugačije pisati, ona zapravo smatra da daje izuzetan doprinos izučavanju antičke filozofije: odlomak koji je izabrala za ovaj broj *Ženskog pokreta* nije izabrala samo da bi nam pokazala da je godinu dana ranije objavila knjigu o Epikurovom atomizmu na francuskom jeziku, već da bi nam pre svega pokazala kako je kreativno pristupila čitanju, pa potom i pisanju o Epikurovom atomizmu. Ona dakle, da po-

novim, za razliku od drugih, piše o antičkoj filozofiji *jasno, sintetično i sočno*, i kritički rekonstruiše pojedine filozofske sisteme od kojih su nam samo ostali fragmenti i sekundarni izvori. Iako na prvi pogled može da nam se učini da je trebalo izabrati neki drugi tekst prve profesorke univerziteta kao reprezentativan u jednom feminističkom časopisu, ako moja analiza stoji, na drugi pogled, izbor koji su napravile Ksenija Atanasijević i urednice *Ženskog pokreta* zapravo je savršen.

U osnovi politike *Ženskog pokreta* jeste ideja da nema ničega u prirodi žene što joj onemogućava da se bavi bilo kojim poslom i profesijom, o čemu nas ovaj časopis detaljno izveštava iz broja u broj, pa prema tome, ni naukom ni filozofijom. Ksenija Atanasijević je pritom pokazala ne samo da je svojim intelektom i talentom zaslužila mesto na univerzitetu, već je svojim kreativnim radom i u tumačenjima otišla i korak dalje u jednoj prilično zatvorenoj i muškoj oblasti istraživanja kao što je filozofija, koja je to i dan-danas. I kada se bavila misliocima i misliteljicama iz prošlosti, a naročito onima iz antike, nije samo želela da ih pozicionira kao istorijske figure, već se uvek pitala o njihovom značaju za nas danas (tu strategiju je koristila i u svojim feminističko-filozofskim kritikama kanona antičke filozofije). Dakle, ona je pokazala, i toga bila potpuno svesna, da ne samo što ima znanje, pa je zaslužila mesto na odeljenju za filozofiju poput drugih muških kolega, već je otišla i korak dalje (i toga je takođe svesna) i ponudila čitanja koja su značajna i van naše filozofske čaršije: „Antička filozofija je našla u Dr. Kseniji Atanasijević jedinstvenog naučnog radnika” kaže nam Mileva Milojević (Milojević, 1928: 2).

U onom istom *Ženskom klubu* koji je reklamiran u prethodnom broju *Ženskog pokreta*, a gde se jedva vidi beleška/vest o odluci Saveta Filozofskog fakulteta da uputi predlog Univerzitetu da se Ksenija Atanasijević izabere za vanrednu profesorku, sada se izveštava da je 5. aprila 1928. godine održana Svečana sednica u čast Ksenije Atanasijević. Toj svečanosti posvećen je treći tekst u okviru temata o prvoj ženi profesorke univerziteta (*Ženski pokret*, 8/1928: 2–3). U ovom nepotpisanom izveštaju sa svečanosti kojoj je prisustvovao i tadašnji rektor Univerziteta u Beogradu, Čedomilj Mitrović (što bi verovatno trebalo da znači da niko nije sumnjao u izbor Ksenije Atanasijević u zvanje vanredne profesorke), nalazi se čitav niz podataka koje, čini mi se, stalno ponavljamo, ali koji zaista postavljaju Kraljevinu SHS, pa Kraljevinu Jugoslaviju i konačno Srbiju, u složeni i specifičan položaj kada je uporedimo sa drugim zemljama Evrope. Zaista je retkost da u to vreme, i u razvijenim zemljama Evrope i u Americi, žene imaju ovako visoke pozicije na univerzitetu (a naročito je to retko kada se ima u vidu filozofija kao disciplina), tako da Alojzija Štebi, predsednica Alijanse *Ženskih pokreta*, s pravom ukazuje da je ovo uspeh i velika pobeda feminističkog pokreta pa i svih feministkinja sveta. Leposava Petković, predsednica Narodnog ženskog saveza, naziva Kseniju Atanasijević „herojem u borbi feminizma u našoj zemlji” i poževela joj je istom prilikom izbor za članicu u SANU. Milena Atanacković, ispred beogradskog *Ženskog pokreta* u kojem je Ksenija Atanasijević bila i najaktivnija, takođe

ovaj izbor u zvanje vanredne profesorke vidi kao „pobedu feminizma”. I konačno, sama Ksenija Atanasijević, istom prilikom, naglašava značaj konteksta u kojem postoji snažan feministički pokret:

„Jedan od važnih uslova za moj uspeh – koji je ujedno i uspeh sviju vas – bilo je zapažljivo snaženje principa feminizma kod nas, i danas već kod naših žena veoma razvijena svest o tome da feminističke zahteve treba što aktivnije ostvarivati, jer je tek, kada se oni realizuju, moguće doći do obezbeđenja normalnoga, pravednoga i duboko etičkog života i progressa jedne društvene zajednice” (Isto: 2).

Savet Filozofskog fakulteta doneo je odluku o izboru Ksenije Atanasijević u zvanje vanredne profesorke krajem marta 1928. godine, dok je svečanost organizovana, pa i poseban temat prvoj profesorki univerziteta kod nas upriličen, u aprilu 1928. godine. Nažalost, vrlo brzo se pokazalo da su sve one osobine koje su naglašene kao izuzetne kod Atanasijević – da je svojim znanjem i talentom prvo zaslužila pa zatim i dobila poziciju na Univerzitetu, da je bila izuzetno samostalna, autonomna i hrabra filozofkinja i feministkinja koja je u tom trenutku imala impozantan opus kako na našim tako i na stranim jezicima, da je priznata filozofkinja u Evropi – ujedno i osobine koje joj Univerzitet nije oprostio.

Prvi dopis, odnosno „predstavka”, univerzitetskom veću u kojem se osporava njen izbor u zvanje vanredne profesorke pojavljuje se pred članovima tog veća već u maju 1928. godine, i potpisuje ga njen mentor i profesor. Kako je Branislav Petronijević u tom trenutku već u penziji, nije najjasnija pozicija iz koje piše svoj dopis. Ovaj dopis na Univerzitetu nije razmatran, ali je ubrzo usledio i organizovan napad koji je trajao godinama i koji je na kraju doveo do toga da Ksenija Atanasijević nikada nije izabrana za vanrednu profesorku, te da je, kako se danas često kvalifikuje, „najučenija žena na Balkanu”, napustila Univerzitet, podnošenjem ostavke 1936. godine.¹¹

Prisustvo Ksenije Atanasijević u *Ženskom pokretu* i kao autorke ali i kao teme tekstova, bilo da se piše o njoj kao filozofkinji i aktivistkinji bilo da je reč o prikazu njenog dela,¹² govori nam o Kseniji Atanasijević kao o modelu i uzoru koji je *Ženski pokret* predstavio za druge žene. Takva žena, kako kaže Stanislava Barać u knjizi *Feministička kontrajavnost*, kao naučnica, intelektualka ili aktivistkinja, svojim radom je dokazala intelektualnu ravnopravnost žena i muškaraca (a možda i više od toga), što je za politiku *Ženskog pokreta* upravo uzor i model, odnosno uzor i model radikalnog građanskog feminizma između dva svetska rata (upor. Barać, 2015: 140–141): i zato što je uspešno savladala prepreke u sistemu obrazovanja, i zato što je „ušla u pakao” Univerziteta u Beogradu i specifičan pakao Filozofskog fakulteta (upor. Vuletić, 2005: 52).

11 Ljiljana Vuletić je detaljno opisala, dokumentovala i analizirala slučaj progona Ksenije Atanasijević sa Univerziteta u Beogradu (upor. Vuletić, 2005; Vuletić, 2020).

12 Trebalo bi dodati, iako se vidi iz tabele 1, da se među pet dužih tekstova o Kseniji Atanasijević i njenom delu, nalazi i prikaz prvog toma njenih *Filozofskih fragmenata* (upor. Milojević, 1929).

Istovremeno, ona je model i uzor jer je i aktivistkinja, odnosno angažovana intelektualka koje se nije ograničila samo na akademsko delanje (upor. Barać, 2015: 140–141).

Na svečanosti u Ženskom klubu, upriličenoj u čast buduće prve vanredne profesorke Univerziteta u Beogradu, Ksenija Atanasijević govori:

„[U] mojim borbama koje nisu male, a nisu ni neočekivane, jer je meni prvoj pala u deo neobična čast da krčim put karijeri žene – nastavnika Univerziteta – u mojim često gorkim borbama, uvek me je podržavala misao da u feminističkoj ideologiji i radu Ženskoga pokreta imam temeljni oslonac koji će mi etički pomoći da se ne obesnažim i da istrajem – radi dostojanstva feminizma. Za taj dragoceni oslonac, koji je mnogo doprineo tome da me ništa ne slomije [...] ja još jednom najsrdačnije zahvaljujem svojim dragim feminističkim drugaricama” (*Ženski pokret*, 8/1928: 3).

Ove reči, koje potvrđuju presudnu važnost feminističke solidarnosti, prijateljstva i podrške koja je neophodna u borbi protiv patrijarhalnog sistema, Ksenija Atanasijević je izgovorila 1928. godine. Iako je izgubila borbu sa mizoginim i patrijarhalnim strukturama na Univerzitetu, i iako su i feminističke drugarice iz *Ženskog pokreta* ostale začudno tihe u vreme progona Ksenije Atanasijević¹³ koja je u više navrata upravo na stranicama prvog jugoslovenskog feminističkog časopisa predstavljena kao model i uzor za druge žene, ove reči su i dalje ključne, jer bez podrške, saradnje, solidarnosti i feminističkih prijateljstava i savezništava nema opstanka feminizma, ni u širem društvenom kontekstu, ali ni na univerzitetima i drugim institucijama obrazovanja i nauke, mestima na kojima se danas feminizam najviše osporava.

13 Čutanje saborkinja ili mlake reakcije feministkinja povodom progona Ksenije Atanasijević predstavljaju posebnu temu za istraživanje koja prevazilazi obim ovog teksta. Do sada prikupljena i objavljena dokumentacija pokazuje da su daleko glasniji u odbrani Ksenije Atanasijević od feministkinja bili muški intelektualci i neke javne radnice koje se nisu izjašnjavale kao feministkinje. Na primer, na stranicama *Vremena* i *Pravde* su nedeljama objavljivani tekstovi i reakcije povodom „slučaja Ksenije Atanasijević”. Pored izjave sto sedamdeset žena javnih radnica u odbranu Ksenije Atanasijević (objavljene u *Vremenu* 29. oktobra 1935. godine), snažna, ali i usamljena feministička podrška došla je od Julke Hlapec Đorđević. Predstavnice ženskih udruženja (Ženskog pokreta i Udruženja univerzitetski obrazovanih žena) uputile su samo uzdržanu reakciju i odlučile da sačekaju odluku „autoriteta”, odnosno univerziteta (upor. Vuletić, 2005: 101–111). Moguće je da je deo odgovora na pitanje zašto su saborkinje iz Ženskog pokreta bile uzdržane dok se na stranicama istoimenog časopisa ni ne vidi da je u toku progon njegove važne saradnice, u unutrašnjoj dinamici samog udruženja, odnosno u eventualnim sporovima unutar organizacije povodom shvatanja politike pokreta, feminizma pa i seksualnosti. Unutrašnja dinamika, kao i sporovi i sukobi unutar udruženja koji se onda odslikavaju u uredničkoj politici časopisa, sigurno predstavljaju temu koja bi trebalo da bude detaljnije istražena i koja bi mogla da da odgovor na pitanje zašto *Ženski pokret* nije objavio nijedan tekst o progonu Ksenije Atanasijević. Zahvaljujem urednicama Žarki Svirčev i Jeleni Milinković na postavljenim pitanjima i inspirativnim predlozima za dalje istraživanje razloga zašto časopis nije tematizovao pitanje progona Ksenije Atanasijević niti pokušao da svoju saradnicu zaštiti i odbrani.

LITERATURA

- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost: žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Loncarevic, Katarina. "A Feminist Philosopher on the Fringe of History: Ksenija Atanasijevic and Ancient Greek Philosophy". *The Monist* 98. 1 (2015): 113–124.
- _____. "Retracing Feminist Philosophy in Yugoslavia: The Case of Ksenija Atanasijevic". *Proceedings of the XXIII World Congress of Philosophy 29. Philosophical Approaches to Gender*. Ed. Konstantinos Boudouris. Charlottesville: Philosophy Documentation Center, Greek Philosophical Society, International Federation of Philosophical Societies, 2018. 69–76.
- Lončarević, Katarina. 2018. „Čemu (još) feministička filozofija?” *Feministička teorija je za sve*. Ur. Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2018. 79–98.
- _____. 2020. „Feministička filozofkinja na rubu istorije: Ksenija Atanasijević i antička filozofija”. *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*. Ur. Zorica Mršević i Marko Jovanović. Beograd: Institut društvenih nauka, 2020. 206–231.
- Lončarević, Katarina en Daša Duhaček. "Ksenija Atanasijević (1894–1981)". *Vrouwelijke filosofen: een historisch overzicht*. Eds. C. Ceton, I. v.d. Burg, A. Halsema, V. Vasterling, and K. Vintages. Amsterdam: Uitgeverij Atlas, 2012. 363–368.
- Malešević, Miroslava, „'Ženski pokret' – feminističko glasilo između dva svetska rata”. *Žensko*. Miroslava Malešević. Beograd: Srpski genealoški centar, 2007, 9–40.
- Milinković, Jelena i Žarka Svirčev. „Ženski pokret (1920–1938): Politika teksta i kontekstā”. *Ženski pokret (1920–1938): bibliografija*. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019. 7–37.
- Poljak, Jovanka i Olivera Ivanova. *Ženski pokret (1920–1938): bibliografija*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Schott, Robin May. "Feminism and the History of Philosophy". *The Blackwell Guide to Feminist Philosophy*. Eds. Linda Alcoff and Eva Feder Kittay. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2007. 43–63.
- Vuletić, Ljiljana. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: Lj. Vuletić, 2005.
- _____. „Ksenija Atanasijević u raljama akademskih elita i čaršije”. *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*. Ur. Zorica Mršević i Marko Jovanović. Beograd: Institut društvenih nauka, 2020. 10–25.
- Witt, Charlotte. 2004b. "Feminist History of Philosophy". *Feminist Reflections on the History of Philosophy*. Eds. Lilli Alanen and Charlotte Witt. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2004. 1–15.

IZVORI

- Atanasijević, Ksenija. „O emancipaciji žena kod Platona”. *Ženski pokret* 4. 8 (1923): 340–344.
- _____. „Pesnikinje i filosofkinje stare Grčke (1)”. *Misao* 14. 1 (1924): 29–34.
- _____. „Pesnikinje i filosofkinje stare Grčke (kraj)”. *Misao* 14. 2 (1924): 109–116.
- _____. „Jedan feminist starog veka”. *Ksenija Atanasijević: etika feminizma*. Ur. Ljiljana Vuletić. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, [1926] 2008. 163–165.
- _____. „Pitagoreičarka Theana”. *Ksenija Atanasijević: etika feminizma*. Ur. Ljiljana Vuletić. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, [1927] 2008. 165–168.
- _____. „Epikurova doktrina o bogovima”. *Ženski pokret* 9. 8 (1928): 2.
- Bošković, Julija. „Kongres Jedinstva slovenskih žena u Beogradu (od naših žena govorele su Zdenka Marković, profesor iz Zagreba, i Ksenija Atanasijević)”. *Ženski pokret* 14. 9-10 (1933): 114–116.
- Kasnar, Zorka. „Program našeg rada”. *Ženski pokret* 1. 1 (1920): 5–6.
- Milojević, Mileva B. „D-r Ksenija Atanasijević: prva žena profesor Universiteta”. *Ženski pokret* 9. 8 (1928): 2.
- Milojević, Vukosava. „Dr. Ksenija Atanasijević: Filozofski fragmenti, knj. 1”. *Ženski pokret* 10. 17-20 (1929): 2–4.
- Vlajić, Milica. „Prvo ustupanje naše universitetske katedre ženi”. *Ženski pokret* 4. 8 (1923): 337–338.
- _____. „Žene – advokati”. *Ženski pokret* 4. 8 (1923): 338–340.
- V. M. „Pristupno predavanje g-đice Ksenije Atanasijević”. *Ženski pokret* 5. 3 (1924): 115–116.
- Ženski pokret. „Zakon o štampi”. *Ženski pokret* 1. 1 (1920): 3.
- Ženski pokret. „Beleška: Prva žena profesor universiteta”. *Ženski pokret* 9. 7 (1928): 4.
- Ženski pokret. „Svečana sednica u čast D-r Ksenije Atanasijević”. *Ženski pokret* 9. 8 (1928): 2–3.
- Ženski pokret. „Beleška: *Filozofski fragmenti* Ksenije Atanasijević, knj. 1”. *Ženski pokret* 10. 11–12 (1929): 6.
- Ženski pokret. „Beleška: D-r Ksenija Atanasijević: *Filozofski fragmenti*, knj. 2”. *Ženski pokret* 11. 11-12 (1930): 4.

Katarina Lončarević
Faculty of Political Science
University of Belgrade

THE MAGAZINE WOMEN'S MOVEMENT ON KSENIJA ATANASIJEVIĆ

Summary: In this article, I analyze essays published on Ksenija Atanasijević in the journal *Women's Movement*. Although Atanasijević was one of the most important authors, who published nineteen articles in this first Yugoslav feminist journal, her position within the journal is complex. She is an active subject (the author of the articles), but also the object/topic of analysis and notes that were published in the journal. I proceed from the insight that Ksenija Atanasijević was a role model that *Women's Movement* wanted to present to other women, i.e. its audience, and I analyze some of the key articles, topics of the issues, and long and short notes about Atanasijević, having in mind the context of the politics of the Society for Women's Enlightenment and Protection of their Rights, but in addition, the analysis is situated within the context of the journal's editorial policies and politics. I emphasize the importance of the analysis of these articles (essays and notes) not in isolation, but contextually, with close attention to the selection of essays, the structure of the topics of the issues, position of the printed essays, topics of issues, and notes. Those elements show the skilful and thoughtful editorial policy throughout the whole period of the journal's existence, which deserves further analyses and critical inquiries of its legacy.

Key words: Ksenija Atanasijević, philosophy, university, feminist journal, periodical studies, *Women's Movement*, feminist politics, feminist solidarity

ЖЕНА У ПОКРЕТУ: ЧЛАНАК КСЕНИЈЕ АТАНАСИЈЕВИЋ О ЕУРИПИДОВИМ ЈУНАКИЊАМА¹

*Кажу да ми живимо бездрижан животи код куће
док су они на дојном пољу. Каква плујоси!
Радије дих шријуи шиии узела
него се једном йораћала.*

Еурипид, *Медеја* 248–251 (мој превод)

Прилог у фокусу има антички књижевни канон кроз призму тумачења Ксеније Атанасијевић, и прецизније контекстуализацију њеног чланка „Жене у Еурипидовим трагедијама“ објављеног у *Женском йокреиу* 1/2 1924, 1–12. Овај њен чланак је конципиран као компилација најважнијих карактеристика пиеса, сижеа драми и истицања изузетних женских ликова, и садржи неколико веома вриједних увида који су до сада остали у потпуној сијенци научног интереса. Прво ће се дати контекст специфичног развоја ауторкиног филозофског одређења, да би се показало са ког мјеста она чита античку књижевност и трагедију. Овај контекст ће се показати корисним и у испитивању како читање књижевности паралелно утиче на развој њене филозофске мисли и њеног виђења етичког утемељења феминизма. Затим ће се у најкраћем дати оквир уредничке политике *Женској йокреиу*, да би се могла претпоставити улога овог чланка с обзиром на читалачку публику часописа. Такође, у вредновању овог чланка имаће се у виду тадашњи тренд у критицизму Еурипида. Надаље, скицираће се будући правци и динамика студија рода / феминистичке књижевне теорије у домену грчке трагедије, да би се позиционирало мјесто чланка Атанасијевићеве који за пола вијека претходи поменутом академском току. На крају ће бити издвојено неколико драгоцених мисли из чланка и подијељена лична импресија која повезује тумачење Еурипида Ксеније Атанасијевић, њено интимно гравитирање ка овом трагичару, саме трагичке јунакиње, једну важну димензију филозофске оријентације Атанасијевићеве и фрагментарност као њену изабрану књижевну форму.

Кључне речи: Ксенија Атанасијевић (1894–1981), Еурипид (485–406 пр. Хр.), философија живота, Бергсон (Henri Bergson, 1859–1941), класичне науке, књижевни канон, феминистичко читање

* djurdjina.s@gmail.com

¹ Овај текст је резултат истраживања обављаних у Етнографском институту САНУ, а које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Активисткиња и интелектуалка Ксенија Атанасијевић (1894–1981) је у Београду дипломирала философију и класичне језике (1920) и усавршавала се у Женеви и Паризу, те постала прва жена доктор наука (философије) на Универзитету у Београду (1922), прва жена доцент у Краљевини СХС (1923), и први експерт за античку философију на Универзитету у Београду. Писала је на неколико језика, преводила важне текстове (Спиноза, Платон, Аристотел, Адлер), била је врсна пијанисткиња, занимала се за духовност хришћанства и истока, психологију, књижевност и умјетност. Страствена феминисткиња, пацифисткиња и отворена противница антисемитизма и нацизма, Атанасијевић је била активисткиња организације Женски покрет и сарадница истоименог часописа. Као универзитетска радница и интелектуалка, оспоравана је и саботирана у вишегодишњој непоштеној кампањи из сексистичких разлога, струковне суревњивости и политичке неподобности, због које је хапшена, а њен рад забрањиван.

У рецентном научном интересовању за Ксенију Атанасијевић нарочито су *en vogue* чланци који сагледавају њен феминистички академски рад у пољу античке философије, тј. у њеном пољу експертизе. Први чланак показује да Ксенија Атанасијевић, мапирајући статус жене код Платона тј. у философском канону, и вршећи интервенцију на канону, дјелује као претеча феминистичке философије антиципирањем академског тока који ће кренути 70-их година (Loncarevic 2015). Други чланак се бави истим списима Атанасијевићеве са фокусом на културални допринос херменеутичких увида Атанасијевићеве за рецепцију античке философије и културе (Деретић 2016).

Мој рад у фокусу има, умјесто философског, књижевни канон у оквиру античке културе кроз призму тумачења Ксеније Атанасијевић. Наиме, она је у два симултано објављена чланка писала о женским личностима код тројице великих трагедиографа класичне Атине: „Жене у Еурипидовим трагедијама” (*Женски њокрејџ*, јануар/фебруар 1924, стр. 1–12), „Жене у Есхиловим и Софокловим трагедијама” (*Мисао*, 16. фебруар 1924, стр. 273–280). Оба чланка су конципирана као компилације најважнијих карактеристика писаца, сижеа драми и истицања изузетних женских ликова, и садрже неколико вриједних увида који су до сада остали у потпуној сијенци. У раду ће се показати контекст који објашњава ауторкино интимно гравитирање ка женским ликовима Еурипида. Настојаћу да сагледам чланак Ксеније Атанасијевић „Жене у Еурипидовим трагедијама” у контексту специфичног развоја њеног философског одређења, у контексту феминистичке периодике, тадашњег критицизма Еурипида, и у односу на будуће токове студије рода / феминистичке књижевне теорије у домену грчке трагедије.

Уколико имамо у виду податак да су на научном скупу класициста *The Value of the Classics* одржаном 1917. на Универзитету Принстон од 242 учесника биле само две жене (Gold 1997: 329), или податак да је 1925. изашао утицајни текст о позицији жене у класичној Атини чији аутор, му-

шки припадник Кембриџ елите, готово ноншалантно пише о овој теми (Gomme 1925) – јасно је да чињеница да једна умна Српкиња 1920-их година пише о третману жене у грчкој драмској књижевности заслужује потребну пажњу у српској хуманистици и култури, као и у свјетској науци.

Ксенија Атанасијевић и филозофија живота (*Lebensphilosophie*)

За читање Ксеније Атанасијевић важно је разумјети њено филозофско одређење, као полазиште теоријских схватања и утемељење активизма. Послератна духовно-материјална криза је продубила губитак повјерења у рационалност наука, технолошки и уопште неограничен напредак човјечанства. У оваквом амбијенту, *нова мисао* је критиковала духовну кризу западне културе и бунила се против режима сцијентизма и материјализма, а у филозофији против бескрвне појмовности која не опстаје у непредвидивим животним околностима. Нова мисао *Lebensphilosophie* полази из конкретног искуства, те признаје и интегрише ирационално: интуицију, инстинкт, лични доживљај, духовни, митски и мистички, поетски и умјетнички садржај. Најутицајнији заступник *филозофије живота* био је француски филозоф Анри Бергсон (Henri Bergson, 1859–1941), чије ће идеје извршити немјерљив утицај на целокупну културу. Бергсон сматра да су аутентично *животно искуство* и *интуиција* (која спаја инстинкт и интелект) значајнији за разумијевање стварности (коју покреће „животни полет“ / *élan vital*) од „непокретне“ анализе апстрактног рационализма и науке. Бергсон у први план ставља људску личност као локус примарне стварности:

„Постоји барем једна стварност коју сви ми досежемо изнутра, интуицијом а не простом анализом. То је наша сопствена личност са својим током кроз вријеме. То је наше Ја које траје” (Bergson 1969[1934]: 101, мој превод).²

Српском међуратном кругу бергсоноваца припадала је и млада Ксенија Атанасијевић; они су читали Бергсона у оригиналу и доступним преводима. Ксенија је била те среће да је у Паризу на универзитету Сорбона 1921. године похађала предавања Бергсона и других знаменитих професора, и уопште упијала француску културу којој је већ била наклоњена и која ће на њу извршити велики утицај.³ Париско искуство је за њен бритки ум и младалачку енергију, оплемењене духовношћу и префињеним сензибилитетом, било нарочито ослобађајуће искуство након сувопарне атмосфере рационалистичког филозофског круга њеног

2 „Il y a une réalité au moins que nous saisissons tous du dedans, par intuition et non par simple analyse. C'est notre propre personne dans son écoulement à travers le temps. C'est notre moi qui dure.”

3 Одличну студију о утицају француске филозофске и моралистичке књижевности и уопште француске културе на Атанасијевићеву, даје Ђурић 2020. За Бергсонова предавања, в. Вулетић 2005: 38.

професора, ментора и неприкосновеног ауторитета Бранислава Петронијевића (1875–1954). Тих 1920-их година Атанасијевић се *постепено* све више удаљавала од поменуте рационалистичке струје, напуштајући метафизички начин мишљења и „дедукције скопчањене формалне логике” (Атанасијевић 1928: 134). Она прогресивно гради сопствену филозофију живота уобличену у *Филозофским фрајментима* (1929, 1930) коју *сама дубоко живи* и која „ће доносити пуноћу и богатство и духу и души” (Атанасијевић 1929: нарочито 9–11).⁴ Стога је њен чланак о Еурипидовим женским ликовима из 1924. године значајан јер даје наговјештаје о њеној оријентацији у том раздобљу. Поводом овог „заокрета” постоје различита мишљења: моје тумачење иде у прилог тези да је одвајање Атанасијевић од Петронијевића почело још за вријеме докторских студија (Жуњић 2014: 268; Лолић 2020: 241 са ф. 8). Надаље, чланак о Еурипиду једно је од свједочанстава о улози књижевности у сазријевању њеног филозофског становишта.

Ксенија Атанасијевић и читање (класичне драмске) књижевности

Теоријско утемељење феминизма – који је етичко питање⁵ – Ксенија Атанасијевић тражи не само у философији у ужем смислу, већ у ширем културном контексту. Наиме, философи живота су сматрали да није могуће конституисати проблемски, филозофски низ без живе везе филозофске мисли са одређеном културом и да се нова мисао заснива у једном неапстрактном кључу који „уважава ‘неформалне’ облике мудрости у народним умотворинама, религији и уметности, дакле [уколико] проблематизује, испитује, или критикује културни идентитет на којима и сама почива” (Дамњановић 2013: 479–481). Тако Атанасијевић сматра да су изданци филозофске мисли у поезији често динамичнији и животнији од оних апстрактно формулисаних у оквиру школске филозофије.⁶

У античкој култури митска, филозофска и поетска мисао нарочито су испреплетане и неодвојиве. Грчка трагедија, поезија која се служи ми-

4 Неколико аутора препознаје овај „practice what you preach” квалитет Ксеније Атанасијевић. Башић инсистира на бескомпромисности и узајамности животне приче и дјела Ксеније Атанасијевић (Башић 2020: 128, 144), а Ђурић поводом „личног проживљавања филозофије” наводи да је у француској критици Ксенија Атанасијевић окарактерисана као ауторка која носи свој „интимни, спонтани и убедљив печат” (Ђурић 2020: 252). Исту животност је увидјела већ Милева Милојевић, уредница и сарадница *Женској њокрејши*, када описујући стил писања Ксеније Атанасијевић помиње ријеч „сочно” (Милојевић 1928: 2).

5 Дапаче, Атанасијевић у тексту „Етичка подлога феминизма” на првој страни *Женској њокрејши* март, св. 3/ 1927. каже: „На дубоко моралним темељима назидани су феминистички захтеви и тежње. (...) Полазна тачка његова јесте веровање у неприкосновеност личности, (...)”

6 О Ксенијиној младалачкој умјетничкој прози и активном учешћу у књижевном животу, в. Вулетић 2005: 30; Димитријевић 2016: 124.

товима, представља специфичан друштвени феномен који происходи из културе и истовремено у њој има формативну улогу. С обзиром на овај аспект позоришта у Атини V в., на поменути везу философске, митске и поетске мисли у антици, и с обзиром на то да је Ксенија Атанасијевић студирала класичне језике и била одушевљена класичном културом (Вулетић 2005: 20), не изненађује њено интересовање за грчке трагичаре – нарочито за Еурипида који је један од парадигматичних фигура пјесника–философа.⁷ Треба напоменути да тада, осим страних, већ постоје и преводи Еурипидових драма Коломана Раца из 1919. и 1920. године.

Динамичан сет од четири чланка који се на различите начине баве женом у античкој грчкој култури објављени су такође и једном даху – у распону од свега неколико мјесеци: „О еманципацији жене код Платона” (*Женски њокреї*, октобар 1923), „Песникиње и философкиње старе Грчке” (*Мисао*, јануар/фебруар 1924), „Жене у Еурипидовим трагедијама” (*Женски њокреї*, јануар/фебруар, 1924), „Жене у Есхиловим и Софокловим трагедијама” (*Мисао*, фебруар 1924).⁸ Упада у очи да су управо ови чланци написани у кратком, релативно мирном периоду за Ксенију Атанасијевић, у вријеме избора за доцента на Универзитету (20. 10. 1923) и њеног ступања на жељену катедру, а прије него што су наступили сукоби и сплетке. Овај кратки период „завјетрине” сматрам важним за читав доцнији феминистички ангажман Ксеније Атанасијевић у смислу да она врши *залеш* мапирањем феминистичких постулата у историји идеја – у којој важно мјесто заузима античка грчка култура. Као што је показала Катарина Лончаревић поводом феминистичког читања Платона / философског канона, Ксенија Атанасијевић користи и књижевни канон као извор и потврду да је феминистичка перспектива дубоко укоријењена у античку и према томе европску културу и традицију. Овом апропријацијом књижевног/философског канона Ксенија Атанасијевић антиципира друготаласну феминистичку критику, и овај податак је важан како за истраживање о самој ауторки, тако и за истраживање перидике у којој су текстови објављивани.

7 Осврнимо се опет на француски миље: ангажовани писац–пјесник ће бити идеал за десет година млађег Жан-Пол Сартра (Jean-Paul Sartre, 1905–1980), чувеног пријатеља чувене Симон де Бовоар. Сартр ће у Паризу дјеловати као философ, писац, књижевни критичар, политички активиста. Као философ–егзистенцијалиста, и он ће се фокусирати на конкретно животно искуство, а као драмски писац биће у контакту са грчком трагедијом: чувен је његов комад *Les touches* (1943) који је обрада најубудљивијег грчког мита Ореста и Електре, Клитемнестре и Агамемнона.

8 Још неколико каснијих текстова су тематски везани за грчко-римску културу и они су, заједно са текстом „Ибзенова схватања жене” (*Лешоис Маїице срїске*, 06/09. 1927) и другим каснијим текстовима који се баве историјским женским личностима, обједињени под насловом *Portreti žena* (Атанасијевић 2010), као и у опширнијој и тематски богатијој компилацији текстова *Еїика феминизма* (Атанасијевић 2008) – обје збирке је приредила Љиљана Вулетић.

Периодика и феминистички активизам

Треба имати у виду да су чланци „Жене у Еурипидовим трагедијама” и „О еманципацији жена код Платона” објављени у часопису *Женски њокрећ*, првом прецизно профилисаном феминистичком часопису. Важност феминистичке периодике као централног медија у првој половини 20. в. не може се сувише нагласити: часописи су представљали простор за испољавање и артикулацију идеја феминистичке *контрајавности* (Бараћ 2014). Часописи су истовремено и огледало друштва у ком дјелују, и средства креирања јавног мњења (Милинковић 2018: 28–29), те сваки текст треба сагледати у ширем контексту. Најприје, важно је подсјетити да је програмска политика *Женској њокрећи* захтијевала готово искључиво текстуални садржај и да се одрицала атрактивног визуелног садржаја зарад интелектуалне озбиљности (Бараћ 2014: 138), што је часопис приближавало формату озбиљних књижевних часописа попут *Мисли* и *Српској књижевној гласници* са којима је дијелио друштвено-историјски контекст, а некад и ауторке (Милинковић 2016: 117; Милинковић, Свирчев 2019: 13, 24).⁹ Затим, будући да се ради о гласилу феминистичког удружења, књижевни прилози у *Женском њокрећу* су били најчешће позиционирани на крају броја, неријетко нису ни били заступљени, док су у периоду 1922–24. године интензивно објављивани, увијек са идејом о едукативној улози књижевности (Милинковић, Свирчев 2019: 19–20).

Ксенија Атанасијевић је одбраном докторске тезе (јануара 1922.) привукла огромну пажњу стручне и шире јавности, и њени успјеси су коментарисани у новинама и интелектуалним круговима (Милојевић 1928: 2, Вулетић 2005: 36, 40, 44). Истог мјесеца кад је изабрана за доцента, излази октобарски број *Женској њокрећи* и на самом почетку ове свеске бр. 8 даје се *њо њрви њуњ* једна фотографија: портрет Ксеније Атанасијевић, а затим текст „Прво уступање наше универзитетске катедре жени”, ауторке Милице Влајић. Слиједи текст исте ауторке „Жене – адвокати”, и студија „О еманципацији жена код Платона” др Ксеније Атанасијевић, први у низу њених експлицитних феминистичких текстова. Лице овог тематског броја – са евидентном поруком да женама припадају исте позиције које по правилу заузимају мушкарци – јесте Ксенија Атанасијевић; њена објављена фотографија је раритет у часопису који подржава идеолошку платформу, слави једну важну побједу и симболизује *нову жену* из визуре *Женској њокрећи*.¹⁰ Након новембарског двоброја (који, занимљиво је,

9 О тачкама пресека и разликама између *Женској њокрећи* и *Мисли*, в. Милинковић 2015: 117–8 и Бараћ 2014: 121–128. У часопису *Мисао* су, подсећамо, објављена друга два чланка Ксеније Атанасијевић из сета чланака који се тичу третмана жене у античкој грчкој философији и књижевности.

10 О идеологији нове жене у југословенском контексту од 1922., в. Бараћ 2014: 92–105, концизно у контексту *Женској њокрећи*, в. Милинковић, Свирчев 2019: 21–22. Тодић је у анализи насловних страна женских часописа у међуратној Србији показала да ова фотографија, као резултат профилисане политике медијске презентације у *Женском њокрећу*, не представља тек саму Ксенију већ још више идеализовани

почиње текстом о Марији Кири из пера др Бранислава Петронијевића), слиједи јануарски двоброј из 1924. који почиње чланком „Жене у Еурипидовим трагедијама” Ксеније Атанасијевић. С обзиром на публицитет ауторке и на стратешки одабрано мјесто овог текста у свесци, стиче се утисак да ће овај чланак прочитати свако ко овај број узме у руке – а то је занимљива помисао за студију рецепције Еурипида код нас. Управо је важно да Ксенија Атанасијевић пише овакав чланак за разнолико читалаштво *Женској њокрејѝ*, а не за академски миље. Сврха текста, дакле, није првенствено допринос књижевном критицизму Еурипида, него ширење његове идеје о жени ван уских стручних кругова и према различитим читалачким профилима. Овај текст се дакако уклапа у феминистичку агенду Ксеније Атанасијевић и *Женској њокрејѝ*, и не без амбициозности. Наиме, књижевни прилози у оквиру *Женској њокрејѝ* који су производ женског ауторства и/или који тематизују женско искуство били су допуна некњижевним страницама часописа и подржавали су општу теоријску платформу часописа. Чланци са књижевним прилозима произлазе из уредничке политике која ставља за један од циљева књижевно описмењавање жена, и „*ојлемењивања укуса* недовољно школованих жена” (Божиновић 1996: 111, мој курзив). За проучавање досега једне српске уредничке политике у раном 20. в. нека стоји податак да се сматрао и могућим и плодноним контакт Еурипида са женама претплаћеним на овај часопис – наиме да рецепција Еурипида може помоћи да се и недовољно школованим женама укус оплемени.¹¹

Феминистичка интерпретација античке грчко-римске културе

Тих 1920-их и 30-их година се у првом таласу развијају локалне, регионалне и интернационалне иницијативе удружених жена и дјеловања сифражеткиња. Још увијек нису на помолу књига Симон де Бовоар и француски есенцијализам, и далеко су још ревизија књижевног канона, гинеокритика, гинезис, те појмови попут *herstory* наратива или *l'écriture féminine*, и пионирске књиге које заузимају нову позицију супротстављања имплементираним механизмима родних стереотипа.¹² У

модел Нове жене успјешне у научној сфери (Тодић 2008/9). Ја бих поставила питање колико је Атанасијевићева, с обзиром на познавање античке културе и њене духовне оријентире, постављала себи за узор *нову идеологему* а колико *давнашњу изузетност*, каква је „неоспорно велика Сафо” (Атанасијевић 1932: 4).

11 Наравно, овај податак говори о важној интенцији и једној просвјетитељској амбицији, не нужно и о реалном учинку конкретнoг чланка: ауторке сматрају да *Женски њокрејѝ* у свом малом тиражу није окупио све жене, и да је имао утицај само на образоване жене (Малешевић 2007: 16–7; Бараћ 2014: 133).

12 Чувена књига Симон де Бовоар (Simone de Beauvoir) *Le Deuxième Sexe* објављена је 1949. Три жене тзв. француског есенцијализма – Лис Иригаре, Елен Сиксу, Јулија Кристева (Luce Irigaray, Hélène Cixous, Julia Kristeva) – 1970-их покрећу талас француске (постструктуралистичке) феминистичке теорије. Исте 1970-е доносе и ути-

то вријеме је у европским образовно-културним амбијентима још увијек жив дух *филхеленства*, феномен идеализације грчких естетских и културних начела као универзалних вриједности. Идеје филхеленства су се мијењале, но можемо свакако рећи да филхеленство промовише мушку љепоту и моћ, сакрализујући мушку форму и мушке односе (Gossman 1994: 3–4, Marchand 2003[1996]112, Valdez 2014), а у првој трећини 20. в. поклоници тзв. George-Kreis-а промовисали су идеал филхеленског елитистичког супремацистичког хомоеротицизма са недвосмисленим антифеминистичким тенденцијама (Norton 2002: 455; Lane, Ruehl 2011: 51).

Држимо ли до става да класична грчка баштина садржи неке универзалне људске вриједности које превазилазе културноисторијске границе и да је нису стварали само *dead white men* за једнако бијелу, мушку, добростојећу публику, онда је за науку релевантан задатак показати како се грчко-римска књижевност тиче различитих друштвених миљеа и обраћа разним категоријама друштва. У том смислу, ревизија и апропријација књижевног канона и уопште грчког културног наслеђа није питање које замире у полупразним библиотекама, већ је кроз образовање и културну рецепцију активно питање друштва и његових вриједности. Феминистичка и сродна читања антике (из угла критичке расне теорије, постколонијалних студија, итд.), дакле, имају ту могућност/одговорност да дјелују као насушна *ревијализација* античког наслеђа. С обзиром на неопозиве маскулине предрасуде и игнорисање породњеног система у тзв. објективном, ригорозном, „правом”, традиционалном приступу у класичним студијама заснованом на текстуалном критицизму, феминистичка перспектива не само да нуди корективну алтернативу већ и ширење подручја за истраживање иначе неприступачних традиционалној методологији (Gutzwiller, Michelini 1991: 66, 68, 78). Уколико нас, као активне наследнике, занима систем вриједности античке грчке културе (са свијешћу о њеној географско-хронолошкој и другој нехомогености), феминистичка критика ревидира и обогаћује наше знање.

Ако феминистичка теорија почива на методолошкој разноликости и принципу превредновавања, *класичне науке* (изучавања античке грчке и римске културе) дуго су пак почивале на конзервативности и хегемонији наводно неутралне филологије (Richlin 1989, Adler 2014). Међутим, класичне студије су, будући далеко од аполитичности, одгајиле генерације мушкараца и маскулине вриједности антике; примарни изазов је чињеница да је сачувано наслеђе – текстуално и материјално – готово ексклузивно производ мушкараца, па су феминистички напори у области класичних наука често бивали усмјерени на декодирање концепата о женама из текстова, скулптура, ваза, рељефа – које су стварали мушкарци. Након књига које су направиле пробој у класичним наукама од средине 70-их кроз 80-е, студије жена, феминистичка критика и теорија и студије рода су процвјетале и удахнуле нови живот класичним

цајне наслове на енглеском језику попут *Sexual Politics* (1970) Кејт Милет (Kate Millett) и *The Resisting Reader* (1978) Џудит Петерлеј (Judith Fetterley).

наукама.¹³ Свакако треба поменути да је у истом раздобљу класично наслеђе инспирисало реномиране феминистичке списатељице да културном благу антике приђу из нове перспективе, узимајући са „извора” и затим рађајући његове нове плодове.¹⁴

Античка драма и студије рода

Интензивна дебата о политичкој и социјалној улози грчке трагедије и комедије, као плодно тле за студије рода, почиње 1980-их.¹⁵ Наиме, античка драма је медиј званичне андроцентричне идеологије Атине који афирмише грађански идентитет, мада уз неоспоран субверзивни потенцијал и склоност ка отварању питања. Све ликове играли су мушкарци, публика је била претежно или ексклузивно мушка, а писци, судије, и остале карике у продукцији такође су били мушкарци. Па ипак, невјероватна слобода и иницијатива дате су протагонисткињама попут Клитемнестре, Антигоне, Медеје, Лисистрате, које заузимају круцијалну улогу у дискурсу, неријетко крше правила владајуће идеологије и критикују родне стереотипе. Ова контрадикторност између жене на атичкој сцени и „доживотне малољетнице” у реалном социјално-политичко-економском оквиру Атине представљала је изазов за истраживање. Два модела феминистичке критике који налазе субверзивне/опресивне елементе код мушких писаца, нашли су своје мјесто и у критици Еурипида.¹⁶

Свакако, Еурипид је од тројице великих трагедиографа посветио највише пажње жени и још се од њему савременог комедиографа Аристофана (чији лик Еурипид у комедији *Жаде*, ст. 949–54 тврди да је његова драма „демократска” јер у њој говоре жена, роб, и остали) расправљало

13 Пионирски есеј, прве књиге и зборници: Arthur 1973, Pomeroy 1975, Foley 1981, Cameron and Kuhrt 1983, Peradotto and Sullivan 1984, Keuls 1985, Lefkowitz 1986. Уп. Skinner 1986; Rabinowitz, Richlin 1993.

14 Катрин Клеман и Елен Сиксу (Catherine Clément, Hélène Cixous) експериментишу између теорије и умјетничке прозе у *La jeune née* (1975), Криста Волф (Christa Wolf) пише роман *Cassandra* (1983), Маријана Хирш (Marianne Hirsch) пише *The Mother/Daughter Plot* (1989).

15 У текстовима које одликује фикција важећа друштвена пракса нужно се не огледа, али су они складиште богато значењима које чланови друштва препознају и разумију; стога ови текстови представљају могуће мјесто са ког треба почети анализу питања шта значи бити особа, мушкарац или жена, у одређеном историјском тренутку (Belsey 1985: 5).

16 Свакако Zeitlin 1985 vs Rabinowitz 1986, 1989. Одличан сажет *up-to-date* преглед феминистичких приступа трагедији дала је Рабиновиц: Rabinowitz 2014. На све досадашње аутор(к)е који/е се баве феминистичком теоријом и античком грчком трагедијом је вјероватно највећи утицај имала америчка ауторка Фрома Цајтлин (Froma Zeitlin, 1933–), која у свом познатом есеју о Орестији (Zeitlin 1978) ставља фокус на трагичку прераду митске грађе у односу на раније изворе (мултитекстуални приступ), показујући како Есхилова драма трансформисала наслеђени мит у атинску културну легитимизацију мизогиних ставова.

да ли је женомрзац или феминист (Rabinowitz 1993: 12–14). Еурипидове митске јунакиње говоре о ситуацијама аналогним онима у реалном савременом атинском друштву: о женском инфериорном друштвеном статусу, положају објекта у трансферу брака, рестрикцији женске сексуалности и друштвене интеракције.

Еурипид и критицизам

Њемачки критицизам XVIII в. и чувена браћа Шлегел (Schlegel August, Friedrich) донијели су Еурипиду лошу репутацију: постављен као антитеза идеалном Софоклу, осуђен је да његови ликови у недостатку самоконтроле дјелују вођени страшћу тј. без части.¹⁷ Презриве замјерке поводом недостатка драмског јединства и уношења политичког и филозофског материјала у умјетност наставиле су се, уз повремене дефанзивне импULSE, до средине 19. в. и касније (Michelini 1988: 702–3). Битни догађаји били су дебата младих Ничеа и Виламовица (1872) (Silk, Stern 1981: 90–106) и књига *Euripides the rationalist* (1895) контроверзног класицисте са Кембриџа (A. W. Verall). У касном 19. и раном 20. в. јавља се велико интересовање и вредновање Еурипида, а тренд у критицизму је, уз критику формалних недостатака, подразумијевао истицање Еурипидовог реализма. Ипак, могли бисмо рећи да је Еурипид све до позног 20. в. остао *bête noire* античког канона.

Познати класициста и поборник антирационалистичке философске струје Ерик Додс (E. R. Dodds, 1893–1979)¹⁸ тумачи Еурипида као филозофског и религиозног пјесника који налази трагичност својих ликова у чињеници да ирационални импULСИ надвладавају разум, и сматра да је Афродита у Хиполиту иста сила као и Бергсонов *élan vital* (Dodds 1929: 102). Додс луцидно запажа да се Еурипид у основи бави „непосредним личним искуством” (Dodds 1929: 102). Тако се, преко Бергсона и животног искуства као исходишта *Lebensphilosophie*, од Додсовог чланка 1929. враћамо чланку Ксеније Атанасијевић из 1924.

Ксенија Атанасијевић и Еурипид

Есеј „Жене у Еурипидовим трагедијама” дотиче теме свих сачуваних драма и за трећину је дужи текст у односу на истовремено објављени чла-

17 Ан Микелини примјећује да њемачки термин за страст *Leidenschaft* има сексуални подтон и да се типично повезује са женским неподобним понашањем у контексту јавног морала (Michelini 1988: 701).

18 Више од двије деценије касније, у својој чувеној књизи *The Greeks and the Irrational* (1951) овај оксфордски професор класичних наука уз помоћ антрополошке и психолошке перспективе преиспитује традиционално схватање грчке културе као тријумфа рационалности и наспрам рационалних у фокус ставља ирационалне силе као важан динамички елемент грчке културе.

нак „Жене у Есхилевим и Софокловим трагедијама”, у коме нису помену-те све сачуване драме двојице старијих писаца. Сада је јасно да Еурипиду, трагедиографу ибзеновски „модерног” сензибилитета обузетом реалијама и дубинама женског бића, Ксенија Атанасијевић *инџиуиџивно* гравитира, и као философкиња која инсистира на искуственом доживљају, и као фе-министкиња која гради своје теоретско становиште. Наиме, старијим тра-гичарима Атанасијевић даје за право да су истакли квалитет женских ли-кова што ће користити модерна драма и књижевност уопште; наиме, жене су „сложеније, загонетније и ниансираније” (sc. од мушкараца) и одликују се „немирнијом осећајношћу” (Атанасијевић [1924] 2010: 105). Овдје мо-жемо да уочимо смјер њеног теоретског одређења који ће философкиња назначити и у чланку у ком тумачи Платоново виђење жене као „финије” (Атанасијевић 1923: 8), а потом јасно уобличити у свом важном чланку „Етичка подлога феминизма” из 1927. године:

„У истини оба рода обдарена су скоро подједнаким етичким могућностима. Али факт је да жене, као осетљивије и утанчаније, пре умеју да постану свесне тих могућности, да их подстакну и одрже као једну активну моћ” (Атанасијевић 1927: 1, на првој страни тог броја *Женскої њокреїїа*; уп. Атанасијевић 1932: 3, још један први текст у *Женском њокреїїу*).

Феминистичка теорија Ксеније Атанасијевић очито има сензиби-литет правца који ће се касније назвати *кулџуралним феминизмом*¹⁹ и који код нас није заживио (Ненић 2018: 102). С обзиром на ауторкино разнородно активистичко дјеловање, овакав њен теоретски приступ уз ситуираност у „политички меком” културном контексту не може бити терећен да губи политичку дејственост, како ће доцније бити замјерано културном феминизму (Ghodsee 2004). Стога је чланак о Еурипидовим јунакињама важан и у контексту владајуће струје радикалног грађанског феминизма *Женскої њокреїїа*. За Еурипида ауторка каже да га интере-сују „сви културни проблеми, па и проблем жене” (Атанасијевић 1924: 1), дајући и овдје *фраїменїи* своје шире етичке основе феминизма.

Постоји одређени емотивни отклон од Есхила и Софокла, упадљив на самом крају тог чланка: „Два велика трагичара створила су дакле неколико женских типова класично пречишћених и кристалних (...)” (Атанасијевић [1924]2010: 116). Ауторкина суздржаност долази из немо-гућности идентификације са сувише изузетним јунакињама Есхила и Софокла, и није случајно што је баш овај текст (између два) отишао на штампање у *Мисао*. Сасвим другачији сентимент присности у Атанасије-вићевој изазива Еурипид.

„Грчку трагедију скинуо је са идеалних висина (...) и ставио је у жи-вот (...) Еурипид” (Атанасијевић 1924: 1). Као жива нит у интелектуалној

19 Културални феминизам се на Западу 70-их година повезује са есенцијалистичким концептима женскости и мушкости, са представом о засебној женској природи и аутентичним вриједностима које је патријархат потиснуо (Alcoff 1988).

мрежи Европе, између Ибзена и Сартра, Атанасијевић бергсоновски а аутентично овим имплицитно одаје признање Еурипиду у односу на његове слављене предходнике и канонске ривале због његове *уземљености*. Наиме, књижевност и философија не треба да нас напуштају лебдећи у висини, већ оне припадају земљи и у органској су вези са конкретним искуством живота и свакодневице.²⁰ Користећи модерну терминологију позоришта, Ксенија за Еурипида тврди да је „творач *drame à thèse*”, тј. да први поставља конкретна социјална питања као што ће то чинити њен вољени Ибзен.²¹ Дајући сиже Еурипидових драма, ауторка цитира мјеста гдје опажа родне стереотипе, помало антиципирајући наратив о друштвено условљеној конструкцији рода (уп. Атанасијевић 1932: 3), бивајући збиља испред свог времена како је то детаљно показано поводом чланка о Платону (Лончаревић 2015; Деретић 2016: 96–7, 100).²²

Еурипидове трагедије, разумеје се, не долазе из женског пера, али оно што је наша ауторка код Еурипида препознала и превасходно жељела да приближи читатељкама *Женској њокреши* јесте премијештање женског искуства из потчињене у доминантну позицију актерке. У овом смислу, текст се прелива између академског нивоа критицизма Еурипида (феминистичко читање) и нивоа оплемењивања и охрабривања читаељки (меко феминистичко дјелање).

(За)кључ(ак) у личном доживљају: покрет/гибање као активна позиција

Иако су фигуре мита плод ауторове фикције и производи културе, Еурипидове *жене* имају и неки свој, отети и/или допуштени, неукротљиви живот *par elles-mêmes*. У том смислу, у њима Атанасијевићева види

20 А ако припадају свакодневици, онда се тичу обичних људи и обичних жена, до којих је *Женски њокрећ* имао барем жељу да досегне. За сличну слику о Ксенијиној философији, уп. Ђурић 2020: 251. Занимљиво је да су именице књижевност, философија, и (мајка) Земља – у многим језицима све женског рода.

21 Тзв. „*drame à thèse*” или „проблемски комад” је драма која у оквиру ширег покрета реализма кроз конфликте уводи женско питање, незапосленост, класне разлике, реформу казног система, и њен представник је Ибзен (Henrik Ibsen, 1828–1906). Мало раније у односу на чланке о Еурипиду и о Ибзену, Ксенија је у свом дневнику записала: „Али јутрос се пробудих са неком отпорношћу, као да се у мојој свести нешто позитивно догодило. Јачине цинизма! И Ибзена, – јер ми је он и раније помогао” (Вулетић 2005: 47).

22 У деколонијализујућем и децентрализујућем духу коме (треба да) је сродна феминистичка мисао, треба више писати на страним језицима о личностима са маргине попут Ксеније Атанасијевић и Анице Савић-Ребац. Рецимо, Аница Савић-Ребац (1892–1953) би сасвим заслужено требало да се нађе у наредном издању Оксфордске књиге *Women Classical Scholars* (2016) која закључује списак за Жаклин де Ромили (Jacqueline de Romilly, 1913–2010); са овим предлогом планирам да имејлом ступим у контакт с једном од двије уреднице, еминентном британском класицисткињом Идит Хол (Edith Hall).

„поворку живих, природних жена”, бића „од крви и меса” (Атанасијевић 1924: 1) – јер оне носе читав спектар људског искуства. Посматран на тај начин, овај текст је такође скуп *фрајменати* о Жени, о томе *шћиа све жена може бићии* у свом специфичном искуственом плуралитету. Еурипидове жене као бљескове женских искустава повезује у флуидну и динамичну цјелину један покрет/*pokret/gibanje*, готово један *élan vital* у малом.

Објашњавајући изабрану форму својих *Филозофских фрајменати*, Атанасијевић каже да „ми живимо у испрекиданостима” (Атанасијевић 1929, 153–154) – фрагментарност је одлика живота, изазов ратног раздобља, и ту фрагментарност Ксенија живи и у својој мисли на више начина.²³ У Београду у коме је сахрањена, Ксенија више нема гроб који се може посјетити. Али та фрагментарност, попут пулса живота, остала је иза ње, чак и у серији портрета Ксеније Атанасијевић *street-art* умјетнице ТКВ (©ТКВ уз захвалност за дозволу) које повремено бљесну на београдским фасадама, интегрисане у свакодневни ритам улице и гигање града.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасијевић, Ксенија. „Етичка подлога феминизма”, *Женски њокрећ* 3. 1927, 1. _____ . „Жене у Еурипидовим трагедијама”, *Женски њокрећ* 1/2. 1924, 1–12. _____ . „Расматрања о феминизму”, *Женски њокрећ* 1. 1932, 2–4. _____ . *Рационализам и мисћиицизам*. Београд: Српски књижевни гласник 24.2, 1928. _____ . *Филозофски фрајменћии* I. Београд: Г. Кон, 1929.

²³ Бобичић 2014: 52–54 објашњава њену фрагментарност у контексту модернизма у књижевности, Башић 2020: 363–4 као одлику женског писања и према томе ауторкино хотимично праћење женске традиције, и Ђурић 2020: 254 у контексту француског књижевног утицаја.

- _____. *Etika feminizma*, prir. Ljiljana Vuletić. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.
- _____. *Portreti žena*, prir. Ljiljana Vuletić. Beograd: Plavi jahač, 2010.
- Adler, Eric. „The ‘AJP Today’ Controversy Revisited”, *The Classical World* 108. 1 (2014), 67–95.
- Alcoff, Linda. “Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory”. *Signs* 13.3 (1988): 405–436.
- Arthur, Marilyn Katz. „Early Greece: The Origins of the Western Attitude toward Women”. *Arethusa* 6.1. (1973). 7–58.
- Бараћ, Станислава. *Жанр женској портрети у српској историји 20–их и 30их година 20. века*, докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет БУ, 2014.
- Башић, Ивана. „Фрагменти аутобиографије: концепт „трепавог саосећања” у *Портретима жена* Ксеније Атанасијевић”. *Гласник Етнографског института САНУ* 68.2 (2020), 353–376.
- Башић, Ivana. „Ksenija Atanasijević: Beskompromisna filozofija beskompromisne životne priče”. *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*, Zorica Mršević, Marko Jovanović (ur.), Beograd: Institut za društvene nauke, 2020. 126–145.
- Belsey, Catherine. *The Subject of Tragedy: Identity and Difference in Renaissance Drama*. London: Methuen, 1985.
- Bergson, Henri. *La pensée et le mouvant : essais et conférences*. Paris: Les Presses universitaires de France, 1969[1934].
- Bobičić, Nađa. „Modernističke odlike u *Filozofskim fragmentima* i esejima Ksenije Atanasijević”, *Genero* 18 (2014). 51–64.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta, Žene u crnom, 1996.
- Cameron, Averil and Amélie Kuhrt (eds.). *Images of Women in Antiquity*. London, Canberra: Croom Helm, 1983.
- Дамњановић, Срђан. „Филозофија и проблем културног идентитета”. *Летопис Мајице српске* 492. 4 (2013). 476–484.
- Deretic, Irina „Ksenija Atanasijevic o ženama i ženskom pitanju u antickoj filozofiji”. *Theoria* 4.62 (2016). 93–109.
- Димитријевић, Владимир. *Владимир Вујић као књижевник, критичар и публицист у контексту књижевних процеса између два светска рата*, докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет БУ, 2016.
- Dodds, E. R. “Euripides the Irrationalist” (A Paper Read before the Classical Association, April 12, 1929), *The Classical Review* 43.3 (1929). 97–104.
- Ђурић, Vladimir. „Ksenija Atanasijević u kontekstu francuske filozofske i moralističke književnosti”. *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*. Ur. Zorica Mršević, Marko Jovanović. Beograd: Institut za društvene nauke, 2020. 248–269.
- Foley, Helene P. (ed.). *Reflections of Women in Antiquity*. New York, London, Paris: Gordon and Breach, 1981.

- Ghodsee, Kristen. "Feminism-by-Design: Emerging Capitalisms, Cultural Feminism, and Women's Nongovernmental Organizations in Postsocialist Eastern Europe". *Signs* 29.3 (2004). 727–753.
- Gold, Barbara K. "Feminism and Classics: Framing the Research Agenda". *The American Journal of Philology* 118. 2 (1997). 328–332.
- Gomme, A. W. „The Position of Women in Athens in the Fifth and Fourth Centuries”. *Classical Philology* 20. 1 (1925). 1–25.
- Gossman, Lionel. "Philhellenism and Antisemitism: Matthew Arnold and His German Models". *Comparative Literature* 46. 1 (1994). 1–39.
- Gutzwiller, Kathryn J. and Ann Norris Michelini. "Women and Other Strangers: Feminist Perspectives in Classical Literature". (En)Gendering Knowledge: *Feminists in Academe*, Joan E. Hartman and Ellen Messer-Davidow (eds.). Knoxville: University of Tennessee Press 1991. 72–75.
- Keuls, Eva C. *The Reign of the Phallus: sexual politics in ancient Athens*. New York: Harper & Row, 1985.
- Knox, Bernard. "The Oldest Dead White European Males". *The New Republic*, May 25 1992. <https://newrepublic.com/article/77364/the-oldest-dead-white-european-males>
- Lane, Melissa S. and Martin A. Ruehl (eds.). *A Poet's Reich: Politics and Culture in the George Circle*, Camden House, 2011.
- Lefkowitz, Mary. *Women in Greek Myth*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.
- Lolić, Marinko. „Branislav Petronijević i Ksenija Atanasijević – dva shvatanja filozofije i filozofa u savremenom filozofskom diskursu”. *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*, Zorica Mršević, Marko Jovanović (ur.). Beograd: Institut za društvene nauke, 2020. 232–247.
- Lončarević, Katarina. "A Feminist Philosopher on the Fringe of History: Ksenija Atanasijević and Ancient Greek Philosophy". *The Monist*, 98 (2015). 113–124.
- Malešević, Miroslava, *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Beograd: Srpski genealoški centar, 2007.
- Marchand, Suzanne L. *Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany 1750–1970*. Princeton University Press, 2003[1996].
- Michelini, Ann N. „The Unclassical as Classic: The Modern Reception of Euripides”. *Poetics Today* 9.4 (1988). 699–710.
- Милинковић Јелена. *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1937)*, докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет БУ, 2015.
- Milinković, Jelena: „Feministička istraživanja i čitanja književnosti”. *Feministička teorija je za sve*. Ur. Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2018. 101–105.
- Милојевић, Милева, „Д-р Ксенија Атанасијевић, прва жена професор Университета”, *Женски покрет* 8 (1928). 2.
- Nenić, Iva. „Feminizam u kulturi”. *Feministička teorija je za sve*. Ur. Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2018. 107–115.

- Norton, Robert Edward. *Secret Germany: Stefan George and His Circle*. Ithaca, London: Cornell University, 2002.
- Peradotto, John and J. P. Sullivan (eds.). *Women in the Ancient World: The Arethusa Papers*. Albany: State University of New York Press, 1984.
- Pomeroy, Sarah B. *Godesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*. New York: Schocken, 1975.
- Rabinowitz, Nancy Sorkin. "Female Speech and Female Sexuality: Euripides' Hippolytos as Model". *Helios* 13.2 (1986). 127–40.
- Rabinowitz, Nancy Sorkin. "Renegotiating the Oedipus: Theseus and Hippolytos". *Refiguring the Father: New Feminist Readings of Patriarchy*, Beth Kowaleski-Wallace and Patricia Yaeger, (eds.). Carbondale: Southern Illinois University Press 1989. 58–77.
- Rabinowitz, Nancy Sorkin. *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic in Women*. Ithaca: Cornell University Press, 1993.
- _____. "Feminist Approaches to the Interpretation of Greek Tragedy". *The Encyclopedia of Greek Tragedy*, Hanna M. Roisman (ed.). John Wiley & Sons, Ltd., 2014.
- Rabinowitz, Nancy Sorkin and Amy Richlin (eds.). *Feminist theory and the classics*. Routledge New York: London, 1993.
- Richlin, Amy. "‘Is Classics Dead?’ The 1988 Women’s Classical Caucus Report". *Classics, A Discipline and Profession in Crisis?*, Phyllis Culham and Lowell Edmunds (eds.). Lanham, New York, London: University Press of America 1989. 51–65.
- Silk, M. S. and J. P. Stern. *Nietzsche on Tragedy*. Cambridge University Press, 1981.
- Skinner, Marilyn B. "Classical Studies, Patriarchy and Feminism: The View from 1986". *Women’s Studies International Forum* 10 (1987). 181–86.
- Тодић, Миланка, „Нова жена или робиница луксуза: насловне стране женских часописа у Србији (1920–1940)". *Зборник Музеја примењене уметности* бр. 4/5 (2008/9): 145–163.
- Valdez, Damian. *German Philhellenism: The Pathos of the Historical Imagination from Winckelmann to Goethe*. Palgrave Macmillan US, 2015.
- Вулегић, Љиљана. *Живой и мисао Ксеније Аџанасијевић*. Београд: издање ауторке, 2005.
- Zeitlin, Froma I. "Dynamics of Mysogony: Myth and Mythmaking in the Oresteia". *Arethusa* 11.1/2 (1978). 149–184.
- _____. *Playing the Other: Gender and Society in Classical Greek Literature*. Chicago: University of Chicago Press, 1985.
- Жуњић, Слободан. *Историја српске филозофије*. Београд: Завод за уџбенике, 2014.

Đurđina Šijaković Maidanik
Institute of Ethnography SASA, Belgrade

WOMAN IN MOVEMENT:
THE ARTICLE OF KSENIJA ATANASIJEVIĆ ON EURIPIDES' HEROINES

Summary: The presented paper focuses on ancient Greek literary canon through the lens of Ksenija Atanasijević's interpretation, and more specifically on contextualization of her article "Women in Euripides' tragedies" published in *Women's Movement* 1/2. 1924, 1–12. The said article compiles the most important features of the tragic writer, the plays' summaries, the descriptions of the extraordinary female characters, and it contains few very significant remarks that have so far stayed in the shadow of academic interest. First, I will present the context of the specific development of the author's philosophical orientation, in order to examine the place from which she reads literature and ancient Greek tragedy. This context will also prove helpful in determining how literature parallelly impacts the development of her philosophical thought and her view on the ethical underpinning of feminism. Subsequently, I will outline the background of editorial politics of *Women's Movement* in order to hypothesize the role of this article towards the readers of the periodical. Furthermore, in the evaluation of the said article I will also bear in mind the contemporary trend in the literary criticism of Euripides. I will then sketch an image of the future scholarly directions and dynamics of gender studies and feminist literary theory in the domain of Greek tragedy, with the aim of positioning the Atanasijević's article which antedates this kind of academic discourse for half a century. At the end I will stress few valuable thoughts from the article and share a personal impression that binds together the interpretation of Euripides by Ksenija Atanasijević, her intimate inclination towards this tragic poet, the heroines themselves, one important dimension of Atanasijević's philosophical orientation and her chosen literary form of fragments.

Key words: Ksenija Atanasijević (1894–1981), *Women's Movement*, Euripides (485–406 BC), Lebensphilosophie, Henri Bergson (1859–1941), Classics, literary canon, feminist reading

СЕСТРЕ МУСЛИМАНКЕ У ЖЕНСКОМ ПОКРЕТУ¹

У Краљевини Југославији (1918–1945) муслиманске жене живеле су према одредбама исламског права – шеријата, законима заосталим из периода османске владавине. Положај муслиманки као најпотчињеније групе жена у југословенском друштву није остао непримећен те су, током свих година излагања, у *Женском њокрећу* (1920–1938) објављивани чланци и извештаји о приликама у којима живе муслиманке, као и тумачења делова Курана који су се односили на жене. Често су отворено критиковани застарели обичаји којима је муслиманска жена била подређена, а који нису имали упоришта у самом шеријатском праву, већ су били резултат различитих тумачења бројних исламских струја, која су потом уобличавала начин живота муслиманских верника и њихово функционисање у друштву. Шеријатске одредбе везане за жену и њен свакодневни живот тумачене су од стране исламске заједнице као потпуно искључење жене из друштвених и привредних прилика, њена сепарација од спољног света и потпуна необразованост, што је доводило до њене крајње изолованости и зависности од мушких припадника породице, најпре од оца, а након удаје, од мужа. Муслиманкама су била ограничавана (онемогућена) права на рад, запошљавање, родитељска и старатељска права. Апели за еманципацију муслиманки нису изостали у *Женском њокрећу*, те су текстови о потреби за образовањем и друштвеним ангажовањем муслиманских жена објављивани из године у годину. Истовремено су излазили и текстови о еманципацији и побољшању положаја жена у Турској, тада новоформираној и секуларној републици, као показатељ напретка жене у исламском друштву. Анализом текстова објављених у *Женском њокрећу* о муслиманској жени у Краљевини Југославији и о достигнућима жена у Турској могу се осветлити ставови феминистичке (контра) јавности о „муслиманском женском питању” и истаћи акције предузете за унапређење њиховог положаја.

Кључне речи: муслиманке, муслиманско женско питање, еманципација жена, феминистичка периодика, феминистичка контрајавност

У априлу 1919. године у Београду је основано Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права,² а у јесен исте године такво друштво основано је и у Сарајеву. Друштво за просвећивање жене имало је нестраначки и феминистички карактер, као и јасно постављену агенду за просвећивање жена на територији Краљевине Срба, Хрвата и Словена-

* ivana.dejanov.fil@gmail.com

1 Рад је настао у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Србије – *Књижевност, теорија и историја женске књижевности до 1915. године*.

2 У даљем тексту Друштво за просвећивање жене.

ца (од 1929. године Краљевина Југославија) и за остваривање њихових грађанских и политичких права (Божиновић 1996: 109). Друштво за просвећивање жене тежило је да окупи што већи број жена, не правећи разлику у погледу њихове политичке, националне и верске припадности, социјалног статуса и степена образовања. Годину дана након оснивања, Друштво почиње да издаје своје гласило, часопис *Женски њокрећ* (1920–1938) који је излазио као месечник. Први број часописа *Женски њокрећ* објављен је у априлу 1920. године, а већ у августу те прве године излажења штампан је чланак Хасана Ребца (1890–1953) „Појава муслиманке међу сестрама Југословенкама”. Повод за објављивање чланка било је присуство прве муслиманке, учитељице Расиме (Расеме) Бисић, на Другом конгресу Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца, одржаном од 30. јуна до 4. јула 1920. године у Загребу. Муслиманска конзервативна јавност, на челу са клерикалном муслиманском странком, успротивила се присуству и излагању Расиме Бисић, упутивши јој отворене претње, што је подстакло Хасана Ребца да напише обимни чланак о муслиманској жени у Босни и Херцеговини, оквирима мушког фанатизма у којима она обитава и границама наметнутим од стране конзервативних струја којима је спутана. Овим чланком започета иницијатива за просвећење и еманципацију муслиманске жене, и за рушење опресивних мера наметнутих од стране верске заједнице, настављена је током наредних година. У *Женском њокрећу* нису били ретки чланци о муслиманској жени, подразумевајући под тим термином муслиманке на Косову, у Босни и Херцеговини, Македонији и Црној Гори, односно, према наводима Хасана Ребца:

„Грађана муслиманске вере има у нашој држави од три различите нације. Једни су наши Србо-Хрвати, настањени у Босни, Херцеговини, Црној Гори, Старој Србији и неким деловима Македоније; други су Арнаути у неким деловима Старе Србије и Македоније, и треће су Турци разасути, махом по варошима ових двеју покрајина” (Ребац, „О жени муслиманки”, *Женски њокрећ*, 5, 6/1922: 156–157).

Честе су биле и вести о достигнућима жена у новооснованој секуларној републици Турској, које су представљане као пример еманциповане муслиманске жене која остварује политичка права и заузима своје место у јавном простору. Дијахроно пратећи чланке објављиване у *Женском њокрећу* могуће је ближе описати услове у којима је живела муслиманска жена на Балканском полуострву, истаћи верске и практичне темеље на којима су се базирале одредбе и правила примењивана на њу, и на крају, осветлити циљеве и права којима је тежила.

О муслиманској жени у *Женском њокрећу*

Пре него што се посвети пажња описивању положаја жене у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевини Југославији, у слу-

чају муслиманских жена неопходно је расветлити положај жене условљен исламском религијом и праксом уобличеном утицајима предисламског периода који су продрли у ислам. Подређени положај жене у патријархалном друштву, какво је претежно било балканско, муслиманским женама додатно је отежан наметнутим моралним ограничењима, чинећи муслиманку невидљивом у дословном значењу те речи. Избегавајући мистификацију муслиманске жене, која је плод романтичарске представе успаваног, мамурног и крајње сензуалног Оријента, суочавамо се са женом коју ограничавају њен пол, узраст, религија, одећа и брачни статус.

Након оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, муслиманско становништво наставило је да живи према муслиманском правном систему – шеријату. Реч шеријат потиче од арапске речи ‘шариа’ (šaria) која означава прави пут, а у ширем смислу подразумева учење исламске вере или божијег закона, као и божијег закона заснованог на Курану (Вујаклија 1985: 1045). У исламској светој књизи која уређује свакодневни живот правоверног муслимана, жена је вреднована као биће другог реда, издржавано и намерено да буде послушно и кротко. Дарко Танасковић у трећем, допуњеном издању књиге о исламу *Ислам, дојма и животи* додаје и поглавље „Од жене у Курану до муслиманке у исламу”. Како Танасковић наводи, тешко је доказати да у куранским ајетима није заступљена неједнакост мушкарца и жене, посебно ако се тумачи сура „Жене”:

„Мушкарци се старају о женама, јер Алах је једне над другима одликовао и јер они своју имовину троше. Због тога су честите жене покорне и док је муж одсутан чувају оно што и Алах чува. Посаветујте оне (жене) услед чије непослушности бринете, па их од постеље одвојите, а (најзад) и истуците. Ако вам се покоре, не чините им нажао, та Алах је истину узвишен и велик” (Танасковић 2018: 346).

Положај жене окарактерисан као у наведеном ајету неминовно поставља жену у нижи положај у односу на мушкарца „јер Алах је једне над другима одликовао”, односно одликовао је мушкарца у односу на жену. Још један важан аспект у животу муслиманске жене који се намеће чак и при првом сусрету са муслиманком јесте њен начин одевања, односно, њено покривање – хиџаб. У исламској религиозној пракси дубоко је укоренено покривање женског тела и табуисање женске сензуалности. Очување чедности и смерност приликом обитавања међу људима један је од темељних императива према којима се управља муслиманка. Такозвано „покривање” муслиманске жене утемељено је на ставу да је жена вечито искушење за мушкарца, а да је мушкарац неспособан за контролисање сопствених нагона, што жену поставља у окове покретне изолације, а мушкарца дефинише као примитивно биће. Ограничавање кретања и комуникације муслиманске жене и онемогућавање школовања или било какве врсте пословног ангажовања, утемељено на неприкосновеним и преиспитивањима недоступним шеријатским одредбама, чинило је положај муслиманске жене, најблаже речено, незавидним.

Расправе о „муслиманском женском питању” започете су одмах након оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1918/19. године, прилогом Џевада Сулејманпашића *Муслиманско женско ѿишање – Један ѿрилої њеїову рјешењу* издатом у Сарајеву 1918. године (Курјаковић 2009: 109). Дебата покренута 1918. године водила се у сарајевским гласилима *Гајретї* (Gajret) (1907–1941), *Јуїословенски листї* (Jugoslavenski list) (1918–1941) и *Хикјметї* (Hikjmet) (1929–1936), касније преименован у *Ел-Хидаје* (El-Hidaje) (1936–1945) све до 1940. године.³ Током свих ових година дебата је праћена и о положају муслиманске жене писало се у *Женском ѿокреїшу*.

Појам и проблематизација муслиманке у *Женском ѿокреїшу* први пут се појављује 1920. године, одмах након инцидента који се догодио приликом Другог конгреса Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца⁴ у Загребу. На конгресу су учествовале представнице 200 женских друштава, а први пут је једном таквом догађају присуствовала делегаткиња једног муслиманског друштва. Расима Бисић је била учитељица и представница Муслиманског женског друштва из Сарајева и на конгресу је излагала о безизлазности положаја муслиманске жене, учествујући такође и у дискусији (Божиновић 1996: 107). Тим поводом огласила се Муслиманска беговска странка конзервативних схватања, која је Расими Бисић упутила отворене претње, а Конгресу телеграм у којем тражи да се поменута учитељица одмах повуче са излагања. Овај догађај изазвао је велики отпор и негодовање од стране делегаткиња и тек њиховим посредовањем Расима Бисић се без последица вратила у Сарајево (Фетер-Ђук, „За слободу муслиманске жене”, *Женски ѿокреїш*, 1, 2/1924: 49).

У двоброју 4/5 из августа 1920. године, професор Хасан Ребац, муслиман српског порекла, приложио је исцрпни чланак о општим условима под којима живи муслиманка у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Као два главна проблема која одликују живот српске муслиманке, и која изазивају највише предрасуда од стране „неупућеног света”, Ребац наводи полигамију и ношење фереџе. Полазећи од самог основа свакодневног живота муслимана, Ребац скреће пажњу да у самом Курану није наређено муслиманкама да се скривају у кући, већ да им је препоручено да не истичу своје дражи, а да су строге одредбе које су им наметнуте последица источњачких обичаја који су имали велики утицај на потоње формирање шеријатских норми (Хасан Ребац, „Појава муслиманке међу сестрама Југословенкама”, *Женски покрет*, 4, 5/1920: 26). Уводећи и институцију брака, Хасан Ребац наводи и социјални проблем у ком се наша муслиманска жена након Првог светског рата, у којем је десетковано мушко становништво, а муслиманка остала без издржаваоца:

3 В. Џевад Сулејманпашић. *Муслиманско женско ѿишање – Један ѿрилої њеїову рјешењу*. Сарајево, 1918; Мехмед Беговић. *О ѿоложају и дужностїима муслиманке ѿрема исламској науци у духу данашњеї времена*. Београд 1931.

4 Народно женски савез окуљао је представнице женских организација из Србије, Македоније, Босне и Херцеговине, као и пројугословенски оријентисане организације из Хрватске и Словеније. Први конгрес Народног женског савеза одржан је у Београду 23. септембра 1919. године.

„[...] док су девојке отац и браћа су дужни да их хране, а када су удате то мора да чини муж, а не може их овај присилити ни за какав посао недостојан њих нити натерати да раде за мужа. [...] Дакле цео приватни живот муслимана био је по жену добар, где се она могла удати, где је материјално била осигурана и где је имала сва могућа права поред једине дужности да је верна мужу. [...] Светски рат у коме су многи мушкарци изгинули, па је и многа муслиманка остала сирота без мужа, брата и оца, учинио је некада њезин мирни живот у кући немогућим и несношљивим. Многа је муслиманка данас препуштена сама себи, без мушке потпоре и некадањи обичај скривања баца је сада управо у очајан положај” (Ребац 4, 5/1920: 26).

Пошто је остала без мушке заштите, у животу муслиманске жене отварају се нове потешкоће; необразована и ненавикнута на рад изван куће, она остаје без финансијске потпоре, што је пак доводи до јавног или тајног бављења проституцијом. Ова појава је крајње негативно оцењивана од стране конзервативних исламских струја, али нису предузимане никакве акције да се она предупреди или санира. Као још један од разлога стравичног положаја муслиманке, Хасан Ребац у истом чланку наводи и њену необразованост, тачније потпуну неписменост. Иако је у Курану, како наводи Ребац, прописана дужност учења сваком муслиману и свакој муслиманки, проценат описмењених муслиманки готово је непостојећи. Овој поражавајућој статистици допринео је и закон о основном образовању који је донела Аустрија, а којим је прописано обавезно образовање за сву децу, осим за женску муслиманску децу. Муслиманској женској деци приступ основном образовању био је додатно отежан чланом 162 аутономног статута Исламске заједнице из 1909. године, којим је пре похађања основне школе било обавезно похађање мектеба, исламске верске школе (Кујраковић 113). Тек десет година након објављивања чланка Хасана Ребца, 1929. године Законом о народним основним школама уведено је обавезно похађање основне школе за сву ученичку популацију. Ипак, у чланку објављеном у новембарском броју *Женскої њокреїи* исте године, Хасан Ребац обавештава да се те године у гимназију у Сарајеву уписало 60 муслиманских девојчица које ће наставу похађати у полно и верски мешовитим одељењима (Ребац, „Наша муслиманка”, *Женски њокреїи*, 8/1920: 13).

Први чланак на тему муслиманки Хасан Ребац завршава саопштењем да ће се о овој теми од тог броја писати редовно и позива читаоце да посвете мало више пажње овој највећој жртви, да може „да остане и даље достојна мајка и ћерка на понос своме народу, сачувавши му синове и браћу да се не отуђе од свог рода и поред толиког великог турског ропства и поред вере од Турака примљене” (Ребац 4, 5/1920: 27). Овакав тон наставља се и у наредном чланку који је написао за *Женски њокреїи* под називом „Наша муслиманка”. У њему истиче националну компоненту муслиманке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, најпре атрибуту у наслову „наша”, а потом и хронолошким приказом очувања српских корена и традиције упркос примању ислама:

„[...] Да су ови српски синови ипак очувани за свој народ, да нису отуђени и изгубљени, највећа слава има да се припише њиховим мајкама, Српкињама муслиманске вере. Ове су у својој скромности бдиле над својим српским огњиштем, чувале своје обичаје примљене од својих мајки, неговале свој народни језик, певале своје севдалинке своје војну [...] али су увек над њим (својим чедом) бдиле и издалека пратиле не давши никада да у њиховом чеду умре осећај за свој род, за своју груду и за своју отаџбину” (Ребац 8/1920: 14).

Разлог за пренаглашено истицање српског порекла муслиманске жене може се тражити у дистанцираном односу жена православне и католичке вере, као и у неприступачности женских организација религиозног карактера муслиманским женама. Наводећи активности Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права, Неда Божиновић напомиње да је Друштво у свој план уврстило и побољшање положаја муслиманске жене, поље на коме пре тога није урађено много. Изостанак помоћи и активности за муслиманске жене узрокован је њиховим неприхватањем од стране православних и католичких хуманитарних организација (Божиновић 1996: 111), стога и Хасан Ребац апелује на читатељке *Женској њокрејџи* да се муслиманке надају „барем помоћи од својих сестара других вера” (Ребац 8/1920: 16).

Две године након првог чланка о муслиманској жени, 1922. године, Хасан Ребац детаљније елаборира проблеме изнете у текстовима „Појава муслиманке међу сестрама Југословенкама” и „Наша муслиманка”. У дводелном чланку „О жени муслиманки” из мајског двоброја 5 и 6 и јулског двоброја 7 и 8, уз више напомена и појашњења изнети су, према Хасану Ребцу, најочигледнији проблеми и узроци сепарације и деградације муслиманске жене: полигамија код муслимана и покривање („забуљивање”) муслиманске жене. Ови социјални проблеми условљавају положај муслиманке и њено присуство у јавном животу. Помажући се цитатима директно из Курана, о полигамији код муслимана Хасан Ребац каже следеће:

(С, V 3) „Не ожени се од жена које ти се не допадају, него са две, три или четири од њих, на тај начин имаш најмање бојазан да ћеш бити правичан” [...] (С, IV 3) „Ако се бојиш да нећеш моћи бити правичан, не ожени се него са једном женом” [...] (С IV 23) „Будите обазриви и добри у поступању с њима (женама)” (Хасан Ребац, „О жени муслиманки”, *Женски њокрејџи*, 5, 6/1922: 157–158).

О полигамији у исламу ближе говори Дарко Танасковић, позивајући се такође на ајете у Курану и допуњујући их подацима о законским прописима и функционисањем полигамије у пракси. Ради ближег појашњења, али и избегавајући еротизовано представљање многоженства у исламу, неопходно је осврнути се на историју полигамије код муслимана. У самом Курану могућност многоженства помиње се само на једном месту, где се наводи да се муслимани могу женити са две, три или више жена уколико се боје да према сирочади праведни неће бити. Тумачи Курана под „сирочадима” у овом наводу подразумевају жене и децу остале без мужа, односно оца, након пораза муслимана код Ухуда (625) од ме-

канских пагана у бици (Танасковић 368). Многоженство је у пракси било условљено дефицитом муслиманских мушкараца, с једне стране, као и неплодности или старости прве жене, с друге стране. Верчелин (Vercellin) полигамију у исламској пракси описује пре као дијахронијску, где се брак с другом женом склапао дуго након склапања првог брака, и то обично условљено неплодношћу брачних другова или старошћу и физичком немоћи прве супруге (Vercellin 2002: 150–151). Синхронијска полигамија пак, наводи Танасковић, била је више привилегија резервисана за владарске породице, него правило (Танасковић 2018: 371). Полигамију је додатно условљавала уредба да је свака од супруга морала имати своју кућу једнаку кућама осталих супруга, као и да се свакој од њих морао пружити једнаки удео у поклонима, намирницама, пажњи и наклоности. Ова уредба је финансијски ограничавала муслимане да практикују многоженство, чинећи га ретким случајем међу становништвом. Ионако не широко распрострањена и уобичајена појава, полигамија је у Републици Турској и званично укинута 1926. године током реформи које је спроводио први председник Турске, Кемал Ататурк (Mustafa Kemal Atatürk, 1881–1938).

Другу особеност која обележава и одваја муслиманку од „њених сестара других вера”, покривање, односно ношење фереце, Хасан Ребац разлаже у другом делу истог чланка. Овог пута детаљније него у свом првом чланку о муслиманкама, уноси историјски развој женског покривања наводећи разлоге који су условљавали покривање жена у различитим културама, попут монголске, старогрчке, римске и персијске:

„Први цитати Корана, који се односе на вело (ферецу) спомињу се у петој години по хецри (хиџри) (С XXIV–31). Наређено је врло прецизно да жене сакрију прса. Жене морају ставити вело под разрез на прсима од горње кошуље, да се не би видело грло и горњи део прса. [...] Нека жене пребаце своје горње одело. (тј. да њим покрију лице и рамена). [...] да би била разлика између робиња и слободних жена, наређено је и да велом покрију и лице” (Ребац 5, 6/1922: 161).

Покривање муслиманске жене првобитно дефинисано с циљем да се арапске жене заштите од отмица и напада, као и од недоличних односа, у потоњим народним праксама дефинисало ју је у друштвеном положају и изопштило је из јавног живота. Забрана ступања у контакт са странцима, као и ограничено кретање муслиманске жене, одстранили су је из друштва и физички. Ступањем у брак, муслиманска жена постајала је финансијски обезбеђена и добијала је и додатну дужност – да чува част свог мужа. Идеја о женској лепоти (да не кажемо нагости) као аутоматском окидачу мушке неконтролисане и недоличне пожуде усађена је дубоко у људској свести о представама света и човека, а своје место је нашла и у религијском доживљају. Муслиманским женама прописано је да се одевају у безобличну и широку одећу којом неће наглашавати обриси тела, као и да се крећу умерено и тихо, како звецкањем својих украса не би привлачиле пажњу. Осим одевних уредби, у конзервативним срединама жене су затваране у куће и кретање изван домаћинства било им

је крајње ограничено, спутавајући их тако да развијају контакте са спољним светом, а практично им онемогућавајући да развијају своје личности, образовањем или радом. Морално скривање жене у исламу резултирало је њеним физичким скривањем од спољног света. Ни практиковање молитви у крајње религиозном друштву, какво је била исламска заједница у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, за муслиманску жену није било допуштено мимо њена четири зида:

„Па ако жене имају дужности, да се моле, оне не иду у џамију, а ако иду, то је врло ретко, а и то ретко чине само жене, које су већ изгубиле своје женске чари. Женама се ничим не брани да иду у џамију, а оне ипак не иду, а то значи да је на то деловало њихово физичко скривање” (Ребац 1922: 162).

Сам опис искоришћен за жене које практикују одлазак у џамију, оне – „које су већ изгубиле своје женске чари” – указује на перцепцију мушко-женских односа, односно непрестане одбране муслиманског друштва од рушилачке енергије женске сексуалности („İslam'da Aktif Kadın ve Cinsellik” 2015: 33–53, цит. према Танасковић 377). О понашању жена и њиховом одевању, те начину покривања, више пута се оглашавао и Улема меџлис⁵ из Сарајева. Прогласом од 21. априла 1913. године објављеном у Сарајеву оштро је осуђено „теферичење” и „модирање” муслиманки:

„По чаршији, по улицама, по пазарима шта више и по најживахнијим мјестима скитају се без икакве потребе што нам задаје велике бриге. [...] Сваки дан појављују се у разним новим гиздавим заровима, те чудноватном вањштином, кретањем и држањем изазивљу на се позорност чак и немуслима” (Фејзић-Ченгић, Шушко и др. 2011: 120).

Раније поменута полемика о муслиманском женском питању заострила се крајем тридесетих година 20. века, подстакнута Ататурковим реформама у Турској, прецизније, укидањем хиџаба 1925. године. На Конгресу муслимана и интелектуалаца одржаном у Сарајеву 1928. године расправљало се о „откривању” муслиманске жене. Откривање је у том периоду подразумевало скидање зара са лица, свакако не и одбацивање комплетне мараме с главе. Тадашњи реис-ул-улема, напредни и модернистички настројен, Џемалудин Чаушевић (1870–1938), подржао је одлуке Конгреса, али су оне наишле на жесток отпор конзервативног дела уleme и сарајевског Меџлиса.⁶ Важно је напоменути да се овај културолошки моменат преносио са муслиманског становништва и на припаднике других религија у периоду владавине османске империје, али и након оснивања Краљевине СХС, па тако Милутин Фолић примећује да су за време турске власти, а и до половине 20. века, на простору јужне Србије, осим муслиманске жене, у неким градским срединама и Албанке католкиње и Српкиње стављале вео преко лица или облачиле зар и ферецу (Фолић 1998: 202).

5 Улема меџлис (тур. Meclis-i ulema, Ulema meclisi) је исламско верско веће задужено за надзирање верског живота муслиманске заједнице у некој покрајини.

6 Законом је званично укинута ношење зара и фереце тек 1950. године након снажне идеолошке кампање и акција Антифашистичког фронта жена Југославије.

У наставку поменутог чланка објављеном у двоброју 7 и 8, у јулу 1922. године, Хасан Ребац фокусира се на живот муслиманки у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини, и то претежно на слободнији живот жена на селу. Упоређујући обичаје српских муслимана и обичаје Турака који су остали настањени на територији Краљевине СХС, истиче готово непостојећи утицај турске (османске) културе на језик и обичаје српских муслимана:

„На селу је живот код Срба муслимана још слободнији. Тамо жене раде дању у пољу, или се налазе код стоке где су потпуно и без вела и бес покривача, а само понегде има обичај да понесу преко руке какву крпу платна да им се нађе при руци, да се с њим заклоне, ако наиђе какав странац. [...] Ислам и његови прописи као и обичаји доносиоца Ислама у нашу домовину, а то су обичаји Турака, нису готово ни мало изменили живот наших муслимана на селу. Тамо је исто тако слободна и за све способна једна муслиманка као и њезина друга православна или католикиња” (Ребац, „О жени муслиманки”, *Женски њокрејѝ*, 7, 8/1922: 212).

Наводећи готово непостојеће разлике међу способностима жена на селу различитих вероисповести, Ребац поново позива на делање женска и хуманитарна удружења, да увиде безизлазност муслиманске жене, која, „скривена иза зидова фереце и у потпуном незнању чезне за чистим ваздухом у златној слободи”. Активистички карактер *Женској њокрејѝ* и Друштва за просвећивање жене још једном долази до изражаја у овој критици женских друштава, али и показује у којој мери је развој ситуације и промене у положају муслиманске жене праћен од стране Друштва и часописа:

„Већ смо пре споменули да је друштвени живот муслимана такав да су жене растављене од мушкараца сем родбине. Ова околност грдно отежава рад интелегентних муслимана на овом пољу, јер немају пута и начина да раде међу женама, док би то много лакше и много успешније могле да раде жене православне и католикиње, јер оне имају увек слободан приступ својој сестри муслиманске вере, а бар у Босни, Херцеговини и Санџаку могу се лепо српски да споразумеју”⁷ (Ребац 7, 8/1922: 216).

Турска „нова” жена као узор југословенској муслиманки

Недуго након детаљне студије коју је приложио Хасан Ребац, у броју 8 *Женској њокрејѝ*, 1923. године, Радунка Анђелковић (1895?–1950?) саставља трактат о муслиманској жени кроз историју. У чланку под називом „Неколико речи о муслиманки” Радунка Анђелковић посеже за наводима најпре из Курана, а потом и изводима из историје Блиског истока, како би осветлила положај муслиманки кроз векове у Дамаску, Багдаду,

⁷ Акције овог типа спроводиће током 50-их година 20. века Антифашистички фронт жена Југославије, организујући алфабетске, хигијенске и занатске курсеве, као и излете и окупљања за муслиманске жене, Босанке, Српкиње, Македонке и Албанке.

Каиру, али и достигнућа савремених муслиманки у Турској републици. Повод за овај исцрпни историјски преглед Радунка Анђелковић проналази у све чешћим вестима о успесима и еманципацији турских жена о којима је *Женски њокреџ* готово без прекида извештавао, а о чему ће бити више речи у наставку рада. Како бисмо избегли понављање ставова о покривању жене у Курану, фокусираћемо се одмах на поређење муслиманке, савременице Радунке Анђелковић, са муслиманкама кроз историју, чије она детаљне описе наводи:

„Сад ћемо упоредити ову муслиманку увијену, умотану, сакривену од сваког посла ван куће [...] са поноситом и свесном муслиманком [...] за време врхунца арапске цивилизације, кад видимо да се ислам правилним тумачењем корана – који препоручује школовање и жени као и човеку – не противи једнаком образовању жене са човеком, ни њеном иступању свуда у јавном животу. Видимо тада муслиманку да достојно корача с мужем како у уметности, тако у науци и политици, па чак и у суровом војничком животу” (Радунка Анђелковић, „Неколико речи о муслиманки”, *Женски њокреџ*, 8/1923: 357).

Нижући знамените муслиманске жене кроз историју и њихова достигнућа, Анђелковић саставља својеврсну историју муслиманских жена која може послужити као показатељ и подстрек муслиманкама у Краљевини СХС и подсетник на некадашње место које је заузимала муслиманска жена пре патријархалних и конзервативних интервенција. Међу поменутих муслиманкама нашле су се судије, предавачице историје и реторике, тумачи Курана, песникиње и владарке. Задржавајући се на својој савременици, турској „новој” жени, Радунка Анђелковић наводи успехе које су постигле Туркиње потпомогнуте кемалистичким реформама у новооснованој републици, а чији утицаји су, нарочито од стране муслиманске уleme, били оштро критиковани и одбијани. О турској новој жени османског периода писао је француски романописац Пјер Лоти (Pierre Loti, 1850–1923) у роману *Азијага* (1879), у ком је изнео на светло дана скривени живот османских харема.⁸ Истом темом (муслиманским женама) на нашем подручју бавила се и Јелена Димитријевић (1862–1945) у епистоларном роману *Писма из Ниша о харемима* (1897), путопису *Писма из Солуна* (1908) и роману *Нове* (1912), поменутом у чланку Радунке Анђелковић. Наводећи дела Пјера Лотија и Јелене Димитријевић, ауторка уводи читаоце у тадашњу Турску и представља турску жену која на таласима кемализма заузима своје место у политичком и јавном животу, посебно након што је за министра просвете постављена књижевница и просветна радница Халиде Едип Адивар (Halide Edip Adıvar, 1862/4–1964), у чланку погрешно наведена као Хамид Салиб. Извор ове грешке може се пронаћи у имену њеног првог супруга Салиха Зекија (Salih Zeki Bey). На исту особу, османско-турску књижевницу, феминисткињу и активисткињу Халиде Едип Адивар, мисли Анђелковић

8 В. Зејнеп Ханума. *Туркињина њрича*. Београд: Еволута, 2019.

када помиње супругу Мустафе Кемала Ататурка, Хабибе Ебиб-хануму⁹: „чувена списатељка романа из савременог живота [...] она је јавно устала против нездравог одевања турских жена [...] тражи такође већу слободу кретања и уништење харема” (Анђелковић 8/1923: 359).

„Бојажљивост наше муслиманке објашњава се дуговековним начином живота, присилним најпре, после по навици, али се ипак питамо мало с тугом: па докле ће то тако ићи у данашњем времену кад свет на све стране стреса ланце ропства, кад се њихова сестра по вери у другим земљама готово нагло, снажно и свесно диже, и кад виде нас много слободније да још веће слободе тражимо. И то широм целог света – и добијамо их, јер су то ипак само битне, основне слободе за свако нормално људско биће” (Анђелковић 8/1923: 360).

Радунка Анђелковић, одржавајући активистичку ноту, и у духу чланака објављиваних у *Женском њокрејѝ*, отворено подстиче на активирање и буђење из учмалости муслиманских жена, чији би иницијатор требало да буде заједница. Контрастирајући своју сународницу муслиманске вероисповести, муслиманску жену кроз историју и муслиманку савременицу из Турске, указује на промене и ангажовања за која је способна муслиманка, а које су јој ускраћене.

ЛИТЕРАТУРА

- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: DEVEDESET-ČETVRTA, 1996.
- Fejzić-Čengić, Fahira, Šuško, Dževada i dr. *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900–2010)*. Sarajevo: Nahla, 2011.
- Folić, Milutin. „Društveni položaj žene u južnoj Srbiji u drugoj polovini 19. i na početku 20. veka”. *Srbija u modernitacijskim procesima 19. i 20. veka – 2, položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
- Kujraković, Nusret. „Islamska zajednica i muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata”. *Pregled L*. 3 (2009): 101–125.
- Vercellin, Giorgio. *Istituzioni del mondo musulmano*. Milano, Einaudi, 2002.
- Vujaklija, Milan. *Rečnik stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta, 1985.
- Танасковић, Дарко. *Ислам, гоѝма и живоѝ*. Београд: Српска књижевна задруга, 2018.

9 Мустафа Кемал Ататурк био је две године у браку са Латифе Ушаклигил (Latife Uşaklıgil, 1898–1975), рођаком османског књижевника Халита Зије Ушаклигила и дипломицом са Сорбоне, а након развода се није опет женио.

ИЗВОРИ

- Анђелковић, Радунка. „Неколико речи о муслиманки”. *Женски њокрећ*. 8 (1923).
- Ребац, Хасан. „Појава муслиманке међу сестрама Југословенкама”. *Женски њокрећ*. 4, 5 (1920).
- _____. „Наша муслиманка”. *Женски њокрећ*. 8 (1920).
- _____. „О жени муслиманки”. *Женски њокрећ*. 5, 6 (1922).
- _____. „О жени муслиманки”. *Женски њокрећ*. 7, 8 (1922).
- Фетер-Ђук, Соња. „За слободу муслиманске жене”. *Женски њокрећ*. 1, 2 (1924).

Ivana Dejanović
Faculty of Philology
University of Belgrade

“MUSLIM SISTERS” IN THE WOMEN’S MOVEMENT

Summary: Using the historical approach, in a short review of articles published in the *Women’s Movement* magazine, this paper drives attention to the engagement of the Society for Women’s Education and Protection of its Rights regarding the rights and position of the most endangered group of women in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the Muslim women. The social presence of Muslim women and the religious-cultural framework in which they lived were pointed out throughout the papers. The Muslim woman was restricted by Islamic dogmas interpreted in favour of the male part of the Islamic community, making her invisible and keeping her in complete darkness. Through continuous studies that explain the specific characteristics of the Muslim community: polygamy and the coverage of women, the *Women’s Movement* magazine was engaged into raising awareness of this social problem. It was pointed out that the foundation of Muslim polygamy and its misinterpretation caused the degraded position of women in Islam throughout history. Through the prism of published articles also explained is the phenomenon of head covering, wearing the hijab among Muslim women. The associates of the *Women’s Movement* tried to reach the roots of the Islamic practice of head covering of women and to point out its disastrous influence on the social engagement and presence of Muslim women in public life. Finally, comparing the position of a Yugoslav Muslim woman and a Turkish woman after the founding of the secular Republic of Turkey, pointed out is the possible path and outcome that a Muslim woman in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes could take accompanied by the program actions of women’s associations.

Key words: *Women’s Movement*, Muslim women, Muslim women’s issue, emancipation of women, feminist periodical press, feminist counter-public

Гордана СТОКИЋ СИМОНЧИЋ*
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

001.32:316.344.32-055.2(497.1)„1927/1941”
02:061.2(497.1)„1918/1941”
023.5-055.2(497.1)„1927/1941”

Анђела СТОШИЋ**
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

БИБЛИОТЕКАРКЕ – ЧЛАНИЦЕ УДРУЖЕЊА УНИВЕРЗИТЕТСКИ ОБРАЗОВАНИХ ЖЕНА (1927–1941)

Од свих институција културе између два светска рата библиотеке се могу означити као најотворенији простор за еманципацију жена. Када је 1931. године основано Друштво југословенских библиотекара – ДЈБ, жене су биле не само његови утемељивачи него су чиниле половину укупног чланства и то захваљујући понајвише њиховој бројности у Секцији Београд. Удружење универзитетски образованих жена у Југославији – УУОЖ, основано крајем 1927. године, било је, у организационом смислу, модел, а по својој суштини упоришна тачка за најактивније чланице ДЈБ. Идеје равноправности полова – једнако право на образовање, радни однос и јавно деловање, родитељство и наслеђивање – биле су, експлицитно или имплицитно, покретачка снага младих жена које су у то време биле запослене у престоичким библиотекама. Ово се нарочито односи на Љубицу Марковић и Милицу Војиновић, данас готово заборављене иницијаторке организовања и најактивније чланове ДЈБ, које су у њега преносиле своја искуства из УУОЖ. У овом раду се први пут из угла библиотекарства разматра допринос образованих жена развоју културе код Срба, а међуратни период означава као преломни за професионализацију делатности. До оваквог закључка могло се доћи на основу обимних архивских истраживања, познавања националне историје библиотека и сагледавања домаће феминистичке литературе. За потребе рада коришћени су Архива Друштва југословенских библиотекара 1931–1940, која се чува у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић” у Београду, фонд Удружења универзитетски образованих жена – Београд, који се налази у Историјском архиву Београда, фонд Удружења универзитетски образованих жена (158) у Архиву Југославије, објављени радови о ДЈБ и УУОЖ, те један број текстова неопходних за разумевање друштвено-историјског контекста.

Кључне речи: Удружење универзитетски образованих жена, Друштво југословенских библиотекара, библиотекарке, Милица Војиновић, Љубица Марковић, Србија, 1919–1941.

* gordana.stokic.simoncic@gmail.com

** andjela.stosic@fil.bg.ac.rs

Увод

Запошљавање жена у српским библиотекама почело је након Првог светског рата и, како проистиче из архивске грађе, није било праћено значајнијим отпором нити од стране послодаваца нити од стране мушких колега. Народна библиотека у Београду (НБ) добила је првог државног чиновника женског пола 1923, а Универзитетска библиотека (УБ) 1926. године, док је у Библиотеци Општине града Београда од оснивања (1928) управник била, и дуги низ година остала, жена – Марија Илић Агапова. Када је 1931. основано Друштво југословенских библиотекара (ДЈБ), жене су биле његове иницијаторке и најактивнији чланови. Штавише, оне су чиниле готово половину укупног чланства и то захваљујући понајвише заступљености жена у Секцији Београд.

Удружење универзитетски образованих жена (УУОЖ), основано у Београду 11. 12. 1927. године,¹ било је, у организационом смислу, модел, а по својој суштини упоришна тачка за најактивније чланице ДЈБ. Идеје равноправности полова – једнако право на образовање, радни однос и јавно деловање, родитељство и наслеђивање – биле су, експлицитно или имплицитно, покретачка снага Љубице Марковић (1895–1947), Милице Војиновић (1895–?), Данице Јанковић (1898–1960), Радмиле Чолаковић (1900–?), Људмиле Михаиловић (1900–1962), Босе Петровић (1894–1964), Јелице Маричић (?), Софије Суботић (?), Вукосаве Поповић-Николић (1900–?), Смиље Мишић (1899–1981), др Ирене Фекете-Стефановић (1908–1990), Лепосаве Пешић (1900–?), Софије Стојановић (1898–1968), Иванке Пилетић (1892–1962), Радмиле Беговић (1908–?) и Јулије Шишковић (1913–2004). Образоване и друштвено ангазоване, оне су крчиле пут новој улози жене у друштву, а у професионалном погледу подизале углед институција културе у којима су радиле.

1 Седиште Удружења било је у Београду. Секција у Скопљу основана је 28. 4. 1929. године, а затим је пододбор у Новом Саду 25. 3. 1930. прерастао у секцију. Загребачка је основана 21. 1. 1931. Након тога, Удружење прилагођава правила и формира нову Главну управу. До доношења нових правила и избора Главне управе на Првом земаљском конгресу, 29. 3. 1931. године у Београду, делатност Управе и Секције Београд није била јасно раздвојена, па су чланице ове секције вршиле многобројне послове који би требало да буду у делатности Управе. Након тога Секција добија сужене, локалне ингеренције. Убрзо те године се оснива и Секција у Љубљани, а Секција Сарајево формира се тек 1935. године.

И поред јасног раздвајања 1931. године, архивска грађа Управе Удружења нашла се у фонду под називом УУОЖ – Београд у Историјском архиву Београда (ИАБ), заједно са грађом Секције Београд. У фонду УУОЖ се чува и књига записника и експедициона књига Секције у Скопљу. У Архиву Југославије (АЈ) се налази само једна кутија архивске грађе Управе и то она која се односи на комуникацију са иностранством за године 1928, 1929, 1930, 1934, 1935. и 1936. Архиве осталих секција се не чувају ни у једном од два архива, иако се у раду „Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918.–1941.)” (Peić-Čaldarović 1997: 395) наводи да се комплетна архива УУОЖ Југославије чува у београдским архивима.

У овом раду начињен је покушај да се издвоје и представе личности које су својим деловањем утицале на развој библиотекарске професије у Србији између два светска рата, а истовремено биле чланице УУОЖ. Скупни назив *библиошекарке*, дакле, означава шеснаест младих жена, које су се школовале на различитим студијским групама Универзитета у Београду, потом биле у прилици да се, као државни чиновници, запосле и раде у београдским библиотекама, да, са изузетком две, буду и чланице Друштва југословенских библиотекара, те да у различито време приступе и буду активне у асоцијацији образованих жена. Међу њима се највише истичу Љубица Марковић² и Милица Војиновић³, које су покренуле, а затим читаву деценију биле и најактивнији чланови ДЈБ, преносећи у њега своја искуства из УУОЖ.

Библиотекарке у Удружењу универзитетски образованих жена

Од самог оснивања УУОЖ библиотекарке су давале допринос његовом раду. У првом Управном одбору Удружења, међу двадест и три чланице које су биле махом професорке и лекарке, нашле су се и две библиотекарке – Радмила Чолаковић,⁴ тада чиновница НБ, и Даница Јанковић,⁵

2 Љубица Марковић завршила је југословенску књижевност на Филозофском факултету (1923), а након студија постављена је за супленткињу гимназије у Г. Милановцу и Нишу. На конкурс Министарства просвете добила је стипендију за усавршавање у Греноблу, где је боравила од 1.12.1924. до 1. 8. 1925. године. Постала је приправница Универзитетске библиотеке у Београду 10. 8. 1926. године; државни библиотекарски испит положила је 1929, а од 1931. године је књижничарка УБ. Била је једна од оснивача и најистакнутијих чланова ДЈБ са чланском картом под редним бројем 4 (Стокић Симончић, Стошић 2019). Објавила: *Почеци феминизма у Србији и Војводини* (1934), *Даница Марковић: прва српска модерна лиричарка* (1940).

3 Милица Војиновић, завршила је Филозофски факултет 1923. У периоду 1923–1926. запослена је као учитељица и супленткиња и више пута је боравила у Греноблу у Француској ради специјализације језика и књижевности. Приправница Универзитетске библиотеке у Београду постала је 10. 8. 1926; државни библиотекарски испит положила је 1929; од 1931. године је књижничарка УБ. Ради упознавања и усавршавања библиотекарства 1937. године боравила је у Прагу и Братислави. Била је дугогодишњи секретар ДЈБ (чланска карта бр. 5). У УБ била је запослена до 1951. године. Након ослобођења, поред службе у УБ, вршила је и дужност шефа Одсека за библиотеке Министарства просвете. Одржавала је течајеве за рејонске библиотекарке и активно учествовала у формирању и уређењу тих библиотека, чији је рад и развој пратила. Писала је у стручним библиотекарским часописима – *Књижничар*, *Библиошекар*. (Архива Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ (УБСМ), Документација ДЈБ 1931–1941, кутија 5).

4 Радмила Чолаковић је завршила Филозофски факултет у Београду (XII група) 1925. године. Запослила се у НБ 28. 5. 1926, а 1929. положила је стручни испит. Била је једна од оснивача ДЈБ (чланска карта бр. 9), а у Управи УУОЖ била је до 25.2.1933, када је поднела оставку на чланство у овом телу због својих личних послова.

5 Даница Јанковић је дипломирала на одсеку за југословенску и упоредну књижев-

професорка, касније чиновница УБ. Врло брзо, у року од годину дана, Удружењу су се прикључиле и Боса Петровић,⁶ једна од оснивача павиљона „Цвијета Зузорић”, преводитељка, а касније управница Библиотеке града Београда, Јелица Маричић,⁷ чиновница НБ, Љубица Марковић и Милица Војиновић, чиновнице УБ, које ће се сврстати међу најактивније чланице УУОЖ. До 1931. године Удружењу су приступиле и Људмила Михаиловић,⁸ Софија Суботић,⁹ и Вукосава Поповић-Николић,¹⁰ чиновнице НБ, те Смиља Мишић,¹¹ писар УБ. Наредних година чланице

ност, историју и српски језик Филозофског факултета. Енглески језик је студирала у Лондону и Оксфорду 1922–24. године. У УБ је радила од 1931. до 1951. године. Била је чланица ДЈБ од оснивања (чланска карта бр. 35). Чувена је по истраживањима народних игара, која је спроводила са својом сестром Љубицом Јанковић. Њих две се сматрају оснивачима етнокореологије у Србији.

6 Боса Петровић завршила је француски језик и књижевност, након чега је десетак година радила као супленткиња у Трговачкој школи. Пензионисана је 1932. године „због мужевљевог положаја“ (удато презиме Јововић, но овај брак је трајао свега неколико година), а званично је реактивирана септембра 1940. године. Од школске 1939/40. радила је у Библиотеци Музичке академије у Београду, све до септембра 1949. године. Била је управница Библиотеке града Београда од 1951. до 1958. године. Написала је текст Општинске библиотеке (*Годишњак Музеја града Београда*. Књ.1. – Београд: Музеј Града, 1954) и преводила са француског.

7 Јелица Маричић постала је писарка Народне библиотеке у Београду 1927. Чланица ДЈБ била је од оснивања (чл. карта бр. 14) до 1933. године.

8 Људмила Михаиловић је прва жена која се запослила у НБ (1923). Била је и прва српска школована библиотекарка јер је током 1925. и 1926. године похађала у Паризу предавања у *Ecole des chartes* и *Ecole de bibliothecaires*. Радила је на уређењу првог Југословенског библиографског годишњака за 1933. годину. Једна је од првих чланова ДЈБ са чланском картом под бројем 6. После рата учествовала је у оснивању Друштва библиотекара НР Србије. Уз библиотекарство, бавила се превођењем са руског језика, превасходно дела Достојевског, али и дела А. П. Чехова, И. А. Гончарова, Л. Н. Толстоја.

9 Софија Суботић (удато Матић) радила је у НБ од 1924. до 1934. Учествовала је у изради Југословенског библиографског годишњака за 1933. годину. Била је чланица ДЈБ од оснивања (чл. карта бр. 13).

10 Вукосава Николић (рођ. Поповић) је по завршетку Филозофског факултета постављена за привременог учитеља, а 1927. године распоређена на рад у НБ. Члан ДЈБ била је од оснивања (чл. карта бр. 11).

11 Смиља Мишић се још као студенткиња (1925) запослила у УБ. Завршила је књижевно-филолошки одсек на Филозофском факултету 1928. године и наставила да ради као приправница, а затим библиотекарка УБ. Чланица ДЈБ била је од оснивања (чл. карта бр. 10). Након рата била је управница Библиотеке Српске академије наука и уметности и председница Секције за библиографију Савеза друштава библиотекара Југославије. Неколико година је била чланица редакције часописа *Библиотекар*.

су постале др Ирена Фекете¹² и Лепосава Пешић¹³ (1933), чиновнице УБ, затим Софија Стојановић¹⁴ и Иванка Пилетић,¹⁵ библиотекарке НБ, Радмила Беговић,¹⁶ запослена у УБ (1939), и Јулија Шишковић¹⁷ (1939).

Изнети подаци тим су важнији што учлањивање у Удружење, а затим и омасовљење његовог рада, нису текли по жељеној динамици. У Годишњем извештају о раду, августа 1929. године, Паулина Лебл-Албала (1891–1967), председница УУОЖ, износи податке да се навршило тридесет и осам година откако је прва жена дипломирала на Универзитету у Београду, да шестсто тридесет жена професора ради у државној служби, а да

12 Ирена Стефановић (рођ. Фекете), студије је започела на Филозофском факултету у Београду, а наставила на Универзитету у Бечу, где је и докторирала 1931. године. Наредне године запослила се у УБ, где је провела највећи део свог радног века. Била је чланица ДЈБ од 1932. (чл. карта бр. 55). Након рата је била врло активна чланица Друштва библиотекара, а у њему председница Секције за научне и стручне библиотеке. Универзитетској библиотеци у Београду највише је допринела радом на успостављању општег стручног каталога, а развоју библиотекарске струке организовањем стручних семинара. Ауторка је *Упутства за рад у специјалним библиотекама*, а учествовала у изради *Приручника за народне књижнице*, *Приручника за синдикалне библиотеке*, као и *Правила за каталогаизацију*. За часопис *Библиотекар* писала је о библиотекарству у свету, као и приказе стручне литературе (Стошић 2019).

13 Лепосава Пешић је рођена у Нишу 1900. године. Додељена је на рад УБ 1931. године као секретар Министарства просвете на место руковођа каталога. Члан ДЈБ од 1931. (чл. карта бр. 19).

14 Софија Стојановић била је библиотекарка, а касније и руководилац Одељења периодике НБ, затим, од почетка Другог светског рата до 1953, библиотекарка УБ. Пре запослења у НБ, неколико пута одлазила је на усавршавање у Француску: први пут, за време студија на Филозофском факултету, школске 1925/1926. године, похађала је шестомесечни курс француског језика и књижевности у Дижону; други пут, као супленткиња Четврте мушке гимназије школске 1927/1928. године, у својству кандидата Удружења наставника средњих школа, похађала је предавања француског језика и књижевности на Сорбони и за то време обрадила у Националној библиотеци у Паризу Писма госпође де Севиње госпођи Грињан, својој кћери удатој у провинцији; трећи пут, 1930. године похађала је летњи курс француског језика за странце у Греноблу (Лазаревић, 1969). Била је чланица ДЈБ од 1932. (чл. карта бр.50).

15 Иванка Пилетић се 1927. године запослила у НБ. Једно време радила је као шеф Општег одељења, а касније била руководилац Одељења читаонице. Након рата је водила библиотечке курсеве по Србији, највише на Косову и Метохији (Прокић 1963: 336). Била је чланица ДЈБ од оснивања (чл. карта бр. 7).

16 Радмила Беговић је, као дипломирана правница, била чиновник-приправник Министарства просвете, које ју је 1939. године доделило Универзитетској библиотеци где је радила као помоћница књижничара на одељењу словенске књиге.

17 Јулија Шишковић, најмлађа од свих споменутих чланица, ступила је у УУОЖ релативно касно. Њено име није забележено међу члановима ДЈБ, али је након рата учествовала у оснивању Друштва библиотекара НР Србије као референт за библиотеке при Одељењу за народно просвећивање. Изабрана је за наставницу Средње библиотекарске школе 1948. године. Предавала је историју писма и књиге. Ауторка је уџбеника *Основи познавања књиге* (Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1963) и *Познавање робе у књижевности* (Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1966).

је „од прилике још толико већи број оних које нису у служби, као и жена са других факултета. Према томе наше удружење које броји 130 чланова сакупило је за годину дана свега 10% универзитетски образованих жена.”¹⁸

Пропагандистичка секција

Допринос библиотекарки овом удружењу може се сагледати кроз анализу њихове укључености у остварење постављених циљева. УУОЖ требало је да окупи што већи број чланица и тако буде у прилици да заступа интересе образованих жена: штити њихово право на рад, на пуну плату и након удаје, да подстиче њихов научни рад те стога даје награде и стипендије за школовање у иностранству. Ради проширења круга чланица, промовисања идеја Удружења у унутрашњости, као и прикупљања прихода, 1929. године је формирана Пропагандистичка секција коју су већински чиниле управо библиотекарке: Љубица Марковић, Милица Војиновић и Радмила Чолаковић са др Олгом Палић (1890–1971) и др Вером Кићевац (1895–1938). Циљеви ове секције били су приоритетни за читаво УУОЖ у првим годинама постојања. Милица Војиновић, као њена председница, предложила је организовање чајанки у циљу прикупљања новчаних средстава, што су чланице радо прихватиле. Поред међусобног зближавања чланица, разних дискусија, ови догађаји би се оплемењивали и покојом уметничком тачком.¹⁹ Секција је обављала комуникацију са актуелним чланицама којима је достављала примерке часописа *Женски њокрећ*, позиве за Скупштину и слично, док је потенцијалним чланицама упућивала пропагандистичка писма. Број чланица достигао је скоро 300.²⁰

Након нешто више од годину дана рада, 6. новембра 1930. године, Милица Војиновић и Љубица Марковић поднеле су оставке на свој положај у Пропагандистичкој секцији. Свој потез правдале су испитима које припремају.²¹ Неколико месеци након тога донета су нова правила УУОЖ, Главна управа и Београдска секција постају одвојена тела, те рад секције за пропаганду престаје.

Библиографије жена писаца

Програмом рада УУОЖ, донетим 1929. године, међу главне циљеве постављена је израда библиографије „свих књига, чланака и других публикација на нашем језику које су написале жене или се тичу женског

18 ИАБ, Фонд УУОЖ – Београд, 1. кутија.

19 ИАБ, Фонд УУОЖ – Београд, 2. књига, 37. седница УУОЖ, 5. 12. 1929. одржана у просторијама Женског клуба од 6 часова поподне.

20 Према Годишњем извештају УУОЖ од 9. 2. 1930.

21 Историјски архив Београда, Фонд Универзитетски образованих жена – Београд, 2. књига, „Записник са 53. седнице Удружења универзитетски образованих жена”.

проблема”,²² која би заправо била полазиште за сва даља истраживања женског стваралаштва и главни аргумент када би се говорило о жени као интелектуално способном бићу. За њену израду су библиотекарске вештине биле кључне и она је заузимала велики део активности Удружења.

Милица Војиновић је, још као председница Пропагандистичке секције, на редовној седници УУОЖ 16. 3. 1930. изнела почетни план организовања рада на библиографији.²³ За чланице Библиографске секције изабране су Радмила Чолаковић, Љубица Марковић, Милица Војиновић и Ружица Стевановић.²⁴

Удружење је, према наведеном упутству, кратком белешком у дневним листовима расписало конкурс за израду библиографије, а два месеца касније Љ. Марковић доноси Библиографију радова универзитетски образованих жена за 1929, а Р. Чолаковић за 1928. годину јер је управо те библиографије тражио Међународни биро за интелектуалну сарадњу. Љубица Марковић их је превела на француски језик, како би могле бити послате централи.²⁵

Пошто је 1931. године устројство Удружења промењено, тему библиографије требало је изнова отворити. М. Војиновић и Љ. Марковић су Управи упутиле писмо са основним планом израде библиографије радова југословенских жена како би акција, значајна за целокупан женски покрет, званично била покренута из правца Управе ка свим секцијама. Истакле су потребу да се почне са прикупљањем грађе за коју се још увек није могло претпоставити коликог ће обима бити. Понудиле су бесплатну стручну помоћ (упућивање у рад, надгледање посла и по могућству радника, давање препорука за рад у библиотекама, вођење евиденције о одрађеном послу), али су скренуле пажњу на то да ће новац бити потребан за материјал и раднике који буду прикупљали грађу. Предложиле су да се грађа подели на књиге и чланке у часописима, новинама и др, као и да се ради по виђењу публикације, а не по каталогу, што је и данас пожељан принцип при изради библиографија. „Цео посао на прикупљању грађе водила би Управа овде, а рад би био подељен на секције: београд-

22 ИАБ, Фонд УУОЖ – Београд, 1. кутија, ин. број 14/1929, „Програм рада за наредне године који се евентуално може проширити”.

23 „Цео предмет се дели на савремену и стару. Савремена обухвата радове од 1928. до данас, стара све до 1928. Савремена је општа, ради се по новинама, шта је изашло на страним језицима, дели се по струкама. Стара се ради конкурсом и по каталогу Народне библиотеке. И савремена и стара раде се по годинама. За израду савремене дао би се рок од годину дана и три месеца. Тражиће се од оних који буду радили да пошаљу библиографској секцији детаљан извештај, како су радили. У тој секцији треба да буду заступљене све струке и она води рачуна о раду и хонорисању. Хонорисање би могло да се врши по библиографским нумерама.“ ИАБ, Фонд УУОЖ – Београд, 1. кутија.

24 Чланица надзорног одбора и секретар Удружења пре промене Правила 1931.

25 ИАБ, Фонд УУОЖ, 2. кутија, ин. бр. 81/30, „Извештај о раду УУОЖ од фебруара до краја новембра 1930. године“.

ска би примила израђивање српске, загребачка хрватске и љубљанска словеначке библиографије.²⁶ Управа је углавном прихватила предлоге. Новчану помоћ у износу од 10.000 динара пружио је Женски савез и то за „сакупљање грађе за библиографију свих засебно објављених дела, које су југословенске жене издале од самих почетака југословенске књижевности до данашњих дана”. Може се претпоставити да у том тренутку ни Женски савез, ни само УУОЖ нису сматрали да постоје услови и средства да библиографија обухвати и чланке објављене у периодичним публикацијама. Београдска секција је формирала нову Библиографску комисију у коју су изабране, поред Љубице Марковић и Милице Војиновић, и представнице других професија – Паулина Лебл-Албала, професорка, др Анка Гођевац²⁷, правница и др Олга Палић, лекарка. Управа је позвала секције у Загребу и Љубљани да се организују по истом принципу.²⁸

Током 1934. године радило се на библиографији ауторки за 1933. годину. Ову библиографију састављали су Бранко Милаковић, руковалац НБ, и његова супруга Марија Милаковић, студенткиња филозофије. Рад су прегледале Паулина Лебл-Албала и Љубица Марковић, а сарадња је договорена и поводом библиографије за 1934. годину.

Исте године, рад Љубице Марковић *Почеци феминизма у Србији и Војводини*²⁹ објављен је као засебно издање, и то у 2000 примерака. Поред тога, Марковић је у новембру 1934. године одређена за једну од представница Удружења које ће држати предавања у оквиру Националног часа на радију. Говорила је на тему *Наше библиотеке*, док је њена колегиница из Универзитетске библиотеке Даница Јанковић предавала о *Нашим народним шрама*.³⁰

Годину 1934. обележили су и напори УУОЖ да се на свеобухватан начин ради на истраживању дотадашњег интелектуалног рада југословенских жена. У духу тог расположења, Љубица Марковић је предложила да се формира Библиотека југословенских књижевница у којој би се прикупљала дела свих југословенских жена које су писале и преводиле. Чланице су радо прихватиле предлог и књиге су почеле да се набављају.³¹

26 ИАБ, Фонд УУОЖ, 2. кутија, ин. бр. 43/32, 2. 11. 1932.

27 Анка Гођевац (1890–1983) била је прва жена која је докторирала на Правном факултету у Београду (1932).

28 ИАБ, Фонд УУОЖ, 2. кутија, Годишњи извештај Главне управе од 20. маја 1933.

29 Текст је најпре објављен 1933. године у часопису *Женски њокрећ* (год. XIV, бројеви 7–8 и 9–10). Затим је 1934. штампан као друга публикација у едицији Библиотека Удружења универзитетски образованих жена. Студија се бави рађањем феминистичког деловања седамдесетих година 19. века и као таква и данас представља незаобилазно штиво за изучавање историје феминизма код нас.

30 ИАБ, Фонд УУОЖ, 2. кутија, 26. 11. 1934.

31 До марта 1937. године библиотека је обogaћена са око 250 књига.

Посао прикупљања грађе за српску библиографију према каталогу Народне библиотеке преузела је Надежда Петровић³² крајем 1934. године. Комуникација између ње и Управе УУОЖ није текла понајбоље, што се види у писмима са почетка 1936. године, када Управа тражи од ње извештај о урађеном, с обзиром на намеру да се библиографија објави до Међународног конгреса Женског савеза у Дубровнику, заказаног за почетак октобра. Н. Петровић је тврдила да је изванредно познат посао урађен, али да јој рок није био познат, да са УУОЖ није склопила никакав званичан уговор, нити добила хонорар, те да није у обавези ни да им преда картоне са библиографским подацима. Уз то, наводи да је тек у писму од 7. 2. 1936. сазнала да је било потребно да ради и библиографију чланака у часописима. Ипак, Надежда Петровић је 19. 3. 1936. предала грађу на прегледање секретару УУОЖ, Даници Влајић-Замбони.³³ Из писама се сазнаје да је било потребно да се библиографија ради према упутствима др Елзе Кучере,³⁴ библиотекарке Универзитетске библиотеке у Загребу, која се сматрала најискуснијом у овом послу.

Љубица Марковић и Милица Војиновић преузеле су грађу ради прегледања и нашле велики број грешака: картоне на којима су дела мушких писаца, неразрешени псеудоними и иницијали, више картона за једно исто дело. Указале су на несистематичност, као и на то да нека дела познатих ауторки нису укључена. Грађа је враћена на дораду, затим је поправљена, предата у августу 1936. опет са много недостатака, због чега је Секција Београд инсистирала да М. Војиновић и Љ. Марковић покушају да поправе све што могу како би библиографија уопште била одштампана.³⁵

Рад на библиографији се интензивирао и све три секције су успеле да одштампају „своје” библиографије које су потом повезане у једну публикацију, без општег предговора, увода и стручног регистра. Тако је припремљено сто репрезентативних примерака за поклон учесницама из иностранства.³⁶ Секције Загреб и Љубљана инсистирале су да до-

32 Надежда Петровић (1899 –?), завршила је Филозофски факултет у Београду 1928. године. Постављена је за приправника Народне библиотеке у Београду 1931. године. У ДЈБ је имала чланску карту под бројем 19.

33 ИАБ, Фонд УУОЖ, 4. кутија, ин. бр. 118/1936.

34 Елза Кучера (1883–1972) била је прва жена са територије данашње Хрватске која је докторирала у области психологије. Такође, прва је жена-библиотекар на том простору. Од 1909. до 1944. године радила је у Универзитетској библиотеци у Загребу, а 1920–1942. била је заменица управника у овој установи. Била је чланица загребачке секције ДЈБ од 1931. до 1939. године, а 1948. је учествовала у оснивању Друштва библиотекара Хрватске. У доступној архивској грађи УУОЖ нема податка о томе да је др Елза Кучера била његова чланица.

35 Архива УБ, Фонд ДЈБ, Писмо Паулине Албале упућено ДЈБ 19. 1. 1938. године, Печат ДЈБ – Секција Београд, бр. 69, 24.1.1938. године.

36 Дело је носило назив *Bibliografija knjiga ženskih pisaca u Jugoslaviji*, а садржало је три целине: Библиографија књига женских писаца штампаних у Војводини, Србији,

бију по четиристо примерака својих сепарата, након чега је Лебл-Албала реаговала подсећајући да почетна замисао о изради библиографије није подразумевала сепарате, већ јединствену библиографију за целу Краљевину Југославију.³⁷ Остало је да се Библиографија доради и да се припреме за штампу примерци који ће у потпуности бити двојезични, са регистром, једним предговором и уводом који би написала Елза Кучера уз мале допуне Паулине Лебл-Албале. Овај посао је, међутим, потрајао дуже него прикупљање саме грађе за библиографију, а комплетно издање појавило се тек 1939. године.³⁸

Друштвено и културно ангажовање

Циљ УУОЖ био је и подизање културног, моралног и социјалног нивоа народа, те је у ту сврху организовало или учешћем подржавало уметничке изложбе, предавања, књижевне вечери. Чланице-библиотекарке су и у таквим активностима имале своје место. Милица Војиновић, Љубица Марковић, Радмила Чолаковић и Људмила Михаиловић допринеле су добрим делом да се за Дан књиге 1931. године припреми изложба старих књига и листова у павиљону „Цвијете Зузорић“.³⁹ Поводом истог дана (9–15. јун) 1935. године, у овом уметничком павиљону приређена је Изложба књига чији су аутори или преводиоци жене,⁴⁰ такође захваљујући ангажовању библиотекарки. За Међународни конгрес у Дубровнику 1936. године, УУОЖ је имало идеју да, поред библиографије, припреми изложбу књига југословенских женских писаца (28. септембра – 9. октобра). Ово је била прва велика изложба на којој је требало

Јужној Србији и Црној Гори до свршетка године 1935 / грађу прикупила Надежда Петровић; Bibliografija del slovenskih pisateljic do konca 1935 / sestavila Zlata Pirnat; Bibliografija knjiga ženskih pisaca štampanih u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini do svršetka godine 1935 / izradile Branka Dizdarević i Jelka Mišić-Jambrišak.

37 Ово је једним делом материјално питање, јер су секције, радећи на својим деловима библиографије, очекивале да покрију трошкове и остваре извесну новчану добит. Секције Загреб и Љубљана сматрале су да и од заједничких примерака приход треба да иде секцијама. ИАБ, Фонд УУОЖ – Београд, 4. кутија, „Plenarna sednica Udruženja univerzitetski obrazovanih žena održane 6-XII-1936 u Ženskom klubu u 10.1/2 časova pre podne“.

38 У Извештају Главне управе поднетом на пленарној седници 2. и 3. 12. 1939. године наводи се да би било боље да су се 3.2 табака, колико је библиографији додато, штампала у Београду јер би било једноставније, далеко јефтиније и брже, али да разумеју жељу Секције Загреб да се посао води под надзором Елзе Кучере. У записнику са ове седнице види се да је вођена опширна дискусија. Секција Београд се жалила да су коректуре стизале у размаку од три месеца, јер их је штампар задржавао. Није јасно како је Секција Загреб договарала посао са штампаријом Ацингер која је наплатила рад много више него што је на почетку договорено.

39 ИАБ, Фонд УУОЖ-Београд, 2. кутија, „Извештај о раду Удружења УОЖ – Секције Београд – поднет на редовној годишњој скупштини одржаној 20. фебруара 1932“.

40 Изложба није имала југословенски карактер, већ је обухватила ауторке које „гравитирају ка Београду“.

да се нађу публикације југословенских књижевница поред дела америчких, француских, чехословачких, норвешких, летонских и литванских ауторки. На припреми овог изванредног културног догађаја радиле су Милица Војиновић и Љубица Марковић, заједно са др Елзом Кучером и др Мелитом Пивец–Стеле,⁴¹ помоћником библиотекара Државне библиотеке у Љубљани.⁴² Милица Војиновић је о Изложби говорила на радију и писала текст за сарајевски часопис *Прејлед*.

Исцрпан приказ изложбе објавила је Љубица Марковић у *Женском покрету* 1937. године. Поред њега и два већ споменута текста, значајна у оквиру часописног дискурса о историји женског покрета, она је објавила још један рад у овом листу. *Жене у нашим библиотекама* управо су спој за њу најважнијих тема – библиотекарства и интелектуалног развоја жена. Појаву првих библиотекарки у Југославији посматра као део једног интернационалног феномена и са оптимизмом најављује добре резултате њиховог рада и у будућности (*Женски покрет* 10/1935: 123–124).

Љубица Марковић и Милица Војиновић организовале су од 14. до 23. марта 1937. изложбу књига југословенских књижевница у уметничком павиљону „Цвијета Зузорић”. На отварању изложбе, Љ. Марковић је говорила о *савременој женској лирици*, док је Даница Јанковић одржала предавање на тему *Жена у нашим народним иџрама*.⁴³

Исте године, забележено је и учешће Љубице Марковић на прослави Дана мира Лиге жена за мир, када је, као представница Југословенског женског савеза, одржала предавање на тему *Масарик и жене у Усменим новинама. О савременој женској лирици* говорила је и у оквиру *Часа за жене на радију*.⁴⁴

Секција Београд је 13. 2. 1939. добила у Милици Војиновић нову председницу. Дајући приоритет проширењу чланства, она је за првих

41 Мелита Пивец-Стеле (1894–1973) студирала је историју у Бечу, а докторирала у Паризу 1931. године у области економске историје. У Државној библиотеци у Љубљани радила је од 1920. године. Била је чланица Друштва југословенских библиотекара од 1931. У доступној архивској грађи УУОЖ нема податка о томе да је др Мелита Пивец-Стеле била његова чланица.

42 Универзитетска библиотека у Загребу је за изложбу дала 198 књига из свог фонда, Државна библиотека у Љубљани 153, из НБ издвојене су 103 књиге, док је УБ обезбедила 84 публикације. Велики број књига уступили су појединци, те је више од 650 књига представљало југословенску књиженост чији су ствараоци жене (Марковић 1937: 16).

43 ИАБ, Фонд УУОЖ – Београд, 5. кутија.

44 Ова емисија, посвећена женским питањима, емитована је сваке среде на Радио Београду од 29.11.1933. до 7.5.1934. године са почетком у 16 сати. Прва тема емисије била је *Улога Југословенској женској савеза*. Наредних недеља обрађивана је и улога жена у историји, њен васпитни и културни значај, морално усавршавање личности, народна књижевност, итд.

О постојању *Часа за жене* говорила је Лепосава Петковић у интервјуу листу *Политика* (9395/1934: 15-16) иако га тада већ није било у програму Радио Београда (Радио Београд, 1934). Нема података о томе да ли је ова емисија обнављана наредних година.

десет месеци управљања Секцијом придобила осамдесет и пет нових чланица.⁴⁵ Послови управе Секције су, након ступања на дужност нове председнице, подељени у пет комисија: за библиографију и публикације, за сарадњу са студенткињама, за рад на просвећивању сеоске жене, Педагошка и Правна комисија. Комисија за библиографију, чија је једна од чланица била Љубица Марковић, бавила се пропагирањем издања, као и планирањем библиографије за 1936, 1937, 1938 и 1939. годину. Планиране су приредбе, часови на радију, нова издања, расписивање конкурса за нове научне теме. Комисија за просвећивање сеоских жена почела је добро са радом, добила и подршку Министарства просвете, али је због почетка Другог светског рата у Европи морала да заустави организовање предавања по селима. Остале комисије су богато развиле свој рад. Секција се придружила општем захтеву жена за женско право гласа. Покренута је акција за подизање споменика књижевници Милице Јанковић. У фебруару 1940. Секција је расписала конкурс за Спомен-награду Павла Поповића у износу од 2000 динара. Тема конкурса била је посвећена књижевном листу *Зора*. Љубица Марковић уредила је Библиотеку при секцији и сачинила Каталог.

Последња важна активност Милице Војиновић као председнице УУОЖ била је прикупљање добровољки за стављање у службу отаџбини у случају рата. Акцију је покренуо Југословенски женски савез. УУОЖ – Секција Београд послала је 3500 формулара широм Србије, Црне Горе, Босне, путем којих ће се пријавити 781 жена, од којих преко 400 из Београда.⁴⁶ Последњи састанак Београдске секције УУОЖ одржан је даночи априлског бомбардовања тј. 5. 4. 1941. године.

Почетком 1944. године, председница Главне управе УУОЖ Зорка Карацић и председница Београдске секције Милица Војиновић донеле су одлуку да преосталу имовину Удружења – сав новац у банци и готовини, књиге и преосталу архивску грађу – уступе председници Кола српских сестара која ће то искористити у хумане сврхе и за васпитање женске омладине.⁴⁷ Нема потврде о томе да ли је ова њихова одлука и спроведена.

Закључна разматрања

Период између два светска рата био је преломан за професионализацију библиотечке делатности у Србији. Поред тога што је, државном или приватном иницијативом, покренут рад већег броја библиотека, ово се десило понајвише захваљујући установљењу и делатности Друштва југословенских библиотекара, које је од краја 1929. до почетка 1941. године

45 ИАБ, Фонд УУОЖ, 6. кутија, „Извештај Udruženja univerzitetski obrazovanih žena – секција Beograd, podnet na plenarnoj sednici od 2 i 3 decembra 1939 god“.

46 Занимљиво је да су међу њима и Паулина Албала, Мага Магазиновић, Милица Војиновић, Љубица Марковић, Људмила Михаиловић, др Ирена Стефановић, и др.

47 ИАБ, Фонд УУОЖ, 6. кутија.

интензивно радило на окупљању и обједињавању чланства, те на артикулацији заједничких професионалних циљева.⁴⁸

Учлањење у Међународну библиотекарску асоцијацију (IFLA) и редовно чланство, подношење годишњих извештаја, примање званичних публикација, боравци југословенских библиотекара на заседањима IFLA, настојање да се прате домети струке у развијенијим срединама, пропацирање међународне професионалне сарадње путем стручних предавања и издавачке делатности, главни су домети Друштва на међународном плану (Стокић Симончић, Драгосавац 2019).⁴⁹ На унутрашњем плану, покренута је израда регистра библиотека у Југославији, Влади је на разматрање предат закон о јавним библиотекама, окупљени су сарадници ради покретања стручног часописа, планиран је почетак рада библиотекарске школе и низ других активности. Друштво је имало изненађујући замах и снагу деловања упркос тешким материјалним и политичким условима, и у многим својим акцијама било је заиста авангардно. Поред чврсте вере у значај библиотека за развој заједнице, ДЈБ је, имплицитно, унапређивало културни амбијент Србије. Можда је један од његових највећих доприноса у том смислу био побољшање положаја жена у Југославији, нарочито у смислу њиховог финансијског осамостаљивања и запошљавања.

У вези са ангажовањем жена треба истаћи да је Београдска секција ДЈБ била оснивач и главни протагониста активности Друштва током његовог постојања. Секција Београд била је и најбројнија, јер је на врхунцу деловања, између 1932. и 1935. године, имала шездесет и осам чланова, од чега су тридесет и четири биле жене. Оне су својом активношћу увелико доприносиле циљевима Друштва, а свој професионални ентузијазам сачувале су и за период после Другог светског рата. Када је 1947. у Београду основано Друштво библиотекара Народне Републике Србије, међу

48 Видети: Војиновић, Милица. „Друштво југословенских библиотекара”. *Гласник Народне библиотеке: годишња библиографија Народне библиотеке и извештаји о раду* 1. 3–4 (1940): X–XII; Војиновић, Милица. „Друштво југословенских библиотекара: оснивање, организација и рад до 1941. године”. *Библиотекар* 7. 3–4 (1955): 172–178; Башовић, Љубинка. „Друштво југословенских библиотекара 1931–1941. године”. *Библиотекар* 33. 1/6 (1981): 59–71; Ђурашиновић, Биљана М. „Друштво југословенских библиотекара: деловање и домети”. *Читалишће: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства* 13. 25 (2014): 2–10; Стокић Симончић, Гордана. „Друштво југословенских библиотекара и Библиотекарско друштво Србије: континуитет професионалног удруживања”. *Читалишће: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства* 16. 31 (2017): 56–61.

49 Видети: Стокић Симончић, Гордана. „Друштво југословенских библиотекара и Библиотекарско друштво Србије: континуитет професионалног удруживања”. *Читалишће: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства* 16. 31 (2017): 56–61; Stokić Simončić, Gordana and Branka Dragosavac. „International Federation of Library Associations and Institutions – IFLA and Professional Associations in Serbia: The First 45 Years”. *Читалишће: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства* 18. 35 (2019): 44–53.

оснивачима и најактивнијим члановима били су библиотекарски афирмисани у међуратном периоду. Истина, међу најистакнутијим члановима нове асоцијације није било ранопреминуле Љубице Марковић, али су ту биле Милица Војиновић, Људмила Михаиловић, др Ирена Стефановић, Иванка Пилетић, Смиља Мишић, Јулија Шишковић и Радмила Чолаковић, што свакако делимично може објаснити брзо и ефикасно организовање библиотечке делатности у поратним условима.

Истраживања историје библиотека у Србији између два светска рата још увек нису завршена. Једно од изненађујућих сазнања до којих су она довела је и ово у вези са чланством и активношћу шеснаест библиотечарки, махом чланица ДЈБ, у Удружењу универзитетски образованих жена. Но, колико је недостатна историја библиотечарског деловања код нас може се видети и на примеру личности представљених у овом раду. Не само да не постоји лексикон библиотекара у којем би све оне нашле заслужено место, него је за неке од њих било тешко наћи и основне биографске податке. При томе, управо су нам ове личности, у писаним извештајима, преписци, поднетим предлозима и анализама, као и у објављеним радовима, оставиле бројна и упечатљива сведочанства о свом раду, о делатности удружења у којима су биле ангажоване и о тадашњем културном амбијенту. Као да нам поручују, на посредан начин, да су обавиле већи и важнији део посла, а да је наше само да памтимо.

ЛИТЕРАТУРА

- Лазаревић, Небојша. „Софија А. Стојановић: In memoriam”. *Библиоџекар* 21. 1 (1969): 159–162.
- М. „Шта је све решавано на конгресу жена из целог света”. *Полиџика* 9395. 15.7.1934: 15–16.
- Марковић, Љубица. „Изложба књига југословенских женских писаца у Дубровнику”. *Женски џокреј* 18. 1-2 (1937): 16–21.
- Марковић, Љубица. „Жене у нашим библиотекама”. *Женски џокреј* XVI. 10 (1935): 123–124.
- Прокић, Олга. „Пилетић Иванка, библиотекар”. *Библиоџекар* 15. 4 (1963): 336.
- Стокић Симончић, Гордана и Анђела Стошић. „Ljubica Marković – Builder of library profession in Serbia = Љубица Марковић – градитељка библиотечарске професије у Србији” *The Book of Summaries of 18th International Scientific Conference: Libraries and Feminism, 27 September 2019. = Зборник резимеа 18. Међународне научне конференције: Библиоџеке и феминизам, 27. септембар 2019.* Ур. Александра Вранеш, Љиљана Марковић. Београд: Филолошки факултет, 2019. 45–46.
- Стокић Симончић, Гордана и Бранка Драгосавац. „Друштво југословенских библиотекара и Међународна федерација библиотечарских удружења и

- институција – IFLA: 1931–1940”. *Библиотеке и идентитети 2: зборник радова са научној скупи одржаној 24. и 25. маја 2019. године у Панчеву*. Гл. ур. Гордана Стокић Симончић. Панчево: Градска библиотека, 2019. 145–156.
- Стошић, Анђела. „Ирена Стефановић – библиотекар Универзитетске библиотеке у Београду”. *Библиотеке и идентитети 2: зборник радова са научној скупи одржаној 24. и 25. маја 2019. године у Панчеву*. Гл. ур. Гордана Стокић Симончић. Панчево: Градска библиотека, 2019. 73–84.
- Peić-Čaldarović, Dubravka. „Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918.–1941.)”. *Časopis za suvremenu povijest* 29. 3 (1997): 491–503.

ИЗВОРИ

- Историјски Архив Београда, Фонд Удружења универзитетски образованих жена – Београд (1024).
- Архив Југославије, Фонд Удружења универзитетски образованих жена (158).
- Архива Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић”, Документација Друштва југословенских библиотекара 1931–1941.
- Радио Београд: недељни илустровани часопис*. Год. 5 (1933) – 8 (1936). Власник за Радио Београд Јован Радонић; уредник Живојин Вукадиновић. Београд: Радио Београд.

Gordana Stokić Simončić
Faculty of Philology
University of Belgrade

Anđela Stošić
Faculty of Philology
University of Belgrade

FEMALE LIBRARIANS – MEMBERS OF THE YUGOSLAV ASSOCIATION OF UNIVERSITY WOMEN

Summary: Both the National Library and the University Library in Belgrade got the first female employees in the third decade of the 20th century. When The Yugoslav Library Association (YLA) was founded in 1931, women were not only its founders, but also made up half of the total membership, mostly thanks to their number in the Belgrade Section.

Yugoslav Association of University Women, founded in late 1927, was, in organizational terms, a model, and in its essence, a stronghold for the most active members of the YLA. The ideas of gender equality – equal right to education, employment and public action, parenthood and inheritance – were, explicitly or implicitly, the driving force of Ljubica Marković, Milica Vojinović, Danica Janković, Radmila Čolaković, Ljudmila Mihailović, Bosa Petrović, Jelica Maričić, Sofija Subotić, Vukosava Popović-Nikolić, Smilja Mišić, PhD Irena Fekete, Leposava Pešić, Sofija Stojanović, Ivanka Piletić, Julija Šišković, Radmila Begović.

In this paper, an attempt is made to single out persons whose activities influenced the development of the library profession in Serbia between the two world wars, and, at the same time, were members of the Yugoslav Association of University Women – Belgrade Section. Especially in focus are Lj. Marković and M. Vojinović, today almost forgotten initiators of the organization of the YLA, and its most active members, who passed on their experience from The Association of University Women. There are almost no reports on the work of the Belgrade Section without a few lines about the performance of “Miss Marković” – the author of *The Beginnings of Feminism in Serbia and Vojvodina*, and “Miss Vojinović” who came to the position of president of that section in 1939. Exhibitions and lectures in the Art Pavilion “Cvijeta Zuzorić”, lectures on the radio, successful Exhibition of Books by Yugoslav Female Authors in Dubrovnik (1936), as well as contribution to one of the largest publishing endeavours of the Association – *Bibliography of Books by Female Authors in Yugoslavia* – are some of the work results of the library professionals in this association.

Key words: Yugoslav Association of University Women, Yugoslav Library Association, female librarians, Milica Vojinović, Ljubica Marković, Serbia, 1919–1941

VII

ЖЕНЕ ЕВРОПЕ У

ЖЕНСКОМ ПОКРЕТУ / ЖЕНСКОМ ПОКРЕТУ

DIFFERENZFEMINISMUS: О РЕЦЕПЦИЈИ ИДЕЈА НЕМАЧКИХ ФЕМИНИСТКИЊА МЕЂУ ПРИПАДНИЦАМА ЖЕНСКОГ ПОКРЕТА

Немачка боркиња за права жена Гертруда Бојмер (Gertrud Bäumer, 1873–1954) била је учитељица по занимању. Од 1919. до 1932. године посланица је Демократске партије Немачке (Deutsche Demokratische Partei) у Рајхстагу и прва жена, саветница (Ministerialrätin) у културно-политичком одељењу Министарства унутрашњих послова Вајмарске републике. Бојмер је Хелену Ланге (Helene Lange, 1848–1930), учитељицу, председницу Свеопштег удружења немачких учитељица (Allgemeiner Deutscher Lehrerinnenverein, ADLV), управну чланицу Свеопштег немачког женског друштва (Allgemeiner Deutscher Frauenverein, ADF) и чланицу Савеза немачких женских друштава (Bund Deutscher Frauenvereine, BDF), упознала 1898. године у Берлину. Ове две жене сарађивале су и живеде заједно до 1930. године, односно до смрти Хелене Ланге. У овом раду анализира се на који начин су ове две представнице умереног или конзервативног женског покрета Немачке утицале на југословенске феминисткиње.

Кључне речи: Differenzfeminismus, „мајчинска мисија”, „организовано материнство”, „специфични женски квалитети”, мушка држава, женски покрет, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца / Југославија, Вајмарска република

Први сусрети немачких и српских активисткиња

Представнице немачког женског покрета сусреле су се са српским активисткињама почетком 20. века. Остало је забележено да је у својству изасланице Међународног савеза за право гласа жена (International Woman Suffrage Alliance, IWSA) у Србији 1906. године боравила др Кете Ширмахер (Käthe Schirmacher, 1865–1930), немачка феминисткиња и конзервативна националисткиња, једна од оснивачица немачког Друштва за право гласа жена (Deutscher Verein für Frauenstimmrecht). У служби женске еманципације – пропаганде женског политичког права, Ширмахер је пропутовала Америку и готово целу Европу (Waltzer 1991: 1, 53). У Београду је одржала предавање¹ на немачком и француском језику, у сали Универзитета. Говорила је о феминизму и настанку покрета те позвала Српкиње да се придруже Савезу. Био је то први пут да се у Србији јав-

^{*} svetlana.s@arhivyu.rs

¹ Предавање је одржано 22. октобра 1906. по јулијанском календару.

но повела реч о женском покрету (Делфа Иванић, „Предавање Др. Кети Ширмахерове и наше женске прилике”, *Домаћица*, 12/1906: 359–360).

Управна чланица 1904. основане IWSA Кете Ширмахер је у Београд дошла из Будимпеште као гошћа београдских женских друштава (Јелена Лазаревић, „Српски Народни Женски Савез и Међународни Женски Савез”, *Домаћица*, 12/1906: 357). Најава њене посете иницирала је оснивање Српског народног женског савеза (СНЖС)² и уврштавање тачке о женском праву гласа у Правила Савеза. Из неколико извештаја објављених у часопису *Домаћица* произлази да су београдска друштва хтела да „предухитре” Ширмахер у њеној наводној намери да оснује један женски савез са задатком добијања права гласа за жене. Занимљиво је да су водеће активисткиње попут Делфе Иванић и Катарине Холец сматрале да су прву феминистичку установу у Србији основале жене, од којих већина није прихватала феминистичке идеје (*Домаћица*, 1/1910: 29, 1/1912: 10–11 и 3/1913: 66–67).

Обилазећи балканске земље и Османско царство 1911. године, Београд је посетила председница Јеврејског женског савеза (Jüdischer Frauenbund) Берта Папенхајм (Bertha Pappenheim, 1859–1936) (Seemann 2000: 312). Ова немачка боркиња за женска права, са дугогодишњим искуством у борби против трговине женама и проституције, основала је 1901. друштво „Заштита девојака” (Weibliche Fürsorge) у Франкфурту на Мајни. Друштво се специјализовало за помоћ „морално посрнулим” Јеврејкама, досељеницама из источне Европе (тачније Галиције, дела Аустроугарске). Друштво је између осталог пружало смештај овим женама и њиховој деци, правну помоћ, те посредовало у проналажењу послова (Pappenheim, Sisyphus). Узевши учешће на Другом редовном скупу СНЖС, коме су присуствовала и двојица званичника српске државе, Папенхајм је, означивши Србију као транзитну земљу, позвала присутне да се укључе у борбу против трговине тзв. белим робљем (*Домаћица*, 10/1911: 367).

Своје утиске са путовања по Оријенту, Папенхајм је објавила између два светска рата. О сусрету са српским активисткињама забележила је да су се жалиле на разне тешкоће на које су наилазиле у свом раду, као и да шира јавност не зна пуно о трговини женама, па је самим тим и незаинтересована за његово решавање. Њени мушки саговорници су у неформалном разговору признали да је Балкан „срце трговине, срце те пошаста”, и истакли да је српска јавност још увек неспремна за отварање тог питања.³

2 Савез су основали Београдско женско друштво, Одбор госпођа Кнегиња Љубица, Коло српских сестара и Материнско удружење.

3 „Zufällig konnte ich in Belgrad der Hauptversammlung des serbischen Frauenbundes anwohnen. Ich war sehr erfreut, dort eine gewisse Grundlinie fortschrittlicher Bewegung unter den Frauen vorzufinden. Allerdings haben mir die Frauen gesagt, dass die Arbeit unendlich schwer ist, weil der Boden für dieselbe die Bevölkerung, die ganze Anschauung,

Посете немачких боркиња за женска права Србији изазвале су снажну реакцију не само српских активисткиња већ и шире јавности. „Великој феминисткињи г-ђици Ширмахеровој” требало је демонстрирати „да су Српкиње свесне свега онога што иде у прилог напретку жениног права, али да је Српкиња на првом месту позвана да ради на националном питању [...] да је Српкињи света дужност да брани своје име, своју веру, своје народно право као и да је готова да се жртвује за своју отаџбину” (*Домаћица*, 1/1910: 29–30). Несумњиво је да је њен долазак убрзао стварање СНЖС. Процес је био већ у току, али, како каже Делфа Иванић:

„Има у нас и једно друго зло, које је сметало многим нашим стварима, па и Савезу. То је иначе једна лепа и симпатична реч, реч ‘рано’ [...] Скоро увек кад се у нас ствара каква корисна и добра новина, чује се с много страна рано је то, прерано за нас! И та мала фраза има необично дејство. Она укочи многе снаге [...] Она расхлади многе, који су се таман почели загревати за једну идеју” (*Домаћица*, 1/1912: 9).

Посета Берте Папенхајм у циљу агитације за сузбијање трговине женама, у предвечерје Првог балканског рата, привукла је несумњиво пажњу српских органа власти. Скупу СНЖС присуствовали су министар финансија у пензији Вукашин Петровић и др Милан Јовановић Батут, професор хигијене и ректор Велике школе. Док је први тврдио да је у Србији проституција слабо развијена те да се она махом састоји од „страног елемента”, други мушки учесник је потврдио да је Србија односно Београд капија кроз коју пролази „бело робље” на путу за Оријент. Упркос оцени да „наш женски свет не нагиње проституцији” и да „наш народ слабо рекрутује робу за проституцију”, Батут је сматрао да је приватна иницијатива најефикасније средство за спречавање тог транзита (*Домаћица*, 10/1911: 367).

Споменули бисмо овде образовање Секретаријата жена социјалдемократата 1910. године, по повратку Димитрија Туцовића (1881–1914) из Копенхагена. Секретар Српске социјалдемократске партије присуствовао је тамо 2. међународном конгресу социјалисткиња под председништвом немачке социјалдемократкиње Кларе Цеткин (Clara Zetkin). Према сопственим речима, Туцовића је тај конгрес жена више интересовао него конгрес социјалиста који се одржавао у исто време. Сматрао је, да је „крајње време да се аишијацији и проијаанди социјализма код жена поосвети и код нас више системске пажње [истакнуто у оригиналу]” (*Једнакост*, 1/1910: 2). По узору на немачки лист *Gleichheit*, чија је главна

die sich dort anbietet, der Bekämpfung des Mädchenhandels – ich beschränke mich heute auf dieses Gebiet [...] – im großen Publikum kaum anzuschneiden ist. Nichtsdestoweniger haben die Männer, mit denen ich sprach, zugestanden, dass der Balkan ein Herd des Handels, ein Herd der Seuche ist. Freilich wagt man es dort auch noch nicht, von den Dingen öffentlich zu sprechen. Ich habe mit einer Ärztin gesprochen, die mir in ihrer Weise die unendlichen Schwierigkeiten auseinandergesetzt hat, soziale Regungen in jenen Ländern hervorzurufen” (Pappenheim, Sisypus).

уредница Цеткин била, Секретаријат је издавао *Једнакости*. Орган српских социјалдемократкиња позвао је жене на борбу против своје политичке и економске потчињености. О првим социјалистичким, женским новинама у Србији известио је немачки пандан свој читалачки аудиторјум, најсрдачније поздравивши „српски сестрински орган” („Из нашег покрета”, *Једнакости*, 3/1910: 15).

Југословенски женски покрет

По увођењу диктатуре у јануару 1929. године Женска странка је обуставила своје активности. У појединим градовима угашена су друштва Женски покрет, док је београдска организација своју делатност свела на минимум. Из његовог Статута избачен је параграф који се тичао захтева за бирачко право (Кецман 1970: 147). Затишје је трајало до септембра 1931. године када је донесен нови устав – у параграфу 55 стајало је да ће законом бити решено женско право гласа. Чином прокламовања устава формално је завршен период краљеве диктатуре. Парламентарни избори расписани су за 8. новембар 1931, а већ 21. истог месеца основан је лист *Југословенска жена* (излазио до 1934. године). Феминисткиње окупљене око њега,⁴ међу којима је било и некадашњих чланица Женске странке, сматрале су да је време за враћање у борбу за политичка права. Женском покрету замерено је да је спор и неактиван, оријентисан на социјални и хумани рад, на рад на просвећивању и култивисању жена. Од њега се очекивало да постане борбенији и организованији у страначком смислу, да не пита за цену у борби за женско активно и пасивно право гласа. Због ангажмана око забране точења алкохолних пића, организовања курсева кројења и шивења те прављења шешира, на заштити радница и деце, *Југословенска жена* је Женски покрет оквалификовала као „експозитуру Министарства за социјално старање” (*Југословенска жена*, 17, 19, 22, 25/1932: 1). Према једном тексту у часопису *Југословенска жена* решење за „дезорганизацију и апатију велике војске југословенских жена” било би проналажење вође (Радунка Анђелковић Чубриловић, „Дајте нам вођу”, *Југословенска жена* 20/1932: 1).

Ксенија Атанасијевић бранила је обазриву политику Женског покрета аргументом да је он у првом реду „идеолошки и етички покрет за задобијање економских и моралних права жене у нашем народу, – који је у том погледу, и на жалост, прилично конзервативан”. Према њеном и официјелном ставу Женског покрета требало је систематски избегавати демагогију и наметање „вође”, једном речју, тренутак није био погодан за ступање у политичку борбу („Право гласа у идеологији Женског покрета”, *Женски њокрејш*, 9/1932: 122). Уредница *Југословенске жене* Вера Јовановић истакла је, пак, да је уклањање грађанске и политичке потчиње-

4 Као уреднице потписивале су се Јелица Нешковић Вучетић, Вера Јовановић, Радунка Анђелковић Чубриловић, Десанка Павловић и Зденка Бабић Кеслер.

ности жене у интересу породице, те да су женски квалитети подстицали „социјални прогрес и допуњавали велику социјалну активност коју при-ма на себе модерна држава”. Током расправе о Закону о општинама у Народном представништву 1932. године тражила је да се женама да право гласа на локалним изборима („За политички живот жене” и „Пустите жене у општине”, *Јујословенска жена*, 11, 15/1932: 1).

И социјалисткиња Милица Ђурић Топаловић осудила је на страницама *Јујословенске жене* Женски покрет: „наше званичне феминисткиње још нису успеле да науче ни азбуку модерног еманципаторског покрета жена [...] оне личе на секту, на неку античку философско-етичку школу, на весталке које чувају свој огањ чедности и патријархалности, и ја се заиста питам: да ли у кратком временском року неће се зграда у Кнез Михаиловој 46 претворити у манастир светих девица, чији је једини циљ: да уче женску децу кројењу, кувању, богоугодном животу и моралном разоружању” („Женски покрет за поробљавање жене”, *Јујословенска жена*, 28/1933: 1–2).

На редовној Годишњој скупштини београдског Женског покрета 1933. године, председница Алојзија Штеби⁵ бранила је правац деловања Покрета: „Пре свега ми се чини да они, који су незадовољни нашим радом, заборављају веома важну чињеницу, наиме ову: ниво просвећености огромне већине наших жена [...] Сасвим лако је могуће да се неки захтеви феминизма могу спровести упркос томе, што ниво просвећености не одговара тежини постављених задатака [...] налазимо да је за садашњост, а нарочито за будућност нашег покрета боље да сада неке акције не покренемо, а пре свега да не покренемо акцију за политичку равноправност” (*Женски покрет*, 2/1933: 19–20).

У одбрани тактике свог удружења Штеби се позвала на ауторитет, али и књигу немачке феминисткиње Гертруде Бојмер *Жена у немачкој држави* (*Die Frau im deutschen Staat*). Бојмер је у овој студији објављеној 1932. године изнела биланс политичког рада и учешћа немачких жена у политичком животу од Устава из 1919. године – за које партије жене гласају,⁶ проценат посланица у укупном броју посланика Рајхстага, пруског и саског парламента (*Landtag*), колико жена се налазило у одборима ових парламената, број запослених жена у министарствима и слично, али и удео жена у занимањима (Bäumler 1932: 42–57). Према мишљењу Бојмер, требало је да прође више времена да би се правилно сагледао резултат учешћа жена у политичком животу. Организовање и дело-

5 Штеби је за време Првог светског рата новоосновано Министарство за социјалну заштиту Аустроугарске именовало за чланицу Комисије за рад жена. После рата, средином 1920-их, каријеру чиновнице наставила је у Београду, у Министарству за социјалну политику и народно здравље (Selišnik 2011: 46, 49).

6 Према овим подацима комунисти и националсоцијалисти освајали су најмање женских гласова. Женско бирачко тело било је изразито конзервативно и религија је утицала на њихов избор. Ипак, на изборима 1930. године примећен је пораст удела жена у укупном броју бирача националсоцијалиста (Bäumler 1932: 46–47).

вање жена у оквиру женских удружења – „ein Instrument der politischen Willensbildung” – оценила је као неопходно и смисленије од деловања већине партија. Жене су, по Бојмер, своју политичку вољу најбоље могле испољити управо кроз женске организације,⁷ будући да су странке имале недовољно слуха за женску посебност односно специфично женска питања и проблеме (Väumer 1932: 74–75). Уједно, изразила је разочарање јер жене, мада су добиле прилику за то, нису промениле лице државе, и што је за све негативне појаве у друштву кривац увек изнова проналажен у женској еманципацији (Väumer 1932: 70).⁸

Позивајући се на Бојмер, Алојзија Штеби је у вези са политичким правима истакла и „да не било ни тако тешко да их добијемо, али како стојимо са свешћу за огромну одговорност коју би примиле овом грађанском функцијом у овом времену? У времену у коме су пале скоро све етичке вредности и у коме се осећа тако јако трење међу народима и класама?” (*Женски покрет*, 2/1933: 20).

Ко је била Гертруда Бојмер?

Када је упознала Хелену Ланге (50), Бојмер је имала 25 година. Харизматична Ланге је на врхунцу своје каријере у женском покрету Немачке – председница је Свеопштег удружења немачких учитељица,⁹ управна чланица Свеопштег немачког женског друштва¹⁰ и Савеза немачких женских друштава, уредница месечног часописа *Жена*¹¹ (*Die Frau*, 1893–1944). Боркиња је за право на образовање жена и захваљујући њеној иницијативи у Пруској су године 1896. прве девојке добиле прилику да матурирају.¹² Млада учитељица Гертруда Бојмер у Берлин је дошла 1898.

7 „Aber ein Instrument der politischen Willensbildung würden die Frauenverbände bleiben, vielleicht [...] ein um so bedeutsameres, je weniger dieser Wille von Parteien aufgegangen wird und durch Parteien wirken kann.”

8 „Denn auf der einen Seite ist man enttäuscht, dass die Frauen, nachdem sie die äußere Möglichkeit dazu hatten, nicht das Angesicht des Staates sofort gewandelt haben, auf der anderen Seite wieder macht man ihre Emanzipation verantwortlich für alle Verfallserscheinungen.”

9 ADLV је основан 1890. године. Опширније види Lange 1922: 181–185.

10 ADF су основале 1865. године Лујза Ото-Петерс (Louise Otto-Peters) и Августа Шмит (Auguste Schmidt).

11 До почетка 20. века немачке боркиње организовале су се у савезе и друге кровне организације и повезале са међународним женским покретом. Свако удружење је имало свој часопис, који је био средство комуникације међу чланицама унутар покрета, односно са женама уопште (*Die Frau* 1893–1944).

12 Ланге је ауторка тзв. *Жуте брошуре*, петиције уручене пруском Министарству за образовање и Парламенту. Немачки женски покрет залагао се за отварање женских гимназија, односно приступ високом образовању – девојке нису могле да упишу школе са матурским испитом, који је био предуслов за упис факултета. На пруским универзитетима 1896/97. добило је право да слуша предавања 223 жене. Коначно, право неограниченог уписа на универзитете стекле су од 1908. године (Frevort 1986: 119, 122).

године у жељи да након двогодишњих студија положи државни испит и упише факултет.¹³ Сазнавши од једне пријатељице да је Ланге ослабио вид те да има проблема са читањем и писањем, понудила јој је без оклевања своју помоћ (Götttert 1993: 42–43). Ове две жене живеће заједно и сарађиваће до смрти Хелене Ланге 1930. године.

Бројне припаднице женског покрета у Немачкој остајале су неуда-те да би могле предавати у школама.¹⁴ Сходно томе, фокусирале су се на своје каријере и ангажман у оквиру женског покрета. Препреке, на које су током свог школовања и радног века као жене наилазиле, утицале су на њихово схватање „женског питања”. Ланге се залагала за реформу женског образовања, али истовремено за одвајање женских и мушких школа. Инсистирала је на посебном карактеру женског образовања, на различитим мушким и женским интересима и способностима за учење. Будући да су учитељице предавале само у нижим разредима женских школа, захтевала је да им се омогући приступ и вишим разредима уз образложење да жене не могу да подучавају само мушкарци (Frevert 1986: 122–123).¹⁵

Женско право гласа је према Ланге било средство за остваривање утицаја на законодавство. „Само жена разуме у потпуности све потребе и интересе свога пола” и може да га заштити. Мушко заступништво¹⁶ и мушко полагање права да заступају опште добро била је фикција (Ланге 1896: 543).¹⁷ На Међународном конгресу жена у Берлину 1904. године

13 Студирала је германистику, теологију, филозофију и националну економију. Докторирала је 1904. године (Kessler: Virtuelle Ausstellung).

14 Према, тзв. die Zölibatsklausel (део радног уговора), склапање брака водило је прекиду радног односа. Посао јавне службенице жене су могле да обављају уколико су неуудате, односно уколико су удовице без деце (Kling 2007: 608).

15 „Solche Frauen, wie wir sie wollen, können gar nicht durch Männer allein gebildet werden.”

16 У традиционалном патријархату, домаћин куће је у јавности и политици заступао целу породицу, укључујући и мушке чланове. Након Француске револуције, у новонасталом родном поретку, муж је заступао жену (глас једног је важио за обоје). Мушка превласт/заступништво у грађанским законима образлагана је различитим конструкцијама попут: „природа” жене (слабост, емотивност, нерационалност), традиција, конструкција уговора по коме се жена добровољно потчињава, неопходност уређеног обезбеђења потомства и пре свега „природа” мушкарца поистовећена са разумом. Ванбрачна деца и њихове мајке запостављене су потпуно у неким законима (од забране истраживања очинства, до искључивања из наследства) (Бок 2005: 110–111, Stefanović 2013: 60–66, 312–320).

17 „Nur die Frau versteht alle Bedürfnisse und Interessen ihres Geschlechts ganz, und wenn auch der Mann für die einzelne, *geliebte* Frau eintreten kann und wird, so kann nur die Frau die Frau als Geschlecht schützen. Und die einzige Form, in der das wirksam und auf die Dauer geschehen kann, ist das *Frauenstimmrecht* [...], der Einfluss auf die Gesetzgebung [istaknuto u originalu].”

Пледоаје Хелене Ланге „Женско бирачко право” објављен је 1896. године и још пре краја века доживео неколико нових издања. Побивајући аргументе против женског права гласа, Ланге је између осталог подвукла да се под термином „људска права” подразумевају „мушка права”, а под термином „јавно добро” само добро мушкараца.

подвукла је да бирачко право није „крајњи циљ”, већ полазна основа и средство да се женама обезбеди простор¹⁸ и „стално проширивање оквира њихових грађанских дужности и права” и да се створи нов „однос између полова у оквиру друштвеног поретка”. Њен утицај био је пресудан за укључивање захтева за право гласа у програм International Council of Women (ICW). На маргинама Берлинског конгреса створена је нова међународна организација која се искључиво борила за женско право гласа – IWSA (Bok 2005: 205–206, 219).

Хелена Ланге је била вођа и неоспорни ауторитет (обожавани узор и идол, „Бизмарк у женској држави”) међу следбеницама, а Гертруда Бојмер представница струје млађих жена унутар немачког женског покрета. Према социолошкињи Маргит Гетерт (Margit Göttert), припаднице класичног женског покрета неговале су, сасвим у духу времена, култ „вође”¹⁹ – „Führerin” је била важан мотор за мобилизацију жена. То је долазило нарочито долазило до изражаја на скуповима, седницама удружења и приликом предавања, али испољило се и у публикацијама женског покрета, биографијама, споменицама и слично. Са именом Хелене Ланге била је повезана мистична представа о моћи. Стога је сусрет, заједнички живот и рад са њом за Бојмер представљао, према тумачењу Гетерт, свестан или несвестан покушај да се продре до центра моћи и узме учешћа у вршењу власти (Göttert 1993: 45).

Феномен Бојмер–Ланге, *regierende Königin und Königinmutter*, у годинама које су уследиле постао је узор за припаднице покрета. За већину је овај пар представљао отелотворење идеалног односа учитељице и ученице, односно мајке и ћерке (по избору). Временом, Бојмер је иступила из Хеленине сенке и етаблирала се унутар женског покрета. Године 1910. постала је председница Савеза немачких женских друштава, а након укидања забране чланства у политичким партијама за жене (1908), ступила је и на политичку сцену. Вајмарски устав из 1919. године изједначио је жене са мушкарцима у држављанским/грађанским правима и дужностима и дефинисао равноправност полова као основу за брак. И поред тога остало је на снази породично право Грађанског законика регулисано у складу са патријархалним нормама, а тзв. клаузула о целибату није укинута (Frevert 1986: 308). Заједно са Фридрихом Науманом (Friedrich Naumann, 1860–1919) Бојмер је основала Немачку демократску

Јавно добро, истакла је, треба да подразумева добро мушкараца и жена, као и породице, те да се само заједничким споразумом оба пола оно може остварити (Lange 1896: 545–546).

18 „Ich kann in dieser Rechtsgleichheit nichts weiter erblicken als eine – und nicht einmal die einzige – notwendige Voraussetzung für das Ziel, keineswegs das Ziel selbst. Sie ist die Schale, nicht der Kern; sie schafft der Frau nur einen Raum, und es kommt darauf an, wie sie ihn ausfüllt” (Lange 1904: 12–13).

19 Гетерт је употребила заправо реч принцип – das Prinzip des „Führers” bzw. der „Führerin”. Према Шазер, под овим термином у публикацијама женског покрета подразумеване су познате, водеће личности.

партију и ушла као њена посланица у Парламент. По доласку национал-социјалиста на власт, Бојмер је вратила посланички мандат и окончала своју политичку каријеру.

У својим позним годинама, Ланге се све више концентрисала на издавање месечника *Жена* (Göttert 1993: 47–48) и заједно са Бојмер га је уређивала од 1916/17. године. Упркос цензури садржаја од стране Министарства за пропаганду, часопис је штампан до 1944. године. Заједнички животни подухват ових двеју жена био је петотомни водич кроз женски покрет.²⁰ Овај подухват, којим су поставиле темеље за историографију женског покрета, испланирале су за време свог првог заједничког одмора 1899. године. Прва четири тома објављена су 1901. и 1902, док је пети том штампан 1906. године. По мишљењу историчарке Ангелике Шазер (Angelika Schaser), намера им није била да прикажу снагу и величину покрета, већ да подигну споменик водећим личностима („Führerinnen“) унутар њега (Schaser 2019: 177).

Differenzfeminismus / феминизам разлике²¹

Крајем 19. века већина припадница грађанског женског покрета сматрала је да је женски пол, како је то Хелена Ланге формулисала, без изнимке „предодређен за мајчинство“ те да је резултат те предодређености „физичка и психичка особеност жене“.²² Задатак женског покрета био је према томе да ту особеност / посебност / индивидуални карактер (Eigenart) жене заштити и омогући јој да се слободно развије у свим сферама друштва где би била од користи.²³ Путем организованог социјалног

20 Пошавши од максиме да је женски покрет „саставни део културне историје“, „саставни део у развоју човечанства“, саставиле су историју женског покрета у „културним земљама“: Немачкој, Аустрији, Швајцарској, Холандији, Великој Британији, скандинавским земљама, Финској, Русији, Пољској, Француској, Белгији, Грчкој, Италији, Португалу и Америци (Handbuch 1901: VI, IX).

21 Дослован превод овог термина. Словеначка историчарка Ирена Селишник користи термин „социјални феминизам“. Социјалне феминисткиње залагале су се, према Селишник, за реформу друштва, бориле за утицај при стварању закона, укидање двојног морала и стандарда, исправљање економских неправди кроз филантропски рад. Захтев за политичким правима није стајао у првом плану њиховог деловања (Selišnik 2011: 41–42).

22 Већ је Мери Воулстонкрафт (Mary Wollstonecraft) сматрала да је материнство снага, а не слабост. Материнство није искључивало већ напротив обухватало грађанство (опширније види Бок 2005: 123–128).

23 „Auf die Frauen angewandt bedeutet das nichts anderes, als die volle Wirkung ihres Frauentums, ihrer Eigenart, auf alle Lebensäußerungen der Gesamtheit. Nicht darauf kommt es an, dass ihnen hier und da ein Teilgebiet der Manneswelt freigegeben wird, nicht darauf, ob sie diesen oder jenen Beruf ausüben oder nicht, sondern auf etwas viel Größeres und zugleich Innerliches: darauf, dass die Frau aus der Welt des Mannes eine Welt schafft, die das Gepräge beider Geschlechter trägt. Die Frau will nicht nur äußerlich die gleichen Möglichkeiten haben, zu wirken, am Leben teilzunehmen, sondern will in dies Leben ihre eigene

материнства („mütterliche Mission”, „organisierte Mütterlichkeit”), односно захваљујући женском културном утицају, требало је да буду отклоњени или ублажени сви друштвени проблеми (неправедна расподела добра) који су настали као последица капиталистичког привредног развоја (радничко питање, недостатак станова, распад породице, алкохолизам, проституција). Ланге је сматрала да није довољно захтевати једнака права на рад, образовање, сексуалност и слично, то јест, да би остваривање тих права, скројених према мушком узору, женама донело „најгоре ropство”. Под еманципацијом није се, по њеном мишљењу, подразумевало прилагођавање „мушким аршинима”. Требало је да жене на другачији начин од мушкараца придонесу развоју „великих културних система”, те да својим женским-мајчинским вредностима усаврше „једнострану мушка створења” (Frevert 1986: 124–125).

Равноправност са мушкарцима тражила је на основу диференцијације полова.²⁴ Иза те жељене, антимодернистичке слике културе једног друштва, које дозвољава мушком и женском индивидуалном карактеру да дође до изражаја, стајала је, по мишљењу историчарке Уте Фреверт (Ute Frevert), једна трезвена процена ситуације. Док су мушкарци обликовали „модеран свет”, жене су биле искључене из процеса економских и друштвених преображаја и потиснуте на маргину, на положај посматрача. Њихов рад у и на породици све мање је вреднован, док је рад мушкараца добијао на све већем значају и јавном угледу. Припаднице женског покрета биле су амбивалентне спрам таквог развоја друштва: с једне стране решење су тражиле у прилагођавању постојећем стању, а с друге стране критиковале су модерне друштвене односе као нечовечне (*ultima ratio* мушке државе – физичку силу и рат).²⁵ Захтевале су и да се породица и друштво хуманизирају путем социјалне политике („mütterliche Politik”, „geistige/organisierte/erweiterte Mütterlichkeit”)²⁶ (Frevert 1986:

Werte tragen, sie will dadurch eine neue soziale und sittliche Gesamtanschauung schaffen, in der ihre Maßstäbe dieselbe Geltung haben wie die des Mannes” (Lange 1904: 13).

24 „Alle modernen Versuche, eine Theorie der Frauenbewegung zu schaffen, ein Programm ihrer Forderungen aufzustellen, gehen von der Tatsache der Differenziertheit der Geschlechter aus und von der Frage, mit der das schon erwähnte Programm des Allgemeinen Deutschen Frauenvereins einsetzt: Wie ist der Kultureinfluss der Frau zu freier Entfaltung und voller sozialer Wirksamkeit zu bringen?” (Lange 1907: 31).

25 „Dem geschichtlich bewährten Ideal des männlichen Staates! [...] Da stehen am Schluss des Jahrhunderts die Völker bis an die Zähne bewaffnet einander gegenüber” (Lange 1896: 546).

26 Таква врста друштвене критике није била распрострањена само међу припадницама женског грађанског покрета, већ и шире, у круговима немачке хуманистичке интелигенције (Bildungsbürgertum), која се осећала скрајнута у процесу експанзије индустријско-техничког материјализма и успона исто тако материјалистичког радничког покрета. И док су припадници интелектуалне елите жалили за изгубљеним престижем и утицајем у корист других професија попут техничара, инжењера, хемичара и индустријалаца, грађански женски покрет „патио” је за предмодерним и прединдустријским временима, када су жене у оквиру породичне привреде имале више утицаја и добијале више признања за свој рад.

125–126, Вок 2005: 222). Будући да је у политичкој теорији тог доба материнство било један од аргумената за ускраћивање грађанства женама, не би требало да чуди што су припаднице класичног женског покрета браниле материнство и уопште развиле концепт за добијање права гласа који се базирао управо на разлици полова, то јест, истицању материнства (физиолошког и социјалног).

Социјално материнство у идеологији Женског покрета

У складу са овом феминистичком аргументацијом развиле су југословенске феминисткиње своје погледе о улози жене и женског покрета. Добро упозната са радом шведске списатељице и педагошкиње Елен Кеј (Ellen Key, 1849–1926), чији је кредо био да на жениној љубави према мушкарцу и детету²⁷ почива укупни даљњи развој целокупног човечанства (Kinnunen 2009), књижевница Исидора Секулић (1877–1958) написала је о женској особености следеће:

„Два основна принципа су у сваком прогресу: слобода с једне, верност с друге стране. Да се освоји и прогласи нова вредност живота, за то треба верност. Мушкарац има више снаге кад се заноси, јури, бори за нове идеале. Жена има више снаге кад чува и гаји већ стечене идеале. Човек је више слободан од жене, жена је више верна од човека [...] Женина конзервативност, која је управо једна *верна консеквенцијосћ*, једна *идеална верносћ* према једном идеалу или једној љубави, та конзервативност женина је, изгледа, позитивна снага. Она је, наравно, у првом реду снага одржавања, али она је и као таква ипак снага прогреса. Јер прогрес није само у доношењу новог него у усавршавању старог [...] Ма колико културна, ма колико ослобођена, једне извесне конзервативности се жена никада неће ослободити. Свака жена је мајка, а тип, садржина и смисао мајке је конзервативан, увек један исти у сва времена, у свим приликама, у свим верама и народностима. Све се мења, усавршава или пропада. Само се мајка не мења, не може да се усаврши, али не може ни да пропадне. Стоји, увек иста, и чува нешто увек исто, у животу [истакнуто у оригиналу]” (Секулић 1966: 181, 183).

Попут Ланге, Бојмер и споменуте Кеј, и Исидора Секулић је била учитељица по занимању. Свој животни век провела је у школама Јужне Угарске и Србије, те Југославије (види Stefanović 2012: 205–214). О проблемима у школи и о потреби да се реформира школство саставила је више текстова.²⁸ У међуратном периоду суделовала је у активностима Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца – изабрана је за његову управну чланицу на конгресу у Загребу 1920. године. На споменутом конгресу известила је о раду Интернационалног конгреса жена у Ослу (Кристијанији) и изнела „савремене мисли о позиву и раду југословенске жене”, инспиришући своје саборкиње и „саплеменице” за њихов

²⁷ Женин позив био је да их култивише.

²⁸ „Личност наставнице у школи”, „Претрпана гимназија и даровита деца”, „Друга женска гимназија. Питање зграде и наставе”, „Ђачка самоупијства”.

јавни ангажман (Зорка Л. Димић, „Извештај са Конгреса Југословенских Жена у Загребу”, *Жена* 6–7/1920: 309–310). Споменути реферат („О филозофији жене”) Секулић је објавила у *Просветном иласнику* 1923. године под насловом „Женина конзервативност. Утисци с једног интернационалног конгреса жена”. Део из њега цитирали смо овде.

Секулић је била активна и у Међународном женском савезу (ICW) као секретар за кореспонденцију и чланица сталне комисије за мир и арбитражу²⁹ (Исидора Секулић Стремница, „Извештај Секретара Савеза за страну кореспонденцију, у години 1921“, *Женски њокрећ* 11–12/1921: 377). Почетком 1920-их требало је да проведе годину дана као представница Народног женског савеза у централу ICW у Лондону и напише књигу о развоју женске интелигенције и морала (Поповић 1996: 86–88). Као наставница у Другој београдској женској гимназији учествовала је у оснивању Удружења наставница средњих и стручних школа, које се залагало за изједначавање мушког и женског наставног особља (за исту плату за исти рад, утицај на просветну политику, могућност обављања водећих функција у области образовања), реформу школства (наставних садржаја) и политичка права (*Женски њокрећ* 2/1920: 3). На првој седници Удружења реферисала је о положају наставница у школама (Секулић 1966: 142).

Бројне текстове на тему феминизма, разлика и сродности између мушкарца и жене написала је филозофкиња и доценткиња на Филозофском факултету, чланица друштва Женски покрет, Ксенија Атанасијевић (1894–1981). „Док су противници ослобођења жене истицали особине мушкараца као супериорне женинима, дотле су феминисткиње, појмљиво, отишле у другу крајност, и идеализирале женина својства, у намери да једну неправду исправе другом” („Расматрања о феминизму”, *Женски њокрећ* 1/1932: 3). Ксенија Атанасијевић сматра да жене нису биле другачије од мушкараца по својим способностима, обдареностима, врлинама и гресима, те да је дистинкција међу људима само етичка и интелектуална. Подвукла је ипак и да запослена жена није „изгубила најбољи део својих специфичних преимућстава”, те да је „неизводљиво вратити жену у стање сладуњаве патријархалне успаваности”, затворити је између четири кућна зида. Излазак у јавну сферу и изванкућна запосленост женина нису довели до економске кризе и велике незапослености радника (*Женски њокрећ* 1/1932: 2–4).

29 При том се добро упознала са његовим начином рада. Свесна недостатака у деловању Народног женског савеза, истакла је да недостаје новца, али и константност и организација у раду, посебно у комуникацији са интернационалним организацијама. „Као и увек у нашем народу ми смо имали успеха и забележили смо се тамо, *где је на јуриши требало узети њозицију, и исцрчати исцред групух*. То је као приликом Конгреса у Кристијанији. После, када је требао доћи *орјанизован, њодељен, њејрекидан рад*, када је требало *џачно, њеданџно и савесно извршиџи оно заџиџо смо се имено своји обавезали*, када је требало *узети на се обавезу мучној њомицања сџвари од човека до човека* – онда смо, као свугде и увек хтели и волели, али остајали недисциплиновани, нетачни и спори. Појединци су стизали, напрезали се, давали, али марша организоване групе није било” (*Женски њокрећ* 11–12/1921: 379–380).

На Међународној београдској конференцији за мир и разоружање (1931), Атанасијевић је одржала предавање о утицају жене на ширење пацифистичке идеје. Између осталог је рекла: „Феминизам, нужним начином подразумева, као непобитну, идеју да свако људско биће јесте неприкосновено, и да има права да на пуни и неометани начин развије себе. Отуда феминизам, преко унапређивања жене [...] врло живо ради и на унапређивању читавога човечанства [...] Као матер, феминисткиње ће улили у крв својој деци истину, да људи не постоје на свету зато, да убијају једни друге. Идеал мира жене, као наставнице, веома успешно шире међу младим генерацијама, и васпитају их за пацифистичко схватање” (Атанасијевић 2008: 78–79).

Припаднице Женског покрета сматрале су да је феминизам зашао у другу фазу своје борбе и да као основни принцип феминизма важи признање личне, субјективне и специјалне женине вредности. „Ми тражимо признање не само за онакав рад какав је мушкарац у стању да обавља, него и за онај рад који је жена у стању да обавља према својим способностима боље него он. Ми морамо уверити жену и друштво да жена баш онаква каква јесте, има своју пуну вредност испуњавајући своје специјалне дужности, које су исто тако важне за културно подизање друштва као и вредности друге половине човечанства – мушкараца” (Ангелина Ивановић Мојић, „Шта хоће Женски покрет?”, *Женски њокреј* 6/1932: 85).

Помирење позива и материнства било је према Алојзији Штеби у центру женског питања. „Многе жене данас свесно избегавају материнство, а не услед тога што неће примити те дужности на себе, него што је не могу, што су свесне велике одговорности материнства (...)” (*Женски њокреј* 11/1932: 158). Стога је према Штеби решавање двоструке оптерећености жене требало да буде главни задатак женског покрета. „(...) Породични живот, брак, материнство у најтешњој [су] вези са питањем селекције потомства, двојног морала, ванбрачне деце, слободног материнства, заштите деце.” Материнство је било социјална функција жене и као такво је требало постати центар феминистичког покрета и пут за привлачење масе жена и омладине (*Женски њокреј* 12/1932: 170–171).

По мишљењу др Јулке Хлапец-Ђорђевић (1882–1969)³⁰, било је погрешно равноправност полова тражити на темељу диференцијације полова. Сматрала је да треба ићи путем нивелисања полних особина, потчињавањем функција и уплива који долазе из полне сфере (путем рационализације рађања, планирања породице). „Било у питању физиолошко, било у питању социјално материнство, оно не може бити централна тачка феминистике, јер је једна од функција жене. Жена мора бити централна тачка женског или феминистичког покрета.” Певање химни материнству није био адекватан приступ, по мишљењу Хлапец, за привлачење младих интелектуалки у редове Женског покрета („Неколико опажања о феминистичкој идеологији Женског покрета”, *Женски њокреј* 4 и 5/1933: 63).

30 Опширније види Спасовић 2016: 33.

О сличностима и разликама

Класични женски покрет 19. и прве половине 20. века борио се за аутономију жене, против њене подређености мушкарцу, није нападао рађање деце и материнство. Није доводио у питање поделу послова на мушке и женске, али је иступао против тешког рада у кући и расипања женске снаге. Полазио је од тога да женски свет није идентичан са мушким и залагао се за једнакост у разлици, што је значило и у слободи (Bok 2005: 201–202).

У Србији су почетком 20. века основана два друштва, Материнско удружење и Српска мајка, која су сматрала да је материнство једна важна социјална функција и да држава то треба да препозна. Заштита деце и мајки било је у првом плану њиховог деловања,³¹ али су се залагала и за реформу Српског грађанског законика (укидање параграфа који су се тicali пословне способности жене, наслеђивања, утврђивања очинства и слично). Оба удружења саставни су део Српског народног женског савеза, чији програм је садржао захтев за право гласа жена – Материнско удружење један је од оснивача Савеза (Stefanović 2013: 152–156).

Женски покрет је 1919. године основан као Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права. Његова интересна група биле су жене запослене у социјалним, здравственим и просветним установама, али и домаћице – под паролом да су оне посвећене „једној од веома важних друштвених професија”, вођењу куће и подизању подмлатка. Друштво није заступало интересе радница, уз изговор да жели остати партијски неутрално. Интересантно је да је већина жена окупљена у Женском покрету била у браку и имала децу, што није било случај нпр. у Немачкој – и Секулић и Хлапец констатовале су ту круцијалну разлику између страних и југословенских/српских феминисткиња. За Хлапец је био парадокс да су „скоро свуда вође женског покрета жене без деце”, а заштита материнства централна тачка феминизма.

Женски покрет се по оснивању дефинисао као политичка организација и то је до краја остао (види Друштво 1921) – за разлику, на пример, од Народног женског савеза или Народне женске заједнице,³² који су у први план стављали решавање социјалних питања, а борбу за право гласа остављали за боља времена. За време Шестојануарске диктатуре и укидања парламентарног живота те непосредно по увођењу Октроисаног устава, Покрет је тактизирао и није у први план истицао политичка права жена. Југословенске активисткиње су различито перципирале политичку ситуацију у земљи – тако је, непосредно по одржавању избора за Народну скупштину у новембру 1931. године, покренут лист *Југословен-*

31 Опширније о концепту социјалне заштите види Selišnik 2003: 1155–1166.

32 У програму Народне женске заједнице био је поред рада на народном јединству, заштита деце и омладине, борба против алкохолизма, подизање нивоа социјалне хигијене, неговање култа мајке итд.

ска жена, који је поново покренуо питање женског права гласа. Женски покрет је у нову иницијативу за право гласа ступио тек по формирању владе Милана Стојадиновића (1935) и обећања да ће законе реформисати у складу са „тежњама и жељама народа”.

Од почетка женског организовања у Србији, активисткиње су биле у контакту са феминисткињама из других европских земаља и под утицајем збивања у међународном женском покрету. Радови немачких феминисткиња Ланге и Бојмер оставили су траг на писање и деловање феминисткиња окупљених у друштвима Женски покрет. Учешће жена у политичком животу, у земљама које су увеле женско право гласа после Првог светског рата, није довело до преокрета који су неке феминисткиње очекивале. А очекивале су велике промене у државној, унутрашњој и спољној политици, као и корените промене у сфери друштва и породице. На примеру Немачке показало се да је могуће да паралелно егзистирају одредбе Вајмарског устава – параграфом 109 женама и мушкарцима гарантована су једнака држављанска права и дужности, а параграфом 119 равноправност полова проглашена је темељем брака и породице – и патријархално породично право Грађанског законика. Правни положај удатих жена темељно је побољшан тек 1977. године доношењем Закона о реформи породичног и брачног права, као и права на развод (Frevert 1986: 308).

Тридесетих година, у време Велике економске кризе у Југославији, јавне раднице су проглашене за нелојалну конкуренцију мушкараца, јавни рад жена угрожавао је, наводно, породицу као основу друштвеног поретка. Женски покрети су се борили против отпуштања жена из државне службе (редукције чиновника према полу).³³ Половином тридесетих у Европи се наспрам тоталитарних, фашистичких режима формирао антифашистички фронт под утицајем левице. Политика образовања народног фронта у Југославији била је саставни део међународних кретања

33 Жене нису као у Немачкој аутоматски по ступању у брак отпуштане из државне службе. Штавише, историчарка Александра Вулетић је на случају учитељице Марије Стојковић из 1863. године показала да, иако су жене према Српском грађанском закону биле дужне слушати супруга, у пракси су доводиле институцију „мужевљеве власти” у питање. Марија Стојковић је, упркос жалбама мужа, кројача из Шапца, (на раздвојеност од жене и деце) упућеним министру просвете, успела да остане на месту учитељице у Ваљевоу и чак да добије премештај у Београд. Министар просвете се није хтео мешати у „приватне ствари” између супружника, а супруг није могао присилити супругу да се одрекне занимања (Вулетић 2006: 112–132). Уопште је линија раздвајања приватне и јавне сфере у Немачкој била јасније изражена него у Србији, где су се бројне ствари завршавале у неформалном простору (између приватне и јавне сфере). Немачке феминисткиње су дуго водиле битку за приступ жена универзитетима, што је подразумевало и реформу средњошколског образовања. У Београду је 1863. године отворена Виша женска школа, која је образовала и учитељице. Прве две жене уписале су студије филологије и историје на Високој школи као редовне студенткиње 1887. године. Отварањем прве женске гимназије 1905. године било је коначно решено питање приступа жена високом образовању.

и изведена из схватања о фашизму као главној опасности за све демократске државе и прогресивне покрете, укључујући и феминистички. У другој половини тридесетих формирају се омладинске секције, састављене од симпатизерки КПЈ, у оквиру женских покрета Загреб, Београда итд.³⁴ Тиме су југословенске феминисткиње предухитриле Интернационалну алијансу за право гласа и грађанска права жена, која је 1939. године на конгресу у Копенхагену донела „Декларацију начела”, којом су феминистичке организације подстакнуте да прошире своју делатност и укључе се у шире демократске покрете народа.

Алијанса женских покрета подржала је и акцију за право гласа у организацији омладинки и прокомунистичког часописа *Жена данас* 1939. године. Уочи Другог светског рата на редовној Годишњој скупштини београдског Женског покрета разишле су се млађе и старије чланице око правца и циљева. Забраном одржавања ванредне скупштине Алијансе женских покрета, југословенски феминистички покрет се дезинтегрисао.

ЛИТЕРАТУРА

- Bok, Gizela. *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas*. Beograd: Clio, 2005.
- Waltzer, Anke. *Käthe Schirmacher: Eine deutsche Frauenrechtlerin auf dem Wege vom Liberalismus zum konservativen Nationalismus*. Pfaffenweiler: Centaurus-Verl.-Ges., 1991.
- Вулетић, Александра. „Власт мушкараца, покорност жена – између идеологије и праксе”. *Приватни животи код Срба у деведнаестом веку: од краја осамнаестог века до дочешка Првој светској ратна*. Ур. Ана Столић, Ненад Макуљевић. Београд: Clio, 2006, 112-132.
- Göttert, Margit. „...als würde die geheime Kraft der Erde einem mitgeteilt!’ Frauen, ihre Freundschaften und Beziehungen in der alten Frauenbewegung”. *L’homme, Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft* 4. 1 (1993): 40-56. <https://www.genderopen.de/handle/25595/1220> (19. 01. 2021).
- „‘Die Frau’ 1893-1944: Sprachrohr der autonomen Frauenbewegung”: bez paginacije, Web. <https://frauenmediaturm.de/historische-frauenbewegung/zeitschrift-die-frau-monatsschrift-1893-1944/> (1. 02. 2021).

34 Припадницама Женског покрета нису биле блиске само феминистичке идеје, већ и марксистичка теорија. Часопис *Женски покрет* извештавао је о Александри Колонтај и њеним публикацијама. По забрани рада КПЈ, чланови Партије су се укључили у рад постојећих легалних организација, дакле и у рад Женског покрета. Напоменути бисмо да су чланице Женског покрета припадале углавном хуманистичкој интелегенцији, по стилу живота и навикама блиске средњој грађанској класи, али по примањима блиске радничкој.

- Kessler, Nicolas. Virtuelle Ausstellung: Gertrud Bäumer. „Ein Lebensweg durch eine Zeitwende”. <https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Virtuelle-Ausstellungen/Gertrud-Baumer-Ein-Lebensweg-Durch-Eine-Zeitenwende/gertrud-baumer-ein-lebensweg-durch-eine-zeitenwende.html> (01. 02. 2021).
- Кецман, Јованка. „Жене Београда у борби за право гласа”. *Годишњак Града Београда*. 17 (1970): 139–163.
- Kinnunen, Tiina. „Werde, die du bist’ – Feminismus und weibliches Lebensgefühl Anfang des 20. Jahrhunderts. Beitrag zum Themenschwerpunkt ‘Europäische Geschichte – Geschlechtergeschichte’”. *Themenportal Europäische Geschichte*. 2009. <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1506> (31. 01. 2021).
- Kling, Gudrun. „Die rechtliche Konstruktion des ‘weiblichen Beamten’. Frauen im öffentlichen Dienst des Großherzogtums Baden im 19. und 20. Jahrhundert”. *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. Ur. Ute Gerhard. München: Verlag C. H. Beck, 2007: 600–616.
- Поповић, Радован. *Исидорина брoјаница*. Београд: Просвета, 1996.
- Selišnik, Irena. „Socialno materinstvo. Koncepti državljanstva in argument skrbi pri uveljavanju žensk v javni sferi na začetku 20. stoletja”. *Teorija in praksa* 40, 6/2003. 1155–1166.
- _____. „Alojzija Štebi, socialna feministka in ena prvih političark v Sloveniji”. *Ženske na robovih politike*. Ur. Milica Antić Gaber. Ljubljana: Sophia, 2011. 41–59.
- Seemann, Birgit. „Stieftöchter der ‘deutschen Nation’: Der Jüdische Frauenbund 1904–1938 und in der Bundesrepublik”. *Nation, Politik und Geschlecht. Frauenbewegungen und Nationalismus in der Moderne*. Ur. Ute Planert. Frankfurt-New York: Campus Verlag, 2000. 309–327.
- Спасовић, Ивана. „Историографско, феминистичко и књижевно дело др Јулије Хлапец-Ђорђевић (1882–1969)”. *Зборник Мајице српске за историју* 93/2016. 33–53.
- Stefanović, Svetlana. „Nation und Geschlecht. Isidora Sekulićs Engagement asl Patriotin, Frauenrechtlerin und Pädagogin”. *„Isochimenen”. Kultur und Raum im Werk von Isidora Sekulić*. Ur. Tatjana Petzer, Angela Richter. München: Verlag Otto Sagner, 2012. 205–214.
- _____. *Nation und Geschlecht. Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. PhD diss. Universität Leipzig: 2013. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559> (07. 02. 2021).
- Frevort, Ute. *Frauengeschichte. Zwischen Bürgerlichen Verbesserung und Neuer Weiblichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986.
- Schaser, Angelika. „Helene Lange und Gertrud Bäumer als Historiographinnen der Frauenbewegung”. *Erinnern, vergessen, umdeuten? Europäische Frauenbewegungen im 19. und 20. Jahrhundert*. Ur. Angelika Schaser, Sylvia Schraut, Petra Steymans-Kurz. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2019. 170–197.

ИЗБОРИ

Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Ur. Ljiljana Vuletić. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.

Bäumer, Gertrud. *Die Frau im deutschen Staat*. Berlin: Junker und Dünhaupt Verlag, 1932. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:101:1-201710227526> (16. 01. 2021).

Домаћица

Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права. *Право њаса за жене*. Београд: Штампарија „Слобода”, 1921.

Жена

Женски њокрећ

Једнакосћ

Јуџословенска жена

Lange, Helene. „Frauenwahlrecht”. *Cosmopolis* 3 (1896): 593-554. https://www.deutschestextarchiv.de/book/view/lange_frauenwahlrecht_1896?p=1 (31. 01. 2021).

Lange, Helene. *Das Endziel der Frauenbewegung. Rede gehalten auf dem Internationalen Frauenkongress zu Berlin*. Berlin: W. Moeser Buchdruckerei, 1904. https://www.deutschestextarchiv.de/book/show/lange_endziel_1904 (31. 01. 2021).

Lange, Helene. *Die Frauenbewegung in ihren modernen Problemen*. Leipzig: Verlag von Quelle & Meyer, 1907. <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bv-b:12-bsb11128654-7> (02.02.2021).

Lange, Helene. *Lebenserinnerungen*. Berlin: F. A. Herbig, 1922. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:101:1-2012042510625> (31. 01. 2021).

Pappenheim, Bertha. *Sisyphus: Gegen den Mädchenhandel – Galizien*: bez paginacije, Web. <https://www.projekt-gutenberg.org/pappenhe/sisyphus/titlepage.html> (10. 01. 2021).

Секулић, Исидора. „Личност наставнице у школи”. *Сабрана дела: Служба (1894–1958)* 12. Суботица: Матица српска, 1966. 142-157.

—————, „Женина консервативност. Утисци с једног интернационалног конгреса жена”. *Сабрана дела: Служба (1894–1958)* 12. Суботица: Матица српска, 1966. 179-184.

Handbuch der Frauenbewegung, I. Teil. Ur. Helene Lange, Gertrud Bäumer. Berlin: W. Moeser Buchhandlung, 1901. <https://archive.org/details/handbuchderfrau04ratgoog> (01. 02. 2021).

Svetlana STEFANOVIĆ
Archiv Jugoslawiens, Belgrad

*DIFFERENZFEMINISMUS:
ZUR REZEPTION FEMINISTISCHER IDEEN DEUTSCHER
FRAUENRECHTLERINNEN DURCH VERTRETERINNEN
DER FRAUENBEWEGUNG*

Zusammenfassung: Gertrud Bäumer (1873-1954) absolvierte eine Ausbildung zur Volksschullehrerin. Als eine der ersten Frauen in Deutschland nahm Bäumer im Jahr 1898 an der Berliner Universität ein Studium auf, das sie mit einer Doktorarbeit abschloss. In Berlin lernte Bäumer die Pädagogin Helene Lange (1848-1930) kennen, die damals führende Persönlichkeit der deutschen bürgerlichen Frauenbewegung – ab 1893 war sie im Vorstand des Allgemeinen Deutschen Frauenvereins, danach im Vorstand des Bundes Deutscher Frauenvereine sowie Vorsitzende des Allgemeinen Deutschen Lehrerinnenvereins. Gertrud Bäumer wurde eine enge Mitarbeiterin und tatkräftige Stütze Helene Langes, bis zu ihrem Tod 1930. In der Zwischenkriegszeit war Bäumer Reichstagsabgeordnete für die Deutsche Demokratische Partei und gleichzeitig Ministerialrätin im Innenministerium der Weimarer Republik.

Die beiden Frauenrechtlerinnen vertraten die Meinung, dass durch „mütterliche Mission“ oder einen „weiblichen Kultureinfluss“ vor allem soziale Probleme, die im Gefolge der kapitalistischen Wirtschaftsentwicklung aufgetreten waren, beseitigt oder abgemildert werden sollten. Helene Lange schrieb, dass das weibliche Geschlecht „zur Mutterschaft bestimmt“ sei und dass diese Bestimmung die „physische und psychische Eigenart“ der Frauen bedinge. In dieser Hinsicht sei die Aufgabe der Frauenbewegung, diese Eigenart zu schützen und ihre freie Entfaltung überall dort zu gewährleisten, wo sie von Nutzen sei. Frauen müssten in anderer Weise als Männer an den „großen Kultursystemen“ beteiligt werden, um die „einseitig männlichen Schöpfungen“ mit ihren weiblich-mütterlichen Wertideen zu vervollkommen. Die Unterschiede zwischen den Geschlechtern wurden ebenfalls zum stärksten Argument für das Frauenwahlrecht – nur Frauen könnten das weibliche Geschlecht vertreten und damit die Männerpolitik ergänzen bzw. verändern.

Im Einklang mit dieser feministischen Argumentation entfalteten jugoslawische Feministinnen ihre Ansichten über die Rolle der Frau.

Schlüsselwörter: Differenzfeminismus, „mütterliche Mission“, weibliche „Eigenart“, Männerstaat, Frauenbewegung, Königreich der Serben, Kroatien und Slowenen/Jugoslawien, Weimarer Republik

RECEPCIJA IDEJA ŠVEDSKE FEMINISTKINJE ELEN KEJ U ČASOPISU *ŽENSKI POKRET* (1920–1938)

Švedska feministkinja Elen Kej (Ellen Key) prisutna je na stranicama prvog i najdu-
govečnijeg jugoslovenskog međuratnog feminističkog časopisa – *Ženski pokret* – već
od prvih godina njegovog izlaženja, i to u tematski i žanrovski različitim rubrikama
i tekstovima. Elen Kej se javlja među autorkama knjiga koje uredništvo preporučuje
svojoj čitalačkoj publici, u beleškama gde jedna od najproduktivnijih autorki i ured-
nica tog časopisa, Alojzija Štebi, oslikava njen portret, zatim u nekrologu povodom
njene smrti, kao i u prikazima njenih dela koje je dala Smiljana Antunović-Mikačić.
Dugogodišnja zastupljenost ove ujedno i progresivne i konzervativne feministkinje u
časopisu *Ženski pokret* svedoči o relevantnosti njenih ideja za feminističku kontra-
javnost u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Ovakva intenzivna recepcija tekstova Elen Kej ne
iznenađuje, s obzirom na to da je ona u svojim delima obuhvatila gotovo sve ključne
teme koje su se pokretale i na stranicama *Ženskog pokreta*, poput teme braka i slobod-
ne ljubavi, vanbračne trudnoće, bračnog i vanbračnog materinstva, prostitucije, dvo-
strukog morala, pacifizma, dečjih prava, obrazovanja i vaspitanja dece. Shodno tome,
rad nastoji da analizom nekoliko reprezentativnih tekstova osvetli recepciju ključnih
ideja švedske feministkinje, kao i da prouči sam odabir tema u kontekstu vladajuće
klime u *Ženskom pokretu*, koja je tokom gotovo dve decenije njegovog izlaženja pra-
tila tok društvenih mena. Izbor pitanja kojim su se bavile autorke okupljene oko tog
časopisa jasno upućuje na njegovu jugoslovensku i internacionalnu orijentaciju, ali i
na emancipatorsku ulogu koju je *Ženski pokret* vršio u nastojanjima da svoje čitateljke
uputi u aktuelne feminističke teorije i dostignuća kako bi ih opremio adekvatnim poj-
movnim aparatom i podstakao na aktivno zalaganje u borbi za ženska prava.

Ključne reči: *Ženski pokret*, feministički časopis, jugoslovenski feminizam, Elen
Kej, recepcija ideja

„Buntovna Švedanka“ i jugoslovenski *Ženski pokret*

U svojim čuvenim govorima, i na njima zasnovanim esejima i brošurama,
istovremeno i progresivna i konzervativna feministkinja Elen Kej (1849–1926)
obuhvatila je gotovo sve ključne teme koje su se kasnije pokretale i u prvom i
najdugevečnijem međuratnom jugoslovenskom feminističkom časopisu *Ženski
pokret* (1920–1938). Monogamija, brak i slobodna ljubav, vanbračna trudnoća,
bračno i vanbračno materinstvo, prostitucija, dvostruki moral, obrazovanje i

* nymeriabm@gmail.com

vaspitanje dece i omladine, dečja prava i pacifizam samo su neke od tema oko kojih je izgradila svoje stvaralaštvo, a koje su od samog početka bile prisutne i na stranicama *Ženskog pokreta*, časopisa koji je predstavljao središnju tačku jugoslovenske feminističke kontrajavnosti u međuratnoj epohi. Samim tim, ne iznenađuje činjenica da se ime Elen Kej pojavljuje već u prvim godinama izlaženja ovog časopisa koji je 1920. godine pokrenut kao glasilo Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava.² Ona se najpre pominje u januarskoj svesci za 1921. godinu, među autorkama knjiga koje uredništvo *Ženskog pokreta* preporučuje svojoj čitalačkoj publici. Reč je o brošuri *Ljubav i etika* u kojoj Elen Kej razmatra pitanja braka i slobodne ljubavi, pritom oštro kritikujući dominantni društveni moral i ujedno se zalažući za uvođenje novog sistema vrednosti, gde će ljubav između dve ravnopravne, slobodne individue biti ustoličena kao najveća vrednost, dok će brak predstavljati stvar ličnog izbora, a ne nametnutu normu zajedničkog života. Činjenica da se ova brošura našla među preporučenim knjigama svedoči o značaju koji su urednice pridavale tom delu koje je sa nemačkog³ na srpski jezik 1919. godine prevela Darinka Cvetković. To ujedno potkrepljuje i činjenicu da su saradnice okupljene oko *Ženskog pokreta* brižljivo pratile savremene tokove i dešavanja na evropskoj feminističkoj sceni. Treba pomenuti i to da su dela Elen Kej mahom prevedena u međuratnom periodu, što korespondira i sa vremenom izlaženja časopisa *Ženski pokret*. Do trenutka kada se pojavio prvi broj časopisa, na srpskom jeziku je već bilo dostupno nekoliko dela ove švedske feministkinje. Još za njena života, 1914. godine, neposredno pred početak Velikog rata, u Beogradu izlazi knjiga pod naslovom *Mladi naraštaj (Tal till Sveriges ungdom)*, u prevodu Milorada Antonovića. U njoj je Elen Kej izložila svoja pacifistička i antimilitaristička gledišta, kao i zahteve koje je u jeku velikih i dramatičnih promena, „u veliko vreme preloma”, postavila pred ženu i omladinu – propagiranje pacifizma i rad na poboljšanju međunarodnih odnosa nasuprot sve vidljivijem militarizmu, klasnoj borbi i nacionalnom egoizmu (Kej 1914: 14). Po završetku Prvog svetskog rata, 1918. godine, na srpskom jeziku se pojavljuje još jedna njena knjiga – *O vaspitanju djeteta u školi* – koja se bavi temom kojoj se Elen Kej iznova vraćala i koja joj je donela svetsku slavu. Ta knjiga zapravo je deo njenog kapitalnog, i danas aktuelnog dela pod simboličnim nazivom *Vek deteta (Barnets århundrade)*, koje je objavljeno 1900. godine i u kome autorka izlaže svoje društveno-pedagoške poglede. Uz to, treba pomenuti i brošuru *Ženski pokret (Kvinnorörelsen)* koju je na srpski 1923. godine preveo Đorđe Pejanović, kao i prvi deo zbirke eseja *Lifslinjer (Linije života)* koja se kod nas, po svojoj prilici,⁴ objavljuje u međuratnom periodu pod nazivom *Eseji o ljubavi i braku* u tri knjige, u prevodu čuvenog Milana Vujaklije, Jovana Bogičevića i Ivana

2 Više o tome v. Božinović 1996: 109–112 i Milinković i Svirčev 2019: 11–12.

3 Kao ni druga značajna ostvarenja skandinavске književnosti, ni dela Elen Kej u ovom periodu nisu prevedena sa originalnog jezika, već su do naše čitalačke publike dolazila preko nemačkog kao jezika posrednika.

4 U sabranim esejima Elen Kej u izdanju izdavačke kuće „Panteon” nedostaje podatak o godini objavljivanja prevoda.

Dimitrijevića. Sve to svedoči o intenzivnoj prevodilačkoj aktivnosti, ali i velikom zanimanju za dela Elen Kej, koja će se od prvog spominjanja 1921. godine pojavljivati u najrazličitijim rubrikama i tekstovima časopisa *Ženski pokret*.

Nakon što je uredništvo svojim čitateljicama i čitateljima skrenulo pažnju na delo *Ljubav i etika*, naredne tri godine vlada zatišje, da bi se ime Elen Kej ponovo pojavilo u februarskoj svesci *Ženskog pokreta* za 1925. godinu, u rubrici *Beleške*, u tekstu na slovenačkom jeziku koji se, u skladu sa jugoslovenskom orijentacijom časopisa, objavljuje bez prevoda na srpski jezik. Taj tekst potpisuje Alojzija Štebi, redovna saradnica, buduća urednica i jedna od najproduktivnijih autorki *Ženskog pokreta*, a piše ga povodom 75. rođendana ove proslavljene feministkinje, pod naslovom „75 Letnica Ellen Key-jeve”. U beleškama su se inače najčešće štampale kratke vesti o akcijama žena u svetu i kod nas, izveštavalo se o održanim skupovima i predavanjima, radu ženskih društava, kao i objavljenim knjigama iz oblasti koje su bile aktuelne za rešavanje ženskog pitanja (Malešević 2007: 19). Iako ta rubrika zbog svoje neupadljive pozicije u časopisu (po pravilu na samom kraju broja), tipografske marginalizacije koja se ogleda u umanjenosti slova u odnosu na prethodne tekstove, kao i nemarne lekture i korekture, naizgled predstavlja marginalni časopisni žanr, Stanislava Barać primećuje da beleške u *Ženskom pokretu* zapravo poprimaju funkciju glavnog emancipatorskog žanra – ženskog portreta (Barać 2015: 154–155). Taj žanr ima veliku moć u formiranju javnosti i služi kao značajan provodnik određene ideje s jasnom namerom da čitateljke podstakne na feminističku akciju. Ista autorka podvlači da „samo jedna rečenica iz ionako kratke beleške može da sadrži čitavu priču o ženskoj emancipaciji, koja je (implicitni ili eksplicitni) osnovni narativ ženskog portreta” (Isto: 155). Takvu tvrdnju potkrepljuje i tekst o Elen Kej, gde Alojzija Štebi u kratkim crtama iznosi glavna dostignuća ove švedske feministkinje predstavljajući je u izrazito pozitivnom svetlu, kao jednu od najznačajnijih žena tog vremena, koja u svojim spisima neustrašivo kritikuje obrazovno-vaspitne metode, kako u kući, tako i u školi, i strasno zagovara slobodan razvoj dečje individualnosti. Uz to, autorka dodaje da se Kejeva u svojim delima bavi brojnim feminističkim pitanjima, a između ostalog ističe njena pacifistička zalaganja i hvali njenu sposobnost da pomoću neosporivih statističkih podataka pokazuje kako kapitalistički sistem strahovito zloupotrebljava žensku snagu. Elen Kej vidi kao veliku zagovornicu istine, a njen aktivizam predstavlja kao revolucionaran čin kojim uspeva da uzdrma „misleno tromu javnost” (ŽP, 2/1925: 76–77). Ova feministkinja se tu nudi kao uzor i inspiracija čitateljicama koje bi, na osnovu njenog primera, trebalo da i same ustanu protiv svih navedenih nepravdi u društvu.

Ista autorka koja je u beleškama dala portret prominentne Šveđanke, u maju naredne, 1926. godine, piše i nekrolog povodom njene nedavne smrti krajem aprila te godine, ovog puta na srpskom jeziku. Kako Jelena Milinković primećuje: „Nekrolozi su takođe značajan segment časopisa gde su se potencirale zasluge i postignuća žena, ali davale i male feminističke analize njihove delatnosti. Nekrolozi su objavljivani kako povodom smrti domaćih književnica, umetnica, istaknutih žena uopšte (Anđelija Lazarević, Zofka Kveder, Dra-

ga Ljočić), tako i velikih „evropskih” žena (Elen Kej [Ellen Key], Matilda Serao [Matilde Serao])” (Milinković 2016: 122). Za razliku od kratke beleške koju je napisala povodom njenog rođendana, Alojzija Štebi ovog puta objavljuje tekst o životu i delu Elen Kej koji se proteže na gotovo četiri stranice, što je prilično opširan tekst za časopis formata i obima koje je imao *Ženski pokret*. U nekrologu, autorka čitateljicama časopisa pruža uvid u glavne segmente stvaralaštva Elen Kej, i pritom je uvršćuje u, njenim rečima, „niz velikih, snažnih pisaca, svežih kao planinski vazduh, originalnih po stilu, po shvatanju društvenih problema i finoći osećaja, koje su skandinavske zemlje dale čovečanstvu tokom prošlog stoleća” (ŽP, 5/1926: 147). Alojzija Štebi svrstava Elen Kej u društvo najvećih skandinavskih pisaca tog vremena poput Norvežana Henrika Ibzena (Henrik Ibsen) i Bjernstjerne Bjernsona (Bjørnstjerne Bjørnson), Šveđanina Augusta Strindberga (August Strindberg) koji je slovio za jednog od najvećih ženomrzaca svog vremena i sa kojim je Elen Kej često vodila polemike uprkos nekadašnjem prijateljstvu, kao i eminentnog danskog književnog kritičara Georga Brandesa (Georg Brandes). Alojzija Štebi navodi i švedsku književnicu Selmu Lagerlef (Selma Lagerlöf), prvu ženu koja je dobila Nobelovu nagradu za književnost, ali ističe da je ona, uprkos svom talentu, ostala vrlo konzervativna u idejama koje znače napredak, za razliku od Elen Kej koja je bila „tražilac nove zemlje, borac za pravедnost i slobodu, tumač misli i osećanja onih, koji ne mogu uspeti da ih čuje svet” (Isto: 147–148). Autorka tu aludira na feminističku delatnost Elen Kej, autorke koju vidi kao glasnogovornicu obespravljenih i učutkanih, odnosno žena kojima je uskraćeno pravo glasa.

Kao što je već pomenuto, u ovom tekstu Alojzija Štebi čitalačku publiku upoznaje sa ključnim delima Elen Kej, krenuvši od sudbonosnog trenutka kada je sredovečna učiteljica održala javno predavanje na kom je prvi put istupila kao feministkinja i iznela svoje principe koji se odnose na žensko pitanje. Kao njena centralna dela, Alojzija Štebi navodi esej *Zloupotrebljena ženska snaga* (*Missbrukad kvinnokraft*, 1896), gde Elen Kej traži zakonsku zaštitu materinstva, što izaziva oštre proteste među „ortodoksnim, ekstremnim“ feministkinjama koje su smatrale da majkama i ženama uopšte ne treba zakonska zaštita (Isto: 148). Zatim se osvrće na delo *Psihologija žene i ženska logika* (*Kvinnopsychologi och kvinnlig logik*) u kome Elen Kej iznova odbija zahtev da se ženama da pristup u sva muška zvanja. Alojzija Štebi tu ne iznosi nikakav lični stav na račun pomenutih zahteva, već odmah prelazi na sledeće delo rečima: „Posle te bure, odmorila se, te je napisala *Eseje*⁵ (1898), gde raspravlja raznovrsne probleme kao *Ženin moral*, *Ženina budućnost*, *Tišina*, *Hrabrost*“. Zatim navodi i dela *Retki i mnogi* gde Elen Kej raspravlja o Ničeovom individualizmu i ideji socijalizma, kao i zbirku eseja *O ljubavi i braku* (*Kärleken och äktenskapet*). Uz to, autorka kao jedno od njenih najboljih dela ocenjuje *Vek deteta*, što se, kao što je ranije pomenuto, i danas smatra najznačajnijim ostvarenjem Elen Kej, u kome je ona sažela svoje ideje o vaspitanju, omladini, ženi, majci, (dvostrukom) moralu, kulturi i nekulturi. Autorka domete ideja

5 Najverovatnije je reč o knjizi *Tankebilder* (*Misaone slike*).

prisutnih u toj knjizi opisuje vrlo slikovito, sledećim rečima: „Kao udari teškog čekića padaju njene iskrene reči na društvo, koje spokojno živi u tradicionalnim lažima, koje zbog sitnih, sebičnih uživanja ubija novu generaciju, i koje ostaje glupo, jer se boji svetlosti spoznavanja” (Isto: 150). Alojzija Štebi skreće pažnju i na knjigu *Ženski pokret* uz napomenu da je na srpski jezik prevedena 1924. godine.⁶ Smatra da Elen Kej zaslužuje „najodličnije mesto među ženama po tome što je napisala o materinstvu” jer, iako joj je „njeno uzvišeno shvaćanje materinstva – bilo bračnog, bilo vanbračnog, samo da mu je izvor prava ili velika ljubav” donelo najviše protivnika među onim feministkinjama „koje poznaju samo apstraktnu jednakost svuda, i farisejskim moralistima, koji greše stoputa dnevno samo da očuvaju moral za spoljašnji svet”, istovremeno je zahvaljujući baš tom shvatanju materinstva dobila „najviše pristalica iz redova onih koji teže suncu” (Isto: 149). Drugim rečima, Alojzija Štebi ovde aludira na razmimoilaženje konzervativnih i progresivnih struja feminističkog pokreta koje se moglo ispratiti i na stranicama časopisa *Ženski pokret*, o čemu će biti više reči kasnije. Na kraju članka, autorka navodi i sledeći citat, koji vidi kao večiti spomenik Elen Kej kao pisca i čoveka: „Hrabrost, da u svemu što čini bitne vrednosti života stvorimo vlastito mišljenje, da imamo snagu ispovedati to mišljenje, i volju da za njega nešto i žrtvujemo, napravi čoveka za nov zalog kulture. I dok god vaspitanje i društveni život ne podupiru tu hrabrost, snagu i volju, ostat će svet ono što je sada: paradno mesto za glupost, surovost, nasilje i egoizam, i svejedno je da li zapovedaju na tom mestu radikalni ili konzervativni, demokratski ili aristokratski elementi” (Isto: 151).

Pedagoško pitanje kao životno pitanje društva

Pored navedenih tekstova iz pera Alojzije Štebi, još jedna autorka uzima Elen Kej za temu svoja dva teksta. Reč je o Smiljani Antunović-Mikačić, lekarki iz Splita, koja 1929. godine, u vreme kada je uz Darinku Stojanović glavna urednica upravo pomenuta Alojzija Štebi,⁷ u aprilskom broju, objavljuje tekst pod naslovom „O novom pokoljenju: misli vodilje Elen Kej o odgoju”.⁸ U ovom tekstu, autorka čitateljke i čitatelje upoznaje sa osnovnim konceptima i pedagoškim gledištima „buntovne Šveđanke” čija predviđanja „o reformi odgoja možda nikad nisu bila toliko aktuelna kao baš danas, kad život juri nervoznom brzinom, dok odgojem sporo eksperimentiraju početnici – pa čitava pokoljenja stradaju” (*ŽP*, 7, 8/1929: 2). Smiljana Antunović-Mikačić na tragu ideja Elen Kej ukazuje na problem zastarelog obrazovnog sistema i pogrešnog vaspitanja dece. Ona ističe da zbog nesavremenosti škole i usled krupnih socioekonomskih i kulturnih pro-

6 Pogrešan podatak. Delo je prevedeno 1923. godine.

7 Alojzija Štebi i Darinka Stojanović uredivale su *Ženski pokret* od 1927. godine pa sve do samog kraja, odnosno do 1938. godine.

8 U toj svesci, na petoj strani, uredništvo ostavlja i sledeći komentar: „Ovaj broj izdali smo kao dvobroj za 1. i 15. april pošto nismo hteli deliti dva duža članka, i to *O novom pokoljenju* i *Dečija policija u Amsterdamu*. Na ova dva interesantna članka još naročito skrećemo pažnju” (*ŽP*, 7, 8/1929: 5).

mena koje za sobom povlače nestajanje tradicije i starog tipa stroge građanske porodice, decu vaspitava ulica. Obrazovno-vaspitne metode koje se praktikuju u školama, kao i sama porodica koja treba da predstavlja temelj na kome se grade budući članovi društva, zasnovani su na shvatanjima koje je pregazilo vreme. Stoga ona poziva na korenite reforme i rešavanje tih gorućih feminističkih pitanja jer se društvo neminovno kreće ka budućnosti, bez nekog konkretnog plana. Kako sama navodi: „kotrlljamo se napred pred nemoći zastarjele obuke i obitelji, utiskujući bespomoćno samo nove discipline u stare školske programe bez kriterija o koristi vrijednosti i savremenosti svih tih pokušaja“ (Isto). Smiljana Antunović-Mikačić smatra da i dalje vrlo aktuelne misli Elen Kej mogu da ponude obrazac za oblikovanje neophodnih reformi koje će uvesti novo doba. Shodno tome, ona izlaže zahteve koji se odnose na nužno preoblikovanje školskog sistema koje decu primorava na „stereotipno, apatično 12-godišnje sjedenje“, dok nastavnici praktikuju „moralnu dresuru“ i „šematski odgoj“ (Isto). Pomenuto stanje samo doprinosi održavanju statusa kvo i večnom vraćanju istih problema, što autorka ističe sledećim rečima:

„Dok se kuća u najboljem slučaju brine samo za tijelo, škola je ona, koja često ubija dušu. Svi mi to znamo, svi smo proživjeli i osjetili, pa opet puštamo našu djecu istim tim stereotipskim putem, jer se još uvijek ne shvata da je pedagoško pitanje životno pitanje društva. Šematskim odgojem, koji bolje odgovara svemu, negoli duhu našeg vremena, navodno stvara se teoretsko znanje djeteta, mjesto da se pomogne stvaranje ličnosti – čovjeka. Učenje radi ocjene, taj krivi (spiritus movens) osnova je lažnog morala, jer se kod djeteta mjesto pobuđene želje i radosti zbog rada, javlja nadmetanje s drugovima“ (Isto: 3).

Dalje navodi da se

„današnjim odgojem loše strasti u detetu ne uklanjaju, već samo privremeno potiskuju da bi u nekom trenutku ponovo izbile na površinu. Fizička brutalnost samo vodi novoj fizičkoj brutalnosti jer dete oštrom logikom ne razlikuje udarce koje prima od onih koje zadaje, ili će ih do prve prigode zadati. Moralna brutalnost – dresura – stvara nesamostalne slabiće ili hipokrite, jer ljudi zaboravljaju da teže za stvaranjem boljih od sebe, tražeći u vlastitoj deci samo uspeli kopiju svojih misli, nazora i ideala“ (Isto).

Da bi nastupile promene, autorka, inspirisana idejama Elen Kej, sugerije da „ukočeni skolastički program“ i „moralnu dresuru“ koja „uništava prve pokušaje samostalnosti“ treba zameniti savremenijim metodama koje ne guše dečju originalnost, a roditeljska kuća treba da „postane domom duša, a ne samo njihovih tjelesa“ (Isto). Nakon što je iznela ove ključne ideje koje se tiču vaspitanja u kući i u školi, autorka daje svoju ocenu misli Elen Kej: „Sav taj protest ličnosti i kritika moralne dresure tako je savremena čak i u ovo naše hiperindividualno doba, gdje krivo shvaćena ličnost postaje sama sebi idealom bez autokritike i težnje, da samo kao mali dio zajednice svu ličnu snagu doprinese što skorijoj evoluciji društva“. Po uzoru na Elen Kej koju naziva „dalekovidom reformatorkom“, autorka smatra da zadatak preoblikovanja društva treba da bude poveren ženi koja je pozvana da doživi svoj etički preporod kako bi stvorila povoljniju sredinu

za razvoj novih ljudi i utrla put budućim generacijama koje će preobraziti svet i doneti nove zakone, zakone koji će bolje regulisati ljudski život, o čemu će biti više reči u nastavku rada.

Nova žena kao nova majka novog doba

U januarskoj svesci za 1933. godinu Smiljana Antunović-Mikačić objavljuje i vrlo temeljan prikaz nemačkog izdanja knjige kojom je Elen Kej ostvarila svoj književni proboj. Reč je o već pomenutoj studiji *Missbrukad kvinnokraft*, kako glasi njen naslov na švedskom, ili *Missbrauchte Frauenkraft* u nemačkoj verziji, na koju se autorka oslanjala prilikom pisanja, a što se na srpski prevodi kao *Zloupotrebljena ženska snaga*. Ilustrativan je vešto odabrani naslov prikaza, *Savremene misli u staroj knjizi*, jer on nedvosmisleno ukazuje na značaj i aktuelnost određenih⁹ ideja Elen Kej čak i gotovo četiri decenije nakon objavljivanja ove knjige, što ističe i sama autorka članka. Knjiga je zasnovana na istoimenom predavanju koje je Elen Kej održala 1895. godine, a ujedno predstavlja i odgovor na kritiku koju je to predavanje izazvalo. Osnovna misao koja je sadržana i u samom naslovu predavanja, odnosno knjige koja je za njim usledila, jeste da emancipovana žena svoje potencijale treba da ostvari kroz majčinstvo, a ne da uzalud rasipa i zloupotrebljava kreativnu energiju koju je stekla emancipacijom. To što je odabrala da prikaže baš ovu knjigu, Smiljana Antunović-Mikačić obrazlaže sledećim rečima: „U suštini delo je kritika tadašnje neispravne, ekstremne, sterilne emancipacije, i u biti je mnogo radikalnija od mnogih pokreta koji se prikazuju kao radikalni. Pošto ima mnogo savremenih konstatacija, zaslužuje da se i danas osvrnemo na njegove glavne misli. Za nas je savremenije zato, što smo mi u početku naše emancipacije, i možda u sličnim prilikama u kakvim su bile žene Skandinavije pre 3 do 4 decenije“ (ŽP, 1/1933: 8). Uz to dodaje da se čini da je knjiga pisana „da digne moral miliona žena koje su se prilikama ili voljom opredijelile za rad u vlastitoj kući i za lično materinstvo, a čija su pregnuća premalo cijenjena, iako su od neizmjerne važnosti za kulturu svijeta“ (Isto).

Bitno je imati na umu činjenicu da se Smiljana Antunović-Mikačić ovim prikazom nadovezuje na konzervativni diskurs materinstva koji je u časopisu *Ženski pokret* sve prisutniji počevši od sredine dvadesetih godina XX veka. Za razliku od portreta u beleškama povodom 75. rođendana Elen Kej i nekrologa koji je tom vrlo konkretnom prilikom napisala Alojzija Štebi s kljem da u opštim crtama predstavi njen celokupni život i delo, tekstovi Smiljane Antunović-Mikačić namenski sužavaju fokus na pedagoške ideje i teorije materinstva koje je izložila Elen Kej. Ovakav izbor tema odraz je i te kako svesne uredničke politike, pa ga stoga treba sagledati u kontekstu nepovoljnih društveno-političkih okolnosti koje su u Kraljevini sputavale i ograničavale feminističku delatnost,

⁹ Autorka ističe da se u svom tekstu, koji zauzima preko pet od sveukupno šesnaest strana, fokusirala isključivo na one ideje koje joj se čine važnijim i savremenijim, pritom „prelazeći preko onih koje je proteklo vreme već demantovalo“ (ŽP, 1/1933: 8).

ali i idejnih razmimoilaženja i nesuglasica unutar samog časopisa koje se dodatno zaoštravaju na pragu tridesetih godina XX veka. Naime, od 1927. godine u *Ženskom pokretu* počinju intenzivnije da se objavljuju tekstovi koji označavaju prevagu konzervativnih ideja koje su se najpre manifestovale u narativima o majčinstvu, čime se fokus ženine delatnosti iz javne ponovo premešta u privatnu sferu, a težište, sa političkih, na rešavanje socijalnih problema.¹⁰ Razlog za ovakav zaokret treba potražiti u novonastaloj društveno-političkoj situaciji koju je prouzrokovalo uvođenje Šestojanuarske diktature (1929–1931), ali i u krizi u koju je sam pokret zapao usled slabog odziva žena i načelno neprijateljskog stava javnog mnjenja. Shodno tome, u okolnostima koje između ostalog podrazumevaju i strogu cenzuru štampe, javlja se potreba za promenama na strateškom planu koje iziskuju pronalaženje tema i kompleksa pitanja koja će masovnije privući žene iz svih društvenih grupa i ujediniti ih u zajedničkoj borbi za ostvarivanje njihovih prava, kada dođe vreme za to. Stoga se borba za sticanje političkih prava žena preusmerava na borbu za poboljšanja na socijalnom planu, a kao najpodesnija tačka okupljanja koja će poslužiti toj svrsi nameće se upravo materinstvo. U skladu sa taktičkim promenama koje diktiraju spoljne okolnosti, dolazi i do izvesnog odstupanja od osnovnih programskih načela, pa u žižu interesovanja dospevaju teme koje se tiču prosvetavanja i moralnog uzdizanja žena (Malešević 2007: 24). Kako Miroslava Malešević primećuje:

„Postavljanje materinstva u centar teorije i programa *Ženskog pokreta* nije bio samo način da se izbegne otvoreno izjašnjavanje za ili protiv prava žene da sama odlučuje hoće li, koliko i u kojim razmacima radati, ono je moralo da povuče stvaranje čitavog novog skupa vrednosti, koji bi nekako pomirio zahteve iza kojih su konzervativne feministkinje i dalje stajale, s njihovim novim ubeđenjem da je 'žena u svom najdubljem biću mati', stvaranje nove, kompromisne ideologije“ (Isto: 31–32).

Takav stav korespondira sa idejama materinstva koje je izložila Elen Kej, pa samim tim ne iznenađuje činjenica da su autorke *Ženskog pokreta* potražile inspiraciju u njenim delima. Stanislava Barać konstatuje da „građanski feminizam *Ženskog pokreta* nije insistirao na majčinstvu kao osnovnom ženskom idealu, iako je majčinstvo u njegovoj ideologiji razlike bilo viđeno i kao kvalitet više, i kao prostor za ostvarivanje ukupnih potencijala emancipovane žene“ (Barać 2015: 141). Elen Kej je s druge strane bila duboko uverena da emancipovana žena svoje potencijale na najpotpuniji način može ostvariti upravo kao majka, te majčinske vrednosti postavlja u vrh svih društvenih vrednosti. Ipak, njena definicija materinstva znatno je šira od shvatanja materinstva u isključivo biološkom smislu. Ona, naime, materinstvo poima kao kreativnu silu neophodnu za oblikovanje kulture, pa smatra da žena koja je prošla kroz proces emancipacije nataloženu kreativnu moć treba da uloži u vaspitanje mladih naraštaja kako bi kroz ulogu vaspitačice doprinela razvoju čitavog čovečanstva, bez obzira na to da li ima sopstvenu decu ili ne. Drugim rečima, smatra da emancipacija žena mora da podrazumeva i emancipaciju čitavog društva, pa

¹⁰ Više o tome v. Malešević 2007: 30–31.

stoga iznosi stav da budućnost počiva na ženskim zalaganjima u onim sferama rada koje su svojstvene njenoj prirodi. U duhu svoje ključne zamisli o materinstvu društva, Elen Kej stoga poziva emancipovane žene da se uključe u rešavanje socijalnih pitanja i da svoj poziv majke i vaspitačice shvate kao najveću moguću odgovornost.

Iako isticanje nužnosti emancipacije zarad kvalitetnijeg vršenja uloge vaspitačice društva predstavlja odjek konzervativnih emancipatorskih projekata kakvi su bili dominantni pre Prvog svetskog rata,¹¹ u slučaju Elen Kej veličanje materinstva ipak ne treba posmatrati kao izraz konzervativnog stava koji nastoji da podilazi tradiciji. Naprotiv, ona je tu tradiciju umnogome kritikovala zalažući se za razgradnju postojećih kulturnih obrazaca i uspostavljanje novih oblika društvenog morala. Njeno poimanje braka i slobodne ljubavi dosta je liberalno za to vreme, kao i za patrijarhalnu sredinu i dominantno raspoloženje u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, što potkrepljuje i činjenica da su njena shvatanja Jeleni Lazarević, saradnici u časopisu *Domaćica*, poslužila kao povod da je nazove „apostolom nemorala“ – i to u članku koji je imao zadatak da čitateljskoj publici ovog uticajnog časopisa koji je promovisao „proverene“ ženske vrednosti predstavi ličnost ove „darovite književnice i intelektualne besednice“, koju „jedni obožavaju kao proroka, a drugi kao opasnu revolucionarku“, iako se za nju ne može reći da je „baš najčednija žena“ (Peković [b.g.]: 125–126). Elen Kej, koja je i inače bila antiklerikalno i antiinstitucionalno nastrojena, ideal monogamne ljubavi vidi kao još jedan društveni konstrukt u službi farisejskog morala. Kako to sama kaže, „moralni zakon nije zapisan na kamenim tablicama, već na tablicama od krvi i mesa“ (Kej 1919: 15). Kao i sve ostale životne vrednosti, i moral, po shvatanju Elen Kej, podleže zakonu evolucije, pa samim tim slobodna ljubav, ili brak zasnovan na takvoj ljubavi, predstavlja viši oblik zajedničkog života u odnosu na društveno prihvatljivu definiciju braka koja je po pravilu sazdana na lošim temeljima, pa nepovoljno utiče i na vaspitanje i razvoj dece. Ona tvrdi da „najbitnije socijalno priznanje mora biti ovo: volja dva čoveka, a ne venčanje, nosi u sebi odgovornost za decu; ne legitimitet dečji, već njihov kvalitet je merilo za moralnost roditelja. A drugo priznanje; da razvod braka zavisi od volje jednog supruga i da su supruzi u svom zajedničkom životu ravnopravni“ (Isto: 16). U skladu sa takvim viđenjem, Antunović-Mikačić konstatuje da se „samo iz braka zdravih, svjesnih roditelja, koji su želeli svoju djecu, može očekivati težnja i nastojanje savremenijeg odgoja boljih ljudi, a ne trajno ponavljanje stvaranja osrednjih nedužnih individua, koji dolaze na svijet u – pozakonjenoj prostituciji ili pozakonjenom silovanju“ (ŽP, 7, 8/1929: 2–3).

Za Elen Kej je od presudne važnosti da se roditelji vaspitaju za odgovorno vršenje svoje uloge: „Materinstvo, koje prima na sebe odgovornost, uvek je sveto, pa bilo u braku ili ne, a materinstvo, koje ne prima na sebe odgovornost, uvek je greh, pa bilo u braku ili ne“ (Kej 1919: 44). Bila je duboko uverena da njene savremenice još uvek nisu dorasle materinskom pozivu, što proizilazi iz sledećeg citata:

11 Više o tome v. Milinković i Svirčev 2019: 17.

„Ima nade da će žene novog doba, a naročito mlade matere preobraziti duše. Ali to nisu majke današnjice, koje još nisu vaspitane za svoj poziv, a najčešće su nesposobne. One majke, koje rukom umesto glavom vaspitavaju, koje se upravljaju po pedagogiji batina, kao ljudi ratnom politikom – te majke ne mogu da vaspitaju duše, koje će osetiti potrebu za mirom“ (Kej 1914: 87).

Navedeni citat otvara još jednu bitnu temu, naime temu večnog mira, odnosno pacifizma, koji se u međuratnoj feminističkoj kontrajavnosti poima kao osnovno žensko načelo. Od samog početka izlaženja časopisa, i na stranicama *Ženskog pokreta* objavljuju se brojni tekstovi prožeti mirovnim aktivizmom, gde se žene pozivaju da ustanu protiv rata, naoružanja i militarizma, a tridesetih godina pacifizam postaje i „tačka susreta različitih feminističkih ideologija, na čemu je insistirala i Alojzija Štebi, tadašnja urednica *Ženskog pokreta*“¹² (Milinković i Svirčev 2019: 17). Elen Kej je smatrala da će ženski senzibilitet koji je inherentno drugačiji od muškog izvršiti povoljan uticaj na politički život, a da bi to postigla, žena treba da krene novim putevima. Njenim rečima: „Socijalno-reformatorska genijalnost, što će je žene razviti, moći će samo onda da dopuni mušku, kad ova genijalnost bude novoga kova i kada bude proizlazila iz ideologije, koja novim pogledima posmatra društvene probleme; kad budu ženske imale volju, koja traži nove puteve, i dušu koja teži k novim ciljevima“. Zato žena kao nosilac promena i sinonim za revoluciju, i omladina kao nosilac ideje pacifizma, treba da rade na preporodu i korenitom preobražaju čovečanstva. Žene svojom vaspitnom snagom treba da ukažu na vrednost života i da utiču na to da se „ratno stanje između naroda zameni pravnim stanjem“ (Kej 1914: 96). Elen Kej smatra da vaspitanje nove generacije predstavlja najviše kulturno delo, između ostalog zato što je preobražaj duše preduslov mira, a taj zadatak poveren je majci (Isto: 72). Kako bi se stvorio „etičniji tip pacifističnog čovjeka“, vaspitanje novog pokoljenja treba da predstavlja glavni zadatak društva oko koga će se grupisati svi ostali običaji, zakoni i društvena uređenja (ŽP, 7, 8 1929: 2). Smiljana Antunović-Mikačić stoga konstatuje: „To optimističko uvjerenje, duboko utisnuto u dušu, daje nam snage, da se guramo kroz mizeriju sadašnjice i nameta dužnost, da doprinesemo sve svoje snage novom stvaranju“ (Isto).

Iako je smatrala da ženama ne treba da se omogući pristup u sva „muška“ zanimanja i da majke treba u potpunosti da se posvete plemenitom zadatku vaspitavanja svoje dece, Elen Kej je verovala da žena, nasuprot tradicionalnim dužnostima, treba da osvesti svoju dužnost da se emancipuje i da prihvati odgovornost koju emancipatorski procesi nose sa sobom. Ona polazi sa stanovišta da žena i muškarac jesu i treba da budu ravnopravni, ali, budući da su suštinski različiti članovi ljudskog društva, svako treba da dâ svoj doprinos zajednici na onaj način koji je svojstven njihovoj prirodi. Zato kao ženin delokrug rada vidi upravo rad na socijalnim pitanjima, dužnost vaspitavanja novih naraštaja i građenja novog čovečanstva. Takva gledišta treba sagledati i u kontekstu vitalističke i evolucionističke perspektive kojom su prožete njene teori-

12 Više o tome v. Malešević 2007: 22 i Barać 2015: 133–135.

je, koje je, između ostalog, oblikovala po uzoru na Ničeovu filozofiju. Iako je Niče (Friedrich Nietzsche), kao i Strindberg, ostao upamćen po svojoj mizoginiji, Elen Kej je u njegovoj filozofiji pronašla plodne ideje, te je Ničeovog natčoveka poistovetila sa novom ženom. Kako Klaudija Linden (Claudia Lindén) ističe, ona je smatrala da novo doba treba da uvede nova žena u svojstvu nove majke (Lindén 2005: 2). Tema identiteta nove žene i inače predstavlja izuzetno značajan segment međuratne feminističke misli, te je časopis *Ženski pokret* u skladu sa društveno-političkim okolnostima, uredničkim politikama i stavovima autorki, nudio različite modele „novih žena“. Iako je nova žena Elen Kej manje progresivna u odnosu na novu ženu Aleksandre Kolontaj, uvidi prve autorke ipak su mogli da odgovore na potrebu za novim i preciznijim određenjem mesta i uloge žene u društvu, definisanjem njenih zadataka i obaveza, kao i osmišljavanjem novog skupa vrednosti kojima će se ona upravljati. Tu tvrdnju potkrepljuju i analizirani tekstovi *Ženskog pokreta* koji su nastojali da čitateljke upoznaju sa teorijama „buntovne Šveđanke“.

Ako život i delo Elen Kej sagledamo sa vremenske distance i iz današnje perspektive, primećujemo da je ona ujedno imala i konzervativne i progresivne ideje, što ju je činilo feministkinjom svog vremena, jer preplitanje ova dva diskursa uopšte nije bilo neuobičajeno za doba u kome je ona stvarala i delala. Isto se može reći i za feministkinje okupljene oko časopisa *Ženski pokret*, koji predstavlja svojevrсно ogledalo epohe u kojoj je izlazio. Odabir tema i ideja koje su autorke redova o Elen Kej istakle kao ključne treba sagledati u kontekstu vladajuće klime u tom časopisu, koja je tokom njegovog gotovo dvodecenijskog postojanja pratila tok društvenih mena. Izbor pitanja na koja su autorke u tekstovima o Elen Kej stavljale težište jasno upućuje na emancipatorsku ulogu koju je *Ženski pokret* vršio u nastojanju da svoje čitateljke uputi u aktuelne feminističke teorije i dostignuća kako bi ih opremio adekvatnim pojmovnim aparatom i podstakao na aktivno zalaganje u borbi za ženska (i dečja) prava. Ocrtavanje portreta istaknute švedske feministkinje i predstavlanje njenih ključnih ideja na taj način se u velikoj meri uklapa u profil ovog časopisa i svedoči o aktuelnosti i značaju koji su ovoj autorki pridavale urednice i saradnice najznačajnijeg jugoslovenskog feminističkog časopisa tog doba. Budući da njena dela ujedno pokazuju i brojne tipološke sličnosti sa temama koje su se pokretale i na stranicama *Ženskog pokreta*, ne iznenađuje činjenica da su njene ideje bile privlačne za jugoslovensku feminističku kontrajavnost u međuratnom periodu, kada su urednice časopisa nastojale da prošire saznanja o feminističkoj misli i ponude nove obrasce delovanja kako bi žene spremnije pristupile borbi za svoja prava.

LITERATURA

- Barać, Stanislava. „Časopis *Ženski pokret* (1920–1938): ograničenja i prekoračenja radikalnog građanskog feminizma“ u *Feministička (kontra)javnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici (1920–1941)*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015. 131–163.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Devedesetčetvrta, Žene u crnom, 1996.
- Kej, Elen. *Mladi naraštaj*. Preveo Milorad Antonović. Beograd: Izdanje Savića i komp., 1914.
- _____. *Ljubav i etika*. Prevela Cvetković Darinka. Beograd: S. B. Cvijanović, 1919.
- _____. *Ženski pokret*. Preveo Đorđe Pejanović. Beograd; Sarajevo: I. Đ. Đurđević, 1923.
- _____. *Eseji o ljubavi i braku*. Knj. 1, 2 i 3. Preveli Vujaklija Milan, Bogičević Jovan i Dimitrijević Ivan. Beograd: Panteon, [b.g.]
- _____. *Lifslinjer, D:1:1–2*. Stockholm: Bonnier, 1903.
- Lindén, Claudia. *Moderlighetens metaforer hos Ellen Key och Friedrich Nietzsche u Feministiska litteraturanalyser 1972–2002*. Ur. Åsa Arping & Anna Nordenstam. Lund: Studentlitteratur, 2005. 311–338.
- Malešević, Miroslava. „Ženski pokret’ – feminističko glasilo između dva svetska rata“ u Miroslava Malešević, *Žensko*. Beograd: Srpski genealoški centar, 2007. 9–40.
- Milinković, Jelena. „Jedna moguća paralela: *Misao/Ženski pokret*: ženska književnost u feminističkim časopisima“ u *Ženska književnost u časopisu Misao*, doktorska teza odbranjena na Filološkom fakultetu u Beogradu, 2016. 115–139.
- Milinković, Jelena i Žarka Svirčev. „*Ženski pokret* (1920–1938): Politika teksta i konteksta“ (predgovor) u *Ženski pokret (1920–1938): bibliografija*. Jovanka Poljak, Olivera Ivanova. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019. 7–28.
- Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi u Srbiji na početku XX veka“ <https://core.ac.uk/download/pdf/41171563.pdf> (pristupljeno 05. 10. 2020).
- Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi s početka veka“ u *Prilozi za istoriju srpske književne periodike*. Ur. Aleksandar Petrov. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1990.

IZVORI

- Antunović-Mikačić, Smiljana. O novom pokoljenju: misli vodilje Elen Kej o odgoju/Smiljana Mikačić. – Napomene i bibliografske reference uz tekst.//God. 10, br. 7/8 (1929), str. 2–3.
- _____. Savremene misli u staroj knjizi: (Ellen Key: *Missbrauchte Frauenkraft*. Fischer Verlag, Berlin, 1911)/Smiljana Antunović-Mikačić. – Prikaz knjige: Ellen Key: *Missbrauchte Frauenkraft*: ein Essay, Berlin, 1911.//God. 14, br.1 (1933), str. 8–13.

Štebi, Alojzija. [Sedamdeset pet] 75 Letnica Ellen Key-jeve/A.Š.//God. 6, br. 2 (1925), str. 76–77.

_____. Ellen Key: (1849–1926)/Alojzija Štebi.//God. 7, br. 5 (1926), str. 147–151.

Bojana Maksimović
Faculty of Philology
University of Belgrade

RECEPTION OF IDEAS OF THE SWEDISH FEMINIST ELLEN KEY IN THE WOMEN'S MOVEMENT JOURNAL

Summary: The Swedish feminist Ellen Key had been present on the pages of the first and the longest-running Yugoslav interwar feminist journal *Women's Movement* (1920–1938) since its early publishing years – first in 1921, among the authors recommended by the editorial board, then in 1925, in the Notes section in a text in Slovenian written by a regular contributor and future editor, Alojzija Štebi, on the occasion of Key's 75th birthday (75 Letnica Ellen Key-jeve), and afterwards in a text penned by the same author on the occasion of the prominent feminist's death the following year, 1926. In 1929, these articles were followed by a text entitled "On the New Generation: Ellen Key's leading thoughts on Education" (O novom pokoljenju: misli vodilje Elen Keje o odgoju), in which Smiljana Antunović-Mikačić introduces the basic concepts and pedagogical views of this Swedish feminist to the readership. In 1933, the same author wrote a review of the German translation of the book *Misused Female Power* (Missbrukad kvinnokraft). The skilfully chosen title of the review, *Contemporary Thoughts in an Old Book* (Savremene misli u staroj knjizi), is quite illustrative, because it unequivocally indicates the significance and relevance of Ellen Key's ideas almost four decades after the first publication of that book. Ellen Key's long-term presence in the publication *Women's Movement* testifies to the relevance of her ideas for the feminist counter-publicity in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Kingdom Yugoslavia. Accordingly, the paper seeks to shed light on the reception of key ideas of this Swedish feminist by analysing several representative texts, as well as to study the choice of the journal topics in the context of the prevailing climate in the magazine *Women's Movement*, which followed the pace of social changes for almost two decades. The selection of issues addressed by the authors gathered around that magazine clearly indicates not only its Yugoslav and international orientation, but also the emancipatory role played by *Women's Movement* in its efforts to instruct its readers in current feminist theories and achievements in order to provide them with an adequate conceptual apparatus, as well as encourage them to active advocacy in the fight for women's rights.

Key words: *Women's Movement*, feminist journals, Yugoslav feminism, Ellen Key, reception of Ellen Key's ideas

RECEPCIJA IDEJA ALEKSANDRE KOLONTAJ U ČASOPISU ŽENSKI POKRET (1920–1938)

U ovom radu se kritički i kontekstualno istražuje recepcija ideja Aleksandre Kolontaj u časopisu *Ženski pokret* i u jugoslovenskoj međuratnoj javnosti. Analizom nekoliko reprezentativnih članaka ukazuje se na relevantnost i uticaj njenih ideja na feminističku misao u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Naročita pažnja posvećuje se istraživanju ideja Aleksandre Kolontaj iz perspektive transnacionalne istorije. Konceptualizacija odabranih članaka otkriva značaj transnacionalne feminističke komunikacije i feminističkih susreta u međuratnom periodu. Poseban akcenat stavlja se na prodor marksističkih ideja i njihovo prožimanje sa idejama liberalnog feminizma, kojim se u časopisu *Ženski pokret* formira specifičan hibridni diskurs. Analizira se forma i kvalitet recepcije ideja Aleksandre Kolontaj, i to dvojako: 1) direktnim predstavljanjem njenih ideja i 2) analizom njihove tadašnje recepcije u zapadnoevropskim društvima. Prvi deo rada posvećen je odnosu Alojzije Štebi i Aleksandre Kolontaj, dok se drugi deo rada fokusira na jedan od oblika recepcije ideje „nove žene” u jugoslovenskoj javnosti.

Ključne reči: Aleksandra Kolontaj, Luis Vejs, Alojzija Štebi, „nova žena”, Ženski pokret, transnacionalna istorija ideja, marksizam, međuratni liberalni feminizam

Uvod

Tokom dvadesetih i tridesetih godina 20. veka ime revolucionarke Aleksandre Kolontaj (Александра Коллонтај) naći će se u fokusu mnogih novinskih članaka širom Evrope. Njene ideje o braku, intimnim odnosima i majčinstvu u ovom periodu poprimaju transnacionalni karakter i postaju deo brojnih diskusija.

Tekstovi Aleksandre Kolontaj i oni članci koji su njoj posvećeni u časopisu *Ženski pokret* (1920–1938) mogu se posmatrati dvojako. U širem smislu, ovi tekstovi upućuju na transnacionalni protok ideja i svedoče o transnacionalnoj feminističkoj komunikaciji u međuratnom periodu. U užem smislu, analiza ovih članaka od posebnog je značaja s obzirom na to da omogućava prepoznavanje i tumačenje različitih ideoloških diskursa u okviru časopisa *Ženski pokret*.

U središtu analize nalaze se ideje Aleksandre Kolontaj predstavljene čitateljicama i čitateljima *Ženskog pokreta* kroz niz članaka različitih autora i autorki. Treba naglasiti da u časopis ulazi samo jedan autorski članak Aleksandre Kolontaj, i to unutar članka „Sazrelo pitanje” autora D. J. Ilića. Svi osta-

* minjabujakovic@yahoo.com

li tekstovi o Aleksandri Kolontaj su posredni, to jest kroz njih se prenose segmenti njenih eseja, interpretiraju se njene ideje i diskutuje o njenoj filozofiji i aktivizmu.

Najpre ću se osvrnuti na članak „Sazrelo pitanje” autora D. J. Ilića, kroz koji se čitateljke *Ženskog pokreta* prvi put susreću sa idejama A. Kolontaj. Zatim ću analizirati članak Alojzije Štebi „Stališće žene v Rusiji” iz 1922. godine. Ovaj članak otvara diskusiju o transnacionalnoj feminističkoj komunikaciji između Alojzije Štebi, francuske feministkinje Luis Vejs (Louise Weiss) i Aleksandre Kolontaj. Potom ću se koncentrisati na recenziju knjige *Nova žena* Aleksandre Kolontaj koju potpisuje komunistkinja Desanka Cvetković. Na kraju ću komentarisati objavljivanje delova njene autobiografije 1932. godine.²

1. Momenti transnacionalne interakcije

1.1 „Sazrelo pitanje”

Događaji koji su usledili nakon Oktobarske revolucije nepovratno su izmenili sliku Rusije u očima spoljnih posmatrača. Rusija se iznenada pretvorila u Sfingu – zagonetku koju je isuviše teško razumeti i odgonetnuti.³ Stoga ne čudi činjenica da su u međuratnom periodu, posebno početkom dvadesetih godina, brojni novinari, književnici, umetnici i drugi, tragali za što objektivnijim tumačenjem ove zagonetke. Rasprava o njenoj socijalnoj, kulturnoj, ekonomskoj i političkoj transformaciji zauzimala je glavno mesto u međunarodnim diskusijama. Oktobarska revolucija odjeknula je i na Balkanu i vremenski se skoro podudarila sa stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Kraljevine Jugoslavije) 1918. godine. Ubrzo nakon stvaranja nove države, Komunistička partija Jugoslavije postiže značajne rezultate na izborima održanim 1920. godine. Pod velom odbrane države od „rastuće pretnje komunizma”, zvanične novine i javni diskurs okreću se protiv Rusije, karakterišući političke prilike u njoj kao haos koji je uzrokovao i uvećao siromaštvo i patnju. Međutim, pored dominantnog otklona od socijalističkih/komunističkih ideja, postojali su i autori koji su nastojali da istraže novi društveni poredak iz druge, šire i kritičke perspektive.

Članak „Sazrelo pitanje” D. J. Ilića, objavljen 1920. godine u *Ženskom pokretu*, dokazuje da je interesovanje za preciznije razumevanje prilika u post-revolucionarnoj Rusiji postojalo i među urednicama *Ženskog pokreta*. Naime, urednice ovog časopisa se obraćaju Iliću, tražeći informacije o položaju žena u Rusiji, posebno o socijalističkim obećanjima ženske emancipacije. U uvodu članka Ilić tvrdi da je slika Rusije, prisutna u domaćim medijima, iskrivljena i

2 O idejama A. Kolontaj i njihovoj recepciji u međuratnoj jugoslovenskoj javnosti pisala sam u tekstu „Zajedno, organizovane, mi smo nesalomive!”: Aleksandra Kolontaj i „nova žena”, <https://doi.org/10.18485/knjiz.2019.9.9.6>.

3 Termin *Sfinga* u kontekstu Rusije uvodi upravo Alojzija Štebi kroz naslov svog članka o kome će kasnije biti reči.

da se Rusija prikazuje kroz dve krajnosti – utopijsku ili distopijsku (*Ženski pokret*, 9/1920: 11). Kako bi korigovao ovu sliku, Ilić šalje članak Aleksandre Kolontaj i na taj način odgovara na zahteve urednica. Članak je preuzet iz *Pravde*, časopisa koji je bio organ Komunističke partije Rusije. Činjenica da je u Rusiji ovaj tekst objavljen u oktobru, a preštampana se u decembarskom broju *Ženskog pokreta*, ukazuje na vanrednu recentnost jugoslovenskog feminističkog časopisa. Aleksandru Kolontaj D. J. Ilić predstavlja kao prvu ženu na ministarskoj poziciji i kao glavnu teoretičarku boljševizma po pitanjima braka i porodice, te je njen tekst jedan od boljih načina da se stekne pouzdan uvid u prilike u Rusiji. Tekst „Sazrelo pitanje” predstavlja hibridnu strukturu sastavljenu od Ilićevog uvoda i glavnog dela teksta A. Kolontaj. Posebno mesto u članku zauzima problem prostitucije, označen kao „sazrelo pitanje”, na koje autorka odgovara iz marksističke perspektive, označavajući prostituciju kao ostatak buržoaske prošlosti, neizbežan u zemlji kojom vladaju glad i siromaštvo (Isto, 12). Borba sa prostitucijom, prema rečima A. Kolontaj, predstavlja borbu protiv kapitalizma i strašne ekonomske pozicije žena koja iz njega proizlazi. Štaviše, prostitucija, osim što je borba sa ostacima kapitalizma, predstavlja i opasnost za javno zdravlje, produktivni rad i lične odnose između muškaraca i žena. Autorka naglašava da je postojanje problema prostitucije očekivano na prelazu između kapitalizma i komunizma, te tvrdi da rešenje leži u radikalnoj promeni društvenih i ličnih odnosa, ali i ljudske svesti (Isto, 12). Naposljetku dodaje da posebna komisija uveliko radi na rešavanju ovog problema. Članak A. Kolontaj pokazuje da ona, kao predstavnica novog režima, ne beži od činjenica koje pokazuju da, iako je novi sistem uspostavljen, u društvu i dalje postoje gorući problemi sa kojima se treba boriti. Njen članak i Ilićev odabir istog tog članka uveravaju čitateljke da postrevolucionarna Rusija ne predstavlja nikakvu utopiju, već stvarno društvo sa konkretnim problemima. Zahvaljujući inicijativi urednica i agilnosti D. J. Ilića, ideje Aleksandre Kolontaj se uvode u diskurs časopisa već tokom prve godine njegovog postojanja. Ovaj tekst predstavlja i jedan od prvih prodora komunističke misli na stranice *Ženskog pokreta* i hibridizuje diskurs časopisa.

1.2 „Položaj žene u Rusiji”, Alojzija Štebi

Nakon dve godine od teksta „Sazrelo pitanje” izlazi članak „Stališće žene v Rusiji” [Položaj žene u Rusiji] Alojzije Štebi. Feministkinja Alojzija Štebi (1883–1956) aktivno se borila za ženska prava, prvo u okviru Jugoslovenske socijaldemokratske stranke (JSDS), a potom kroz različite ženske organizacije i državne institucije.

U svom članku Štebi upoznaje čitateljke sa iskustvima saradnice časopisa *L'Europe Nouvelle* (*Nova Evropa*, 1918–1940) koja je posetila Rusiju kako bi saznala više o položaju tamošnjih žena. Kako Štebi prenosi, saradnica francuskog časopisa je razgovarala sa Aleksandrom Kolontaj, koja, smatra A. Štebi, iznosi interesantan stav o poziciji žena u Rusiji. Stavovi A. Kolontaj čita-

teljkama se opet nude posredno, u vidu dužeg citata, koji zapravo predstavlja segmente govora „Komunizam i porodica” koji je A. Kolontaj održala pred Kongresom radničkih žena i seljanki. Ovaj sažetak obuhvata njene ideje o braku, pojavi slobodne ljubavi i novoj formi intimnih odnosa. Citat se završava posebno distopijskim tonom: „Radnička republika se interesuje za dete koje predstavlja jedinicu rada. Radnička republika nema prava mešanja u bračne odnose, ne iz perspektive plemenske higijene, niti da bi ubrzala ili usporila prokreaciju. Umesto starog slogana – sve za onoga koga volimo, naš moto je – sve za kolektivno blaženstvo” (*Ženski pokret*, 3,4/1922: 121). Alojzija Štebi članak završava komentarom kojim konstatuje da citirane reči „komunistkinje” pokazuju njenu svest da je teorija daleko od stvarnog života i prakse i obrnuto, te da su istorijski i posebno ekonomski odnosi takvi da sprečavaju „razvoj” žene (Isto, 121).

Iz inicijalnog čitanja ovog članka proizlaze sledeća pitanja: ko je saradnica časopisa *L'Europe Nouvelle* koja je razgovarala sa Aleksandrom Kolontaj? Zašto Alojzija Štebi odlučuje da izostavi njeno ime i objavljuje samo jedan citat iz čitavog razgovora? Kako analiza ovog članka može doprineti boljem razumevanju ideja same A. Štebi? Odgovori na ova pitanja mogu se dobiti konceptualizacijom članka istraživanjem izvora koji otkrivaju identitet saradnice časopisa *L'Europe Nouvelle*, originalnom argumentacijom A. Kolontaj ponuđenom u govoru „Komunizam i porodica”, kao i analizom ideja A. Štebi o porodici i majčinstvu.

1.2.1. Luis Vejs vs. Aleksandra Kolontaj

Iako A. Štebi ne pominje ime saradnice časopisa *L'Europe Nouvelle*, na osnovu teksta u *Ženskom pokretu* i memoara novinarkе Luis Vejs, došla sam do zaključa da je nepoznata novinarka iz teksta A. Štebi upravo Luis Vejs (Louise Weiss, 1893–1983). Prvo se nameće pitanje zašto A. Štebi izostavlja ime autorke originalnog teksta. Jedan deo odgovora leži u tadašnjem razumevanju autorstva, odnosno načelnoj časopisnoj praksi da se tekstovi prenose, prevode, prepričavaju bez preciznih bibliografskih referenci. Drugi nivo odgovora se može pronaći i u tumačenju Ane Kolarić, koja navodi da su početkom dvadesetog veka ideje radikalnije od zahteva za jednakošću ili pravo glasa krišom uvedene na stranice ženske štampe i to u obliku vesti iz inostranstva (Kolarić 2015, 78). Ideje predložene u datom citatu zaista jesu radikalne u poređenju sa zahtevima feminističkog pokreta, te ne čudi da ih Štebi prenosi „objektivno” – u vidu citata iz razgovora Kolontaj i nepoznate novinarkе. Uz to, izostavljajući ime novinarkе, Štebi u fokus stavlja same ideje.

U svojstvu novinarkе časopisa *Le Petit Parisien* (1876–1944), Luis Vejs 1921. godine odlazi na petonedeljno političko-istraživačko putovanje u Rusiju kako bi saznala više o novom društvenom poretku. U Moskvi se upoznaje i razgovara, između ostalog, sa Trockim (Leon Trotsky), Radekom (Karl Radek) i Aleksandrom Kolontaj. Zapažanja prvobitno objavljena u časopisu

Le Petit Parisien ubrzo izlaze u obliku posebnog izdanja *L'Europe Nouvelle* pod naslovom „Cinq semaines à Moscou” [Pet nedelja u Moskvi].⁴ Sedmo poglavlje posebnog izdanja, objavljeno decembra 1921. godine, posvećeno je Aleksandri Kolontaj. Kako je već pomenuto, A. Štebi objavljuje samo segment ovog razgovora u *Ženskom pokretu*. Originalna verzija daje uvid u čitav razgovor između L. Vejs i A. Kolontaj, kao i celokupna zapažanja L. Vejs o idejama A. Kolontaj.

Na samom početku L. Vejs opisuje A. Kolontaj na krajnje afirmativan način: „Aleksandra Kolontaj! Žena divnih plavih očiju, svetlećeg tena, sa sedim vlasima među šiškama, goruće inteligencije, sa gracioznošću u osmehu koji puca snagom onih žena koje su živele, ali ih godine nisu ni dotakle, osvajačica – prava žena!” (*Mémoires* 1969: 120).⁵ Postepeno prelazeći sa znamenitog izgleda na duhovnu snagu i inteligenciju, Vejs predstavlja Kolontaj sa iskrenim divljenjem. Ubrzo se osvrće na njenu karijeru, uspehe i rad na organizaciji žena (Isto), a zatim izlaže glavne ideje A. Kolontaj, koje sumira kroz navođenje njenih reči. Treba naglasiti da je upravo ovaj deo teksta Štebi (verovatno) prevela i objavila u časopisu. Paragraf počinje sledećim rečima A. Kolontaj: „Moj komunizam stoji u radikalnoj opoziciji sa vašom individualističkom filozofijom i inspirisan je beskompromisnom odbranom interesa svih žena i muškaraca kao jedinica rada – objasnila mi je *ratoborna* Kolontaj” (Isto, 121). Dakle, sam početak razgovora obeležen je direktnim odgovorom A. Kolontaj na filozofska uverenja L. Vejs, što je, verovatno, novinarku podstaklo da doda opasku o ratobornosti A. Kolontaj. Aleksandra Kolontaj se uvodnom rečenicom precizno pozicionirala u razgovoru igrajući odnos moći, podređenosti i nadređenosti u odnosu na L. Vejs. I pored ovakvog početka razgovora, Luis Vejs je sopstveni tekst iskoristila kako bi i sopstvenu poziciju u ovom razgovoru učvrstila: dok je A. Kolontaj predstavljena kao ratoborna revolucionarka, L. Vejs se tokom razgovora, a nakon naizgled „pasivne” početne pozicije, pretvara u dobro pripremljenu novinarku.

Suptilni sukob između individualističke filozofije i liberalizma na jednoj strani i komunizma na drugoj, odnosno između zapada i istoka Evrope, koji se manifestuje u stavovima L. Vejs i A. Kolontaj, nastavlja se kroz razgovor. Opisujući svoje stavove o porodici u komunizmu i tvrdeći da su tradicionalne forme porodice opresivne i štetne, A. Kolontaj naglašava: „Porodica kako je *Vi* vidite ometa napredak komunizma” (Isto). Ova izjava postaje znatno interesantnija kroz prevod Alojzije Štebi: „Porodica, kako je razume *evropska buržoazija*, predstavlja prepreku na putu bilo kakvog pravog komunizma” (*Ženski pokret*, 3,4/1921: 122). Važno je naglasiti da se ne može sa sigurnošću tvrditi da li je A. Štebi sama prevela ovaj tekst, i ukoliko jeste, da li ga je prevodila iz originalnog izvora ili posredno. Ono što se može reći jeste da ovaj prevod svedoči kako o uredničkoj strategiji oblikovanja teksta tako i o kretanju i transferu feminističkih ideja.

4 Kasnije svoje putovanje u Rusiju opisuje 1969, u drugom tomu svojih memoara pod nazivom *Mémoires d'une Européenne*.

5 Prevodi sa francuskog, slovenačkog i ruskog u radu su moji.

Ideološke razlike između L. Vejs i A. Kolontaj postaju još izraženije kasnije u razgovoru, kada L. Vejs kritikuje strastvenu privrženost A. Kolontaj marksističkim idejama. Vejs tvrdi da svojim „neobuzdanim marksizmom” A. Kolontaj briše radosti „koje su vekovima dostizane kroz porodicu i iz želje za stvaranjem koherentnog društva” (Conick, Hurcombe, Kershaw 2017: 119).⁶ L. Vejs zatim u fokus stavlja rastući problem prostitucije u Rusiji i zahteva odgovor od svoje sagovornice; međutim, odgovor prekida komentarom u kome naglašava da su, iako je A. Kolontaj posvetila svoj život poboljšanju života dece i žena, njena delanja u stvarnom životu značajno kompromitovana njenim komunističkim idealima. U skladu sa time, L. Vejs tvrdi da (za razliku od Ruskinja) Francuskinje nikada ne bi dale prioritet ideologiji u odnosu na svoju decu (Conick, Hurcombe, Kershaw 2017: 119). Aleksandra Kolontaj, a zatim i prevodom Alojzija Štebi, L. Vejs svrstavaju u krug evropske buržoazije, tj. evropskih buržoaskih feministkinja. Posredno možemo da pretpostavimo da antagonizam između Luis Vejs i Aleksandre Kolontaj proističe upravo iz tenzija koje su postojale između revolucionarnih marksistkinja i reformatorskih feministkinja krajem 19. i početkom 20. veka (Bobičić 2020: 28).

Dalja diskusija na temu ovih tenzija zahteva konceptualni okvir, kao i upotrebu preciznih terminoloških odrednica, koji omogućavaju plodotvornu interpretaciju članka A. Štebi, odnosno razgovora Aleksandre Kolontaj i Luis Vejs. Autorka Angela Keršou, koja potpisuje više članaka o Luis Vejs, svrstava ovu feministkinju u red reformističkih feministkinja (Conick, Hurcombe, Kershaw 2017: 117). Kako se L. Vejs jeste zalagala za reformaciju pravnog sistema u okviru republike, feminizam Luis Vejs bi se mogao tako i opisati. Upravo njen reformizam predstavlja jednu od glavnih tačaka mimoilaženja između nje i revolucionarke A. Kolontaj, koja je zahtevala potpunu transformaciju društva i sistema, smatrajući da reforma postojećih odnosa predstavlja način sticanja prava samo za privilegovanu klasu – buržoaziju. Stoga A. Kolontaj reformistkinje naziva „buržoaskim feministkinjama” i samu praksu zapadnog feminizma označava kao „buržoasku”. Uzimajući u obzir stavove A. Kolontaj prema pomenutim terminima, u ovom radu ću je označavati kao marksistkinju. Nasuprot tome, smatrajući termin „buržoaski feminizam” redukcioniističkim, ponudiću alternativne označitelje za feminizam Luis Vejs, a potom i Alojzije Štebi, koji sami po sebi ne umanjuju značaj njihovog aktivizma i feminizma, već ih nijansiraju i uobličavaju. Upotreba termina „reformistički feminizam” u slučaju Luis Vejs fokus stavlja na okvir unutar koga je dejstvovala. S druge strane, Isidora Grubački uvodi termin „međuratni liberalni feminizam”, koji u ovom radu može poslužiti kao dobar analitički alat za istraživanje feminizma Luis Vejs. Akcenat u ovom terminu stavljen je na reč *liberalni*, koja u ovom kontekstu upućuje na to da su feministkinje koje pripadaju kategori-

6 Delovi originalnog izdanja *L'Europe Nouvelle*, koji govore o Aleksandri Kolontaj, zauzimaju skroman prostor u memoarima Luis Vejs. Međutim, autorka Angela Keršou (Angela Kershaw), u knjizi *French Political Travel Writing in the Inter-war Years* piše o susretu A. Kolontaj i L. Vejs, te navodi citate koji nisu dostupni ni u memoarima, ni u drugim elektronskim izvorima.

ji međuratnog liberalnog feminizma uzimale državu kao glavni okvir unutar koga su dejsvovalе, pritom ne zahtevajući transformaciju već reformu postojećeg pravnog sistema (Grubaćki „The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement” 2020: 27). Sama L. Vejs verovalа je u tradicionalni republikanski poredak i vrednosti, tvrdeći sledeće: „Ni na trenutak nisam verovalа da će reforma ugroziti strukturu Republike. Po mom mišljenju, promeniti muškarce ne znaći ubiti Republiku” (Conick, Hurcombe, Kershaw 2017: 117). Dakle, L. Vejs jeste prepoznavala društvene nejednakosti i njena biografija pokazuje da je zaista radila na tome da ih ukloni, ali u okviru postojećeg društvenog uređenja. Stoga je možemo oznaćiti kao međuratnu liberalnu feministkinju. Feministićka agenda A. Štebi takode upućuje na to da se ona može svrstati u red međuratnih liberalnih feministkinja. Međutim, kako će dalja analiza pokazati, njen feminizam zasnivao se na hibridnoj kombinaciji ideja koje su zastupale feministkinje poput L. Vejs, ali i marksistkinje poput Kolontaj. Otuda sledi da je Alojzija Štebi svoju feministićku agendu konstruisala kombinujući različite ideološke struje i potom ih prilagođavajući turbulentnoj sociopolitićkoj atmosferi u međuratnoj Jugoslaviji.

1.3. Alojzija Štebi između liberalizma i marksizma

Baš kao i L. Vejs, A. Štebi se zalagala za zakonske promene u okviru postojećeg državnog poretka. U eseju „Demokratizem in Ženstvo”, koji objavljuje Slovenska Socijalna Matica 1918. godine, ona diskutuje o demokratizaciji društva i principima na kojima demokratsko društvo počiva – jednaka politićka prava za sve građane. Stub demokratskog društva za Štebi predstavlja žena koja ispunjava svoju majćinsku ulogu. Štebi piše sledeće: „Misija žene u doba demokratije može se sažeti u jednu reć: majćinstvo” (Štebi, 1918: 14). Dakle, majćinstvo u njenom radu biva oznaćeno kao glavni zadatak koji građanke imaju u demokratskom društvu. Treba istaći da je ideja o ženi kao „majci nacije” bila sveprisutna početkom dvadesetog veka usled dijaloga uspostavljenog između feminizma i nacionalizma (Kolarić, 2015: 79). Prema rećima Štebi, prirodni poziv majćinstva pretvara žene u posvećene građanke koje mogu pokrenuti ćitavo društvo u progresivnom pravcu. L. Vejs se vodila slićnom idejom, tvrdeći da majke po svojoj prirodi teže miru, te stoga imaju blagotvoran uticaj na društvo (Conick, Hurcombe, Kershaw 2017: 118). Štebi je posebno isticala da je ženska participacija u državnoj administraciji deo njihove majćinske dužnosti, kako je „najviši zadatak svake žene da daje, ali i da štiti život” („Demokratizem” 1918: 7). Iako u svom eseju Štebi u fokus stavlja ženu kao majku, ona zapravo govori i o nužnosti društvene i pravne reforme. Upotrebom majćinstva kao glavnog okvira svoje feministićke agende, Štebi predstavlja feministićke zahteve ne samo kao nepreteće za državu, već i kao korisne i poželjne.

Feministićke ideje L. Vejs i Štebi nailaze na preklapanje kada je reć o njihovom razumevanju konvencionalne ženstvenosti. Definicija ženstvenosti u međuratnom periodu je dvoznaćna: za jedan deo društva ženstvenost ostaje

u okviru tradicionalnog, konzervativnog razumevanja, dok za drugi ta ideja prolazi kroz radikalnu promenu koja dovodi do preispitivanja tradicionalnih rodni odnosa i društvenih normi (Shap, Stibbe 2017: 165). Može se reći da se i Vejs i Štebi drže ideje konvencionalne ženstvenosti čija je glavna odlika majčinstvo. Na primer, L. Vejs je čitavog života pokušavala da poveže svoje poglede na konvencionalnu ženstvenost sa političkom karijerom, što beleži u svojim memoarima tvrdeći da njena politička karijera nikako nije bila podudarna sa njenim razmevanjem ženstvenosti (Kershaw 2007: 114). Međutim, ženstvenost, kako je ona razume, dobija bitno mesto u njenoj borbi za žensko pravo glasa. Slogan kampanje koju predvodi glasio je: „Čak iako nam date pravo glasa, mi ćemo i dalje ušivati vaše čarape” (Conick, Hurcombe, Kershaw 2017: 118). Sa druge strane, Štebi je smatrala da je put konvencionalne ženstvenosti put do sreće. Kako navodi Štebi, od trenutka kada žena bude mogla slobodno da učestvuje u obrazovanju, radu i javnom životu, ona će proširiti svoje sposobnosti, snage i vrline i postaće još značajnija za svoju porodicu i državu („Demokratizem” 1918: 11). Takođe, smatrala je da će osvajanjem političkih prava žene moći da se lično razvijaju, budu cenjene, samopouzdanе i nezavisne od svojih muževa. Tek tada žene će postati „istinske, prave majke, koje pre svega vode svoju decu kroz moderan život” (Isto). Čini se da je A. Štebi težila da stvori koncept nove građanke koji u sebi istovremeno nosi ideju „andela u kući” i „nove žene”. Irena Selišnik čita njenu privrženost ovim idejama kao uticaj austrijskih socijaldemokratkinja, kao i uticajnog Katoličkog ženskog pokreta (Selišnik, 2011: 47). Međutim, iako se valorizacija majčinstva i privrženost konvencionalnoj ženstvenosti u radu A. Štebi i L. Vejs javljaju kao privrženost tradicionalnim normama i vrednostima, treba naglasiti da su obe videle privrženost ovim idejama i kao strategiju za legitimizaciju feminističkih zahteva u javnosti. Ovakva strategija u haotičnoj atmosferi međuratnog perioda služila je da feminističke ideje predstavi u neprećem svetlu, te je tako bila od značaja za feministički pokret.

Feministička agenda A. Štebi prožeta je još i marksističkom misli. Kako je već pomenuto, pre rata Štebi je bila članica Jugoslovenske socijaldemokratske stranke (JSDS). Socijalističke ideje iz tog perioda objavljuje u socijalističkom časopisu *Zarja* (1911–1915) (De Haan i dr. 2006: 530). Štaviše, Štebi postaje aktivna u okviru ženske sekcije JSDS, te u okviru zahteva iznesenih nakon sastanka 1912. godine Štebi zahteva žensko pravo glasa koje bi obezbedilo zaštitu zdravlja radnika i dece, zaštitu majki, bolje plate koje bi omogućile nabavku hrane i plaćanje stana (Selišnik 2011: 44). U predvečerje rata dolazi do podela i razmirica u okviru Partije, te se Štebi nakon rata posvećuje radu u okviru liberalnih ženskih organizacija – Spolšno žensko društvo (SŽD) i Narodni ženski zvezi (NŽZ). Još važnije, njen doprinos postaje prepoznat od strane države, te 1918. zauzima različite funkcije u državnim institucijama (De Haan i dr. 2006: 531). Ovaj kratki prikaz ukazuje na to da je nakon rata Štebi zapravo uvidela da učešće u liberalnim ženskim pokretima i u državnim institucijama daje plodotvornije rezultate u borbi za ženska prava. Ipak, uticaj marksističke misli ostaje primetan i u njenim posleratnim tekstovima, naročito u eseju „Demokratizem in Ženstvo”. Štebi ovde govori o subordinaciji žena, pogotovo

kada je reč o višem obrazovanju. O pitanju subordinacije diskutuje iz klasne perspektive, tvrdeći da vodeća klasa prosperira od rada nekvalifikovanih, manje edukovanih radnica koje čine deo najniže plaćene radne snage („Demokratizem” 1918: 9). Stoga predlaže otvaranje ženskih škola, ali se ograđuje od potencijalnog radikalizma ove ideje naglašavajući sledeće: „Ovo ne znači da treba da postoje iste škole za muškarce i žene, već ženske škole prilagođene specifičnim mogućnostima, psihi i fizičkoj konstituciji žena” (Isto: 9). Zatim prelazi na opis otmenih dama u svilenim haljinama koje slobodno šetaju ulicama dok proleterke i deca rade u fabrikama. Posledično, ona postavlja retoričko pitanje svim ženama vodeće klase: „Da li većina žena uopšte shvata da armija proletera živi među njima, da su i one većinom majke, radnice i domaćice istovremeno, da je njihov život mračan, bez radosti, proveden u većitim brigama?” (Isto: 10). U ovom delu eseja zapravo govori o trostrukom teretu o kome pišu Kolontaj i druge marksistkinje i marksisti: radno mesto, briga o deci, briga o domaćinstvu. Interesantno je pomenuti da Štebi uvodi koncept socijalnog majčinstva u svoj rad, tvrdeći da majke moraju biti majke ne samo svojoj deci, već čitavoj naciji. Kako bi ispunile svoju dužnost, ženama moraju biti zagarantovana politička prava „koja bi stala na put eksploataciji ženskog rada i eliminisala dečiji rad” (Isto).

Privrženost marksističkim idejama posebno se ističe u njenom članku „Ruska Sfinga”, objavljenom 1923. godine u *Ženskom pokretu*, koji predstavlja još jedan od pokušaja pronalaska „istine” o postrevolucionarnoj Rusiji. Na početku članka Štebi govori o dve grupe izveštaja o Rusiji: skeptičnim i optimističnim (*Ženski pokret* 9, 10/1923: 400), a zatim, kao što se ranije pozivala na ideje Aleksandre Kolontaj, sada uvodi impresije Eme Goldman (Emma Goldman) o novom socijalnom poretku u Rusiji. Ema Goldman u svom zapisu tvrdi da se iza slika uspešne revolucije kriju stvarni životi dece koja umiru od gladi (Isto, 401). Štebi dalje nastavlja sa posrednim tumačenjem uvodeći delove putopisa francuske komunistkinje Magdalen Marks (Magdeleine Marx), koji su nastali nakon njene posete Rusiji. M. Marks opisuje razgovore sa radnicama, posete njihovim kućama i fabrikama, zaključujući da „novi društveni poredak utiče na živote žena, daje im punu slobodu, nova prava, nove dužnosti, ispunjava ih novim duhom” (Isto, 403). Poseban deo putopisa posvećen je razgovoru M. Marks sa Nadeždom Krupskom (Надежда Крупская) i Aleksandrom Kolontaj. Na početku paragrafa u kome predstavlja Kolontaj, M. Marks naglašava da je taj deo putopisa napisala pošto je lično upoznala Kolontaj. Opis ovog susreta pretvara M. Marks u entuzijastičnu posmatračicu postrevolucionarne Rusije, željnu da uči od svoje sagovornice. M. Marks piše sledeće: „Na meni je bilo da učim od nje – kao od žene i političkog vođe, šta da mislim o odnosu između muškaraca i žena u komunističkom društvu, ispostavilo se da je to pitanje koje je ona temeljno obradila” (Isto, 406). M. Marks dalje sumira ideje A. Kolontaj na sledeći način: „Nejednakost među polovima će nestati u komunističkom društvu, zato što će u ovom društvu jednaka prava i dužnosti biti dodeljeni i muškarcu i ženi (...)” (Isto). Paragraf završava bogatim opisom A. Kolontaj, sličnim onom koji Vejs nudi na početku svog teksta:

„Sati su proleteli dok sam slušala njena izlaganja. Aleksandra Kolontaj ima zavodljiv pogled, pomalo mračan, njene usne su meke, fleksibilne, stvorene za smeh. Kada se smeje i okrene glavu, njen smeh zvuči kao žuborenje bistrog izvora, njeni pokreti su živu, mladalački, privlačni” (Isto: 407).

Ovim člankom Štebi nudi čitateljicama priliku da se upoznaju sa Rusijom iz dve dominantne perspektive – one koja upućuje na razočaranje, i one koja je puna nade. Uz to, čitateljke upoznaje i sa stavovima poznatih revolucionarki. Na kraju promišlja da li je M. Marks ponudila proročku sliku Rusije i da li ova slika predstavlja cilj za sve one koji žele da naprave drastične promene u svojim životima (Isto: 411). Štaviše, Štebi preispituje da li je ruski put revolucije bolje rešenje u poređenju sa evropskim putem reforme socijalnog i kulturnog poretka. Čini se kao da Štebi kroz ova promišljanja pokušava da pronađe odgovor i za svoje čitateljke, i za sebe. Ova dilema nalazila se u centru mnogih diskusija međuratnog peroda, posebno dvadesetih godina. U poređenju sa zapadnim demokratijama koje nisu uspevale da dostignu socijalni progres kroz reforme sistema, Rusija je delovala krajnje uspešno u dostizanju ovog cilja (Conick, Hurcombe, Kershaw 2017: 120). Čak i L. Vejs u svojim memoarima priznaje da je progres napravljen u Sovjetskoj Rusji, ali se uprkos tome do kraja priklanja liberalnoj filozofiji u borbi za ženska prava i socijalni progres. Pozicionirajući svoju političku agendu negde između marksističke i liberalne filozofije, Štebi je pronašla način da legitimizuje sebe kao politički subjekt i da snažno utiče na međuratni feministički pokret. Štaviše, ovakva mogućnost ukrštanja liberalne i marksističke misli je na širem planu omogućila udruživanje različito ideološki opredeljenih feministkinja oko časopisa *Ženski pokret*.

2. Rađanje „nove žene” na stranicama *Ženskog pokreta*

Jedna od ideja koja je neupitno obeležila život i rad A. Kolontaj bila je njena koncepcija nove žene, prvi put predočena u eseju „Nova žena”, objavljenom 1913. godine u časopisu *Современный мир* [Savremeni svet]. Esej je ponovo objavljen kao jedno od tri poglavlja knjige *Novi moral i radnička klasa* [Новая мораль и рабочий класс], u kojoj je formulisana filozofija Aleksandre Kolontaj. Ova knjiga se u Kraljevini SHS/Jugoslaviji objavljuje u prevodu Mihajla Todorovića 1921. godine pod naslovom *Nova žena*.

Filozofija A. Kolontaj o „novoj ženi” pronalazi put do čitateljki *Ženskog pokreta* kroz književnu kritiku koju potpisuje komunistkinja i urednica časopisa *Jednakost* (1910–1912; 1914; 1918–1920) Desanka Cvetković. Kako navodi Stanislava Barać, rođenje nove žene na stranicama jugoslovenske feminističke štampe označio je prodor revolucionarnih komunističkih ideja među liberalne ideje dominantne u časopisu *Ženski pokret*. (Barać 2015: 149) Dakle, već tada se u časopisu ukrštaju različite ideološke struje.

Desanka Cvetković 1922. godine sa entuzijazmom najavljuje delo A. Kolontaj koje „sija svetlom istine” (*Ženski pokret* 11, 12/1922: 345). Istina o kojoj D.

Cvetković govori je zapravo istina o „novoj ženi”. Kroz niz citata ona elaborira osnovne filozofsko-ideološke postavke koje stoje iza koncepta „nova žena”, tvrdeći da će čitateljke *Ženskog pokreta*, ukoliko do sada nisu, u budućnosti neosporno postati nove žene (Isto: 347). Štaviše, Cvetkovićeva veruje da će teške životne okolnosti neminovno stvoriti novu ženu u Kraljevini Jugoslaviji, baš kao što se dogodilo i u Rusiji. Predosećajući buduće kritike ideja A. Kolontaj, odmah staje u njenu odbranu, tvrdeći da se svet neće srušiti pojavom „nove žene” već da će, nasuprot tome, rođenje „nove žene” pretvoriti svet u bolje mesto (Isto: 348).

U nastavku prikaza objavljenom u prvom broju iz 1923. godine, koji se odnosi na drugo poglavlje knjige *Nova žena*, Desanka Cvetković piše o onom delu eseja u kome Aleksandra Kolontaj analizira ideje Grete Majzel-Hes (Grete Meisel-Hess, 1879–1922). Zahvaljujući svojevrsnoj palimpsestičnoj, odnosno troslojnoj idejnoj strukturi teksta, čitalačka publika *Ženskog poketa* dobija informacije o stavovima D. Cvetković po pitanju morala u Kraljevini Jugoslaviji, o idejama Grete Majzel-Hes o moralu i seksualnosti, kao i o impresijama A. Kolontaj o knjizi Grete Majzel-Hes. Desanka Cvetković najpre objašnjava da je društvo u Jugoslaviji nakon rata posvedočilo ogromnom moralnom padu, koji je rezultirao porastom broja silovanja, propalih brakova i razvojem prostitucije (*Ženski pokret* 1/1923: 33). Dalje, autorka upućuje na činjenicu da su se oko pitanja morala formirale dve grupe: grupa koja doprinosi opadanju morala i grupa koja gradi put ka novom moralu. Preciznije, radnička klasa je ona koja radi na izgradnji novog morala i kojoj se pridružuju svi „zdravi pripadnici” prve grupe (Isto). Među „zdravima” nalaze se uglavnom žene, budući da su one uglavnom glavne žrtve duplih moralnih standarda. Cvetković se u nastavku osvrće na rad Grete Majzel-Hes, o kojoj piše i sama A. Kolontaj. Na osnovu poglavlja iz knjige A. Kolontaj, D. Cvetković ukratko opisuje teoriju Hes, zaključujući da ona pokazuje da, kako bi rekonstruisali društvo i izgradili novi moral, ljudi najpre moraju rekonstruisati svoju psihu. Zatim se vraća na ideje same Kolontaj i sa istim entuzijazmom kao u prvom delu kritike zaključuje da će „nova žena” uspeti da se izbori sa poteškoćama koje joj nameće tradicionalni moral, i da će ih ljubav, za razliku od predašnjih vremena, učiniti samo snažnijim (Isto: 35).

Poslednji deo kritike odnosi se na treće poglavlje knjige pod nazivom „Seksualni odnosi i klasna borba”. D. Cvetković odmah započinje diskusiju, naslutivši da će ovo poglavlje knjige biti dočekano najoštrijom kritikom od strane onih koji se drže duplih moralnih standarda. Njeno predosećanje dolazi iz verovanja da je gorući problem seksualne krize uvek onaj koji se najviše izbegava. Stoga ne čudi da, prema njenim rečima, svako doticanje ovog problema vodi do erupcije emotivne kritike. Dalje citira paragraf A. Kolontaj koji govori o ljudskoj usamljenosti koja proističe iz kapitalističkog individualizma i želje ljudi za „srodnom dušom” koju će posedovati – emocionalno i telesno (*Ženski pokret* 2/1923: 72). Bez dubljeg zalaženja u diskusiju, Cvetković zaključuje da za bilo koju progresivnu osobu, koja živi od svog rada, ideje A. Kolontaj neće zvučati sablažnjivo, već će ih ta osoba posmatrati kao zdrav element društva i kolektivni ideal kome treba stremiti (Isto).

Treba napomenuti da je D. Cvetković zaista imala dobar predosećaj po pitanju kritika A. Kolontaj. Njeni radovi o moralu i seksualnim odnosima bili su izloženi lavini kritičkih komentara širom Evrope, ali i u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Tako na primer, u članku pod nazivom „Za rehabilitaciju ljubavi u Sovjetskoj Rusiji”, objavljenom 1930. godine u časopisu *Nova Evropa* (1920–1940), Nadežda Meljnjkova-Papouškova (Надежда Мельникова-Попоушкова) diskutuje o problemima seksualnih odnosa i ljubavi u Sovjetskoj Rusiji. Ona tvrdi da u Rusiji postoje dve vrste teoretičara ljubavi: oni koji odbijaju koncept ljubavi i cene samo fizičku stranu vođenja ljubavi, i drugi koji teoretišu o pojmu ljubavi iz istorijske perspektive i uživaju u vođenju ljubavi, ali ne i u osobi sa kojom vode ljubav (*Nova Evropa* 1/1930: 35). Prema njenom mišljenju, A. Kolontaj spada u drugu grupu. Kako bi bolje opisala pripadnike druge grupe, a i samu Kolontaj, navodi citat iz priče „Ljubav tri generacije”. U citiranom paragrafu mlada komunistkinja objašnjava svojoj majci da ne postoji ništa pogrešno u privlačnosti koju neko oseća prema drugoj osobi, u vođenju ljubavi sa tom osobom i u vezi sa tom osobom, sve dok ta veza odgovara obema osobama (Isto: 37). Iznoseći samo ovaj deo priče bez objašnjenja šireg konteksta, Papouškova simplifikuje čitavu filozofiju A. Kolontaj, dodajući na kraju da su ona i njeni istomišljenici direktno odgovorni za rast prostitucije i silovanja u Rusiji (Isto).

Ime A. Kolontaj pojavljuje se čak i na stranicama satiričnog časopisa *Ošišani jež* (1935–). Preciznije, anegdota objavljena 1938. godine zvuči ovako: „Kada se Dibenko i Kolontaj nisu pojavili na jednom važnom savetovanju vlade – zaljubljeni su otputovali na Krim – Lenjin se našalio: 'Smatram da streljanje nije dovoljno stroga kazna. Predlažem da ih osudimo na to da budu verni jedno drugom tokom pet godina'” (1938).⁷ Ideje Aleksandre Kolontaj o moralu su takođe bile korišćene u sklopu antikomunističke propagande četrdesetih godina, kada je njeno razumevanje morala u izobličenom obliku objavljivano kako bi svedočilo teorijama o „komunističkom nemoralu” (Škodrić 2016: 278).

3. Portret Aleksandre Kolontaj kao simbol ideološkog dijaloga

Članak „Iz avtobiografije Aleksandre Kollontaj” donosi isečke iz autobiografije A. Kolontaj, objavljene 1926. godine pod naslovom *Autobiografija seksualno emancipovane komunistkinje*. Međutim, autorka članka navodi da citirani delovi potiču iz knjige *Vodeće žene Evrope* [Führende Frauen Europas] (*Ženski pokret* 5/1932: 77). Knjiga *Vodeće žene Evrope* izlazi u dva toma, 1928. i 1930. godine, i predstavlja kolekciju autobiografskih zapisa četrdeset žena koje je sakupila i objavila novinarka Elen Kern (Ellen Kern).

Čitateljke se najpre upoznaju sa idejama A. Kolontaj o tradicionalnoj ulozi žene. Ona opisuje svoj revolt protiv želje svojih roditelja da se uda za bogatog

⁷ Informacija o anegdoti preuzeta je iz neobjavljenog master rada Bojana Popovića pod naslovom „Slike Sovjetskog Sveza u očima međuratne Jugoslavije”, odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

čoveka i svoju odluku da se uda za čoveka koga je volela (*Ženski pokret* 5/1932: 77). Potom se ispoveda čitateljicama priznajući da se osećala zarobljeno u braku koji joj nije pružao radost i da je tražila izlaz. Preciznije, u tom delu tvrdi da bi njen rad više doprineo čovečanstvu kada bi se oslobodila okova tradicije (Isto). Bez obzira na ovu težnju, A. Kolontaj priznaje da nikada nije uspela u potpunosti da pobegne od tradicija prošlosti i da je i dalje daleko od toga da postane „nova žena” (Isto). A. Kolontaj piše sledeće: „Kako bih izbegla bilo kakav nesporazum, želim da naglasim da sam ja i dalje daleko od tipa nove žene koja uzima svoju ženstvenost sa izrazitom lakoćom, i, moglo bi se reći, zavidnom površnošću, čija su osećanja i umna energija usmerene na druge stvari u životu osim na sentimentalna osećanja ljubavi” (Isto). Prenošenje ove ideje čitateljicama *Ženskog pokreta* moglo je biti od velikog značaja, pošto je imalo potencijal da ih osnaži i da im pokaže da je koncept „nove žene” i dalje daleki ideal, čak i za samu Kolontaj. Priznajući da ne pripada ni starom, ni novom, već prelaznom tipu žena, Kolontaj postaje bliža čitateljicama i ljudska strana poznate revolucionarke biva osvetljena.

Dalje, Aleksandra Kolontaj piše o aktivizmu u Nemačkoj, Americi, Skandinaviji i povratku u Rusiju 1918. godine, kada aktivno počinje svoju borbu za poboljšanje ženskih prava. Poslednji paragraf posvećen je njenom životu i diplomatskoj karijeri u periodu od 1922. do 1924. godine. U ovom delu Kolontaj navodi da ju je buržoaska štampa kritikovala zbog diplomatske pozicije koju su do tog trenutka uglavnom zauzimali muškarci (Isto). Ukratko dodaje i da je 1922. godine napisala dva dela, među kojima je i delo *Napravite mesta za krilatog Erosa: pismo radničkoj omladini*, objavljeno 1923. godine. Iako se o diplomatskoj ulozi Aleksandre Kolontaj moglo diskutovati u štampi, čini se da je pravi izvor kritike zapravo bilo objavljivanje navedenog članka u časopisu *Молодая Гвардия* (Млада гарда). Radikalne ideje o psihološkoj emancipaciji, seksualnosti i moralu koje su prisutne u ovim člancima, naišle su na oštru kritiku ne samo buržoaske štampe, kako navodi A. Kolontaj, već i njenih kolega iz partije. Kao što je D. Cvetković naslutila, ideje Aleksandre Kolontaj o pomenutim temama bile su isuviše radikalne za vreme i društvo u kome je živela. Poslednji citat A. Kolontaj nosi ohrabrujuću poruku za ostale žene: „Ako sam išta postigla, to se nije desilo zbog mojih posebnih sposobnosti: moji uspesi su ništa do simbol koji pokazuje da su žene već dogurale daleko na putu generalnog priznanja” (*Ženski pokret*, 5/1932: 79). Završna poruka A. Kolontaj može se čitati kao poruka podrške za sve čitateljke koje se bore za društvene promene.

Objavljivanje delova autobiografije A. Kolontaj u časopisu *Ženski pokret* ima višestruko značenje. Pre svega, treba naglasiti da se njen i drugi portreti objavljuju u periodu stroge cenzure i zaoštavanja društvenih odnosa (Barać 2015: 133). Dalje, uvođenjem portreta žena poput Aleksandre Kolontaj i Roze Luksemburg dolazi do jačeg prodora proleterske kontrajavnosti u feminističku, te dolazi do ponovnog ukrštanja ideologija na stranicama ovog časopisa (Isto). Kako je ranije pokazano u ovom tekstu, A. Štebi je bitno uticala na razvoj ovog hibridnog diskursa u časopisu. Upravo tridesetih godina

ona piše o tenzijama koje su oduvek postojale između socijalistkinja i feministkinja, naglašavajući da na našim prostorima te razlike nisu toliko oštre da ne dozvole saradnju ova dva pokreta (*Ženski pokret*, 7, 8/1930: 2). Politička situacija i borba za mir na kraju rezultiraju saradnjom članica *Ženskog pokreta* sa mladim komunistkinjama, te od 1935. godine nastaje Omladinska sekcija *Ženskog pokreta*. Njihova saradnja, obeležena usponima i padovima, traje sve do 1939. godine, kada su članice Omladinske sekcije zahtevale masovnu akciju za pravo glasa, dok su starije članice *Ženskog pokreta* tu ideju odbijale zbog njenog revolucionarnog karaktera (Kecman 1972, 93). Bez obzira na to, kroz objavljivanje članaka različitih ideoloških orijentacija, članice *Ženskog pokreta* pokazale su da tenzije između marksističke i liberalne feminističke misli u međuratnom periodu na našim prostorima nisu bile nepremostive, već da su, pod uticajem društvene borbe za mir i slobodu, ove struje delovale u dijalogu.

Zaključak

Cilj ovog članka je da pokaže kako su ideje Aleksandre Kolontaj bile predstavljene i prenete čitateljima *Ženskog pokreta*, ali i šire, jugoslovenskoj međuratnoj javnosti. Analiza članaka donosi dva bitna zaključka. Prvo, iako je antagonizam između revolucionarnog marksizma i građanskog feminizma bio stvaran, on nije bio nepremostiv. Naprotiv, socijalistkinje i feministkinje uspevaju da nađu prostor za zajedničko delovanje kroz *Ženski pokret*, te time ruše sliku marksističke i liberalne feminističke misli kao međusobno isključivih. Ovaj zaključak dalje poziva na nijansirano istraživanje međuratnog ženskog pokreta, koje se suprotstavlja istraživanju ovog perioda kroz binarnu opoziciju komunistički – buržoaski feminizam.

Drugo, otkrivanje mreže komunikacije između A. Kolontaj, L. Vejs i A. Štebi ukazuje na to da su feminističke ideje u međuratnom periodu prelazile granice nacije, te da su dobijale transnacionalni karakter. Iz ovog zaključka otvara se prostor za dalje istraživanje transnacionalnog transfera ideja, kao i transnacionalnih feminističkih susreta u međuratnom periodu.

LITERATURA

- Allen, Ann Taylor. *Feminism and Motherhood in Western Europe 1890-1970: The Maternal Dilemma*. 1st ed, Palgrave Macmillan, 2005.
- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920-1941*. Beograd, Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Barraclough, Ruth, et al., editors. *Red Love Across the Pacific*. Palgrave Macmillan US, 2015. DOI.org (Crossref), doi:10.1057/9781137507037.
- Bees, Michel. *Realism, Utopia, and the Mushroom Cloud: Four Activist Intellectuals and their Strategies for Peace, 1945-1989*. University of Chicago Press, 1993.

- Bobičić, Nađa. *Jugoslavenski socijalistički feminizam u odnosu na savremene teorije nastale na presjeku pitnja klase i roda*. Fakultet političkih nauka, Doktorska disertacija, 2020. https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/Nadja_Bobicic_Disertacija_FPN.pdf
- Bujaković, Minja. „Zajedno, organizovane, mi smo nesalomive!: Aleksandra Kolontaj i nova žena”. *Knjiženstvo* 9, 2019. <https://doi.org/10.18485/knjiz.2019.9.9.6>
- Boxer, M. J. “Rethinking the Socialist Construction and International Career of the Concept ‘Bourgeois Feminism’”. *The American Historical Review*, vol. 112, no. 1, Feb. 2007, pp. 131–58. DOI.org (Crossref), doi:10.1086/ahr.112.1.131.
- Brodsky Farnsworth, Beatrice. 1976. “Bolshevism, the Woman Question, and Aleksandra Kollontai”. *The American Historical Review* 81(2): 292–316.
- Clements, Barbara Evans. “Emancipation Through Communism: The Ideology of A. M. Kollontai.” *Slavic Review*, vol. 32, no. 2, June 1973, pp. 323–38. DOI.org (Crossref), doi:10.2307/2495966.
- _____. *A History of Women in Russia: From Earliest Times to the Present*. Indiana University Press, 2012.
- Cornick, Martyn, et al. *French Political Travel Writing in the Inter-War Years: Radical Departures*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2017.
- Daskalova K, De Haan F, Loutfi A. *Biographical dictionary of women’s movements and feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th centuries*. Budapest New York by CEU Press/Central European University Press, 2006.
- Goldman, Wendy Z. *Women, the State, and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936*. Cambridge University Press, 1993.
- Grubački, Isidora. “The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and the *Little Entente of Women: An Entangled History Approach (1919–1924)*”. *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics*, vol. 4, no. 2, Sept. 2020, p. 27. DOI.org (Crossref), doi:10.20897/femenc/8515.
- Jin, Xiaotian. “Battle of Femininity: Romantic Heroines and Modern Sexuality in the Interwar Middlebrow Women’s Novel”. *Women’s History Review*, vol. 24, no. 2, Mar. 2015, pp. 252–70. DOI.org (Crossref), doi:10.1080/09612025.2014.964065.
- Kershaw, Angela and Angela Kimyongür, editors. *Women in Europe between the Wars: Politics, Culture and Society*. Ashgate, 2007.
- Kershaw, Angela. *Forgotten Engagements: Women, Literature and the Left in 1930s France*. Rodopi, 2007.
- Kolarić, Ana. *Rod, književnost i modernost u periodici s početka 20. veka: Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*. Filološki fakultet, Doktorska disertacija, 2015. <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:10700/bdef:Content/get>
- Offen, Karen. “Defining Feminism: A Comparative Historical Approach”. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 14, no. 1, Oct. 1988, pp. 119–57. DOI.org (Crossref), doi:10.1086/494494.
- Popović, Bojan. *Slike Sovjetskog Saveza u očima međuratne Jugoslavije*. Filozofski fakultet, master rad, 2018. <http://147.91.75.9/manage/shares/ZRAD/IS2910181347.pdf>

- Roelofs, Joan. "Alexandra Kollontai: Socialist Feminism in Theory and Practice". *International Critical Thought*, vol. 8, no. 1, Jan. 2018, pp. 166–75. DOI.org (Crossref), doi:10.1080/21598282.2017.1419436.
- Selišnik, Irena. „Alojzija Štebi, socialna feministka in ena prvih političark v Sloveniji”. In M. A. Gaber, *Ženske na robivih politike*. Ljubljana: Založba Sophia, 2011, pp. 41-59.
- _____. „Socialno materinstvo: Koncepti državljanstva in argument skrbi uveljavljanju žensk v javni sferi na začetku 20 stoletja”. *Teorija in praksa*. 40/6 (2003): 1155–1166.
- Škodrić, Ljubinka. „Partizanke u viđenjima ideoloških protivnika u Srbiji 1941–1944”. *Feministički forum Filozofskog fakulteta*. Izabrani radovi iz studija roda, 2016, pp. 275–292.
- Sharp, Ingrid, and Matthew Stibbe. “Women’s International Activism during the Inter-War Period, 1919–1939”. *Women’s History Review*, vol. 26, no. 2, Mar. 2017, pp. 163–172. DOI.org (Crossref), doi:10.1080/09612025.2016.1181332.

Minja Bujaković
Central European University, Budapest/Vienna

RECEPTION OF ALEKSANDRA KOLONTAJ'S IDEAS IN THE MAGAZINE
WOMEN'S MOVEMENT (1920–1938)

Summary: This paper’s research of the reception of Aleksandra Kolontaj’s ideas in the magazine *Women’s Movement* (1920-1938) brings two conclusions. First of all, the analysis of representative articles demonstrates that Marxist and liberal feminist thought in the interwar Yugoslavia stood in dialogue, rather than in opposition to each other. Feminists such as Alojzija Štebi use this dialogue strategically, opening a space for the creation of a stronger women’s movement, as well as expanding the scope of the struggle for social equality and peace in the Kingdom of Yugoslavia. By positioning their feminist thought between revolutionary and liberal philosophy, feminists enable the legitimization of the feminist agenda in public. The second conclusion points towards the significance and transfer of A. Kolontaj’s ideas at a transnational level, which further calls for the study of transnational feminist encounters and communication in the interwar period.

Key words: Aleksandra Kolontaj, Louise Weiss, Alojzija Štebi, “New Woman”, Women’s Movement, transnational history of ideas, Marxism, interwar liberal feminism

VIII

ЖЕНСКИ ПОКРЕТ И
КЊИЖЕВНО ПОЉЕ: ИСТОРИЈСКИ И
САВРЕМЕНИ АСПЕКТ

STUDIJE KNJIŽEVNOSTI I ŽENSKI POKRET (1920–1938)¹

Ženska i feministička periodika predstavlja izvor za istraživanje istorije ženskog i feminističkog pokreta, ženske i rodne istorije, te istraživanje ženskog stvaralaštva, kao i njegove recepcije. Takva istraživanja obično intervenišu u postojeće, dominantne istorije kulture i književnosti, te suštinski menjanju sliku o onome što se shvata kao „legitimno znanje”. U tom smislu, studije ženske i feminističke periodike treba da postanu deo kurikuluma u društvenim naukama i humanistici. Porast naučnih istraživanja u ovoj oblasti nalazi se u tesnoj vezi sa digitalizacijom periodike. Časopis *Ženski pokret* (1920–1938) bio je prvi eksplicitno feministički časopis u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, a 2019. godine u celini je digitalizovan. U ovom radu postavlja se pitanje o tome *zašto* (epistemološki i etički/politički ciljevi) bi valjalo analizirati *Ženski pokret*, ili sličan časopis, u učionici. Fokus će biti na pojmu „nova žena”, i to u književnim priložima i, još više, književnoj kritici. Posebno će se ispitati veza između konceptualizacije „nove žene” (kao medijskog konstrukta, novog društvenog i ženskog identiteta, književnog lika) i stavova u polju seksualne etike (dvostruki standard u seksualnom moralu, slobodna ljubav, vanbračna trudnoća, abortus, prostitucija).

ključne reči: studije književnosti, ženska istorija, istorija feminističkog pokreta, književnost i feministička (književna) kritika, „nova žena”

Naučne radnice i radnici u polju društvenih nauka i humanistike mogli bi da koriste u nastavi u okviru sopstvenih disciplina mnoge serijske publikacije, posebno one s kraja 19. i početka 20. veka, budući da su u njima izlazili tekstovi koji su se bavili društvom u najširem smislu, i to iz ugla politike, prava, ekonomije, sociologije, kulture. Zaposlena sam na Filološkom fakultetu u Beogradu, gde držim nastavu iz nekoliko predmeta koji se delimično ili u celini bave proučavanjem periodike.² Zato je nastava književnosti u fokusu ovog rada.

* ana.kolaric16@gmail.com

1 Ovaj tekst je deo istraživanja koja su rezultirala mojom knjigom *Periodika u feminističkoj učionici* (Beograd: Fabrika knjiga, 2021). Iako se objavljuje nakon knjige, ovaj tekst je nastao i prihvaćen je za objavljivanje pre nego što je knjiga napisana, odnosno u prvoj fazi istraživanja.

2 Radi se o četiri predmeta, od kojih dva spadaju u program dodiplomskih, a dva u program poslediplomskih akademskih studija: „Praktikum 7” i „Žanr i rod (ženski obrazovni roman)” (dodiplomske akademske studije); „Ženska/feministička i feminofilna štampa između 1890. i 1941. godine” i „Teorija, aktivizam i kulturne/umetničke prakse: feministička štampa u Srbiji 90-ih i 2000-ih godina” (poslediplomske akademske studije). O nastanku ovih predmeta, kao i konkretnim silabusima, pisala sam u Kolarić, 2020.

Postoji više razloga za uvođenje ženske i feminističke periodike u nastavu u okviru dodiplomskih i posleddiplomskih akademskih studija književnosti, kao i u nastavu iz humanistike i društvenih nauka u načelu.³ Istraživanje ženske i feminističke periodike omogućava da se određeni istorijski – ali i književni – periodi sagledaju iz drugog ugla u odnosu na to kako su prikazani u široko prihvaćenim, dominantnim istorijama kulture i književnosti. Feministička revizija („legitimnog”, dominantnog) znanja, utemeljena na analizi ženske i feminističke periodike, ne samo što preispituje postojeća znanja i otkriva nove uvide u staru građu, već ukazuje i na sasvim novu, to jest donedavno nepoznatu građu. Proces revizije može da obuhvati sledeća područja istraživanja:

1) Rekonstrukcija ženske i rodne istorije, kao i istorije ženskog odnosno feminističkog pokreta. Do rekonstrukcije se dolazi analizom a) izveštaja o radu brojnih ženskih i feminističkih društava i organizacija (lokalnih i globalnih, odnosno, nacionalnih i internacionalnih); b) žanrovski raznovrsnih tekstova o položaju žena u društvu, u kojima se razmatraju njihovi ključni problemi (u serijskim publikacijama piše se, između ostalog, o obrazovanju za žene, pravu glasa, pravu na jednako plaćen rad, braku i reformi braka, uključujući tu i teme poput razvoda, roditeljstva, položaja samohranih majki, abortusa i slično); c) tekstova o znamenitim ženama, koje su se borile za emancipaciju i prava žena kako u prošlosti tako i u trenutku izlaženja određenog časopisa;

2) Nastanak i delovanje feminističke kontrajavnosti u različitim istorijskim periodima. Serijske publikacije predstavljaju tekstualni prostor za razmenu ideja i znanja među ženama i muškarcima koji se zalažu za jednaka prava, ali i sredstvo za diseminaciju tih ideja i znanja, kao i za mobilizaciju novih pristalica;

3) Novi uvidi u staru građu, kao i otkrivanje nove građe za istraživanja u humanistici i društvenim naukama. Konkretno, u studijama književnosti, analizom ženske i feminističke periodike osvetljavaju se uloga i rad urednica u časopisima, ukazuje na književne priloge i članke koji su objavljeni isključivo u periodici, među kojima ima priloga i članaka nepoznatih autorki i kritičarki, kao i na tekstove koji su danas poznati čitalačkoj publici na osnovu objavljenih zbirki poezije, pripovedaka ili eseja, ali nisu tumačeni u njihovom izvornom, časopisnom kontekstu, te na manje poznate ili sasvim nepoznate tekstove književnica i kritičarki o nekom, posebno iz ugla žena, relevantnom problemu.

Navedena područja istraživanja, koja su se s vremenom izdvojila kao rezultat rada na ženskoj i feminističkoj periodici – ženska i rodna istorija, kao i istorija ženskog pokreta, feministička kontrajavnost, (ženska) kultura i književnost – međusobno su tesno povezana. Na primer, pojam „nova žena”, koji je prvo konceptualizovan na stranicama časopisa koji izlaze od kraja 19. veka na engleskom i nemačkom jeziku, a potom i na drugim jezicima u drugim delovima sveta, istovremeno označava nekoliko stvari: novi ženski i društveni identitet nastao na osnovu teorijskog i kritičkog promišljanja u periodici, korpus književnih dela sa „novom ženom” u fokusu, te stvarne osobe, na ulici, na radnom

3 O ovome sam više pisala u Kolarić 2020.

mestu, na primer, u fabrici, u kafeu, na univerzitetu, koje sebe prepoznaju kao „nove žene”. U tom smislu, moglo bi se reći da književni i neknjiževni prilozi u ženskoj i feminističkoj periodici opisuju i ispituju vezu između društvene realnosti i sveta književnosti, dok književna kritika razmatra i tumači tu vezu.

Zašto *Ženski pokret* (1920–1938)?

Proučavanje periodike uopšte, kao i konkretno ženske i feminističke periodike, podrazumeva istraživački rad u arhivu i biblioteci. Čak i kada je serijska publikacija u celini digitalizovana, uvek postoje podaci koji se ne nalaze na stranicama konkretne publikacije, a nužni su za istraživanje. Na primer, u periodici se često koriste pseudonimi. Da bi se utvrdilo autorstvo, obično treba pregledati i nedigitalizovanu građu.⁴ Drugim rečima, tradicionalni „fizički” prostori i dalje su neophodni u istraživačkom radu. Međutim, ta činjenica ne umanjuje važnu ulogu digitalizacije u procvatu studija periodike u periodu od početka poslednje decenije dvadesetog veka do danas.

Postoje različiti načini da se digitalizuje serijska publikacija: od bazične digitalizacije jedne serijske publikacije koja će potom biti dostupna na internet stranici lokalne/gradske/narodne biblioteke ili određenog arhiva/muzeja, do teorijski i metodološki promišljene digitalizacije jedne ili više serijskih publikacija koje će se naći na stranici nekog konkretnog projekta. Kao primer potonjeg izdvajam digitalnu bazu podataka *Modernist Journals Project*.⁵ Pored digitalizovanih časopisa, ovaj i slični projekti iz digitalne humanistike nude i alate koji su potrebni za istraživanje i tumačenje časopisa (pojmovnike, biografije, primarnu i sekundarnu literaturu, uputstva za čitanje časopisa i tome slično). Iz ugla nastave, digitalizacija je omogućila akademskim radnicima da serijske publikacije koriste kao primarni izvor. To je posebno važno u slučaju strane štampe iz prošlosti (na primer, modernistički časopisi) koju

4 Zgodan primer imamo upravo u *Ženskom pokretu*. U ovom časopisu, Nada Jovanović objavljuje svoju poeziju, književnu kritiku, kao i jedan od važnijih prevoda (reč je o romanu *Jedna za mnoge* koji izlazi u *Ženskom pokretu* u nastavcima; objavljen je na nemačkom 1901. godine pod pseudonimom Vera, a autorka je bila Beti Kurt [Beti Kurth]). Do 2020. godine, u malobrojnim objavljenim radovima o *Ženskom pokretu*, poput tekstova Stanislave Barać, Jelene Milinković i Žarke Svirčev, referiše se na Nadu Jovanović, s implicitnom pretpostavkom da se radi o pseudonimu. Eksplicitan dokaz o tome nalazi se u doktorskoj disertaciji Uglješe Belića pod nazivom „Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: interdisciplinarni pristup”, koja je od 2016. godine dostupna „na mreži”. Belić na strani 107 daje osnovne podatke o Milevi B. Milojević, jednoj od urednica *Ženskog pokreta*. Istovremeno, on piše da je ova urednica koristila pseudonim Nada Jovanović. Podatke o tome pronašao je u nedigitalizovanoj građi (navodi se, recimo, *Srpski biografski rečnik*). Dakle, ova informacija u arhivima je odavno dostupna, a „na mreži” od 2016. godine. Drugim rečima, u nekim situacijama, časopis nije dovoljan izvor za temeljnu filološku analizu. Na skupu posvećenom *Ženskom pokretu* jedna od učesnica je spomenula podatke o pseudonimu Mileve B. Milojević.

5 Vidi: <https://modjournal.org/>

O važnosti ovog projekta, kao i njegovoj potencijalnoj upotrebi u nastavi, pisala sam u Kolarić 2020.

ovdašnji studenti – baš kao i istraživači – ne mogu da „prelistaju” u biblioteci ili u arhivu. Naravno, ključna reč je dostupnost.

Na našem prostoru, digitalizacija časopisa *Ženski pokret* (1920–1938) predstavlja osnovni segment uspešno realizovanog, teorijski i metodološki promišljenog projekta u oblasti digitalne humanistike. Ukratko, pod okriljem projekta *Ženski pokret 2020*,⁶ kojim se obeležava stogodišnjica od osnivanja ovog časopisa, krajem 2019. godine završena je digitalizacija *Ženskog pokreta* (1920–1938) i objavljena bibliografija časopisa (Poljak i Ivanova 2019). Po osnovnoj ideji, ovaj projekat podseća na digitalnu arhivu Modernist Journals Project. Ima internet stranicu na kojoj se nalaze: digitalizovani brojevi časopisa, bibliografija časopisa u PDF formatu (budući da je bibliografija najpre objavljena kao štampano izdanje), ilustracije (naslovne stranice i ilustracije iz časopisa), postojeći sekundarni izvori o časopisu (tekstovi u PDF formatu i linkovi koji vode ka tekstovima objavljenim u elektronskim časopisima), obaveštenje o međunarodnoj naučnoj konferenciji (jesen 2020) u celini posvećenoj ovom časopisu,⁷ kao i odeljci „galerija” i „novosti”, u okviru kojih se prate aktuelna dešavanja u vezi sa projektom i časopisom. Poput digitalne arhive modernističkih časopisa na engleskom jeziku, i „*Ženski pokret 2020*” nudi digitalno naučno i istraživačko okruženje. U tom smislu, ovaj projekat može da posluži kao uzor za digitalizaciju drugih (ženskih i feminističkih) časopisa na srpskom jeziku.

Nekoliko je razloga zašto časopis *Ženski pokret* predstavlja zgodan primer kada se govori o uvođenju ženske i feminističke periodike u nastavu. Prvo, ne samo što projekat *Ženski pokret 2020* obuhvata digitalizovane brojeve ovog časopisa, već se na internet stranici ovog projekta nalaze i drugi materijali i alati potrebni za analizu časopisa u nastavi. Iako na prvi pogled isključivo tehničke prirode, ovaj razlog je od suštinske važnosti: ulogu dostupnosti časopisa i sekundarnih izvora u organizaciji i izvođenju nastave ne treba potceniti. Drugo, radi se o prvom pravom feminističkom časopisu na srpskom jeziku (odnosno, jezicima koji su se govorili u Kraljevini SHS/Jugoslaviji): većina urednica i saradnica sebe je smatrala feministkinjama i otvoreno pisala o feminističkoj ideologiji, feminističkom pokretu, feminističkom aktivizmu i slično. Treće, budući da je *Ženski pokret* bio pretežno tekstualni feministički časopis, bez komercijalnih oglasa,⁸ može se reći da je izlazio i dugo i (uglavnom) redovno. Poslednje, ali u ovom radu najvažnije, književnost je imala bitnu ulogu u *Ženskom pokretu*: od objavljenih književnih priloga (iz domaće i prevedene književnosti), preko književne kritike, do žanrovski različitih komentara o književnosti.

6 Projekat su osmislile i pokrenule Jelena Milinković i Žarka Svirčev, u okviru aktivnosti Instituta za književnost i umetnost u Beogradu. Digitalizaciju časopisa i izradu sajta podržalo je Ministarstvo kulture i informisanja, dok je objavljivanje bibliografije omogućila Rekonstrukcija Ženski fond. Vidi: <https://www.zenskipokret.org/>

7 Program skupa i knjiga sažetaka dostupni su na internet stranici projekta: <https://www.zenskipokret.org/konferencija/>

8 To je obično podrazumevalo finansijske probleme: bez oglasa i/ili savremenih „mecena”, časopis se izdržavao praktično isključivo od pretplate i prodaje.

Književnost u *Ženskom pokretu*

Književnost, u najširem smislu te reči, ima dvostruku ulogu u časopisu *Ženski pokret*. Prvo, u časopisu se otvara prostor za afirmaciju ženskog autorstva u načelu. Objavljuju se tekstovi književnica (u vezi sa tim, treba posebno istaći značaj ženskog stvaralaštva to jest autorstva) i književnih kritičarki (u tom pogledu, izdvaja se tumačenje književnosti u feminističkom ključu). Drugo, u časopisu se ukazuje na blisku vezu između političke i društvene stvarnosti, s jedne strane, i književnosti, s druge. Imajući to u vidu, mogu se izdvojiti najmanje dva pristupa u istraživanju književnosti u ovom časopisu. Prvi stavlja u fokus *autorstvo* (ko je pisao književne priloge i književnu kritiku, čime su se inače bavile te osobe pošto nisu sve nužno bile studentkinje i profesorke književnosti, gde su sve objavljivale i za kakvu su se književnost zalagale), dok se drugi usredsređuje na *problem* (kako se u književnim priložima i priložima o književnosti piše o modernoj ili „novoj ženi”, obrazovanju, braku, abortusu, samohranim majkama, prostituciji, dvostrukom standardu u oblasti seksualnog morala, odnosno, kako književni i kritički prilozi korespondiraju sa načelnim idejama i ciljevima Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava, kasnije Alijanse ženskih pokreta u Kraljevini SHS, i njegovog glasila *Ženski pokret*).

Pojam autorstva preispituje se i destabilizuje upravo u okviru studija periodike. Za razliku od uobičajenog proučavanja književnih dela u okviru kog jednu od glavnih uloga obično imaju autor odnosno autorka, istraživači periodike ističu važnu ulogu brojnih drugih aktera od kojih zavisi priprema i objavljivanje serijskih publikacija (urednika i urednica, redakcije, pretplatnika i pretplatnica). Štaviše, objavljivanje književnosti u ženskim i feminističkim časopisima (kao i drugim časopisima uže orijentacije, poput dečjih i radničkih) nije uvek bilo vođeno estetskim razlozima, već su u određenim situacijama etički, obrazovni i vaspitni razlozi bili primarni.

Međutim, u tom pogledu *Ženski pokret* predstavlja izuzetak u odnosu na drugu žensku i feminističku periodiku iz međuratnog perioda. Književni prilozi, iako su bili podređeni drugim sadržajima u časopisu i nisu izlazili u svakom broju, „ne iscrpljuju [se] isključivo u propagandnoj svrsi, već predstavljaju i uspešne književne tekstove, a neki od njih (...) mogu se uvrstiti u značajna modernistička ostvarenja srpske (ženske) književnosti”, tvrde Jelena Milinković i Žarka Svirčev (Milinković, Svirčev, 2019: 20). Ne samo što su neke važne modernističke književnice objavljivale u *Ženskom pokretu*, već su književne kritičarke, koje su pisale za ovaj časopis početkom dvadesetih godina 20. veka, pratile aktuelne tendencije u književnosti prikazujući književna dela modernista i avangardista.

U ovom radu, u razmatranju književnosti u *Ženskom pokretu* više ću se fokusirati na probleme („nova žena”, brak, dvostruki standard...) nego na autorstvo. Pojedine autorke će naravno biti spomenute u svetlu problema koji se analizira, ali neću nastojati da obuhvatim sve priloge svih urednica i saradnica o datoj temi, ne samo zato što je to fizički nemoguće već i zato što to nije suština problemskog pristupa.

Navešću taksativno, uz kratka obrazloženja, šta sve široko koncipiran pojam književnosti može da obuhvati u *Ženskom pokretu*. Na prvom mestu, treba izdvojiti **književne priloge i književnu kritiku**. Uglavnom se radilo o književnim priložima na srpskom jeziku ili, preciznije, na onom jeziku kojim su pisale saradnice iz cele Kraljevine SHS, kasnije Jugoslavije, a ređe o prevedenoj književnosti. O književnoj kritici treba reći nekoliko stvari. Na osnovu cilja i nivoa informacija, kritiku možemo – koliko god uslovno – podeliti na pravu (novinsku) književnu kritiku (opis, tumačenje i vrednovanje nekog, najčešće tek objavljenog dela), prikaz (kraći opis i direktna preporuka, bilo pozitivna bilo negativna, bez elaboracije), najava (svega nekoliko rečenica o novoj knjizi). U zavisnosti od teme, tj. predmeta analize, kritika koja je izlazila u *Ženskom pokretu* govorila je o književnom delu ili pak o knjizi koja se iz određenog ugla bavi „ženskim pitanjem” (recimo, naučna studija, esejistika, publicistika iz oblasti sociologije, prava, istorije, medicine i tako dalje). I književni prilozi i književna kritika obično su se javljali u okviru rubrika „Književni pregled”, „Književnost”, „Listak”, „Lepa književnost” (nazivi rubrika su se menjali). Treba još reći da književni prilozi i književna kritika nisu izlazili u svakom broju časopisa.

Ne treba zanemariti da su tekstovi koji su na neki način govorili o književnosti izlazili i u drugim rubrikama u časopisu („Članci”, „Feljton” i „Beleške”). Razvrstaću takve tekstove u nekoliko grupa: **problemski tekstovi** (u njima se širi – obrazovni, estetski, društveni, politički – problem tretira pomoću neke knjige, bilo književnog dela bilo studije o književnosti ili o nekoj drugoj oblasti; u tu grupu tekstova spadaju i tekstovi književnica o nekom – za žene posebno relevantnom – društvenom problemu, na primer, analiza dvostrukog morala u slučaju vanbračne trudnoće, preljube ili slobodne ljubavi); **pregledni književnoistorijski tekstovi** (u njima se daje pregled stanja u polju ženskog stvaralaštva, kako u prošlosti tako i u vreme izlaženja časopisa, u Kraljevini SHS/Jugoslaviji i u svetu, posebno u onom delu sveta koji obično nazivamo Centralnom i Istočnom Evropom); **tekstovi o autorkama/književnicama** (mnogi takvi tekstovi su bili nekrolozi; oni mahom potpadaju pod definiciju žanra ženskog portreta koju je dala Stanislava Barać, a kao ključne reči mogu se izdvojiti žensko autorstvo, emancipatorska tendencija i feministički pristup u predstavljanju „lika”, te učešće u pisanju ženske istorije) (v. Barać 2015); **književni oglasi i pozivi na pretplatu** (iako na prvi pogled nezahvalan materijal za analizu, ovaj tip tekstova je dvostruko važan: prvo, daje podatke o izdavaštvu u ono vreme; drugo, svedoči o književnoj/feminističkoj lektiri koju su urednice – posredno ili neposredno – preporučivale svojoj čitalačkoj publici, odnosno, o tome koja su znanja one smatrale potrebnim za obrazovanje žena i promenu u društvu); konačno, **vesti i objave** (informacije o konkursima, nagradama, predavanjima).

O izboru tekstova, kao i saradnica i saradnika *Ženskog pokreta*, u najmanje dva navrata se izjasnila Katarina Bogdanović. Najpre kao nova urednica, u uvodnom tekstu drugog broja iz 1920. godine, ona piše: „Pesme i pripovetke ne primamo, ali ćemo uvek rado štampati svaki dobar prikaz kakvog važ-

nijeg dela iz lepe književnosti. Isto tako donosićemo beleške i kraće ocene o knjigama koje nam se pošalju na prikaz” (ŽP 1920/2: 2).⁹ Poruka je jasna: časopis neće objavljivati književne priloge već samo književnu kritiku. Međutim, s vremenom se pokazalo da to nije bilo tako, pošto su književni prilozi izlazili u kasnijim brojevima časopisa. Objavljivanje književnih priloga, i to u relativno velikom broju, delom korespondira s dolaskom Mileve B. Milojević na mesto urednice *Ženskog pokreta*.

Međutim, stav Katarine Bogdanović ipak zaslužuje detaljniju analizu. Ona u uvodnom tekstu u prvom broju za 1921. godinu obaveštava čitalačku publiku o tome kako je prošla prva godina izdavanja časopisa, odnosno, šta su urednice i članice književnog odbora naučile u proteklom periodu. Pošto povučé analogiju između neredovnog izlaženja časopisa i malog broja saradnica, s jedne strane, i nedostatka resursa (urednica, književni odbor, administracija, kao i saradnice, radili su „dobrovoljno”, to jest, nisu bili plaćeni), s druge, Bogdanović zaključuje da neki poslovi moraju biti plaćeni da se časopis ne bi ugasio (recimo, spoljašnje saradnice treba da dobiju honorar za tekstove).

Međutim, relativno mali broj saradnica nije bio posledica isključivo nepovoljnih materijalnih okolnosti. Bogdanović naglašava da autorke i autori ne treba da očekuju od urednice i književnog odbora „opširne odgovore o tome zašto im rad nije bio primljen”:

„(...) *Ženski pokret* ima ozbiljniju zadaću nego da bude list za literarne i stilske vežbe ambicioznih početnika, kojima bi uredništvo davalo uputstva za pismeni sastav. Naši pravi saradnici – i muški i ženski – mogu, dakle, biti samo oni koji imaju šta da kažu i znaju već kako će da kažu; ostali (...) neka nam šalju obaveštenja o ženama i ženskom pitanju u raznim našim pokrajinama i mestima, – sve to u vidu kratkih dopisa, beležaka, saopštenja, itd. Taj materijal, ma i nevešto izložen, uredništvu će dobro doći kao fakta i anonimna građa za prerađivanje u rubrici *Beleške i novosti*, ili kao ideja i motiv za ceo jedan članak” (ŽP 1921/1: 4).

Iz navedenog citata proizlazi sledeći zaključak: *Ženski pokret* ne želi da saraduje sa autorkama i autorima čije bi tekstove urednica i članice književnog odbora morale suštinski da ispravljaju. Ekskluzivan i delom elitistički stav nije neobičan ako se setimo da je ovaj časopis pretendovao da bude ozbiljno, teorijski usmereno feminističko glasilo. Zato je priželjkivao zrele i/ili već afirmisane autorke i autore. S obzirom na program i teme časopisa, ne samo da takvih saradnica i saradnika nije moglo biti previše, već su i oni malobrojni bili mahom iz Beograda. Razume se, uredništvo je htelo da časopis u najvećoj meri bude „izraz onoga što misle i rade žene u celoj našoj državi” (Isto), pa zato urednica apeluje na „ostale” da pomognu *Ženskom pokretu* u tom nastojanju. Tu se takođe vidi specifičan odnos prema autorstvu: dok se izgrađeni i/ili priznati autori potpisuju, „ostali” treba da daju materijal koji će biti objavljen bez potpisa, u originalnoj ili prerađenoj verziji.

9 Iako tekst nije potpisan, možemo ga pripisati Katarini Bogdanović budući da (nepotpisane) uvodnike obično pišu urednice i urednici. Navedeni citat nalazi se u nekoliko uvodnika u narednim brojevima *Ženskog pokreta*, to jest, preštampan je više puta.

Sva je prilika da je Katarina Bogdanović htela da obeshrabri bilo mlade bilo starije čitateljke i čitatelje da časopisu šalju – pre svega, književne – amaterske tekstove. Pažljivo čitanje časopisa, posebno kasnijih godišta, pokazuje da su mlade autorke, svojevrsne početnice, poput Dore Pilković, ipak potpisivale svoje tekstove. Na osnovu toga se može zaključiti da su kvalitet teksta, odnosno autorska a ne starosna zrelost saradnica i saradnika, bili presudni za objavljivanje teksta.

„Nova žena” u književnosti i kritici

Za razumevanje uloge i značaja književnosti u *Ženskom pokretu* trebalo bi analizirati primere iz svake od navedenih grupa tekstova (književni prilozi, književna kritika, problemski tekstovi i tako dalje).¹⁰ Međutim, prostor ovog – kao i svakog drugog – naučnog rada nužno je ograničen. Zato biram dva zgodna primera koji pripadaju (književnoj) kritici, a pomoći će mi da odgovorim na osnovno pitanje s početka ovog rada: zašto treba uvesti žensku i feminističku periodiku u nastavu književnosti u okviru dodiplomskih i posle diplomskih akademskih studija?

Pojam „nova žena” povezuje sva tri područja istraživanja o kojima je bilo reči u uvodnom delu ovog teksta: žensku i rodnu istoriju, kao i istoriju ženskog pokreta, feminističku kontrajavnost, (žensku) kulturu i književnost. U okviru ovih područja „nova žena” figurira kao medijski konstrukt (ideja koja se konceptualizuje na stranicama časopisa, i to uvek na nešto drugačiji način u zavisnosti od konkretnog konteksta), stvarna osoba koja živi novi ženski i društveni identitet (na primer, studentkinja, intelektualka, radnica), književni lik. U *Ženskom pokretu* objavljeni su brojni – što književni što kritički – tekstovi o „novoj ženi”. Štaviše, može se reći da upravo ovaj pojam, odnosno novi identitet, predstavlja okosnicu gotovo svih priloga u časopisu.

U studiji o žanru ženskog portreta u domaćoj periodici između dva svetska rata, Stanislava Barać piše da je „[i]zgradnja društvenog identiteta *nove žene* bila [je] glavni ali i najudaljeniji cilj autorki ženskih portreta”, te da su zbog toga autorke posezale za umerenijom varijantom emancipatorskog ideala, koja se u naučnoj literaturi o ženskoj i feminističkoj štampi obično naziva „modernom ženom” ili „prelaznim tipom” (od stare ka novoj ženi) (Barać, 2015: 97). Barać ispravno naglašava da sintagma „nova žena” „nema jedinstveno značenje u istoriji (ženske) periodičke štampe” i zato nudi sažeti pregled istorije ovog pojma (Isto). Poreklo pojma vezuje se za poslednju deceniju 19. veka, tačnije 1893. i 1894. godinu kada u nemačkoj odnosno angloameričkoj periodici izlaze manifestni tekstovi o „novoj ženi”. Dok na engleskom govornom području „nova žena” predstavlja ideal sifražetskog pokreta, ali i knji-

10 Opsežnu analizu nudim u pomenutoj knjizi koja se bavi upotrebom ženske i feminističke periodike u nastavi književnosti u okviru osnovnih i posle diplomskih studija. U trenutku kada pišem ovaj tekst, duži rukopis se nalazi u pripremi za štampu.

ževnu junakinju iz popularne književnosti, u nemačkoj štampi više se koristi termin „moderna žena”, inspirisan pre svega junakinjama iz takozvane elitne književnosti (Isto: 98).

Poput pojmova *feminizam* ili *slobodna žena* (v. Kolarić 2017), pojam „nova žena” nije imao uniformno značenje na razmeđu dva veka. An Hejلمان (Ann Heilmann) ukazuje na semantičku nestabilnost ovog pojma postavljanjem niza pitanja:

„Ko je ili šta je bila 'nova žena'? Književni konstrukt, novinska izmišljotina i diskurzivno obeležje pobune ili stvarna žena? Književnica, društveni reformator ili feministička aktivistkinja? Čerka iz srednje klase željna studiranja radi karijere, udata žena koja se buni protiv nejednakosti pred zakonom, usedelica koja voli žene, skeptična majka, libertarijanac u seksu?” (Hejلمان, 2000: 2).

U angloameričkom kontekstu, književnost o „novoj ženi” nije bila puki književni odgovor na društvene promene koje je prouzrokovao viktorijanski ženski pokret, tvrdi An Hejلمان (Isto: 4). Ova književna dela, objašnjava Hejلمان, pisana su sa namerom da aktivno učestvuju u društvenoj i političkoj transformaciji. Tu tezu podupire i činjenica da su mnoge autorke romana o „novoj ženi” učestvovalе u ženskom pokretu krajem 19. veka i zalagale se za srodne političke ciljeve, poput društvenog čistunstva (to jest, pokreta koji je težio ukidanju prostitucije i drugih seksualnih aktivnosti koje su se kosile s hrišćanskim svetozorom), socijalizma, pacifizma. Mnoge britanske književnice koje su pisale romane o „novoj ženi”, poput Sare Grand (Sarah Grand), bile su istovremeno i sifražetkinje, te bliske Nacionalnoj uniji ženskih sifražetskih društava (*The National Union of Women's Suffrage Societies*) Milisent Garet Foset (Millicent Garrett Fawcett), kao i Sifražetskoj ligi ženskih pisaca (*The Women Writers' Suffrage League*).

Ne samo što nije bilo konsenzusa među sifražetkinjama i feministkinjama o tome ko je tačno bila „nova žena” (obrazovana, emancipovana, udata građanka; neudata, finansijski samostalna žena; radnica i socijalistkinja, koja traži druga po svojoj meri), već su se pojam, ali i osoba koja je živela ovaj novi društveni identitet, nalazili na udaru kritike antisifražetski i antifeministički nastrojenih žena i muškaraca. U tom smislu, može se reći da je „nova žena” bila proizvod kulturne i političke borbe, to jest, rezultat pregovora unutar feminističke i šire javnosti.

U domaćoj periodici „nova žena” se pojavljuje upravo u časopisu *Ženski pokret*, i to prvi put eksplicitno u tri povezana prikaza studije o „novoj ženi” Aleksandre Kolontaj (Александра Михайловна Коллонтай / Alexandra Kollontai) (v. Bujaković 2019). Prikaze potpisuje komunistkinja Desanka Cvetković. Na prvi pogled, ta se činjenica može učiniti neobična, budući da se *Ženski pokret* vidi kao glasilo građanskog feminističkog pokreta. Međutim, kako Stanislava Barać objašnjava, u ideološkoj orijentaciji ovog časopisa, feminističko je obično imalo prevagu nad građanskim (Barać, 2015: 104).

U *Ženskom pokretu* izlaze književni prilozi o „modernoj” i „novoj” ženi, iz strane i domaće književnosti, poput prevoda delova „romana o novoj ženi”

(New Woman Novels) engleske književnice i sifražetkinje Sare Grand, kao i prikazi književnih i neknjiževnih dela na tu temu, poput prikaza studije o „novoj ženi” Aleksandre Kolontaj. Drugim rečima, u časopisu *Ženski pokret* pažljivo se pratilo književno i teorijsko oblikovanje „nove žene” od 1893. godine kada izlazi popularni roman *The Heavenly Twins* Sare Grand do savremenog trenutka u kom saradnice ovog časopisa objavljuju sopstvena književna dela ili razmišljanja na tu temu. Objavljivanje brojnih književnih i kritičkih priloga o „novoj ženi” podsticalo je razgovor, a povremeno i oštru polemiku, o tom novom društvenom i ženskom identitetu, kako u knjigama tako i u svakodnevnom životu.

Drugim rečima, nije postojala jedna ispravna i na sve situacije primenljiva definicija pojma „nova žena”, već je značenje velikim delom zavisilo od konkretnog konteksta u kom se pojam koristio i ideološke orijentacije onih koji su ga kreirali i koristili. U tom smislu, zgodno je uporediti različita razumevanja ovog pojma, ali i oblikovanje književnog lika, u Britaniji krajem 19. veka i Kraljevini SHS/Jugoslaviji u međuratnom periodu, posebno kada se ima u vidu da upravo na stranicama *Ženskog pokreta* imamo primere i sličnosti i razlika.

Prevodi određenih delova iz romana *The Heavenly Twins* Sare Grand, objavljenog 1893. godine u tada praktično novoj izdavačkoj kući „Heinemann”, izlaze relativno redovno u *Ženskom pokretu*, od prvog broja iz 1924. godine do sedmog broja iz 1925. godine. Ova književnica, poznata upravo po svojim romanima o „novoj ženi”, u intervjuu iz marta 1896. godine, odgovorila je na pitanja o recepciji tih romana, pravu glasa i ulasku žena u engleski Parlament, vezi između javnog života i (ne)ženstvenosti, visokom obrazovanju i ženama, prikladnoj i neprikladnoj odeći za žene, braku i razvodu.¹¹ O tome da li razvod treba da bude pristupačniji, Sara Grand kaže:

„Nisam za to da se razvod učini lako dostupnim, to bi samo pogoršalo stvari. Mnogi bi se razveli posle najmanje svađe, a kasnije, kada se ohlade i razmisle, kajali bi se što su to učinili. Razvod treba da bude omogućen u slučaju preljube, a zakon o tome treba da važi i za muža i za ženu. Ne bi smelo da bude neophodno, kao što je to trenutno slučaj, da žena mora da dokaže surovost kao i preljubu, dok muž može da se razvede samo na osnovu preljube” (Citirano prema Christensen Nelson 2001: 166).

Još zanimljiviji odgovor ona daje na pitanje o tome da li je žena koja se upušta u vanbračnu vezu s muškarcem zapravo budalasta:

„Da, ona radi protiv sopstvenog interesa i ne čini dobro za potencijalnu decu. (...) Fleksibilan odnos prema braku doveo bi do toga da mlađe žene stalno menjaju ljubavnike i odbijaju da imaju decu, a kada ostare i postanu nezanimljive (passée) muškarci ih neće hteti. Položaj žene u srednjim godinama i starijem dobu biće tužan i usamljenički, dok brak većini omogućava poštovanje i dovoljno sreće” (Ibid).

¹¹ „The Woman’s Question. An Interview with Madame Sarah Grand”. Intervju je vodila Sara Tuli (Sarah Tooley). Objavljen je u *The Humanitarian* 8.3 (March 1896): 161–69. Preštampan je u *A New Woman Reader*, ed. Carolyn Christensen Nelson (broadview press, 2001): 160–167. Budući da je časopis *The Humanitarian* izlazio u periodu 1902–1919, a da je u periodu 1895–1902. izlazio pod nazivom *Humanity*, može se pretpostaviti da je došlo do greške u navođenju izvora, to jest, pri preštampavanju intervjuu.

Smatra se da je kritika loših brakova u romanima Sare Grand trebalo da posluži kreiranju ideje o tome šta bi bio dobar brak. Takvo nastojanje Džejn Eldridž Miler (Jane Eldridge Miller) pripisuje „konzervativnoj prirodi feminizma” s kraja devetnaestog i početka dvadestog veka (Miller, 1994: 20). U sledećem odeljku ovog rada videćemo da jedna od saradnica *Ženskog pokreta*, Julka Hlapec Đorđević, piše sasvim drugačije o braku, preljubi i „novoj ženi”. Naravno, treba imati u vidu da ona to čini u politički, društveno i kulturno bitno drugačijem kontekstu.

Sporovi o „novoj ženi” u *Ženskom pokretu*

Kako je već rečeno, novi ženski i društveni identitet – „nova žena” – oblikovao se u skladu sa kontekstom (istorijskim, političkim, društvenim, kulturnim), kao i u zavisnosti od pogleda na svet konkretnih autorki i autora, te njihovog shvatanja feminističke politike. Na stranicama *Ženskog pokreta*, baš kao i nekih drugih feminističkih časopisa iz tog perioda, bilo je moguće pratiti polemike – teorijske i političke sporove – između književnica i kritičarki¹² o tome ko je zapravo „nova žena“, čime se bavi, kako treba da se ponaša, šta su njeni životni prioriteti. Ovde izdvajam dve polemike čije su učesnice bile redovne saradnice *Ženskog pokreta*. Iako su sve učesnice sebe videle kao feministkinje, odnosno emancipovane i progresivne žene, sva je prilika da feminizam i feminističku politiku nisu razumele na isti način. Njihova rasprava o jednoj studiji i jednom romanu zapravo je bila rasprava o starom i novom moralu.

Glavna učesnica ovih polemika bila je Julka Hlapec Đorđević. Rođena je u Starom Bečeju, a najveći deo života provela je u drugim gradovima: školovala se u Beču, potom sa mužem i ćerkama živela u Češkoj. Govorila je više jezika, a pisala na srpskom i češkom. U *Ženskom pokretu* upoznajemo je kao strastvenu feministkinju, književnicu, esejistkinju i kritičarku, koja se u svim svojim tekstovima zalaže za promenu društvenih i porodičnih odnosa, bori za ženska politička prava i slobode, te razmatra problem braka i seksualne etike. Jelena Milinković precizno opisuje vezu između književnosti, društva i svakodnevnog života u stvaralaštvu Julke Hlapec Đorđević:

„Insistiranje na vezi između literarnog i životnog u sistemu mišljenja Julke Hlapec Đorđević ima dvostruko značenje. Ono pokazuje da se ova feministkinja zalaže za angažovanu književnost koja ima čvrste veze sa društvenim i koja predstavlja diskurzivno polje u okviru koga će se društvene manifestacije i promene preraditi i prikazati u artifičijelnom obliku. S druge strane, njeno insistiranje na vezi književnosti i društva ima uticaja i u pristupu književnicama i njihovim delima, gde Julka Hlapec Đorđević podjednako vodi računa i o životu, i o radu književnica (...)” (Milinković 2012: 320).

12 Pritom, treba imati u vidu da su u *Ženskom pokretu* kritiku pisale i one saradnice koje nisu bile za to formalno obrazovane. Obično se radilo o kritici naučnih studija iz različitih oblasti (recimo, lekarka ili pravica pišu o knjizi koja se bavi polnom higijenom ili položajem žena u društvu). U tim slučajevima, ređe se radilo o prikazima književnih dela.

U dvobroju 17–18, iz 1930. godine, Maša Živanović, lekarka, objavljuje prikaz studije *Sudbina žene. Kriza seksualne etike* Julke Hlapec Đorđević. Uprkos brojnim zamerkama koje iznosi, Živanović ipak preporučuje knjigu. Za razliku od Julke Hlapec Đorđević, koja insistira na apsolutnoj ravnopravnosti žena i muškaraca („nivelisanje razlika u položaju i mentalitetu čoveka i žene”) (Živanović 1930/17–18: 2), Živanović smatra da biološka razlika između muškarca i žene implicira određene muške i ženske osobine, pa tako i specifične, polom određene, dužnosti:

„Ja apsolutno ne priznajem potrebu nivelisanja ni fizičkih ni psihičkih osobina muškaraca i žene u cilju, da postanu ravnopravni. (...) [M]islím, da će se izvjesna harmonija u društvu postići samo slobodnim razvitkom ženskih odnosno muških osobina, a da će se ravnopravnost postići onda, kad svako, žensko i muško, budu obavljali svoje specifične dužnosti a s njima i sve ostale najsvesnije koristeći se savremenom naukom i slobodno stečenim iskustvom” (Ibid).

Autorka prikaza piše da briga za porodicu ne sme da spreči ženu da ima sopstveni poziv. Međutim, ako taj poziv ženu onemogućava da brine o porodici, onda se podrazumeva da će porodica biti prioritet. Maša Živanović najviše zamera autorki studije zbog negativnog stava prema materinstvu i porodici. Već u narednom dvobroju, Hlapec Đorđević odgovara na prikaz Maše Živanović, naglasivši da je povod za to opštiji problem od prikaza njene knjige: „Ne radi sebe, nego radi ispravnog shvatanja feminističkog pokreta, dopuštam sebi sledeća objašnjenja dati” (Hlapec Đorđević 1930/19–20: 3). Njen najjači argument jeste da su žena i muškarac, ukoliko su zakonski ravnopravni, jednako sposobni za svaki poziv:

„Na pronalasku radia saradivao je gospodin Kiri, 'Filozofske fragmente' mogao je pisati i Božidar Knežević, 'Pisma iz Norveške' gospodin Dučić. U opšte čovečanskim i višim spiritualnim sferama nema spola nego individua” (Isto).

Jasno je iz navedenog citata da je Hlapec Đorđević smatrala da nema ničega specifično ženskog ili muškog u dobrom romanu. Jelena Milinković ispravno zaključuje:

„Julka Hlapec Đorđević se oštro protiví izdvajanju ženske književnosti, kao posebne vrste književnosti, smatrajući da se na taj način ženska književnost pozicionira kao manje vredna i da atribut 'ženski' ima vrednosnu, a ne tipološku konotaciju, kakvu će, na primer, dobiti u teorijama o ženskom pismu” (Milinković 2012: 322).

Drugim rečima, ženska književnost se često opisivala veoma ograničenim kategorijama i smeštala u uske okvire (intiman i ispovedni ton, osećajnost, sklonost ka nijansiranju detalja, usredsređenost na privatnu sferu i ljubavne zaplete). Ta ograničenja su se potom koristila kao znak stvaralačkih nedostataka žena (na primer, žene koriste intiman i ispovedni ton, ali zato ne umeju da konstruišu zaplete, analiziraju događaje, razvijaju karaktere i slično).

Julka Hlavec Đorđević daje još jedan argument u odgovoru Maši Živanović. Naime, ona odbacuje navode da je kritikovala porodicu i materinstvo po sebi; svoja zapažanja iznela je u određenom kontekstu, budući da je reč o pojmovima koji su relativni i relacioni:

„Ja nisam kazala da je materinstvo 'zlo', za mene su 'zlo' i 'dobro' relativni pojmovi. Tako faktično može postati materinstvo 'zlo' u slučaju nove trudnoće pri tuberkuloznoj ženi koja ima već decu, jer time dolazi njen život i dobrobit njene već rođene dece u opasnost. Ja se u svojoj celoj knjizi borim za opstanak porodice, pošto smatram roditeljstvo za izvor sreće i usavršavanja” (Hlavec Đorđević 1930/19–20: 3).

Hlavec Đorđević otvoreno kritikuje koketiranje sa konzervativnim politikama u prikazu Maše Živanović. Zato se usredsređuje na osnovni cilj feminističkog pokreta – jednaka prava žena i muškaraca zasnovana na jednakim sposobnostima oba pola. U tome se ogleda izraziti individualizam Julke Hlavec Đorđević.

Da bismo bolje razumeli polemiku između Maše Živanović i Julke Hlavec Đorđević, vredi podsetiti se uticajnih ideja istoričarke Karen Ofen (Karen Offen). Ona razlikuje dva argumentativna toka u istoriji feminističke misli u evropskim društvima: relacioni i individualistički. Relacioni feministički model temelji se na rodno zasnovanoj, ali ravnopravnoj, nehijerarhijskoj viziji društvenopolne organizacije, dok individualistički feministički model za osnovnu jedinicu predlaže individuu, nezavisno od pola i roda (Ofen 2015: 44). U relacionom modelu naglašavaju se prava *žena kao žena* u odnosu na muškarce (ta prava se prevashodno vezuju za sposobnost rađanja i materinstvo), insistira se na specifično *ženskom* doprinosu određenim ulogama u društvu, pozitivno se gleda na *ženskost* i *ženstvenost*, objašnjava Ofen (Isto).

Nasuprot tome, individualistički model u prvi plan stavlja „apstraktnije koncepte individualnih ljudskih prava”, podržava ideju o ličnoj nezavisnosti u svim aspektima života, dok sve društveno definisane uloge i osobine navodno vezane za pol (rađanje, materinstvo i slično) kritički razmatra ili odbacuje kao nevažne (Ofen 2015: 44). Ova dva argumentativna toka nisu oštro razdvojena, već se prepliću i na razne načine utiču jedan na drugi u različitim istorijskim trenucima. Imajući u vidu definicije Karen Ofen, možemo da zaključimo da Maša Živanović više naginje relacionom feminističkom modelu, dok Julka Hlavec Đorđević piše sa pozicija karakterističnih za individualistički feministički model.

Do slične polemike dolazi posle nepune dve godine. Milica Vlajić, pravica, objavljuje prikaz romana *Jedno dopisivanje* Julke Hlavec Đorđević. Ona piše da se neće baviti književnim kvalitetima romana pošto za to nije kompetentna, već će se fokusirati na osnovne probleme i pitanja u romanu, a to su ljubav, brak i sloboda. Zapravo, glavna tema romana bila je preljuba: žena vara muža i to bez stida ili kajanja. Iako naizgled na strani autorke romana, to jest emancipovanih žena i intelektualki, Vlajić oštro osuđuje obrazovne žene koje se žale na nedostatak ljubavi („Zatim, dokle ćemo slušati i trpeti: da je 'brak grob ljubavi'”, Vlajić 1932/6: 95) ili na kućne poslove i brigu o mužu i

deci („Sem toga nesimpatična je pojava kod žena uopšte, pa i intelektualka, koje stalno naglašavaju: robovanje kući, umor od kućnjeg rada, od brige oko muža i dece, jer to su stvari koje im pre braka nisu mogle biti nepoznate, ma da se sa njihovim izrazom 'robovanje' nikako ne možemo složiti”, Isto: 96). Štaviše, takve žene su sebične, smatra Vlajić, pošto ne vide da ima i onih koje muče veće muke, poput žena koje za platu rade po tuđim kućama ili žena čije su kuće prazne (tu se misli na neudate ili one koje nemaju decu). Takođe, Vlajić osuđuje žene koje varaju muževe. Zanimljivo je da se ona istovremeno zalaze za razvod braka. Dakle, dok se razvod vidi kao časna opcija, preljuba je za svaku (moralnu) osudu. Pošto sloboda podrazumeva da se stvari čine javno, preljuba je i u tom smislu pogrešna.

Nekoliko brojeva kasnije, Julka Hlapec Đorđević piše otvoreno pismo Milici Vlajić. I ona, navodno, ostavlja književnost po strani, a u prvi plan stavlja žensko pitanje i feminizam. Hlapec Đorđević to čini zaista samo navodno, budući da se poziva na nekoliko primera iz književnosti koji suštinski dovode u pitanje većinu prigovora Milice Vlajić. Ona posebno naglašava da su žene deo šire zajednice, deo društva, koje ih ograničava svojim zakonima, običajima, moralom. Otuda sloboda žena nije stvar njihove dobre volje da budu slobodne. Konačno, Hlapec Đorđević se pita čemu feminizam i ženski pokret ako će jedna feministkinja poput Milice Vlajić pisati tako (konzervativno) o braku i (negativno) o intelektualkama (Hlapec Đorđević 1932/12: 182–183).

U istom broju, u pismu uredništvu, Vlajić kaže da je odgovor Julke Hlapec Đorđević napisan radi javnosti (jer da nije tako, mogla se obratiti i direktno njoj, kritičarki, posebno kada se uzme u obzir da su se ranije upoznale), te da ona nema razloga da ubeđuje javnost u svoje stavove, niti o ženskom pitanju niti o književnosti. Razume se, radi se o zameni teze: Milica Vlajić nije napisala privatno pismo Julki Hlapec Đorđević, već je objavila umnogome negativnu kritiku njenog romana. Ta kritika je, dakle, poziv na javni dijalog. Ovo šturo pismo uredništvu otkriva dva veoma različita viđenja javnog rada: dok Milica Vlajić smatra da osobe koje su aktivne u javnom polju, a koje se poznaju, mogu među sobom da razmene misli i prigovore, posebno kada se radi o potencijalno neprijatnom neslaganju, Julka Hlapec Đorđević ispravno razume mehanizme i svrhu javnosti: razmena argumenata namenjena je (i) čitateljicama i čitaocima, kao i budućim generacijama, pa je neophodno da se odvija pred svima i da bude zabeležena.

Zaključak

Navedeni primeri mogu se upotrebiti u učionici na više načina. Naime, mogu se postaviti neka od sledećih pitanja: Šta je književna kritika, a šta feministička književna kritika? Da li je književna kritika, uključujući i feminističku, objektivna i neutralna? Da li su termini „objektivno”, „neutralno”, „subjektivno”, „pristrasno”, „ideološko” analitički korisni kada se razgovara o

(feminističkoj) književnoj kritici ili stvaraju zbrku, odnosno zavode na krivi trag? Na osnovu kojih kriterijuma feministički orijentisane kritičarke u časopisu *Ženski pokret* (ili, ako se radi uporedna analiza, kritičarke u časopisima *Ženski pokret* i, na primer, *The Freewoman*) procenjuju vrednost nekog književnog dela? Kako pišu o ženskom autorstvu, a kako o reprezentacijama žena u književnosti koju pišu muškarci? Kako odgovori na ova pitanja mogu da pomognu da bolje razumemo (feminističku) književnu kritiku danas? Štaviše, kako odgovori na ova pitanja mogu da budu od koristi kada se razmišlja o braku, preljubi, materinstvu, abortusu, razvodu iz današnje perspektive? Na koje se sve načine o tim – reklo bi se, univerzalnim – problemima i temama misli i piše u savremenim književnim delima, kao i u prikazima tih dela?

Još jednom bih skrenula pažnju na osnovna područja istraživanja koja su se s vremenom izdvojila kao rezultat rada na ženskoj i feminističkoj periodici – ženska i rodna istorija, kao i istorija ženskog pokreta, feministička kontrajavnost, (ženska) kultura i književnost (novi uvidi u staru građu, kao i nova građa), i to iz ugla navedenih primera o „novoj ženi”.

Brojni primeri iz *Ženskog pokreta* pokazuju da se ideja o „novoj ženi” menja u zavisnosti od istorijskog trenutka ili političkog poretka: „nova žena” Sare Grand s kraja 19. veka u Engleskoj i „nova žena” Aleksandre Kolontaj iz druge decenije 20. veka u Rusiji nisu semantički sinonimi. Isto tako, sporovi o „novoj ženi” među saradnicama *Ženskog pokreta* svedoče o različitim shvatanjima ovog pojma/identiteta, kao i feminističke politike koju on implicira. Iz toga proizlazi da ne postoji jedna definicija „nove žene”, njene sreće ili njene slobode. U polju književnosti i još više književne kritike o svim tim različitim konceptualizacijama može se i treba razgovarati i polemisati. Javnost je tu ključna reč, pošto se polemika vodi pred čitalačkom publikom.

Književnost o „novoj ženi” pokazuje da moderna književnost obuhvata znatno više od onoga što se obično čita i uči tokom studija književnosti pod oznakom modernizma. Za razliku od autorki koje su u svojim studijama ispitivale vezu između književnosti o „novoj ženi” i modernizma tako što su književnost o „novoj ženi” videle kao protomodernističku, ali i tako što su želele da „rastegnu” pojam modernizma tako da obuhvati i ona dela koja ne odgovaraju uobičajenom shvatanju modernističke poetike i estetike, An Hejلمان, poput Rite Felski (v. Felski 1995), smatra da je književnost o „novoj ženi” predstavljala paralelnu struju sa modernizmom. Štaviše, ona tvrdi da se „modernost, a ne modernizam, nove žene ogleda u njenoj feminističkoj rekonceptualizaciji književnosti, de- i rekonstrukciji rodnih i seksualnih odnosa i, najvažnije, začetku feminističke teorije” (Heilman 2000: 9).

Književni prilozi, književna kritika kao i opštiji kritički tekstovi objavljeni u ženskoj i feminističkoj periodici, kako domaćoj tako i stranoj, opremaju i nastavnike i studente da drugačije razumeju kanonska dela iz ovog perioda. Recimo, umesto kao primer isključivo jezičkog eksperimenta ili autonomnog monologa (v. Kon 2008), monolog Moli Blum s kraja *Uliksa*, verovatno najčuvanijeg modernističkog romana, može se tumačiti i u ključu polemika o „novoj ženi” i borbe za ženska prava.

Konačno, studije periodike, uključujući tu i žensku i feminističku periodiku, neophodne su da bi se zaista upoznala i razumela istorija književne kritike. Drugim rečima, nema književne kritike bez periodike. Učiti o T. S. Eliotu, Virdžiniji Vulf ili pak Isidori Sekulić kao kritičarima, da navedem samo „klasike”, podrazumeva istraživanje periodike u kojoj su oni objavljivali. Obično će takvo istraživanje otkriti i neka manje poznata ili sasvim nepoznata imena u polju književne kritike, kao i ceo jedan svet koji se sastoji od urednica i urednika, saradnica i saradnika, čitateljki i čitalaca, nacionalnih i transnacionalnih intelektualnih mreža sačinjenih od udruženja, skupova i štampe. Dosadašnje predavačko iskustvo uverilo me je da, kada sa studentkinjama i studentima izučavam periodiku, svet kulture i književnosti iz prošlosti postaje aktuelan i za nas danas.

LITERATURA

- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920-1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Bujaković, Minja. 2019. „Zajedno, organizovane, mi smo nesalomive!': Aleksandra Kolontaj i 'nova žena'”. *Knjiženstvo*, broj 9 (2019). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/zajedno-organizovane-mi-smo-nesalomive-aleksandra-kolontaj-i-nova-zena>
- Christensen Nelson, Carolyn (ed). “The Woman’s Question. An Interview with Madame Sarah Grand”. *A New Woman Reader*. broadview press, 2011. 160-167.
- Eldridge Miller, Jane. *Rebel Women. Feminism, Modernism and the Edwardian Novel*. The University of Chicago Press, 1994.
- Felski, Rita. *The Gender of Modernity*. Harvard University Press, 1995.
- Heilmann, Ann. *New Woman Fiction. Women Writing First-Wave Feminism*. Palgrave Macmillan, 2000.
- Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima Žena (1911-1914) i The Freewoman (1911-1912)*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.
- . „Женска и феминистичка периодика у настави књижевности: теорија и пракса”. *Гласник Етнoгpафској институту САНУ*, изд. 68, бр. 2 (2020): 319-337.
- Kon, Dorit. 2008. „Autonomni monolog”. *Treći program Radio Beograda*, br. 137-138, I-II/2008, 159-183.
- Milinković, Jelena. „Feminizam Julke Hlapec Đorđević”. *Savremena proučavanja jezika i književnosti*, god. 3, knj. 2. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet u Kragujevcu, 2012. 313-326.
- Milinković, Jelena, Žarka Svirčev. „Ženski pokret (1929-1938): Politika teksta i kontekstā”. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova. *Ženski pokret (1920-1938): bibliografija*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019. 7-29.
- Ofen, Karen. *Evropski feminizmi 1700-1950*. Beograd: Evoluta, 2015.

Poljak, Jovanka, Olivera Ivanova. *Ženski pokret (1920–1938): bibliografija*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.

IZVORI

- , „Našim čitaocima”. *Ženski pokret*, broj 2 (1920): 2.
K. B., „Na početku druge godine”. *Ženski pokret*, broj 1 (1921): 1–5.
Maša Živanović, „Julka Hlapec Đorđević: Sudbina žene. – Kriza seksualne etike“, *Ženski pokret*, broj 17–18 (1930): 2–3.
Julka Hlapec Đorđević. „Odgovor na prikaz knjige 'Sudbina žene'”. *Ženski pokret*, broj 19–20 (1930): 3.
M. M. Vlajić. „Jedno dopisivanje”. *Ženski pokret*, broj 6 (1932): 95–96.
Julka Hlapec Đorđević, „Otvoreno pismo g-ci M. M. Vlajić”. *Ženski pokret*, broj 12 (1932): 181–183.

ELEKTRONSKI IZVORI

<https://modjourn.org/>
<https://www.zenskipokret.org/>
<https://www.zenskipokret.org/konferencija/>

Ana Kolaric
Faculty of Philology
University of Belgrade

LITERARY STUDIES AND WOMEN'S MOVEMENT (1920–1938)

Summary: Women's and feminist periodical press represent a unique resource for literary researchers and scholars interested in women's and gender history, history of women's and feminist movement(s), women's writing and its reception at the particular moment in history. Scholarship based on the exploration of such periodical press often challenges conclusions and "official knowledge" that dominates the mainstream histories of culture and literature. Since 1990s, many academic studies have been published about modern periodical press from the feminist perspective, or about women's and feminist periodicals in particular. Digital humanities, especially digitization of periodical press, largely contributed to the development of the abovementioned academic interest. *Women's Movement (1920–1938)*, the first explicitly feminist magazine in the Serbian language, was digitized in 2019. In this paper, I ask the following question: WHY (political, ethical and epistemological reasons) should teachers and

students explore *Women's Movement* – or similar magazines – in the literary studies' classroom? I particularly focus on the concept "New Woman" (as media construct, new social and women's identity, literary character) and its various conceptualizations in (literary) criticism.

Key words: *Women's Movement* (1920–1938), literary studies, women's history, history of feminist movement(s), feminist (literary) criticism, "New Woman"

FEMINISTIČKA KNJIŽEVNA KRITIKA U ŽENSKOM POKRETU

U ovom radu je postavljena teza da je *Ženski pokret* mesto rađanja jugoslovenske feminističke književne kritike. U prvom delu rada se daje opštiji pregled kritičkih tekstova u časopisu, kako bi se ocrtale neke od njihovih glavnih karakteristika. Konkretna analiza je sužena na korpus feminističke književne kritike romana. Ova kva odluka je motivisana pretpostavkom da je roman jedan od osnovnih žanrova ženske (međuratne) književnosti. Centralni deo rada posvećen je analizi dva romana, *Preteča* Ljubice Velimirović Popadić (1929) i *Deca* Drage S. Janković (1928), i njima pripadajućih kritika Vukosave Milojević i Radunke Anđelković Čubrilović. U poređnom analizom romana i kritičkih tekstova o njima pokazuju se odlike i jednog i drugog diskursa, te se izvode opštiji zaključci vezani za istoriju ženskog romana i za poetiku feminističke književne kritike.

Ključne reči: feministička književna kritika, (ženski) roman, *Preteča* (1929), *Deca* (1928), Ljubica Velimirović Popadić, Draga S. Janković, Vukosava Milojević, Radunka Anđelković Čubrilović

Časopis *Ženski pokret* je jedno od mesta gde je moguće pronaći početke jugoslovenske feminističke književne kritike. Kritičarke koje objavljuju u ovom časopisu prate savremenu srpsku, odnosno jugoslovensku produkciju, aktuelnu prevodnu književnost, a neretko pišu i o neprevedenim delima iz stranih književnosti. Reč je o širokom žanrovskom korpusu tekstova: poezija, proza, drama, esejistika, publicistički i naučni radovi. Zajedničko za sve ove tekstove jeste da diskutuju o životu žena. Takođe, reč je i o širokom formalno-žanrovskom okviru samih tekstova feminističke (književne) kritike: počevši od svega nekoliko rečenica najave ili preporuke određene knjige, pa do ekstenzivnijih eseja o knjigama, književnim pojavama ili autorkama. Jednu od mogućih podela kritičkih tekstova u *Ženskom pokretu* dala je Ana Kolarić u knjizi *Periodika u feminističkoj učionici* gde ovaj časopis tumači iz ugla feminističke pedagogije. Pod književnom kritikom u *Ženskom pokretu* Ana Kolarić podrazumeva i tekstove o književnosti (u užem smislu) i kritiku knjiga koje se tiču života žena uopšte.¹ Obuhvatajući širok raspon tekstova, Ana Kolarić postavlja sledeću podelu: problemski tekstovi, pregledni književno-istorijski tekstovi, tekstovi o autorkama/književnicama, književni oglasi i pozivi na

* jelmilinkovic@gmail.com

¹ Deo ovih istraživanja predstavljen je u radu Ane Kolarić u ovom zborniku. Pomenutu knjigu sam imala prilike da čitam u rukopisu.

pretplatu, vesti i objave (Kolarić 2021). Iz predočene podele se može naslutiti heterogenost kritičarskih pristupa i raznolikost oblika pisanja o knjigama koje su urednice i saradnice *Ženskog pokreta* iz različitih razloga smatrale značajnim za čitateljke ovog časopisa.

Za razliku od obuhvatnog pristupa koji sadrži istraživanje Ane Kolarić, u ovom radu ću se fokusirati na feminističku književnu kritiku u užem smislu, i to na deo ove kritike koja se bavi romanom. Feministička književna kritika analizira i procenjuje odabrana dela sa stanovišta feminističke teorije, obično je pišu autorke i najčešće je posvećena knjigama koje su napisale žene. Ova široka i opšta definicija feminističke književne kritike podložna je kako problematizaciji, tako i daljim preciziranjima i nijansiranjima. U istoriji feminističke književne kritike postoje dve centralne etape – prva koja se tiče analize reprezentacije žene u drugim književnim delima (autora) i druga koja interpretira, opservira i procenjuje tekstove koje su napisale žene. Moja pažnja u ovom radu posvećena je feminističkoj književnoj kritici romana: predstaviću i analiziraću tekstove kritičarki o romanima koje su napisale žene. U obzir ću uzeti ekstenzivnije, razrađenije tekstove, dakle one koji analiziraju delo i daju ocenu o njemu, a ne one koji su najava ili preporuka u nekoliko rečenica. U uvodnom delu rada ću u osnovnim crtama predstaviti feminističku književnu kritiku romana u *Ženskom pokretu*, a zatim ću detaljnije analizirati dva romana i njima pripadajuće kritike (*Preteča* Ljubice Velimirović Popadić i *Deca* Drage S. Janković). Ovim opštim, a zatim singularnim pristupom želim da prikažem karakteristike kritičarskog diskursa i odlike analiziranih ženskih romana.

Analiza odabranih primera pokazuje da je časopis *Ženski pokret*, pored pionirske i ključne uloge u temeljnoj elaboraciji tema vezanih za položaj i prava žena o kojima je analitički pisano u okviru političkog (žensko pravo glasa), feminističkog, pacifističkog, seksološkog i drugih diskursa,² imao i pionirsku ulogu u oblikovanju feminističke književne kritike.

Roman: privilegovani ženski žanr

Roman je odabran kao jedan od povlašćenih žanrova ženske književnosti³ prve polovine 20. veka u čijem pisanju se oprobao znatan broj autorki. Takođe, prostor koji roman autorkama daje, kao i činjenica da su mu imanentne mogućnosti inkorporiranja različitih formalno-žanrovskih elemenata i narativ-

2 Stanislava Barać je pokazala ulogu i položaj *Ženskog pokreta* u feminističkoj (kontra) javnosti sa stanovišta ženskog portreta (Barać 2015). Žarka Svirčev je analizirala priloge u ovom časopisu u kontekstu avangardne ženske književnosti (Svirčev 2018). U svojim ranijim radovima pokazala sam na koji način su književni prilozi u ovom časopisu oblikovali novu žensku subjektivnost i modernističke poetike (Milinković 2016).

3 O romanu u kontekstu ženskih žanrova pisala sam u tekstu „Ženski žanr: popularni ljubavni roman”, koji treba da bude objavljen u zborniku *Marginalni i marginalizovani žanrovi* (ur. Tijana Tropin i Bojan Jović, Beograd: IKUM). Zbornik je u pripremi za štampu i njegovo publikovanje se očekuje tokom 2022. godine.

nih tehnika, učinili su ga pogodnim žanrom za oblikovanje ženskog iskustva i ženske subjektivnosti u međuratnoj književnosti. Roman je autorkama dao prostor da žanrove koje su intenzivno praktikovale i koji su važni za žensko stvaralaštvo, kao što su različite forme intimističkog, epistolarnog i (auto)biografskog diskursa, transformišu tako što će oni postati deo veće celine. Time su dvostruko intervenisale i u polju intimističkih žanrova i u žanr romana.

Sadržaj(i) romana koje pišu žene od kraja 19. veka, pa do prve polovine 20. veka, direktno su povezani sa društvenim okolnostima u kojima su autorke živele i proističu iz njih – često je sadržaj romana komentar konkretne događajnosti. Zbog toga roman predstavlja još jedan pogodan poligon za uobličavanje zahteva za pravednijim i ravnopravnijim društveno-političkim i socijalno-ekonomskim uslovima života, prostor za artikulaciju najpre profeminističkih i emancipatorskih (Draga Gavrilović), a zatim, nakon Prvog svetskog rata, feminističkih (Ljubica Velimirović Popadić, Julka Hlapec Đorđević) i/ili socijalističkih sadržaja (Milka Žicina). Paralelno sa artikulacijom feminističkih ideja, autorke promišljaju i odnos literature i života, svesne činjenice, na kojoj će i kasnija feministička teorija i kritika insistirati, da promene u društvenom životu žena presudno utiču i na promene u načinu njihovog pisanja, odnosno, da koliko je istorija žena rodno determinisana i određena, toliko je tom istorijom determinisano i njihovo pisanje. Tako na primer Aleksandra Kolontaj (Александра Коллонтай) u *Novoj ženi* uočava odnos između literature i nove žene: „Život stvara nove žene – literatura ih reflektuje” (Kolontaj b. g: 6). Kolontaj ne piše konkretno o romanu, već o literaturi uopšte, ali se na osnovu primera koje navodi može zaključiti da pod literaturom privileguje romanekne tekstove. Primer sličnog promišljanja iz jugoslovenskih kultura predstavlja Julka Hlapec Đorđević, koja u tekstu „Feminizam u modernoj književnosti”⁴ piše upravo o značaju romana za artikulaciju modernog ženskog iskustva: „Što se tiče vrste književnosti, na prvom mestu ovde dolazi u obzir roman, najpodesniji oblik za prikazivanje individualnih razlika i socijalnih preokreta. Roman, danas brižljivo negovan oblik književnosti, i kada prelazi u reportažu, pruža znatne mogućnosti za istraživanje moderne psihe” (Hlapec Đorđević b.g: 12).

Roman je, dakle, bio jedan od najpogodnijih žanrova za izražavanje i oblikovanje nove ženske subjektivnosti i nove realnosti, posebno u korpusu modernističke književnosti kakvu su pisale žene u prvoj polovini 20. veka. Pod uticajem društvenog konteksta i borbe za društvene promene, pojavljuju se i nove junakinje i nove teme, poput seksualnosti, prostitucije, abortusa. Pored inovacija na planu tematike i u sistemu likova, dolazi i do prilagođavanja i transformisanja poznatih narativnih tehnika i žanrova. Jedan od oči-

4 Ovaj tekst je objavljen kao prvi esej u knjizi *Studije i eseji o feminizmu II, Feminizam u modernoj književnosti* (Beograd: Izdanje izdavačke knjižarnice Radomira D. Čukovića) i može se smatrati temeljnim tekstom međuratne feminističke kritike. Kada je reč o navedenoj knjizi, na njoj ne postoji podatak o godini izdanja. Kako je na poslednjim stranama gde se „reklamiraju” ostala dela Julke Hlapec Đorđević navedena i njena studija iz 1937, pretpostavljam da je knjiga objavljena 1938. ili eventualno 1939. godine.

tijih i važnijih primera za žensku književnost jeste modifikacija klasičnog žanra obrazovnog romana u roman o (ženskom) buđenju, odnosno promene od *Bildungsromana* 18. i 19. veka do devojačkog romana (Sirković 2011, Milinković 2013). Ove žanrovske transformacije bile su presudno uslovljene novim ženskim iskustvom, osvajanjem sloboda, feminističkim pokretima koji su uzrokovali drugačije, novo sagledavanje položaja i uloga žena i tokom istorije i u sadašnjosti. Književnost je, pa tako i istorija i poetika žanrova, kako tvrde feminističke kritičarke i teoretičarke književnosti, rodno uslovljena, i to rodno karakterističnim životnim i čitalačkim iskustvom – za oblikovanje književnog izraza podjednako je bilo važno kako su žene živjele, ali i koje su knjige čitale (Mers 1976, Gilbert i Gubar 1979).

Govoreći o odnosu žanra i roda, Meri Iglton posebno analizira odnos feminističke kritike prema romanu (Iglton 2019). Ona razmatra teze koje se tiču odnosa romana i ženskog iskustva, odnosno mesta i uloge romana u istoriji ženskog pisanja. Podseća i na pitanje Virdžinije Vulf (Virginia Woolf) zašto žene pišu romane, a jedan od mogućih odgovora je vezan za književno-istorijske osobenosti romana kao najmlađe literarne vrste – književnice su prihvatile formu romana jer je reč o žanru koji nije bio opterećen tradicijom velikana, te su zbog toga autorke mogle suverenije ući u ovo polje. Ova teza bi mogla da se primeni i na korpus srpske/jugoslovenske književnosti, gde tradicija romana do početka 20. veka nije temeljna i gde se epoha realizma, za koju je u evropskim književnostima roman privilegovani žanr, odlikuje dominacijom pripovetke. Procvat romana u srpskoj književnosti događa se upravo u međuratnom periodu, kada dolazi i do koncentracije feminističkog narativa. Oblikovanje međuratnog romana koji pišu žene paralelan je proces sa feminističkim pokretom tog vremena i ova dva procesa se neminovno susreću, prepliću i utiču jedan na drugi.

Druga teza Meri Iglton (Mary Eaglton) o rodnoj uslovljenosti žanra tiče se ideje da su forme koje su doprinele razvoju romana, kao što su pisma i dnevnički zapisi, bile dostupne i bliske ženama (Isto). Sličnu tezu iznosi i Magdalena Koh (Magdalena Koch) definišući genološki pakt (Koh 2003) i postavljajući u njegovo središte upravo ispovedne forme.⁵ Ovaj u većini slučajeva obostrano prihvaćeni pakt sastojao se u tome da je autorkama bilo „dozvoljeno” da pišu u okvirima ispovednih žanrova, te da takva literatura nije predstavljala iznenađenje i shvatana je kao imanentni žanr književnicama. Sa druge strane, autorkama je ovakav način pisanja bio poznat i blizak, pa su one uz osvojenu praksu izražavanja kroz klasične intimističke žanrove (pisma, putopisi, dnevници) tokom međuratnog perioda ove forme preoblikovale i inkorporirale u druge žanrove, a posebno u roman.⁶ Potrebno je podsetiti da ispovedni diskurs i intimi-

5 O ispovednim žanrovima i njihovom mestu u ženskoj književnosti detaljnije sam pisala u tekstu posvećenom prozi Leposave Mijušković. Na neke od zaključaka iz tog teksta se oslanjam u narednim rečenicama (Milinković 2011).

6 Ovaj proces je prisutan već u romanu Drage Gavrilović, ali postaje dominantan u međuratnom romanu.

stički žanrovi nisu rezervisani isključivo za žensko književno iskustvo, već su karakteristika moderne proze uopšte, ali je takođe potrebno naglasiti da poseban značaj imaju za žensku književnost. Savremena tumačenja pokazuju da su upravo zahvaljujući ovim književnim oblicima autorke ispričale (lične) istorije i oblikovale novi ženski identitet. Kada je reč o dva romana koji će biti predmet centralne analize u ovom radu, oba baštine intimističke ispovedne žanrove: *Preteča* je epistolarni roman, a osnova naracije u romanu *Deca* je ispovest.

Kada je reč o odnosu srpskih/jugoslovenskih književnica prema romanu, odnos između ženskog autorstva i ovog žanra je dinamičan i istoriju ovog odnosa je moguće pratiti unazad do 1889. godine, kada Draga Gavrilović u nastavcima objavljuje *Devojački roman* u časopisu *Javor*. Autorke su se oprobale u različitim poetikama (realističkim, modernističkim, avangardnim) i svoj izraz su brusile kroz različite vrste romana (društveni, ljubavni, lirski, obrazovni, roman lika, epistolarni, popularni roman itd). Od „prve srpske romansijerke” kako se titulira autorka *Devojačkog* i pionirskog devojačkog romana, moguće je pratiti ženski roman kojim se suvereno oblikuje „čitava galerija žena” (Barać 2015: 308) i iscrtaiva linija postepenog ženskog oslobađanja i osnaživanja, kako na nivou književnog izraza, tako i na nivou prikazanog iskustva. Tokom međuratnog perioda, romane objavljuju Isidora Sekulić, Milica Janković, Draga Janković, Julka Hlapec Đorđević, Milka Žicina, Ljubica Popadić, Marica Vujković, Ljubica Radojičić, Zora Dimitrijević, Milica Jakovljević Mir-Jam i druge književnice. Deo književnog polja tog vremena je i časopis *Ženski pokret* u kome urednice i saradnice nastoje da isprate savremenu književnu produkciju. Većina romana pobrojanih autorki dobila je određenu pažnju u časopisu: nekada je reč o najavi novog izdanja, nekada o svega jednoj ili dve rečenice u kojima se konstatuje da je knjiga objavljena i da se čitateljicama preporučuje, a nekada se knjizi posvećuje ceo članak.

O romanima u *Ženskom pokretu* pišu kritičarke: Paulina Lebl Albala, Milica Kostić Selem, Vukosava Milojević, Julka Hlapec Đorđević, Dora Pilković, Anđelka Čubrilović, Milica Vlajić i dr. Kritički su predstavljeni romani iz stranih književnosti, pa tako Milica Kostić Selem piše o romanu *Buntovnica* Marcel Tiner (Marcelle Tinayre),⁷ a Julka Hlapec Đorđević o romanu *Ljubav*⁸ Helen Šteker (Helene Stöcker). Ostale autorke pišu o romanima Milice Janković, Ljubice Velimirović Popadić, Ljubice Radojičić, Drage S. Janković, Julke Hlapec Đorđević.⁹ Julka Hlapec Đorđević je jedina od pobrojanih autorki koja je i tema prikaza (kritika romana *Jedno dopisivanje* i polemika povodom njega) i autor-

7 Iste godine kada se ovaj roman objavljuje u Francuskoj, prevodi se u Srbiji i prikazuje u *Ženskom pokretu*.

8 Ovaj roman je predstavljan iako nije preveden – Julka Hlapec Đorđević ga je čitala u originalu.

9 Najznačajniji romani jugoslovenske književnosti o kojima se piše u *Ženskom pokretu* su sledeći: *Pre sreće* Milice Janković, *Deca* Draga S. Janković, *Preteča* Ljubice Popadić, *Tereza se obratila* Marice Vujković, *Krv se budi* Ljubice Radojičić, *Jedno dopisivanje* Julke Hlapec Đorđević.

ka kritike.¹⁰ Prikazima romana, kao i uopšte književnoj kritici u užem smislu, u časopisu nije bila posvećena stalna rubrika, tako da ne možemo govoriti o sistematičnom praćenju (ženske) književnosti. Događalo se da prođe niz brojeva bez književne kritike, ali tekstovi posvećeni književnoj produkciji predstavljaju materijal vredan pažnje, od koga bi se mogla napraviti čitanka jugoslovenske feminističke književne kritike prve polovine 20. veka.¹¹ Većina ovih tekstova, i književnih i književnokritičkih, deo je feminističke (kontra)javnosti međuratnog perioda, odnosno, autorke uspostavljaju eksplicitan ili posredan odnos sa feminističkim idejama 20-ih i 30-ih godina 20. veka. Zbog toga ovi tekstovi ne iscrpljuju svoj značaj i značenje u kritičarskom diskursu, te bi se mogli naći i u drugim tematskim hrestomatijama jugoslovenskih feminizama.

Prateći kritičke tekstove o romanima, moguće je uočiti princip selekcije knjiga kojima je posvećena pažnja. Reč je, dakle, o romanima koji doprinose feminističkoj (kontra)javnosti tog vremena, odnosno najčešće se piše o onim delima gde su obrađene teme o kojima se diskutovalo na stranicama časopisa.

10 Doprinosi Julke Hlapec Đorđević, kako u oblasti feminističke književnosti tako i u polju feminističke književne kritike, izuzetni su. Takođe, njen angažman u Ženskom pokretu / *Ženskom pokretu* je obiman, složen i provokativan. O stvaralaštvu ove autorke pisano je u nekoliko radova u ovom zborniku (Žarka Svirčev obrađuje politiku seksualnosti, Ana Kolaric piše o književnim priložima i polemikama čiji je deo bila, u segmentu zbornika posvećenom prostituciji analiziraju se njeni eseji, teorijski i polemički tekstovi vezani za ovu temu). Kako je stvaralaštvo ove autorke partikularno obrađeno u drugim tekstovima zbornika, a za njegovo celovito analiziranje neophodan je poseban rad, ako ne i knjiga, neće biti detaljnije analizirano u ovom radu. Takođe, o Julki Hlapec Đorđević sam pisala i u prethodnim radovima na koje ovde upućujem („Feminizam Julke Hlapec Đorđević“, Milinković 2012, „Osobnosti pripovedačkog postupka u romanu *Jedno dopisivanje*“, Milinković 2014, *Dopisivanje Jednog dopisivanja*, Milinković 2014).

11 Potrebno je temeljno istraživanje međuratne periodike kako bi se pokazalo da se tada u feminističkim i književnim časopisima oblikuje feministička književna kritika. Prikupljanje reprezentativnih tekstova iz ovog korpusa i njihova analiza predstavljali bi intervenciju u postojeća znanja koja se tiču istorije književne kritike. Književnokritičarski kanon srpske književnosti počiva, poput književnog kanona, na redukcionističkim paternalističkim modelima, zahvaljujući kojima su kritičarke u potpunosti marginalizovane. U dvotomnoj *Istoriji srpske književne kritike* Predraga Palavestre (2008) ne postoji poglavlje posvećeno feminističkoj književnoj kritici, a rad malobrojnih kritičarki je tek usput pomenut. Svega nekoliko kritičarki, među nekoliko stotina kritičara koliko ih je obrađeno u ovoj monografiji, „zaslužilo“ je više od polovine stranice (na primer, Ksenija Atanasijević). Jedna od najproduktivnijih feminističkih kritičarki Julka Hlapec Đorđević, koja je objavljivala i knjige sa prikupljenim kritičkim tekstovima, nije čak ni pomenuta. I dok se znanja o književnicama i autorkama uopšte, a od skoro i o urednicama, postepeno oblikuju, kritičarski rad je do sada uglavnom sporadično analiziran. Podrobnije je analiziran doprinos (feminističkoj) književnoj kritici Milice Kostić Selem u knjizi *Avangardistkinje* Žarke Svirčev u poglavlju „Kritički govor Milice Kostić Selem“ (Svirčev 2018). Značajan doprinos analizi feminističke književne kritike predstavlja pomenuta knjiga Ane Kolarić *Periodika u feminističkoj učionici* koja će biti objavljena (tek) ove (2021) godine, gde je prvi put sistematizovana književna kritika jednog časopisa. Književna kritika je ovde analizirana u kontekstu feminističke pedagogije, a zahvaljujući problemskom pristupu na kome knjiga počiva analizirani su oni primeri književnokritičkog diskursa koji su prepoznati kao pogodni za razgovor u nastavi.

Indikativno je ćutanje o popularnim romanima Milice Jakovljević Mir–Jam. Za razliku od drugih ćasopisa tog vremena (na primer ćasopis *Žena danas*),¹² urednice i saradnice *Ženskog pokreta* ignorisale su ovaj fenomen. Kritićeарке *Ženskog pokreta* nastoje da vrednuju dela i poetićeи i kontekstualno. Odnosno, selektujućeи i analizirajućeи knjige, najćeиće pristupaju iz dva ugla, biraju i oce- njuju delo dvostruko: sa pozicija estetskih, tj. umetnićeиких vrednosti – da li je roman formalno-estetski uspeo – i sa pozicija društvenog doprinosa – da li i na koji naćin analizirano delo doprinosi aktuelnoj feministićeикој borbi. Tako, na primer, za roman *Preteća*, kritićeарка Vukosava Milojević konstatuje i da je reć o interesantnoj knjizi koja je za svaku preporuku, ali i da je njena junaki- nja preteća naprednih žena, preteća feminizma. Sa druge strane, Julka Hla- pec Đorđević u kritici romana *Ljubav* Helen Šteker i pored naćelno pozitivne ocene koju daje romanu iznosi sledeću zamerku: „feministica je u njoj ćesto jaća nego umetnica”, Źelećeи time da kaŹe da je za dobro delo potrebno umećeи i uspešnost na oba polja, i na umetnićeикој i na feministićeикој, odnosno potre- ban je i (formalno) dobar tekst i doprinos (vanliterarnom) kontekstu. Autorke nisu prezale ni od negativne ocene, pa se tako u kritici knjige *Tereza se obratila* Marice Vujković, koju piše Slava Rastovćan, ocenjuje da je reć o slabom tekstu koga odlikuje razvućeno pripovedanje, nedovoljno dobro obraćeni likovi, loš jezik i lektorsko-korektorska nemarnost. U kritici Milice Vlajić *Jednog dopisi- vanja* Julke Hlapec Đorđević izneta je negativna ocena ideološkog sloja ovog romana, Źto je kasnije dovelo do polemike i pokazalo razlićeи verzije i nivoe radikalnosti feminizma koje saradnice *Ženskog pokreta* praktikuju.

Romane o kojima su pisale kritićeарке okupljene oko ćasopisa *Ženski po- kret* najćeиće karakteriše nekoliko zajednićeиких elemenata: 1) Źensko autorstvo, 2) romani o junakinjama, 3) ljubavna tematika, 4) (primarno) Źenska ćitalaćaка publika.¹³ U većini kritika se piše o junakinjama romana – centralna okosnica ovih tekstova oko koje se okupljaju ostali segmenti i nivoi kritike jeste upravo analiza protagonistkinja. Prelazak sa junaka na junakinju, prema teoretićeар- kama i istorićeарkama romana, predstavlja politićeиќи ćin i vanredno vaŹnu taćku u „razvoju” romana (Spencer 1986, Iglton 2019). Romani o kojima se piše u *Ženskom pokretu* imaju glavne junakinje i mogu se grupisati u dve kategorije, kao romani o odrastanju, odnosno devojaćki romani, i kao ljubavni romani. Ove dve kategorije se nuŹno presecaju jer su, uz obrazovanje, ljubavni odnosi kljućna taćka bućdenja/odrastanja. Ekskluzivnost ovakve teme i ovakvog pri- stupa vidljiva je već u prvom broju *Ženskog pokreta* gde je objavljena kritika romana *Pre sreće* Milice Janković iz pera Pauline Lebl Albale, o ćemu će nešto kasnije biti reći. Uz to, koliko su promišljene i lucidne bile kritićeарке *Ženskog pokreta* moŹe da pokaŹe i ćinjenica da su markirale neke od kljućnih tema, formulacija i procesa koji će u feministićeикој teoriji romana biti artikulisani tek 70-ih i 80-ih godina 20. veka. Za ilustraciju ove lucidnosti vaŹno je upu-

12 U ćasopisu *Žena danas* analiziran je i polemićeиќи „obraćen” fenomen Mir–Jam, odnosno fenomen *Nedeljnih ilustracija*.

13 Ovo su odlike slićeи onima koje Lin Piket (Lyn Pikett) navodi kada govori o knjiŹevnosti o novoj Źeni (Piket 2001).

titi na kritiku romana *Krv se budi* Ljubice Radoičić. Kritičarka Dora Pilković je ovde najbliža formulisanju onoga što će decenijama kasnije biti definisano kao roman o buđenju (*novel of awakening*, Rosowski 1979), odnosno kao devojčaki roman. Analizirajući lik Nade Petrović i razumevajući da je upravo ona centralna ličnost romana, uprkos tome što se kao glavni lik nameće muškarac (Rejmon), Dora Pilković piše: „cela knjiga je u stvari istorija njenog buđenja u život” (Pilković 117).¹⁴ Ova istorija buđenja u život (i to kroz ljubavne odnose) jeste privilegovana i centralna tematska linija od realističkog romana Drage Gavrilović, preko ranih modernističkih romana Isidore Sekulić i Milice Janković, pa do *Jednog dopisivanja* Julke Hlapec Đorđević.

Nukleus: prvi broj – prvi roman – prva kritika

U prvom broju *Ženskog pokreta* Paulina Lebl Albala piše o romanu Milice Janković *Pre sreće* (1918). *Pre sreće* je jedan od prvih posleratnih romana i važan je kao tekst u kome se pojavljuju neke od ključnih odlika kasnijih romana. Takođe, kritika Pauline Lebl Albale je prvi prilog feminističke književne kritike u *Ženskom pokretu*. I kao što roman o kome se piše u ovoj pionirskoj kritici sadrži odlike ženskog romana međuratnog perioda, tako i sam tekst kritike markira ključne tačke kasnijih kritičkih napisa.

Iako u kritičarskom fokusu *Ženskog pokreta* nije bila podela na žensko i muško pisanje, Paulina Lebl Albala pravi ovaj paralelizam, i to na (uobičajenom) primeru dve književnice – pisanje Isidore Sekulić je muško, dok Milica Janković praktikuje „sasvim različit način pisanja (...) pun topline i nežnosti, čisto ženski način pisanja” (Lebl Albala 1920). Obe odrednice (muško/žensko) koriste se sa pozitivnim predznakom i sa namerom da ukažu na, čitalačkom horizontu očekivanja, prepoznatljive kvalitete i karakteristike. Paulina Lebl Albala pod ženskim pisanjem stereotipizirano podrazumeva toplinu, subjektivnost, ljubavnu tematiku. Knjiga *Pre sreće*, kojoj je ova kritika posvećena, pa i celokupna proza Milice Janković, često su bile karakterisane kao ženska knjiga, odnosno kao ženska literatura, kao proza za gospođice. Još od čuvene kritike Jovana Skerlića „Dve ženske knjige” (Skerlić 2000)¹⁵ Isidora Sekulić i Milica Janković se porede, paralelno se o njima piše, i za Milicu Janković se vezuju karakteristike ženskog pisanja, dok Isidora Sekulić piše muški.¹⁶ Branko Mašić,

14 Ovu paralelu primetila je i Stanislava Barać (Barać 2015: 299fn).

15 Govoreći o utemeljujućoj Skerličevoj ulozi u recepciji ove dve autorke, Žarka Svirčev navodi: „Čini se da je Skerlić svoje čitanje proze Milice Janković pre prilagodio 'horizontu očekivanja' čitalačke publike, odnosno da ju je upotrebio za propagiranje sopstvene 'estetike' zdravlja u datom trenutku, no što je *Ispovesti* poetički objektivno osvetlio i protumačio. Međutim, s obzirom na to da Jovan Skerlić nije imao priliku za revizionističko čitanje *Ispovesti*, a ni uvid u autorkina docnija dela, iznenađuje činjenica da su njegove ocene ponavljali autori i autorke kojima su bili dostupni romani *Pre sreće*, *Plava gospođa*, *Mutna i krvava*, te pripovedna proza *Put i Među zidovima*” (Svirčev 2018: 174).

16 Koliko su ovakve podele uvrežene i danas, svedoči i naslov emisije *Oko magazin* na RTS-u posvećene Isidori Sekulić (2017). Iako se u samoj emisiji govorilo o problematičnosti ovakve

na primer, u predgovoru romana *Pre sreće* govori o knjizi „sa druge strane”, smatrajući da su knjige ispisane ženskom rukom drugačije od onih koje pišu muškarci (Mašić 1918: 5).¹⁷ Paulina Lebl Albala, (verovatno) instruirana prethodnim tumačenjima, reprodukuje ovu podelu, ali tako da njena kritika locira kvalitete i osobenosti romana Milice Janković. Poredeći je u komparativnom kontekstu sa romanom *Vodenica na Flosi* Džordž Eliot (George Eliot, 1860),¹⁸ locirajući je u grupu ljubavnih romana i romana o odrastanju, odnosno u lirske romane, te izdvajajući ovaj roman iz ostale produkcije koja je obeležena iskustvom rata, Paulina Lebl Albala odlazi dalje od interiorizovanih muško-ženskih distinkcija. Ona ukazuje na neke od ključnih odlika književnosti, a prvenstveno romana koji će biti predmet analize *Ženskog pokreta* narednih brojeva.¹⁹

Paulina Lebl Albala pokazuje da je za razumevanje romana ključna **glavna junakinja**, odnosno da je jedan od ciljeva romana da se slika sveta dà kroz okular glavne junakinje, kroz njene misli, osećanja, dileme i postupke. Druga važna karakteristika ovog romana jeste činjenica da je **ljubavna priča** okosnica sižea. Na formalnom planu reč je o delimično **lirskom romanu** koji nije presudno obeležen željom za objektivnim prikazivanjem posleratne atmosfere, što roman *Pre sreće*, prema oceni Pauline Lebl Albale, izdvaja od ostale prozne produkcije koja je „čemerana i deprimirajuća”. Pored opštije žanrovske klasifikacije, roman obeležavaju i drugi sižejno-formalni postupci karakteristični za žensku književnu produkciju: **fragmentarnost** i upotreba **epistolarnih oblika pisanja**. Presudan za odrastanje Jele, glavne junakinje ovog romana, jeste **uticaj lektire** – ovim Paulina Lebl Albala konstatuje osobenost niza junakinja onih dela koja se štampaju u *Ženskom pokretu* i onih o kojima se u njemu piše, odnosno velikog broja junakinja ženske proze počevši od kraja 19. veka – usled uskraćenosti u konkretnom životnom iskustvu, na oblikovanje unutrašnjeg sveta junakinje presudno utiče njena lektira i eventualno formalno obrazovanje ukoliko joj je ono dopušteno. Takva je, na primer, junakinja romana Sare Grand (Sarah Grand) *Evanda / Heavenly Twins*, koji se u nastavcima štampa u *Ženskom pokretu*, ili junakinja romana *Pre-*

podele i ona je osporena, muško pisanje je istaknuto u naslov *Isidora Sekulić, žena koja je pisala muški*. U najavi emisije piše: „Ceo vek prošao je otkako se pojavila u kulturnom životu Srbije. Prva žena akademik. Proputovala pola sveta. Govorila sedam jezika. Ispisala hiljade stranica.” Dakle, autore emisije ni sedam svetskih jezika, ni akademija, ni kosmopolitizam, ni hiljade napisanih stranica ne sprečava da istaknu ceo vek staru i izandalu frazu o muškom pisanju Isidore Sekulić. Najavu emisije je moguće pronaći na <https://www.rts.rs/page/tv/sr/story/20/rts-1/2634916/-oko-magazin-isidora-sekulic---zena-koja-je-pisala-muski.html>

¹⁷ Žarka Svirčev analizira kritiku Gustava Krkleca objavljenu u *Savremeniku* koja se takođe bazira na ženskom načinu pisanja, ali njegovom posve originalnom viđenju (Svirčev 2018: 180–181).

¹⁸ Kritičarkama međuratnog perioda je bilo važno da ukažu na komparativan kontekst, pa je i ovaj element teksta Pauline Lebl Albale indikativan kada je reč o odlikama feminističke književne kritike: lociranje u komparativni kontekst, odnosno komparacija jugoslovenske književnosti i srodnih dela iz drugih kultura. Junakinju *Pre sreće*, Jelu, Paulina Lebl Albala poredi sa Megi iz romana Džordž Eliot *Vodenica na Flosi*.

¹⁹ U daljem tekstu ove karakteristike će biti istaknute.

teća o kome se u časopisu piše. Kritičarka markira i **publiku**, što je, takođe, važan segment tekstova feminističke književne kritike u časopisu – uvek se razmišlja o recepciji, kome je knjiga namenjena i ko su njene čitateljke, kakav uticaj na čitateljke može da vrši²⁰ – Paulina Lebl Albala smatra da *Pre sreće* nije roman „za mlade devojke”. Pod romanima za mlade devojke smatra ono što bismo danas nazvali *chick lit* i što bismo svrstali u popularni ljubavni roman. Ovakav korpus tekstova Paulina Lebl Albala definiše na sledeći način: „sa lažnom psihologijom, sa neverovatnom fabulom, gde je sve udešeno tako da zaplet koji proističe od zlih duša, dođe najzad do srećnog raspleta donoseći nagradu nevinim i dobrim” (Lebl Albala 1920). Ova potreba da se osmisli recepcijsko polje, odnosno stalno prisutna svest o mogućim čitateljicama i uticaju koji tekstovi imaju na njih, važan je element diskursa časopisa sve vreme. Iz ove potrebe dolazi i niz preporuka, sugestija za čitanje, štampanje spiskova knjiga savremene produkcije, prikaza knjiga različitih žanrova koje bi mogle biti korisne čitateljicama itd. Iz iste intencije koja je u osnovi emancipatorska, a čiji je cilj edukacija i formiranje čitalačke/interpretativne zajednice, proističe i organizacija javnih predavanja i njihovo štampanje u časopisu, organizovanje književnih klubova i debata. U krajnjoj liniji, iz iste emancipatorske namere proističe i sama proizvodnja časopisa kakav je *Ženski pokret*.

Feministička književna kritika autora

Iako sam većim delom rada fokusirana na feminističku književnu kritiku dela koje su pisale žene, pre nego što pređem na odabrane romane i kritike, u narednom delu ću navesti nekoliko reprezentativnih primera analize likova u delima muških autora, kako bi se nagovestio raspon feminističkog kritičarskog diskursa časopisa.

U broju 5/6 za 1922. godinu štampano je predavanje koje je Paulina Lebl Albala održala na „konferenciji zabavne večeri”, gde analizira način na koji su predstavljene žene u delima Dositeja Obradovića i Njegoša. Ovaj tekst ne možemo smatrati kritičkim tekstom u najužem smislu reči, jer nije reč o oceni aktuelnog/savremenog književnog dela. Analizirajući način na koji Dositej piše o ženama koje su mu bile važne za intelektualni razvoj i Njegoševе pesme o ženama, kao i njegov odnos prema Milici Stojadinović Srpkinji, kritičarka oba autora navodi kao primere dobre prakse prikazivanja ženskih likova. Ovakva kritika je prisutna i u kasnijim brojevima *Ženskog pokreta*, pa tako Pravda Ristić, na primer, piše o *Koštani* Borisava Stankovića (5/6, 1924).²¹ Ovom kri-

20 Polemika o popularnim romanima Mir Jam u časopisu *Žena danas* ticala se upravo (pogubnog) uticaja koji ova literatura može da ima na čitateljke.

21 Konačnu verziju *Koštane* u formi zasebne knjige Borisav Stanković objavljuje 1924. godine (drama je prvi put štampana 1902. godine u *Srpskom književnom glasniku* i naredne dve decenije je postavljena i na pozorišne scene). Očigledno je tekst u *Ženskom pokretu* podstaknut izdavanjem knjige, dakle reč je o prikazu relativno aktuelne savremene produkcije.

tikom Pravda Ristić zastupa tezu da je Koštana predstavница feminizma, jer prikazuje težnju žene da živi i duhovnim, a ne samo telesnim životom. Koristeći književno delo kao povod, autorka stvara priliku da analizira instituciju braka, pitajući se zbog čega su u jednoj sredini kao što je Vranje udaja i brak toliko teški i nesrećni. Zbog toga je ova feministička književna kritika deo i onog diskursa časopisa koji se bavi pitanjima ženske slobode, odnosa seksualnosti, telesnosti i duhovnosti, kao i braka.

Još jedan značajan segment ovakve vrste kritike jesu tekstovi o Ibzenu (Henrik Ibsen), svojevrsnom književnom heroju međuratnog feminizma. „U feminističkoj interpretativnoj zajednici Ibzen postaje jedna od ključnih oznaka (samo)svesti i smene emancipatorskih paradigmi na ovim prostorima, budući stvaralački podsticaj u književnoj produkciji progresivnog toka koja korespondira publicističkom diskursu, iz kojeg, uostalom i izrasta. Ibzen je jedan od povlašćenih autora u ginocentrično profilisanoj feminističkoj javnosti”, tvrdi Žarka Svirčev (Svirčev 2018: 246). Njegovu dramu *Lutkina kuća*²² sa pozicija feminističke kritike tumači Mileva Milojević, kritičarka i urednica *Ženskog pokreta* (7/8 1921).²³ Ovo je prvi put da je u časopisu *Ženski pokret* upotrebljen polemički registar kojim se postavljaju pitanja vezana za prethodna tumačenja, odnosno autorka otvoreno polemše sa dotadašnjim dominantnim tumačenjima Ibzenove drame pitajući se: „Zašto su nam do danas tumačili drukčije Noru, no što je ona doista? Zašto nam nikada nisu podvukli one njene osobine koje onoliko Ibsen ističe? Je li to bilo namerno? Ili je to moć navike da se ne vidi istina? (...) Većeg feministe nisu imale žene u muškarcu od Ibsena. Zar niste uvideli vi koji ste do sada tumačili Ibsena da vam on veli: da žena ima da unese svoj svež, nezamoreni intelekt, svoju neiscrpljenu snagu, svoj neizopačen moral u društvene zakone? Zar ne vidite da vam on to dovikuje na suprot onome koji je danas unosio formu i dvosmislenost?” (Milojević: 266). Žarka Svirčev za ovaj tekst s pravom tvrdi da predstavlja „osporavanje patrijarhalne interpretativne norme” (Svirčev 2018: 247), te da predstavlja „radikalni zahvat” (Isto: 249) u postojeće znanje. Ovaj tekst je vanredan doprinos feminističkoj književnoj kritici jer počiva na premisi o čitanju koje ne pristaje na nametnuta tumačenja, o čitanju koje se opire uvreženim shvatanjima i koje oblikuje novu paradigmu tumačenja. Slobodno možemo reći da je Mileva Milojević napisala manifest pobunjenog čitanja.

²² *Lutkina kuća* je premijerno izvedena na sceni Narodnog pozorišta 1922. godine. Koleginica Žarka Svirčev mi je skrenula pažnju na još jedan zanimljiv podatak: jedan od prvih prevoda Ibzena na srpski jezik bio je prevod *Nore* (1887, u časopisu *Javor*) Milana Ševića Maksimovića. Dve godine kasnije Draga Gavrilović je u ovom časopisu objavila *Devojački roman*.

²³ Tekst je potpisan pseudonimom Nada Jovanović. O Ibzenu je pisala i Julka Hlapec Đorđević. Njegov uticaj je prisutan i u književnim delima autorki ovog perioda, a Ibzen je povlašćena i privilegovana figura međuratne feminističke kritike i esejistike.

Preteča Ljubica Velimirović Popadić – Vukosava Milojević

Vukosava Milojević u broju 21/24 1929. godine objavljuje kritiku romana *Preteča*. Roman je štampan pod pseudonimom Vuk Orlović iza koga stoji autorka Ljubica Velimirović Popadić.²⁴

U broju 13/16 *Ženskog pokreta* napisana je kratka najava ove kritike. Već u ovom kratkom tekstu, roman je ocenjen kao interesantan, „pun života”, i čitateljka je data „topla preporuka” da ga pročitaju. Kako je navedena i cena knjige (15 din.), ovaj tekst je i svojevrsna reklama, odnosno poziv čitateljka da roman kupe i da ga eventualno pročitaju i pre nego što se pojavi prikaz knjige u nekom od narednih brojeva časopisa.²⁵ Čitateljke su, pored pozitivne ocene i preporuka za čitanje, dodatno mogle biti zainteresovane činjenicama o knjizi koje su iznete u ovom kratkom tekstu. Prva se tiče autorstva knjige: knjiga je objavljena pod pseudonimom i „pisac je nesumnjivo žena”. Druga se tiče glavne junakinje: junakinja je preteča „naprednih žena”, odnosno, „preteča feminizma”.

Dva broja kasnije, objavljena je najavljena kritika. Pseudonim je razrešen. Već prva rečenica prikaza locira ovaj roman u grupu devojačkih romana čiju liniju, kako je pomenuto, možemo da pratimo od kraja 19. veka. Vukosava Milojević piše: „*Preteča* je dirljiva i naivna ispovest jedne devojke koja spada u jednu od prvih generacija naših žena koje su pod uticajem škole počele osećati neodoljivu potrebu da žive intenzivnijim duhovnim životom” (Milojević 1929). Postavljanje u centar pažnje devojke koje pod uticajem obrazovanja žele da žive intenzivnijim životom jeste jedna od ključnih tačaka u istoriji ženskog romana. Karakterologija i tipologija junakinja romana od kraja 19. veka, pa do Drugog svetskog rata, pokazuje forme feminističko-emancipatorskog uticaja i ilustruje stepen osvojenosti ženskih sloboda. Vukosava Milojević je vrlo precizno detektovala mesto ovog romana u tom nizu, za šta je „zaslužna” figura glavne junakinje, i ona piše: „Ako bi ko hteo da piše istoriju ideja kod nas, istoriju našeg ženskog pokreta, ni u kom slučaju ne bi mogao zanemariti *Preteču*, koja iznosi skroman početak duhovnog života naših obrazovanih žena” (Isto).

Roman *Preteča*, koji je prepoznat kao neobična pojava na sceni ženskog pisanja i kao emancipatorski roman portret (Barać 2015: 304), odlikuju važne formativne osobine romana, kao i proze koje su pisale žene uopšte. Važna odlika ove grupe tekstova jeste epistolarna forma. Roman *Preteča* je monološki epistolarni roman.²⁶ Epistolarne forme su prepoznate kao jedan od pogodnijih

24 Ljubica Velimirović Popadić je sestra vajarke Vukosave Vuke Velimirović. Vukosava Velimirović je bila i saradnica *Ženskog pokreta* i o njenom radu je pisano u ovom časopisu. Ljubica Velimirović Popadić nije objavljivala tekstove u *Ženskom pokretu* i roman *Preteča* je, do sada, jedini poznat tekst ove autorke.

25 Objavljivanje cene je bila ustaljena praksa prilikom predstavljanja knjiga u međuratnoj periodici.

26 Pod monološkim epistolarnim romanom podrazumeva se roman u pismima koji se sastoji od pisama jednog pošiljaoca (Ruse 1995).

narativnih oblika za žensku prozu jer su deo ispovednih žanrova: intimističkih, subjektivnih. Ove forme svoje zlatno doba u srpskoj književnosti doživljavaju u prvoj polovini 20. veka,²⁷ kada se u duhu modernističkih poetika koriste ispovedni i kontemplativni narativni postupci kako bi se kontekstualizovalo lično iskustvo i intenzifikovalo pisanje o sebi (Koh 2012: 146). Epistolarne forme su pogodne i za autofikcionalizaciju teksta. Narativi koji se odlikuju ukrštanjem fikcionalnog i biografskog karakteristični su za liniju pripovedačica od kraja 19. do polovine 20. veka. U ovakvim književnim strukturama dovode se u pitanje obe grupe elementa, i dokumentarni i fikcionalni slojevi teksta, odnosno i oni segmenti zasnovani na iskustvu autorke i oni koji su izmaštani – biografija se fikcionalizuje, a fikcija se dokumentarizuje. Oslanjajući se na istraživanja i zaključke Olge Kenjon (Olga Kenyon), Magdalena Koh piše: „epistolografija žena predstavlja dragocenu formu književnosti i izuzetno značajnu etapu njenog razvoja, između ostalog i zbog toga što otvara široku lepezu tema, često vrlo karakterističnih za period u kome su nastajale, a osim toga otkriva mnoštvo stilova, neretko donoseći zapise kolokvijalnih registara govora pojedinih epoha” (Koh 2012: 144). Magdalena Koh primećuje nekoliko načina korišćenja pisma: u službi putopisa, kao konstruktivni element fabularne proze, kao građa epistolarnog romana.²⁸

Okvir pisama u romanu *Preteča* je priča o pronađenom rukopisu, odnosno o priređivaču. Figura priređivača je prisutna u prologu/predgovoru i epilogu, njegov glas daje okvir i kontekst priči. Odabirom ovakvog postupka, autorka ljubavna pisma junakinje zaodeva u naizgled objektivnu i dokumentarnu formu. Glavni deo romana čini trideset i dva pisma, a uvod u ovaj deo predstavlja tekst naslovljen kao Predgovor. Ovde se vremenski locira pronalazak pisama u 1915. godinu: konkretan događaj se odnosi na povlačenje vojske iz Srbije u Prvom svetskom ratu. Tokom povlačenja vojske i stanovništva, iza izbegličkih kolona na pijaci su se pojavili koferi i sanduci sa stvarima, koje su meštani, većinom deca, raznosili svojim kućama. Iz jednog od kofera narator/priređivač uzima jedan „skoro rasturen i zgažen svežanj krupnog, karakterističnog rukopisa” (Orlović/Popadić 1929: 5–6). Svežanj je drugim rukopisom naslovljen *Pisma jedne palančanke*, a unutar pisama su postojali i dopisani komentari. Priređivač je na osnovu rukopisa zaključio da je vlasnik pisama profesor, odnosno njihov adresat, kome je ljubavna pisma slala „naša junakinja” i odlučio je da pisma objavi redom složena i bez dopisanih primedbi.

27 Kako primećuje Magdalena Koh, epistolarne forme su relativno mlad žanr u srpskoj književnosti. Praktično ih uvodi Dositej Obradović prosvetiteljskim pismom, a zatim se zahvaljujući piscima-putnicima intenzivnije koriste u putopisima (npr. Ljubomir Nenadović). U književnosti realizma pismo će, na primer, koristiti Laza Lazarević, kao i Draga Gavrilović. Poetika modernizma preoblikovaće dotadašnju tradiciju pisma. Deo ovog (pre) oblikovanja ostvarile su upravo autorke, među kojima je pismo intenzivno koristila Jelena Dimitrijević. Paralelno sa tradicionalnijom upotrebom pisma u putopisima, reportažama i sličnim dokumentarnim formama, pismo je kreativno razvijano kao oblik naracije i inkorporirano u niz žanrova tokom prve polovine 20. veka.

28 Kao prvi i jedini epistolarni roman u ženskoj književnosti Magdalena Koh analizira *Jedno dopisivanje* Julke Hlapec Đorđević iz 1932. godine. *Preteča* je objavljena pre ovog romana.

U završnim pasusima ovog predgovora saznajemo da je reč o delom fragmentarnom tekstu jer neka pisma fale, a neka su oštećena tako da je od njih ostalo svega nekoliko odlomaka. Ovakva ocena čitateljku/čitaoca treba da dodatno ubedi u dokumentarnost, odnosno u istinitost priče o pronađenom rukopisu. Priređivač ne ostaje na nivou objektivnog komentatora, već daje i tumačenje odnosa profesor–junakinja konstatacijom da je susret „za oboje značajan, a za nju i epohalan”. Junakinju prepoznaje kao devojku koja živi u palanci, ali koja se iz te sredine izdvaja svojim „težnjama i mislima”, a pisma tumači kao „veran odjek jednog nežnog, ali velikog srca, koje je stvoreno pre nego što je trebalo, u jednoj sredini gde je moralo da strada i vene, nemajući uslove za pravilan razvitak” (Orlović/Popadić 1929: 8).

Predgovor je opremljen i paratekstualnim elementima kakvi su fusnote, u kojima se daju dodatna pojašnjenja i komentari. U završnoj fusnoti se najavljuju i nova saznanja o kojima će autor pisati na kraju. Fusnote sa pojašnjenjima postoje na nekoliko mesta i u samom tekstu pisama i tako podsećaju čitatelje/ke da je reč o dokumentu, realnim događajima i stvarnim likovima, a ne o izmišljenoj priči. Okvir pisama, figura priređivača i ova metatekstualizacija pisama su, dakle, u funkciji dokumentarnosti, a dokument je istinitiji, tačniji, ubedljiviji od fikcije i zbog toga autorka na više nivoa i različitim sredstvima utemeljuje ovakav postupak. Kao što autorka romana (meta/para)tekstualnim elementima ubeđuje u istinitost opisanog iskustva glavne junakinje, tako i autorka kritike u *Ženskom pokretu* referencom na časopis *Branik* i na raspravu o ženskom obrazovanju u njemu, čitateljke časopisa podseća na realne okolnosti koje su obeležile život generacije žena kojima pripada junakinja romana. Ovakvim kritičarskim postupkom Vukosava Milojević posredno iznosi jednu od premisa feminističke književne kritike: književnost je rodno obeležena i suštinski povezana sa specifičnostima istorije žena, a presudnu ulogu u toj istoriji ima obrazovanje.

U Epilogu pismima je opisana sahrana koja se dešava u vreme okupacije. Na pogrebnu povorku narator je sasvim slučajno naišao – čuvši da je reč o preminuloj mladoj osobi, zaintrigiran se priključio sprovodu. Na svoje ogromno iznenađenje, video je ispisano poznato ime „iz tek pročitanih pisama” (Isto: 93). Upoznavši sestru glavne junakinje, narator saznaje sudbinu i junakinje i profesora nakon događaja opisanih u pismima, ali i sudbinu samih pisama čija je „odiseja” komplikovanija od onoga kako je na početku izgledalo.²⁹ Epilogom se nadograđuje fragmentarnost rukopisa jer je sestra glavne junakinje predala priređivaču i profesoru pisma koja on ipak odlučuje da (za sada) ne objavi. Time štampana pisma ostaju „spomen koji je ova nepoznata junakinja sama sebi podizala”. Obrazloženje da „naročiti razlozi” priređivača sprečavaju da objavi obe strane priče jeste argument koji funkcioniše u polju fikcije i motiv koji doprinosi zaintrigiranosti čitalačke publike. Međutim, reč je o poetski promišljenom književnom postupku – Ljubica Velimirović Popadić odlučuje

²⁹ Pisma su pronađena u mestu u kome profesor nikada nije živeo tako da su od profesora do priređivača imala najmanje još jednog vlasnika/posrednika.

da dâ glas isključivo junakinji, a i pored toga što je sugerisano da je moguće napisati/objaviti i drugu stranu priče, ona to intencionalno ne radi. Banalnost i skoro pa tragikomičnost kojom je obeležena sudbina profesora gotovo da ukida relevantnost njegovog lika, pa time i njegovog glasa. On je jedan u nizu sličnih i zbog toga (više) nije važan njegov (unutrašnji) život. Sa druge strane, glavna junakinja je ta koja je drugačija, ona je (ugašena/ugušena) revolucionarka, avangarda i preteča, pripadnica prvih generacija žena koje su imale šansu da se (do nekog nivoa) obrazuju. Zbog toga je njena priča važna, a na osnovu njene sudbine i sličnih života drugih devojaka pisace se duhovna istorija naših žena, kako primećuje kritičarka *Ženskog pokreta*.

U Predgovoru i Epilogu se gradi detektivsko-avanturistička mikropriča oko (putovanja) rukopisa, koja je smeštena u burno vreme povlačenja vojske i stanovništva pred austrijskom okupacijom i u vreme okupacije. Pored napete, filmične priče u kojoj se mozaički povezuju detalji vezani za rukopis i za sudbinu glavnih aktera ljubavne priče, daju se obrisi figure priređivača i junakinjine sestre, uspešne slikarke.³⁰ Autorka koristi najmanje dve pseudo-dokumentarne metode: navodne paratekstualne elemente (predgovor, epilog, fusnote, napomene) i tehniku pronađenog rukopisa. Ove tehnike, poznate u modernoj književnosti još od Servantesa (Miguel de Cervantes) (i ranije), a tipične za književnost realizma (kasnije prevrednovane i obilato korišćene u književnosti postmodernizma), objektivizuju sadržaj pisama i pojačavaju njihovu autentičnost. Odabranim postupkom autorka je jedan ultimativno intimistički sadržaj (ljubavna pisma) smestila u objektivni(ji) okvir i tako kontrapunktiranjem postupaka karakterističnih za realizam sa jedne strane, a za modernizam (okretanje ka sebi, pričanje sebe i iz sebe) sa druge strane, pojačala efekat obe priče: i glavne, unutrašnje, i okvirne, spoljašnje.

U slučaju romana *Preteča* postoji nekoliko nivoa mimikrije: pseudonim, tehnika pronađenog rukopisa, epistolarna forma. Odabrani pseudonim je, sudeći prema prikazu objavljenom neposredno nakon štampanja romana, bio lako rešiva zagonetka.³¹ Kako Predgovor, a ni Epilog nisu potpisani, nameće se zaključak da je ime Vuk Orlović sa korica romana ime priređivača rukopisa, te da fali još jedna spoljašnja korica na kojoj će biti potpisan(a) autor(ka). Pošto je reč o pseudonimu, podiže se stepen mimikričnosti i dodatno se usložnjavaju nivoi autorstva: autorka pisama, priređivač, potpisani autor romana, stvarna autorka romana. Ukoliko se podsetimo udela autofikcije, odnosno biografskog u delima književnica, osnovano se možemo zapitati je li opravdano staviti znak jednakosti između ovih instanci.

Najveći deo svoje kritike Vukosava Milojević posvećuje analizi glavne junakinje romana, svrstavajući je u prvu generaciju žena koje su nastojale da steknu institucionalno obrazovanje. Analizirajući ovu kritiku, Ana Kolarić

30 Vredi se podsetiti činjenice da je sestra autorke romana takođe bila likovna umetnica, uspešna i cenjena vajarka Vukosava Vuka Velimirović.

31 Tradicija korišćenja pseudonima u srpskoj ženskoj književnosti je bogata. Neki od pseudonima još uvek nisu dobili svoje razrešenje.

ističe važnost činjenice da je Vukosava Milojević dala precizan istorijski kontekst koji je bio oblikotvoran za autorku pisama, a koji se odnosi na raspravu u društvu povodom otvaranja prvih ženskih gimnazija u Pešti i Zagrebu, o tome da li je devojkama potrebno omogućiti obrazovanje ili ne (Kolarić 2021: 161). Kriticarka *Ženskog pokreta* konstatuje da je junakinja: mlada i simpatična devojka, simpatična zbog čistote, svežine i naivnosti svoje duše, te da oličava prvu uznemirenost i ljubav naših školovanih žena za punijim duhovnim životom, punijim nego što su ga imale njihove matere, koje su isključivo bile domaćice. Jedna od prvih, ona živi bogatijim unutrašnjim životom i želi da od sebe stvori izrazitu ličnost (Milojević 1929: 2). Nakon analize glavne junakinje i njenog odnosa sa profesorom i ocene romana, Vukosava Milojević zaključuje da stavovi i razmišljanja koji su ovim romanom predočeni nagoveštavaju „novu epohu u životu naših žena, epohu dubokog unutrašnjeg života i duhovnog i duševnog stvaranja” (Isto, 3).

Smeštajući junakinju u palanku i apostrofiranjem ovog okruženja već podnaslovom romana, Ljubica Velimirović Popadić je obradila još jednu nezbežnu temu ženske književnosti 20. veka: ubistveno dejstvo palanke. O skučenosti palanačkog života i o njegovom negativnom uticaju na živote (žena) pisale su Danica Marković, Nadežda Tutunović i druge autorke. Skučenost palanke je često okvir, kojim se suštinski problematizuje patrijarhat, odnosno govoreći o ubistvenom dejstvu palanke, autorke pišu o ubistvenom dejstvu patrijarhata. Ovu strategiju je uočila Stanislava Barać analizirajući lik „nove žene” u književnosti prve polovine 20. veka (Barać 2015).

Jedan od presudnih trenutaka u životu *Preteče* jeste momenat u kome se na porodičnom nivou donosi odluka da ne nastavi sa školovanjem bez obzira na to što je reč o učiteljskoj porodici (otac joj je bio učitelj), koja bi po prirodi stvari trebalo da baštini vrednosti obrazovanja i prosvetljenja. Posebno je intrigantno da je odluku o prestanku školovanja nakon 4. razreda osnovne škole donela jedna od žena u zajednici, junakinjina baba, „koja je bila protiv odvajanja ženskog deteta od kuće i čiji je uticaj bio od presudnog značaja”. Ovde je reč o vrlo inteligentnom uvidu da su muškarci ti koji norme i regulative patrijarhata propisuju, ali da su za njihovo funkcionisanje i održavanje neretko zaslužne upravo žene koje te norme internalizuju i sprovode u praksi. Tek promenom na ovom polju, može doći do napretka: jer, ukoliko je „baba” ta koja odlučuje, njena odluka je mogla biti drugačija i junakinja bi se školovala, a njen životni put i konačna sudbina bi verovatno bili drugačiji. Ovako je, zahvaljujući ženskoj neprosvećenosti, *preteča* zadržana u poznatim patrijarhalnim okvirima gde nije na devojakama da misle, već da se udaju i budu domaćice. Ovaj momenat odustanka od daljeg školovanja junakinja definiše kao prvo veliko odricanje za kojim su sledila i ostala, te zaključuje da je ceo njen život bio odustajanje: „Od rane mladosti pregorevala sam jednu po jednu želju” (Orlović/Popadić 1929: 25). „Život junakinje je”, kako tvrdi Stanislava Barać, „prikazan kroz uslovljenost patrijarhalnim normama, kao što su mnogi njeni stavovi u pismima zapravo reakcija na konzervativnost ili licemerje tih istih normi” (Barać 2015: 304).

Kritika Vukosave Milojević je jedan od uzoritih kritičkih tekstova feminističke književne kritike. Danas bismo rekli da je ovim kritičkim tekstom autorka dala i kontekstualnu analizu i analizu lika i analizu diskursa, a da se njeno tumačenje bazira na idejama feminizma. Kako je reč o jedinom od retkih poznatih tekstova koji tumači roman *Preteča*,³² značaj ove kritike je još veći jer je očuvao sećanje na tekst koji predstavlja važno mesto u ženskoj književnosti prve polovine 20. veka. Inače, Vukosava Milojević je autorka vredna pažnje i kritičarka kojoj bi se mogla posvetiti ekstenzivnija analiza. Obrazovana na Sorboni, objavila je nekoliko tekstova u *Ženskom pokretu*, a ono što je posebno važno jeste činjenica da je autorka prve monografije o Jovanu Skerliću (v. Milojević 1937). Reč je o dragocenom tekstu koji minuciozno tumači lik i delo ovog kritičara, ali i iz koga je moguće pročitati i kritičarski kredo same autorke.

Po mnogo čemu je roman *Preteča* važan za žensku književnost, i formalno i sadržinski. Stanislava Barać ovaj roman svrstava u „emancipatorski roman portret”, argumentujući ovu tvrdnju na sledeći način: „Pisala ga je žena, uzimajući emancipovanu junakinju za glavni lik” (Barać 2015: 304). Ana Kolarić smatra da se ovaj roman i njegova kritika mogu „čitati u svetlu ideja Alexandre Kollontai o ‘prelaznim tipovima’ u književnosti, koji s vremenom prerastaju u ‘nove žene’ koje smisao sopstvenog postojanja treba i mogu da pronađu (i) izvan/mimo ljubavnog odnosa” (Kolarić 2021). Roman *Preteča* je deo korpusa romana o mladim ženama u formativnim godinama, on je jedan od portreta umetnica u mladosti, kako ovu grupu romana imenuje Žarka Svirčev (Svirčev 2018: 173), čime je srodan romanima Drage Gavrilović, Isidore Sekulić, Milice Janković. Takođe, deo je korpusa ljubavnih romana, gde se nalazi u grupi sa romanima Milice Janković, Julke Hlapec Đorđević, Ljubice Radoičić, i na kraju pripada epistolarnim romanima, po čemu je i na nivou forme povezan sa romanom *Jedno dopisivanje* Julke Hlapec Đorđević.

Deca Draga Janković – Radunka Anđelković Čubrilović

Radunka Anđelković Čubrilović³³ u broju 5 za 1928. godinu objavljuje kritiku romana *Deca* Drage S. Janković.³⁴ Radunka Anđelković Čubrilović je

32 U časopisu *Misao*, u broju 5–6 za 1929. godinu, objavljena je kratka beleška o ovom romanu gde je data pohvalna ocena i roman je lociran na verterovsku književnu liniju. Za roman se navodi da ga je napisao Vuk Orlović. Autor beleške je potpisan sa H, a u bibliografiji ovog časopisa se navodi da je reč o Trifunu Đukiću (Aranitović 2013: 246).

33 Radunka Anđelković Čubrilović je bila feministkinja, jedna od urednica *Jugoslovenske žene* (1931–1934). Nakon Prvog svetskog rata (1922) udala se za Vasu Čubrilovića, tada mladobosanca koji je učestvovao u atentatu na Franca Ferdinanda. Vaso Čubrilović je nakon Drugog svetskog rata bio član Vlade, izgradio karijeru istoričara, bio profesor Beogradskog univerziteta, dekan Filozofskog fakulteta, osnivač i prvi direktor Balkanološkog instituta i član SANU.

34 Draginja – Draga S. Janković (1872–1963) je sestra etnologa Tihomira Đorđevića i kompozitora, folkloriste i pedagoga Vladimira Đorđevića, kao i majka Danice i Ljubice Janković, prvih etnomuzikološkinja i koreografinja u Srbiji. Roman *Deca* je za sada jedino

objavila nekoliko značajnih tekstova u *Ženskom pokretu*.³⁵ Posebno je važan dvodelni tekst „O našoj ženi” u brojevima 4 i 5 za 1925. godinu koji je prošireno predavanje održano na Narodnom univerzitetu u Sarajevu. U ovom tekstu Radunka Čubrilović analizira položaj jugoslovenskih žena (Srпкиnja, Crnogorki, Hrvatica, Slovenki, Bosanki, Makedonki) kroz istoriju u različitim državnim sistemima i društvenim uređenjima, pokazujući opresivne mehanizme na kojima različiti segmenti jugoslovenskog društva počivaju, analizirajući prostituciju, trgovinu ženama, plaćene i ugovorene udaje, spaljivanje žena pod optužbom za veštičarenje i druge mehanizme nadziranja, kažnjavanja, kontrole i pritiska patrijarhata. Autorka prati promene u položaju žene u društvu i ističe veze između obrazovanja i ženskog napredovanja i stvaralaštva.

Roman *Deca* koji Radunka Anđelković Čubrilović odlučuje da predstavi čitateljicama *Ženskog pokreta* svojom tematikom zauzima gotovo ekskluzivno mesto u ženskoj prozi prve polovine 20. veka. Reč je o tekstu koji se može sagledati iz nekoliko povezanih perspektiva jer je ovaj obimom neveliki roman i formalno i tematski i stilski provokativan. Delo je objavljeno 1928. godine u izdavačkoj kući S. B. Cvijanović, i to kao tekst koji je dobio nagradu na konkursu Umetničkog odeljenja Ministarstva prosvete. Kao i u prethodnom primeru u romanu *Preteča*, autorka je i ovde pribegla uokviravanju priče. S tim što je u prethodnom romanu, kako smo videli, iskorišćen postupak priređivanja pronađenog rukopisa, dok je ovde reč o modifikovanoj tehnici skaza. Glavna junakinja romana *Deca* je seljanka Milja, koja se, nakon teške povrede koju je zadobila padom sa merdevina, leči u bolnici. Sluteći sopstvenu smrt, Milja se ispoveda ženi sa kojom deli bolničku sobu. Miljina cimerka nije imenovana, a u naratološkoj strukturi ona je glavna naratorka. Takva postavka omogućila je autorki da predstavi dve priče, prvu, okvirnu, o bolničkom životu, i drugu, centralnu, Miljinu životnu priču, te da ukrsti dve vremenske perspektive, prošlost i sadašnjost. Za razliku od klasičnog skaza koji podrazumeva monološku tehniku, ovde je Miljino pripovedanje isprekidano različitim epizodama iz bolničkog života i dijalogizovano povremenim komentarima i pitanjima naratorke, što doprinosi dinamičnosti pripovedanja, kao i slojevitosti teksta. Radunka Anđelković Čubrilović primećuje da je digresiranje zaslužno za kvalitet i slojevitost teksta: „odstupanje od glavnih predmeta daje življu i verniju sliku junakinje i svega oko nje” (Anđelković Čubrilović 1928: 2). Ovakav okvir omogućio je i dvostruki kraj teksta, u kome se susreću i prošlost i sadašnjost, i gde se svode sudbine glavnih junaka, ali se i kroz reči naratorke daje svojevrsna ocena Miljinog ponašanja.

objavljeno književno delo ove autorke. U njenoj rukopisnoj zaostavštini ostalo je više pripovedaka, memoarska građa i jedan roman, *Maćija*. Nije do kraja razjašnjeno da li je roman *Maćija* napisala zajedno sa ćerkom Danicom ili je Danica (samo) redigovala rukopis. U Narodnoj biblioteci Srbije nalazi se legat sestara Janković, gde su sačuvani rukopisi, fotografije i druga građa vezana i za ostale članove porodica Janković i Đorđević, pa i za Dragu Janković (Prelić 2014).

35 Jedan od tekstova je i kritika knjige ćerke Drage Janković, Danice, *Iz slovenačkih književnosti*. Takođe je pisala i o Jeleni Dimitrijević kao feministkinji.

Kao i u romanu Ljubice Velimirović Popadić, i ovde je reč o ispovednoj formi, s tim što je ovde iskorišćena namerna, intencionalna ispovest u svojoj osnovnoj funkciji. Ispovest kao književni žanr ima dugu tradiciju, zasnovanu na pričanju o sebi, a presudno je kao forma utemeljena u hrišćanstvu. Hrišćanska ispovest ima dvostruku ulogu, njom se sa jedne strane saopštava istina, a sa druge strane hrišćanski običaj ispovedanja predstavlja otelotvoreni pritisak, konkretizovanu represiju volje za znanjem i za sticanjem moći u fukoovskom značenju. Ispovest podrazumeva postojanje granice i njeno prelaženje: Milja je prešla granicu sopstvenim činjenjem. I kako je ispovedanje suštinski i ključno vezano za prekoračenje i za sagrašenje, a time i za oprost, u Miljinom slučaju se ispovest otelotvoruje upravo u ovoj funkciji. Za razliku od tipične hrišćanske ispovesti gde se „grešnik” ispoveda instanci moći, ovde je ta instanca transformisana u osobu od poverenja, drugu ženu, sapatnicu u bolesti. Milja posredno, nesvesno, gotovo instinktivno, naizgled nasumično, bira sagovornicu. Ipak, iza ovakve postavke stoji intencija autorke koja je svoju „grešnicu” smestila u tipično ispovedno okruženje, jer bolnica je povlašćeno mesto ispovedanja, ali preko puta nje nije postavila instancu moći: lekara, psihoanalitičara ili sveštenika, već drugu ženu. Naklonost i razumevanje sa kojom naratorka sluša Milju, poručuje da ženu može najbolje da razume druga žena, te da je ženska solidarnost i podrška jedan od neophodnih segmenata psihološke i svake druge potpore. Da je u svom okruženju Milja imala osobu kojoj se mogla poveriti i ispovediti bez straha od posledica, možda bi njen život tekao drugačijim tokom, odnosno možda je ovaj zadržani i neizgovoreni greh ne bi „pojeo iznutra”. Ispovest predstavlja žanr koji u sebi krije suštinske instance moći, koja se zasniva na posedovanju znanja o drugima i o (ne)davanju oprostaja, o čemu odlučuje „moćnik”: sveštenik, lekar, sudija, otac. Ovde moć tog drugog nije centralna sila represije, već je glavni represivni mehanizam moć patrijarhata koji je Milju nagnao u greh. Analizirajući ispovest kao jedan od ključnih fenomena u sticanju moći i njenoj ulozi u istoriji seksualnosti i sticanju znanja o vrstama seksualnog ponašanja i sagrašenja, Mišel Fuko (Michel Foucault) zaključuje da je ispovest specificum zapadne civilizacije i da se njome iznosi na videlo istina o seksu, te da je seks povlašćena tema ispovesti uopšte (Fuko 2010). Ovo zapažanje možemo primeniti i na Miljin slučaj jer je centralna tema njene ispovesti upravo seksualni život žene i razumevanje njegovog mesta i upotrebne vrednosti u patrijarhalnoj seoskoj sredini.³⁶

Najprovokativniji segment ovog romana je upravo njegova tematika: ne ostavši trudna nakon dve godine bračnog života, pod snažnim pritiskom sredine i zbog pretnji da će biti oterana iz kuće, Milja odlučuje da „iskoristi” mladog komšiju Rodina kako bi ostala u drugom stanju. Zahvaljujući Rodinu, Milja je svom mužu rodila petoro dece, ostavljajući ga u uverenju da su to njihova zajednička deca. Odnos sa Rodinom, koji je postavila kao „poslovni”, vremenom se menja, uprkos stalnom Miljinom nastojanju da emotivno osta-

36 O žanru ispovesti detaljnije sam pisala u već pomenutom i navedenom radu o prozi Leposave Mijušković.

ne verna mužu. Ipak, godinama raste i naklonost prema Rodinu, ali i osećaj krivice i griže savesti. Zbog svega toga, kod Milje se učvršćuje uverenje da je reč o grehu koji se mora pre smrti ispovediti i to je i motivacija na kojoj počiva odluka da u bolnici ispriča svoju životnu priču. Ovde su prisutne najmanje dve tačke patrijarhalnog pritiska: nužnost reprodukcije u braku i zabrana izvanbračnih odnosa, te njihova stroga kažnjivost. U Miljinom ponašanju vidljivo je i tipično patrijarhatom uslovljeno razumevanje braka i seksualnosti. Draga Janković je nekoliko tema feminističke (kontra)javnosti, koje su obrađene i u književnosti i u esejističkom, teorijskom i polemičkom diskursu, postavila u još čvršći patrijarhalni okvir, kakav je seoska porodica, jer su stege patrijarhata najsnažnije na selu, a položaj seoske žene je posebno obremenjen.³⁷ Teme o kojima Draga Janković iz ugla seoske žene progovara jesu bračni život, brakovi sa decom i bez njih, seks zarad reprodukcije, ženska seksualnost, preljubništvo, istovremena ljubav prema dvojici muškaraca.

Pored toga, Draga Janković problematizuje i (po)javnu figuru seoskog muškarca i pokazuje pritisak patrijarhata i posledice (ne)moćnosti ispunjenja očekivanog maskulinističkog ponašanja u zadatim, usko definisanim i strogo propisanim, rodnom uslovljenim okvirima. Zahvaljujući netipičnim muškim figurama Miljinog muža i svekra, Draga Janković pokazuje skučenost vidika i netolerantnost prema drugačijem. Muškost Miljinog muža jeste predmet mačoiistički motivisanog podsmeha – s obzirom na to da i nakon dve godine bračnog života nema decu, proglašen je „mlakonjom”.³⁸ Miljin svekar, pak, predmet je podsmeha jer je došao na ženino imanje. Obojica muškaraca imaju burne i agresivne reakcije nakon ovakvih ismevanja. Ipak, patrijarhat je prema njima blaži i, za razliku od činjenice da je Miljin život presudno tragično obeležen odlukama koje donosi, te da na kraju romana umire, obojica muškaraca u romanu ostaju živi.³⁹

Roman *Deca* je u tadašnjoj periodici bio ispraćen sa nekoliko prikaza, što je posledica i činjenice da autorka, iako debitantkinja, nije bila nepoznata u tadašnjoj javosti,⁴⁰ te da je iz ugledne porodice intelektualca/ki i naučnika/ca, kao i da je reč o nagrađenom tekstu. Pored (očekivane) kritike u *Ženskom pokretu*, prikazi su, na primer, objavljeni i u *Letopisu Matice srpske* i u časopisu

37 O položaju žene na selu pisalo se i u *Ženskom pokretu*, ali i u drugim časopisima međuratnog perioda, na primer u *Ženi danas*. Darinka Lacković, saradnica *Ženskog pokreta*, uređivala je list *Seljanka* (1933–1935).

38 Upravo nakon jedne od epizoda ismevanja Miljin muž je Milji uputio ultimatum: ili dete do kraja godine ili odlazak iz kuće.

39 Muškarci u ovom romanu uglavnom stradaju u ratu, ili smrtno ili ostajući invalidi.

40 Draga Janković u trenutku kada objavljuje roman ima 56 godina, što je za književni debi krajnje netipično. Radunka Anđelković Čubrilović je svoj prikaz završila konstatacijom da uspeh pionirskog romana Drage Janković ohrabruje i druge autorke „u godinama” da objave svoje knjige. Druga krajnost fenomena godina autorki tematizovana je u kritici knjige Ljubice Radoičić *Krv se budi*. Dora Pilković, kritičarka ovog romana, naglašava mladost autorke, ističući da nije samo reč o novom imenu, već „o socijalnom fenomenu” – autorka je „šesnaestogodišnja devojčica, gimnazistkinja, skoro dete”.

Misao. Kritike uglavnom ističu verno i uspelo prikazivanje seoskog života, što je bila tema kojoj se autori/ke nakon epohe realizma nisu toliko vraćali. Pričajući priču o Milji, autorka je zaista ispričala priču o srpskom selu početkom 20. veka, o seoskom životu i u miru i u ratu, o radostima i tugama, o veri i praznoverju, o rađanju, životu, ljubavima, bolestima i smrti. Prikazujući ovaj roman, Ankica Đukić u *Letopisu Matice srpske* piše da je vrednost ovog romana u „poznavanju seljaka, njegova načina mišljenja i shvatanja života (...) Ni idealisano, ni ocrnjeno, selo je prikazano onakvo kakvo jeste: sa zapažanjem njegove vitalnosti, život na oko jednostavan, a stvarno komplikovan kao neka grčka tragedija”, te da „od velike ere naše realistične pripovetke, prvi put je u *Deci* dat životni sok srbijanskog sela” (Đukić 1928: 138).

Ipak, prikaz seoskog života početkom 20. veka jeste tek hronotop i okruženje koji je Draga Janković iskoristila kako bi prikazala položaj žene na selu i opresiju patrijarhata. Milja, junakinja inkorporiranih patrijarhalnih vrednosti, bira između dve „sramotne” figure žene: raspuštenice i preljubnice. Smatrajući da je veća sramota biti „oterana” iz kuće (jer se to ne može sakriti), Milja se odlučuje za ponašanje čiji će „rezultati” doneti radost i dobrobit porodici (a koje može biti tajno). Neoterana iz kuće, ali oterana u preljubništvo, Milja je izgrađena kao tragična figura. Iz epiloških Rodinovih reči saznajemo da je u Milji život počeo da se gasi otkako je počela da rađa decu. Od momenta muževljeve ucene, pa do kobnog pada sa merdevina, Miljin život je obeležen ćutanjem, osećanjem krivice, ali i žrtvovanjem, a svaki sledeći postupak gradi tragični niz gde je sve izraženija griža savesti i gde je sve prisutniji i snažniji psihološki nemir. Kao i u palanačkoj sredini koju prikazuje Ljubica Velimirović Popadić, tako je i ovde u seoskom okruženju dejstvo patrijarhata moralo biti ubistveno. U oba slučaja krajevi romana donose i smrti junakinja.⁴¹ Ipak, i pored Miljinog tragičnog kraja, njen lik predstavlja pomeranje u prikazima žena sa sela, ona je emancipovana seljanka koja, umesto da bude pasivna žrtva, preuzima kontrolu nad sopstvenim životom (Barać 2015: 316).

Centralna tačka iz koje Radunka Anđelković Čubrilović sagledava roman jeste upravo uticaj patrijarhata na ženu. Na početku kritike ona kaže: „greh i griža savesti mlade žene posledica su nagonske želje našeg patrijarhalnog sveta, da mu se decom očuvaju krsno i porodično ime” (Anđelković Čubrilović 1928: 2). Da je presudno reč o patrijarhatu istakao je i Velimir Živojinović u prikazu ovog romana u časopisu *Misao*: „ceo događaj (...) zatvoren je u uzani krug naše patrijarhalne seoske imućne kuće”, a povod za greh je u „tradicionalnim shvatanjima našeg prostog čoveka, koji najviši cilj svog života vidi u porodu koji će ga naslediti i poneti mu ime dalje, pa zato za nerotkinju ima surovo običajno pravo” (Živojinović 1928: 250). I Anđelković Čubrilović i Živojinović primećuju umeće autorke da uspešno i životvorno prikaže prilike na selu.

41 Stanislava Barać analizira ovu svojevrsnu „poetiku završetaka” gde autorke većinom žrtvuju glavnu junakinju nakon što njenu celokupnu intimu iznesu na videlo. Tek će Julka Hlapec Đorđević usvojiti i plasirati ideje o ženskoj premoći i ostaviti svoju junakinju Mariju na kraju *Jednog dopisivanja* u životu (v. Barać 2015: 306).

Draga Janković je odabrala dve izrazito tabuisane teme, (muški) sterilitet i žensku preljubu, i uspešno ih predstavila ne odlazeći ni u jednu od krajnosti, ni osude ni apologije. Sa njima je takođe povezana još jedna tabu tema koju će vanredno obraditi Julka Hlapec Đorđević u svom romanu, nekoliko godina kasnije. Reč je o istovremenoj ljubavi prema dvojici muškaraca i o različitim oblicima i nivoima voljenja. Velimir Živojinović Massuka, prikazujući knjigu *Deca* u *Misli*, ovako opisuje Miljinu poziciju: „Ona će tako provesti čitav jedan život između dva čoveka, voleći obojicu, zahvalna jednom za ljubav i materinstvo, drugom za ljubav i dobrotu, vezana za jednog tajnom i zahvalnošću, za drugog poštovanjem i večito budnom svešću o svojoj krivici” (Živojinović 1928: 250). Rodinov monolog o Milji na kraju romana, kao i celokupno njegovo ponašanje tokom desetogodišnje veze, pokazuje iskrenu privrženost, razumevanje, naklonost. Njegova ljubav, za razliku od muževljeve, prema njoj je bila bezuslovna.

Prikazujući roman *Deca* i preporučujući ga čitateljicama, Anđelković Čubriloviću u diskurs *Ženskog pokreta* i u interpretativnu zajednicu okupljenu oko njega uvodi razgovor o vrlo intrigantnom romanu povodom koga je moguće razmišljanje o nizu tada aktuelnih i akutnih tema. Zahvaljujući ovom kritičkom prikazu ovaj roman posredno postaje deo različitih diskursa časopisa, od onih koji razmatraju opšti položaj žena i položaj žena na selu, preko politika seksualnosti, problematike institucije braka, (ljubavne) etike, pa do politike pacifizma.

*

Odabrani primeri pokazuju da bi *Ženski pokret* u nekoj budućoj sistematizaciji i istoriji jugoslovenske književne kritike morao imati povlašćeno mesto. To je mesto rađanja i oblikovanja jugoslovenske feminističke kritike. To je takođe mesto na kome su pohranjena znanja o jugoslovenskoj međuratnoj književnosti. Analiza romana koja je izložena upućuje na relevantnost kritičarskog diskursa u *Ženskom pokretu*, a kritika *Ženskog pokreta* predstavlja danas važno mesto u izboru tekstova koji zavređuju da nanovo budu interpretativno aktuelizovani. Kritičarke okupljene oko ovog časopisa ostavile su nam recenatne primere feminističkih čitanja i uputile su nas na važne tačke međuratne literature. Principi njihove selekcije, kao i kriterijumi na osnovu kojih su interpretirale odabrane tekstove, pokazuju i svest o umetničkim odlikama teksta i o važnosti aktivnog odnosa književnosti i društva/života uopšte. One time zauzimaju stav i prema književnosti i prema društvenim okolnostima iz kojih ta književna dela nastaju, kao što i najbolja dela među odabranima u istoj meri uspešno funkcionišu i na umetničkom i na društveno-političkom planu. Zbog toga je većina kritičkih tekstova objavljenih u *Ženskom pokretu* podjednako deo poetičkog koliko i političkog diskursa časopisa, ali i epohe u celini. Kritičarke *Ženskog pokreta* su istovremeno delovale u dva okvira: sa jedne strane njihova čitanja su bila u skladu sa feminističkom borbom čiji je deo i ogledalo bio časopis i ona su objavljivana u poznatom/prijateljskom okruženju

„njihovog” časopisa, dok je sa druge strane, gledano iz ugla epohe i celokupne (književne) javnosti, njihovo delovanje bilo borbeno, te je reč o čitateljicama/kritičarkama koje pružaju otpor, koje su pobunjene i iz čije pobune možemo i danas mnogo toga da naučimo.

LITERATURA

- Анђелковић Чубриловић, Радунка. „Драга С. Јанковић: Деца“. *Женски њокреї* 9. 5 (1928): 2–3.
- Арнитовић, Добрило. *Библиографија часописа Мисао 1919–1937*. Нови Сад, Београд: Матица српска, ЈП Службени гласник, 2013.
- Бараћ, Станислава. *Феминистичка контирајавносї. Жанр женскої њорїреїа у срїској њериодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Gilbert, Sandra M. i Gubar Susan. *The Madwoman in the Attic, The Woman Writer and the Nineteen-Century Literary Imagination*, New Heaven and London: Yale University Press, 1979.
- Ђукић, Анкица, Драга С. Јанковић. „Деца”. *Лейњиис Маїице срїске*, књ. 316, св. 1 (април 1928), стр. 135–138.
- Живојиновић Massuka, Велимир. „Једна занимљива приповетка. Драга С. Јанковић, Деца, приповетка, С. Б. Цвијановић, 1928, стр. 63”. *Мисао* 26. 3–4 (1928): 250–251.
- Moers, Ellen. *Literary Women*. New York: Oxford University Press, 1976.
- Iglton, Meri. „Žanr i rod”. http://www.klub128.rs/2019/07/21/zanr-i-rod/#_ftn1
- Kolarić, Ana. *Periodika u feminističkoj učionici*. Beograd: Fabrika knjiga, 2021, u pripremi.
- Колонтај, Александра. *Нова жена*. Београд: Р. М. Веснић, б.г.
- Koh, Magdalena. „Da li postoji „genološki pakt”? O intimističkim žanrovima u prozi srpskih spisateljica početkom 20. veka”. U *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 51/3, 2003. 694–708.
- Кох, Магдалена. *...Када сазремо као кулїура...: сїваралашиїво срїских сїсасїељица на њочейку ХХ века : (канон – жанр – род)*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Milinković, Jelena. „Девојачки роман као Bildungsroman”. *Књижевна историја*, 2013, бр. 149, стр. 74–95.
- _____. „Дописивање Једної доїсїсївања: три фрагмента о роману Једно доїсїсївање Јулке Хлапец Ђорђевић”, *Свеске* 111 (март 2014): 135–142.
- _____. „Тематизација љубавне приче у роману Једно доїсїсївање Јулке Хлапец Ђорђевић”. *Зборник Маїице срїске за књижевносї и језик*, 62. 1 (2014): 167–184.
- Милинковић, Јелена. *Женска књижевносї у часопису Мисао*. Докторска дисертација, Филолошки факултет универзитета у Београду, 2016.

- Милојевић, Вукосава. „Вук Орловић (Љубица Велимировић Попадић): *Претеча*: писма једне паланчанке”, *Женски њокрећ* 10. 21/24 (1929): 2–3.
- Палавестра, Предраг. *Историја српске књижевне кријице 1768–2007 II*. Нови Сад: Матица српска, 2008.
- Прелић, Младена. „Легат сестара Јанковић у Народној библиотеци Србије”. *Музиколоџија* 17 (2014): 273–285.
- Rosowski, Susan J. “The Novel of Awakening”. *Genre* 12 (1979): 313–332.
- Русе, Жан. *Нарцис романојисац*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1995.
- Свирчев, Жарка. *Аванјардискиње: ојледи о српској (женској) аванјардној књижевности*. Београд, Шабац: Институт за књижевност и уметност, Фондација Станислав Винавер, 2018.
- Sirković, Nina. „Ženski glasovi u romanu: razvoj junakinje Bildungsromana”. *Knjiženstvo* 1 (2011).
- Скерлић, Јован. „Две женске књиге”, у Јован Скерлић, *Писци и књије I*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 193–202.
- Fuko, Mišel. *Volja za znanjem, Istorija seksualnosti I*. Loznica: Karpos, 2006.
- Нлапес Ђорђевић, Јулка. *Студије и есеји о феминизму II*. Издавачка књижарница Радомира Д. Ћурковића, Београд, б.г.

Jelena Milinković
Institute for Literature and Art, Belgrade

FEMINIST LITERARY CRITICISM IN THE MAGAZINE WOMEN'S MOVEMENT

Summary: This paper hypothesizes that *Women's Movement* is the place of origin of the Yugoslav feminist literary criticism. The first part of the paper offers a more general overview of the critical texts in the magazine with a view to sketching some of its main characteristics. A more specific analysis is narrowed down to the corpus of feminist literary criticism of the novel. Such decision is motivated by the assumption that the novel is one of the fundamental genres of women's (interwar) literature. The central part of this paper is dedicated to the analysis of two novels: *Preteča* by Ljubica Velimirović Popadić (1929) and *Deca* by Draga S. Janković (1928) and the corresponding critiques by Vukosava Milojević and Radunka Anđelković Čubrilović respectively. A comparative analysis of the novels and the critiques about them shows the characteristics of both discourses and offers general conclusions about the history of women's novel and the poetics of feminist literary criticism.

Key words: feminist literary criticism, (women's) novel, *Preteča* (1929), *Deca* (1928), Ljubica Velimirović Popadić, Draga S. Janković, Vukosava Milojević, Radunka Anđelković Čubrilović

IZMEĐU „PROLETERSKOG” I „GRAĐANSKOG” FEMINIZMA: OBLICI MODERNE ŽENSKE SUBJEKTIVNOSTI U ČASOPISU *ŽENSKI POKRET* (1934–1938)

Osnivanje Omladinske sekcije Ženskog pokreta predstavlja vrhunac saradnje marksistički, prokomunistički orijentisanih studentkinja, s jedne strane, i feministkinja okupljenih oko časopisa *Ženski pokret*. U ovom radu analizira se na koje se sve načine uspostavljanje ove saradnje očituje u uredničkoj politici časopisa u razdoblju od 1934. do 1938. godine. Ova analiza odvija se na nekoliko nivoa. Najpre, rekonstruiše se mreža značenje koju je saradnja Ženskog pokreta sa pokretom ženske omladine proizvela u časopisu *Ženski pokret*, pre svega kroz nove teme i žanrove, koji se tiču diskurzivnog oblikovanja različitih modaliteta moderne ženske subjektivnosti. Zatim se ti modaliteti interpretiraju kako u kontekstu programskih načela časopisa *Ženski pokret*, tako i u kontekstu tada aktuelnih teorija o modernoj literaturi i njenim junakinjama (Aleksandra Kolontaj, Julka Hlapec Đorđević). Naposletku, u završnom delu razmatra se kako svedočanstva pomenute saradnje između mladih komunistkinja i starije generacije feministkinja, artikulisana ponajviše kroz zajednički rad na časopisu, mogu doprineti rekonceptualizaciji pojmova „proleterskog” i „građanskog” feminizma kao specifično modernih fenomena.

Ključne reči: modernizam, „proleterski feminizam”, „građanski feminizam”, časopis *Ženski pokret*, marksistička omladina

Period od 1934. do 1938. godine obeležen je otvorenom saradnjom između ženske komunističke omladine i starije generacije feministkinja okupljene oko časopisa *Ženski pokret*. Ova saradnja bila je dvosmerna – kao što se Komunistička partija Jugoslavije u organizacionom smislu otvorila za sistematičan rad među ženama, uvažavajući potrebu za autonomnim organizovanjem žena, tako je i Jugoslovenski ženski savez, u čijem je radu učestvovala i Alijansa ženskih pokreta, probleme položaja žena koje žive od svog rada počela da tretira kao programski prioritet. U časopisu *Ženski pokret*, u naznačenom razdoblju, mogu se pronaći brojna svedočanstva programskog preklapanja između ciljeva komunističke omladine i Jugoslovenskog ženskog saveza kao vodeće feminističke organizacije u tom trenutku. Na primer, Alojzija Štebi, koja zajedno sa učiteljicom Darinkom Stojanović uređuje *Ženski pokret* od 1927. godine do prestanka izlaza časopisa, u tekstu pod nazivom „Pitanje egzistencnog mi-

* jelena.lalatovic@ikum.org.rs

nimuma” ističe da Jugoslovenski ženski savez staje u odbranu radničkih porodica, te zaključuje da je pitanje minimalnih nadnica „pitanje kojim se ženski pokreti moraju najozbiljnije baviti, jer je to važno pitanje za sve koji su u nekakvom odnosu najamnog rada” (*Ženski pokret*, 11/1934: 106). Dalje, razumevanje pojma *radnica* kao pojma koji obuhvata ne samo industrijsku radničku klasu nego svaki vid prodaje radne snage na tržištu rada eksplicira i Ahmed Ljubunčić u članku „O pitanju muslimanske žene radnice”, gde se kaže da se u radnice, pored „žena iz fabrike ili radionice”, ubrajaju i učiteljice, profesorke, činovnice, domaćice i kućne pomoćnice (*Ženski pokret*, 1, 3/1936: 9). Razlozi za uspostavljanje dijaloga i razmenu ideja između mladih komunistkinja i predstavnica tzv. građanskog feminizma su višestruki, a tiču se kako unutrašnje dinamike tih organizacija, tako i širih društveno-političkih okolnosti i u Jugoslaviji i u svetu. Što se unutrašnjih pitanja samih organizacija tiče, u jesen 1935. godine Komunistička partija Jugoslavije priznaje potrebu autonomnog organizovanja žena, a svoje članice upućuje da se pridruže postojećim ženskim organizacijama. Tako studentkinje-marksistkinje osnivaju Omladinsku sekciju Ženskog pokreta u Beogradu (Protić-Hlušička 1988: 59). U Zagrebu je krajem 1935. na inicijativu Partije, osnovana Omladinska sekcija Udruženja univerzitetski obrazovanih žena (Kecman 1978: 28). Kada je reč o Jugoslovenskom ženskom savezu, ova organizacija na inicijativu Alojzije Štebi, što znači uz veliko zalaganje Alijanse ženskih pokreta, prolazi kroz svojevrsnu transformaciju, gde orijentacija ka socijalnoj borbi prevladava tendenciju humanitarnog rada (Alojzija Štebi, „O reorganizaciji Jugoslovenskog ženskog saveza”, *Ženski pokret*, 9, 10/1934: 91–93). Imajući u vidu da je u pamfletu indikativnog naslova *Problem saveza*² iz 1926. godine, Zorka Janković, jedna od osnivačica Saveza Srpkinja Vojvodine i Hrvatske i jedna od ključnih figura Narodnog ženskog saveza Srba, Hrvata i Slovenaca, otvorenu borbu za politička prava žena implicitno imenovala kao prepreku razvoju „opšteg napretka” u datom društveno-političkom kontekstu (Janković 1926: 19), jasno je kakav je bio istorijski značaj ove reorganizacije i strateške reorijentacije koja ju je pratila. U prilog tome govori i obazrivi ton Pauline Lebl Albale, jedne od osnivačica Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i stalne saradnice časopisa *Ženski pokret*, u članku „Pogled na skupštinu Jugoslovenskog ženskog saveza”, kada zaključuje da je „Savez u protekloj godini najčešće ustajao u odbranu ženinog rada”, što, prema njenom mišljenju, svedoči o prevlasti feminizma u celokupnoj ideologiji Saveza, „koji pri svom osnivanju nije bio bogzna koliko ugrijan za feminističke ideje”, odnosno da je to „nesumnjivo, jedna tekovina i uspeh naših feministkinja” (*Ženski pokret*, 5, 6/1934: 58). Ne manje važno, Udruženje studentkinja na Beogradskom univerzitetu postojalo je još od 1922. godine, čija je jedna od članica – Angelina Vidaković – bila i članica književnog

2 O kontradiktornim principima na kojima je Savez počivao pisala je i istoričarka Ana Stolić, zaključivši da je u pravila rada Saveza „bila uneta borba za pravo glasa, jedna od tri sekcije na koje je bio podeljen rad u njemu bila je Feministička sekcija (pored Kulturne i Humane) a sve vreme se poricala feministička suština pojedinih poteza i zahteva” (Stolić 2015: 172).

odbora (tj. redakcije) *Ženskog pokreta* u prvim brojevima, a zatim i dugogodišnja saradnica časopisa. Vidaković je, kao članica Udruženja studentkinja, pripadala tzv. „humanitarnoj” struji (nasuprot „socijalnoj” struji) unutar ovog komunističkog kružoka. Ta struja smatrala je da još uvek nije trenutak da se položaj ženske studentske omladine politizuje, već da fokus Udruženja studentkinja treba da bude na humanitarnoj pomoći materijalno najugroženijim studentkinjama (Morić-Petrović 1988: 17–54). To znači da se saradnja mladih komunistkinja i feministkinja okupljenih oko *Ženskog pokreta*, koje su i u časopisu i kroz rad Udruženja univerzitetski obrazovanih žena sistematično problematizovale položaj činovnica i intelektualki, dogodila u trenutku kada su oba pokreta – feministički i komunistički – sazreli da položaj žena artikulišu kao prvorazredni politički problem. Novi kvalitet koji nastaje iz ove sinteze ne iscrpljuje se, međutim, u međugeneracijskoj razmeni stavova, iskustava i ideja, već u načinu na koji se položaju žena pristupa. Drugim rečima, proizvod te sinteze jeste nova feministička svest koja se artikuliše, debatuje i učvršćuje na stranicama *Ženskog pokreta*. Povlašćeno svedočanstvo takve razmene jeste i nova rubrika u martovsko-aprilskom broju *Ženskog pokreta* iz 1935. godine, koja nosi naslov *Riječ omladine*.

Političke prilike koje su značajno doprinele ovoj rekonfiguraciji odnosa u ženskom pokretu tiču se novih mera ekonomske i socijalne politike, koje je uveo ministar finansija, kasnije predsednik vlade Milan Stojadinović, a koje su nesrazmerno pogodile žene. Naime, Izmena Uredbe o dodacima na skupoću državnih službenika diskriminirala je udate činovnice, što je bilo praćeno otpuštanjem žena iz Narodne banke, neprimanjem činovnica u Agrarnu banku, kao i obustavom upisivanja ženske omladine u učiteljske škole. Rečima Alojzije Štebi – „Vlada je odustala od toga da direktno udari na žene, ali je izabrala put da indirektno dokaže da se ženama više ne isplati državna služba” („Zaobilaznim putem”, *Ženski pokret*, 4/1934: 34). Što se međunarodnih odnosa tiče, period od 1934. do 1938. obeležen je usponom fašizma, kao i očiglednim srljanjem u novi svetski rat. Krajem 1934. godine, osniva se Akcioni odbor strukovnih studentskih udruženja na Beogradskom univerzitetu, koji obznanjuje ideju antiratnog i antifašističkog fronta studenata, što se jasno uklopilo u pacifistički program *Ženskog pokreta*. Urednička politika u ovom periodu koncentrisana je više nego pre oko konkretnih političkih zahteva. Tako se može reći da je 1934. godina posvećena svojevrsnoj kampanji za žensko pravo na rad i obrazovanje, kao i da je 1935. godina obeležena agitacijom za žensko pravo glasa. U naredne dve godine, pored ovih tema, kao urednički favorizovane teme mogu se prepoznati pitanje seksualnog morala, odnosno reglamentacije (legalizacije) prostitucije i širenja polno prenosivih bolesti,³ te otpor militarizaciji i fašizmu. U pretposlednjoj godini *Ženskog pokreta* prvi broj posvećen je temi angažovane intelektualke i savremenom ženskom stvaralaštvu u Jugoslaviji. Drugi broj iz 1937. godine nosi pečat smrti češkog političara Tomaša

3 Urednice i saradnice *Ženskog pokreta* žestoko su se protivile legalizovanju prostitucije, smatrajući da se polno prenosive bolesti mogu suzbiti ukidanjem prostitucije ili prebacivanjem odgovornosti redovnog lekarskog pregleda na muškarce – korisnike prostitucije.

Masarika (Tomáš Masaryk), koji za uredništvo *Ženskog pokreta* oličava demokratski ideal, a većina tekstova posvećena je umetnosti i kulturi žena u Češkoj. Poslednji broj časopisa, jedini broj iz 1938. godine, posvećen je uspomeni na Veru Kićevac-Petrović, na čijoj je komemoraciji govorila i predstavnicica Omladinske sekcije *Ženskog pokreta*, a govor je štampan u časopisu. Život i rad Vere Kićevac kao da simbolično objedinjuju sve ove teme – lekarka i naučnica, koja je neumorno radila na organizovanju intelektualki i prosvećivanju seljanki, značajno je doprinela kako povezivanju feminističkog pokreta sa komunističkom omladinom, tako i osnaživanju antiratne ideje. Većina njenih priloga u časopisu ticala se upravo izgradnje spona između političke ravnopravnosti žena i misije za očuvanje mira.

Ženska periodika – spomenik neznanjoj junakinji

Ovako skicirane veze omladinskog ženskog pokreta i starije generacije feministkinja ukazuju na to da proučavanje periodike doprinosi rasvetljavanju ženske istorije na specifičan način. Ona se otkriva ne samo kroz nizove jasno omeđenih kategorija (periodizacija ženskih pokreta, teorijska klasifikacija tema i motiva ženskog stvaralaštva, popis najznačajnijih autorki) već i kroz mreže saradnje. Na taj način se feministička epistemologija, koja validiranje podrške u pozadini svakog intelektualnog postignuća (*supportive others*) uzdiže na nivo principa (Young-Bruehl 1988: 13), približava načelima studija periodike. Ne samo da postoje istraživanja kulturnog i književnog doprinosa žena pomoću rekonstrukcije saradničkih mreža i interpretativnih zajednica (Smith Elford 2015), već je ovaj aspekt studija periodike i teorijski formulisan. Naime, istraživačica viktorijske periodike Lorel Brejk (Laurel Brake) je u svojoj studiji o odnosu roda, književnosti i novinarstva plasirala koncept „potčinjenog znanja” (*subjugated knowledge*). Ona tvrdi da je modernistički kanon, prisutan u univerzitetskoj nastavi književnosti, zasnovan na oštrom razdvajanju literature i novinarstva. Time je potisnut značaj periodike u proučavanju istorije književnosti. Takođe, takav epistemološki i istraživački model favorizuje androcentrično razumevanje moderne kulture, dok je periodika kao „arhiv alternativne kulturne istorije” (Smith Elford 2015: 191) sistemski marginalizovana – baš kao i doprinos žena. Žene su na taj način dvostruko skrajnute – i kao tema i kao autorke (moderne) periodike (Brake 1994).

Na tragu ovih istraživanja koja periodiku interpretiraju i analiziraju kao diskurzivne, intelektualne i društveno-političke mreže, u ovom radu nastojacu da pokažem da su upravo u časopisu *Ženski pokret* oblikovani modaliteti ženske subjektivnosti koji mogu poslužiti kao markeri – specifična obeležja – moderniteta, kao opštedruštvene pojave, i modernizma, kao literarnog i kulturnog fenomena. Jedna od čestih tema u razdoblju 1934–1938. godine na stranicama *Ženskog pokreta* jeste žensko stvaralaštvo. Za razliku od protofeminističkih autorki sa početka 20. veka, koje su ženski subjekat razumevale kao statičan, zamrznut u vremenu, odnosno kao subjekat koji tek treba da su-

stigne tokove istorije (Hoksvort 2017: 33),⁴ u *Ženskom pokretu* neguje se svest o ženama kao aktivnim učesnicama i kroz istoriju i u tadašnjem trenutku. Ta svest plasirana je kroz različite tipove „novih”, „modernih” žena, kao što su fabrička radnica, intelektualna radnica, feministkinja, omladinka, domaćica, kućna pomoćnica, sindikalna aktivistkinja. Iz celine diskursa o ženskoj istoriji i ženskoj kulturi u časopisu može se zaključiti da je preduslov da svi ti tipovi žena progovore u ime kolektiviteta kojima pripadaju – a sve to kako bi zahtevala pravo glasa⁵ – razvoj ženske kulture, i to na dva nivoa. Prvi nivo odnosi se na učešće žena u javnom životu, tj. na osvajanje novih profesija i poziva. U tom duhu Paulina Lebl Albala u govoru prilikom osnivanja Udruženja univerzitetski obrazovanih žena zaključuje da su se uslovi za otvaranje „ženskog pitanja” stekli onog trenutka kada je porast broja obrazovanih žena omogućio da one postanu „ozbiljan kulturni faktor” (Lebl Albala 1930: 21). Drugi nivo tiče se razvijanja specifičnog senzibiliteta za žensku kulturu,⁶ o čemu govori Alojzija Štebi u članku „Kultura i politika”. U ovom članku ona zagovara promišljanje politike ne kao sfere suprotstavljene kulturi, već kao sfere njenog praktičnog ispoljavanja (*Ženski pokret* 3,4/1934: 40). Drugim rečima, sposobnost žena, ali i naroda uopšte, za stvaranje političke promene direktno zavisi od njihovog razumevanja vlastite kulture, te pozicioniranja unutar nje. Pitanje ženskog stvaralaštva u časopisu *Ženski pokret* neretko poseduje polemički karakter upravo na liniji podele politika ili kultura. Tekst Elze Hueck-Dehio (Elsa Hueck-Dehio) „Žena i duhovna stvaralačka snaga”, u prevodu Slave Rastovčan, odgovara na jedan od najčešćih kontraargumenata protivnika ženske emancipacije. Taj kontraargument glasi otprilike ovako: „žene ne treba da uživaju društvenu i političku ravnopravnost sa muškarcima, jer su još uvek kulturno slabije razvijene”. U ovom članku autorka tvrdi sledeće: „žene su se ranije oblikovale prema slici koju su muškarci izgradili. Žensko pitanje postoji tek otkad se žene ne izgrađuju same prema zahtevima muškaraca, otkad tragaju za vlastitim zakonima, otkad ne čine nasilje svojoj prirođenoj ličnosti” (*Ženski pokret* 7, 8/1934: 80–83). Za razliku od Jovanke Orleanke, koja je devica, a koju autorka ovog teksta tretira kao ideal ženske stvaralačke snage iz

4 S. Hoksvort ovu tezu utemeljuje na analizi diskursa pojedinih tekstova i autorki, ali izdanje almanaha *Srpkinja* iz 1913. godine, u kome autorke pokazuju jasnu svest o vlastitom doprinosu kulturi, te o mehanizmima kojima se žene isključuju iz kulturne istorije ukazuju na to da ova generalizacija nije univerzalno primenjiva na čitavu epohu (v. Dojčinović 2011).

5 Zagovaranja opšteg tajnog prava glasa centralna je tema četiri broja iz 1935. godine, a jedan od njih prenosi govore sa zborova Ženskog pokreta održanih širom Kraljevine Jugoslavije, gde radnice, seljanke, činovnice, feministkinje, omladinke i domaćice istupaju ispred svojih organizacija, objašnjavajući zašto je pravo glasa važno za svaku od ovih grupa žena (*Ženski pokret* 7, 9: 1934).

6 Pod pojmom „ženska kultura” u časopisu *Ženski pokret* podrazumeva se i žensko autorstvo i prepoznavanje načina na koji se ugnjetavanje žena ogleda u umetnosti i kulturi kao sistemima značenja. Ne manje važno, bitna komponenta ženske kulture jeste i svest samih autorki i interpretatorki o međusobnoj povezanosti, o čemu piše i Marija Omeljčenko u feljtonu „Najnoviji češki ženski roman”. Ona zaključuje: „(...) Ali svaka od ovih književnica sigurno predstavlja koncentraciju napora i smerova svojeg doba i čitavog niza autorkinja uzajamno vezanih i može da ih reprezentuje” (*Ženski pokret*, 11/1934: 120).

prošlosti, svojstvo moderne žene jeste to da će proživeti i odbaciti romantičnu ljubav, ako ona stoji na putu njenog samoostvarenja. Za tu modernu subjektivnost karakteristična je unutrašnja podvojenost, odnosno borba sa konzervativizmom kako u društvu, tako i u svesti samih žena. Uzevši ovo u obzir, lako se uočava da je diskurs o ženskom stvaralaštvu u časopisu *Ženski pokret* strukturiran prema kontraargumentu na koji članak Elze Huek-Dehio odgovara. Ukazuje se ne samo na individualna postignuća žena u prošlosti nego i na kolektivne napore feministkinja da se stvori moderna ženska kultura. Naime, u posebnim temama i prigodnim tekstovima (godišnjica rođenja i godišnjica smrti) govori se o ženama čiji je doprinos već prepoznat i zabeležen. To su Marija Kiri (Maria Skłodowska-Curie) i Adelina P. Irbi (Adeline Paulina Irby) – kao prva dobitnica Nobelove nagrade za hemiju i opšteprihvaćena dobrotvorka koja se borila za obrazovanje ženske dece u Bosni i Hercegovini (*Ženski pokret*, 7, 8/1934) – zatim, Marija Jambrišak, hrvatska učiteljica, spisateljica i osnivačica prve privatne ženske učiteljske škole u Hrvatskoj (*Ženski pokret*, 1, 2/1934) i Ivana Brlić-Mažuranić, prva članica Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti (*Ženski pokret*, 3, 4/1934). Rubrike *feljton*, *beleške* i *književnost*, a u ovu poslednju ubraja se sva recentna izdavačka delatnost, a ne samo fikcija, pak na polemički način govore o stvaralaštvu savremenica *Ženskog pokreta*. U feljtonima kao što je „Najnoviji češki ženski roman” Marije Omeljčenko, kroz portrete junakinja čeških spisateljica, oblikuje se duhovna fizionomija moderne žene. Likove novih žena karakteriše energičnost, nasuprot tradicionalnoj pasivnosti, kao i „čežnja i žeđ za boljim životom, za pravičnošću”, tj. borbeni i revolucionarni elan (*Ženski pokret*, 9, 10/1934: 103). U ovom kontekstu poseban značaj ima polemika povodom drame *Monikin slučaj* poljske književnice Ščepkovske-Morozovič. Prikazivanje ovog komada izazvalo je osude u štampi, upravo zato što *Monikin slučaj*, odnosno način na koji je ova drama smeštena u kontekst aktivnosti Ženskog pokreta (izvođenja u okviru redovnog tribinskog programa Ženskog pokreta), artikuliše osobine moderne žene. Ta „nova žena” samu sebe oslobađa i od muške suprematije i od „ženskosti”, odnosno od „slaboće, predrasuda i potpunog nedostatka organizacijskog smisla” (Zdenka Marković, „Zašto je uspela drama *Monikin slučaj*”, *Ženski pokret*, 4/1934: 43–46). Ono što je ovde važno primetiti jeste uloga i značaj rasprave o književnosti u feminističkoj periodici. Naime, politički diskurs (izveštaji o aktivnostima feminističkih organizacija, članci o privredi, zakonodavstvu, javnom moralu) uvek je obazriv i taktičan, ne samo da bi se izbegla cenzura nego i da se ne isprovocira još veći otpor javnosti⁷ prema feminizmu. Međutim, književnost, odnosno debata o ženskom stvaralaštvu, figurira kao polje slobode u kome se mogu iskazati i radikalne vizije emancipacije žena. Stoga je debata o ženskom stvaralaštvu kao prostor diskurzivnog oblikovanja „mo-

7 O ciničnom odnosu vodećih medija, poput *Politike* i *Vremena*, prema bilo kakvom organizovanju žena i njihovom učešću u javnoj sferi govori veliki broj članaka podsmesljivog tona. Tako se i o zboru čija je tema bila ekonomski položaj kućne posluge, na kome je govorila socijalistkinja Milica Đurić-Topalović, koja je bila otvorena oponentkinja feminističkog pokreta, govori kao o „Zboru na kome se traži da služavka bude drugarica gospođi” (*Vreme* 10. 12. 1934: 8).

derne žene” svojevrsan pokazatelj razvoja feminističke svesti. U predgovoru knjizi *Feminizam i metodologija: problemi društvenih nauka*, Sandra Harding (Sandra Harding), jedna od osnivačica najstarijeg i najdugovečnijeg časopisa za ženske studije *Znaci (Signs: Journal of Women in Culture and Society)*, suštinu feminističke metodologije ne prepoznaje samo u centralnoj poziciji koju ženska perspektiva zauzima u okviru „feminističkog metoda”, već i u analizi *značenja* koju doprinosi žena javnom životu imaju za (te) žene (Harding 1987: 2–14). Kada se analizira prvi broj *Ženskog pokreta* iz 1937. godine, koji je u celosti posvećen intelektualcima i savremenim autorkama, nemoguće je zaobići članak Ljubice Marković „Izložba knjiga jugoslovenskih žena pisaca u Dubrovniku” (*Ženski pokret*, 1,2/1937: 18–21). U ovom članku predstavlja se *Bibliografija knjige ženskih pisaca*, koju je priredilo Udruženje univerzitetski obrazovanih žena. Ova bibliografija odnosi se i na književna dela, i na naučne rasprave, i na publicistiku. Iako zvuči kao fraza, teško je odupreti se utisku izrazite aktuelnosti, budući da su u ovom popisu pobrojane gotovo sve autorke čije je delo predmet savremenih ginokritičkih istraživanja u Srbiji i Hrvatskoj – od Jefimije, preko Eustahije Arsić i Milice Stojadinović Srпкиnje – do Drage Dejanović, Jelene Dimitrijević, Katarine Milovuk, Katarine Bogdanović, Desanke Maksimović, Danice Bandić, Jele Spiridonović Savić, Milke Žicine, Milice Janković, Jelice Belović-Bernadžikovski, Milke Pogačić, Milice Bogdanović, Jagode Truhelke.⁸

Ne manje važno, s podjednakom sistematičnošću se u ovoj bibliografiji i prikazu Ljubice Marković obrađuju i periodične publikacije – od almanaha *Talija* Julijane Radivojević (1829), preko kalendara Kola srpskih sestara *Vardar*, do časopisa *Ženski svijet* i časopisa *Žena*, urednice Milice Tomić. Detaljna rekonstrukcija književne prošlosti, te pomno beleženje savremene produkcije ukazuje na još jednu strategiju afirmisanja učešća žena u kulturi. Naime, u već pomenutom govoru Pauline Lebl Albale, na prigovor da su doprinosi žena kulturi beznačajni u odnosu na postignuća muškaraca, ona odgovara sledećim rečima: „Zar mala skromna slova ne ispisuju istoriju čovečanstva? Zar neznani junaci nisu izvojevali pobedu?” (Lebl Albala 1930: 24).

Upravo metafora neznanog junaka, naročito ako se uzme u obzir da je pokazano koliko je Prvi svetski rat bio formativno iskustvo za književnice kao žene i kao javne intelektualke (Dušanić 2012), upućuje na figuru obrazovane žene, intelektualke kao na supstrat moderne ženske subjektivnosti. Književnost i periodika, dakle, za autorke i urednice *Ženskog pokreta*, funkcionišu kao mesto susreta modernizma i feminizma⁹. O njihovoj feminističkoj svesti govori i to što su upravo ženski časopisi prepoznati kao javni prostor u kome „neznane junakinje” ispisuju žensku, a time i istoriju čovečanstva.

⁸ Videti, na primer, Hoksvort 2017, Svirčev 2017, Dojčinović i dr. 2015, Fosić 2018, Batinić 2008.

⁹ O ovome je pisala Jelena Milinković u doktorskoj disertaciji *Ženska književnost u časopisu Misao*, u poglavlju o časopisu *Ženski pokret*, gde se ukazuje na to kako teme i motivi feminističke periodike upotpunjuju sliku o međuratnoj ženskoj književnosti (Milinković 2016: 139).

Uloga periodike tu se ne iscrpljuje ni za prethodnice ni za savremenice. Naime, pored toga što ona omogućava uvid u kontinuitet ženskog stvaralaštva i feminističke misli, u časopisima se beleže i artikulišu modaliteti moderne ženske subjektivnosti koji se ne mogu podvesti pod *spisateljice* i *intelektualke*. Primer za to su reprezentacije domaćica i služavki u časopisu *Ženski pokret*. Istoričarka Selina Tod (Selina Todd) pokazala je da je položaj i identitet¹⁰ žena kućnih pomoćnica važan za razumevanje preklapanja istorije moderniteta, radničkog pokreta i istorije feminizma. Suština njenog argumenta glasi – iako su služavke ignorisane u istorijama radničkog pokreta, jer se ne uklapaju u dominantnu predstavu o radničkoj klasi kao skupini industrijskih radnika-muškaraca – služavke kao moderne subjekte određuje upravo njihova svest o sopstvenom radu kao najamnom radu (Tod 2009: 191–204). U časopisu *Ženski pokret* insistira se kako na najamnom karakteru, tako i na društvenom značaju domaćičkog rada u člancima Jelke Likar („Vrednost domaćičkog rada”, *Ženski pokret*, 3, 4/1934: 54–55) i Minke Krofte („Stručno spremanje domaćinskih pomoćnica”, *Ženski pokret*, 3, 4/1934: 56–58). Domaćice i služavke takođe su prisutne kao jedna od grupa koja u svoje ime zahteva pravo glasa (*Ženski pokret*, 7, 9/1935). No, njihova reprezentacija u manje formalnim, publicističkim žanrovima, koja je predmet analize narednog odeljka ovog rada, otkriva kontradiktornosti i ograničenja feminizma *Ženskog pokreta*, koje se ne razrešavaju i ne ukidaju ni u periodu najintenzivnije saradnje sa omladinkama.

Feljton i Riječ omladine – diskusija u pokretu

U periodu od 1934. do 1938. pored već pomenutog „Najnovijeg češkog ženskog romana” Marije Omeljčenko, objavljeni su sledeći feljtoni: „Žene u Americi” Angeline Mojić, „Dvije francuske feministkinje u Zagrebu” Slave Rastovčan, „Gospođa Madlen de Lamartik” vajarke Vukosave Velimirović, te „Biblioteka Marguerite Durand u Parizu”, koji je prevela Alojzija Štebi. U većem broju nastavaka objavljeni su feljton „Studije o ženama” Gertrude Bojmer (Gertrude Baumer), koji je slobodno prevela i priredila Slava Rastovčan, i feljton „One...moje najvjernije”, autorski tekst Vinke Bulić. Poruka feljtona Angeline Mojić jeste da žene koje se u Americi bave primarno kućnim poslovima – bilo da su domaćice bilo da su služavke – bez obzira na to što se njihov posao ne obavlja u javnom prostoru – za razliku od Jugoslovenki učestvuju u javnom i političkom životu (*Ženski pokret*, 4/1934: 47–48). To je, uostalom, *differentia specifica* koja razlikuje „novu”, odnosno „modernu” i „savremenu” ženu u odnosu na tradicionalni ženski subjekat. Međutim, iako se u političkom diskursu *Ženskog pokreta* i domaćice i kućna posluga prepoznaju kao oblik moderne ženske subjektivnosti, čije učešće u društvenom i političkom životu treba da se omasovi, iako Jugoslovenski ženski savez donosi Rezoluciju sa zahtevima da se odredi cena minimalne nadnice, kao i da udruženja do-

10 Reč identitet ovde označava jezik kojim se političke kategorije prevode u lična svojstva (Young-Bruehl 1988: 21).

maćica dobiju svoju predstavnicu u privrednom savetu (Alojzija Štebi, „Skupština Jugoslovenskog ženskog saveza”, *Ženski pokret*, 3, 4/1934: 50–52), u rubrici feljton vidimo i naličje ovog zaokreta ka radnim ženama, usled uticaja KPJ kroz Omladinsku sekciju Ženskog pokreta.¹¹ Tačnije, iz feljtona „One... moje najvjernije” Vinke Bulić možemo iščitati sukob između domaćica, kao suprugâ koje vode domaćinstvo činovnikâ, i služavki, žena na rubovima radničke klase. U tom članku autorka predstavlja različite tipove služavki, koje se uglavnom ističu nekom negativnom osobinom – neodgovornošću, neloyalnošću, lenjošću, gramzivošću. Domaćica-pripovedačica na njih gleda visoka, premda se u tekstovima problematizuje kontradiktornost položaja kućne posluge u modernom društvu. Ta kontradiktornost počiva na stapanju granica između javnog i privatnog. Istovremeno, služavka je, kao što sugeriše i naslov feljtona, neko ko je deo privatnosti jednog domaćinstva, a domaćice posebno, ali je ona, kao najamna radnica, ipak svesna da odnos domaćice i služavke počiva upravo na njenom radu. Rad služavki je, kao što je argumentovala Selina Tod, omogućavao domaćicama iz srednje klase određen stepen emancipacije, ali i mogućnost da takvim načinom života ne dovedu u pitanje polnu i klasnu podjelu rada (Tod 2009: 201). Klasna netrpeljivost ne prevodi se u feljtonu Vinke Bulić samo u karakternu i kulturnu nepodudarnost između domaćice i posluge, već se kao takva i eksplicira. Tako domaćica-pripovedačica zaključuje:

„Uzalud je da bacamo krivicu na njih, da su nezahvalne, glupe i neznalice, i one bi o nama mogle da reknu da smo okrutne, bez srca i cjepidlačive. Za sreću danas se primenjuju na njih sve to više razni zakoni koji ih zaštićuju od našeg izrabljivanja, ali to ne znači da zato i jaz između njih i nas nije sve deblji. Sve to više postajemo svaka od nas svijet za sebe” (*Ženski pokret*, 10/1935: 131).

Kada se u obzir uzme da je feljton žanr na granici između književnosti i novinarstva, odnosno žanr koji po definiciji premošćuje raskorak između golih činjenica i potpune fikcije (Dianina 2003: 187–210), jasno je zašto se i u trenutku najintenzivnije saradnje feministkinja i mladih komunistkinja – u toku zajedničke kampanje za žensko pravo glasa i otvaranja omladinske rubrike – suprotstavljeni stavovi feministkinja i komunistički orijentisanih omladinki očituju baš u žanru feljtona. Naime, feljton omogućava intimiziranje, tj. personalizovani ton između časopisa i čitateljke, pa je pogodan da se u duhu neformalnog razgovora (raz)otkriju određene politike teksta. Ovo se nedvo-

11 Na temu sukobljenosti interesa između ženske posluge i žena iz viših klasa, što je obeležilo rad i Narodnog ženskog saveza u Kraljevini Srbiji, Ana Stolić primećuje: „Žene iz viših klasa u mnogim evropskim zemljama su, kao što je rečeno, predložene reforme za poboljšanje položaja sluškinja doživljavale kao atak na sopstvene privatne interese. One nisu dozvoljavale da se u toj oblasti bilo šta menja. Drugačiji pristup zabeležen je samo u Švedskoj i Norveškoj gde je osnovana organizacija domaćica sa ciljem da se poboljša položaj služavki kroz pismene ugovore o radu i jasno definisano radno vreme. Taj zaštitnički odnos prema ovoj kategoriji radnica je u isto vreme imao za cilj da spreči njihov ulazak u socijalistički pokret” (Stolić 2015: 132). U tom pogledu, zaokret u politici Jugoslovenskog ženskog saveza, bez obzira na ograničenja koja su predmet ove analize, jeste znak novog razdoblja u istoriji feminizma u Srbiji i Jugoslaviji.

smisleno može uočiti u feljtonu Slave Rastovčan, u kome priređuje prevod *Studije o ženama* Gertrude Bojmer (Gertrude Bäumer). U ovoj knjizi prikazuju se žene kroz vekove – od Abelarove učenice Eloize – do francusko-nemačke romantičarke Mari D'Agoult (Marie D'Agoult) i bavorske feministkinje Ike Frojdenberg (Ika Fraüdenberg). Sve ove žene, kao i junakinju prvog feljtona Slave Rastovčan „Dvije francuske feministkinje u Zagrebu” Ariju Li (Arria Ly, za koju autorka kaže da je „vojevala perom za feminizam”, *Ženski pokret*, 5, 6/1934: 62–63), povezuje posvećenost intelektualnom i umetničkom radu, te odbijanje da se život žene svede na bračne odnose. Ipak, Slava Rastovčan ne bira da predstavi samo ove junakinje, nego i autorku Gertrudu Bojmer, dobro poznato ime u feminističkim organizacijama, budući da je reč o nemačkoj feministkinji hrišćanske orijentacije, koja je zajedno sa Helenom Lange osnovala časopis *Žena* (*Die Frau*). Imajući u vidu da je reč o relativno konzervativnoj figuri, koja se, pre svega borila za uvažavanje socijalnog rada žena iz srednje i više klase (Gruesbeck 2020: 5), može se reći da žanr feljtona u časopisu *Ženski pokret*, u periodu od 1934. do 1938. godine funkcioniše kao mesto skrivene polemike unutar feminističkog pokreta. S druge strane, rubrika *Riječ omladine*, koja sadrži tri polemička teksta („Jedna prepiska mesto uvoda”, „Ženska omladina i ženski pokret”, „Fašizam i žene”, *Ženski pokret* 3, 4/1935) i dva teksta koja poseduju ton i karakter manifesta („Omladinska podružnica Ženskog pokreta u Zagrebu”, „Ženska omladina i moral”), jeste polje otvorene debate. Tačke sporenja između ženske omladine i starije generacije feministkinja tiču se odnosa prema položaju i društvenoj ulozi radničke klase. Naime, povod za uspostavljanje ove rubrike bilo je obećanje Omladinske sekcije da će, ukoliko dobiju vlastiti prostor u časopisu, obezbediti nove pretplatnice. U prvom tekstu – „Jedna prepiska mesto uvoda” – studentkinja filozofije Marija Stipković i Alojzija Štebi polemišu o izvorima „suhoparnosti” sadržaja u časopisu, pri čemu je iz konteksta jasno da omladinke pod „tretiranjem svih aktuelnih problema” podrazumevaju zaoštavanje klasnog sukoba – revolucionarnog organizovanja radničke klase, s jedne, i fašističkih partija, s druge strane (Isto: 57). Štebi se od ovih implicitnih i uljudnim tonom izrečenih optužbi brani stereotipnom predstavom o omladini kao nerazumnoj u vlastitom idealizmu. Dalje, u članku „Žena v današnji družbi”, u rubrici Književnost, u istom broju, Alojzija Štebi u prikazu istoimene knjige Angele Vode autorku kritikuje za dogmatičnu primenu istorijskog materijalizma, čija je posledica, prema Alojziji Štebi, preopširno izlaganje o fašizmu umesto o pravnom položaju žena (Isto: 56–57). No, nekoliko stranica dalje, Milica Lendić piše prikaz knjige *Fašizam i žene* iste autorke, gde naglašava ulogu žena u masovnoj mobilizaciji protiv fašizma, što je u datom trenutku jedan od prioriteta KPJ i njenih omladinskih/studentских organizacija. Iz priložene polemike, kao i iz načina na koji se u časopisu govori o služavkama, jasno je da klasno pitanje, i u trenucima bliske saradnje na polju borbe za pravo glasa žena, ostaje svojevrsna demarkaciona linija između komunističke omladine i feministkinja građanske orijentacije. Razlog zbog koga su omladinke nedvosmisleno, uprkos ogradama, pozitivno prikazane, za razliku od položaja kućne posluge, koje do kraja ostaju ambi-

valentno prikazane, jeste u tome što su organizovane, intelektualno i politički angažovane mlade žene otelotvorenje modernosti, dok su služavke subjekti na njenim marginama. Naposletku, imajući u vidu da se, na krilima saradnje Omladinske sekcije i „stare garde” Ženskog pokreta, u časopisu *Ženski pokret* artikuliše čitav spektar moderne ženske subjektivnosti – što obuhvata feministkinje, omladinke, manuelne radnice, intelektualne radnice, činovnice, domaćice, služavke – otvara se pitanje ko zapravo nije „moderna žena”. Odgovor na njega daje Alojzija Štebi u tematu posvećenom izveštajima sa zborova za žensko pravo glasa, održanih širom Kraljevine Jugoslavije – u Beogradu, Splitu, Zagrebu, Skoplju. Urednica *Ženskog pokreta* kao svojstvo koje razdvaja moderne od tradicionalnih žena prepoznaje „nesavremeno shvatanje” uloge žene u političkom životu, odnosno negativan odnos prema feminizmu. U žene sa takvim, antimodernim pogledom na feminizam, kao krovni pojam za organizovanje žena na osnovu onoga što je njihovom ženskom položaju zajedničko, ubrajaju se „katolkinje u Sloveniji”, odnosno žene koje se u domenu politike poistovećuju sa stavom Katoličke crkve, i „socijalistkinje u Beogradu”, tj. socijaldemokratkinje okupljene oko Milice Đurić-Topalović („Pretstavnice Ženskog pokreta”, 7, 9/1935: 85–95).

„Proleterski” i „građanski” feminizam – dva vida „moderne žene”

Sukob sa Milicom Đurić-Topalović, koja je neretko otvoreno kritikovala aktivnosti Ženskog pokreta,¹² može biti razlog zašto je istorija ženskog radničkog pokreta iz prvih decenija dvadesetog veka – istorija Ženske sekcije Srpske socijaldemokratske partije – ignorisana u časopisu *Ženski pokret*. Ta činjenica nije zanemarljiva, budući da je žensko društvo *Svest*, koje je pri socijaldemokratskoj partiji 1906. godine osnovala Stojanka Jovanović, imalo program koji je gotovo u potpunosti odgovarao ciljevima za koje su se zalagale i komunistkinje i feministkinje. Taj program zahtevao je pristup žena svim oblastima rada, podjednako obrazovanje za oba pola, te istu platu za isti rad i osnivanje vrtića i menzi za decu radnica koje rade van kuće (Dević-Ubavić, 1967: 216). Imajući u vidu da bi feministkinje u potpunosti prihvatile ovakav program, to znači da se sukob između socijaldemokratkinja i feministkinja nije, dakle, tičao isključivo odnosa prema klasnom pitanju već odnosa prema feminizmu kao teoriji i praksi oslobađanja žene od uzusa patrijarhalnog društva. Uprkos političkim razlikama, feministkinje i mlade komunistkinje uspele su da pronađu zajednički jezik. Međutim, historiografija iz doba Druge Jugoslavije obiluje paušalnim kvalifikacijama na račun Ženskog pokreta (V. Dević-Ubavić 1967, Kecman 1978). Tako istoričarka Jovanka Kecman piše da su kroz ženske organizacije koje su zahtevale pravo glasa za žene „dolazile do izražaja pojedine buržuje i intelektualke, koje su često, radi svoje lične afirmacije, stvarale ženska društva i udruženja” (Kecman 1978: 196). Rad *Ženskog pokreta* Kec-

12 Videti, na primer, odgovor članica Ženskog pokreta na jedan takav napad („Fantazija i odgovornost: k debati o nacrtu zakona za domaćičke pomoćnice”, 12/1934: 126–128).

man prepoznaje kao vredan jedino u kontekstu osnivanja Omladinske sekcije Ženskog pokreta i kampanje za žensko pravo glasa iz 1935. godine (Kecman 1978: 218). Istoričarke poput Stanke Dević Ubavić i Jovanke Kecman kao da ne uviđaju nesrazmeru između značaja časopisa *Ženski pokret* za omladinski pokret i njegovog obezvređivanja oličenog u oceni da su ovaj časopis i njemu srodne organizacije predstavljali epitetom „buržoaskog feminizma”. U ovakvim ocenama kao da je prenebregnuto u kojoj meri je *Ženski pokret* značajan izvor saznanja o aktivnostima omladinki, odnosno u kojoj meri su komunistkinje ovaj javni prostor koristile kao jednu od platformi za propagandnu delatnost. Tako formulisana dihotomija između „buržoaskog” i „proleterskog” feminizma dobrim delom počiva na krivotvorenoj predstavi o članicama Ženskog pokreta kao pretencioznim intelektualkama bez dodira sa materijalnom realnošću. Time se i rad mladih komunistkinja redukuje na neposredan socijalni angažman, a njihove intelektualne biografije i političke aspiracije padaju u drugi plan. Stanislava Barać pak iznosi tezu da dijalog građanskog i radničkog ženskog pokreta na stranicama časopisa *Ženskog pokreta* nije bio proizvod isključivo istorijske nužnosti, u kontekstu političkih i društvenih specifičnosti Kraljevine Jugoslavije, već i toga što je komunistička teorija i ideologija oslobođenja žena „pomagala feminizmu *Ženskog pokreta* da održi status radikalnog, nudeći modele koje je građanska ideologija uskraćivala” (Barać 2015: 153). O teorijskom utemeljenju dihotomije buržoaski vs. proleterski feminizam („žensko pitanje”) pisala je marksistkinja Blaženka Despot. Ukazujući na to da su socijalističke birokrate često zloupotrebljavale činjenicu da je „feminizam od početka vezan uz obrazovane žene i intelektualke” tako da podstiču neprijateljstvo između manuelnih i intelektualnih radnica, Despot teorijski precizno artikuliše razliku između građanskog i proleterskog feminizma (Despot 1989: 8–41). Ta razlika se, naime, ne odnosi prvenstveno na pitanje ko je primarni subjekat te borbe – radnice ili žene iz srednjih klasa – već se tiče političkog horizonta ženske borbe. Za građanski feminizam horizont – odnosno okvir i krajnji cilj u kome operiše – jeste demokratija tj. građanska država, dok je za komunistkinje to radnička revolucija. Primenivši ovaj teorijski aparat na *Ženski pokret*, može se reći da se on programski uklapa u koncept građanskog feminizma. Kao što znamo na osnovu svedočanstava studentkinja (Morić-Petrović 1988: 17–54), feministkinje okupljene oko Ženskog pokreta i Udruženja univerzitetski obrazovanih žena dugo su odbijale da na bilo koji način podrže izgradnju, a kasnije i rad Doma studentkinja, za koji je policija znala kao za jedan od centara okupljanja studentkinja simpatizerki i članica KPJ. Dalje, treba primetiti da se pijetet i strahopoštovanje sa kojim se redakcija *Ženskog pokreta* oglašava u septembarskom broju iz 1934. godine, nakon ubistva Aleksandra I Karađorđevića, ne može svesti na strah od cenzure i ostrakizacije. Ipak, na Kongresu Udruženja univerzitetski obrazovanih žena krajem 1939. godine govorila je i studentkinja Natalija Bajić, koja je naglasak stavila kako na ugnjetavanje žena kao pola, tako i na „tekovine koje su za nas izborile druge žene” (cf. Protić-Hlušička 1988: 81). Ne samo da se nekritičkim usvajanjem grube podele na buržoaski i proleterski feminizam briše saradnja između

đu feministkinja i komunistkinja, već se ukida i mogućnost da se karakter te saradnje sagleda u celini. Kao fundamentalne za ovu saradnju mogu se identifikovati barem dve spone. Najpre, prepoznavanje potlačenosti žena kao žena. Zatim, uvažavanje te činjenice shvata se kao vezivo koje spaja „moderne žene”. Drugim rečima, i jedan i drugi pokret povezuje učešće u stvaranju novog tipa žene, odnosno specifičnog, modernog ženskog senzibiliteta. Tipovi modernih žena u samom časopisu izrastaju na pozadini teorije i debate prisutne u feminističkom pokretu tog vremena. To se vidi i kada uporedimo dva teksta koja, u duhu manifesta, formulišu karakteristike „moderne žene”. Jedan je esej Julke Hlapec Đorđević „Feminizam u modernoj književnosti” (*Studije i eseji o feminizmu* II 1935), čija se autorka može smatrati reprezentantkinjom građanskog feminizma, a drugi je „Nova žena” Aleksandre Kolontaj, sovjetske revolucionarke (Kolontaj 2001). Julka Hlapec Đorđević bila je avangardna intelektuala i jedna od najoriginalnijih saradnica *Ženskog pokreta*, a Kolontaj unosi posebnu vrednost u časopis – i kao borkinja protiv prostitucije i kao jedna od prvih žena u „visokoj” politici (narodna komesarica za socijalnu politiku u Sovjetskom Savezu, a od 1922. godine započinje diplomatsku karijeru). Što se ova dva eseja tiče, najpre treba reći da obe autorke prepoznaju književnost kao rodno mesto „nove”, tj. moderne žene. Ne manje važno, te nove junakinje – u literaturi i u stvarnosti – nisu proizvod muške fantazije, već neretko nastaju upravo u književnosti koju pišu žene. Takođe, obe autorke prepoznaju taj novi tip književne junakinje i novi tip literature i kao sredstvo i kao rezultat procesa emancipacije istovremeno. Dok Julka Hlapec Đorđević kao ključni narativ kroz koji se ogleda društvena realnost prepoznaje „averziju današnje žene prema materinskim i supružanskim dužnostima”, koja je javlja u književnostima svih naroda i koja „izbija kao prirodna reakcija na stoletna ugnjetavanja i uveravanja da za nju nema mesta mimo porodice” (Hlapec Đorđević 1935: 16), Kolontaj dobar deo svog eseja posvećuje analizi okolnosti ekonomskog razvoja koje su ženama omogućile nezavisnost, što je za obe autorke osnov i suština egzistencije moderne žene. Upravo je nezavisnost ključna reč pomoću koje se mogu prepoznati razlike u, terminologijom Blaženke Despot, političkom horizontu ovih dveju autorki kao predstavnica različitih struja u ženskom pokretu. Dok je za Julku Hlapec Đorđević „unutarnja samostalnost” žene cilj, budući da se emancipacija, prema njenim rečima, ne završava stručnim obrazovanjem i javnim radom (Hlapec Đorđević 1935: 13), Aleksandra Kolontaj, koja sliku „armije fabričkih radnica” koristi da metaforično iskaže esenciju modernog doba, smatra da je unutarnje oslobođenje (odnosno emancipacija od internalizovanih patrijarhalnih vrednosti) sredstvo na putu konačnog cilja – vodeće uloge radnica u proleterskoj revoluciji. Kolontaj piše i o tome kako se emancipacija radnice kao žene poklapa sa interesima proletarijata kao klase, dok buržoaska klasa iskazuje neprijateljstvo prema transformaciji moderne žene, odnosno novom tipu ženstvenosti. Međutim, obe autorke insistiraju na istim stavkama kada je reč o onome što razlikuje novu u odnosu na tradicionalnu ženu. Naime, baš kao i moderne junakinje o kojima su na stranicama *Ženskog pokreta* pisale, na primer, Elsa Huek-Dehio, Angelina Mojić, Slava Rastovčan

ili Marija Omeljčenko, „nova žena” (i radnica) nije ili uzvišena heroina ili bezuslovno pokorna, kakve su uglavnom junakinje u tradicionalnoj književnosti. Naprotiv, „nova žena” određena je svojom aktivnošću i potrebom da neprekidno kontroliše sopstveni život, odnosno vlastiti društveni, politički, umetnički i svaki drugi izraz. Analiza ovih tipologija moderne žene upućuje na sledeći zaključak. Iako se radnički i građanski feminizam – uprkos ideološkim preklapanjima na određenim poljima i zajedničkoj saradnji u određenim okolnostima – ne mogu izjednačiti, nema sumnje da su i jedan i drugi sastavni deo ženskog iskustva modernosti, kao i da je osnov tog iskustva podjednako i individualno i kolektivno slamanje muške dominacije.

Zaključak

Naposletku, na primeru jedne moguće interpretacije saradnje mladih komunistkinja i feministkinja u časopisu *Ženski pokret* mogu se formulirati neki zaključci o ulozi periodike u proučavanju istorije (ženske) književnosti i kulture. Istoričarka Džuan Skot (Joan W. Scott), jedna od pionirki akademskog utemeljenja ženske istorije, smatra da je suština istorizacije „feminističkog metoda”, tj. rodne analize, da rekonstruiše veze između tržišta rada, ekonomije, politike i subjektivnog identiteta kako bi se stekla potpuna slika o životu žena (Skot 1986: 1069). Periodika, kao rezervoar različitih strategija, motiva i tema u vezi sa ženskim autorstvom (Powell 2011: 444), jeste istraživačko polje pogodno za proučavanje interakcije između različitih subjekata i vidova subjektivnosti. Artikulacija tih veza, kao što se može videti u slučaju diskursa građanskog i proleterskog feminizma o „modernoj ženi”, ima kapacitet da na nove načine oblikuje naše znanje o politikama roda, što je neophodan preduslov za razumevanje istorije žena u književnosti.

LITERATURA

- Albala Lebl, Paulina. *Razvoj universitetskog obrazovanja naših žena*. Beograd: Štamparski zavod Orao, 1930.
- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Batinić, Ana. „Plemkinje duha: Marija Jambrišak – Jagoda Truhelka – Zdenka Marković”. *Nova croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu* 2.2 (2008): 197–215.
- Brake, Laurel. *Subjugated Knowledges. Journalism, Gender and Literature in the Nineteenth Century*. London: Palgrave Macmillan, 1994.
- Bruehl-Young, Elisabeth. “The Education of Women as Philosophers”. *Reconstructing the Academy: Women’s Education and Women’s Studies*. Ed. by Elizabeth

- Minnich, Jean O'Barr, Rachel Rosenfeld. London: The University of Chicago Press, 1988.
- Despot, Blaženka. *Emancipacija i novi socijalni pokreti*. Osijek: Međuopćinska konferencija – Centar za idejno-teorijski rad, 1989.
- Dianina, Katia. "The Feuilleton: An Everyday Guide to Public Culture in the Age of the Great Reforms". *The Slavic and East European Journal* Vol. 47, No. 2 (2003): 187–210.
- Dojčinović, Biljana. „Živimo li mi samo u sadašnjosti? O pokušaju stvaranja ženske kulturne zajednice u radu Jelice Belović Bernadžikovske”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture* 1 (2011). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zivimo-li-mi-samo-u-sadasnjosti-o-pokusaju-stvaranja-zenske-kulturne-zajednice-u-radu-jelice-belovic-bernadzikovske#gsc.tab=0> 27. 01. 2021.
- Dojčinović, Biljana, Jelena Milinković i Milena Rodić. *Nova realnost iz sopstvene sobe. Književno stvaralaštvo Milice Janković*. Veliko Gradište: Narodna biblioteka „Vuk Karadžić”, 2015.
- Dušanić, Dunja. „Rat je bio najviša škola moja, a nesumnjivo i opšta: Prvi svetski rat u delu Danice Marković”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture* 2 (2012). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2012/zenska-knjizevnost-i-kultura/rat-je-bio-najvisa-skola-moja-a-nesumnjivo-i-opsta-prvi-svetski-rat-u-delu-danice-markovic-1> 30. 12. 2020.
- Elford Smith, Jana. "Recovering Women's History with Network Analysis: A Case Study of the *Fabian News*". *The Journal of Modern Periodical Studies* Vol. 6, No.2 (2015): 191–215.
- Fosić, Lucija. „Status djela Jagode Truhelke u socijalističkoj Jugoslaviji”. *Anali za povijest odgoja* 15. 16 (2018): 75–85.
- Gruesbeck, Chloe. *Gertrude Baumer (1873–1954)*. <http://hist259.web.unc.edu/gertrud-baumer/>. 7. 1. 2021.
- Harding, Sandra. "Is There a Feminist Method?". *Feminism and Methodology. Social Science Issues*. Ed. by Sandra Harding. Indianapolis: Indiana University Press, 1988. 2–14.
- Hlapec Đorđević, Julka. *Studije i eseji o feminizmu II*. Beograd: Radomir D. Ćuković, 1935.
- Hlušička-Protić, Desanka. „Studentkinje i Dom studentkinja u naprednom studentskom pokretu Beogradskog univerziteta”. *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*. Ur. Dobrica Vulović i dr. Beograd: Centar za marksizam, 1988. 54–81.
- Hoksvort, Silija. *Glasovi u senci: žene i književnost u Srbiji i Bosni*. Beograd: Službeni glasnik, 2017.
- Janković, Zorka. *Problem Saveza*. Zemun: Makarije, 1926.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1978.
- Kollontai, Alexandra. "New Woman" from *The New Morality and the Working Class*. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1918/new-morality.htm> 20. 12. 2020.

- Milinković, Jelena. „Jedna moguća paralela *Misao/Ženski pokret* ženska književnost u feminističkim časopisima”. *Ženska književnost u časopisu Misao (1919–1937)*, doktorska disertacija. Beograd, 2016. 115–139.
- Petrović-Morić, Slavka. „Udruženje i domovi studentkinja Beogradskog univerziteta”. *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*. Ur. Dobrica Vulović i dr. Beograd: Centar za marksizam, 1988. 17–54.
- Powell, Manushag. “Afterward: We Other Periodicalists, or, Why Periodical Studies?”. *Tulsa Studies in Women’s Literature* Vol. 30, No. 2 (2011): 441–450.
- Scott W, Joan. “Gender: A Useful Category of Historical Analysis”. *The American Historical Review* Vol. 91, No. 5 (1986): 1053–1075.
- Stolić, Ana. *Sestre Srpkinja: pojava pokreta za emancipaciju žena i feminizma u Kraljevini Srbiji*. Beograd: Evoluta, 2015.
- Svirčev, Žarka. „Protoavangardni program Jelice Belović Bernadžikovske”. *Knjiženstvo* 7 (2017). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2017/zenska-književnost-i-kultura/protoavangardni-program-jelice-belovic-bernadzikovske> 27. 12. 2020.
- Todd, Selina. “Domestic Service and Class Relations in Britain 1900–1950”. *Past&Present* 203 (2009): 181–204.
- Ubavić-Dević, Stanka. „Srpska socijaldemokratska partija i ženski pokret u Srbiji 1903–1914”. *Tokovi istorije* 1 (1967): 195–219.

IZVORI

Vreme, 10. 12. 1934.
Ženski pokret, 1934–1938.

Jelena LALATOVIĆ
Institute for Literature and Art, Belgrade

BETWEEN “PROLETARIAN” AND “CIVIC” FEMINISM: FORMS OF MODERN WOMEN’S SUBJECTIVITY IN THE MAGAZINE WOMEN’S MOVEMENT (1934–1938)

Summary: This paper consists of two parts. In the first part, the analysis’ focus is on the discourse of women’s literature and women’s creativity, which is used to map the key ideas and representations about the “modern woman” in the magazine *Women’s Movement*. Considering that modern female subjectivity is formed as a spectrum of different, for women new possibilities of existence, in the first part of the paper the emphasis is on the character of the maid as a typical character, that is on the maid as a borderline figure of modernity. The causes of such ambivalent portrayal of maids in

the magazine are investigated. Namely, in the political discourse of the magazine, the work of housewives and housekeepers is treated affirmatively, but the genre of feuilletons reveals a negative, stereotypical representation of a maid. This ambivalence is then explored and interpreted in the context of a discussion within the magazine Women's Movement – that is controversies between the older generation of feminists and younger communists gathered around the Youth Section of the Women's Movement. The paper shows the ways in which the problematization of class question, as the key point of conflict between these two groups of feminists, emerged in different genres. Then, in the paper's second part, it is argued that the research of periodicals, and particularly the research of periodicals as a sort of archive of different modalities of (modern) female subjectivity, destabilizes historiographical concepts such as "bourgeois" and "proletarian" feminism. Analyzed at the same time are the differences in the discursive shaping of the political vision of both currents within the women's movement, as well as the similarities in their articulation of the ideology of the "modern woman", as well as in their understanding of modern literature. The conclusion indicates the ways in which the research of periodicals provides a new perspective in the study of the history of women in literature.

Key words: modernism, "proletarian feminism", "civic feminism", magazine *Women's Movement*, Marxist youth

ČASOPIS ŽENSKI POKRET U DEBATI O (POST)JUGOSLOVENSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Oslanjajući se na mogućnosti koje istraživačicama i istraživačima pruža ne samo digitalizacija časopisne građe, već i prostor digitalne humanistike u kome se u novoj „trećoj dimenziji” povezuju udaljeni prostor i vreme i u njima proizvedeni tekstovi, u ovom radu se pokušava dopuniti, a na neki način i problematizovati već skoro dve decenije duga debata o postjugoslovenskoj književnosti. Prateći diskurs časopisa *Ženski pokret* i njegove varijante u različitim novinarskim i teorijskim prilogima u periodu od desetak godina (približno 1920–1930), može se raspoznati tipologija jugoslovenske kulture i književnosti koja je, kao i ovaj časopis u celini, ostala izvan dominantnih književnoistorijskih i književnoteorijskih matrica. Ovakvom analizom *Ženski pokret* se upisuje u istoriju (post)jugoslovenske književnosti, još jednom otkrivajući njene feminističke principe, ali i teorijske koncepcije oko kojih se i dalje pregovara, a koje su bivale artikulisane još na stranicama ovog časopisa. Tako postaje moguće čitanje ovog trenutka postjugoslovenske sadašnjosti kroz *Ženski pokret* kao prvi feministički, teorijski i jugoslovenski orijentisan časopis.

Ključne reči: *Ženski pokret*, postjugoslovenska književnost, digitalna humanistika, istorija književnosti, feminizam, jugoslovenstvo

U poslednje dve decenije – više i sistematičnije nego ikad pre – u teorijskom i kritičarskom diskursu teoretizira se, osmišljava i debatuje pojam koji bi mogao obuhvatiti čitavu jugoslovensku, odnosno postjugoslovensku književnu produkciju.¹ Osim dinamike i pitanja koja su u teoriji postojala do raspada Jugoslavije, danas taj pojam treba da obuhvati i definiše situaciju istovremenog kraja i trajanja jedne (jugoslovenske) zajednice. Postjugoslovenska književnost (odnosno kultura) jeste taj nestabilni pojam kojim se obuhvataju i *ruševine* Jugoslavije, ali i ono što na njima nastaje, a časopis *Ženski pokret* se u ovoj diskusiji sasvim neočekivano pojavljuje da stabilizuje i istorizuje *kriterije* postjugoslovenske literature kao njena daleka i doskora nepoznata teorijska i ideološka prethodnica.

* tijana.matijevic@gmail.com

1 Treba napomenuti i da je pojam ili termin *postjugoslovenski* polemičan ne samo u kontekstu kanonski koncipiranih postjugoslovenskih nacionalnih književnosti, već i u debatama u okviru same (post)jugoslavistike, u kojima se raspravlja o njegovoj redundantnosti, odnosno o mogućnosti da se na tu literaturu i kulturu treba principijelno referirati kao na *jugoslovensku*. Iako ne bih odmah odustala od upotrebe termina ‘postjugoslovenski’, s obzirom na to da je on i istorijski termin koji markira upravo raspad i ono što nastaje nakon njega u kulturi i književnosti jugoslavenskih republika i naroda, možemo o ‘postjugoslovenskom’ i ‘jugoslovenskom’ misliti kao o analognim terminima.

Dok je nestabilnost pojma *postjugoslovenski* zapravo *nasleđena* od heterogenog, spornog ili nikada postojećeg zajedničkog korpusa jugoslovenske književnosti, izgleda da se za njegovu precizniju tipologiju treba vratiti upravo na prve pokušaje definisanja jugoslovenskog kulturnog polja, koji se sada na neposredan način nalaze ispred nas u digitalizovanom časopisu *Ženski pokret*. Stogodišnjica ovog časopisa, koja je bila i povod projektu njegove digitalizacije i izrade bibliografije, tako ne predstavlja jednostavno arhiviranje ili kome-moraciju, već, sasvim suprotno, proces otvaranja jednog nepoznatog korpusa tekstova i znanja koji nužno menjaju ne samo percepciju prošlosti, već i viđenje ove naše, još onda projicirane ali nikad do kraja ostvarene budućnosti. Ovo postaje moguće upravo zahvaljujući digitalizovanom izdanju *Ženskog pokreta* koji je sada postao „platforma za istraživače” (Dojčinović, Kolarić 2017: 197) koji nisu isključivo istoričari i istoričarke, odnosno čije istraživanje nije prvenstveno historiografski usmereno. Interdisciplinarna, ali i intertekstualna istraživanja i teoretisanja postjugoslovenske književnosti su omogućena uspostavljanjem relevantnih semantičkih veza (Jović 2011), u ovom slučaju između skoro sto godina udaljenih tekstova, odnosno otvaranjem novih semantičkih mogućnosti koje pruža digitalizovan materijal na internetu (Isto: 42).

Digitalna humanistika, koja iz ovakvog pristupa i tehnoloških mogućnosti proizlazi, istinski „preispituje naše najosnovnije pretpostavke o knjigama i čitanju” (Bru, De Bruyn i dr. 2016: 2),² otvarajući uz to prostore jedne alternativne istorije. Baze podataka „mogu da formiraju i alternativne kanone ili, bolje rečeno anti-kanone, jer umesto hijerarhijskog rasporeda u tradicionalnim istorijama književnosti ovde postoji mrežno, trodimenzionalno povezivanje” (Dojčinović, Kolarić 2017: 197). Sa jedne strane, jedan od efekata na ovaj način dostupnih brojeva časopisa *Ženski pokret* koji je izlazio skoro dvadeset godina jeste i njegova *koncentrovana* forma jedinstvenog diskursa (iako heterogenog), a s druge njegovo umrežavanje u novi, *trodimenzionalni* diskurs zajedno sa postjugoslovenskim. Tako se kroz digitalnu humanistiku uspostavljaju potpuno nove veze i legitimišu nova znanja, i samim tim se afirmišu marginalizovana (Dojčinović, Kolarić 2017: 197). Ova autorska i diskurzivna marginalizovanost, kao i izgledi za njeno vraćanje u tok priznatih i operativnih činjenica, u kontekstu izvučavanja časopisa su još naglašeniji:

„ (...) časopisi su često prvo recepcijsko ogledno polje i prva zona selekcije u slojevitom procesu (de)kanonizacije književnih, kulturnih i društvenih vrednosti, primarna svedočanstva književnog života ali i poligon brojnih neostvarenih mogućnosti, pa i mogućnosti promišljanja ovih neostvarenosti. U klasičnim književnoistorijskim proučavanjima časopisi su odavno u optčaju kao primarni izvori, ali mogu biti i dragoceno polazište kada institucionalizovanu sliku prošlosti treba preispitati, decentralizovati, obogatiti ili modernizovati” (Andonovska 2013: 367).

Upravo je periodika „bila najznačajniji komunikacijski kanal putem kojeg su žene osvajale javni prostor” (Milinković, Svirčev 2019: 10), a *Ženski pokret*

2 “Question our most fundamental assumptions about books and reading” (prevod moj, T. M.).

je u tom osvajanju imao možda i odlučujuću ulogu. Ne samo da je on „najdugotrajniji kontinuirani ženski/feministički periodik između dva svetska rata” (Barać 2015: 132), već je i „prvi teorijski usmeren feministički časopis na jugoslovenskim jezicima” (Isto). Iako je *Ženski pokret* neknjiževni časopis, „radikalni tekstovi spisateljica, u poetičkom i ideološkom smislu” (Svirčev 2018: 222), objavljavani su upravo na stranicama ovog časopisa. Koji elementi diskursa *Ženskog pokreta*, kao središnje institucije feminističke kontrajavnosti u međuratnom periodu (Barać 2015: 132) i netipičnog mesta književne proizvodnje, stoje u interakciji sa (post)jugoslovenskom književnošću, i šta je ono što bi bilo definišuće za ovaj diskurs?

Ključni aspekt ili problem postjugoslovenske književnosti i njenog definisanja je nestabilnost ili proizvoljnost pojma. One proizilaze iz njegove očigledne neusidrenosti, odnosno, nelegitimisanosti u nekoj od nacionalnih, odnosno etnonacionalnih postjugoslovenskih identitetskih zajednica. Ta problematična anacionalna, to jest transnacionalna priroda postjugoslovenske književnosti se vidi kao ishodište njene neodređenosti i neodredivosti, i ona se često u literaturi i definiše kao fantomska pojava. Ali, ni status same jugoslovenske književnosti nije bio mnogo stabilniji od ovog postjugoslovenskog.³ Univerzitetski kurikulumi, ali i različite istorije književnosti pokazuju da su paralelno, ili u različitim vremenskim periodima, postojale i integracionističke koncepcije, kada je ta književnost bila jugoslovenska (kao kod Barca ili Lukića) ili partikularističke, kada je ona bila definisana nacionalno (kao kod Deretića ili Frangeša).⁴ Problemi oko koncepcije i imenovanja, povezani sa razumevanjem i definisanjem nacionalne, odnosno nadnacionalne književnosti, zapravo obeležavaju jugoslovensku književnost sve vreme njenog trajanja.

Osim ove unutrašnje dinamike, za pitanje postjugoslovenske literature, kao i za njenu istorizaciju i integraciju u književnu istoriju, ključna je problematika umetničke, odnosno književne autonomije. Preferirani model akademskih tumačenja literature je, u našem lokalnom kontekstu, onaj koji negira vezu ideologije i umetnosti, pa tako smatrajući ideologiju negacijom umetnosti insistira na autonomiji, odnosno na „nezavisnosti kulturne sfere” (Močnik 2019). Dok se ova teskobna linija razgraničenja veoma često u debata artikuliše kroz narativ o paralelnom životu jugoslovenske kulture, pa i društva s jedne strane, i jugoslovenske države s druge, ona je na neki način prevaziđena relativno nedavnim uvođenjem Burdijeovog pojma književnog polja u studije savremene jugoslavistike, to jest postjugoslavistike. Polje je s jedne strane fluidan i dinamičan model, a s druge omogućava *de-autonomizaciju* književnosti, s obzirom na to da kulturni prostor nije određen samo kulturno ili simbolički već je, kako o tome piše Maja Solar, efekat istorijskih

3 Zbornik koji i jugoslovensku književnost vidi kao „jedan sporni pojam” objavljen je 2019. godine: *Jugoslovenska književnost: sadašnjost, prošlost i budućnost jednog spornog pojma* (videti Marčetić i dr, 2019).

4 Detaljnije o ovoj dinamici u zborniku *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* (videti Cornis-Pope i Neubauer, 2004), kao i u tekstu „Književno polje SFRJ-a: podsjetnik na tranziciju dugog trajanja” (videti Vidulić, 2017).

i materijalnih odnosa proizvodnje (Solar 2012: 88), odnosno da je kultura, po Budenu, „kao takva uvijek već i ekonomska činjenica i politički faktor i društveni proizvod” (Buden 2013: 8).

Za postjugoslavensku književnost i njeno proizvođenje određujuće je njeno proizlaženje iz jedne posebne javnosti, koja je antiratna, odnosno pacifistička, na neki način možda i projugoslavenska, ili integracionistička, ali pri svemu tome i feministička. Proces formiranja ove *kontrajavnosti* je sasvim analogan onoj feminističkoj kontrajavnosti koja se formirala u međuratnom periodu u velikoj meri u časopisnom diskursu, kako je to i teoretizirala Stanislava Barać (Barać 2015). I Milinković i Svirčev su u svom uvodnom tekstu u *Bibliografiji* upravo u ovim odrednicama videle „značenjsku i vrednosnu” vezu *Ženskog pokreta*, devedesetih godina i sadašnjosti:

„Izradom bibliografije i digitalizacijom časopisa postalo je vidljivo feminističko nasleđe prve polovine XX veka, čije je jedno od težišta antiratno delovanje, a koje predstavlja direktnu kopču kako sa feminizmom u Srbiji, odnosno (post)jugoslavenskim feminizmom tokom 90-ih godina XX veka, tako i sa savremenim feminističkim tendencijama. Mirovni aktivizam artikulisan i vođen sa feminističkih pozicija jedna je od važnih tačaka aktuelnosti *Ženskog pokreta* i jedno od ključnih motivacionih uporišta za savremena istraživanje ovog časopisa” (Milinković, Svirčev 2019: 26).

Podrazumevajući da veza feminizma i političkog delovanja nije jednoznačna,⁵ treba naglasiti da su feminističke antiratne organizacije i inicijative formirale jednu alternativnu javnost iz koje i izrasta postjugoslavenska literatura i kultura, sa naglaskom na poseban doprinos jugoslavenskih feministkinja teoretiziranju patrijarhata, etnonacionalnog identiteta i roda.

Konačno, ono što autorke uvodnika detektuju kao feministički pečat *Ženskog pokreta* jeste njegovo „legitimisanje ženskog autorstva” (Milinković, Svirčev 2019: 11). On je i kritičko-teorijski časopis, koji je prvi otvorio vrata književnom eksperimentu (Svirčev 2018: 252). *Žensko autorstvo*, koje je tačka presecanja svih do sada pomenutih aspekata postjugoslavenske književnosti, uz stalno proširivanje i propitivanje granica diskursa kroz eksperimentalno i kritičko pisanje, obeležava postjugoslavensku književnu produkciju u zadnjih skoro trideset godina.

Dakle, osciliranje između nacionalnog i nadnacionalnog modela književnosti, pitanja umetničke autonomije, ženskog autorstva i feminističke artikulacije kulturnog/književnog polja određujuća su za postjugoslavensku književnost i preko njih se *Ženski pokret* i upisuje u njen diskurs. Ključni aspekti

5 Radi se o jednoj vrsti ideološke omaške, koju, podsećajući i na uvide Ivane Spasić, naglašava Dubravka Žarkov: „neko ko je razrešen ukupne političke odgovornosti za rat ne može u isto vreme pretendovati na političku moć delovanja” (Žarkov 2007: 216) – „For, one who is absolved of all political responsibility for the war cannot, at the same time, claim political agency” (prevod moj, T. M.). To je u svojoj studiji *Feminist Activism at War: Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s* o feminističkim organizacijama devedesetih koje jesu bile antiratne, ali su imale i svoje male ili veće nacionalizme, pokazala i Ana Miškovska Kajevska (Videti Miškovska Kajevska, 2017).

onoga što možemo nazvati postjugoslovenskom književnošću se mogu pronaći i u diskursu ovog časopisa. Na narednih nekoliko stranica biće predložen jedan mogući izbor tekstova iz ovog časopisa u kome se osmišljava, odnosno u kome se posredno debatuje o jugoslovenskoj kulturi i književnosti, i tako otkriva jedan drugačiji mogući jugoslavizam. Upravo se sada, nakon oficijelnog raspada Jugoslavije i neoficijelnog organizovanja neke nove jugoslovenske ili postjugoslovenske kulture, postavljaju ista pitanja i pokušavaju artikulirati fenomeni slični onima kojima se bave autorke *Ženskog pokreta*. Većina odabranih tekstova je objavljena u periodu od 1921. do 1929. godine, i, iako je to jedno selektovano čitanje, neki mogući zaključci nisu definitivni, ali u svakom slučaju proizlaze iz jednog čitateljskog utiska, odnosno efekta koje su proizveli različiti tekstovi, a sigurno i markantne autorske figure Desanke Cvetković, Vukosave Milojević, Julije Bošković, Pauline Lebl-Albale i drugih.

Diskurs časopisa je, kako su dosadašnje istraživačice i primetile i pokazale, heterogen, ima svoju progresivnu i konzervativnu struju, uslovljen je različitim društveno-političkim promenama koje su istraživačice takođe analizirale, prateći kako su se one odražavale na uređivačku politiku. Takođe, kao što je već naglašavano u literaturi, *Ženski pokret* je jugoslovenski orijentisan časopis (Barać 2015; Milinković 2016), na latiničnom i ćiriličnom pismu, sa člancima pisanim na slovenačkom pored srpskohrvatskog jezika. Integracionistički uređivački koncept je ostvarivan i kroz reprezentaciju priloga iz različitih jugoslovenskih republika (na primer, Književni dodatak o majci u broju 8 iz 1927. godine posvećenom majkama povodom 15. maja – Materinskog dana), a postojanje pretplate od Beograda, preko drugih jugoslovenskih gradova, do Češke, Londona i Beča, priziva koncepciju postjugoslovenskog književnog polja kao transnacionalnog. Pomenuta heterogenost *Ženskog pokreta* se materijalizovala upravo i s obzirom na upotrebu termina *jugoslovenski*, odnosno na samu koncepciju jugoslovenstva i dinamično zajedničko književno polje u nastajanju.

Na književni i kulturni prostor (odnosno polje) paralelno se referiše i kao na nacionalno i kao na jugoslovensko, na koje se tipično referiše i kroz jednu vrstu implicitnog plurala upotrebom prisvojne zamenice *naš*. Vukosava Milojević će 1929. u prikazu knjige Milice Janković *Plavi dobroćudni vali* napisati: „Zato kod nje mi osećamo sebe, naš srpski život, Srbiju, te se danas mogu ponoviti one Skerličeve reči da je ona sva Srpkinja, *Milica*, naša *Milica*” (Milojević 11, 12/1929: 4), ali će zato 1933. godine Paulina Lebl-Albala pišući o dečjoj književnosti naglasiti: „Imajući uvek u vidu ’jugoslovenski momenat’, to jest da se kod dece ’i putem književnosti učvrsti osećaj narodnog jedinstva, kao i svest o potrebi zajedničke akcije’, redaktori su s jednakom gotovošću i ljubavi uneli svaku slovenačku, srpsku i hrvatsku knjigu koja bi mogla poslužiti cilju koji su oni sebi postavili” (Lebl-Albala 4, 5/1933: 51). Otvoreno pledirajući za funkcionalizaciju literature u procesu organizovanja nove nacije – i tako korrespondirajući sa savremenim interpretacijama principijelne uloge književnosti u koncepciji moderne nacije – Lebl-Albala dodaje: „mi nemamo omladin-

skih knjiga koje obuhvataju u jednom obimu svekoliku jugoslovensku zemlju, sve jugoslovenske velikane. Mi nemamo knjiga koje na prijatan i lak način propagiraju ideju narodnog jedinstva” (Isto). Autorka, dakle, upravo književnost vidi kao medij jugoslovenske integracije i opisuje trenutak jugoslovenske, pre svega kulturne, socijalizacije.

Pojam jugoslovenski se vrlo često koristi upravo onda kada treba – kao u slučaju dečje književnosti – jednim atributom opisati „našu” umetnost, i možda baš najdominantnije književnost, što ponovo pokazuje ulogu literature u konceptualizaciji jugoslovenstva. Na primer, termin *jugoslovenski* se koristi u sintagmi *jugoslovenska umetnost* u prikazu izložbe jugoslovenskih umetnica u Francuskoj iz 1929. (Bošković 6/1929: 4). Ili, opet kada je reč upravo o književnosti: u tekstu o slovenačkoj književnosti se piše o „jugoslovenskom pesničkom vrhuncu” (misli se na Prešerna), ili o Cankaru koji „strada za jugoslovenstvo” (Anđelković-Čubrilović 19/1928: 4). Za budućnosti okrenutu zamisao jugoslovenstva i Jugoslavije ilustrativan je i tekst-reportaža Mileve Petrović o domu za ratnu siročad u Novom Sadu iz 1921. godine, koji je zaokupljen stvaranjem jugoslovenskog nacionalnog identiteta kroz radičevićevski jezik o deci kao narodima i narodnostima u veselom kolu, koji su „jedna moderna dečja republika, istinska Jugoslavija” (Petrović 6/1921: 198). Autorka u istom broju u članku o izložbi ručnih radova, crteža i pisanki učenica identifikuje naše probleme sa „zajedničkim jezikom” (Bugarski), podsmevajući se partikularističkom (nacionalnom) puritanizmu, ali i normiranju jezika uopšte: „Jedna pisanka privlači nam naročito pažnju: u sred reči napisanih ćirilicom po jedno ili dva slova slučajno latinicom. Ljute pristalice ćirilice i latinice izgubile bi volju na borbu, kad bi videle kako deca lepo slažu latinicu i ćirilicu. To su ličnosti koje će rešiti, tim putem pitanje pravopisa!” (Petrović 6/1921: 201).

Paralelno i na neki način sinonimno sa *jugoslovenskim* se koristi pomenuti atribut *naša*, odnosno *naš*, koji se i danas upotrebljava kao vrsta objedinjujućeg i korektnog pojma, istovremeno i otkrivajući i skrivajući, zavisno od namera, problem oko imenovanja (već pomenuta leksema *zajednički* – iz sintagme *zajednički jezik* – kao varijanta atributa *naš* je u kontekstu jezika artikulisana u Deklaraciji o zajedničkom jeziku iz 2017). Primeri iz *Ženskog pokreta* odražavaju upravo odnose pripadanja jednoj zajednici, kao i težnje integraciji, pa je atribut *naš* karakterističan u sintagmama kao što su *naša zemlja*: „žensko pitanje u našoj zemlji” (Kasnar-Karadžić 4/1921: 117); „pronošenje naših ideja živom reči kroz sve krajeve naše zemlje” (Isto: 123). Deo istog imaginarija su i toposi oslobođenja, ujedinjenja, jedinstvenog establišmenta i, naravno, kulture: „Zabava je u stihu i prozi, a odnosi se na naše oslobođenje i ujedinjenje. Naposljetku ima političkih dokumenata o svetskom ratu i o radu naših državnika na stvaranju Jugoslavije. Sve to čini almanah *Prosvetu* jednom vrlo dobrom narodnom knjigom, koju treba da ima svaka naša privatna i javna biblioteka. – Priložena je i karta naše nove države” („Prosveta, narodni almanah“ 5/1921: 160).

Jugoslovenska književnost se ustanovljuje i kao *nova*. Povezano sa avangardnim, pa i revolucionarnim, *novo* upućuje na jedan poseban odnos prema

tradiciji. Ona se ne odbacuje, ali se osećaju i naslućuju mogućnosti nove sadašnjosti. Ova „jaka sadašnjost” se raspoznaje u tekstu Vukosave Milojević o savremenoj književnosti:

„Osobina je mladih ljudi i mladih naroda da nalaze lepotu i veličinu i u sadašnjici a ne samo u prošlosti. [...] Nesumnjivo je da je naša književnost obogaćena: bogatstvo je proizišlo iz te težnje za originalnošću, za neposrednim, ličnim opažanjem. Koliko smo danas daleko od Janka Veselinovića i Vojislava Ilića! Lepo je i veliko i ono što su oni pisali, ali život se ne može zaustaviti” (Milojević 13/1928: 2–3).

Takođe, u prikazu knjige *Preteča* Ljubice Popadić, za Milojević se ta novina odnosi i na promene u vezi sa statusom i prisustvom ženskog autorstva: „Sve je to bilo novo za ono doba, a važno je što nagoveštava novu epohu u životu naših žena, epohu dubokog unutrašnjeg života i duhovnog i duševnog stvaranja” (Milojević 21, 24/1929: 3). O novoj ženi koja je „vesnica budućnosti” pisala je još 1922. godine Desanka Cvetković (Cvetković 11, 12/1922: 348) u svom prikazu eseja Aleksandre Kolontaj iz 1913. godine, pišući tako „svojevrsan manifest feminizma” (Barać 2015: 104). Dok *nova žena* nije tek „pandan ideologeme socijalističkog novog čoveka” (Isto: 103) već je kompleksnija, i kroz prakse življenja i različite klasne pripadnosti oblikovana „akterka”, odnosno ženski subjekt, Desanka Cvetković, u svom prikazu knjige *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma* Sime Markovića iz 1923. godine artikuliše ovu subjekatsku žensku poziciju upravo kroz njenu „ispresecanost” klasno-patrijarhalnim odnosima: „struktura današnjeg društva, izbacivši ženu iz kuće u najamni rad, sasvim bez obzira da li je ovaj intelektualan ili fizički, izazvala [je] bezbroj ličnih i porodičnih, pa prema tome i socijalnih koristi i šteta” (Cvetković 7/1923: 322). Cvetković artikuliše pristup koji ne razdvaja klasnu od rodne perspektive, približavajući tako svoje pisanje onome što je danas feministička unitarna teorija koja „naglašava kako akumulacija viška vrijednosti nije moguća bez patrijarhalnog načina proizvodnje i rodne podjele rada u sferi obitelji i tržišta” (Čakardić 2015), to jest da „[k]apitalizam i patrijarhat ne možemo analizirati kao procese odvojene jedan od drugoga” (Isto). Tako Cvetković kroz naglašavanje Markovićevih argumenata savremenu naciju takođe locira u kapitalističku društvenu strukturu (moderne nacije kao „*produkat kapitalizma*”; Cvetković 7/1923: 324), pa tako i u marksizmu vidi mogućnost oslobođenja „dvostrukog roba društva” (Isto: 322). Iako ovaj tekst uopšte nije tipičan, on u jednom časopisu građanskog feminizma artikuliše novu žensku i feminističku subjektivnost i ideju jedne nove, progresivne zajedničke države, koja ni za vreme socijalističke Jugoslavije zapravo nikada nije sprovedena do kraja. Naglašavajući stavove protiv mita o troimenom narodu, kao i protiv hegemonističkog centralizma srpske vladajuće klase (Isto: 324), Cvetković u svom prikazu identifikuje kritična mesta zvanične ideologije koja će svoj dramatičan odjek imati i pred sam raspad Jugoslavije. Ipak, ova društveno-ekonomska analiza kao posledicu razvoja i napretka vidi upravo nezavisnu ženu koja postaje punopravna članica zajednice, njen politički subjekt: „pritegnuta snagom neodoljivog kretanja u napred, [struktura današnjeg društva] stvorila je ženu

koja se oseća moćnim socijalnim faktorom, sve više postaje svesna toga i kao takva sve je osetljivija za svako socialno pitanje uopšte” (Isto: 322), odnosno, „ni jedno pitanje obimnijeg i dubljeg ekonomskog, političkog, kulturnog, uopšte socialnog značaja nije *u prvom redu* bez interesa za jednu naprednu ženu, ili bar ne bi trebalo da je bez interesa za svaku ženu” (Isto: 321).

Pregovaranja o ženskoj jugoslovenskoj i feminističkoj zajednici – *jugoslovenskom ženstvu* – tiču se pluralnosti (iako bi se u tom kontekstu moglo govoriti i o nedovoljnoj, odnosno ranoj jugoslovenskoj integraciji), i ta zajednica se skoro po pravilu vidi u „težnji”, „cilju”, budućem ostvarenju kao temeljnoj karakteristici jugoslavizma, ali i u delovanju:

„Teško je govoriti o jugoslovenskom ženstvu u smislu jedne homogene kulturne i socijalne skupine. Do duše, pojam postoji, ali nema još pune i prave sadržine. [...] Mislim na jednu radnu zajednicu jugoslovenskoga ženstva, koja bi imala svoj najjači oslonac u jednoj jedinstvenoj kulturnoj i socijalnoj težnji, koja bi čvrsto bazirala na realnoj istini našega života i čije bi pojedine akcije išle kao zraci jednoj tački, jednome cilju” (Štebi 19, 20/1930: 1).

Postoji strukturna veza ujedinjenja i ženskog pitanja, odnosno ženske emancipacije kroz ujedinjenje, tako da ima i tekstova u kojima se sagledava upravo feministička strana integracije: „Ipak moćićete stvoriti sebi pojam o napretku naših žena, koje su, pošto su dostigle jedan početak oslobođenja, počele da se ističu u književnosti, politici i socialnim pitanjima, pa imamo razloga da verujemo da će u našem narodnom ujedinjenju i one postići svoju potpunu emancipaciju” („Govor gđe Anđe N. Hristić” 10/1924: 431). Štaviše, feministkinje Jugoslavije se organizuju i okupljaju ne samo identitetski, nego i preko onog što bismo u savremenom feminizmu nazvali afinitetom i moći delovanja (zajednički rad, isti cilj), koji uspevaju da pređu i klasna ograničenja:

„ (...) vredi naročito istaći da se plemenske i verske razlike među ženskim članovima tamošnjih udruženja potpuno gube u zajedničkom radu, da se sa istom ljubavi i poverenjem prilazi Muslimanki, Hrvatici, Srpkinji i Jevrejki; i da se u istoj zajednici i pred istim ciljem nalaze kako one iz sredine varoši tako i one sa periferije što jedva umeju da čitaju i pišu” („Ženski pokret u Banjaluci” 1/1921: 30).

Na polju umetnosti i kulture – kao kritičnim mestima jugoslovenstva – tematizuje se razvoj ženskog autorstva, prisustvo žena u kulturi, odnosno ženska javnost: „U toj sobi bili su brižljivo izloženi intelektualni radovi naših Srpkinja, Hrvatice i Slovenkinje. To je bio neka vrsta revija naših intelektualki” („Izložba” 10/1924: 428). U književnom polju je interesantno pitanje imenovanja, čiji su efekti oni čudovišni i opasni autorski subjekti koji pokazuju da se nešto u proizvodnji literature menja (v. Rosić, 2008). Pojavljuju se oblici „žene-književnice” („Nagrađene žene-književnice” 7, 8/1929: 6), ili „žena-pesnik”, kao u članku o Jeleni Dimitrijević (Stojanović 1, 2/1929: 2). U jednom pismu redakciji autorka daje „jedinu svoju imovinu”, svoj prvi autorski honorar, Fondu za izdavanje dela jugoslovenskih ženskih književnika, da bi se omogućio „*neograničeni duhovni rad žene*” (Lazić 11, 12/1922: 350). U opširnom prikazu izložbe ženskog autor-

stva u Dubrovniku, koja je kao događaj danas možda teško zamisliva, Ljubica Marković se referira na jugoslovenske ženske pisce (Marković 1, 2/ 1937). Končno, sa ovog aspekta autorstva fokus se može pomeriti i ka samom diskursu kada se otvara problem *ženske razlike u tekstu* u prikazu knjige Milice Janković Pauline Lebl-Albale: „način pisanja G-ce M. Janković jeste sasvim različit, pun topline i nežnosti, čisto ženski način pisanja” (Lebl-Albala 1/1920: 15).⁶

Pre zaključka, trebalo bi ponoviti da *Ženski pokret* nije prvenstveno književni časopis. Istraživačice su se već bavile odnosom uzornih književnih časopisa i *Ženskog pokreta*, odnosno *Ženskim pokretom* kao, između ostalog, mestom proizvodnje jedne alternativne, feminističke avangarde. Ali, osim ove alternativne književne istorije, mogućnosti koje otvara *Ženski pokret* kao neknjiževni časopis u smislu definisanja i razumevanja književnosti analogne su koncepciji književnog polja koje je mnogo šire i složenije od, jednostavno rečeno, knjiga i njihovog čitanja. Otvorenost i situiranost literature u društveno-istorijski i ideološki kontekst i jeste ono što obuhvata koncept književnog polja, a čini se da upravo takvo polje proizvodi i da u njemu učestvuje ovaj časopis. Književno polje omogućava razumevanje književnosti koje je vraća nazad iz „nezavisne kulturne sfere”, i najproblematičnijeg mesta književnosti i njenog teoretiziranja, a to je njena proglašena i podržavana autonomija. Postjugoslovenska književnost se, s druge strane, ne može razumeti ukoliko ostanemo u kategorijama autonomije umetnosti i književnosti i zato je važno videti da je mogućnost drugačije koncepcije literature i kulture već postojala na samim jugoslovenskim počecima, i da zahvaljujući našem vraćanju ovakvim arhivama i dalje postoji. Ono što je pored artikulisanja afinitetske zajednice i zajednice moći delovanja ostalo kao najupečatljivije nakon čitanja *Ženskog pokreta* jeste da feminističko književno i kulturno polje, kakvo se imaginira i konceptualizuje u ovom časopisu, upravo i proizlazi iz onog Burdjevovog „bojnog polja zauzimanja pozicija” (Bourdieu 1993: 30) u jugoslovenskom društvu, koje se i samo u jednom tekstu Julije Bošković iz 1932. vidi kao feminističko. U feljtonu *Šetnja*, šetajući se Kalemegdanom, i razmišljajući o ženskoj figuri spomenika francusko-srpskom prijateljstvu, naratorica inscenira prizor u kome se žena penje na postolje Pobjednika, obrativši mu se rečima: „Makni se brate, dosta si se kočio ovde!” (Bošković 2/1932: 32) Ipak, na kraju mu oprostivši, ona zajedno s njim, kao „Amor i Psihe” (što nije bez ironije) sa visokog postolja prkosi kao simbol nove zajednice: „A poda mnom je drhtala lepa, velika, jugoslovenska naša prestonica” (Isto).

6 Dok je deo formulacije povezan sa toplinom i nežnošću uticao na recepciju ženskog pisanja kao literature koja je ne samo obeležena sferom intimnosti, nego za koju je jedino i relevantna, mislim da inkorporiranje „razlike” u terminologiju književne kritike ima književnoistorijsku i književnoteorijsku vrednost, predstavljajući jedan od (istorijskih) koncepta feminističke književne kritike. S druge strane, već poznatom strategijom feminističkog ponovnog prisvajanja pojmova topline i nežnosti bilo bi moguće identifikovati ih kao legitimne afekte društvene, pa samim tim i književne sfere (zahvaljujem Jeleni Milinković i Žarki Svirčev na podsticaju da se (negativan) diskurzivni status ovih afekata u procesima teoretizovanja ženskog pisanja dodatno obrazloži).

Kao što je u uvodu već napomenuto, „proučavanje *Ženskog pokreta* može da osvetli značenjski i vrednosni luk koji povezuje prvu polovinu 20. veka, period nakon Drugog svetskog rata, devedesete godine 20. veka i savremeni trenutak, istovremeno bivajući njegov konstitutivni element” (Milinković, Svirčev 2019: 27). Imati dostupnom građu koja se tako može analizirati na načine koji „prevazilaze tradicionalna shvatanja” (Jović 2017: 185), u šta očigledno spada i ovakvo teoretiziranje postjugoslovenske književnosti na materijalu iz dvadesetih godina prošlog veka, znači dobiti „otvoreni pristup prošlosti” (Isto: 188). Ono što smo, međutim, time takođe pribavili jeste i prostor da se na drugačiji način bavimo sadašnjošću. To bi bilo mnogo teže učiniti bez diskursa i aparata digitalne humanistike, koji su deo transformativnih promena koje dovode do toga da smo „danas sve istoričarke književnosti” (Bru, De Bruyn i dr. 2016: 1).⁷ I sama postjugoslavistika prolazi kroz ovaj istorički, odnosno „temporalni obrt”,⁸ pokazujući da je eksperiment ovakvog čitanja „unatrag” zapravo neophodan. I „književnost i metode i koncepti koje koristimo da bismo razumeli književne tekstove i sami su u procesu reinterpretacije i preispitivanja u svetlu svoje sopstvene istoričnosti” (Isto: 2).⁹ Tako nam *Ženski pokret* pomaže da osmislimo sopstvenu, ili postjugoslovensku kulturu i književnost kao istorijske/istorične, ali i kao otvorena i raznorodna polja društvenosti, ili bar težnji nekom zajedničkom cilju.

LITERATURA

- Andonovska, Biljana. „Savremeno proučavanje periodike u Evropi”. *Književna istorija* 45. 149 (2013): 367–373.
- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Bru, Sascha, Ben De Bruyn i Michel Delville (Ur.). *Literature Now: Key Terms and Methods for Literary History*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.
- Bourdieu, Pierre. *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. Cambridge: Columbia University Press, 1993.
- Buden, Boris. Predgovor. *Uvod u prošlost*. Boris Buden, Želimir Žilnik i dr. Novi Sad: Centar za nove medije kuda.org., 2013. 11–15.

⁷ “Today, we are all literary historians” (prevod moj, T. M.).

⁸ Na Univerzitetu u Rijeci je 2018. održana konferencija posvećena postjugoslovenskoj književnosti, sa koje će ove godine kod Brill-a izaći zbornik kroz čije se tekstove konceptualizira temporalnost ove literature pod naslovom *Reconsidering (Post)-Yugoslav Time: Towards the Temporal Turn in the Critical Study of (Post)-Yugoslav Literatures*.

⁹ “Literature and the methods and concepts we use in understanding literary texts is itself in the process of being reinterpreted, re-examined in the light of its own historicity” (prevod moj, T. M.).

- Cornis-Pope, Marcel & John Neubauer. *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries, Volume 1*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004.
- Dojčinović, Biljana i Ana Kolarić. „Ka drugačijem znanju: baza podataka *Knjiženstvo* i digitalizacija materijala”. *Književna istorija* 49. 163 (2017): 195–211.
- Jović, Bojan. “Comparative (Digital) Literature Studies For An Open Scholarly Society On The Web: The Case Of Avant-Garde”. *Filološki pregled XXXVIII*. (2011, 2): 41–51.
- _____. „Elektrobiblioteka: od elektrifikacije do remedija(liza)cije avangardnih časopisa”. *Književna istorija* 49. 163 (2017): 183–194.
- Marčetić, Adrijana, Bojana Stojanović-Pantović, Vladimir Zorić i dr. *Jugoslovenska književnost: sadašnjost, prošlost i budućnost jednog spornog pojma/Yugoslav Literature: The Past, Present and Future of a Contested Notion*. Beograd: Čigoja štampa, 2019.
- Milinković, Jelena. *Ženska književnost u časopisu Misao (1919–1937)*. Doktorska disertacija. Beograd, 2016.
- Milinković, Jelena i Žarka Svirčev. „Ženski pokret (1920–1938): Politika teksta i konteksta”. *Ženski pokret (1920–1938): bibliografija*. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019. 7–28.
- Miškovska Kajevska, Ana. *Feminist Activism at War: Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*. New York, London: Routledge, 2017.
- Močnik, Rastko. „Partizanska simbolička politika”. *Teorija sa ideologijom*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, 2019. 245–271.
- Konigsknecht, Vesna i Karlo Jurak. „Borba je stvar urgencije: Liberalni feminizam kao saveznik kapitalu i restauraciji klasa” [intervju s Ankicom Čakardić], 2015. www.libela.org. <https://www.libela.org/razgovor/6170-liberalni-feminizam-kao-saveznik-kapitalu-i-restauraciji-klasa/> (7. 10. 2020)
- Rosić, Tatjana. „Žena-pisac: kiborg u srpskoj književnosti?” Tatjana Rosić. *Teorije i politike roda: rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2008. 11–27.
- Solar, Maja. „Natrag ka borbenim pojmovima: klasa, pol, univerzalnost”. *GENERO*. 16 (2012): 83–103.
- Svirčev, Žarka. *Avangardistkinje: ogledi o srpskoj (ženskoj) avangardnoj književnosti*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2018.
- Vidulić, Svjetlan Lacko. „Književno polje SFRJ-a: podsjetnik na tranziciju dugog trajanja”. Virna Karlić, Sanja Šakić i Dušan Marinković. *Tranzicija i kulturno pamćenje: Zbornik radova*. Zagreb: Srednja Europa, 2017. 27–43.
- Žarkov, Dubravka. *The Body of the War. Media, Ethnicity, and Gender in Break-Up of Yugoslavia*. Durham, London: Duke University Press, 2007.

IZVORI

- Ženski pokret*. Beograd, 1920–1938.
- Anđelković-Čubrilović, Radunka. „Ljubica S. Janković: Iz slovenačke književnosti. Prikaz knjige”. *God.* 9, br. 19 (1928): 4.
- Bošković, Julija. „Uspeh naših umetnica u Francuskoj”. *God.* 10, br. 6 (1929): 3–4.
- _____ . „Šetnja”. *God.* 13, br. 2 (1932): 31–32.
- Cvetković, Desanka. „Nova žena od Aleksandre Kolontaj. Prikaz knjige [Deo 1]”. *God.* 3, br. 11/12 (1922): 345–348.
- _____ . „Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma Sime Markovića”. *God.* 4, br. 7 (1923): 321–325.
- „Govor-đe Anđe N. Hristić: prilikom otvaranja izložbe M. Ž. A. u Beogradu 30-XI-1924”. *God.* 5, br. 10 (1924): 429–431.
- „Izložba”. *God.* 5, br. 10 (1924): 428.
- Kasnar-Karadžić, Zorka. „Izveštaj Upravnog odbora Društva za Prosvetivanje Žene i Zaštitu Njenih Prava”. *God.* 2, br. 4 (1921): 117–124.
- Lazić, Milica-Simka. „Uredništvu Ženskog pokreta”. *God.* 3, br. 11/12 (1922): 349–350.
- Lebl-Albala, Paulina. „Milica Janković. Pre sreće. Prikaz knjige”. *God.* 1, br. 1 (1920): 15–16.
- _____ . „Izložba dečje knjige: jedna kulturna manifestacija Ženskog pokreta”. *God.* 14, br. 4/5 (1933): 50–51.
- Marković, Ljubica. „Izložba knjiga jugoslovenskih ženskih pisaca u Dubrovniku”. *God.* 18, br. 1/2 (1937): 16–21.
- Milojević, Vukosava. „Naša savremena književnost i novi pokreti u Francuskoj”. *God.* 9, br. 13 (1928): 2–3.
- _____ . „Milica Janković: Plavi dobroćudni vali. Prikaz knjige”. *God.* 10, br. 11/12 (1929): 3–4.
- _____ . „Vuk Orlović (Ljubica Velimirović-Popadić): Preteča: pisma jedne palančanke. Prikaz knjige”. *God.* 10, br. 21/24 (1929): 2–3.
- „Nagrađene žene-književnice”. *God.* 10, br. 7/8 (1929): 6.
- Petrović, Mileva. „Jedan dan u Novom Sadu”. *God.* 2, br. 6 (1921): 195–199.
- _____ . „Retko uživanje”. *God.* 2, br. 6 (1921): 201–202.
- „Prilog – Književni dodatak o majci”. *God.* 8, br. 8 (1927).
- „Prosveta, narodni almanah za 1921. Prikaz knjige”. *God.* 2, br. 5 (1921): 160.
- Stojanović, Darinka. „Jelena Dimitrijević”. *God.* 10, br. 1/2 (1929): 2–3.
- Štebi, Alojzija. „Kritični pogledi na jugoslovensko ženstvo”. *God.* 11, br. 19/20 (1930): 1–2.
- „Ženski pokret u Banjaluci”. *God.* 2, br. 1 (1921): 30.

Tijana Matijević
Independent researcher

THE PERIODICAL WOMEN'S MOVEMENT IN THE DEBATE
ON THE POST-YUGOSLAV LITERATURE

Summary: The apparatus of digital humanities, accompanied by a “temporal turn” in the studies of literature and culture stirred the analysis of the *Women's Movement* periodical as a forerunner or vanguard discourse of this literature. The periodical's articles, in which the issues of literally and cultural Yugoslavism, feminism, female authorship, class and socio-economic issues, the feminist public and finally female, feminine and feminist writing are discussed, are interpreted to support attempts to define and conceptualize post-Yugoslav literary discourse itself. The fact that *Women's Movement* was not a strictly literary periodical has been linked to the concept – necessary for post-Yugoslav literature – of the literary field (Bourdieu), and further to the critical question of the autonomy of art. In this way the paradoxical proposal from the title of this essay, to include the texts from the 1920s and 1930s into the debate referring to literature produced almost a hundred years later, becomes in fact a necessary undertaking. Reading *Women's Movement* today is an exploration of the early 20th century and its discourse which existed beyond the dominant theoretical matrices. That is why revisiting it initiates the archaeological research of the present. By finding textual and literary evidence for a different understanding of Yugoslavism – as a feeling of identity and a cultural concept inseparable from feminism – but also different understanding of culture generally, post-Yugoslav literature could be seen as a part of that feminist, affinity-based and pluralist community envisaged in the periodical *Women's Movement*.

Key words: *Women's Movement*, post-Yugoslav literature, digital humanities, literary history, feminism, Yugoslavism

IX

**ПОЧЕЦИ ФЕМИНИСТИЧКЕ
ПЕРИОДИКЕ У ДРУГИМ КУЛТУРАМА**

Dubravka BRUNČIĆ*
Filozofski fakultet
Sveučilište u Osijeku

050:305-055.2XPBATHИЦA»1939/1941»
070.421 Јурић М. З.
305-055.2(497.13)»1939/1941»

Suzana COHA**
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

U FUNKCIJI (NA)RODA: KONCEPTI ŽENSKOGA IDENTITETA U ČASOPISU *HRVATICA* MARIJE JURIĆ ZAGORKE

Nastavljajući se na postojeće analize i interpretacije dvaju hrvatskih međuratnih časopisa, *Ženskoga lista* (1925–1938) i *Hrvatice* (1939–1941), što ih je uređivala poznata novinarka i spisateljica Marija Jurić Zagorka, u radu se analiziraju znakoviti modeli ženskih identiteta reprezentirani u potonjoj publikaciji. Polazeći od teze da je u *Hrvatici*, kako je očito već iz njezina naslova, Zagorka svoju uređivačku politiku usko vezala za nacionalno-emanipacijske zahtjeve koji su u hrvatskoj kulturi 30-ih godina 20. stoljeća postajali sve utjecajnijim čimbenicima javne sfere, na primjeru se tekstova objavljenih u tome časopisu, s osloncem na koncepte i metode feminističke kritike, propituju načini na koje je u takav uređivački okvir integrirala reprezentacije heterogenih i naizgled dispartatnih modela ženskih identiteta. Zahvaljujući uredničkim strategijama razvidnima u njezinu sadržaju, *Hrvatica* se može čitati kao medij koji je sudjelovao u kreiranju institucionaliziranih i/ili dominantnih diskursa kulture u kojoj je izlazio, ali i kao medij koji je te diskurse propitivao i denaturalizirao, generirajući „protujavnu sferu”, odnosno sferu „subalterne protujavnosti” u smislu u kojemu su te pojmove, u kontekstu kritike Habermasove teorije javnosti, osmislile R. Felski i N. Fraser, inspirirajući moguća čitanja ne samo ženskih nego i uopće manjinskih diskursa kao modifikatora dominantnih i generatora alternativnih identifikacijskih perspektiva i projekata.

Кljučne riječi: Marija Jurić Zagorka, *Ženski list*, *Hrvatica*, ženski identiteti, (protu)javna sfera

1. Od lista za žene do lista za *Hrvatice*

Prije nego što je u siječnju godine 1939. pokrenula časopis *Hrvatica*, poznata hrvatska novinarka i spisateljica Marija Jurić Zagorka je od 1925. do 1938. uređivala *Ženski list*. Prema njezinim autobiografskim zapisima, mjesto urednice potonjega časopisa napustila je zbog pritisaka što su u njemu počeli

* dbruncic@ffos.hr

** scoha@ffzg.hr

jačati otkad mu se godine 1937. pridružila književnica religijske i konzervativne orijentacije Sida Košutić (usp. Vujnović 2009: 162–164). No, napustivši *Ženski list*, Zagorka nije izgubila interes spram uređivanja ženske periodike. To potvrđuje činjenica da je već u studenome 1937. godine, kada je u impresumu rečene publikacije, koju je uređivala gotovo desetljeće i pol, zadnji put bilo istaknuto njezino ime, registrirala novi časopis – *Hrvatica*, što će ga u vlastitoj nakladi uređivati do travnja 1941. godine, kada će, kako je svjedočila, samo dan poslije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, ustaška policija zaplijeniti sve postojeće primjerke i zabraniti daljnje njegovo objavljivanje (Isto: 110). Prema nalazima M. Vujnović, premda se znakovite promjene u *Ženskome listu*, evidentne i u promjeni naslova koji je od travnja 1937. glasio *Novi ženski list*, mogu pratiti još tijekom Zagorkina urednikovanja, one nisu bile tolike da bi ugrozile kontinuitet njezine prepoznatljive liberalno obilježene uređivačke politike (usp. Isto: 162–164). Očitiji je i radikalnan zaokret u reakcionarnome pravcu *Ženski list* doživio kada je, po Zagorkinu odlasku, njegovo uređivanje preuzela S. Košutić (usp. Isto: 164–173), dok je Zagorka, kako je navela Vujnović, sa sobom u *Hrvaticu* ne samo prenijela „liberalni duh” nego je za sobom povukla i pretplatnice (Isto: 164). S druge strane, politička klima kasnih 30-ih godina 20. stoljeća, odraz koje je bio i zaokret što ga je uslijed smjene urednica doživio *Ženski list*, manifestirala se i u profilu Zagorkina novopokrenutog časopisa. Naime, iako njezin *Ženski list* i *Hrvaticu* povezuju neprekinute i očite uredničke niti, koje su, uostalom, kao konstante utkane i u ostatak njezina stvaralaštva, a prepoznaju se kao liberalna i demokratska zalaganja za nacionalnu, socijalnu i rodnu emancipaciju te pravednost, prvi od navedenih časopisa jače reflektira odjeke političkih zbivanja koja su obilježila 20-e, a drugi je izrazitiji simptom političke atmosfere koja je obilježila 30-e godine 20. stoljeća, kako u svijetu, tako i u Hrvatskoj, odnosno u Kraljevini Jugoslaviji. Stoga, dok na stranicama *Ženskoga lista* dominiraju reprezentacije svijeta kakav se etablirao tijekom 20-ih, kada je došlo do „rušenja i redefiniranja konvencija”, a „moderni procesi grabe društvenu pažnju i samouvjereno se nameću kao novi i neprikosnoveni normativi” (Ograjšek Gorenjak 2014: 159), *Hrvatica* se potvrđuje kao proizvod 30-ih godina, koje prolaze „u znaku recesije”, a države se „zatvaraju i traže vlastita rješenja iz krize” (Isto). Dok ju je, poštujući „tržišnu logiku” i prihvaćajući „blagodati masovne kulture” (Isto: 137), nastojala zadržati u domeni popularnoga tiska, koja je *Ženskome listu* osigurala veliku čitavnost i dugovječnost, a koju je u oba časopisa o kojima je riječ nastojala iskoristiti i kao platformu za promociju liberalnih, demokratizacijskih, socijalno i rodno te nacionalno-emancipacijskih ideja (usp. Coha 2008; Vujnović 2009: 104–110; 117–198), Zagorkina je *Hrvatica* u prvome redu zaokupljena potonjima. Sukladno tome, dok *Ženski list* još uvijek bilježi trendove etablirane u 20-ima, kojima su u temelju bile ideje „slobode: sloboda kretanja, sloboda tiska, sloboda tijela koja se naglašava oskudnijim odjevnim predmetima i dinamičnim plesovima, sloboda biranja bračnih partnera” (Ograjšek Gorenjak 2014: 159), *Hrvatica* ne može skriti nelagodu iskustava što su se, prema I. Ograjšek Gorenjak, nataložila tijekom 30-ih godina, slijedom kojih se „sloboda raskrin-

kala kao krhka iluzija” (Isto). Prijenos vizure s predodžbi žena koje su, kako navodi rečena autorica, obilježile 20-e godine 20. stoljeća, „kao aktivne i enerγιčne građanke, te ’menadžerice’ vlastitog doma” (Isto), a kakve prevladavaju u *Ženskome listu*, na ženu kao stožernu figuru nacionalne zajednice, kakva je središte zanimanja *Hrvatice*, nedvojbeno je povezan sa spomenutim globalnim, ali i s konkretnim političkim zbivanjima u Kraljevini Jugoslaviji. Poslije dvaju atentata, beogradskog na Stjepana Radića te marsejskog na Aleksandra Karađorđevića, u Kraljevini je sve aktualnije postajalo „hrvatsko pitanje” (usp. npr. Matković 1998: 188), te su se „možda ne toliko u politici koliko u emocionalnom smislu i na razini pučkih mitologija” i s hrvatske i sa srpske strane u „nacionalnim memorijama” sve više učvršćivali argumenti „da se s njima više ne može” (Goldstein 2013: 293). Vezano za to, dok je *Ženski list* imao ambicije pokriti „cjelokupno jugoslavensko tržište” (Ograjšek Gorenjak 2014: 137), *Hrvatica* je bila orijentirana primarno na hrvatsku publiku, a u njezinim su se prilozima, motiviranim aktualnom nacionalnom politikom, promovirale ideje Hrvatske seljačke stranke. Nezadovoljstvo jugoslavenskim monarhijskim režimom i rastući nacionalno-ideološki prijevori rezultirali su, s jedne strane, otežavanjem modernizacije „Jugoslavije kao države, a pogotovo kao društva” (Goldstein 2013: 293), a s druge jačanjem nacionalno-političkih projekata koji su se među ostalim manifestirali i u vidu procesa „nacionalizacije žena”¹, što je razvidno i na stranicama *Hrvatice*.

Urednički pomak koji se uočava usporedbom dvaju Zagorkinih ženskih listova nije evidentan samo u njihovim naslovima, od kojih prvi ističe pridjev izveden iz imenice *žena*, a drugi imenicu *Hrvatica*, nego i iz njihovih podnaslova. Dok je podnaslov prvoga glasio „za modu, zabavu i kućanstvo” (usp. Vujnović 2009: 65; Ograjšek Gorenjak 2014: 137), drugi se deklarirao kao „časopis za ženu i dom”. S druge strane, usprkos svojoj izričitoj usmjerenosti na „hrvatske žene”, „sestre Hrvatice” (*Hrvatica*, 1/1939: 5), Zagorka se ni u *Hrvatici* nije odrekla širine i inkluzivnosti otvorenih heterogenim ženskim identitetima, od tradicionalnijih do modernih, što je bilo i jedno od temeljnih obilježja njezina *Ženskog lista* (usp. Coha 2008; Vujnović 2009: 117–198), i to ne samo nacionalnih. Tako je primjerice već u prvome njezinu broju uz rubriku „Žena čuvar – narodnih tradicija” (1/1939: 21), u kojoj su posebno izdvojene i seljanke (Isto), objavila i rubriku „Žene svijeta” (Isto: 28), a osim što je apostrofirala *kult doma* (usp. Isto: 32) i figuru *majke* (usp. Isto: 27; 33), objavila je i članak „Galerija javnih radnica” (Isto: 14), o *umjetničkim, literarnim i kulturnim radnicama* (Isto), pri čemu nisu izostali ni prilozi o modi ili *modernoj kozmetici* (Isto: 35; 36), dok je u jednome od uvodnih tekstova uz „majke i odgojiteljice (učiteljice i profesorce)” na suradnju pozvala i *intelektualne i manuelne radnice* (usp. Isto: 5). Ova-

1 Pojmom „nacionalizacija žena” američka povjesničarka Victoria de Grazia označava procese kojima je talijanski fašistički režim nastojao prilagoditi žene nacionalno-emancipacijskom projektu. Pojam primjenjuju Andrea Feldman i Suzana Leček u razmatranju razvoja Ženskoga pokreta u međuratnoj Jugoslaviji, označavajući njime poticanje žena na prihvaćanje jugoslavenske ideje krajem Prvoga svjetskog rata (Feldman 2004: 240), odnosno „potiskivanje izvornih feminističkih ciljeva općenacionalnim ili državnim” (Leček 2006: 96).

kva sadržajna, a posljedično i intendirana recepcijska polivalentnost *Hrvatice* odlikuje i naredne njezine brojeve, zahvaljujući čemu će Zagorka u njoj moći kombinirati i kao kompatibilne predstavljati ne samo nacionalno i rodno, nego i socijalno-emanipacijske ideje (usp. npr. i Vujnović 2009: 104–109). Reprerentirajući brojna i heterogena ženska iskustva koja se razlikuju s obzirom na profesionalne orijentacije, klasne pripadnosti (građanka, seljakinja, plemkinja) ili obiteljske statuse (udana, rastavljena žena, majka, žena koja nije majka, samohrana majka), uređivačka se politika *Hrvatice* zasnivala na konceptima solidarnosti i prihvaćanja, što se među inim demonstriralo i retorikom metaforičkoga „sestrinstva”, karakterističnom i za brojne svjetske ženske i feminističke pokrete i udruženja (usp. Rupp 1997: 82). Dok je, s jedne strane, očekivano idealizirao figuru majke, što nije bio samo refleks globalne kulture 30-ih godina 20. stoljeća, tijekom kojih se naglasak stavljao na „emocionalnu i nježnu majku” (Ograjšek Gorenjak 2014: 159), nego je usko povezano i s općenitim shvaćanjima po kojima su žene ključni faktori biološke, kulturne i simboličke reprodukcije nacije (usp. npr. Yuval-Davis 2004: 12), s druge je strane taj časopis destabilizirao orođenu dihotomiju *privatna, ženska / javna, muška sfera djelovanja*. U nastavku će se rada pokušati pomnije propitati modusi na koje su se u *Hrvatici* naizgled nepomirljivi tretmani ženskoga identiteta supostavljali, prožimali i međusobno prilagođavali. Jukstaponirajući nerijetko suprotstavljene koncepte ženskoga identiteta, taj se časopis potvrdio kao publikacija koja je popunila značajnu prazninu na tržištu ženskih časopisa u Hrvatskoj prije Drugoga svjetskog rata i koja je omogućila participaciju žena i ženskih iskustava u onodobnoj javnoj sferi (usp. Vujnović 2009: 109–110). Time se, kao što će se nastojati ilustrirati u narednim poglavljima, osim što se ugrađivao u nacionalno-emanipacijske diskurse dominantne u hrvatskome društvu svojega vremena, potvrdio i kao kreator svojevrstne ženske „protujavne sfere”, shvaćene na tragu koncepata Rite Felski i Nancy Fraser koje, preispisujući Habermasovu teoriju javnosti, zagovaraju brojnost i heterogenost javnih sfera (Felski 1989: 166) i brojnost javnosti (Fraser 1990: 61) kao alternativu dominantnoj javnoj sferi. Pojmovima *protujavna sfera* (Felski) i *protujavnost* (Fraser) označavaju se diskurzivni prostori koji karakteriziraju odupiranje procesima univerzalizacije i homogenizacije identiteta i iskustava sudionika u „dominantnoj” javnoj sferi, koja istovremeno počiva na mehanizmima isključivanja zajednica čiji su etnički, rasni, klasni i rodni identiteti različiti od i/ili potčinjeni identitetima „dominantne” javnosti. Raspravljajući o feminističkoj protujavnoj sferi (*feminist counter-public sphere*), R. Felski navodi kako iskustvo diskriminacije predstavlja „poticaj za razvoj samosvjesnoga suprotstavljenog identiteta” i odupiranje muškoj dominaciji, uz istovremeni rad na „diseminaciji feminističkih ideja i vrijednosti” (Felski 1989: 167). Na njezinu tragu, N. Fraser pojmom „subalterne protujavnosti” (*subaltern counterpublics*) označava „paralelne diskurzivne arene gdje članovi podređenih društvenih skupina osmišljavaju i posreduju protudiskurse, što im omogućuje oblikovanje suprotstavljenih interpretacija njihovih identiteta, interesa i potreba” (Fraser 1990: 67).

2. Žena-majka-kućanica – između ideala i stvarnosti

Dominaciju i kontinuitet (re)afirmiranja ideala žene-majke-kućanice, naslijeđenoga iz tradicije, potvrđuje već prvi programatski božićni broj *Hrvaticе* u kojemu se vizualnim prikazom Majke Božje, pjesničkim prilozima seljačke spisateljice Mare Matočec i kratkom prozom katoličke autorice Štefe Jurkić „I riječ je tijelom postala”, aktivira semantički potencijal marijanskoga imaginarija, čime se istovremeno nastojalo pridati sakralnu legitimaciju planiranom izdavačkom poduhvatu te sanktificirati i idealizirati majčinstvo kao jednu od temeljnih ženskih uloga. Kontinuitet takve uređivačke koncepcije potvrdit će i brojevi posvećeni Majčinu danu (5/1939; 5/1940), u kojima će se, međutim, istovremeno otvoriti i tema ambivalentnoga nasljeđa (poslije)ratnoga razdoblja u monarhijskoj Jugoslaviji u vidu, s obzirom na zahtjeve i očekivanja od majčinstva, negativnih aspekata modernizacijskih procesa, promijenjenih rodniх politika i ženskih društvenih uloga. Tako na primjer u članku „Što se to dogodilo?” Zagorka ističe da izlazak žena na tržište rada nije značio i ekvivalentno snaženje ženske ekonomske moći, nego je pridonio slabljenju majčinskoga autoriteta i destabiliziranju uloge obiteljskoga doma kao utočišta (*Hrvatica*, 5/1939: 160).² Svjesno ili nesvjesno (re)producirajući mit o zaposlenoj majci kao lošoj majci,³ Zagorka će odgovornost za rasap obitelji i slabljenje majčinskoga utjecaja prvotno pripisati sustavu i društvenim prilikama, a istovremeno će majčinstvo istaknuti kao ključni parametar za osnaživanje ženskoga društvenog utjecaja.

Imajući u vidu da majčinski identitet „uključuje biološku i društvenu dimenziju” (Woodward 1997: 240) te da je društvenopovijesno promjenjiv koncept, ovisan o socioekonomskim, nacionalnim i političkim kontekstima te kulturnim predodžbama (Isto: 240), zanimljivo je primijetiti da se u *Hrvatici* majčinstvu pripisuje snažna kulturno-simbolička moć, ali se istovremeno oblikuju i reprezentiraju različiti, pa i proturječni koncepti majčinstva. Članci s različitim stručnim i savjetodavnim diskursima, te pisma čitateljica o vlastitim majčinskim iskustvima reflektiraju raznolikost i konfliktnost predodžbi, istovremeno (re)kreirajući kult majčinstva i razotkrivajući njegove aporije, čime se potvrđuje teza A. Oakley po kojoj postoji raskorak „između majčinstva kao moralnoga ideala i majčinstva kao društvene stvarnosti. Ono što bi majke trebale biti bitno se razlikuje od sredstava i položaja koje im je dopušteno uživati” (Isto: 241). Idealno se majčinstvo u analiziranome časopisu dijelom oblikuje i reprezentira kao „instinktivno majčinstvo” koje je prirodna manifestacija unutrašnjih ženskih obilježja, emotivnih zaliha i sposobnosti (Ehrenreich, English 2005: 243), pri čemu majčinski instinkt omogućuje i olakšava skrb o djetetu. (Re)producirajući rodno-esencijalističku argumentaciju, Zagorka u članku „Što se dogodilo?” (re)kreira kult majke, navodeći da se razvio „ne po pisanoj riječi, ne po nauci, predavanjima, nego po prirodi,

2 Autorstvo se navodi prema M. Vidačić 1951: 79.

3 O tome usp. Johnston, Swanson 2004: 69–70.

po životu samom, koji dijete stalno spaja s majkom” (*Hrvatica*, 5/1939: 160). S druge strane, podupirući nalaze o ulozi nastojanja ženskih časopisa u informiranju i pomaganju ženama u nošenju s izazovima majčinstva (usp. Woodward 1997: 262), velik broj priloga u *Hrvatici* čine različiti savjetodavni članci koji promoviraju koncept uspješnoga majčinstva koje nije proizvod instinktivnoga poriva, nego pretpostavlja edukaciju o tehnikama njege i skrbi o djetetu. Takvi članci detaljno propisuju pravila adekvatne skrbi o tjelesnom i psihičkom zdravlju i odgoju djece u različitoj životnoj dobi (dojenčad, djeca u školskoj dobi, adolescenti) pri čemu naglašavaju važnost ravnomjernoga tjelesnog i duševnog razvoja „da djeca budu poštene, karakterni ljudi, jaki i postojani” (usp. npr. *Hrvatica*, 1/1939: 33). Nadalje, donose se i detaljni naputci o pripremi djece za školu, balansiraju školskih obaveza i izvanškolskih aktivnosti (npr. 9/1939: 307), prehrani (npr. 7/1940: 24), postupanju s bolesnim djetetom (npr. 5/1940: 24–25; 9/1940: 23) ili održavanju dječje odjeće (npr. 6/1940: 24).

Međutim, iako je riječ o različitim konceptima, i u definiranju instinktivnoga i u definiranju stručnom edukacijom vođenoga majčinstva ugrađena je ideja o žrtvi koja počiva na premisi da žene dobrobit svoje djece moraju pretpostavljati vlastitoj sreći i interesima (Lowe 2016: 3). Žrtva je važan element u prosuđivanju majčina ponašanja i postupaka, a povezana je s retorikom „pravoga izbora”, što P. Lowe, na fukoovskom tragu, razmatra kao mehanizme discipliniranja majki kako bi se prilagodile kulturnim predodžbama o poželjnim normama ponašanja u donošenju reproduktivnih odluka i skrbi o djetetu (zdravlje, prehrana, odgoj, odjeća itd.). Ovisno o tim odlukama, žene se mogu identificirati kao (ne)uspješne, dobre ili loše majke (Isto: 6, 20–21), u svjetlu čega se može citirati Zagorkin članak „Majka”, u kojemu se, idealizirajući majčinstvo, naglašava kako je jedino „majka, kadra da u ljubavi svojoj zaboravlja – sebe” (*Hrvatica*, 5/1940: 3). U članku pak „Sigurnost narodnog života” majčinsko je poslanje postavljeno u kontekst nacionalno-političkoga djelovanja, te se tvrdi da je „sigurnost narodnom životu [...] zajamčena u materinstvu Hrvatice” (Isto, 4/1939: 119). Indikativno je, pritom, da je i u nacionalno-identifikacijski diskurs ugrađen koncept majčinske žrtve kao čina (re)produciranja nacionalne zajednice i simboličke skrbi o njezinoj dobrobiti (usp. Yuval-Davis 2004; Lowe 2016).

Politicizacija majčinstva u smislu ranije spomenutoga trenda „nacionalizacije žena” podrazumijevala je snažniji nadzor nad privatnom sferom doma i obitelji. Ti su pokušaji također bili prožeti i konzervativnom spolnom politikom i nastojanjima kontroliranja ženskih reproduktivnih prava, uključujući reakcije na pojavu tzv. „bijeke kuge”, odnosno prava na pobačaj, što se artikuliralo prožimanjem kršćanskoga i nacionalno-emancipacijskoga diskursa. U tome je smislu reprezentativno objavljivanje pisanoga odgovora zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca glavnoj urednici *Hrvatice*, naslovljenoga „Hrvatski Metropolita – Hrvaticama. Nadbiskup dr. Alojzije Stepinac o savremenoj ženi i o Hrvatici”, u kojem on, kao moralni autoritet, odricanje od majčinstva interpretira kao odricanje od ženskoga prirodnog božanskog poslanja: „Žena se ne može afirmirati u životu [...] skrećući s linije, koju joj je Bog u njezinoj

prirodi zacrtao. [...] Ako se žena odreče dužnosti majčinstva, ona se odrekla najveće časti i najuzvišenijeg dostojanstva” (*Hrvatica*, 3/1940: 2). Ideja rodne ravnopravnosti, kakvu zastupa nadbiskup Stepinac („Žena je mužu [...] pomoć slična njemu samomu. Sličnost uključuje u sebi jednakost u različitosti, i različnost u jednakosti”, Isto), pridodana je i subordinirana tradicionalnim ženskim vrijednostima požrtvovne majke koja je poput moderne vestalke, čuvarica doma, obitelji i kršćanskoga morala. U tome smislu, on priznaje važnost ženskoga doprinosa u razvoju javnoga života, ali ga smatra proizvodom „abnormalnih i poremećenih prilika u ljudskoj zajednici” (Isto). Ukorjenjivanje žena u privatnu sferu argumentira njihovom ulogom u reproduciranju nacije i kršćanskih vrijednosti, istovremeno (re)kreirajući jednu od tipičnih sastavnica brojnih nacionalno-identifikacijskih diskursa, „fantaziju o neprijatelju” koji prijeti zajednici (Salecl 1992: 52). S obzirom na to, pobačaj drži ne samo grijehom učinjenim nad nevinima, nego prijetnjom nacionalnoj snazi i stabilnosti: „Bijela kuga, zločin pobačaja oduzima hrvatskom narodu više vitalne snage nego li bi mu moglo oduzeti najbezobzirnije diktatorsko ugnjetavanje. Može li se reći za hrvatske žene, da su one 'nevine u krvi onih pravednika', koji su kucali na vrata života, da budu jednom nosioci naše narodne budućnosti, a one su im iz sebičnoga straha zatvorile vrata?” (*Hrvatica*, 3/1940: 6). Slične će ideje biti ponovljene u i članku „Za buduće pokoljenje Hrvatske. Govor hrvatskog metropolite na socijalnom kongresu”, u kojemu Nadbiskup, aludirajući na rasprave koje su se vodile u medicinskim krugovima o (ne)opravdanosti pobačaja,⁴ zahtijeva da se banska vlast obračuna sa „zločinima, koji pogađaju hrvatsku obitelj” čak i ako se vrše „pod firmom znanosti, ili socijalnih indikacija, ili tobože zdravlja” (Isto, 12/1940: 3). Na taj način, religijski i crkveni diskurs podupiru društveno discipliniranje ženskih tijela i reproduktivnih prava.

S druge strane, generirajući majčinske strahove i krivnje,⁵ i stručni medicinski diskursi funkcioniraju kao mehanizmi discipliniranja i proizvođenja normativnoga majčinstva, te pred majke postavljaju niz zahtjeva/izbora kojima bi trebale pridonijeti dobrobiti vlastite djece, što počinje već začecem. U članku „Mlada majka”, u kojemu se poziva na neimenovanu parišku liječnicu, tumači se da je „[b]udućim majkama [...] bezuvjetno potrebno kretanja. Ali valja se okaniti pretjeranih sportova ili gimnastike, koja bi nepovoljno djelovala na razvoj djeteta” (Isto, 1/1939: 33). Odgovorna majka treba voditi računa i o psihičkom raspoloženju pa se preporučuje da ono „bude što vedrije [...] jer se kaže, da će dijete biti onakog karaktera, kakva je bila majka, dok ga je nosila” (Isto: 34). U članku „Mlada majka: Dojenje i inteligencija djeteta”, u skladu s tadašnjim znanstvenim spoznajama, preporučuje se dojenje kao ključno za djetetov kognitivni razvoj i intelektualno zdravlje (Isto, 2/1939: 73). Djetetov se razvoj promatra kao proizvod (ne)adekvatne majčine skrbi, te se u razmatranju dječjih poremećaja uzroke pronalazi u različitim devijantnim aspektima majčinstva (Ehrenreich, English 2005: 248). Primjerice, u članku „Nova od-

4 O fenomenu „bijele kuge” i medicinskim raspravama o pobačaju u međuratnoj Jugoslaviji usp. A. Brenko 2006.

5 Na taj je aspekt stručnih diskursa o majčinstvu upozorila K. Vidmar Horvat 2017: 111.

govornost na početku školske godine” poziva se na neimenovanoga liječnika i ističu se opasnosti dojenja nezadovoljne majke: „Ako je majka uzrujana, nesretna, žalosna, rasplakana, već je time dala prvu klicu živčanog rastrojenja” (*Hrvatica*, 9/1939: 307).

Oblikujući predodžbe majčinstva kao sudbinskoga poziva i/ili kao posla koji zahtijeva sustavnu edukaciju i ovladavanje različitim tehnikama i vještinama, članci objavljeni u *Hrvatici* odašilju različite poruke. U prilogu „Mlada majka” ističe se „veličina materinstva” uz istovremenu zabrinutost povezanu s javnom vidljivošću trudnih ženskih tijela i *narušavanjem* ženske ljepote. U skladu s tim, promovira se trudnička moda koja predstavlja spoj udobnosti i *poželjne* neupadljive ženstvenosti: „Ako se znate obući prema svome stanju, neće nikome mnogo upadati u oči” (Isto, 1/1939: 34). Budućim se majkama preporučuje i adekvatna kozmetika za prikrivanje i/ili ublažavanje tjelesnih znakova trudnoće (mrlje na licu zbog hormonskih promjena, umorne oči). Obracanjem čitateljicama i (re)produciranjem retorike *poželjnih izbora*, ujedno se kreiraju i identiteti majki kao potrošačica.⁶ Prožimanjem uredničkih, stručnih i reklamnih diskursa, moderna se žena oblikuje kao informirana, ali i štedljiva potrošačica koja pažljivo bira opremu za skrb o novorođenčadi, odgovarajuću hranu, kvalitetnu odjeću i obuću, namještaj za dječju sobu, igračke za zabavu. Budući da stručno-savjetodavni diskursi (re)kreiraju majčinske strahove za zdravlje i razvoj djece, ona kupuje i preporučene medicinske proizvode koji će pogodovati dječjem zdravlju i razvoju.

Prikazi majčinskih iskustava što ih je ponudila anketa provedena u *Hrvatici* 1939. godine, u kojoj se, među ostalim, tražio odgovor na pitanje „Da li Vas veseli Vaše zvanje i zarada ili biste radije živjeli samo kao majka i kućanica?” (Isto, 1/1939: 17), pokazali su snažnu ukorijenjenost ideala žene kao majke i kućanice i potvrdili da su brojne čitateljice internalizirale ideju majčinske žrtve. Tako, primjerice, čitateljica Zlata Vujić-Markotić smatra da je ženu „priroda stvorila za ljubav i materinstvo” i naglašava: „Biti kraljica u svom domu i majka, to je ideal i današnje žene” (Isto, 2/1939: 48). Usto, zaposlene čitateljice različitoga stupnja naobrazbe, čak i ako su zadovoljne svojim poslom, često daju primat majčinskom poslanju, a posao smatraju teško spojivim s njime. Činovnica potpisana pseudonimom Podravka, koji aludira na njezinu regionalnu pripadnost, ističe da „zbog zvanja stradaju odgoj, pažnja i nježnost prema djeci” (Isto: 50), dok visokoobrazovana G. P. iz Splita tvrdi da „gdje žena svoju djecu mora ostavljati stranim ljudima i ulici, da sama uzmogne zarađivati, tu ne može biti dobro” (Isto, 4/1939: 126). Niz majki naglašava iznimni ponos vlastitim intelektualnim i obrazovnim postignućima, no rijetke među njima, poput Primorke s Krka (Isto), otvoreno priznaju nezadovoljstvo zadanim društvenim idealom majčinstva i čežnju za profesionalnom karijerom kao vidom ostvarenja vlastitih potencijala. Dio čitateljica, i to mahom učiteljica, koje nemaju djecu, projiciraju ideal majčinstva u svoj posao, čime se potvrđuje teza K. Vidmar Horvat da je u kulturnoj imaginaciji majčinstvo često „sudbina koju žena ne

6 O ulozi ženskih časopisa u tvorbi majčinskoga identiteta kao potrošačkoga usp. Johnston, Swanson 2004; Vidmar Horvat 2017.

može izbjeći – i kad nije majka”, pa tako i „posao postaje prostor zamjenskoga majčinstva” (Vidmar Horvat 2017: 106). U *Hrvatici* se u različitim prikazima djelovanja žena u javnome prostoru poistovjećuje njihov angažman s majčinskom skrbi za dobrobit društvene i nacionalne zajednice.

Ipak, uz internaliziranje i (re)produciranje patrijarhalnih koncepcija koje ženstvenost poistovjećuju s majčinstvom, koristeći to kao argument za isključivanje žena iz javne sfere te rodnu segregaciju na tržištu rada (usp. Glenn 1994; Katz Rothman 1994; Johnston, Swanson 2004), u pričama o ženskim iskustvima istovremeno se rastakao ideal obiteljskoga zajedništva temeljen na predodžbi heteroseksualnoga braka pripadnika dobrostojećega građanskog i seljačkog sloja i na „[d]ihotomij[i] hranitelj – kućanica” (Pateman 1998: 174). Razvidno je to i u *Hrvatici*, u kojoj čitateljica Ružica progovara o iskustvu izvanbračne trudnoće i smrti djeteta (*Hrvatica*, 2/1939: 49), a Podravka piše o raspadu braka i izazovima samohranoga majčinstva, pri čemu se majka uza sve nosi i s bolešću (Isto: 50). Usto, brojne su čitateljice kritične spram teškoga socioekonomskog statusa žena, klasnih razlika i nižih primanja, što sve također može biti involvirano u iskustva majčinstva. Ističu također nedostatnu državnu institucionalnu potporu, neadekvatnu zdravstvenu skrb, te upućuju na probleme alkoholizma i obiteljskoga nasilja. Čitateljica Emka zagovara osnivanje „ministarstva materinstva” koje bi skrbrilo o majkama i djeci (Isto, 3/1939: 90), a Anka Gojun iz Donjih Kaštela educiranje primalja kako bi „besplatno pomagale u svom selu siromašnim ženama”, te traži zaštitu siromašnih radnica i djece od nasilnih muževa i očeva, pokazujući da majčinstvo nije nužno izvor ženske (samo)afirmacije, nego da može biti povezano i s konfliktnim i traumatičnim emotivnim i socijalno-ekonomskim iskustvima (Isto, 4/1939: 126).

Navedeni i slični tekstovi potvrđuju također da i samo iskustvo majčinstva destabilizira i nadilazi tradicionalno orođenu dihotomiju *privatna, ženska / javna, muška sfera djelovanja*. Kao što navodi E. N. Glenn, na reguliranje uloge majčinstva utječu javne ekonomske politike, te ta uloga zahtijeva balansiranje između privatnoga i javnoga kroz usklađivanje obiteljskih i dječjih školskih obveza, dogovaranje usluga različitih institucija, kao i poduzimanje niza aktivnosti i „političkoga organiziranja kako bi se priskrbila sredstva potrebna za skrb o djeci i drugima” (Glenn 1994: 16). Prilozi koji se u *Hrvatici* dotiču tih tema pokazuju da je retorika *pravih izbora* konstitutivnih za normativno majčinstvo, koje je uključivalo i potrošačke prakse, u velikoj mjeri ovisila o socioekonomskim prilikama, otvarajući brojne aporije, otkrivajući individualne i kolektivne osjećaje (ne)zadovoljstva, (samo)poštovanja i (ne)uspjeha koji su proizlazili iz sup(r)o(t)stavljanja predodžbi idealnoga majčinstva, s jedne, te društvenih uvjeta, normi i ograničenja, s druge strane.

3. Za žensku ravnopravnost

Iako *Hrvatica* nije bila eksplicitno deklarirana kao feministička publikacija, diskurs je toga časopisa, reprezentirajući ženske identitete, nesumnjivo

posredovao stanovite feminističke ideje manifestirane zagovaranjem „ženske emancipacije”, „borbe za žensku pravnu, obrazovnu, ekonomsku i sociopolitičku ravnopravnost” i za „okonačanje ženske podčinjenosti”, s jedne strane, te kritikom struktura moći koje se temelje na muškoj dominaciji, s druge (Offen 2010: XXXI). Spomenute su teme u *Hrvatici* eksplicitnije ili implicitnije zastupane u raspravama o aktualnom socioekonomskom položaju i pravima žena, izvješćima o ženskim pokretima i feminističkom radu u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama te u člancima o *ženskom pitanju* u Hrvatskoj. Prilozi koji su otvarali te teme brojni su i heterogeni te potvrđuju tvrdnju R. Felski po kojoj feminističke pozicije oblikuju različiti faktori, „od intertekstualnih utjecaja političkih diskursa [...] do brojnih ideoloških određenja ženskih subjekata čiju političku pripadnost također nužno oblikuju čimbenici poput klase, rase i seksualnosti” (Felski 1989: 74). Uz prožimanje feminističkih s idejama nacionalnoga zajedništva, kroz koje se također zagovarao snažniji ženski javni angažman i utjecaj, u časopisu se mogu iščitati i odrazi klasičnoga liberalnog feminizma koji polazi od teze o jednakim intelektualnim i kreativnim potencijalima žena i muškaraca kao argumenta za ostvarivanje ženskih prava. Tako se primjerice u članku „Borba žene za neovisnost”, potpisanome pseudonimom K., iza kojega se vjerojatno krije Zagorka, citiraju riječi engleske 19-stoljetne feministkinje Josephine Butler:⁷ „Mi smo najprije ljudska bića, a onda žene, pa se zato brinemo za udes žena, jer znamo, da nevolje, koje njih tište, muče cijelo ljudsko društvo i upropašćuju općenitu sreću” (*Hrvatica*, 2/1940: 3).

Važan segment Zagorkinih feminističkih nastojanja bilo je i „potaknuti žene da sudjeluju u ekonomskoj javnoj sferi” (Vujnović 2009: 104), u skladu s čime je ona promovirala ideje socijalne ženske emancipacije. U nepotpisanome članku „One koje zarađuju u zvanju”, koji također najvjerojatnije treba pripisati njoj, evidentira se razvoj ženskoga radništva, ističe se angažman žena u obavljanju poslova u trgovini, obrtu i u intelektualnim zvanjima. Naglašavaju se intelektualno-kreativni, poslovni potencijali žena koje „pokazuju svuda bilo u kojoj grani rada talent, oštromnost, ljubav za posao, ali i veliki interes za kulturne tekovine” (*Hrvatica*, 1/1939: 4). Kao dodatni dokazi vrijednosti i važnosti ženskoga rada objavljuju se i članci o radnicama u drugim zemljama. Primjerice, u članku hrvatske povratnice iz Sjedinjenih Američkih Država te aktivne članice Hrvatske seljačke stranke Olge Barić, „Hrvatska radnica u Americi”, promovira se ideja adekvatno plaćenoga ženskog rada kao vida ženske samoafirmacije i temelja političke ravnopravnosti s muškarcima (Isto, 11/1939: 36). Pitanje ženskih prava i zagovaranje rodne desegregacije na tržištu rada, kao i poticanje na načelnu (pravednu) rodnu (re)distribuciju društvene moći, provodne su niti i Zagorkine autobiografije „Tko ste vi?”, objavljivane u nastavcima u *Hrvatici*. U jednome od nastavka autorica je opisala kako joj je urednik političkoga dnevnika *Obzor*, u kojemu je svojedobno bila zaposlena i čiju je tiražu dizala svojim feljtonskim romanima, odbio plaćati taj posao riječima: „Kad bismo vam roman posebno plaćali, imali biste više plaće od naših

7 O feminističkim idejama J. Butler i utjecajima liberalizma na 19-stoljetni britanski feminizam usp. B. Caine 2014.

muških suradnika. A vi, kao žena, morate imati manju plaću od onog muškog, suradnika, koji bere najmanji dohodak” (Isto, 12/1940: 25). Snažna i jasna svijest o rodno uvjetovanim kriterijima koji određuju tržište rada razvidna je i u priložima u kojima se naglašava da mnogim ženama rad nije luksuz, nego egzistencijalna nužnost, te se kritiziraju državna socijalna politika i institucionalni oblici djelovanja koji politički autoritet izgrađuju na patrijarhalnim vrijednostima kojima, proizvedeći rodne, (re)generiraju i društvene nejednakosti. Vezano za to, upozorava se na teške socioekonomske prilike zbog kojih je nemali broj žena preuzeo uloge hraniteljica obitelji, no zahvaljujući mehanizmima neadekvatnoga plaćanja njihova rada, u javnoj se sferi one i dalje tretiraju kao *objekti* „političke manipulacije” (Jakobović Fribec 2008: 27).

Apeli za žensku ravnopravnost i stjecanje prava glasa koji su odredili Ženski pokret u međuratnoj Jugoslaviji⁸ imali su također odjeka na stranicama *Hrvatice*. Budući da Kraljevina Jugoslavija nije zakonski regulirala ženska politička prava, a kako bi se istaknulo zaostajanje za međunarodnim političkim trendovima i feminističkim postignućima, u članku „Žena i izborno pravo glasa” donosi se pregled zemalja koje su to pravo ozakonile (*Hrvatica*, 7/1940: 4). U tome se svojevrsnim idealom i predvodnikom prikazuju Sjedinjene Američke Države kao „obećana zemlja” ženskoga političkog, ekonomskog i kulturnog uspona, kao u već spomenutome članku O. Barić „Hrvatska radnica u Americi”, u kojemu se navodi da je „Amerika jedina zemlja na svijetu, koja poštuje ženu” te da je „jedino u Americi žena slobodna i zaštićena i politički ravnopravna muškarcima” (Isto, 11/1939: 367).⁹ Istovremeno, međutim, u *Hrvatici* se komentiraju i ambivalentni učinci ulaska žena u javnu političku sferu, pri čemu se naglašava da stjecanje simboličkih političkih prava ne jamči nužno snažniju moć žena u društvu. Primjerice, u članku „Načelnik londonske općine”, napisanome povodom imenovanja engleske političarke Eveline Lowe predsjednicom Općinskoga vijeća Londona, navodi se da mnoge političke stranke na određene pozicije imenuju članove „kojima žele oduzeti mogućnost, da razvijaju političku snagu i vlast” (Isto, 2/1939: 71).

Kako je *Hrvatica* pokrenuta u razdoblju u kojemu su organizacije Ženskoga pokreta u Kraljevini Jugoslaviji kritizirale postojeće izbornu zakonodavstvo te su organizirale brojne skupove i manifestacije,¹⁰ ta su nastojanja u njoj poduprta i objavljivanjem tematskih članaka o ženskom pravu glasa kao i pokretanjem anketa kojima se željelo istražiti „kako bi žene postupale na biralištu” (Isto, 2/1940: [1]). Za primjer, u prvome broju časopisa čitateljice se pitalo: „Što

8 O tome usp. Ograjšek Gorenjak 2014: 112–122.

9 Na artikulaciju svojevrsne mitske pripovijesti o Americi kao zemlji ženskoga prosperiteta i destabiliziranja rodnihi hijerarhija u predodžbama hrvatske emigracije početkom 20. stoljeća upozorila je L. Sklevicky 1996: 247). Kontinuitet se i daljnju modifikaciju takvih predodžbi može uočiti i u Zagorkinu časopisu *Ženski list* u kojem se Amerika prikazuje kao zemlja u kojoj modernizacijski procesi podupiru ženske emancipacijske napore (usp. Coha 2008: 287–288).

10 Opširnije o tome usp. Kecman 1978: 291–293, 333–343; L. Sklevicky, „Karakteristike organiziranog djelovanja žena”, 1984: 416; Ograjšek Gorenjak 2014: 102–112.

biste predložili zakonodavnom tijelu, da imate aktivno i pasivno pravo glasa?" (Isto, 1/1939: 17), dok se 1940. u anketi „Izbor ženskih narodnih zastupnika” (Isto, 2/1940: [1]) u zamišljenom probnom izboru tražilo da predlože zastupnicu ili pojasne zašto je ne bi željele birati; da obrazlože svoj izbor te da navedu koje bi zakonske prijedloge izabrana zastupnica trebala zagovarati. Smisao je obiju anketa bio da se „mobilizira potencijalno biračko tijelo” (Dujčić, Trgovac Martan, Popratnjak 2016: 52), odnosno da se osvijesti čitateljice o relevantnim društvenim pitanjima i važnosti ženskoga političkog angažmana. Odaziv je čitateljica bio izniman te su one u svojim odgovorima na prvu anketu otvorile teme siromaštva, nezaposlenosti, obrazovanja, ženskoga prava glasa, nedostataka zdravstvene skrbi, majčinstva, dječjega mortaliteta i obiteljskoga nasilja. Sudeći prema odgovorima, navedene su se ankete pokazale kao korisno sredstvo oblikovanja novih ženskih političkih identiteta koje je omogućilo ženama da postanu dijelom, poslušimo li se terminologijom N. Fraser, „subalterne protujavnosti”, stvarajući diskurzivni prostor u kojemu mogu kritički progovarati o temama koje su nedostavno zastupljene u maskulinoj, institucionaliziranoj javnoj političkoj sferi. Odgovore čitateljica Zagorka je nastojala iskoristiti za promoviranje vlastitih feminističkih ciljeva – ženskoga prava glasa jer „žena – Hrvatica [...] je razvijena političarka! [...] Ona sklada i smišlja upravo prekasne osnove, kojima bi pomogla svojoj zemlji u socijalnim, kulturnim, nacionalnim i ekonomskim prilikama” (*Hrvatica*, 4/1939: 119).¹¹ Što se druge ankete tiče, zanimljivo je primijetiti da njezini rezultati, premda je pristiglo oko tri tisuće glasova, nisu objavljeni, uz Zagorkino objašnjenje da su je potencijalne „glasalice” krivo interpretirale pa su je „uvrstile u kandidate” i posvetile joj „veliku pažnju” zbog čega je rezultate „prisiljena čuvati kao – uspomenu” (Isto, 8/1940: 8). Premda je uskratila rezultate ankete, moglo bi se ustvrditi da je imaginiranje njezine zastupničke karijere pokazalo kako su čitateljice u njoj prepoznale „[f]eminističku političku strast” (Jakobović Fribec 2008: 20) kao strategiju otpora patrijarhalnome poretku te kao rad na osnaživanju i afirmaciji ženskih potencijala (Isto: 21).

Nemogućnost snažnijega razvoja i ostvarivanja ideja feminističkoga pokreta u međuratnoj Hrvatskoj u stručnoj je literaturi interpretirana kao posljedica klasne podijeljenosti društva, snažnih razlika između urbanih i ruralnih ženskih iskustava i identiteta, različitih stupnjeva ženske naobrazbe i socio-ekonomskih prilika, te dominacije tradicionalnih i patrijarhalnih vrijednosti u društvu (Vujnović 2009: 44–45), kao i podređivanja ženskih interesa nacionalnim ciljevima, što se osobito prepoznaje u ideologiji i politici Hrvatske seljačke stranke (Leček 2006). Međutim, ta je stranka, slijedeći promišljanja svojega vođe Stjepana Radića, u vlastiti program ugradila zalaganja za ravnopravnost žena i njihova politička prava,¹² uz isticanje ideala žene-majke. Na takav se radićevski koncept ženske emancipacije koja ne oslabljuje nego, naprotiv, osnažuje ideal žene-majke pozivaju i istaknute članice te stranke i suradnice *Hrvatice*, uz Olgu Barić i Mara Matočec.

11 Članak je potpisan inicijalom Z. Autorstvo se navodi prema M. Vidačić 1951: 79.

12 O tome usp. B. Boban 2004 i S. Leček 2006.

Olga Barić, primjerice, u predavanju održanome u Splitu o kojemu izvješćuje *Hrvatica*, navodi „da je Ženska grana HSS-a osnovana samo zato, kako bi žena mogla putem ove organizacije postati pravi politički faktor, ravnopravan s muževima” te da ne trebaju „žene, lutke, nego žene, rada i inicijative” (*Hrvatica*, 12/1939: 408). Mara Matočec, koja je u „seljačkoj” predstavljala ono što je Zagorka predstavljala u „[g]radskoj populaciji žena” (Smiljanić 2019: 24), a koja se čitateljicama *Hrvatice* isticala kao uzor, razvija svojevrsnu retoriku materinskoga feminizma temeljenoga na uvjerenju da majčinstvo, skrbničke kvalitete i moralna superiornost u odnosu na muškarce opunomoćuju žene za sudjelovanje u javnoj sferi.¹³ Matočec, koja je i sama živjela i radila na selu, svoje ideje prilagođava *seljačkoj ženi*, čije je iskustvo determinirano patrijarhalnim društvenim odnosima, pa u argumentaciji balansira između (re)afirmacije tradicionalnih vrijednosti i emancipatorskih poticaja. Promovira koncept seljačke žene kao zdrave, snažne majke, kućanice i poljoprivredne radnice svjesne nacionalnih dužnosti, naglašavajući njezinu herojsko-mučeničku poziciju: „živiš za svete ideale, koji to ni ne traže, već samo traže i našli su – mater. Mater čovjeka, patnika, borca. [...] Mater i heroja u trpljenju i u velikom radu” (*Hrvatica*, 9/1939: 286). Pritom, međutim, i problematizira tradicionalne rodne uloge jer „[m]už ne snaša ni deseti dio rada, ni brige, ni ljubavi kao ti velika mati” (Isto), dovodi u pitanje muške političke kapacitete te na tome gradi argumente za žensko pravo glasa: „Jesu li i svi oni svijesni [!] svoje velike zadaće, koju im nameće dužnost prema domovini u svim pa i u vremenima izbornih dana. Mnogi su od njih zalutali u protivni tabor! Možda bi žene dale i bolji i ljepši primjer i u tom velikom zadatku! [...] Mi žene, bez razlike staleža, tražimo, da nam se to pravo dade. Jer ako će se na tomu što god poraditi, onda neka se dade svima, a žene to zaslužuju i više, nego neki muškarci” (Isto, 11/1939: [363]). Brojne se članice Hrvatske seljačke stranke eksplicitno nisu deklarirale kao feministice i ograđuju se od sufražetskoga radikalizma, pokazujući otpor spram svojevrsnoga hegemonijskog diskursa dijela feminističkih aktivistica koje su zanemarivale ili osporavale ideologiju stranke (usp. Leček 2006: 97–99). No, imajući u vidu da su u navedenim istupima O. Barić i M. Matočec podrivale mušku dominaciju, može se reći da su dijelom promovirale feminističke ideje.

Pitanje ženskoga obrazovanja činilo je važan aspekt rodno-emancipacijskih napora *Hrvatice*, te se u njoj objavljuje zamjetan broj priloga u kojima se kritizira 19-stoljetna diskriminatorna rodna obrazovna politika te se uspoređuju i komentiraju razlike u društvenome tretmanu ženske i muške naobrazbe. Tako se primjerice u nepotpisanome članku „Koje zvanje?” (*Hrvatica*, 9/1939: 287–288) ističe važnost ženskoga srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja, pri čemu se naglašavaju jednaki obrazovni i intelektualni potencijali žena i muškaraca: „Okretna i razumno školovana žena baš kao i muškarac uvijek će znati iskoristiti svoje zvanje” (Isto: 287). Pri odabiru odgovarajućega zanimanja savjetuje se voditi računa o osobnim afinitetima koji trebaju biti u

¹³ Usp. H. L. Garrett 1999: 309. O materinskom feminizmu kao emancipacijskoj strategiji u hrvatskoj književnosti i kulturi krajem 19. i početkom 20. stoljeća usp. Potkonjak 2012.

ravnoteži s potrebom za osiguravanjem materijalne egzistencije. Dodaje se da „[n]arodu treba vrsnih profesorica, učiteljica, dobrih i spremnih liječnica ali i dobrih švelja, modistica, privatnih činovnica i tipkačica, koja umije ne samo okretno pisati na stroju nego i bez gramatičkih pogrešaka” (Isto: 288). S druge strane, koliko su teme ženskoga obrazovanja osnaživale rodno-emancipacijske napore, toliko su ti napori bili snažno otežavani realnošću onodobnih hrvatskih prilika, između ostaloga obilježenih i nezanemarivom nepismenošću i neobrazovanošću žena. Upravo je tome *Hrvatica* posvetila veći broj članaka, skrećući pozornost na brojnost nepismenih seljačkih žena (npr. 3/1940: 11) i istovremeno prokazujući uskratru naobrazbe kao mehanizam utišavanja žena u patrijarhalnom poretku moći. Reprezentativan je u tom smislu i Zagorkin članak „Pismenost žena i – muževi” u kojemu kritizira višestoljetne tradicije „koje su i pismenost postavljale privilegijem muža”, dok je istovremeno „najveća zapreka pismenosti žene – muškarac!”, što se manifestiralo i stigmatiziranjem ženskoga intelektualnog i kreativnog rada u patrijarhalnom poretku: „Ako je djevojka čeznula za školom, ako je uzela u ruke kist, ili je obožavala knjigu – onda je sve u obitelji bilo uvjerenjeno, da se u toj djevojci krije klica pokvarenosti!” (Isto, 11/1940: 4).

Trasiranjem puta ženske emancipacije kroz zagovaranje ženskoga obrazovanja, postupnih socioekonomskih reformi i ženskoga osvajanja prostora u javnome životu, u *Hrvatici* se podrivao patrijarhalni hegemonijski diskurs. Međutim, ne treba zaboraviti da je dio žena, posebice seoskih, povezivalo iskustvo dvostruke podčinjenosti, rodne i klasne, koje se proizvodilo križanjem dvaju hegemonijskih diskursa, patrijarhalnoga i diskursa obrazovanih i(li) urbanih žena, na što je upozorila M. Matočec:

„Čula sam, da bi se imalo ženama intelektualkama dati pravo glasa, jer one po svojim školama to i zaslužuju. Čula sam da ovo živo zastupaju neke gospođe s kojima sam se vozila u vlaku. Ni ja njih ne poznam, ni one mene. Ali sam njihovim razgovorom bila kao seljačka žena uvrijedjena. Nemam ja ništa protiv naših učenih školanih sestara. Lijepo je, da se one zanimaju i debatiraju i u vlaku o tome! [...] Ali kad bi se radilo da dobijemo pravo glasa, onda seljačke žene kao i sve gradjanke tražimo, da se ispuni program u cijelosti, kako je to želio naš blagopokojni vodja i učitelj Stjepan Radić. Ako bi se ostvario takav zakon, trebao bi dati ista prava svim ženama i javnim radnicama, ali i majkama!” (Isto, 11/1939: [363]).

Prokazujući na ovaj način unutarrodnu klasnu diskriminaciju, Matočec ilustrira tezu R. Felski o utopijskoj dimenziji feminističke protujavne sfere koja nije „jedinstvena interpretativna zajednica kojom upravlja jedna skupina normi i vrijednosti” (Felski 1989: 10). Sukladno tome, može se zaključiti da se proklamiranjem ideja nacionalnoga sestrinstva i univerzalizma ženskoga iskustva sociokulturne marginaliziranosti teško moglo premostiti nejednakosti između žena determiniranih brojnim političkim, ekonomskim, klasnim i inim čimbenicima. Takvo bi se premošćivanje moglo postići jedino senzibiliziranjem za Druge i različite u svakome smislu, kao i njihovim uvažavanjem.

Časopis *Hrvatica* potvrdio se kao medij koji, premda mu je cilj bila kohezija nacionalnoga, ali u njegovim okvirima i rodnoga (ženskoga) identiteta, preko razlika i napetosti unutar svake od tih domena, kao i između njih, nije prelazio kao da ne postoje i kao da ih ne treba (ili ne smije) biti, već ih je isticao kao da su one ne samo nužnost i bogatstvo, nego i mogući generatori i katalizatori željenih integracija.

LITERATURA

- Anderson, Benedict. *Nacija: zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.
- Bartky, Sandra Lee. "Foucault, Femininity and the Modernization of Patriarchal Power". *The Politics of Women's Bodies*. Ur. Rose Weitz. New York, Oxford: Oxford University Press, 2003. 25–45.
- Boban, Branka. „Materinsko carstvo”. Zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu”. *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*. Prir. Andrea Feldman. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac”, Ženska infoteka, 2004. 191–209.
- Brenko, Aida. „Bijela kuga”. *Etnološka istraživanja*. 11 (2006): 51–64.
- Caine, Barbara. "British Feminist Thought". *The Oxford Handbook of British Philosophy in the Nineteenth Century*. Ur. W. J. Mander. Oxford: Oxford University; 2014. 383–401., <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199594474.013.010> (1.1.2021.)
- Coha, Suzana. „Konstrukcija i reprezentacija ženskoga identiteta u Zagorkinom *Ženskom listu*”. *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke*. Ur. Maša Grdešić, Slavica Jakobović Fribec. Zagreb: Centar za ženske studije, 2008. 257–297.
- Dujić, Lidija. „Kako je biskup Strossmayer učinio Zagorku prvom hrvatskom novinarkom”. *Znanstvene, kulturne, obrazovne i umjetničke politike – europski realiteti 200. obljetnica rođenja Josipa Jurja Strossmayera*. Ur. Željko Pavić et. al., Osijek, Zagreb, Pečuh: Odjel za kulturologiju Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku; Umjetnička akademija Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagreb; HAZU; Katedra za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Pečuhu, 2016. 141–153.
- Dujić, Lidija, Slavica Trgovac Martan i Slobodan Popratnjak. „*Hrvatica* – za ženu i dom”. *Kako će to biti divno! Uzduž i poprijeko: brak, zakon i intimno građanstvo u povijesnoj i suvremenoj perspektivi*. Ur. Lada Čale Feldman [et al.]. Zagreb: Centar za ženske studije, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2016. 45–58.
- Ehrenreich, Barbara i English, Deirdre. *For Her Own Good*. New York: Anchor Books, 2005.
- Feldman, Andrea. „Proričući gladnu godinu: Žene i ideologija jugoslavenstva (1918.–1939.)”. *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*. Prir. Andrea Feldman. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac” – Ženska infoteka, 2004. 235–246.
- Felski, Rita. *Beyond Feminist Aesthetics*. Cambridge: Harvard University Press, 1989.

- Fraser, Nancy. "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy". *Social Text* 25/26 (1990): 56–80. JSTOR. Web. 22 December 2020.
- Garrett, Heather L. "Feminizing Social Welfare: The Needlework Guild of Canada, 1892-1995". *Feminist Success Stories – Célébrons nos réussites féministes*. Ur. Karen A. Blackford, Marie-Luce Garceau and Sandra Kirby. Ottawa: University of Ottawa Press, 1999. 307–317. JSTOR. Web. 5 Jan 2021.
- Glenn, Evelyn Nakano. "Social constructions of mothering: A thematic overview". *Mothering: Ideology, Experience, and Agency*. Ur. Evelyn Nakano Glenn, Grace Chang, Linda Rennie Forcey. New York, London: Routledge, 1994. 1–29.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber, 2013.
- Jakobović Fribec, Slavica. „Zagorka – subjekta otpora: svjedokinja, akterica, autorica – ili feminizam, ovlašćivanje slobode i ravnopravnosti žene, politička strast 20. stoljeća”. *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke*. Ur. Maša Grdešić, Slavica Jakobović Fribec. Zagreb: Centar za ženske studije, 2008. 13–42.
- Johnston, Deirdre i Swanson, Debra H. „Uloga medija u stvaranju ideologija majčinstva”. *Treća* 1 (2004): 68–85.
- Katz Rothman, Barbara. "Beyond Mothers and Fathers: Ideology in a patriarchal society". *Mothering: Ideology, Experience, and Agency*. Ur. Evelyn Nakano Glenn, Grace Chang, Linda Rennie Forcey. New York, London: Routledge, 1994. 139–157.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Leček, Suzana. „'Dosada se samo polovica hrvatskog naroda borila'. Hrvatska seljačka stranka i žene (1918.-1941.)”. *Historijski zbornik*. 59 (2006): 93–130.
- Lowe, Pam. *Reproductive Health and Maternal Sacrifice*. London: Palgrave Macmillan, 2016.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.
- Offen, Karen. "Editor's Introduction". *Globalizing Feminisms, 1789–1945*. Ur. Karen Offen. New York, London: Routledge, 2010. XXIX– XXXVI.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. *Opasne iluzije: Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Pateman, Carole. *Ženski nered*, Zagreb: Ženska infoteka, 1998.
- Potkonjak, Sanja. „Utilitarna pedagogija, obrazovanje i moral slavenske žene novog doba u radu Jelice Belović Bernadzikowske”. *Zbornik za narodni život i običaje* 56 (2012): 171–195.
- Rupp, Leila J. *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
- Salecl, Renata. "Nationalism, Anti-Semitism, and Anti-Feminism in Eastern Europe". *New German Critique*. 57 (1992): 51–65. JSTOR. Web. 6 December 2020.
- Sklevicky, Lidia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju Drugog svjetskog rata (I)”. *Polja – časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*. 308 (1984): 415–417.

- _____. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju Drugog svjetskog rata (II)”. *Polja – časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja*. 309 (1984): 454–456.
- _____. *Konji, žene ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- Smiljanić, Vlatko. „Mojoj dragoj vrijednoj seki: suradnja Mare Matočec i Marije Jurić Zagorke u *Ženskome listu* i *Hrvatici* i tekstovi ženske problematike”. *Plameni inkvizitori: feminizam i kultura straha*. Ur. Lada Čale Feldman [et al.]. Zagreb: Centar za ženske studije, 2019. 13–22.
- Vidačić, Marcel. „Pseudonimi, šifre i znakovi pisaca iz hrvatske književnosti”. *Građa za povijest književnosti hrvatske 21* (1951): 7–141.
- Vidmar Horvat, Ksenija. *Imaginarna majka: Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*. Zagreb: Sandorf, 2017.
- Vujnović, Marina. *Forging the Bubikopf Nation: Journalism, Gender, and Modernity in Interwar Yugoslavia*. New York: Peter Lang, 2009.
- Woodward, Kathryn. “Motherhood: Identities, Meanings and Myths”. *Identity and Difference*. Ur. Kathryn Woodward. London: Sage, 1997. 239–285.
- Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka, 2004.

IZVOR

Hrvatica, 1939–1941.

Dubravka Brunčić

Faculty of Philosophy, University of Osijek

Suzana Cođa

Faculty of Philosophy, University of Zagreb

IN THE FUNCTION OF PEOPLE/GENDER: THE CONCEPTS OF FEMALE IDENTITY IN THE MAGAZINE CROATIAN WOMAN OF Marija Jurić Zagorka

Summary: After the contextualization of the socio-political framework in which it was published, Zagorka's magazine *Croatian Woman* (1939–41) is analyzed and interpreted through the articles that reveal a wide and inclusive editorial policy that, in advocating for the affirmation of national identity, social equality and democratization, insisted on the articulation of women's experiences and positions, both in the private and public sphere. Thanks to the editorial strategies evident in the content, *Croatian Woman* proved to be a medium that participated in the creation of institutionalized

and/or dominant discourses of the native culture, but also as a medium that questioned and denaturalized these discourses, generating assumptions of “counter-public sphere”, that is “counter-publicity”, in the sense in which these notions, in the horizon of critique of Habermas’ theory of publicity, were conceived by R. Felski and N. Fraser. Acknowledging the numerous and heterogeneous female experiences that differ with regard to professional orientation, class affiliation (citizen, peasant, noblewoman) or family status (married, divorced woman, mother, non-mother, single mother), the editorial policy of this magazine was based on the concepts of solidarity and acceptance. Although its goal was the cohesion of the national and within its borders the gender (female) identity, it did not dismiss the differences and tensions within each of these domains, but also between them, as if they did not exist and as if they should not (or could not) exist, but emphasized them as if they were not only a necessity and wealth, but also possible generators and catalysts of desired integrations.

Key words: Marija Jurić Zagorka, *Women’s Paper*, *Croatian Woman*, female identities, (counter)public sphere

FEMINISTIČKA POLITIKA ČASOPISA *NEUE BAHNEN*

Rad ima za cilj da prezentuje prvi nemački feministički časopis *Neue Bahnen* (*Novi putevi*) koji je izlazio u periodu od 1866. do 1920. godine. Nastao kao glasilo Opšteg nemačkog udruženja žena (Allgemeinen Deutschen Frauenverein) osnovanog u Lajpcigu 1865. godine, časopis je pratio i oblikovao društvena stremljenja i položaj žene u društvu. Kako je časopis povezan s aktivnostima ADF-a, u radu se ukazuje na ciljeve udruženja, imajući u vidu istorijski okvir i vreme u kome se javlja. Odabir tema u časopisu prati misiju ADF-a u borbi za ženska prava, informišu se i edukuju čitateljke. Neposrednim obraćanjem u uvodniku i posredno preko odabranih tekstova, njima se stavlja do znanja da ne mogu tražiti ravnopravnost dok ne steknu jasan pregled društvenih zbivanja. Specifičan odnos prema značajnim događajima iz savremenog života i prošlosti, istorijske reference u uvodniku i izbor knjiga koje se preporučuju, uz dosledan metodološki pristup gde je sadržaj prilagođen ciljnoj grupi, stvara socijalno-politički diskurs koja će obeležiti feministički pokret u Nemačkoj. Na taj način stvoren je koncept koji predstavlja feminističku politiku časopisa. U radu se sprovodi tematska analiza ovog koncepta.

Ključne reči: *Neue Bahnen*, feministička politika, feministički časopis, feministički pokret u Nemačkoj

Časopis *Neue Bahnen* pokrenule su 1866. godine Luize Oto-Peters (Luise Otto-Peters, u časopisu: Luise Otto, 1819–1905) i Auguste Šmit (Auguste Schmidt 1833–1902).¹ Godinu dana ranije osnovano je Opšte nemačko udru-

* zoricab@web.de

1 Luize Otto-Peters se već prvim pojavljivanjem u javnosti, objavivši pesmu „Die Klöpplerinnen“ (Pletilje čipke), deklarirala kao borkinja za prava žena. Društvenu kritiku je u početku sprovodila kroz poeziju, romane i novinske članke; preko *Lajpcičkih radničkih novina* obratila se vladi Saksonije zahtevom da se „u ime morala, otadžbine i humanosti“ pri podeli radnih mesta ne zaborave žene. Sa suprugom je od 1860. do njegove smrti 1864. godine izdavala *Narodne novine* gde je propagirala pravo žena na rad. Sa Auguste Šmit, 1865. godine, osniva Udruženje za obrazovanje žena. Osnivanje ovog udruženja bilo je polazna tačka ženskog pokreta u Nemačkim zemljama. Oto je do smrti 1895. godine bila aktivna u rukovođenju brojnim udruženjima uključujući i ADF; uređivanju *Neue Bahnen* i izdavaštvu; priređivanju biografskih publikacija koje danas ilustruju istoriju ženskog pokreta. Od 1993. godine u Lajpcigu je aktivno udruženje „Louise Otto-Peters“ nastalo sa ciljem da se njeno ime i njena uloga u ženskom pokretu ne zaboravi.

Auguste Šmit se pitanjem ženskih prava bavila prevashodno iz perspektive pedagoške prakse. Predavala je književost i estetiku u školama i na Institutu za obrazovanje devojaka u Lajpcigu, koji je pohađala Klara Cetkin; 1870. godine postala je upravnica ovog Instituta.

ženja žena (Allgemeine Deutsche Frauenverein, skraćeno: ADF) na čijem čelu je bila Luize Oto. Tom prilikom dogovoreno je pokretanje *Neue Bahnen*.

ADF je prvo udruženje koje se borilo za ženska prava u Nemačkoj. Osnovano je 18. oktobra 1865. godine u Lajpcigu. Udruženje je nastojalo da se suprotstavi siromaštvu koje je pogađalo veliki broj žena i dece i zalagalo se za zapošljavanje žena, kao i za školovanje ženske dece i pravo na maturu devojaka, jer se s položenom maturom stiće formalan uslov za školovanje na univerzitetima. Prve maturantkinje, među kojima je bila i Klara Cetkin, završile su školu 1896. godine, trideset godina nakon formulisanja zahteva za obrazovanje devojčica od strane ADF-a. Školske 1899/1900 ženama je dozvoljeno da pohađaju univerzitate.

Početkom 1866. godine izlazi prvi broj *Neue Bahnen*. Ciljna grupa bile su članice ADF-a, ali i sve žene i muškarci koji su prihvatili ravnopravnost žena u društvu. Časopis je izlazio dva puta mesečno i od početka je imao jasno uređenu programsku i sadržajnu šemu: obaveštava o radu i aktivnostima ADF-a, o osnivanju novih ženskih društava u Nemačkoj i razvoju ženskog pokreta u svetu. Važan informativni segment usmeren je ka isticanju značaja prava žena na slobodu školovanja, rada, zarade i prava na lični izbor kod donošenja životnih odluka. Kao podrška ovom cilju, u časopisu su objavljivani tekstovi o uspešnim ženama kroz istoriju, feminističkim idejama u ranijem periodu i aktivnostima feministkinja na skupovima širom sveta. Predstavljane su savremenice i njihove borbe i uspesi na polju ženskih prava.

Imajući u vidu da je časopis izlazio skoro pola veka, u ovom radu će se kao studija slučaja proučavati prvih dvadeset godina izlaženja časopisa. Na taj način, moguće je pokazati početak organizovanog feminističkog delovanja u Nemačkoj. Ovakav pristup istraživanju nema za cilj da umanjí značaj sadržaja časopisa s kraja XIX i početka XX veka.

Pregled i uloga izabranih književnih dela u časopisu predstavljali bi posebnu oblast istraživanja, te zato neće biti predmet istraživanja u ovom radu, iako će se ukazati na pojedine autorke i pesnikinje – ali, pre svega, u svetlu njihovog feminističkog delovanja.

Prvi broj *Neue Bahnen*, koji je izašao sa oznakom „Probni broj” („Probe-nummer”), sadrži poziv čitateljicama da se angažuju za ženska prava uz svest o revolucionarnom značaju ovog zahteva i usmerenosti ka promeni čovečanstva. U službi „humaniteta i istinske ženskosti treba otvoriti nove puteve koji priliče nemačkoj ženi u XIX veku („wir wollen allein im Dienste der Humanität, im Dienste echter Weiblichkeit die neuen Bahnen einschlagen, die den deutschen Frauen des neunzehnten Jahrhunderts zu wandeln ziemen”, 1, 1866). Kao razlog za osnivanje časopisa navodi se namera da se „veliko pitanje novog ženskog pokreta, njegove osnovne odlike, težnje i rezultati” predstave otvoreno, „pred očima javnosti” gde bi se istovremeno razjasnile sve nejasnoće i skrenuo

Osim bogate saradnje sa Oto-Peters, Šmit je sa Mari Kalm 1890. godine osnovala Udruženje nemačkih učiteljica. Postavljena je za predsedavajuću ADF-a 1899. godine, a već naredne godine se povlači iz javnog života. Umrle je dve godine kasnije, 1902. godine, u Lajpcigu.

pogled na položaj žena („(...) darum eben haben wir dies Blatt gegründet, damit wir die große Frage der neuen Frauenbewegung, ihrer Grundzüge, ihrer Bestrebungen und ihrer Resultate vor aller Augen offen darlegen, unklare Vorstellungen aufhellen und unsere Ansichten über die Stellung der Frauen, über ihre Rechte und Pflichten entwickeln können”) (1/1866). Žene se pozivaju da svoje mišljenje, ideje i iskustva dostave redakciji. Rubrike „Oko nas” („Blicke in die Runde”) i „Pisma” („Briefe”) ustaliće se u časopisu. Najavljuje se zabavni i poučni sadržaj iz svih oblasti, priče, pesme, biografije, tekstovi iz prirodnih nauka, i obaveštenja o aktivnostima Udruženja, „čiji su jedini organ *Neue Bahnen*” („dessen einziges Organ *Neuen Bahnen* sind”) (1, 1866).

Naslovni tekst napisan je kao motivacioni govor, sadrži parole koje se lako pamte i po potrebi ponavljaju, što je i danas opšte mesto izveštavanja u biltenima. Jedna od parola u inicijalnom broju glasi: „*Reč emancipacija, ne treba da bude znak za uzbunu, već pobednički poklič*” (“*Das Wort Emanzipation viel eher zur Warnsignal als zum Siegesruf geworden*”) (1, 1866).

Pregled aktivnosti Opšteg nemačkog udruženja žena

Teme koje prate razvoj Udruženja u časopisu tiču se izveštaja i prenošenja govora s konferencija, odnosa društva prema pitanju žena i podataka o (rastućem) broju članica. Pored zapisnika s konferencija, časopis *Neue Bahnen* predstavlja pouzdan izvor o razvoju Udruženja i ženskom pokretu u Nemačkoj u XIX veku.

Osim posebno naglašenih novosti, u časopisu je postojala rubrika „Vesti iz Udruženja” („Vereins-Nachrichten”) gde su se prenosile informacije o radu i odlukama ADF-a, aktivnostima lokalnih udruženja, najavljivale konferencije i važni događaji i prenosila pisma podrške feministkinja iz sveta.

Konferencija, na kojoj je formiran ADF, održana je u Lajpcigu, u pokrajini Saksonija, odakle je došao najveći broj učesnica. Broj žena iz drugih pokrajina bio je zanemarljiv. Formiranje „organa” informativno-edukativnog karaktera imalo je stoga ključnu ulogu u širenju ideja ADF-a i povezivanja lokalnih ženskih društava sa ADF-om. Tako se povodom Generalne skupštine u Lajpcigu održane 29–30. oktobra 1871. godine, u novembarskim brojevima, uz program Skupštine, daje izveštaj o novoformiranim lokalnim ženskim udruženjima (21/1871: 168 i 22/1871: 176). Formiranje ženskih društava na lokalnom nivou se pokazalo kao delotvorna metoda organizovanja ženskog pokreta u Nemačkoj. U izveštaju s redovnog godišnjeg zasedanja ADF-a iz 1872. godine naglašeno je „trenutno stanje ženskog pitanja”/„gegenwärtigen Stand der Frauenfrage”, koje je izložila Auguste Šmit (23/1872: 177–189). Retrospektiva zadatih ciljeva i postignutih rezultata Udruženja pod naslovom „Izveštaj o odgovornosti Opšteg udruženju žena” („Ein Rechenschafts-bericht des Allgemeinen deutschen Frauenvereins”), načinjena je 1876. godine (14/1876).

U broju 21 iz 1869. godine, povodom Kongresa radnika u Ajsenahu, iz pera Luize Bihner (Luise Büchner), daje se pregled borbe žena za prava na rad i stav

o zahtevu pojedinih političkih frakcija da se rad žena u potpunosti zabrani. Tekst predstavlja polemiku s tekstovima objavljenim u *Neue Frankfurter Zeitung* i *Demokratische Wochenblatt* („Radnički kongres u Ajsenahu i žensko pitanje”) („Der Arbeiterkongress zu Eisenach und Die Frauenfrage”, 21/1869: 162–164)”. Bihner je tada već bila poznata autorka, pesnikinja i priznata borkinja za ženska prava. Njena knjiga *Die Frauen und ihr Beruf: Ein Buch der weiblichen Erziehung* iz 1855. godine se i danas izdaje i predstavlja simbol vremena i borbe žena za pravo na rad. Udruženje Luize Bihner, iz njenog rodnog grada Darmštata, od 2012. godine dodeljuje nagradu *Luise Büchner* za kritičko novinarstvo.

Pravo na obrazovanje je naglašen cilj nemačkog ženskog pokreta, te se zato i u *Neue Bahnen* posvećuje pažnja razvoju ženskih prava u ovoj oblasti. Pod naslovom „Tri ženske doktorske promocije” („Drei weiblichen Doktor Promotionen”), obaveštava se o odbranjenim doktorskim tezama triju doktorantkinja. Demuasele Šloser (Demoiselle Dorothea Schlößer) doktorirala je na filozofskim naukama na Univerzitetu u Getingenu, Nadežda Suslova postala je doktor medicine sa Univerziteta u Cirihi (tekst prati citat iz univerzitetskog biltena koji je objavio pohvalu kandidatkinje od strane mentora prof. Edmunda Rofea) i Šarlotte Sibold (Charlotte Siebold) je promovisana u doktora medicine u Gisenu.

Rubrika „Vesti iz Udruženja” donosi, povodom predstojećeg Kongresa filozofa u Frankfurtu (Der Philosophenkongress 26. 9 – 2. 10. 1869) obaveštenje o tematskom programu Kongresa, naglašavajući da se neće diskutovati o apstraktnim filozofskim istinama već o uspostavljanju društvenog života na zdravorazumskim principima tj. osnovnim istinama. Učesnice se pozivaju da, osim filozofskih, otvore i otadžbinska, politička, religiozna, pedagoška, socijalna i umetnička pitanja, „jer se upravo trudimo o tome da vršimo propagandu, da žene treba da uzmu učešće u svim poslovima” („[...] so sehr wir uns bemühen. Dafür Propaganda zu machen, dass die Frauen gerade dasselbe Interesse für alle menschheitlichen Angelegenheiten haben sollten”) (21/1869: 167–168). Uprkos rasvetljavanju problema i pozivu da se žene u što većem broju prijave kao učesnice, već u sledećem broju se navodi da se mali broj žena odazvao, ali da je veliki broj žena iz Frankfurta svih osam dana pratio rad Kongresa. Jedna od učesnica bila je Luize Oto ispred ADF-a.

Aktuelni položaj žena u nemačkom društvu biće naslovna tema u leto i jesen 1872. godine (15–21/1872). U ovim brojevima citira se stari zakon o naglašenoj dominaciji muškarca tj. muža nad ženom i njenom imovinom. Pod naslovom „Položaj žene u zakonu” („Zur gesetzlichen Stellung der Frau”), ova tema, uz tumačenje zakona o ženama, prisutna je i u narednim godinama i biće tema brojeva 15–21/1876.

Tekst „Zajedničko obrazovanje oba pola” („Die gemeinschaftliche Erziehung der Geschlechter”) ukazuje na potrebu za još jednom reformom dotadašnjeg sistema školovanja. Kao kontrast uvreženom evropskom stavu da zajedničko pohađanje škola i univerziteta vodi ka „opštem moralnom propadanju” („moralisch verderbliche Folgen haben würde”), predočava se mišljenje profe-

sora s američkih koledža Swarthmore, Indiana i Oberlin, zasnovano na dugogodišnjem iskustvu u radu, najpre samo sa studentima, a onda i s mešovitim grupama. Prof. Bonman s Indijana koledža i prof. Magili, predsednik Svartmor koledža, zaključili su na osnovu stečenog iskustva da zajedničko pohađanje nastave daje daleko bolje rezultate nego kod odvojenih grupa (10/1877: 73–75).

Kada se u Widmenu 1881. godine u lokalnim novinama pojavio afirmativni tekst „Ženski pokret u Nemačkoj” („Frauenbewegung in Deutschland”), *Neue Bahnen* je preneo njegove određene delove. Luize Oto je pozdravila povoljne okolnosti naslovom „Možemo da se nadamo” („Wir dürfen hoffen”) i, uz osvrt na uspeh neposredno održanog skupa žena u Berlinu, podsetila da je obaveza celokupnog nemačkog društva da ženama omogući rad i obrazovanje (6/1881: 41–42). Iste godine će Auguste Šmit u broju 22 dati prilog pod nazivom „Naš pokret za reforme” („Unsere Reformbewegung”). Tekst predstavlja izvod iz njenog predavanja održanog povodom Dana žena u Libeku (22/1881: 168–173).

Za razliku od žena u Britaniji i Americi, s kojima su nemačke feministkinje imale blisku saradnju (i koje su kao najvažniji zahtev isticale pravo glasa), u Nemačkoj se u prvom talasu ističe pravo na rad. Uzrok, dobrim delom, leži u tadašnjoj izbornoj praksi u nemačkim državama, pre svega u Pruskoj, koja je bila najveća nemačka država do ujedinjenja, a koji se zasniva na „glasačkom pravu triju klasa” (Dreiklassenwahlrecht), gde je pravo glasa bilo povezano s plaćanjem poreza. Nekonzervativne političke partije bile su protiv ovog zakona, tako da je u društvu već postojala jaka politička struja koja se zalagala za reforme glasačkog prava. Luize Oto se zalagala za poboljšanje statusa žene u društvu (ako dobije pravo na rad, sticanje i posedovanje imovine, žena će imati obavezu plaćanja poreza, a samim tim i *moćnost* prava glasa iako još uvek ne i zakonski priznato pravo na glas). Posredno, ovaj cilj je vodio ka pravu glasa, jer samo ukoliko poznaje svoja prava, žena će i pravo glasa iskoristiti u interesu celokupnog društva.

Razvoj feminističke ideje – Nemačka i svet

Od osnivanja prvih udruženja žena i nastanka ženskog pokreta, žene se javno bore s predrasudama. Ovo suočavanje je postojalo i ranije, i postoji i danas, iako se položaj žena u većem delu sveta znatno promenio. Jedna od glavnih predrasuda tiče se kognitivnih sposobnosti muškarca i žene, iza koje stoji politizovan stav da žena ne može posedovati iste kvalitete uma, pa ni razuma, kao muškarac. Ovako kvalifikovana, žena je usmerena ka ograničenom izboru zanimanja, dok je usavršavanje isključeno ili je zavisilo od svesti i volje muških članova porodice. Otuda se Oto obraća ženama podsticajno i otvoreno govori o krivici očeva i kućnog vaspitanja. Najveći deo borbe usmerava ka promeni društvene svesti, gde bi se kroz pristup univerzitetima ženama obezbedile bolje šanse i više izbora za život. Veliki broj tekstova će se direktno suprotstaviti predrasudama, ukazujući na njegove negativne posledice po društvo.

„Formiranje ženskog razuma” („Die Bildung der weiblichen Vernunft”) je tekst koji, na temelju teze o nedostatku razuma kod žena za *ozbiljne* poslove, postavlja pitanje šta se zapravo podrazumeva pod razumom (3/1886). Iako započet polemično, tekst, uz upotrebu filozofskih odredbi, ukazuje na vezu između čulne senzacije i pojavnih oblika stvari. Ograničavanjem polja delovanja jedne grupe, u ovom slučaju žena, onemogućava se podsticanje senzacija, a samim tim se ne može ni ispitivati njihova priroda. Pod naslovom: „Predrasude o autorkama u Nemačkoj” („Vorurteile gegen die Schriftstellerin in Deutschland”) u broju 24/1885, Oto piše o posledicama ukorenjenog stava da je žena vezana isključivo za kuću i da takav stav izražen kroz frazu „krug domaćinstva” („häusliche Kreis”) odvrća žene od intelektualnog stvaralaštva. Oto poredi stanje u Nemačkoj s okolnostima u Engleskoj i Francuskoj, gde muškarcima (više) nije strano „da vide ženski pol aktivan na duhovnom polju” („das weibliche Geschlecht auf geistigem Gebieten tätig zu sehen”) (24/1885). Luize Oto je i sama pisala poeziju, romane i novele. Prve tekstove, imajući u vidu percepciju aktivnosti žena, objavljivala je pod pseudonimom Otto Stern (Halder, 2014).

Pokreti za političke i socijalne reforme su se u svim industrijalizovanim zemljama javljali gotovo istovremeno. Iako u biti identični (sa zahtevima za pravo na rad i obrazovanje, kao i pravo glasa), pokreti za ženska prava su imali specifična nacionalna obeležja. Otuda se detaljno prenosi izveštaj američke štampe o mitingu za ženska prava u Americi (*Ein Meeting für die frauen-Rechte in Amerika* 20/186). U pitanju je održavanje godišnjeg mitinga Društva za prava žena, 10. maja 1866. godine. Društvom je predsedavala Elizabet Stenton (Elisabeth Cady Stanton 1815–1902). Ona je ujedno bila predsednica *Ženske nacionalne lige*, prvog ženskog političkog udruženja u Americi, osnovanog 1863. godine, čiji je glavni zadatak bio ukidanje ropstva.² Luize Oto u svojim novinama citira govore Kedi Stenton koji podstiču žensku samostalnost i slobodu. Kao i uvek, Oto naglašava potrebu da se žene angažuju u ostvarenju prava da rade, stiču i zarađuju („arbeiten, erwerben und verdienen”) (20/1866).

U drugoj deceniji aktivnosti Udruženja i izlaženja *Neue Bahnen*, pravo na rad žena pratiće zahtev za adekvatnim plaćanjem ženske radne snage. „Isti poslovi podrazumevaju istu zaradu”, novi je zahtev žena. („Uslovi plaćanja za ženski rad”, „Lohnverhältnisse der Frauenarbeit” 1882: 33–35). Ovo će biti tema i u poslednjim brojevima 1885. godine, predstavljena na 13. Generalnoj skupštini Opšteg nemačkog udruženja žena od strane Julie Bertram, Drezden: „Plata radnica” („Die Lohnverhältnisse der Arbeiterinnen. Vorgetragen a. d. 13. Generalversammlung des Allgemeinen deutschen Frauen-Vereins von Julie Bertram, Dresden”) (22–23/1885).

2 Za vreme građanskog rata u SAD i nakon njega, feministkinje su bile oruđe političkih frakcija koje su nastojale da utvrde mir i očuvaju Uniju. *Ženska nacionalna liga* nastojala je da ozvaniči politički značaj ženskog biračkog tela i da ženama obezbedi pravo glasa. Njihovo javno delovanje je u tom trenutku bilo moguće isključivo kroz zalaganje za utvrđene političke ciljeve. Članice i simpatizerke *Ženske nacionalne lige* su, zvanično, podržavale abolicionističku politiku i ukidanje ropstva, postavljajući isti zahtev: jednaka prava za sve društvene kategorije.

Početak izlaženja *Neue Bahnen* poklapa se sa građanskim ratom ne samo u Nemačkoj već i u Italiji, koja je takođe vodila rat za ujedinjenje teritorija. Ovo je podstaklo urednice da se kao naslovna tema u časopisu nađu „italijanske žene” koje se predstavljaju drugačije od stereotipne slike „lagodnog života” („dem *dolce far niente* ergebene Geschöpfe denkt”) (14/1866). Sklonost ka umetnosti i patriotizam odlikuju sve Italijanke predstavljene u ovom broju, među kojima su i pesnikinje Đulija Molino – Kolumbini (Giulia Molino – Colombini 1812–1878), Olimpia Rosi (Olimpia Savio Rossi 1815–1889) i Đuzepina Turisi – Kolona (Giuseppina Turrisi – Colonna 1822–1848). Izveštaj o italijanskim ženama Luize Oto završava zaključkom da one, prožete patriotizmom, svoje muževe ispraćaju u rat, preuzimajući brigu o porodici na sebe. Oto u brojnim člancima zamera nemačkim ženama da roditeljski dom napuštaju nesposobne za samostalni život. U tekstu „Žene i rad” („Frauen und Arbeit”) u br. 12/1866: 90, iznosi podatak da mnoge žene napuste roditeljski dom, a da u rukama nikada nisu imale novac.

Žene bez posla i novčanih primanja bile su najugroženija društvena kategorija i često su u starosti bile primorane da žive u tuđem domaćinstvu. One koje su mogle samostalno da žive, udovice sa muževljevom penzijom ili one koje nisu želele da se udaju a mogle su same da se izdržavaju, živele su same. Tekst „Skromna – za svoj račun – sama” („Klein – rein – und allein”) (3/1881: 18–20) posvećen je upravo izboru žene da, ukoliko je to u egzistencijalnom smislu moguće, živi sama. U tekstu se daju jasna poređenja ranijeg vremena i sadašnjih prilika. Nekada su i imućne udovice prelazile u kuće rođaka jer, često nepismene, nisu bile u stanju da se brinu o svom imetku. Sredinom XIX veka, samostalni život žena podsticale su i tržišne okolnosti i sve veći broj migracije radnika. Sobe se sada radije izdaju nego ustupaju starijim rođakama, od kojih se ne može očekivati velika pomoć u kući.

Tema života u zajednici s odraslom decom, teškoće i problemi s kojima se majke – svekrve i tašte suočavaju kada su prinuđene da, zbog sopstvenih ili teškoća svoje dece dele životni prostor s njihovom novom porodicom, iznošena je tokom novembra i decembra 1882. godine pod naslovom „Svekrve i Tašte” („Schwiegermütter”, 22/1882: 169–170 i 23/1882: 177–179). Tekst Ele Hageman (Ella Hagemann) pod naslovom „Žensko preduzimaštvo u Londonu” („Ein Frauentätigkeit in London”) (4/1884: 25–27) ukazuje, pre svega, na troškove života u Londonu, gde cene smeštaja premašuju zaradu radničke klase, što predstavlja društveni problem, a naročito pogađa siromašne žene i decu. Poboljšanje smeštaja žena u Britaniji se vezuje za reforme koje je inicirala Oktavia Hil (Octavia Hill 1838–1912). Hageman daje pregled reformi za koje se Hil zalaže (povoljan smeštaj za siromašne žene i sirotinju generalno, kao i izgradnja zajedničkih prostorija), ocenjujući ih kao korak napred u rešavanju važnog društvenog pitanja.

Političke prilike u Poljskoj koja se graničila s Pruskom često su bile tema nemačkih novina. Krajem 1885. godine pojaviće se tekst: „Žensko pitanje u Poljskoj” („Die Frauenfrage in Polen”, 10/1885: 73–75) u kome se iznosi društveni položaj žena u Poljskoj.

Kada je Britansko geografsko društvo dodelilo zlatnu medalju Meri Sommerville (Marry Somerville 1780–1872), *Neue Bahnen* na prvoj strani broja 14 iz 1869. godine prenosi članak *Kölnische Zeitung* i podseća na njenu knjigu *Fizička geografija* koja je s trećim izdanjem prevedena na nemački jezik. Sommerville, iako je bila priznata u naučnim krugovima, ipak nije mogla da se u profesionalnom smislu ostvari kao njene muške kolege. U autobiografiji je napisala da britanski zakon šteti ženama (Gregerson: 2020).

O ženskim pravima u Engleskoj, Džonu Milu (John Stuart Mill), Heri-jet Martino (Harriet Martineau) i Florens Najtingejl (Florence Nightingale) izveštavano je u nastavcima u brojevima 17–19, 1869. godine. Kako spomenute ličnosti imaju mesto koje zaslužuju u istoriji, ovde se neće ukazivati na njihove aktivnosti kojima su zadužili čovečanstvo. U tekstovima o ženskim pravima u Britaniji spominje se popularnost kraljice Viktorije uz pitanje da li ona zaista ne može, upravo kao žena na najvišoj poziciji u jednoj zemlji, da učini da druge žene dobiju makar pravo glasa (19/1869: 147). Velika vojvotkinja od Hesena i Rajnske oblasti, supruga Ludviga IV, princeza Alis, bila je ćerka kraljice Viktorije i velika dobrotvorka. Spomenuti tekst iz 1869. je ujedno njoj namenjen apel, ali i priznanje za njen angažman. U današnjoj pokrajini Hesena, između ostalog, postoji bolnica koju je ona kroz Udruženje žena „Alice” podigla.

Žensko pitanje u Austriji biće tema septembarskih brojeva 1872. godine. Ističu se izvanredni rezultati devojaka kod kvalifikacija za poslove koji su pretežno ili isključivo muški. Takođe, prenosi se i deo teksta iz dnevne štampe gde se priznanje žene kao vaspitačice i učiteljice nipodaštava komentarom da bavljenje decom u tom uzrastu nije dostojno muškarca. Ove reči, smatra autorka Mina Kauer (Minna Cauer), ne treba da obeshrabre, već da ojačaju nastojanje za priznanjem ženskih prava koje leži u budućnosti (18/1872: 137–138).

Rad Devojačkog prijateljskog društva u Britaniji pozdravljen je od strane nemačkih feministkinja. Prijateljstvo je nastalo 1875. godine sa ciljem da neudatim devojkama radničke klase pruži podršku u obrazovanju. Autorka teksta Mari Kalm (Marie Calm) naglašava da članice Društva moraju da budu viskog morala, odnosno „bez poroka”, što je zapravo uslov crkve pod čijem je pokroviteljstvom Društvo osnovano. Članice udruženja plaćale su godišnju članarinu, zbog čega britanske feministkinje nisu podržavale ovo udruženje, kao i zbog upliva u privatnost strogim nametanjem crkvenog morala. Kalm se pita, imajući u vidu šansu da se devojkama radničke klase omogući jednonedeljno zajedničko čitanje ili pevanje: „Zar slično društvo ne bi bilo moguće i ovde kod nas u Nemačkoj?” („Sollte nun nicht auch bei uns, in Deutschland, ein solcher Verein möglich sein?”, 24/1883: 185–187).

Profesor Karl Reder (Karl Röder 1806–1879), pravnik i političar, opširno je predstavio knjigu *Žena budućnosti / Die Frau der Zukunft / La mujer del porvenir*, tek prevedenu sa španskog jezika, autorke Koncepcion Arenal (Concepcion Arenal, 1820–1893). Arenal u knjizi kritikuje neznanje u kome žene žive, pa zato Reder, uz preporuku knjige, podržava potrebu za obrazovanjem žena (19/1870: 146–149).

Tekst „Škola i kuća” („Schule und Haus”, 23/1886: 177–179) predstavlja kritički osvrt na kućno vaspitanje devojčica, koje vodi ka usvajanju predrasuda koje će ih kasnije sputavati u životu. Deset godina ranije akcenat je bio na školovanju i osposobljavanju za rad: „Potreba za stručnim usavršavanjem žena” („Die Notwendigkeit beruflicher Ausbildung für Frauen”, 22/1887). Ovaj tekst se delom odnosi na nesporazume koji nastaju prilikom pogrešnog interpretiranja ženskog pokreta i naglašava značaj osposobljavanja za zanate i poslove koje mogu da obavljaju žene.

Rat i ujedinjenje

U broju 12/1866 naslovnu temu donosi tekst „O spremnosti za rat” („Zur Kriegsbereitschaft”) u kome, neposredno pred izbijanje rata, Luize Oto iznosi jasan antiratni stav, podsećajući da ukoliko muškarci zaborave da su nemačka braća, žene ne smeju zaboraviti da su nemačke sestre. Po izbijanju Austrijsko-nemačkog rata, na naslovnoj strani *Neue Bahnen* osvanuo je tekst „U nemačkom bratskom ratu” („Im deutschen Bruderkriege”) (13/1866). Rat za ujedinjenje Nemačke zapamćen je i kao *sedmonedeljni* i kao *bratoubilački* rat. Oto uzima upravo ovaj naziv kao najprikladniji za poruku o ratu koju želi da podeli sa čitateljicama. U broju 15 iste godine govori se o obavezama koje žena ima u ratu („Frauenpflichten im Kriege”). Članak počinje podsećanjem da je obaveza nemačke građanke da na druge žene gleda kao na sestre i da u svakom ratniku i građaninu koji je po naređenju vlade svoje pokrajine pošao u rat – vidi brata. Upućuje se poziv na udruživanje žena i volontiranje u bolnicama. Na ženama je da ratno stanje vide kao priliku za prevazilaženje predrasuda (15/1866: 114–115). Nekoliko meseci kasnije, u tekstu „Za otadžbinu” („Für das Vaterland”), Oto govori da se mnogo toga može naučiti iz okolnosti u kojima se zemlja našla i da su ciljevi muškaraca i žena jednaki, ali da su putevi ostvarenja različiti. Plašeći se gubitka saosećanja, pojave koja često prati rat, citira Ifigeniju i poziva na samilost (19/1866).

Pod naslovom „Rat!” („Krieg!”) u avgustu 1870. godine izlazi tekst koji govori o ratu koji je buknuo u prvoj godini izlaženja časopisa. Uz podsećanje na raspravu *Objava rata ratu* (*Kriegserklärung gegen den Krieg*) nemačkog pesnika i satiričara Žana Pola, koja se ocenjuje kao genijalna, urednice ističu vrline humanizma i hrišćanstva koje nas uče da su svi ljudi isti, što se kosi s tretmanom žena koje se obespravljaju (16/1870).

Sledeća ratna tema prati političke prilike neposredno pred ujedinjenje Nemačke i glasi: „Pobeda!” („Sieg!”) Tekst je podsećanje da ženska prava još uvek nisu ostvarena. Naglašavajući da žena nije samo član porodice već i društva, kao i da ujedinjenje Nemačke, kao jedino dobro koje se ostvarilo ratom, ima sumnjivu vrednost ako se predstavlja samo kroz vojno jedinstvo, Oto podseća: „Zar mi nismo već hiljadu puta rekle da tek kada žene budu u mogućnosti da se uključe u interese svog vremena i svog naroda, da će tek tada moći da se korakne napred u svet?” („[H]aben wir es nicht tausendmal gesagt,

dass es erst dann wirklich vorwärts gehen kann in der Welt, wenn die Frauen fähig sind, sich an alle großen Interessen ihrer Zeit, ihres Volkes dahinzugeben?“) (18/1870: 137–138).

Pišući o aktuelnom stanju u društvu, Augusta Šmit daje filozofsku viziju sadašnjosti kao balansa između želja i potreba. Tekst završava retoričkim osvrtom na pitanja koja Francuzi i francuske žene sebi postavljaju o smislu ratnih sukoba. Zadatak koji postavlja pred čitateljke je da se iz njihove propasti izvuče pouka o pametnom uređenju društva, „jer ovo kako mi sada živimo, rezultat je delanja u našoj prošlosti“. Šmit će, govoreći o ratu, i o nepravdi da se celokupna prošlost označi kao „neženska“ (unweiblich), formulisati i danas citiranu izreku: „znamo da je danas nastalo juče, a sutra se stvara danas“ („wir wissen schon das Heute aus dem Gestern und das Morgen aus dem Heute hervorgeht“, 20/1870: 153).

Rat će se kao tema u narednom periodu pojavljivati kroz „Razmišljanje o ratu“ („Gedanken über den Krieg“, 21/1870: 161–163) s naglašenom antiratnom notom; „Pomoć žena u ratu“ („Frauenhilfe im Krege“), gde se još jednom ističu solidarnost i patriotizam, ne uzimajući se samo kao vrline već i obaveza građanstva (23/1870). Pojaviće se pitanje poreza i ratne odštete („Reflexionen über die Kriegs Entschädigungsfragen“, 24/1870: 185–187).

U drugoj deceniji izlaženja časopisa, ratne teme se spominju kroz posledice koje je rat ostavio pre svega u porodici i životu udovica. Podsećanje na rat, revoluciju i ženska prava, kada se o njima nije moglo otvoreno govoriti, javiće se u tekstu „Pre trideset godina“ („Vor dreißig Jahren“, 9/1981: 65–67). Ovdje će rat biti sporedna tema, a podsećanje će biti usmereno na razvoj ženskih prava i promene u društvu koje ih uslovljavaju.

Izbor istorijskih ličnosti

Pored feministkinja koje su imale ključnu ulogu u emancipaciji žena u ranom ženskom pokretu, u časopisu su, videli smo, prisutne žene koje su ukazale na problem ženskih prava, pokazale solidarnost, humanost i patriotizam. Luize Oto je priredila nekoliko knjiga o ženama iz prošlosti i na taj način zabeležila istoriju ženskog pitanja, ako ne i samog pokreta. Četvrti tom njene knjige *Privatne priče svetskih priča* (Privatgeschichten der Weltgeschichte), nosi naziv „Uticaojne žene iz naroda“ („Einflussreiche Frauen aus dem Volke“, izdanje: H. Mathes, Leipzig 1869). Jedna od heroina iz knjige, srednjovekovna pesnikinja Lujza Labe (Louise Labé 1524–1566), predstavljena je u maju 1869. godine na stranicama *Neue Bahnen*.

„Slavne žene u prošlosti“ („Berühmte Frauen der Vorzeit“ 5/1885: 33–34), tekst Jozefine Grinau (Josephine Grinau), pre svega je posvećen pitanju mogućnosti da se žena intelektualno ostvari. U ovom tekstu govori se o ženama iz nemačke istorije koje su živeli u manastiru pronašle mesto u istoriji civilizacije. To su pre svega Hildegard (1098–1179) i Hrosvita (935–973). Neposredni

povod za ovaj prilog čine zasluge savremenice, grofice Ide fon Han-Han (Ida von Hahn-Hahn, 1805–1880), aktivistkinje ženskog pokreta i pesnikinje. Ona je otvarala ženske manastire u kojima su žene učile da pišu, i gde su se podsticali drugi vidovi stvaralaštva.

Klara Angerman (Clara Angermann 1754–1809) je zahvaljujući veštini štrikanja koju je savladala u detinjstvu dok je boravila u manastiru, gde je otišla pošto je ostala bez roditelja, pomogla ženama u Ajbenštoku (Eibenstock) u Saksoniji. Angerman je izmislila specifičan vez kojim bi se fino spajali drugi izvezeni delovi. Svoje umeće podelila je sa drugim ženama, a kako je ovaj vez postao tražen, ubrzo je imala malu radionicu za izradu kragni. Za mnoge njene radnice ovaj posao je bio spas od gladi. Na kraju teksta o Klari Angerman stoji citat koji joj se pripisuje iz vremena dok je još bila u manastiru: „Veća je zasluga drugoga naučiti da radi, nego samo služiti u molitvama” („Diejenigen, welche Andere arbeiten lehren, erwerben sich mehr Verdienst um sie, als Diejenigen, welche ihrer nur im Gebete gedienten”) (2/1869). U Ajbenštoku jedna ulica nosi ime Klare Angerman i postoji Muzej štrikanja gde su zabeležene Klarine zasluge.

Kao što je za vreme rata podsticala žene na humanost i patriotizam, Luize Oto, povodom smrti Johane Hojzer (Johanna Häußer 1783–1869), podseća na njen podvig u ratu, što je ujedno jedino pisano svedočanstvo o ovoj ženi. Godine 1813. u okolini Lajpciga, ranjen je pesnik Teodor Kerner (Theodor Körner) koga je Hojzer negovala, krijumčarila pisma njegovoj porodici i pomogla mu da bezbedno napusti Lajpcig (8/1869).

Među imenima koje urednice predstavljaju u tekstovima na naslovnim stranama našao se i Feodor Štrajt (Feodor Streit 1820–1904), angažovani pravnik, publicista i revolucionar demokratske orijentacije. Štrajt se zalagao za borbu protiv siromaštva, slobodu štampe i pravo glasa za žene. U *Neue Bahnen* se navode Štrajtove zasluge na polju ženskog izdavaštva. Citira se i nacrt izmene paragrafa zakona o pravu glasa žena preko muškog punomoćnika (muža, sina ili pastorka) koji je on predložio na zasedanju skupštine u Koburgu 1867. godine. Kako niko od prisutnih nije podržao nacrt njegovih izmena, Oto zaključuje da taj podatak treba uzeti kao pokazatelj kakva borba tek predstoji i da se pred izazovima ne sme klonuti (3/1867).

Tekstovi u *Neue Bahnen* osvetlili su veliki broj skrajnutih podviga, otkrića i zasluga iza kojih stoje žene. Detaljnije izučavanje, iako poželjno, premašilo bi okvire ovog rada. Zato će se ovde ukazati na još jedno od velikog broja zaslužnih imena kojima se u *Neue Bahnen* u prvih dvadeset godina izlaženja posvećuje pažnja. U pitanju je Tereza fon Jakob, kasnije Robinson (Therese Albertine Luise von Jacob 1797–1870). Fon Jakob je uz oca, univerzitetskog profesora filozofije i političke ekonomije, stekla visoko obrazovanje. Kako je on predavao na univerzitetu u Haleu, Krakovu i Petrogradu, tako se ona formirala učeći jezike i kulturu Istočne Evrope. Pored toga što je bila pesnikinja, Fon Jakob je bila prva slavistkinja čije su polje istraživanja bile narodne pesme. Objavljivala je (kako naučne radove i prevode tako i poeziju i prozu) pod pse-

udonimom Talvj, što je akronim njenog punog imena. Njena prva knjiga bila je veoma zapažena u naučnim krugovima. U pitanju je zbirka *Narodne pesme Srba. Metrički usklađene i istorijski priređene. Dva toma (sa posvetom Geteu i kratkom istorijom palog srpskog carstva/Volkslieder der Serben. Metrisch übersetzt und historisch eingeleitet von Talvj. 2 Bände (mit einer Zueignung An Götthe und einer kurzen Geschichte des untergegangenen serbischen Reiches).*

Već u imenu zbirke može se naslutiti posvećenost motivima poezije i želja za razumevanjem pozadine i pokretačkog mehanizma narodnog pevača. Fon Jakob je nastavila da se bavi slovenskom kulturom izučavajući prvenstveno jezik i poeziju. Sprovela je i objavila komparativnu analizu germanskih narodnih pesama i vanevropske narodne poezije (*Versuch einer geschichtlichen Charakteristik der Volkslieder germanischer Nationen mit einer Übersicht der Lieder außereuropäischer Völkerschaften*, Wilke, 2019: 377). Njena dostignuća za literaturu su velika, pogotovo imajući u vidu vreme u kome je počela da piše i objavljuje – vreme u kome je nauka bila označena kao „neženska” („unweiblich”), kako to definiše Luize Oto u tekstu o Tereze von Jakob (15/1870). Njenu odluku da piše pod pseudonimom, Oto koristi za razmatranje pitanja koliko je i da li je društvena reforma sprovedena i koliko je put pred ženama do prava na glas, rad, zaradu i školovanje.

Zaključak

Postojanje *Neue Bahnen*, kao biltena ADF-a, umnogome je doprinelo šírenju ideje i jačanju svesti o potrebi priznavanja ženskih prava. Cilj osnivanja Udruženja bilo je ekonomsko i intelektualno oslobađanje žena. S jedne strane, bilo je neophodno sprovesti društvene reforme i omogućiti više radnih mesta za žene, omogućiti im školovanje u stručnim i višim školama, kao i na univerzitetima. S druge strane, trebalo je probuditi tj. ojačati svest žena koje često zbog nedostatka podrške ili neznanja u porodičnom krugu nisu imale pouzdane informacije o mogućnosti izbora i zagarantovanim pravima, što je bio primarni zadatak *Neue Bahnen*.

Žene različitih zanimanja, epoha i klasne pripadnosti predstavljane su čitateljicama sa ciljem da se pokaže da je moguće baviti se stvaralaštvom, umetnošću ili naukom i istovremeno biti majka i supruga – odnosno, da rodna određenost ne ograničava žensku delatnost. Dopreti do svesti kako pojedinca tako i društva i danas je najvažniji korak u rešavanju ključnih pitanja bilo koje ugrožene grupe. Otuda je uloga glasila koje uživa puno poverenje auditorijuma od velikog značaja.

U *Neue Bahnen* se uočava, pogotovo u udarnim, naslovnim tekstovima, pokretačka snaga urednica i saradnica, njihova istrajnost i upornost. Tu se pre svega ističe Luize Oto, koja je celokupan život, stvaralaštvo i rad posvetila borbi za prava žena. Snaga njene vizije prisutna je u *Neue Bahnen* i velikim delom je upravo ta snaga ono što je pokrenulo druge žene i učinilo ADF krovnom organizacijom lokalnih udruženja žena širom Nemačke. Istorijske teme u časo-

pisu su njen izbor. One se predstavljaju intencionalno, kao sredstvo za jačanje samopouzdanja žena, suprotstavljanje predrasudama i borbe za ženska prava. Žene su se u časopisu motivisale činjenicama i zakonima, primerima iz prošlosti i sadašnjosti, nadahnutim tekstovima i parolama na mitinzima. Poruke poslate kroz tekstove u *Neue Bahnen* su, zahvaljujući elokvenciji Luize Oto, bile pristupačne ženama različitog staleža, manjeg ili nikakvog obrazovanja, a dolazile su i do onih koje nisu znale da čitaju. Karakteristike njene borbe bile su solidarnost, upornost i istrajnost, što je mnogo puta ponovljena poruka na stranicama *Neue Bahnen* i odlika ženskog pokreta u Nemačkoj koji je Oto inicirala.

LITERATURA

- Halder, L. Louise. „Otto-Peters 1819–1895”. Schriftstellerin und Frauenrechtlerin Deutsches Historisches Museum, Berlin 2014. <https://www.dhm.de/lemo/biografie/louise-peters-otto>
- Gregerson E. “Mary Somerville British science writer”. *Enciklopedija Britanika*, 2020. <https://www.britannica.com/biography/Mary-Somerville>
- Wilke, S. „Therese Robinson”. *Frauen in Sachsen Anhalt*, tom 2. Böhlau, Keln, 2019.

IZVOR

Neue Bahnen. Organ des allgemeinen deutschen Frauenvereins. Sv. 1–21, Leipzig 1866–1886.

Zorica Mladenović
Faculty of Philology
University of Belgrade

THE FEMINIST POLICY IN THE MAGAZINE NEUE BAHNEN

Summary: The aim of this paper is to present the first German feminist magazine *Neue Bahnen*, which was published in the period from 1866 to 1920. Created as a journal of the General Women Association in Germany (Allgemeinen Deutschen Frauenverein – ADF) the magazine analysed and influenced social movements, especially the position of women in society. As the magazine is related to the activities of Women Association, the paper points out main goals of Association, having in mind

the framework of feminist policy regarding the time in which the feminist movement appears. This text shows issues of public opinion related to the women. Reference is made to more important issues related to strengthening women's independence. Female activists are made aware that they cannot ask for equality until they have a clear historical overview of social order. With a certain methodological approach both man and women readers are informed that only by getting to know the past, we are able to understand the present and create accurate expectations of the future. The selection of topics in the magazine follows ADF's mission to fight for women's rights creating a concept that can be defined as feminist policy. This paper brings a thematic analysis of this concept.

Key words: *Neue Bahnen*, feminist policy, feminist magazine, feminist movement in Germany

FEMEIA – PRVI ŽENSKI ČASOPIS U RUMUNIJI ILI REŽIMSKI INSTRUMENT U STVARANJU NOVE SOCIJALNE PSIHOLOGIJE?

Pojava periodike namenjene ženskoj čitalačkoj publici doživljava se kao jedan od ključnih momenata u borbi za emancipaciju žena. Svojim sadržajem, feministički orijentisani časopisi doprinose edukaciji žena i istovremeno preispituju njihov status u okviru društvene zajednice. Kao jedan od bitnijih oblika medija, ovi časopisi vrše snažan uticaj na javnost, zbog čega postaju osetljiva kategorija i potencijalno sredstvo manipulacije. Na primeru ženskog časopisa sa najdužom tradicijom u Rumuniji pod nazivom *Femeia*, utvrdićemo negativne aspekte, tačnije principe po kojima se ženska periodika instrumentalizuje u političke svrhe. Ključne faze u razvoju časopisa, od njegovog osnivanja 1868. godine sve do danas, otkriće nam promene statusa ženskog pitanja u Rumuniji. Poseban naglasak stavljen je na okolnosti pod kojima štampa podleže pritiscima vladajućeg komunističkog režima, menja svoje tendencije i učestvuje u stvaranju nove opresivne psihologije ispunjene rodnim stereotipima, nejednakošću i iskrivljenom percepcijom o ženi.

Ključne reči: *Femeia*, ženski časopisi, feministička periodika u Rumuniji, komunikam u Rumuniji, medijska manipulacija.

U prvim decenijama 21. veka koje zrače feminističkom ideologijom i borbom za jednakost polova, ženske časopise doživljavamo kao bitne reprezentе ženskog glasa u pretežno muškom društvu. Pojavu periodike posvećene ženskoj čitalačkoj publici možemo posmatrati kao specifičan i izuzetno kompleksan fenomen, čiji uticaji na formiranje opšte predstave o ženi unutar jednog društva predstavljaju predmet istraživanja različitih naučnih disciplina. Teme i stavovi koje ovi časopisi propagiraju ne utiču samo na žene u zreлом životnom dobu, već pomažu i konstruisanje identiteta, samospoznaju i poimanje feminiteta kod devojčica u periodu adolescencije. Njihov koncept naglašava osnovna načela feminističke ideologije, borbu za prava, emancipaciju, jednakost i afirmaciju žena u svim društvenim sferama. Međutim, da li je to oduvek bio njihov cilj? Da li sa sigurnošću možemo tvrditi da ženski časopisi rade isključivo u interesu žena?

Svedoci smo činjenice da neretko dolazi do zloupotrebe statusa koji različita javna glasila uživaju među svojom čitalačkom publikom. Stoga je vrlo

* zorana.djukic92@gmail.com

važno utvrditi da li sadržaj publikovan u ženskoj periodici zapravo unapređuje položaj žena, kakvu poruku šalje i da li, kao i svaki drugi oblik medija, poseduje moć manipulacije i implementacije društveno prihvatljivih normi kojima se žena stavlja u tradicionalni kalup patrijarhata. Ovakav vid obmanjivanja javnosti karakterišu tendencije suprotne tendencijama socijalne jednakosti. Samim tim, industrija ženskih časopisa može se percipirati i kao „monolitna produkcija cirkulativnih „poruka” i „znakova” feminiteta koji služe promociji i ozakonjenju dominantnih interesa” (Gough-Yates 2003: 7). Pojam dominantnih interesa u ovom kontekstu odnosi se pre svega na često pogrešne, primordijalne, popularno nazvane „tradicionalne” obrasce koji se kose sa feminističkim idealima. Osnovna karakteristika medija koji se po definiciji identifikuju kao ženski jeste veličanje žena i predstavljanje ženskog glasa u javnosti, ali na vrlo restriktivan i konzervativan način kojim se uloga žene poistovećuje isključivo sa ulogom majke i domaćice. Stoga su, uopšteno govoreći, ženski mediji marginalizovani i označeni kao manje bitni u poređenju sa onima u kojima dominira maskulinitet (Kosut 2012: 95). Perzistentnost rod-nih stereotipa kojima obiluju tzv. ženski časopisi samim tim postaje problem u mnogim društvima.

Ukoliko posebnu pažnju posvetimo upravo ovim hipotezama, shvatićemo da je kroz istoriju do danas veliki broj ženskih časopisa funkcionisao pod velom medijske propagande koja je imala krajnje suprotne intencije od generisanja društveno afirmativne slike o ženi. Izloženu konstataciju detaljno ćemo razraditi u nastavku rada na primeru prvog ženskog časopisa u Rumuniji pod nazivom *Femeia* (1868 – danas), koji je ujedno služio i kao osnovno sredstvo u kontrolisanju potencijala ženskog napretka tokom mračnog perioda Čaušeskuove (Nicolae Ceaușescu) diktature. Kako bismo u potpunosti razumeli relevantnost časopisa *Femeia* u procesu analize ženske uloge u savremenoj Rumuniji, najpre se moramo osvrnuti na sociopolitičke prilike 19. i 20. veka koje su Rumuniju kao zemlju istočnog bloka skrajnule sa feminističke mape Evrope.

Časopis *Femeia* i začeci feminizma u Rumuniji

Podstaknute promenama na polju politike (revolucija iz 1789. godine), moderne evropske zajednice počinju svoju borbu za postizanje ravnopravnosti među polovima. Dotadašnja uloga žene postepeno počinje da se menja. Osnivaju se prve ženske asocijacije, artikuliše se inicijativa za politička prava žena i žene postaju aktivne učesnice u različitim pitanjima od društvenog značaja. Istorijski posmatrano, kolevka feminizma na „starom” kontinentu smeštena je u njegov zapadni deo. Međutim, slične ideološke tendencije zapažamo i kod jugoistočnih, manje razvijenih društava tog vremena. Činjenicu da je većina relevantnih izvora pisana na lokalnim jezicima, bez adekvatnih prevoda, možemo uzeti kao jedan od razloga zbog kojih se feminizam tretirao kao „zapadnjački fenomen” (De Haan, Daskalova i dr. 2006: 1–4). Na primeru Rumunije uviđamo izuzetnu potrebu za naglašavanjem latinskog porekla i

stvaranjem nacionalnog identiteta po ugledu na Francusku. Usvajanjem različitih francuskih kulturnih i društvenih obrazaca, do granica ove države ubrzo stiže i snažna feministička struja. Međutim, razvoj feminizma u Rumuniji tokom 19. veka ipak je bio ograničen na urbane sredine, dok je većina stanovništva živela u ruralnim. Samim tim, pokret nije imao mnogo prostora za delovanje, što je rezultiralo nepostojanjem ove države na feminističkoj mapi Evrope.

Kao i u većini drugih društava, feminizam u Rumuniji predstavljao je otpor prema aktuelnom režimu. Bunt koji u svojoj esenciji nosi ova ideologija počeo je da se manifestuje kroz pojedinačne aktivnosti, ali i udruženja za prava žena predvođena istaknutim i viđenijim ženama tog doba koje su svoje učesće u bitnim istorijskim događajima (revolucija iz 1848, ujedinjenje kneževina 1859, borba za nezavisnost 1877–1878, pripajanje Transilvanije 1918. godine) iskoristile kao prvu etapu integracije feminizma. Među njima su Marija Roseti (Maria Rosetti), Ana Ipatesku (Ana Ipătescu), Elena Kuza (Elena Cuza), Pelagija Rošu (Pelaghia Roșu), Sevastica Balesku (Sevastița Bălcescu), Zoe Golesku (Zoe Golescu), kao i druge istaknute žene koje su svoje feminističke stavove izražavale kroz umetničko stvaralaštvo, pre svega prozu i poeziju, ali i novinarstvo. Svakako, njihov doprinos transnacionalnom širenju feminističkih ideja tokom 19. veka bio je minorniji u odnosu na doprinose francuskih i britanskih aktivistkinja, no nije zanemarljiv, budući da uticaj ovih žena predstavlja uporište feminističke borbe u Rumuniji. Već tada žene u Rumuniji počinju da se suprotstavljaju patrijarhatu. Ipak, ideju o novom poretku i rodnoj ravnopravnosti u svakom smislu rumunsko društvo nije prihvatilo u potpunosti. Ni u decenijama koje su usledile rumunska zajednica nije bila sasvim otvorena za feminizam (Bodo 2015: 24). Jedan od retkih „svedoka” tog vremena jeste časopis *Femeia*, koji nudi idealnu retrospektivu društvenih predstava o rumunskoj ženi, počev od 19. veka, preko ere komunizma, sve do poslednje decenije 20. veka, kada časopis prestaje da publikuje nova štampana izdanja i postaje digitalni medij.

Ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da su u Rumuniji prve novine i časopisi štampani početkom 19. veka, te da su polovinom istog veka žene počele da objavljuju autorske članke i prevode, nešto kasnije i literarne radove, možemo reći da su one relativno brzo uključene u periodiku, odnosno javnost. Prvim pravim ženskim časopisom koji korespondira sa počecima feminizma u Rumuniji smatramo časopis *Femeia*, premda su nekoliko decenija ranije objavljivani časopisi slične tematike. Još 1837. godine Jon Helijade Radulesku (Ion Heliade Rădulescu) uređivao je časopis *Curier de ambe sexe (Glasnik oba pola)*, Konstanca Dunka-Skiau (Constanța Dunca-Schiau) časopis *Amicul familiei (Porodični prijatelj)* iz 1863 godine, a Marija Roseti (Maria Rosetti) časopis pod nazivom *Mama și copilul (Majka i dete)* iz 1865. godine. Inicijativu za osnivanje časopisa *Femeia* 1868. godine pokrenuo je Jon Georgiju (Ion Gheorghiu) sa ciljem da usavrši vaspitanje i obrazovanje devojak (Mihăilescu 2002: 200–201). Analizirajući podatke o feminističkoj periodici od polovine 19. veka sve do danas, uočavamo jasne promene u uređivačkoj politici ovog časopisa. U zavisnosti od perioda u kome je publikovan, časopis je menjao na-

zive, bio je nedeljnik, a zatim i mesečnik sa posebnim dodacima. Ovaj časopis objedinjuje više različitih etapa političkog i socijalnog života u zemlji, te samim tim daje jasan pregled dinamike prema kojoj se modifikovao opšti stav društva prema ženama.

Na samom početku publikovanja časopisa ideja o unapređivanju položaja žena u društvu dominirala je njegovim sadržajem. Konstruisane su nove, savremene predstave o ženi. Podstican je lični, ali i profesionalni napredak žena. Po ugledu na zapadne modele, žena je sada okarakterisana kao stub porodice, uspešna, talentovana i sposobna da obavlja važne društvene funkcije. Samim tim, postepeno je dolazilo i do afirmacije novih autorki.

Ukoliko časopis *Femeia* uporedimo sa pojedinim stranim, ali i domaćim časopisima *Ženski svet* (1886–1914), *Žena* (1911–1921), *Žena i svet* (1925–1941), namenjenim ženskoj čitalačkoj publici, primetićemo identične tendencije. U prvoj fazi svog razvoja, *Femeia* je umnogome podsećala na časopise koji su u prvi plan stavljali teme posvećene ženskim aktivnostima. Pored izveštavanja o aktuelnim kulturnim dešavanjima u zemlji i svetu, dosta pažnje se pridavalo radu ženskih asocijacija, njihovim dostignućima, nagradama, umetničkim debijima, kritičkim prikazima, ali i kućnim poslovima, domaćoj radinosti, kulinarstvu, vaspitanju dece, analizi muško-ženskih odnosa, zdravstvenim savetima i modnim trendovima. Sadržinski, *Femeia* je u prvoj fazi apsolutno odgovarala definiciji ženskog časopisa.

Međutim, ono po čemu se ovaj časopis razlikuje od ostalih feminističkih časopisa s kraja 19. i početka 20. veka u Rumuniji jeste njegova turbulentna istorija i etapa u kojoj postaje glavno oružje komunističkog režima, a u cilju usporavanja emancipacije žena. Okolnosti pod kojima časopis *Femeia* menja diskurs i postaje režimski medij odnose se na izuzetno kompleksan period u istoriji ove države, te je iz tog razloga neophodno sagledati političko-socijalne prilike koje su vladale u pomenutom razdoblju.

Komunistička medijska propaganda i njen uticaj na ženska prava

Od svog osnivanja 1921. godine, pa sve do kraja Drugog svetskog rata, Socijalističko-komunistička partija (kasnije Komunistička partija), nalazila se na marginama političkog života u Rumuniji. Identifikacija sa doktrinom komunizma, te status državnog neprijatelja koji je Sovjetski Savez tada imao zbog zategnutih političkih odnosa nastalih usled pripajanja ruske pokrajine Besarabije Rumuniji, značajno su uticali na smanjenje podrške ovoj partiji u rumunskom narodu (Deletant 1999: 1). Tek nakon završetka Drugog svetskog rata Komunistička partija Rumunije dobija mogućnost da preuzme vlast. Tada se stvaraju uslovi za proglašenje „narodne republike”, što se i realizuje nakon izbora održanih u martu 1948. godine. Tada se u Rumuniji usvaja Ustav sačinjen prema komunističkom obrascu, dolazi do nacionalizacije proizvodnih, rudarskih, saobraćajnih, bankarskih i kompanija osiguranja, reforme obrazo-

vanja, osnivanja Sekuritatee, religijskih persekucija i početka političkog terora i diktature omnipotentne Rumunske radničke partije na nacionalnom nivou (Boldur-Lătescu 2005: 15).

Narednih četrdeset godina Rumunijom će vladati jednomlje, tiranija, potpuna politička i socijalna kontrola praćena izuzetno jakom medijskom propagandom. Štampani i vizuelni mediji doživeli su ozbiljnu cenzuru i pretvoreni su u produženu ruku režima koja je upravljala širokim narodnim masama. Među njima nalazili su se i ženski časopisi, pre svega časopis *Femeia*, koji u pomenutom periodu ulazi u svoju drugu fazu i postaje glavno sredstvo u rukama vladajuće partije protiv feminizma u zemlji.

Ženski komunistički ideal značajno se razlikovao od ideala prisutnog u zapadnim evropskim društvima. Narodna republika naizgled je negovala rodnu ravnopravnost, iako je u realnosti položaj žena bio daleko od ravnopravnog. Jedini segment u kome su ženska prava bila izjednaćena sa muškim bio je profesionalni. Komunizam po definiciji podrazumeva udruživanje snaga u procesu izgradnje savršenog društva, te je samim tim u komunističkoj Rumuniji žena viđena pre svega kao radnica, snažna i sposobna, spremna da se žrtvuje za svoj narod i državu. U tom kontekstu nalazimo da je „ključni element projekta komunističke emancipacije bilo uključivanje žena u rad i obrazovni sistem. Međutim, to nije podrazumevalo smanjenje kućnih obaveza, zbog čega je država nudila određenu pomoć: plaćeno odsustvo porodiljama i majkama bolesne dece, besplatne vrtiće, kao i subvencionisanje pojedinih usluga” (Fodor 2002: 245). Majčinska uloga žene nikada nije zanemarivana – štaviše, majčinstvo je ženama bilo nametano. One su bile predstavljene kao mašine za rađanje i polazilo se od pretpostavke da svaka žena želi i mora da se ostvari kao majka, jer u suprotnom neće biti prihvaćena od strane društva.

Kako bi svoju ideju o idealnoj ženi, radnici i majci, predstavili ženama kao ispravnu opciju, Komunistička partija morala je da deluje preko najpodobnijeg medija u tom trenutku – ženskih časopisa. Časopis *Femeia* imao je dugu tradiciju i uživao je poverenje velikog broja čitateljki, premda nije bio jedini ženski časopis koji se izdavao i za vreme komunističkog režima. U studiji koju je objavila 2016. godine, Denisa-Adriana Oprea sa Nacionalnog Univerziteta političkih i administrativnih studija u Rumuniji ističe da 1946. godine dolazi do promene naziva ovog časopisa, te tako *Femeia* nakratko postaje *Femeia muncitoare*, u prevodu *Radna žena*. Ona navodi da je glavni cilj časopisa bio diseminacija državne propagande i transformisanje Rumunki u „drugarice” od poverenja (Oprea 2016: 282). Taj cilj ostvarivao se primenom sovjetskog modela socijalizacije nacije putem medija, zbog čega je *Femeia* predstavljala identičnu kopiju sovjetskog časopisa *Работница* (Cozma 2002: 139). Naslovnice, članci, teme, kao i stil pisanja bili su identični. Celokupan socijalni model koji je Rumunija primenjivala 40-ih i 50-ih godina umnogome je podsećao na sovjetski. Prema analizi Denise-Adriane Opree, publikacije časopisa *Femeia* sadržinski se mogu podeliti u nekoliko faza. Prva faza obuhvata razdoblje od 1946. do 1960. godine i karakteriše je snažna komunistička propaganda. U drugoj fazi, izme-

đu 1960. i 1979, dolazi do njenog blagog slabljenja, da bi se konačno ponovo intenzivirala u periodu od 1980. do 1989. godine (Oprea 2016: 285). Na osnovu toga zaključujemo da je *Femeia* u razdoblju od skoro četiri decenije kontinuirano pratila razvoj političke situacije u zemlji i delovala u skladu sa svim režimskim idejama. Stoga, ovaj časopis ostaje jedan od bitnih izvora iz perioda komunizma koji svedoči o nezavidnoj ulozi žena i njihovoj eksploataciji.

Prvih nekoliko godina nakon smene vlasti u Rumuniji (1947–1950) *Femeia* je uspela da zadrži svoju prvobitnu formu. Funkciju urednika vršio je Nacionalni savet žena. Objavljivane tekstove najčešće su potpisivale žene, što je dodatno ukazivalo na borbu za jednakost prava polova. Obrađivale su se tipične „ženske teme”, uključujući editorijale, modu, savete za uređivanje enterijera i eksterijera. Na taj način časopis je odisao duhom zapadnog kapitalističkog obrasca. Ova faza naglo je prekinuta krajem 40-ih godina, kada u medijima počinje jasno da se oslikava komunistička propaganda. Tragove ženske ideologije sa kapitalističkog zapada zamenjuju sovjetski rodni obrasci. Holivudski glamur prelazi u jednolične prikaze komunizma, u tekstovima se sve više pominju istaknute sovjetske i rumunske ličnosti iz domena kulture i politike, a Ana Pauker² postaje simbol žene. Stari ženski ideal evoluirao u novi, što postaje posebno primetno tokom 50-ih godina kada se insistira na profesionalnom aspektu i promovira žene u medicini, žene na visokim partijskim položajima i sve one žene koje obavljaju do tada strogo „muške poslove”. Akcenat je, međutim, bio na ženama koje pripadaju radničkoj klasi, budući da su činile najveći procenat čitalačke publike i samim tim najvažniju ciljnu grupu koju treba kontrolisati. Dotadašnje viđenje žene kao „trofeja”, domaćice bez profesije, koja ne privređuje i nema nikakvu društvenu ulogu, moralo je biti potpuno transformisano. Privilegovane ženske karakteristike bile su odlučnost, snaga i politička angažovanost. Često su publikovane fotografije renomiranih komunistkinja, njihova učešća na kongresima i sednicama (Fâtu-Tutoveanu 2015: 105–106). Time se značajno uticalo na žensku autopercepciju. Zadatak propagande bio je da ordinarnu ženu predstavi kao posebnu ličnost, spremnu da radi na sebi i napreduje. No, svaki oblik ženskog napretka u ovom smislu bio je strogo kontrolisan. Pod tim se pre svega misli na činjenicu da žena u rumunskom komunističkom društvu zapravo nije imala drugih mogućnosti osim da svoj položaj koristi isključivo u svrhe učvršćivanja komunističkih ideala. Ženska emancipacija bila je ograničena i u službi državnih i narodnih interesa. Kroz periodiku i promociju nekoliko odabranih istaknutih ženskih figura tendenciozno je stvaran privid rodne ravnopravnosti i slobode. Novi model savršene žene prikazan u medijima nije verodostojno reflektovao status žena u rumunskom društvu.

Tih godina dešavaju se i značajne smene na političkom vrhu. Najuticajnija ličnost u državi postaje naslednik Georgija Deža (Gheorghe Gheorghiu-Dej),

² Ana Pauker bila je istaknuta rumunska komunistička figura, ministarka spoljnih poslova te zemlje krajem 40-ih i početkom 50-ih godina. Prva je svetska ministarka spoljnih poslova. Na funkciju je stupila u decembru 1947, odmah nakon smene vlasti.

prvog sekretara Rumunske radničke partije, Nikolaje Čaušesku. Budući da se politički plan između ostalog odnosio i na podsticanje porasta nataliteta i demografski rast u državi, a Rumunija bila jedna od evropskih zemalja sa najmanjim brojem stanovnika, došlo je do uspostavljanja niza zakona kojima su se kršila reproduktivna prava žena. Jedan od njih bio je Dekret iz 1966. godine kojim se zabranjivao abortus, osim u slučajevima silovanja, incesta, ukoliko je žena starija od 45 godina ili je već rodila najmanje četvero dece. Rigorozne mere koje je uveo Čaušesku isprva su ostvarile njegove planove i dovele do drastičnog porasta stope nataliteta u zemlji. Ipak, vremenom su žene uspevale da pronađu ilegalne načine da okončaju neželjene trudnoće, što je rezultiralo velikim brojem smrtnih slučajeva (Moscovici 2009: 8). Korišćenje časopisa *Femeia* u svrhe promocije novog oblika eksploatacije žena ujedno predstavlja i najmonstruozniji vid medijske manipulacije.

Kako Denisa-Adriana Oprea navodi u svojoj studiji, časopis *Femeia* u jednom od svojih brojeva preneo je u celosti izlaganje predsednika Čaušeskua apropro novodonesenog dekreta o zabrani abortusa. On je tom prilikom istakao da žene predstavljaju centralne figure rumunskog društva, upravo zbog činjenice da su majke i imaju veliki uticaj na edukaciju mlađih generacija. Njihov zadatak je da ih uče tradionalnim vrednostima, podstiču njihov patriotizam i neguju osobine poput dostojanstva, iskrenosti i pravdoljubivosti. Žene treba maksimalno da se posvete vaspitavanju i odgajanju dece u strogo socijalističkom duhu, kako bi ona u budućnosti stasala u dostojne građane koji bi se žrtvovali za sopstvenu domovinu³ (Oprea 2016: 286). Kroz tekstove o sposobnim pripadnicama partije, časopis je i dalje nametao ideal savršene žene, supruge, majke, radnice i aktivne učesnice u socijalnim dešavanjima. Iz perspektive Nikolaja Čaušeskua, ovaj model bio je sinonim za feminizam. Emancipacija žena suštinski jeste bila cilj vladajuće politike, ali se ta emancipacija odvijala pod rigidno definisanim uslovima, što svakako ne možemo smatrati primerom rodne ravnopravnosti. Najjednostavnije formulirano, ženama je data sloboda da budu ono što od njih zahteva partija. Modeli adekvatnog ponašanja bili su prisutni svuda u javnosti, a ponajviše u ženskim časopisima.

Nakon skoro decenije od ulaska u drugu fazu svog postojanja, komunistička propaganda na stranicama časopisa *Femeia* je oslabila. I dalje je negovan identičan sovjetski stil periodike, međutim, sadržaj časopisa ponovo je uvrstio aktuelne svetske teme i dešavanja sa zapada. Više prostora poklanjalo se kulturi, obrazovanju, lepoti i modi, čime je vraćen pređašnji kosmopolitski duh časopisa.

Sredinom 80-ih godina uočavamo povratak izražene komunističke ideologije. Na stranice časopisa *Femeia* vraćaju se istaknute partijske figure, na čelu sa predsednikom i njegovom ženom, Elenom Čaušesku (Elena Ceaușescu). Naslovnice su krasile fotografije majki sa decom koje su često upotpunjavali određeni simboli komunizma. Sve više prostora u medijima zauzimao je brač-

3 „Iz govora druga Nikolaja Čaušeskua na Nacionalnoj konferenciji žena”, časopis *Femeia*, 7. jul 1966. godine.

ni par Čaušesku, a posebna pažnja pridavala se vizuelnom utisku koji su ostavljali na čitaoce. Najbolji dokaz za to su naslovnice časopisa iz 80-ih godina na kojima se nalaze Nikolaje i Elena Čaušesku u svom karakterističnom izdanju – okruženi decom i rumunskim narodom koji ih podržava i bodri, nasmejavani, uključeni u različite nacionalne aktivnosti. Ovakvi prizori dominirali su vizuelnim medijima tih godina, a sve u cilju stvaranja predstave o idealnom vladajućem paru, renomiranim komunističkim liderima koje rumunski narod obožava i koji bi trebalo da služe za primer. Ukoliko bismo o stanju u državi sudili samo na osnovu ovakvih naslovnica, zaključili bismo da je Rumunija za vreme vladavine Čaušeskua bila idealno uređena država koja podržava ljudska prava i slobode, pod čime se podrazumevaju i prava žena.

Ipak, medijska slika bila je daleko od realnosti. Decenija o kojoj govorimo ujedno je i poslednja decenija Čaušeskuove diktature. U tom periodu časopis se vraća u fazu jake režimske propagande koja se ogledala pre svega u negovanju kulta ličnosti predsednika Čaušeskua, „oca rumunskog naroda” i domovine. Akcenat je i dalje bio na radnoj ženi, uzornoj komunistkinji i majci. Neretko se dešavalo da pojedini brojevi časopisa budu posvećeni ženama sa sela, koje su takođe zauzimale (ne)ravnopravni status u zajednici. Ideja je bila pridobiti što veći broj čitateljki, učiniti da se ne osećaju zapostavljeno i stvoriti atmosferu besklasnog društva. No, nijedna žena nije bila idealizovana koliko Elena Čaušesku.

Sudeći po tekstovima i fotografijama koje su objavljivane u ovom časopisu, jasno uviđamo da je dominantna ženska figura, u svakom smislu, bila prva dama Rumunije. U medijima je bila prikazana kao vredna, poštena, uspešna, partijski i društveno angažovana, supruga i majka, jednom rečju žena bez mane. Proslave internacionalnog praznika 8. marta ubrzo su se pretvorile u glorifikovanje jedne žene. Časopis *Femeia* na ovaj dan posvećivao je posebnu pažnju Eleni, pretvarajući svoj martovski broj u svojevrzni omaž njenom životu i radu. Kontinuirano su u prvi plan stavljane njene vrline, akademska i naučna dostignuća, kao i sposobnost da savesno i odlično obavlja sve funkcije na kojima se nalazila. Istina je zapravo da Elena nije bila dovoljno kvalifikovana da se nađe na vodećim političkim pozicijama. Njeno obrazovanje bilo je lažno, a diplome falsifikovane. Jedini razlog zbog koga je postala značajna državna figura bila je intencija njenog supruga da nakon izdaje visokog funkcionera Jona Mihaja Počepe (Ion Mihai Pocepa), 1978. godine, osigura svoje mesto na čelu države i okruži se lojalnim ljudima, uglavnom članovima porodice. Dakle, slika o Eleni Čaušesku koja je forsirana kroz časopis *Femeia* suštinski je bila lažna.

Iskrivljene percepcije feminiteta i propagiranje falsifikovanih uzora samo su deo celokupnog obmanjivanja javnosti koji predstavlja glavnu karakteristiku vladavine Nikolaja Čaušeskua. Vizuelizacija vremena u kome je Rumunija propatila više nego ikada u svojoj istoriji zahvaljujući medijima bila je višestruko ulepšana. Slika ove zemlje u svetu bila je dijametralno suprotna realnosti koju su činili ograničavanje osnovnih ljudskih prava, dekret o naruša-

vanju reproduktivnih prava žena, rast državnog duga, špijunaža, siromaštvo. Časopis *Femeia*, koji je od svog postanka važio za feministički, pao je u ruke vladajuće partije i u velikoj meri pomogao sprovođenju diktature. Od svih oblika strašne tiranije koja je tlačila Rumuniju decenijama, najstrašnija je bila ona nad ženama. Podržavanjem dekreta o zabrani prekida trudnoće, razvoda i promovisanjem modela „poslušne žene”, radnice, majke i državnog piona, časopis *Femeia* doprineo je repatrijarhalizaciji na tim prostorima. Tek nakon velike revolucije iz 1989. godine i pada diktatorskog režima Nikolaja Čaušeskuua, ovaj ženski časopis, poput cele nacije, doživljava preporod i počinje da se zalaze za destigmatizaciju žena, emancipaciju i rodnu ravnopravnost.

Modernizacija i digitalizacija

Završetak komunističke torture u Rumuniji istovremeno označava i slobodu medija. Časopis *Femeia* još jednom u svojoj istoriji menja diskurs i izgled se približava ideji o feminističkom glasilu čiji je interes isključivo emancipacija žena. Godinu dana nakon revolucije, ovaj časopis, sada okarakterisan kao nezavisan časopis žena iz Rumunije, nastavlja da publikuje nove brojeve. Četiri godine kasnije postaje *Femeia modernă* (*Moderna žena*) i štampa svoj sadržaj na pedeset visokokvalitetnih strana u boji.

Modernizacija časopisa sa sobom donosi uređivačku slobodu i vlastitu političku autonomiju, no ipak, ni u poslednjih nekoliko decenija *Femeia* ne zadržava potpunu stabilnost. Početkom 2000. godine izdavačka kuća „Sanoma Hearts” publikuje izdanje *Femeia de azi* (*Savremena žena*). Cilj uredničkog odbora bio je da domaćoj čitalačkoj publici ponudi zanimljive i poučne tekstove na temu ženske uloge u svim aspektima društva. Tako su sadržaj novog izdanja sačinjavali saveti iz različitih oblasti – ekonomije, finansija, nekretnina, kućnog dekora, lepote, mode, kupovine i sl. Praktikovano je poseban stil pisanja, kolokvijalan, pristupačan i sa prijateljskim tonom.⁴ Kasnije, „Sanoma” je odustala od časopisa *Femeia de azi* (bolje rečeno transformisala ga je u ovo izdanje *Bine pentru tine* (*Za tvoje dobro*)), a zatim i otkupila brend. Godine 2006. na tržištu se pojavljuje njegova remodifikovana verzija pod nazivom *Femeia pe piață* (*Žena na tržištu*).

Ovde se ne okončava turbulentan istorijat prvog ženskog časopisa u Rumuniji. Godine 2013. „Burda” kupuje „Sanomu” i time postaje vlasnik brenda *Femeia*, a glavna i odgovorna urednica postaje Katalina Oprea (Cătălina Oprea). Pomenuti period ujedno predstavlja i konačnu fazu modernizacije časopisa, koji sada parira izdanjima ženskih časopisa „sa zapada”.

Iako su se od početka devedesetih do danas smenjivali urednici i autori časopisa, njegova struktura ostaje identična. Ciljna grupa su žene između 20 i 45 godina, srednjeg ili višeg obrazovanja, koje žive u urbanim sredinama,

⁴Preuzeto sa: <https://sanoma.com/release/sanoma-hearst-romania-launches-femeia-de-azi/> (15. 4. 2020).

žele da napreduju, putuju, imaju bolji život, ispunjenu porodicu, dobar odnos sa decom i partnerom, te se u skladu s tim organizuje sadržaj. U ovoj fazi, *Femeia* postaje *glossy magazin* i uspeva da se u potpunosti približi modernim svetskim časopisima. Promociji časopisa značajno su doprinele i nove tehnologije, posebno vrtoglava popularnost društvenih mreža. Na platformi Fejsbuk časopis *Femeia* danas prati 583.000 korisnika. Kada je reč o tiražu, časopis je štampan kao mesečno izdanje i, prema navodima uredništva, ostvarivao je izuzetno dobre rezultate. Zahvaljujući „Burdi”, distribuiran je u svim delovima Rumunije i dostizao broj od čak 319.000 čitalaca po broju (podatak iz 2013. godine), dok su se na drugom i trećem mestu nalazili njegovi najveći konkurenti, ženski časopisi *Unica (Jedina)* i *Avantaje (Prednost)*.⁵

Poslednju prekretnicu u sto pedeset godina dugoj tradiciji čini izlazak časopisa iz štampe krajem 2019. godine, nakon čega se *Femeia* transformiše u elektronski medij.⁶ U intervjuu za rumunsku televiziju DOTTO TV, Melanija Badea (Melania Badea), psihološkinja i jedna od saradnica časopisa, objašnjava okolnosti usled kojih je došlo do ovakve promene.⁷ Ona ističe da je odluka donesena krajem protekle (2018) godine na inicijativu čitalaca. Iako je sadržaj časopisa *Femeia* karakterisao izuzetan kvalitet, situacija na rumunskom tržištu nažalost više nije bila povoljna. Na pitanje da li smatra da je prelazak časopisa iz štampanog u elektronski oblik dobar potez, Melanija Badea navodi da s jedne strane svakako jeste, te da se nada da će svojim kvalitetom uspeti da zadrže publiku i kroz nekoliko godina možda dobiti novu šansu za povratak u prvobitnu formu. Tradiciju dugu sto pedeset godina *Femeia* duguje pre svega pristupu, kvalitetnim, ozbiljnim materijalima i tendenciji da se približi ženama, sagleda njihove probleme, potrebe, radosti. Ona takođe naglašava činjenicu da se politika časopisa značajno menjala tokom dugih 150 godina postojanja, posebno u periodu komunizma, ali da je suština ostajala ista. Teme iz oblasti lepote, mode, zdravlja, psihologije, intervjui sa poznatim, ali i anonimnim ličnostima, i dalje su najtraženije i predstavljaju novu, moderniju verziju časopisa, koja se umnogome razlikuje od prethodnih. Iako elektronsko izdanje nudi određene prednosti i uredništvo će nastojati da kvalitetom i raznovršnošću zadrži publiku, Melanija Badea se nada da će u narednom periodu *Femeia* uspeti da se vrati na tržište, uzevši u obzir da su štampani mediji na zapadu i dalje cenjeni.

Komparacijom izdanja iz prve i poslednje faze, uviđamo značajne promene. Onlajn izdanje časopisa danas izgleda sasvim drugačije. Poput drugih izdanja periodike posvećenih ženskoj publici s kraja 19. i početka 20. veka, ovaj časopis je u prvoj etapi svog postojanja više pažnje pridavao umetnosti, književnosti, kritici, esejistici, individualnim dostignućima i dostignućima ženskih udruženja. Tendencija da se sve manje piše o navedenim temama

5 Preuzeto sa: <https://www.smark.ro/articol/26592/cum-s-a-reinventat-de-a-lungul-a-145-ani-prima-revista-pentru-femei-din-romania> (15. 4. 2020).

6 *Femeia* je i ranije imala svoje elektronsko izdanje, ali su štampane publikacije bile primarne.

7 Intervju dostupan na https://www.youtube.com/watch?v=jN_ORecdmrw (11. 12. 2020).

kontinuirano je rasla tokom nastupajućih decenija u kojima se *Femeia* oblikovala pod pritiscima političkih i društvenih faktora. Zapadni princip ženske emancipacije, zajedno sa generalizacijom ženskih interesovanja, doveo je do opšteprihvaćenog sadržaja koji nekada feminističku štampu svodi na časopis namenjen ženama sa temama iz oblasti mode, lepote i životnog stila. Časopis *Femeia* je nažalost podlegao tom trendu, te u njegovom, slobodno možemo reći viševjekovnom razvoju uočavamo jasnu transformaciju – iz feminističkog u *glossy magazin*, odnosno klasični produkt pop-kulture. Promena o kojoj govorimo ujedno je i jedan od problema savremene ženske periodike uopšte.

Zaključna razmatranja

Visokotiražni ženski časopisi danas su postali svojevrsni simbol površnog žurnalizma, a ženske teme definisane kao usko orijentisane na modu i lepotu. Time je svakako uskraćen medijski prostor kvalitetnim feminističkim časopisima. U ovom radu, na primeru najpoznatijeg rumunskog časopisa za žene saznali smo u kojoj meri je ženska periodika, poput drugih oblika medija, uistinu osetljiva kategorija i potencijalni instrument manipulacije. Nastala kao rezultat bunta koji je izazvala feministička struja u Evropi, *Femeia* je zamenila strane i, umesto rušenja patrijarhalno organizovanog i stereotipima protkanog društva, zapravo doprinela diseminaciji ideologije protiv koje se borila.

Pad pod komunističku vlast kojim je označena druga faza u istorijatu ovog časopisa izvrstan je primer korišćenja ženske periodike kao posebnog oblika medija u stvaranju nove socijalne psihologije. Ideje implementirane u tekstove o ženskim pravima, emancipaciji, modernizaciji, *de facto* su bile promocija komunističkih ideala muškog i ponajviše ženskog ponašanja. Samim tim, časopis je svoje čitateljke držao pod kontrolom ostavljajući samo privid borbe za rodnu ravnopravnost i budućnost žena. Ovakva obmana ne bi bila upamćena kao toliko monstruozna da se kroz časopis ujedno nisu promovisali zakoni kojima su narušavana reproduktivna prava žena. Davanje podrške takvom obliku tiranije nad ženskim polom suštinski je opravdavalno na stotine smrtnih slučajeva žena koje su se podvrgle ilegalnim abortusima. Mračna epoha rumunske istorije ispoljena kroz snažnu medijsku propagandu nesumnjivo je najanaliziranija faza rumunskog časopisa *Femeia* (Oprea 2016; Bodo 2015; Cozma 2002; Mihăilescu 2002). U tom kontekstu posebno naglašavam činjenicu da su se pomenutom temom uglavnom bavile žene.

Smena političkog režima Nikolaja Čaušeskua nakon tri duge decenije prekretnica je posle koje se prvi rumunski časopis posvećen ženama samo prividno vratio u prvobitnu formu. Oslobođena političkih stega, *Femeia* je jedan faktor uticaja zamenila drugim. Uređivačka politika iz perioda koji je usledio nakon revolucije imala je zadatak da časopis vrati na kolosek i uporedi sa modelom ženskih časopisa koji je vladao na zapadu. Uklapanjem u nove šablone, *Femeia* je u svom poslednjem stadijumu razvoja postala deo savremene pop-kulture.

Uticaj koji ženski časopisi vrše na svoju čitalačku publiku nalazi se u fokusu feminističkih studija, odnosno studija roda. U tom kontekstu, popularni ženski časopisi prepoznaju se kao socijalni fenomen koji uzrokuje rodne stereotipe, generiše opresivne ženske uloge i podstiče nejednakost među polovima. Izrečena pretpostavka suprotstavlja se opštem stavu da ovaj oblik medija vrši pozitivan uticaj na društvo i čini jedno od glavnih uporišta ženske emancipacije. Iz tog razloga, kao adekvatan primer za dokazivanje ove hipoteze u radu analiziramo upravo rumunski časopis *Femeia*, koji, budući da pripada istočnoevropskom bloku, retko biva uvršten u studije evropske feminističke periodike. Time takođe demantujemo tezu da istočnoevropska društva nisu imala razvijen feministički duh, pa i pokret. Kroz etape časopisa o kojima smo govorili možemo uočiti i neke od principa medijske manipulacije podstaknute različitim, a najčešće sociopolitičkim faktorima.

Prorežimska propaganda koju je polovinom 19. veka širio časopis *Femeia* potvrđuje teoriju o potencijalno destruktivnim uticajima sadržaja ženskih časopisa. Važno je istaći i činjenicu da je dominantna diseminacija feministički subverzivne ideologije Nikolaja Čaušeskua bila daleko eksplicitnija od skrivenih antifeminističkih istupanja koja danas pronalazimo u tekstovima časopisa namenjenih ženskoj populaciji. Stoga, prvi rumunski časopis posvećen ženama istovremeno tretiramo kao pozitivan, ali i negativan primer periodike. Njegov turbulentni istorijat služi kao opomena savremenom društvu, važi za simbol medijske manipulacije, a nas podstiče da ubuduće ozbiljnije ispitujemo sadržaje ženskih časopisa i lakše uočavamo subliminalne poruke čija moć može potencijalno osujetiti feministički progres.

LITERATURA

- Bodo, Marta. „Eastern Feminism? Some Considerations on Women and Religion in a Post Communist Context (Romania, Hungary)”. *Feminist theology* 24. 1 (2015): 23–34.
- Boldur-Lătescu, Gheorghe. *The Communist Genocide in Romania*. New York: Nova Science Publishers, 2005.
- Cozma, Ghizela. “Presa feminină după model sovietic. Studiu de caz: *Femeia* (1948-1958)”. *Condiția femeii în România în secolul XX. Vol II. Imagini și reprezentări ale femeii în presă și documente*. Ur. Ghizela Cosma i Virgiliu Țârău. Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, 2002. 135–144.
- De Haan, Francisca, Krasimira Daskalova i Anna Loutfi. *Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries*. Budapest: Central European University Press, 2006.
- Deletant, Dennis. *Communist terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the police state, 1948–1965*. London: C. Hurst & Co. Publishers, 1999.

- Fâtu-Tutoveanu, Andrada. *Building Socialism, Constructing People: Identity Patterns and Stereotypes in Late 1940s and 1950s Romanian Cultural Press*. New-castle: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Fodor, Eva. “Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary”. *Gender and Society* 16. 2 (2002): 240–263.
- Gough-Yates, Anna. *Understanding Women’s Magazines: Publishing, Markets and Readerships*. London: Routledge, 2003.
- Kosut, Mary. *Encyclopedia of gender in media*. Thousand Oaks: SAGE, 2012.
- Mihăilescu, Ștefania. *Istoria feminismului politic românesc (1815-2000)*. Iași: Poli-rom, 2002.
- Moscovici, Claudia. *Velvet Totalitarianism: Post-Stalinist Romania*. Lanham: Uni-versity Press of America, 2009.
- Oprea, Denisa-Adriana. “Between the heroine mother and the absent woman: Mo-therhood and womanhood in the communist magazine *Femeia*”. *European Journal of Women’s Studies*, 23. 3 (2016): 281–296.

IZVORI

- Craciunescu, Mihaela. “Cum s-a reinventat de-a lungul a 145 ani prima revista pentru femei din România” <https://www.smark.ro/articol/26592/cum-s-a-reinventat-de-a-lungul-a-145-ani-prima-revista-pentru-femei-din-romania>, <https://www.smark.ro/articol/26592/cum-s-a-reinventat-de-a-lungul-a-145-ani-prima-revista-pentru-femei-din-romania> (11. 12. 2020).
- <https://sanoma.com/release/sanoma-hearst-romania-launches-femeia-de-azi/>;
<https://sanoma.com/release/sanoma-hearst-romania-launches-femeia-de-azi/> (11. 12. 2020).
- Badea, Melania. Interview by Natalia Vrânceanu. *Un titlu istoric dispare de pe print*, 5. 12. 2019, https://www.youtube.com/watch?v=jN_ORecdmrw; https://www.youtube.com/watch?v=jN_ORecdmrw (11. 12. 2020).

Zorana Đukić
Faculty of Philology, Belgrade

FEMEIA – THE FIRST WOMEN’S MAGAZINE IN ROMANIA OR THE REGIME
INSTRUMENT IN THE CREATION OF NEW SOCIAL PSYCHOLOGY?

Summary: Following a more detailed acquaintance with the history of the Romanian women’s magazine *Femeia*, we can finally answer the question posed in the very title of this paper. Starting from the premise that the contents of women’s magazines are often criticized, and that it is necessary to specifically investigate and define their goals, analyzing the various stages in the existence of the magazine *Femeia*, we find that the mentioned magazine is a classic example of instrumentalization of women’s periodicals for the purposes of creating new social psychologies by the regime in power. The status of the women’s question, gender equality, destigmatization and emancipation underwent drastic modifications. From its very inception, *Femeia* rested on the foundations of feminist ideology. The task of the magazine to support the ideology of the first women’s societies and independent activists changed drastically in just a few decades. The communist phase that the magazine went through permanently changed its concept. This phase also poses the darkest period in the magazine’s tradition of over 150 years. In the decades that followed, we notice tendencies towards establishing the original concept, but it still remains questionable to what extent this has been possible and whether this task has been performed successfully. The evolution of the *Femeia* magazine can be simultaneously seen as a positive, but also – and primarily – as a negative example of women’s periodicals. It is precisely thanks to such examples from the past that we can better understand the current situation in the world of modern women’s magazines. To ensure that media content, popularly labelled as “feminist”, is truly committed to generating gender equality and women’s emancipation, it is essential to analytically monitor their content, continually emphasizing the danger of potentially propagating a subversive feminist agenda.

Key words: *Femeia*, women’s magazines, feminist periodicals in Romania, communism in Romania, media manipulation

БИОГРАФИЈЕ АУТОРКИ

Станислава Бараћ (Зрењанин, 1977), виша научна сарадница Института за књижевност и уметност у Београду. Диломирала је, магистрирала и докторирала на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Од 2004. године запослена у ИКУМ-у, где је ангажована на пројекту специјализованом за проучавање (књижевне) периодике. Организовала је три научна скупа, у сарадњи (*Часопис Руски архив 1928–1937 и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, са Весном Матовић, и *Часописи за децу: југословенско наслеђе 1918–1991*, са Тијаном Тропин) и самостално (*Часопис Жена данас*). Ауторка је две монографије (*Авангардна Мисао*, 2008; *Феминистичка контрајавност*, 2015) и четрдесет научних студија. Чланица *Центра за југословенске студије*. Главне области истраживања: српска и југословенска књижевност 20. века, женска књижевност и феминистичка периодика.

Маргарета Башарагин одбранила је докторску дисертацију „Интеракција рода, језика и културе у формирању идентитета ученица осмог разреда основне школе у процесу двојезичне наставе у Војводини” (2017) на Центру за родне студије, АЦИМСИ, Универзитет у Новом Саду, под менторством професорке емерите др Свенке Савић. Завршила је основне и мастер студије немачког језика и књижевности на Филозофском факултету, Универзитета у Новом Саду. У оквиру Erasmus Mundus Sigma Agile пројекта провела је годину дана на Центру за трансдисциплинарне студије рода на Хумболтовом Универзитету у Берлину, Немачка (школска 2015/16. година). Потписује више научних радова објављених у домаћим и међународним часописима у којима тематизује проблематику рода и језика у штампаним и говореним материјалима, интеграцију родне равноправности у образовни процес и примену анализе дискурса у интердисциплинарном пољу родних студија. Повереница је Удружења „Женске студије и истраживања” у Суботици.

Dubravka Brunčić (Osijek, 1974) izvanredna je profesorica na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Sudjelovala je u projektu izdavanja *Hrvatske književne enciklopedije* (gl. ur. V. Visković, 2010–12). Objavila je knjigu *Zamišljena obitelj: o rodu i naciji u pjesništvu hrvatskoga romantizma* (Osijek, 2018). Priredila je pretisak i prijepis knjige *Život biskupa Mandića A. Filipovića Helderalskog* (Osijek/Đakovo, 2007), izdanje *Pjesmi J. Brlić* (Vinkovci / Slavonski Brod, 2010) i izdanje *Vitija S. Marjanovića* (Vinkovci / Slavonski Brod, 2010). Objavljuje znanstvene i stručne radove u hrvatskim i inozemnim publikacijama.

Миња Бујаковић је студенткиња на програму Матилда – Женска и родна историја на Централноевропском универзитету. Основне и мастер студије завршила је на Филолошком факултету у Београду. Области истраживања којима се бави обухватају историју политичког активизма комунистичкиња, као и историју активизма жена у склопу Независних (Револуционарних) синдиката у Краљевини Југославији. Њено тренутно истраживање фокусирано је на историју женског активизма и организовања у склопу Црвене Синдикалне Интернационале – Профинтерне.

Соња Веселиновић (Нови Сад, 1981) завршила је основне студије на Одсеку за компаративну књижевност са теоријом књижевности на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду 2005. године. На истом Одсеку је магистрирала 2009. године („Функционално двојство преводилачке и песничке поетике у делу Ивана В. Лалића”) и докторирала 2014. године на тему „Рецепција модерног англо-америчког песништва у српској књижевности друге половине XX века”. Од 2009. године запослена је на Одсеку за компаративну књижевност са теоријом књижевности Филозофског факултета у Новом Саду као асистент, а 2016. године изабрана је у звање доцента. Учествовала је на Републичким пројектима 148006А „Историјско-теоријски речник компаратистичке терминологије код Срба” (2006–2010) и 178005 „Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности” (2010–). Такође, била је учесник међународног пројекта „Network Media and Memoria in South-Eastern Europe” у организацији Универзитета у Констанцу и DAAD (2011–2013), као и билатералног пројекта са Словенијом „Словеначки и српски студентски покрети 1968 – авангардне праксе у теорији и књижевности” (2018–2019). Објавила је књиге *Преводилачка поезија Ивана В. Лалића* (Академска књига, Нови Сад, 2012), *Рецепција, канон, циљна култура* (Академска књига, 2018), као и бројне студије.

Лела Вујошевић (Београд, 1966) дипломирала је социологију на Филозофском факултету у Београду. Учествовала је у бројним истраживачким пројектима и научним скуповима у земљи и иностранству. Објавила је неколико десетина научних, стручних и публицистичких текстова из

области социологије, феминизма, историографије, универзитетске проблематике и културологије. Живи у Крагујевцу и ради на Универзитету у Крагујевцу. Активна је у културном и јавном животу Крагујевца и у другим градовима, нарочито ангажманом у електронским и штампаним медијима (*Свејлост*, *Крајујевачке новине*, *Рејублика*, *Нови маџазин* и др). Сарађује са бројним женским НВО у Србији у едукативним и истраживачким пројектима и активна је чланица женске НВО „Коло српских се-стара – Крагујевац”.

Исидора Грубачки је докторанткиња на Централноевропском универзитету, где пише докторску тезу о историји феминизма у међуратној Југославији. Након дипломирања на студијама опште књижевности на Универзитету у Београду, мастерирала је на Универзитету уметности у Београду и затим на Централноевропском универзитету у Будимпешти. Учествовала је на конференцијама у Будимпешти, Пули и Болоњи, и објавила текстове „Comunism, Left Feminism and Generations in the 1930s: the Case of Yugoslavia” (у књизи *Gender, Generations, and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond*, ур. Anna Artwińska и Agnieszka Mrozik, Routledge 2020), „The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and The Little Entente of Women: An Entangled History Approach (1919–1924)” (у часопису *Feminist Encounters, A Journal of Critical Studies in Culture and Politics*, guest editors Maria Bucur and Krassimira Daskalova. September 2020).

Ивана Дејановић (Београд, 1993) докторанткиња је на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Основне студије је завршила на Катедри за оријенталистику (Турски језик, књижевност и култура). Мастер студије завршила је 2017. године одбраном мастер рада на тему „Основно образовање у Османском царству”. Добитница је стипендије Фонда за младе таленте – Доситеја за академску годину 2015/16, а Филолошки факултет уручио јој је похвалницу за изванредан успех у академском образовању. Стипендисткиња је Министарства просвете, науке и технолошког развоја и ангажована на пројекту *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Бави се проучавањем српско-турских књижевних веза, женске књижевности и женске и феминистичке периодике у Османском царству.

Зорана Ђукић уписала је основне академске студије на Филолошком факултету у Београду 2011. године, на Катедри за румунски језик, књижевност и културу. Са просечном оценом 9,39 дипломирала је 2015. године, након чега уписује мастер академске студије на истом факултету. За време студија почиње да се бави превођењем, држањем часова страних језика и лектуром. Учествовала је у припреми резимеа монографије посвећене румунском позоришту у Војводини, аутора Димитрија Микље

(„U.T.A.R.V.S. la 20 de ani”, 2015. године), као и на пројекту превођења антологије савремене румунске прозе *Поноћни воз*, која је објављена 2017. под покровитељством румунске издавачке куће „Libertatea” из Панчева. У оквиру пројекта Студентског парламента Филолошког факултета под називом „Студенти студентима”, 2016. године држала је наставу из шпанског језика на Филозофском факултету у Београду у трајању од два семестра. Том приликом стечено искуство употребила је за израду мастер рада на тему „Интеркултуралност као мотивациони фактор у учењу страних језика”, који је успешно одбранила 2017. године са оценом 10. Исте године уписује докторске академске студије, модул Култура. Од тада се активно бави проучавањем српско-румунских културних односа и питањем румунске националне мањине у Србији, са посебним освртом на положај и права жена, те би у том смеру желела и да настави своја испитивања. Крајем 2018. године у часопису ЛИК („Часопис за литературу и културу”), у издању Андрићевог института из Андрићграда, објављује и свој први научни рад под називом „Историјске и митолошке представе о вампирима у контексту популарне културе” у коме обрађује етнолошке елементе заједничке српском и румунском народу. Од априла 2019. године у статусу стипендисткиње Министарства просвете, науке и технолошког развоја сарађује на пројекту *Књижевство – историја и историја женске књижевности на српском језику до 1915.* године на Филолошком факултету у Београду. Учешће на поменутом пројекту у великој мери подстиче и обликује њена истраживања у области феминистичке мисли, књижевности, периодике и положаја жена припадница националних мањина у Србији током протеклих неколико деценија (конкретно румунске националне мањине), што уједно представља и главну идеју њене докторске дисертације. Као сарадница на пројекту редовно посећује скупове, семинаре и конференције посвећене доприносу жена у науци, уметности и култури, међу којима се посебно издваја учешће на семинару у организацији Етнографског института САНУ одржаном у новембру 2019. године, под називом „Научнице у друштву”.

Кристина Јоргић Степановић (1990) основне и мастер студије историје завршила је на Филозофском факултету у Новом Саду. Докторске родне студије уписала је 2016. године при Асоцијацији центара за интердисциплинарне и мултидисциплинарне студије и истраживања Универзитета у Новом Саду, где израђује докторску дисертацију под називом *Пићање еманципације жена у Југославији (1918–1948).* Звање кустоса-историчара стекла радећи у Спомен-парку *Крајујевачки октобар* (2016–2018), док је тренутно запослена у Заводу за заштиту споменика културе у Крагујевцу. Објављује радове из области женске историје, који тематски припадају питању еманципације и друштвено-политичког положаја жена у Југославији у XX веку. Ауторка је пројекта финансираног средствима Министарства културе и информисања *Суседи којих више нема: сјрадање Рома у Крајујевцу октобра 1941. године*, који се бави ромским жртвама Другог светског рата (реализован 2018).

Marijana Kardum, Учитељски факултет Свеучилишта у Загребу, асистентка/докторанд. Завршила послједипломски студиј Компаративне повјести на Central European University у Будимпешти. Предавала BSC на Central European University у Будимпешти (2018./2019.). Дипломирана магистра едукације хрватскога језика и књижевности и дипломирана магистра повјести (Филозофски факултет у Загребу). Осниваћика и уредница часописа *Jat: међународнога часописа студентата хрватскога језика и књижевности*. Судјелоала на међународним знанственим конференцијима у Загребу, Скопју, Кракову, Пржемишлу, Београду, Варшави, Будимпешти, Паризу и Венечји с радовима о интелектуалној повјести жена 20. столјећа. Добитница Ректорове награде 2016./2017. и Награде за изврност у студију 2018. Уредила (с Andreom Feldman) књигу Лидје Склевикџ *Жене и моћ: генега једног интереса* (Загреб: Хрватска свеучилишна наклада, Институт за етнологију и фолклористику, 2020). Тренутно у поступку објаве: “Interwar Women’s Movements from the Little Entente to Nationalism,” поглавље у: *Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*, уредници John R. Lampe и Ulf Brunnbauer, 2019/2020.

Ана Коларић је доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, а магистрирала на одсесима за студије рода на Централноевропском универзитету у Будимпешти и на Факултету за хуманистичке науке Универзитета у Утрехту. Године 2015. одбранила је докторску дисертацију „Род, књижевност и модерност у периодици с почетка 20. века: Жена (1911–1914) и *The Freewoman* (1911–1912)” на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженствиво – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Једна је од заменица главне уреднице *Књиженствива, часописа за студије књижевности, рода и културе*. Области интересовања: студије књижевности, посебно модернизам, феминистичка теорија и критика, студије периодике, студије културе, феминистичка педагогија. Ауторка је монографија *Род, модерност и еманципација. Уредничке њолијике у часописима Жена (1911–1914), The Freewoman (1911–1912)* (2017) и *Периодика у феминистичкој учионици* (2021). Са Биљаном Дојчиновић, уредила је зборник *Феминистички часописи у Србији. Теорија, активизам и уметничке њраксе у 1990-им и 2000-им* (2018).

Јелена Лалатовић (Београд, 1994) завршила је основне и мастер студије на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности на Филолошком факултету, одбранивши тезу под насловом „Женска страна рата: меморија и поетика у роману *Равношјега* и часопису *Profemina* ауторке и уреднице Светлане Слапшак”. Тренутно је на завршној години докторских студија на матичном факултету. Ауторка је више научних радова у области студија периодике, феминистичке књижевне критике и књижев-

ности за децу и младе. У коауторству са Христином Цветинчанин Кнежевић објавила је *Приручник за ујооиреду родно осетљивој језика*. Чланица је Управног одбора Аутономног женског центра. Запослена је као истраживачица сарадница у Институту за књижевност и уметност у Београду.

Ana Lovreković живи и ради у Загребу. Diplomirala je povijest i muzeologiju i upravljanje baštinom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Članica je Centra za ženske studije, čiji je obrazovni program završila. Primarni istraživački interes joj je sindikalno organiziranje žena u međuratnom periodu. Kao članica Centra za ženske studije je sudjelovala na istraživačkim projektima *Ženski antifašistički Zagreb* i *Organizirane žene na ljevici između dva rata*, tijekom Drugog svjetskog rata te nakon oslobođenja. Koautorica je izložbe *Ženski antifašistički Zagreb* (Zagreb, Rijeka, Split, Dubrovnik, Sarajevo). Prethodnih godina je sudjelovala na više konferencija i održala nekoliko stručnih predavanja. Članica je feminističkog kolektiva fAktiv i koordinatorica Platforme za reproduktivnu pravdu.

Катарина Лончаревић дипломирала је филозофију на Филозофском факултету у Београду, магистрирала на Универзитету Rutgers (САД) и на Факултету политичких наука у Београду, на коме је одбранила и докторску дисертацију. Области истраживања: феминистичка филозофија, епистемологија, историја феминизма и феминистичких покрета, историја жена у филозофији, политичка теорија, феминистичка педагогија. Бави се и феминистичким издаваштвом и главна је уредница часописа за феминистичку теорију и студије културе *Genero*. Ради на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, где предаје предмете из области Студија рода. Руководитељка је програма Мастер академских студија политикологије – Студије рода и научно-истраживачког центра, Центра за студије рода и политике.

Бојана Максимовић је докторанткиња и сарадница у настави на Групи за скандинавистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, где је дипломирала и завршила мастер студије. Током основних студија, као стипендисткиња, паралелно је студирала у Норвешкој, где је завршила хуманистичку академију *Nansenskolen*. Учествовала је у више преводилачких пројеката где је са норвешког језика преводила белетристику и документарну литературу. Посебне области интересовања и проучавања: старонордијска књижевност, религија и митологија, фолклористика, родне студије, популарна култура.

Тијана Матијевић тренутно предаје постјугословенске језике и књижевности на Универзитетима *Маршин Лујер* у Халеу и *Фридрих Шилер* у Јени. Главна поља интересовања: књижевна левица, феминизам,

југословенска и постјугословенска књижевност и култура. Објавила је књигу *Post-Yugoslav Film and Literature Production: An Alternative to Mainstream Political and Cultural Discourse* (2014) и једна је од уредница зборника *Schwimmen gegen den Strom? Diskurse weiblicher Autorschaft im post-jugoslawischen Kontext* (2018). Докторска дисертација *From Post-Yugoslavia to the Female Continent: A Feminist Reading of Post-Yugoslav Literature* је у штампи.

Јелена Милинковић (Београд, 1981). Научна сарадница на Институту за књижевност и уметност у Београду. Дипломирала је на Филолошком факултету у Београду на групи српска књижевност и језик са општом књижевношћу. На истом факултету је одбранила докторску тезу *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1937)*. Коауторка је књиге *Двадесет жена које су обележиле XX век у Србији* (2013). Једна је од уредница зборника *Нова реалност из социјалне собе, књижевно стваралаштво Милице Јанковић* (2015) и зборника *Да ли читају Јелену Димитријевић?* (2018), као и бројних студија.

Дајана Милованов (Бечеј, 1993), тренутно је студенткиња треће године докторских студија на Одсеку за компаративну књижевност са теоријом књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду. Бави се превођењем, књижевном критиком и теоријом. Објавила студију *Персефона и Аријел; женске фигуре и културно памћење у поезији Силвије Плаи* (2019), бројне радове и књижевне приказе.

Маша Милорадовић, библиотекар-саветник, Народна библиотека Србије. Рођена 1969. године у Београду. Студирала историју на Филозофском факултету, а дипломирала на Филолошком факултету у Београду, на Катедри за библиотекарство и информатику. Радила је као библиотекар у Историјском институту, БК Универзитету, Академији уметности, а од 2009. у Народној библиотеци Србије, у Одељењу посебних фондова.

Зорица Младеновић је ауторка, уметничка фотографкиња и докторандкиња Филолошког факултета. Ради на изради докторске дисертације која се бави проблемом наративног поступка у роману и филму „Сеобе”. По окончању основних студија на Филолошком факултету, Одсек за општу књижевност са теоријом књижевност, 1996. године, радила је у Правно-пословној школи „9. мај” у Београду као средњошколски професор књижевности и српског језика. Истовремено, радила је као преводац и сарадник у *Полиџикиним* илустрованим издањима. У том периоду, укључује се у хуманитарни пројекат помоћи избеглима из Хрватске у Избегличком кампу у Петровцу на Млави и волонтира као уредник вести портала независног новинарства Академске информативне мреже

(АИМ). У Министарству спољних послова запошљава се 2000. године, где 2002. године дипломира на Дипломатској академији. Као каријерни дипломата, 2011. године упућена је у Генерални конзулат у Франкфурту на Мајни у звању конзула. У току дипломатске службе у Немачкој, у склопу редовних активности, залаже се за промовисање српске културе и сарадње наших уметничких удружења и школа као и самосталних уметника са немачким институцијама. Такође, прати и подржава рад уметничких удружења у дијаспори. Држи предавања о српској историји и култури у „Малој школи ћирилице” у Франкфурту на Мајни. По окончању мандата и повратку у Београд ради на изради визних споразума у Одељену за визну политику Министарства спољних послова. Паралелно, наставља да се бави уметничком фотографијом са великим интересовањем за портрете. Излагала је у Београду у библиотеци Бранко Миљковић (самостална тематска изложба „Око и ватра” 2018. године, посвећена обележавању годишњице рођења песника) и у Haus der Volksarbeit, градској установи у Франкфурту на Мајни (заједничка изложба „Farben Internacional”, 2019. године). Пише есеје, књижевне и филмске критике. Објављује приче и фотографије у књижевним часописима.

Ивана Пантелић запослена је као научна сарадница у Институту за савремену историју у Београду. Докторску дисертацију, „Јованка Броз и српска јавност од 1952. до 2013. године”, одбранила је на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је завршила и основне студије. Магистрирала је на Интердисциплинарној катедри социо-културне антропологије на Филозофском факултету у Београду. Бави се проучавањем историје рода, а посебно процесима еманципације жена током 20. века. Самостално је објавила монографије *Партизанке као грађанке – друштвена еманципација партизанки у Србији 1945–1953* и *Усион и њаг прве друшарице Југославије, Јованка Броз и српска јавност 1952–2013*. Као коауторка са Данилом Шаренцем објавила је монографију *Две половине сећања: партизански дневници као извор за историју Другој светској рати*. Била је уредница и коауторка, са колегицима Љубинком Шкодрић и Јеленом Милинковић, књиге *Двадесет жена које су обележиле 20. век у Србији*. Научне радове на тему еманципације жена објављује у релевантним домаћим и иностраним часописима.

Ana Rajković diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Osijeku. Nakon završenog studija radila je kao profesorica u nekoliko slavonskobrodskih osnovnih i srednjih škola. Trenutno pohađa poslijediplomski studij Moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Objavljivala je u domaćim znanstvenim časopisima i zbornicima (*Scrinia Slavonica*, *Historijski zbornik*, *Časopis za suvremenu povijest*, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, *Politička misao*, *Treća*, 1914. *Prva godina rata u Trojnoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhi-*

ji, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice – VDG Jahrbuch, Brak, zakon i intimno građanstvo u povijesnoj i suvremenoj perspektivi – zbornik 14. znanstvenog skupa Dani Marije Jurić Zagorke*, itd.), te u međunarodnim publikacijama kao što su *Südosteuropäischer Hefte* (Berlin, 2015) i *Social Democracy and State Foundation* (Bonn, 2019). Suautorica je studije *Povijest neostvarenih mogućnosti. Socijaldemokracija i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1921)*. Usavršavala se na međunarodnim seminarima, poput onoga o Holokaustu u Yad Vashemu (Izrael, 2012). Izlagala je na domaćim i međunarodnim znanstvenim konferencijama (Osijek, Zagreb, Pula, Rijeka, Sarajevo, Beograd, Limerick, itd.). Održala je brojna javna predavanja, aktivno sudjelujući u manifestacijama kao što je festival povijesti Kliofest. Uže znanstveno područje interesa joj je socijalna i rodna povijest između dva svjetska rata. Od 2019. godine radi na Hrvatskom institutu za povijest – Podružnici za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

Francesca Rolandi has obtained her Phd in Slavic Studies from the University of Turin with a thesis which received the Vinka Kitarović award, later published in the book *Con ventiquattromila baci. L'influenza della cultura di massa italiana in Jugoslavia (1955–1965)* (Bononia University Press, 2015). As a post-doc research fellow, she has worked at the Institute for Historical Studies in Naples, the University and the Center for Advanced Studies of Rijeka, the University of Ljubljana, and the University of British Columbia Kelowna. Her research interests range from the cultural and social history of the Upper Adriatic and post-Yugoslav area to the history of voluntary and forced migration in twentieth-century Europe.

Жарка Свирчев (Сента, 1983), научна сарадница у Институту за књижевност и уметност у Београду на одељењу Периодика у историји српске књижевности и културе. Основне и мастер студије је завршила на Одсеку за српску књижевност на Филозофском факултету у Новом Саду. Докторирала је на Филолошком факултету у Београду. Објавила је књиге „Ах, тај иденитијет!” – Деконструкција родних стереотипа у сиваралаштву Дубравке Урешић (2010), *Винаверова књижевна република* (2017), *Авангардистикиње. Огледа о српској (женској) авангардној књижевности* (2018) и *Поретак прећиходнице: Драга Дејановић* (2018).

Irena Selišnik (Ljubljana, 1976). Leta 2001 je na Filozofski fakulteti v Ljubljani diplomirala iz zgodovine in sociologije kulture. Leta 2004 se je zaposlila na Oddelku za sociologijo ko mlada raziskovalka in leta 2007 doktorirala iz teme Volilna pravica žensk kot demokratična novost: Dejavniki, ki vplivajo na njeno uveljavitev na Slovenskem. Od leta 2007 je bila zaposlena na Filozofski fakulteti kot raziskovalka in je sodelovala na več različnih znanstveno-raziskovalnih projektih. Med leti 2007 in 2009 je bila junior project leader na projektu Evropske komisije Načini uveljavljanja evropskih direktiv o nasilju nad

ženskami, otroki in mladimi – dobre prakse in priporočila. Leta 2011 je bila izvoljena v asistentko za področje slovenske in obče novejše zgodovine s strani senata Filozofske fakultete, kasneje pa za docentko za področje slovenske in obče novejše zgodovine. Od leta 2015 je kot predavateljica zaposlena na Oddelku za zgodovino, predava Slovensko zgodovino 19. Stoletje in Zgodovino žensk. Ukvarja se s socialno in politično zgodovino v 19. stoletju na Slovenskem in zgodovino spola.

Jelena Seferović diplomirala je na Akademiji likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu 2007. Doktorirala je u srpnju 2017. na Odjelu za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu s temom *Konstrukcije rodnoga identiteta korisnica domova za psihički bolesne odrasle osobe*. Od 2018. do 2020. godine bila je istraživačica u okviru ERC projekta *Post-war transitions in gendered perspective: The case of the North-Eastern Adriatic region* čiji je nositelj Filozofski fakultet u Ljubljani. Trenutno je vanjska suradnica u znanstvenim istraživanjima u organizaciji Instituta za antropologiju u Zagrebu. 2014. godine završila je dvogodišnju edukaciju iz kliničke ekspresivne art terapije, a od 2015. je uključena u edukaciju iz Gestalt psihoterapije.

Зорана Симић (Брус, 1992) докторанткиња је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, где је завршила и основне и мастер студије (Општа књижевност и теорија књижевности). Тренутно је ангажована на пројекту Института за књижевност и уметност намењеном изучавању (књижевне) периодике у Србији/Југославији, као стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Живи у Београду.

Светлана Стефановић је студирала археологију и историју на Филозофском факултету у Загребу и Београду. Магистрирала на катедри за Историју Југославије Филозофског факултета у Београду на теми *Женско ишћање у београдској ишћамји и ијериодици 1918–1941*. Докторски рад на тему нација и род одбранила на Факултету за историју, историју уметности и оријенталистику у Лајпзигу 2013. године, под менторством проф. др Волфганга Хепкена (Волфганг Хөпкен). Учествовала на бројним домаћим и међународним научним скуповима: *Србија у модернизацијским ироцесима 19. и 20. века – иоложај жене као мерило модернизације*, Београд; *Herrschaft in Südosteuropa – Kultur- und sozialwissenschaftliche Perspektiven, Erfurt*; *Mädchenhandel und Völkerrecht. Internationale Verrechtlichungsprozesse vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Leipzig*; *Perspectives on the History of Prostitution in East-Central Europe, Prag etc.* Фокус истраживања: историја жена и рода у Србији и Југославији (у 19. и првој половини 20. века). Ради у Архиву Југославије.

Гордана Стокић Симончић (1960) је редовни професор на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзи-

тета у Београду, где предаје општу и националну историју књиге и библиотека, менаџмент у библиотекама и односе библиотека с јавношћу. Из наведених области држи предавања на мастер и докторским студијама Филолошког факултета. Објављује од 1995, а ауторка је 7 монографија и више десетина научних радова у периодици (*Ка филозофији дидлиотекарства: Деси Шир у теорији и пракси дидлиотекарства 20. века*, 2000; *Менаџмент у дидлиотекама*, 2003; *Управљање дидлиотекама у добу знања*, 2007; *Књига и дидлиотеке код Срба у средњем веку*, 2008; *Best Practice у 22 њриче: комуникација, култура организације, односи дидлиотека с јавношћу*, 2009; *Дидлиотеке и идентитет: њролејомена за историју модерној српској дидлиотекарства*, 2013; *Дидлиотека кроз време*, 2017). Главни је уредник *Чишалишња: научној часописа за теорију и праксу дидлиотекарства*, који као суиздавачи објављују Градска библиотека Панчево и Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, а који, према категоризацији Матичног научног одбора за књижевност и језик, од 2011. има ранг научног часописа националног значаја (М52). Ангажована је на републичком пројекту *Дидлиотекне медијске технологије и друштво-образовне њромене*, број 47020, Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије, за период 2011–2018. Међународно професионално искуство: Mortenson Center Fellow (International Library Programs, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2002); Salzburg Global Fellow (2004); предавања по позиву на научним и стручним скуповима у Румунији, Словенији, Хрватској, Републици Српској, САД, Бугарској и Италији. Од 24. фебруара до 22. августа 2006, као Фулбрајтов стипендиста – гостујући истраживач – боравила је у Школи за информатику и библиотекарство Универзитета Северне Каролине у Чепел Хилу (School of Information and Library Science, The University of North Carolina, Chapel Hill, NC), и у Конгресној библиотеци у Вашингтону (The Library of Congress, Washington, DC). Пројекат *The Dissemination of the US Library Profession “Best Practice” In Serbia: A Learning Project* једини је домаћи пројекат из области библиотекарства који је Фулбрајтова фондација стипендирала у протеклој деценији, а стечена искуства изложена су у монографији *Best Practice у 22 њриче: Комуникација, култура организације, односи дидлиотека с јавношћу*.

Анђела Стошић (Сурдулица, 1993) је асистенткиња Филолошког факултета у Београду за предмете Историја књиге и библиотека 1–2. Поред Историје књиге и библиотека, подједнако је ангажована и на предметима Књига и библиотеке код Срба 1–2, Компаративно библиотекарство, Процеси управљања у библиотекама и Односи библиотека с јавношћу. Од марта 2017. до јула 2019. године радила је као сарадница у настави за поменуते предмете. Основне студије на Филолошком факултету завршила је 2016. године, а мастер тезу Развој и коришћење дигиталних колекција на примеру Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис” у Чачку, Библиотеке града Београда и Народне библиотеке „Стеван Сремац” у Нишу

одбранила је у јулу 2018. године након чега се уписује на докторске студије. На првој години мастер студија, као и на завршној години основних студија, била је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Као излагач, досада је учествовала на *Међународном симпозијуму BOBCATSSS*, одржаном 22, 23. и 24. јануара 2019. на Универзитету у Осијеку у Хрватској, *Научном скупу Библиотеке и идентитет*, 23. и 24. маја 2019. у Градској библиотеци у Панчеву, као и на *Међународној научној конференцији MELISSA*, одржаној 27. септембра 2019. године. Предмет њеног научног интересовања јесте развој библиотекарства у Србији између два светска рата, пре свега оно што спада у односе библиотека са јавношћу. Говори енглески, а служи се руским и шпанским језиком.

Теодора Тодорић Милићевић (Травник, 1990) студенткиња је докторских студија на Филолошком факултету Универзитета у Београду, где је завршила основне и мастер студије из кинеског језика, књижевности и културе. Од 2018. године учествује на пројекту *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Области интересовања су јој феминистичка теорија, студије културе, компаративна и кинеска књижевност.

Емилија Цветковић (Смедереву, 1995). Основне и мастер студије завршила је на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на Одељењу за историју. Докторске студије уписала је 2019. године на истом факултету. У својој докторској дисертацији бавиће се југословенско-америчким економским односима од 60-их година 20. века до распада Југославије. Поред примарне теме из домена економске историје, бави се историјом Холокауста и културом сећања. Од јануара 2020. године запослена је на Институту економских наука, у звању истраживач приправник, као секретар Центра за економску историју. Такође, сарадница је и Центра за америчке студије на Филозофском факултету у Београду. Сарађивала је на пројектима Центра за примењену историју под називом „Мапирање Холокауста – Места сећања у Србији” и „Буди глас, не ехо”. Поред летњих школа и конференција, учествовала је у DAAD пројекту *Ruptures between Memoryscapes: Holocaust/Porajmos in (Southeast) Europe*, као продукта сарадње Филозофског факултета у Београду, Свеучилишта у Загребу, као и Центра за студије пограничја Универзитета Франкфурта на Одри. Заменица је главног уредника студентског часописа КСИО и чланица *International Students of History Association (ISHA)*. Стипендиста је Фондације Конрад Аденауер за 2019/2020. годину.

Suzana Coha (Zagreb, 1978) izvanredna je profesorica na Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Jedna je od suradnica na

izdanjima bibliografija hrvatskih književnih časopisa 19. i 20. stoljeća (ur. V. Brešić, 2006–12), a sudjelovala je i na projektima izdavanja *Leksikona hrvatske književnosti – djela* (ur. D. Detoni Dujmić, 2008); *Hrvatske književne enciklopedije* (gl. ur. V. Visković, 2010–12); *Leksikona Antuna Gustava Matoša* (ur. I. Hofman; T. Šakić, 2015); *Enciklopedije Hrvatskoga zagorja* (ur. B. Brezinščak Bagola; I. Cesaric; M. Klemenčić, 2017); publikacije *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe* (ur. J. Leerssen, 2018) te internetskoga izdanja *Women Writers Networks* (ur. S. van Dijk, 2012–13). Objavila je knjigu *Medij, kultura, nacija – poetika i politika Gajeve Danice* (Zagreb, 2015). Znanstvene i stručne članke objavljuje u hrvatskim i inozemnim književnoznanstvenim publikacijama.

Ђурђина Шијаковић Маиданик је дипломирала 2009. на Одељењу за Класичне науке, на Филозофском факултету Универзитета у Београду, и докторирала 2016. на истом одељењу на тези „Патња жене у Еурипидовим трагедијама”. Ради у Етнографском институту Српске академије наука и уметности од 2010. и од 2017. као научна сарадница. Објавила је више научних радова и учествовала на многим међународним научним скуповима. Користи енглески, грчки и француски, као и класичне језике (старогрчки и латински). У свом истраживању консолидује различите теме и теоретске приступе у пољу грчке књижевности, (културне) антропологије античке Грчке, историје старогрчке умјетности, студија позоришта и студија рода. Посебно је занимају вјерске, друштвене и културне институције класичне Атине, феномен атинског позоришта, Еурипидов опус из перспективе родних улога, као и тумачења античке грчке обликане керамике у њеном социо-културном контексту.

ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈА

Међународни зборник научних радова *Женски њокрећ 1920–1938*, који су уредиле др Јелена Милинковић и др Жарка Свирчев представља једну од најзначајнијих научних публикација код нас из области књижевне периодике, књижевне историографије, историје женског стваралаштва и активизма, и многих других области интердисциплинарних знања која задиру у сферу културног и интелектуалног живота југословенске регије у периоду између два светска рата. Значај овакве публикације, обим и разноврсност тема које текстови обрађују налази се у примени новог погледа на историју књижевног, културног и политичког живота југословенских народа, а самим тим и обогаћивање историје стваралаштва, покрета, утицаја и идеја у домину историје српске књижевности, културе и науке. Притом, ова публикација доприноси разумевању спрега између уметничке и интелектуалне продукције свога времена са идеолошким, политичким, економским, правним и другим релевантним питањима, и прати проблематику борбе за остварење

основних женских права, која значајно обележава епоху у којој часопис *Женски њокрећ* делује. Напокон, зборник осветљава особености прожимања и међусобних утицаја између домаће културне сцене и борбе за остварење женских потенцијала, с једне стране, и глобалних, интернационалних идејних, интелектуалних и културних покрета и организација прве половине двадесетог века, с друге стране. Имајући у виду улогу и значај *Женског њокрећа* у време када ова периодична публикација излази, може се рећи да овај зборник представља неоспорни узор научно-истраживачког рада који открива, реконструира и анализира драгоцену културно наслеђе настало на овим просторима. (...) Међународни зборник научних радова *Женски њокрећ 1920–1938* представља, по свему судећи, до сада, најинтердисциплинарнији, и из угла феминистичке теорије и историје, најсвеобухватнији научни међународни зборник радова о једној домаћој периодичној публикацији која се бавила женским питањима, а која пружа драгоцен увид у међународне ин-

телектуалне, културне и друштвене токове свога времена. У том смислу, зборник садржи тридесет и три научна рада који, с највећом савремено научном компетенцијом, препознају, реконструишу и анализирају идејну и културну климу у којој настаје часопис *Женски покрет*, и уз то, на највишем методолошком и теоријском нивоу, доносе драгоцене научно-истраживачки приступ садржајима, темама, уређивачким политикама и културним и друштвеним утицајима које овај часопис уноси у друштвени живот. На овај начин, радови овог зборника представљају драгоцен научни допринос историографским, филозофским, књижевно-теоријским, антрополошким, родним, феминистичким и другим студијама које домаћу културну продукцију проучавају у контексту међународних струјања, уз уважавање динамике између локалних и глобалних културних политика и пракси. Захваљујући овом зборнику, научно високо квалитетним радовима који се у њему налазе, промишљеној уређивачкој концепцији и преданом тимском раду свих сарадника, домаће научно-истраживачко поље биће богатије за једну незаменљиву и капиталну публикацију.

Марија Грујић

Velika vrednost ove knjige je u tome da se u njoj jasno i dosledno pokazuje da je časopis *Ženski pokret* pored pionirske i ključne uloge u temeljnom obrađivanju i prezentovanju tema vezanih za položaj i prava žena o kojima se analitički pisalo u okviru različitih diskursa (političkog, feminističkog, pacifističkog, seksološkog, medicinskog, antropološkog, ekonomskog i drugih) igrao pionirsku ulogu u oblikovanju i učvršćivanju feminizma kod južnih Slovena. (...) Knjiga je veoma lepo koncipirana/osmišljena i dobro podeljena na tematske blokove-krugove. Svi tekstovi su na dobrom, vrlo dobrom ili na izvrsnom metodološkom nivou, napisani lepim, jasnim stilom. Vrlo je važno i to što su ovom knjigom pokriveni različiti aspekti kako *Ženskog pokreta* (to jest najvažnijeg feminističkog glasila ženskoga pokreta u Kraljevini SHS/Jugoslaviji), tako i ženskog pokreta (mislim na istoriju emancipatorske i feminističke misli uopšte) koji se osvetljava iz raznovrsnih perspektiva (književnoistorijske, istorijske, bibliotekarske, lingvističke, sociološko-političke, filozofske, medicinske, ekonomske, antropološke, etnografske). Veoma mi se dopada što knjiga kao celina pruža novo kritičko i višestruko čitanje časopisa *Ženski pokret* i stavlja ga u centar međuratnog ženskog pokreta u Jugoslaviji čime se pokazuje svest o bogatstvu raznovrsnih tema, inspirativnih ideja, početaka nove domaće teorije, ukazuje se na revitalizaciju zaboravljenih tekstova, ali se argumentuje i savremeno značenje i značaj časopisa. Jako je dobro što će ova kolektivna monografija dopuniti dosadašnju seriju *Istorija srpske književne perio-*

dike, u okviru koje će biti objavljena. Verujem da će ova knjiga ne samo popuniti neke bele mrlje u istoriji srpske književnosti i u istoriji periodike, već da ima i dodatnu vrednost – zahvaljujući svežem metodološkom čitanju tekstova koje su autorke priloga predložile u ovoj knjizi – koja se ogleda u tome što se ovde pokazuje potencijal i intelektualno-društvena moć predratnih feminističkih ideja. Ovom knjigom se vraćaju u opticaj neka važna i zaboravljena imena autorki knjiga, kritika, studija, a takođe se pokazuje bogatstvo i težina jugoslovenske feminističke misli. Smatram takođe da je monografija lep prilog intelektualnoj istoriji žena u međuratnom dobu XX veka i napokon, nakon sto godina, čitateljke i čitaoci u Srbiji (a i šire: čitaoci u međunarodnoj sredini istraživača u oblasti slavističke mreže) dobiće ovom izvrsno koncipiranom knjigom svest o važnom segmentu jugoslovenske kulture.

Magdalena Koh

U skladu s jugoslavenskom i internacionalnom orijentacijom časopisa *Ženski pokret* i općenito njegovom kritičkom i feminističkom dimenzijom zbornik posvećen ovom časopisu okuplja radove suradnica iz niza zemalja, na različitim jezicima i pismima, te različitim disciplinarnih provenijencija. Trideset i tri rada, koje urednice nadahnuto i precizno kontekstualiziraju u uvodniku, u zborniku su grupirana u devet cjelina. Naslovi tih cjelina jasno naznačuju tematska čvorišta i perspektive u njih uključenih radova (...) Drugim riječima, radovi okupljeni u zborniku problemski se bave povijesnim i društvenim kontekstom *Ženskog pokreta*, glavnim tematski preokupacijama tog časopisa, bio/bibliografijama njegovih urednica i suradnica, njegovim uredničkim i jezičnim politikama, njegovom proizvodnjom i recepcijom feminističkih ideja i ikona, ali i povišću stranačkog djelovanja i drugim oblicima institucionalnog angažmana i udruživanja žena u međuratnom razdoblju u lokalnim, nacionalnim i transnacionalnim perspektivama, drugim periodicima, njihovim poetikama i politikama, u komparativnoj, ali i autonomnoj perspektivi, kao i vezama ovog časopisa i prozne književne produkcije, književne kritike te književnog konteksta općenito, pa i odnosnima i rascjepima između feminizma i marksizma, socijalnog rada, aktivizma, humanitarizma, filantropizma i dr. Radovi ovog zbornika u pravilu se *Ženskim pokretom* i s njime povezanim temama bave problemski i s jasno artikuliranim teorijskim interesima, te na taj način istodobno osvjetljaju povijesne procese, ali i kritički razlažu aktualne te-

orijske koncepte i pristupe. U skladu s disciplinarnim pluralizmom, ali i općenito kritičkom orijentacijom ovog zbornika neke teme poput politika seksualnosti, majčinstva ili javnog djelovanja žena provlače se kroz više, pa i desetke priloga zbornika, redovito u originalnim znanstvenim elaboracijama, često i s užim tematskim fokusima na npr. problematici reprezentacije prostitucije ili izvanbračne trudnoće, pacifizma, sindikalnog udruživanja. Tako se zbornikom *Ženski pokret* (1920-1938) istoimeni časopis afirmira kao gotovo neiscrpno polazište za različite razine razumijevanja međuratnog jugoslavenskog feminističkog djelovanja, feminističke teorije, društvene i kulturne povijesti, ali i gotovo tragičnih prepleta prošlosti i sadašnjosti. Zbornik iscrpno i sistematično, ali istodobno nedogmatski, demokratski i inkluzivno, metodološki i disciplinarno heterogeno i suvereno analizira različite aspekte *Ženskog pokreta*, pretvarajući pritom sukobe u temelje i razlike u rast. Stoga ne sumnjam da će ovaj zbornik još dugo poticati i osnaživati istraživanja književnosti, časopisne produkcije, društvene, kulturne i intelektualne povijesti međuraća, te, naravno, povijesti i sadašnjosti (post)jugoslavenskog feminizma u svim njegovim artikulacijama.

Marijana Hameršak

ИНДЕКС ИМЕНА

- Абелар, Пјер (Pierre Abelard) 490
Абрамицки, Рен (Ran Abramitzky) 262
Агатоновић, Даница 180
Адлер, Алфред (Alfred) 158, 340
Адлер, Ерик (Eric) 346
Ајдуковић, Марина 19
Ајнштајн, Алберт (Einstein) 136
Алкоф, Линда (Alcoff) 349
Ангерман, Клара (Clara Angermann)
543
Андерсон, Бендикт (Benedict) 92
Андерсон, Бони (Bonnie) 138
Андерсон, Хариет (Harriet) 92
Андоновска, Биљана 13, 500
Андрејевић, Вјера 285
Андрејевић Кун, Ђорђе 139
Анђелковић, Милош 78, 151, 152, 285
Анђелковић Чубриловић, Радунка 90,
365–367, 390, 457, 461, 473, 474,
476–478, 480, 504
Антоновић, Милорад 408
Антуновић Микачић, Смиљана 411–
413, 415, 416, 419
Аренал Понте, Концепсијон
(Concepción) 540
Аристотел (Ἀριστοτέλης) 318, 340
Аристофан (Ἀριστοφάνης) 347
Аритановић, Ивана 272
Арнитовић, Добрило 473
Арсић, Еустахија 487
Артур, Мерилин Кац (Marylin Katz
Arthur) 347
Атанасијевић, Ксенија 37, 39, 49, 141,
157, 158, 160, 315, 323–335, 338,
339–345, 348–351, 390, 398, 399,
462
Атанацковић, Милена 17, 25, 27, 30, 31,
35, 44, 120, 127, 133, 271, 280, 333
Ататурк, Мустафа Кемал (Atatürk) 363,
367
Баба, Хоми К. (Bhabha) 141, 142
Бабић Кеслер, Зденка 390
Багински, Труска фон (Truška von
Bagienski) 107, 195, 206, 207, 218,
219, 234, 243
Бадеа, Меланија (Melania) 556
Бадер Цар, Биргита (Birgitta Bader
Zaar) 94
Бадурина, Натка 64
Бајић, Наталија 492
Баковић, Зденка 250, 251
Балеску, Севастица (Sevastița Bălcescu)
549
Бандић, Даница 487

- Бараћ, Станислава 11, 13, 18, 60, 70, 74, 101, 133, 138, 148, 167–169, 182, 184, 188, 237, 266, 267, 278, 283, 294–297, 326, 328, 330, 331, 334, 335, 344, 409, 414, 416, 430, 441, 446, 447, 458, 464, 468, 472, 473, 477, 492, 501–503, 505, 561
 Барац, Антун 501
 Барбарић, Нада 250
 Барић, Олга 524–527
 Бартки, Сандра Ли (Sandra Lee Bartky) 529
 Бартуловић, Жељко 52, 58
 Басаричек, Ђуро 45
 Баси, Гертруда (Gertrude Bussey) 132
 Батинић, Ана 487
 Батлер, Џозефин (Josephine Butler) 524
 Бахтин, Михаил (Михаил Михайлович Бахтин) 150
 Башарагин, Маргарета 11, 99, 116, 561
 Башић, Ивана 342, 351
 Башовић, Љубинка 381
 Бебел, Аугуст (August Bebel) 40, 156, 205
 Беговић, Мехмед 360
 Беговић, Радмила 370, 373, 384
 Бекхаус, Роџер (Roger Backhouse) 261
 Белић, Угљеша 76, 441
 Белси, Кетрин (Catherine Belsey) 347
 Бенеш, Едвард 121, 128
 Бенешова, Хана (Benešová) 122
 Бењовски, Луција (Benyovsky) 18
 Беоковић, Мила 316
 Берг, Максим (Maxime) 261
 Бергсон, Анри (Henri) 339, 341, 348, 355
 Берић, Младен 74, 277, 278, 289, 294, 300, 302, 303
 Бериславић, Слава 249, 250, 256
 Бернаджиковска Беловић, Јелица (Bernadzikowska) 204, 236, 487
 Бернаскони, Сара (Bernasconi) 178
 Бертрам, Џули (Julie) 538
 Бисић, Расима/Расема 358, 360
 Бихнер, Луизе (Luise Büchner) 535, 536
 Бјелевац, Хифзи Абдурезак 315
 Бјернсон, Бјернстјерне (Bjørnstjerne Bjørnson) 410
 Блом, Ида 90
 Блох, Иван (Iwan Bloch) 236
 Блум, Харолд (Bloom) 72
 Бобан, Бранка 526, 529
 Бобичић, Нађа 351, 426
 Бовоар, Симон де (Simone de Beauvoir) 203, 343, 345
 Богдановић, Катарина 9, 69–78, 82, 84, 101, 133, 267, 293–295, 297–301, 303, 306, 445, 446, 487
 Богдановић, Милица 59, 141, 309, 310, 487
 Богичевић, Јован 408
 Бодо, Марта 549, 557
 Божиновић, Неда 18, 37, 74, 132, 133, 267, 271, 345, 358, 362, 408
 Божовић, Павле 279
 Божовић, Стака 236
 Бојмер, Гертруда (Gertrude Bäumer) 287, 391, 392, 394, 395, 397, 401, 405, 488, 490
 Бок, Гизела (Gisela Bock) 393–395, 397, 400
 Бокоњић, Стака 312
 Болдур-Лацеску, Георге (Gheorghe Boldur-Lătescu) 551
 Борић, Рада 101
 Борјан, Луција 249–251, 255, 256
 Бошковић, Јулија 325, 503, 504, 507
 Бошковић, Магда 250, 251
 Брандес, Георг 410
 Браница, Вања 19

- Браун, Елоиза (Heloise Brown) 132, 135
 Бре, Мадлен (Madeleine Brés) 169
 Брејк, Лорел (Laurel Brake) 484
 Бренко, Аида 521
 Брион, Елен (Hélène) 131
 Брић Мажуранић, Ивана 486
 Бру, Саша (Sascha) 500, 508
 Брукс, Ан (Ann Brooks) 298, 299
 Брунчић, Дубравка 11, 515, 531, 562
 Бугарски, Ранко 504
 Буден, Борис 502
 Будисављевић, Мира 310
 Бујаковић, Миња 11, 19, 26, 28, 267,
 284, 421, 436, 447, 562
 Букумира, Јован 13
 Булић (Шперац), Винка 28, 317, 488,
 489
 Бунушевац (Бингулац), Анђелија 102,
 171, 194, 204, 208, 213, 218, 223,
 225, 281
 Бурдије, Пјер (Pierre Bourdieu) 501, 507
 Бугиган, Тамара 10, 13, 180
- В**алдез, Демијан (Damian Valdez) 346
 Валцер, Анке (Waltzer) 387
 Васиљевић, Владимир 204, 211
 Вејс, Луис (Louise Weiss) 421, 424–428,
 430, 434, 436
 Велимировић, Вукосава Вука 468, 471,
 488
 Велимировић Попадић, Љубица 457–
 459, 461, 477, 480, 505
 Велкот, Џо (Jo Vellacot) 131, 132, 135,
 138, 142
 Вера (в. Курт, Бети) 81, 153, 238, 243,
 284, 441
 Верџинела, Марта (Marta Verginella) 17
 Вертинг, Матилда (Mathilde Vaerting)
 284
- Верчелин, Ђорђо (Giorgio Vercellin) 363
 Веселиновић, Соња 11, 233, 246, 562
 Видаковић, Ангелина 41, 42, 482, 483
 Видачић, Марцел 519, 526
 Видмар Хорват, Ксенија 521–523
 Видовић, Мане 54
 Видовић, Милица (рођ. Кнежевић) 54,
 55–57
 Видулић, Свјетлан Лацко 501
 Викерхаузер, Наталија (Natalie
 Wickerhauser) 309
 Вилсон, Вудро (Woodrow Wilson) 56,
 271
 Вилтсер, Ана (Anne Wiltser) 132
 Вилхар, Фани (Fanny) 60
 Винтерштајн Јовановић, Ружа 26, 27,
 101, 328
 Винце, Златко 100
 Вит, Шарлот (Charlotte Witt) 329
 Виташ, Софија (Wittasch) 62
 Влајић, Милица 280, 281, 324, 326–328,
 344, 451, 452, 461, 463
 Влајић Замбони, Даница 377
 Воде, Ангела 27, 87, 89, 91, 139, 490
 Водварка Кочонда, Мира 25, 209, 252,
 310, 315
 Војиновић, Милица 369–371, 374–382,
 384
 Вокер, Џејн (Jane Harriet Walker) 169
 Волф, Криста (Christa Wolf) 347
 Врањеш Шољан, Божена 122
 Врбица, Ђина 316
 Вугделија, Маријан 221
 Вудвард, Кетрин (Kathryn Woodward)
 519, 520
 Вујаклија, Милан 359, 408
 Вујковић, Марица 461, 463
 Вујновић, Марина 516–518, 524, 526

- Вујошевић, Лела 11, 71, 73, 187, 201, 562
Вукелић, Анге 213
Вулетих, Александра 401
Вулетих, Љиљана 141, 328, 331, 334, 335, 341–344, 350
Вулстонкрафт, Мери (Mary Wollstonecraft) 195, 395
Вулф, Вирџинија (Virginia Woolf) 135, 454
Вучетић, Марија 41
Вучетић, Радина 151
- Гавриловић, Драга 459, 460, 461, 464, 467, 469, 473
Галиган, Керол (Carol Galligan) 94
Гандерсхајм, Хросвита фон (Hrotsvitha von Gandersheim) 542
Ганличка 251
Гантер, Џон (John Gunther) 137
Гарет, Хедер Л. (Heather L. Garrett) 527
Гарет Фосет, Милисент (Millicent Garrett Fawcett) 447
Гелот, Лаура (Gellot) 94
Георгију, Јон (Ion Gheorghiu) 549
Германовић, Анка 249
Гете, Јохан Волфганг фон (Johann Wolfgang von Goethe) 81
Гетерт, Маргита (Margit Göttert) 393–395
Гилберт, Сандра М. 72, 81, 460
Гирса, Вацлав (Václav) 121
Глен, Евелин Накано (Evelyn Nakano Glenn) 523
Глишић(ева), Станка 72
Ѓатовић, Драгана 270
Говекар, Минка 88
Говорушић, Ката 251
Гогих, Малвина 69
Годси, Кристен (Ghodsee) 349
- Гођевац, Анка 376
Голд, Барбара 340
Голдин, Клаудија (Claudia) 272
Голдман, Ема (Emma) 195, 429
Голдштајн, Иво (Goldstein) 517
Голеску, Зое (Golescu) 549
Голубовић, Видоје 189
Гом, А. (A. W. Gomme) 341
Гончаров, Иван Александрович 372
Госман, Лајонел (Lionel Gossman) 346
Гоф-Јејтс, Ана (Anna Gough-Yates) 548
Грабеж, Трифко 312
Градо, Антун Берко 253
Гранд, Сара 447–449, 465
Гранђа, Иван 45
Грезбек, Клое (Chloe Groesbeck) 490
Гринау, Јозефине (Josephine Grinau) 542
Грињан, госпођа (Angélique-Clarice d'Angennes de Rambouillet) 373
Грубачки, Исидора 11, 17, 19, 25, 29, 35, 63, 426, 427, 563
Грујић, Марија 13, 576
Грујић, Мирка 61
Губар, Сузан (Susan) 72, 81, 460
Гуцвилер, Кетрин (Kathryn Gootzwiler) 346
- Д'Агу, Мери (Marie D'Agoult) 490
Д'Алесио, Вани (Vanni D'Alessio) 59
Д'Анунцио, Габријеле (Gabriele D'Annunzio) 57, 58
Дамњановић, Срђан 342
Даскалова, Красимира (Крассимира) 548
Дворжак, Станко 252
Де Броин, Бен (Ben De Bruyn) 500, 508
Де Врис, Јан (Jan de Vries) 264
Де Севиње, госпођа (Marie de Rabutin-Chantal, marquise de Sévigné) 373

- Де Хан, Франциска (Francisca De Naan) 428, 548
- Девеић Убавић, Станка 491, 492
- Девчић, Деша 250, 251
- Дедијер, Милица 9, 69, 70, 76, 101, 103, 133
- Деж, Георге Георгију (Gheorghe Gheorghiu Dej) 552
- Дејановић, Драга 487
- Дејановић, Ивана 11, 357, 368, 563
- Дејвидмен, Лин (Lynn Davidman) 102, 116
- Делетант, Денис (Dennis) 550
- Деметровић, Јурај 59
- Демокрит (Δημόκριτος) 332
- Деретић, Ирина 340, 350
- Деретић, Јован 501
- Дерида, Жак (Jacques Derrida) 193
- Деспот, Блаженка 492, 493
- Дивјак, Јелка 310
- Диздаревић, Бранка 378
- Дијала, Ада (Ada Dialla) 140
- Дијанина, Катја 489
- Дилберовић, Анђелина 249
- Димитријевић, Владимир 342
- Димитријевић, Воја 169
- Димитријевић, Зора 461
- Димитријевић, Иван 409
- Димитријевић, Јелена 366, 474, 487, 506
- Димић, Зорка Т. 398
- Додс, Ерик (E. R. Dodds) 348
- Дојчиновић, Биљана 485, 487, 500
- Достојевски, Фјодор Михајлович (Фёдор Михайлович Достоевский) 239, 310, 372
- Драгосавац, Бранка 381
- Драинац, Раде 238
- Дракић, Гордана 24, 266, 278
- Драшкић, Љубимка 310
- Драшкић, Марија 24, 280
- Дрновшек, Даринка 86
- Дујић, Лидија 526
- Дујмовић, Соња 308, 312, 315
- Дулер, Вера 239
- Дунка-Скиау, Констанца (Constanța Dunca-Schiau) 549
- Духачек, Даша 141
- Душанић, Дуња 487
- Ђокић, Дејан 55
- Ђоковић, Гордана 13
- Ђоми, Фабио (Giomi) 23, 31
- Ђорђевић, Владимир 473
- Ђорђевић, Ђорђе 237
- Ђорђевић, Тихомир 473
- Ђукић, Анкица 477
- Ђукић, Зорана 11, 547, 560, 563
- Ђукић, Трифун 473
- Ђурашиновић, Биљана М. 381
- Ђурђевић, Марко 279
- Ђурић, Бојка 25
- Ђурић, Владимир 341, 342, 350, 351
- Ђурић Пауновић, Ивана 162
- Ђурић Топаловић, Милица 141, 391, 486, 491
- Ђуричић, Вишеслава 167, 179–181, 183, 184
- Ебиб, Хабибе (Habibe Ebib, в. Едип Адивар, Халиде) 367
- Еванс, Ричард (Richard) 93
- Евић, Беба (Евић Крајачић, Босиљка) 251
- Едип Адивар, Халиде (Halide Edip Adıvar, в. Ебиб, Хабибе) 366
- Екмечић, Милорад 311, 312

- Елдриџ Милер, Џејн (Jane Eldridge Miller) 449
- Елиот, Т. С. (Thomas Stearns) 454
- Елиот, Џорџ (George) 465
- Елоиза (Héloïse) 490
- Елфорд Смит, Џејна (Jana Smith Elford) 484
- Емерт, Томас (Thomas A. Emmert) 268, 269
- Енгелс, Фридрих (Friedrich Engels) 194
- Епикур (Επίκουρος) 332
- Еренбург, Иља Григо рьевич Эренбу рг) 139
- Еренрајх, Барбара (Ehrenreich) 519, 521
- Еренфелс, Кристијан фон (Christian von Ehrenfels) 205
- Ерли, Франсис (Frances Early) 132
- Есхил (Αἰσχύλος) 347
- Еурипид (Ευριπίδης) 339, 342, 343, 345, 347–350
- Жарков, Дубравка** 502
- Жељко, Дарја 206, 217, 220
- Жердик Креачић, Олга 251
- Живановић, Маша (в. Скопчински, Марија) 108, 160, 169, 171–173, 196, 205, 207, 210, 223, 227, 237, 280, 281, 307–318, 320, 450, 451
- Живановић, Стеван 311,
- Живановић, Теодор 311, 312, 317
- Живковић, Љубица 170, 194, 205, 207–213, 218, 221, 235, 236, 239, 244
- Живковић, Милутин 194, 218, 220, 221, 223, 224, 235
- Живковић, Петар 45
- Живојиновић, Велимир (Massuka) 477, 478
- Жицина, Милка 459, 461, 487
- Жуњић, Слободан 342
- Загорац, Веда** 250
- Захаријевић, Адриана 148, 149
- Зејнеп Ханума (Zeynep Hanım) 366
- Зеки, Салих (Salih Zeki) 366
- Зеџ, Недо 317
- Зиболд, Шарлота фон (Charlotte von Siebold) 536
- Зога, Маја 41
- Зонтаг, Сузан (Susan Sontag) 174, 175
- Зорко, Томислав 206, 217
- И. Г.** 29, 31
- Ибзен, Хенрик (Ibsen) 80, 81, 157, 350, 410, 467
- Иванић, Анђа 269
- Иванић, Делфа 55, 101, 152, 153, 159, 283, 285, 286, 286, 294, 295, 300, 312, 388, 389
- Иванова, Оливера 10, 13, 101, 324, 325, 442
- Ивановић Мојић, Ангелина 160, 399, 488, 493
- Иглтон, Мери (Mary Eagleton) 460, 463
- Игњачевић, Д. 206, 212
- Илеш, Марина 101
- Илић (Агапова), Марија 222, 280
- Илић, Д. Ј. 421–423
- Илић Тутуновић, Надежда 167, 183, 184, 472
- Илова, Милена (Illová) 137
- Инглиш, Дирдри (Deirdre English) 519, 521
- Ипатеску, Ана (Ipătescu) 549
- Ирби, Аделина Паулина (Adeline Irby) 316, 486
- Иригаре, Лис (Luce Irigaray) 345
- Исић, Момчило 37
- Искра, Штефа 309
- Истраги, Панаит (Panait) 72

- Јакоб, Тереза Албертина Луиза фон (Therese Albertine Luise von Jacob) 543, 544
- Јакобовић Фрибец, Славица 525, 526
- Јаковљевић, Милица (Мир-Јам) 461, 463, 466
- Јакшић Радулашки, Катица 312
- Јамбришак, Марија 309, 310, 486
- Јанг-Брул, Елизабет (Elisabeth Young-Bruhl) 484, 488
- Јаничек, Марија (Maria Janitschek) 241
- Јанковић, Даница 370, 371, 376, 384, 473, 474
- Јанковић, Драга С. 180, 457, 458, 461, 473, 474, 476–478, 480
- Јанковић, Зорка 22, 25, 28, 482
- Јанковић, Љубица 372, 473
- Јанковић, Милица 167, 174, 175, 176, 180, 183, 184, 193, 233, 238, 240, 241, 244, 246, 461, 463–465, 473, 487, 503, 507
- Јанковић, Светлана 141
- Јанчић, Јелена 250, 251, 255, 257
- Јањанин, Милан 100
- Јањатовић, Босиљка 252–254, 256
- Јањић, Ј. 107
- Јеличић, Иван 57
- Јефимија 487
- Јовановић Крикнер, Смиља 328
- Јовановић, Драгољуб 265
- Јовановић, Вера 9, 69, 70, 84, 101, 133, 266, 312, 390
- Јовановић, Нада (в. Милојевић, Милева и Суботић, Милева) 76, 77, 79–81, 153, 241, 441, 467
- Јовановић, Стојанка 491
- Јовановић Батут, Милан 234, 389
- Јовић, Бојан 13, 458, 500, 508
- Јовичић, Катарина 76
- Јоргић Степановић, Кристина 11, 37, 49, 564
- Јосиповић, Олга 76
- Јувал-Дејвис, Нира (Nira Yuval-Davis) 161, 518, 520
- Јурић Загорка, Марија 515–521, 524–526, 528, 532
- Јуркић, Штефа 519
- Калм, Мари (Marie Calm) 534, 540**
- Камерон, Аверил (Cameron) 347
- Кантакузина, Марија Палеологина (Μαρία Παλαιολογίνα Καντακουζηνή) 140
- Карађорђевић, Александар 20, 45, 49, 121, 125, 133, 249, 492, 517
- Карађорђевић, Марија 61
- Кардум, Маријана 11, 119, 120, 122, 126, 130, 271, 315, 565
- Каршњевић, Халка 310
- Каснар (Караџић), Зор(к)а 9, 23, 24, 69, 70, 101, 103, 133, 268, 278, 293, 294, 296, 328, 504
- Катанић, Нада 169
- Катанчевић, Андрија 280
- Кауер, Мина (Minna Cauer) 540
- Кафтанић, Павица Јулија 53–55, 62
- Кац Ротман, Барбара (Barbara Katz Rothman) 523
- Кведер (Деметровић), Зофка 21–24, 26, 28, 53, 56, 59, 69, 70, 122, 208, 209, 409
- Кеди Стентон, Елизабет (Elizabeth Cady Stanton) 538
- Кеј, Елен (Ellen Key) 88, 397, 407–417, 419
- Кејн, Барбара (Barbara Caine) 524
- Кењон, Олга (Olga Kenyon) 469
- Керн, Елен (Ellen Kern) 432
- Кернер, Теодор (Theodor Körner) 534

- Кершо, Ангела (Kershaw) 426–428, 430
 Кеслер, Николас (Nicholas Kessler) 393
 Кеулс, Ева 347
 Кецман, Јованка 18, 20, 24, 25, 38, 45, 46, 60, 61, 133, 255, 257, 267, 315, 390, 434, 482, 491, 492, 525
 Кимлицка, Вил (Will Kymlicka) 94
 Кинунен, Тина (Tiina Kinnnen) 397
 Кири, Марија (Maria Skłodowska-Curie) 162, 174, 345, 486
 Кићевац (Петровић), Вера 101, 199, 314, 374, 484
 Кјелсберг, Бетси (Betzy Kjelsberg) 271
 Клајић, Марија 57
 Клајн, Иван 100
 Клеман, Катрин (Catherine Clément) 347
 Клинг, Гудрун 393
 Клингер, Вилијам (William) 52
 Кнежевић, Васа П. 236, 237, 244
 Кнежевић, Јована 234
 Коблер, Дана 88
 Ковачевић, Новка 70
 Ковачевић Лопашевић, Злата 22
 Ковачић Гржетић, Марија 256
 Козма, Гизела (Ghizela Cozma) 551, 557
 Колар Димитријевић, Мира 253, 255
 Коларић, Ана 11, 13, 21, 73, 81, 135, 182, 427, 439, 440, 455, 457, 458, 462, 471–473, 500, 565
 Колин (Ђукић), Јелена 310
 Коломан, Рац 343
 Колонтај, Александра (Александра Михайловна Коллонтај) 13, 81, 82, 153–156, 195, 233, 237, 244, 267, 284, 285, 402, 417, 421–427, 429–434, 436, 447, 448, 453, 459, 473, 481, 493, 505
 Компарић, Алма 250, 251
 Кон, Дорит (Dorrit Cohn) 453
 Константиновић, Богољуб 204
 Корник, Мартин (Martyn Cornick) 426–428, 430
 Корнис-Поп, Марсел (Marcel Cornis-Pope) 501
 Костић, Александар 152, 159
 Костић Селем, Милица 77, 79, 192, 233, 238–240, 244, 246, 461
 Косут, Мери (Mary) 548
 Котањи, Елза (Else Kotányi, познатија као Елсе Јерусалем) 241
 Кох, Магдалена (Koch) 13, 175, 176, 460, 469, 577
 Коштал, Андрија 175
 Кошутић, Сиди 516
 Крајевска, Теодора (Krajewska) 316
 Краков, Станислав 238
 Крамарић, Анка 308
 Кристева, Јулија (Julia) 345
 Кристенсен Нелсон, Каролин (Carolyn Christensen Nelson) 448
 Крклец, Густав 465
 Крофта, Минка 488
 Крупска, Надежда (Krupskaja) 429
 Кршић, Смиљана, 307, 316
 Ксенофонт (Хенопхон) 261
 Куза, Елена (Cuza) 549
 Кузмановић Ђурић, Татјана 261, 262
 Кујраковић, Нусрет 360
 Кулман, Ерика (Erika Kuhlman) 132
 Курт, Амели (Amélie Kurth) 347
 Курт, Бети (Bethy Kurth, рођ. Крис, в. Вера) 81, 153, 238, 284, 441
 Кучера, Елза/Елса/Елизабета 377–379
 Лабе, Лујза (Louise Labé) 542
 Лагерлеф, Селма (Selma Lagerlöf) 410
 Лазаревић, Анђелија 174, 175, 409

- Лазаревић, Јелена 25, 388, 415
Лазаревић, Лаза 469
Лазаревић, Небојша 373
Лазих, Милица-Симка 506
Лалатовић, Јелена 11, 13, 99, 101, 116, 481, 496, 565
Ланге, Хелена (Helen) 88, 387, 392–397, 401, 405, 490
Латковић, Даринка 476
Лебл Албала, Паулина 69, 72, 76, 78, 101, 138, 139, 286, 295, 376–378, 380, 461, 463–466, 482, 485, 487, 503, 507
Ледерер, Мира 250
Лејн, Мелиса (Melissa Lane) 346
Леко, Александар М. 173
Ленг, Кирстен 155, 158
Лендић, Милица 139, 490
Лењин, Владири Илич (Иљич Ленин) 432
Леукип (Λεύκιπλος) 332
Лефковиц, Мери (Mary Lefkowitz) 347
Лечек, Сузана 517, 526, 527
Ли, Арија (Arija Ly) 490
Ликар, Јелка 266, 488
Линден, Клаудија (Claudia Lindén) 417
Ловрековић, Ана 11, 249, 259, 566
Лолић, Маринко 342
Ломброзо, Чезаре (Cesare Lombroso) 222
Лонткијевић, Нада 61, 62
Лончаревић, Катарина 11, 323, 327, 329, 330, 338, 340, 343, 350, 566
Лоти, Пјер (Pierre) 366
Лоу, Евелин (Eveline Lowe) 525
Лоу, Пем (Pam Lowe) 520
Лукић, Света 501
Луксембург, Роза (Róża) 237, 267, 433
Луцерна, Камила (Camilla) 309
Љотић, Димитрије 43
Љочић, Драга 409
Љубојевић, Даринка 41
Магазиновић, Мага 102, 380
Маестро, Ленка 250
Мајзнер, Анастасија 42
Мајредер, Роза (Rosa Mayreder) 155
Максимовић, Бојана 11, 407, 419, 566
Максимовић, Десанка 102, 167, 174, 176, 180, 183, 184, 487
Малешевић, Мирослава 13, 18, 75, 76, 86, 87, 148, 243, 278, 284, 296, 331, 345, 409, 414, 416
Малић, Лариса 10, 13
Ман, Томас (Thomas Mann) 136
Манојловић, Радојка 134
Маринковић, Радмила 100
Маричић, Јелица 370, 372, 384
Марковић, Даница 175, 472
Марковић, Зденка 309, 310, 486
Марковић, Љубица 369–371, 374, 375, 377–380, 382, 384, 487, 507
Марковић, Предраг Ј. 282
Марковић, Сима 304, 505
Маркс, Карл (Marx) 156, 194
Маркс, Магдален (Magdeleine Marx) 429, 430
Мародић, Даринка 76
Мартино, Харијет (Harriet Martineau) 540
Мартинов, Добрила 76
Марушић, М. 60
Марчеља, Мери 251
Марчетић, Адријана 501
Масарик, Томаш (Tomáš Garrigue Masaryk) 120–128, 160, 161, 243, 268, 484

- Матијевић, Тијана 11, 499, 511, 566
 Матковић, Хрвоје 517
 Маточец, Мара 519, 526–528
 Мачек, Влатко 45
 Медема, Стивен (Steven) 261
 Мајзел-Хес, Грета (Grete Meisel-Hess) 155, 431
 Мејкпис, Клер (Clare Makepeace) 203
 Мељникова-Папоушкова, Надежда (Мељникова-Попоушкова) 432
 Меркерк, Елизе ван Недервен (Elise Van Nederveen Meerkerk) 261
 Мерс, Елен (Ellen Moers) 460
 Мерчант, Сузан (Suzanne Marchant) 346
 Мештровић, Иван 151
 Миан, Џоена (Johanna Meehan) 298
 Мијатовић, Бошко 268
 Мијушковић, Лепосава 460, 475
 Микелини, Ан Норрис (Ann Norris Micheline) 346, 348
 Микић, Љубица 57
 Мил, Џон Стјуарт (John Stuart Mill) 540
 Милаковић, Бранко 376
 Милаковић, Марија 376
 Милановић, Јасмина 18, 55, 133
 Милачић, Смиљана 102
 Миленковић, Милица 271
 Милет, Кејт (Kate Millet) 346
 Милетић, Славко 190
 Милијановић, Ана 41
 Милинковић, Јелена 11, 13, 26, 28, 73, 79, 81, 101, 102, 148, 156, 158, 159, 174–176, 181, 262, 326, 328, 335, 344, 408–410, 415, 416, 441–443, 449, 450, 457, 458, 460, 462, 480, 487, 500, 502, 503, 507, 508, 567, 575
 Милић, Анђелка 37, 38
 Милић, Даница 264
 Милкић, Миљан 141
 Милованов, Дајана 11, 148, 293, 306, 567
 Миловук, Катарина 139, 487
 Милојевић, Боривоје Ж. 77
 Милојевић, Вукосава 324, 325, 331, 457, 461, 463, 468, 470–473, 480, 503, 505
 Милојевић, Милева (в. Јовановић, Нада и Суботић, Милева) 9, 69, 70, 72, 75–82, 84, 101, 133, 151–153, 159, 193, 197, 204, 205, 207, 212, 213, 236, 266, 282, 284, 285, 324, 332–334, 342, 344, 441, 467
 Милорадовић, Горан 311
 Милорадовић, Маша 11, 320, 567
 Милосављевић, Петар Р. 101, 300
 Милчиновић, Адела 24, 27, 56
 Миљковић, Бранко 101
 Миљковић, Марко 270
 Миљушковић, Сања 101
 Мирковић, Зоран С. 279
 Мирон, Милица 174
 Митковић, Иван 77
 Митриновић, Димитрије 311
 Митро, Вероника 101, 103, 105
 Митровић, Чедомил 333
 Михаилеску, Штефанија (Ștefania Mihăilescu) 557
 Михаиловић, Људмила 370, 372, 378, 380, 382, 384
 Михајловић Ђорић, Јелена 328
 Мишић, Смиља, 370, 372, 382, 384
 Мишић Јамбришак, Јелка 378
 Мишковска Кајевска, Ана 502
 Младеновић, Божица 264
 Младеновић, Зорица 11, 533, 545, 567
 Моклер, Камиј (Camille Mauclair) 234
 Молино-Колумбини, Ђулија (Giulia Molino-Colombini) 539

- Монтесори, Марија (Maria Montessori) 212, 213
- Моравчевић, Никола 239
- Московић, Клаудија (Claudia Moscovici) 553
- Мочник, Растко 501
- Мршевић, Зорица 170
- Мудровић, Лудмила 57
- Музоније Руф (Gaius Musonius Rufus) 330
- Мунк, Зденка 250
- Мустеданагић, Лидија 310
- Н**азор, Владимир 311
- Најтингел, Флоренс (Florence Nightingale) 540
- Науман, Фридрих (Friedrich Naumann) 394
- Ненадовић, Љубомир 469
- Ненић, Ива 349
- Нестор Жучни (Јовка Прокић) 311
- Нешић, Ружа 41
- Нешковић, Зора 222
- Нешковић Вучетић, Јелица 390
- Никиас (псеудоним) 28
- Николић, Вукосава (рођ. Поповић) 370, 372, 384
- Николић, Милан 71, 72
- Николић, Сретен 100
- Ниче, Фридрих (Friedrich Nietzsche) 156, 348, 417
- Новаковић, Коста 151
- Новаковић, Стојан 311
- Новосел, Ванда 250, 251
- Нојбауер, Џон (John Neubauer) 501
- Нортон, Роберт Е. 346
- Нушић, Бранислав 125
- Њ**егош, Петар Петровић 466
- Њуман, Џон Пол (John Paul Newman) 59
- О**'Нил, Меги (Maggie O'Neill) 236
- Обрадовић, Доситеј 466, 469
- Обреновић, Милош 189
- Ограјшек Горењак, Ида 18, 20, 22, 24–26, 53, 56, 119, 120, 122, 126, 271, 309, 315, 516–518, 525
- Омељченко, Марија (Maria Omeltchenko) 485, 486, 488, 494
- Опреа, Дениса-Адриана 551–553, 557
- Опреа, Каталина (Cătălina) 555
- Орешковић, Франја 51, 54, 57
- Орешчанин, Даница 251
- Орзоф, Андреа (Orzoff) 121, 122
- Орлеанка, Јованка 485
- Орловић, Вук (псеудоним, в. Љубица Велимировић Попадић) 468–473
- Остерман, Олга 270
- Ото-Петерс, Лујза (Louise Otto-Peters, псеудоним Otto Stern) 392, 533, 534, 536–539, 541–545
- Оукли, Ан (Ann Oakley) 519
- Офен, Карен (Offen) 20, 81, 94, 135, 142, 158, 161, 206, 451, 524
- П**абст, Георг Вилхелм (Wilhelm) 207
- Павелић, Хана 251
- Павлаковић, Вјеран 56
- Павловић, Амвросије 311
- Павловић, Десанка 390
- Палавестра, Предраг 462
- Палић, Олга 374, 376
- Пантелић, Ивана 11, 38, 109, 131, 145, 262, 568
- Папенхајм, Берта (Bertha Pappenheim) 196, 388, 389

- Парменид (Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης) 332
 Пастовић, Дуња 217
 Патаки, Марица 250
 Пауел, Манушег (Manushag Powell) 494
 Паукер, Ана 552
 Пачић, Оливера 41
 Пеић Чалдаровић, Дубравка 59, 370
 Пејановић, Ђорђе 408
 Пејовић, Драгана 235
 Пејтмен, Керол (Carole Pateman) 523
 Пековић, Слободанка 15, 168, 182, 415
 Перадото, Џон (John Peradotto) 347
 Перић, Јелка 124
 Перић, Нинко 43
 Пернар, Иван 45
 Перовић, Латинка 32, 274, 287
 Петровић, Вукашин 389
 Петровић, Коста 108
 Петровић, Милева 24, 69, 78, 266, 504
 Петровић, Милена 101
 Петровић, Надежда 41, 42, 295, 377, 378
 Петровић Јововић, Боса 370, 384
 Петровић Морић, Славка 483, 492
 Петковић, Владимир 331
 Петковић (Максимовић), Лепосава 24, 25, 70, 102, 283, 315, 379
 Петрановић, Бранко 43
 Петронијевић, Бранислав Брана 71, 334, 342, 345
 Петрунгаро, Стефано 31, 63
 Пешић, Лепосава 370, 373, 384
 Пивец Стеле, Мелита (Melitta) 379
 Пикет, Лин (Lyn Pikett) 463
 Пилетић, Иванка 370, 373, 382, 384
 Пилковић, Дора 461, 464, 476
 Пирнат, Злата (Pirnat-Cognart) 93
 Пич, Лусинда Џ. (Lucinda J. Peach) 140
 Пламинкова, Франтишка (Františka Plamínková) 120–124, 126, 127
 Платон (Πλάτων) 329, 330, 332, 340, 349, 350
 Погачић, Милка 487
 Полојац, Милена 279
 Полок, Шелдон (Sheldon Pollock) 141, 142
 Пољак, Јованка 10, 13, 101, 324, 325, 442
 Померој, Сара (Sarah Pomeroy) 347
 Поп, Аделаида (Adelheid Popp) 94
 Поповић, Анка 331
 Поповић, Бојан 432
 Поповић, Л. 208
 Поповић, Милош 296
 Поповић, Михаило 100
 Поповић, Павле 380
 Поповић, Радован 398
 Поповић Обрадовић, Олга 24, 280
 Попратњак, Слободан 526
 Поткоњак, Сања 527
 Поћепа, Јон Михај (Ion Mihai Rosera) 554
 Прешерн, Франце 504
 Принцип, Гаврило 312
 Прленда, Сандра 18
 Продановић, Перса 69
 Прокић, Олга 373
 Прокоп, Ана 250, 251, 256
 Протић-Хлушичка, Десанка 482, 492
Радивојевић, Јулијана 487
 Рабиновиц, Ненси (Nancy Rabinowitz) 347, 348
 Радић, Павле 45
 Радић, Стјепан 45, 125, 517, 526
 Радовановић, Милан 193
 Радовић, Надежда 205

- Радоичић, Љубица 461, 464, 473, 476
 Рајковић, Ана 11, 203, 216, 568
 Рајнхарц, Шуламит (Shulamit Reinharz) 102, 116
 Рајт, Барбара (Barbara D. Wright) 238
 Рап, Лејла (Leila J. Rupp) 518
 Расел, Бертранд (Russell) 136
 Растовчан, Слава 463, 485, 488, 490, 493
 Рачић, Пуниша 45
 Рафаиловић, Јелена 265, 269
 Ребац, Хасан 358, 360–365
 Редер, Карл (Röder) 540
 Ристић, Правда 30, 31, 467
 Ритберг, Олга фон (Rittberg) 310
 Рихардис Сренко, Марија (Marie) 109
 Ричлин, Ејми (Amy Richlin) 346, 347
 Робинсон, Тереза (Therese Robinson) 543, 545,
 Ровботам, Ши́ла (Sheila Rowbotham) 138
 Роланди, Франческа (Francesca Rolandi) 11, 22, 51, 65, 569
 Ромили, Жаклин де (Jacqueline de Romilly) 350
 Росети, Марија (Maria Rosetti) 549
 Роси, Олимпија (Olimpia Savio Rossi) 539
 Росић, Татјана 506
 Росовски, Сузан (Susan J. Rosowski) 464
 Рофе, Едмунд (Edmund Roffe) 536
 Рочић, Нада 250
 Рошу, Пелагија (Pelaghia Roşu) 549
 Ружић, Виктор 60
 Рул, Мартин (Ruehl) 346
 Русе, Жан (Jean Rousset) 468
 Савић, Јелена 61
 Савић, Свенка 99, 100, 102, 116
 Савић Ребац, Аница 350
 Савио, Олимпија (Olimpia) 539
 Саламон, Нада 251
 Салецл, Рената 521
 Салиб, Хамид (в. Едип Адивар, Халиде) 366
 Саливан, Џ. П. (J. P. Sullivan) 347
 Сапфо (Σαπφώ) 345
 Сартр, Жан Пол (Jean-Paul Sartre) 343, 350
 Свирчев, Жарка 11, 13, 26, 28, 73, 77, 79, 80, 101, 102, 147, 165, 262, 326, 328, 335, 344, 408, 415, 416, 441–443, 458, 462, 465, 467, 473, 487, 500–502, 507, 508, 569, 575
 Свонсон, Дебра (Debra H. Swanson) 519, 521–523
 Седиб, Халида 108
 Секулић (Стремицка), Исидора 102, 167, 181, 397, 398, 400, 454, 461, 464, 465, 473
 Селесковић, М. Т. 264
 Селишник, Ирена 11, 18, 19, 27, 28, 85–87, 89, 93, 97, 148, 391, 395, 400, 428, 569
 Семелић, Зденка 310
 Серао, Матилда (Matilde) 410
 Сервантес, Мигел де (Miguel de Cervantes) 471
 Сеферовић, Јелена 11, 217, 231, 570
 Сигел, Мона (Mona Siegel) 131, 135, 138
 Сиксу, Елен (Hélène Sixous) 345, 347
 Симић, Зорана 11, 13, 69, 84, 570
 Симић, Мила 25, 205, 212, 216, 219, 220, 225, 227, 229
 Симић, С. 236
 Симић Јовановић, Јелена 311
 Сирковић, Нина 460
 Скерлић, Јован 71, 311, 464, 473

- Скинер, Мерилин (Marilyn Skinner) 347
 Склевички, Лидија (Lidia Sklevicky) 18, 525
 Скопчиниски, Марија (Maria Skorcsinsky/Skopszyński, в. Маша Живановић) 308
 Скопчински, Отилија (Otilie Skorcsinsky/Skopszyński) 308
 Скопчински, Теофил (Teofil Skorcsinsky/Skopszyński) 308
 Скот, Џоан (Joan Scott) 132, 135, 494
 Славић, Душан 236
 Слијепчевић, Перо 311
 Смиљанић, Влатко 527
 Смиљанић, Милосав 279, 282, 283
 Смодлака, Лука 311
 Сократ (Σωκράτης) 330
 Солар, Маја 501, 502
 Сомервил, Мери (Marry Somerville) 540
 Софокле (Σοφοκλής) 348
 Спасић, Ивана 502
 Спасовић, Ивана 399
 Спиноза, Барух (Baruch de Spinoza) 340
 Спиридоновић Савић, Јела 193, 239, 240, 487
 Станковић, Борисав 466
 Станковић, Раденко 311
 Стевановић, Кристина 162
 Стевановић, Марјана 99, 116
 Стевановић, Ружица 375
 Стенфорд, Фридман (Friedman Stanford) 135, 142
 Степинац, Алојзије 520, 521
 Стефановић, Ирена (рођ. Ирена Маргарета Фекете) 370, 373, 380, 382, 384
 Стефановић, Светлана 11, 27, 133, 148, 152, 314, 387, 393, 397, 400, 405, 570
 Стиб, Метју (Matthew Stibbe) 428
 Стипковић, Марија 251, 490
 Стојадиновић, Милан 401, 483
 Стојадиновић Српкиња, Милица 466, 487
 Стојаковић, Гордана 101, 102, 107
 Стојановић, Даринка 9, 69, 70, 76, 84, 101, 103, 133, 411, 481, 506
 Стојановић, Ружица/Ружа 24, 74, 277, 278, 281, 286, 289, 293–297, 299–306
 Стојановић, Софија 370, 373, 384
 Стојковић, Марија 401
 Стокић Симончић, Гордана 11, 369, 371, 381, 383, 570
 Столић, Ана 18, 20, 21, 23, 482, 489
 Стошић, Анђела 11, 369, 371, 373, 383, 571
 Стриндберг, Аугуст 410, 417
 Суботић, Милева (в. Милојевић, Милева и Јовановић, Нада) 78
 Суботић, Софија 370, 372, 384
 Суел, Вилијам (William Sewell) 262
 Сулејманпашић, Џевад 360
 Сулова, Надежда 536
 Сутнер, Берта фон (Bertha von Suttner) 138, 139
 Танасковић, Дарко 359, 362–364
 Тавчар, Фрања 93
 Тежак, Магда 251
 Тимс, Маргарет 132
 Тинер, Марсел (Marcelle Tinayre) 461
 Тито, Јосип Броз 38
 Тод, Селина (Todd, Selina) 488, 489
 Тодић, Миланка 139, 345
 Тодорић Милићевић, Теодора 11, 277, 289, 572
 Тодоровић, Бранислав Б. 265
 Тодоровић, Михаило 284, 430

- Толстој, Лав Николајевич (Лев Николаевич Толстой) 310, 372
- Томин, Светлана 100
- Томић, Милица 182, 487
- Томић, Светлана 72, 101
- Трговац Мартан, Славица 526
- Тренсењи, Балаж (Balázs Trencsényi) 121
- Тропин, Тијана 458
- Трох, Питер (Pieter Troch) 53
- Трухелка, Јагода 309, 310, 487
- Тули, Сара (Sarah Tooley) 448
- Туризи Колона, Ђузепина (Giuseppina Turrisi-Colonna) 539
- Туркаљ Шарић, Љиљана 226, 249
- Турковић, Бешка 250
- Турковић, Ружица 250, 251, 255
- Туцовић, Димитрије 389
- Тхеана (Θεανώ) 329, 337
- Ђ**орић, Божо 100
- У**рем, Младен 53, 62
- Ушаклигил, Латифе (Uşaklıgil) 367
- Ушаклигил, Халит Зија (Ziya Uşaklıgil) 367
- Ф**абковић, Марија 122
- Фајнберг, Мелиса (Melissa Feinberg) 124
- Фату-Тутовеану, Андрада (Andrada Fătu-Tutoveanu) 552
- Фејзић Ченгић, Фахира 364
- Фелдман, Андреа 120, 517
- Фелски, Рита 453, 515, 518, 524, 528, 532
- Фердинанд, Франц (Franz) 312, 473
- Фери, Енрико (Enrico Ferri) 222
- Фетерли, Џудит (Judith Fetterley) 346
- Фикерт, Огист (Auguste Fickert) 92
- Филиповић, Фрида 167, 169, 178, 184, 193
- Фифилд, Питер (Peter Fifield) 175
- Флеминг, Мери (Marie Fleming), 298, 299
- Флобер, Гистав (Gustave Flaubert) 238
- Фодор, Ева 551
- Фок, Луј (Fauque) 208, 209, 213
- Фолер, Јелка (Foller) 57, 59, 62
- Фолеј, Хелен (Helene Foley) 347
- Фолић, Милутин 364
- Фосић, Луција 487
- Франгеш, Иво 501
- Фреверт, Уте 392, 394, 396, 401
- Фрејзер, Ненси (Nancy Fraser) 188, 298, 299, 301, 515, 518, 526, 532
- Фројденберг, Ика (Ика Фрајденберг) 490
- Фуко, Мишел (Michel Foucault) 475
- Фурије, Шарл (Charles Fourier) 195
- Х**абермас, Јирген (Jürgen) 293, 298, 299, 306, 515, 518, 532
- Хагеман, Ела (Ella Hagemann) 539
- Хајлигштајн, Нада (Heiligstein) 250, 251
- Хајниш, Маријане (Marianne Hainisch) 88
- Халдер, Луиза (Louise) 538
- Хамершак, Маријана 13, 578
- Хамфрис, Џејн (Jane Humphries) 264
- Хан-Хан, Ида фон (Ida von Hahn-Hahn) 543
- Хардинг, Сандра 487
- Хас, Херта (Haas) 251
- Хаџић, Јован 279
- Хејке, Карге 182
- Хејлман, Ан (Ann Heilmann) 447, 453
- Хелијаде Радулеску, Јон (Ion Heliade Rădulescu) 549
- Хенрикес, Фернандо (Fernando Henriques) 211

- Хераклидес, Алексис (Αλέξης Ηρακλείδης) 140
- Херкамб, Мартин (Hurcombe) 426–428, 430
- Херцог, Мила 250, 251
- Хил, Октавија (Octavia Hill) 539
- Хилдегарда Бингенска (Hildegard von Bingen) 542
- Хирш, Маријана (Marianne Hirsch) 347
- Хитлер, Адолф 139
- Хлапец Ђорђевић, Јулка (Chlapец) 81, 85, 94, 98, 124, 147, 155–163, 165, 195, 218, 222, 223, 233, 238, 241–244, 246, 279, 282, 284, 285, 314, 399, 400, 449–452, 459, 461–464, 467, 469, 473, 477, 478, 481, 493
- Хожзер, Јохана (Johanna Häußer) 543
- Хоксворт, Силија (Celia Hawkesworth) 485, 487
- Хол, Идит (Edith Hall) 350
- Холец, Катарина 25, 388
- Хорел, Сара (Horrell) 264
- Христић, Даница 20, 23, 25, 59
- Хуек-Дехио, Елза (Elsa Hueck-Dehio) 485, 486, 493
- Хус, Јан 123, 128
- Хутинец, Горан 311
- Ц**ајтлин, Фрома (Zeitlin) 347
- Цанкар, Иван 504
- Цар Емин, Виктор 61
- Цази, Јосип 253
- Цвајг, Штефан (Stefan Zweig) 136
- Цветинчанин Кнежевић, Христина 99, 101, 116
- Цветковић, Даринка 408
- Цветковић, Десанка 153–155, 195, 237, 267, 284, 285, 422, 430–433, 503, 505
- Цветковић, Емилија 11, 261, 270, 276, 572
- Цвијић, Јован 77
- Цекурић, Ема 250, 251
- Цергол Парадиж, Ана 18, 93
- Цеткин, Клара (Clara Zetkin) 93, 389, 390, 533, 534
- Цимерман, Сузан (Susan Zimmermann) 123
- Цинсер, Џудит (Judith Zinsser) 138
- Цистлер Рудолф (Zistler) 312
- Цоха, Сузана 11, 515–517, 525, 531, 572
- Црњански, Милош 238, 239
- Ч**абриновић, Недељко 312
- Чакардић, Анкица 505, 509
- Чанић, Драгица 249
- Чаушевић, Џемалудин 314, 315, 364
- Чаушеску, Елена (Elena Ceaușescu) 553, 554
- Чаушеску, Николаје (Nicolae Ceaușescu) 548, 553–555, 557, 558
- Чехов, Антон Павлович 372
- Чолаковић, Радмила 370, 371, 374, 375, 382, 384
- Чубриловић, Васа 473
- Чубриловић, Вида 312
- Чубриловић, Јованка В. 26, 312
- Чукарине, Игор (Igor Tchoukarine) 60
- Чулиновић, Фердо 45
- Џ**онстон, Вилијам (William Johnston) 205
- Џонстон, Деирдри (Deirdre Johnston) 519, 521–523
- Ш**азер, Ангелика (Schaser) 394, 395
- Шарић Цихлар, Ружица 55
- Шарп, Ингрид (Sharp) 428
- Шарп, Памела (Pamela Sharp) 262
- Шварц, Агата (Agatha Schwartz) 153, 241

- Швимер, Розика (Rosika Schwimmer) 131 416, 419, 421–430, 434, 436, 481–483, 485, 488–491, 506
- Шевић Максимовић, Милан 467
- Шенфелд, Кристијане (Christiane Schönfeld) 237 Штеби, Антон 86
- Шерер, Венди Б. (Wendy B. Sharer) 132 Штеби, Марија (рођ. Кунстел) 86
- Шећеров, Анђа 103, 311 Штекер, Хелене (Stöcker) 156, 461, 463
- Шећеров, Славко 311 Штрајт, Феодор (Feodor Streit) 543
- Шефер, Софија 267 Шот, Линда К. (Linda K. Schoot) 144,
- Шефер, Ф. 173 Шушко, Џевада 364
- Шијаковић Маиданик, Ђурђина 11, 339, 355, 573 Шчепковска Морозович, Марија (Maria Morozowicz-Szczepkowska) 486
- Шиљак, Јованка 26, 268, 269, 312
- Шимончић Бобетко, Зденко 253 Израдила Зорана Симић
- Ширмахер, Кете (Käthe Schirmacher) 387, 388
- Шишковић, Јулија 370, 373, 382, 384
- Шкерлова, Јана (Škerlová) 125
- Шкодрић, Љубинка 432
- Шкурла Илијић, Верка 167, 176, 177, 179, 183, 184
- Шлегел, Август (August Wilhelm von Schlegel) 348
- Шлегел, Фридрих (Friedrich von Schlegel) 348
- Шлезер, Демоазел Доротеја (Demoiselle Dorothea Schlößler) 536
- Шмит, Августа (Auguste Schmidt) 392, 533–535, 537, 542
- Шољан Бакарнич, Марија 250, 255, 257
- Шот, Робин Меј (Robin May Schott) 329
- Шоуволтер, Илејн (Elaine Showalter) 80
- Штасни, Гордана 101, 103, 105
- Штеби, Алојзија 9, 17, 22, 24, 25, 27–31, 35, 40, 41, 44, 69, 70, 76, 77, 84–95, 97, 98, 101, 103, 119, 125, 133, 152, 157, 160–162, 172, 204, 205, 207–209, 213, 216, 226, 236, 242, 243, 251, 263, 265, 267, 269, 270, 282–284, 333, 391, 393, 399, 409–411, 413,

ИНДЕКС ПЕРИОДИКЕ¹

- Avantaje* 556
Amicul familiei 549
Arbeiter Zeitung 308
- Балкан** 237
Bankarstvo: ekonomski mesečnik SHS 262
Београдски дневник 295
Библиотекар 373, 381
Браник 470
- Варгар** 487
Večernja pošta 312
Време 38, 39, 41, 42, 46, 335
- Gajret** 360
Глас омладине 253, 254
Гласник Министарства народног здравља 313
Gleichheit 389
- Demokratische Wochenblatt* 536
Die Frau 392, 490
Домаћица 197, 388, 389, 415
- Ејоха** 293, 295, 302–304, 306
- Žena* (1957–1990, Загреб) 253
Жена: месечни часопис за жене 182, 398, 487
Жена данас 76, 131, 133, 137–140, 145, 169, 182, 313, 402, 476
Жена и свети 25, 151
Ženske studije 170
Ženski list: glasilo slovenskega socialističnega ženstva 88
Ženski list: za modu, zabavu i kućanstvo / Novi ženski list 205, 515–517, 525
Женски свети: орган добродиворних задруга Српкиња 22
Ženski svijet / Jugoslavenska žena 22, 28, 69, 70, 75, 88, 131, 133, 137–139, 141, 145, 148, 205, 209, 400, 487
- Zarja** 86, 428
Зора: гласник српске народне омладине / Зора: Гласник српске и хрватске националноградничке омладине 310, 380
- Indeks: tromesečna revija* 262
- Јавор** 461, 467
Једнакости 389, 390, 430

¹ Индексом нису обухваћени часописи који се помињу искључиво у референцама. У индексу нису пописане стране на којима се помиње часопис *Женски покрет*.

- Jugoslavenska njiva* 204, 205
Јуџословенска жена 53–56, 75, 131, 133, 137, 139, 148, 390, 391
Jugoslovenski list 313, 360
Jugoslovenska pošta 313
Јужни ѓреїлег: лисїї за науку и књижевносїї 179
Jutarnji list 204, 213
- К**
Књижевни југ 181
Књижникар 371
Kölnische Zeitung 540
- L**
L'Europe Nouvelle 423–426, 432
Лажїцишке радничке новине 533
Le Petit Parisien 424
Leipziger illustrierte Zeitung 308
Лейџойис Маїїице срїске 75, 343, 476, 477
Liječnički vjesnik 203–205, 208, 213, 214, 224
- М**
Мата ѕи сопилул 549
Мисао 28, 175, 340, 343, 344, 349, 473, 477
Молодая Гвардия 433
- Н**
Народне новине 533
Народно блаїосїианье 262
Naš glas 89
Naša sloga 61
Наша сїварносїї: часойис за књижевносїї и кулїиуру 75
Naši zapiski 86
Недельне илусїтрације 463
Neue Bahnen 533–546
Neue Frankfurter Zeitung 536
Neue freie Presse 308
Nova žena: list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine 307
- Обзор** 524
Ошишани јеж 432
- Полиїиика** 39, 43, 44, 47, 150, 237, 277, 278, 379
Правда (Београд) 42, 277, 330, 335, 423
Правда (Русија) 233
Преїлег: часойис за џолийички и кулїиурни живоїї 26, 313, 379
Привредни ѓреїлег: неделни лисїї за ѓрїовину, занайїсїиво, индусїрију, банкарсїиво, џољџривреду 262
Primorske novine 52, 53, 55, 57, 58
Primorski Novi List 51, 60
Просвеїиа: народни алманах 504
Просвеїини їласник 75, 278, 398
- Рабоїиница** 551
Радничке новине 254
Раїиички їласник 180
Rdeči prapor 86
Реїудлика 295
- Savremenik** 465
Сељанка: лисїї за ѓросвеїиванье жене на селу 182–184, 476
Signs: Journal of Women in Culture and Society 487
Современный мир 430
Срїски књижевни їласник 71, 75, 82, 160, 240, 344, 466
- Талија** 487
Trgovinski list: tjednik za trgovinu, industriju i novinarstvo 262
The Freewoman 453
The Humanitarian / Humanity 448
- Unica** 556

Feminističke sveske 170

Femeia 547–558, 560

Hikmet / El Hidaje 360

Hrvatica 515–529

Hrvatska njiva 208

Hrvatska riječ 311

Curier de ambe sexe 549

*Чииалииџе: научни часопис за теорију
и љраксу дидлиотекарсџва* 381

Израдиле: Јелена Милинковић и
Зорана Симић

ЖЕНСКИ ПОКРЕТ (1920–1938): ЗБОРНИК РАДОВА

Издавач

Институт за књижевност и уметност
Београд, Краља Милана 2
www.ikum.org.rs

За издавача

Бојан Јовић

Лектура

Марина Васић
Зорана Симић

Превод, редактура и лектура (енглески језик)

Вишња Крстић

Коректура

Зорана Симић

Корице

Драгана Николић

Страница одељења Периодика у историји српске књижевности и културе
www.periodika.ikum.org.rs

ISBN

978-86-7095-284-3

Тираж

300

Прелом

Лариса Малић

Штампа

Donatgraf, Београд

СIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

050:305-055.2ЖЕНСКИ ПОКРЕТ“1920/1938“(082)
305-055.2(497.1)(082)
141.72(497.1)(082)

ЖЕНСКИ покрет (1920–1938) : зборник радова / уредиле Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. - Београд : Институт за књижевност и уметност, 2021 (Београд : Donatgraf). – 599 стр. : илустр. ; 24 см. – (Серија Историја српске књижевне периодике ; 32)

Радови на више језика. – Текст ћир. и лат. – „Зборник ... представља резултат рада међународног научног скупа Часопис Женски покрет (1920–1938) који је одржан на Институту за књижевност и уметност у Београду од 6. до 9. октобра 2020. године.“ --> Уводна реч. – Тираж 300. – Стр. 9–13: Уводна реч / Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. – Библиографије ауторки: стр. 561–573. – Напомене и библиографске референце уз радове. – Библиографија уз сваки рад. – Summaries ; Zusammenfassung. – Регистри.

ISBN 978-86-7095-284-3

- а) Женски покрет. часопис – 1920–1938 – Зборници
- б) Жене – Друштвени положај – Југославија – Зборници
- в) Феминизам – Југославија – Зборници

COBISS.SR-ID 53673225